Г. МУСРЕПОВ

ҒАБИТ МҰСРЕПОВ

ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ
БЕС ТОМДЫҚ

016053

„Жазушы“ баспасы

ҒАБИТ МҰСРЕПОВ

ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ
БЕС ТОМДЫҚ

БЕСІНШІ ТОМ

ҚАЗАҚ СОЛДАТЫ
РОМАН

ҰЛПАН
ПОВЕСТЬ

Алматы — 1976

Каз
М82

Баспаға дайындаған
Ә. Нарымбетов

М $\frac{70303—077}{402(07)76}$ 4—71

© «Жазушы»—1976

Северо-Казахстанская
ОБЛАСТНАЯ БИБЛИОТЕКА

ҚАЗАҚ СОЛДАТЫ

РОМАН

— Әуелі келісіп алайық: сіз еш нәрсені жасырмаңыз, мен еш нәрсе қоспайын.

— Жоқ, сіз еш нәрсе қоспаңыз, мен еш нәрсені жасырмайын...

Уәдеміз осы болды...

1

Зытып келем, зытып келем. Артыма қарай-қарай зытам... Зытып келе жатқаным — қашып келемін, артыма қарай беретінім — қорқып келемін.

Шаңқан шілденің аяқ кезі болар деймін... Пісіп қалған ақ селеулер баяу теңселіп, үкідей бұлғаңдап, кейде жұмсақ қана тізеден сипайды да, кейде инесін қадап алады. Сипағанда талғамай сипаса, инесін қадарда екі сирақтағы жара мен жарықты тауып алып қадайды.

Күннің көзі жер бетіне шаншыла қадалып, көлеңкең тәлтіпіп, баурыңа кіріп барады. Бар ыстық менің қойныма тығылғандай, шоқпыт қомшаның екі қолтығы қыжқыж қайнайды.

Елегізер жел де жоқ, елең етер үн де жоқ, айналаң қапа, тым-тырыс, тыныштық. Желді күнгі толқындай жүйткіп, дамылсыз құлпырған көкала сағым ғана ойнайды. Жердің жарығы мен көде түптерінде бұғып отырып, қызыл сирақтары сырт-сырт етіп, қоңыр шегірткелер ғана ысқырып ән салады. Намаз оқып тұрған молдаға ұқсап, әр жерде қазықтай қадалған бірен-саран семіз қарасұр суырлар көрінеді.

Қашуымның да, қорқуымның да балаға лайық себептері бар. Бір табын сиырды айдалаға тастап, қалаға қашып бара жатсаңыз, екі көзіңіз алақандай болатын сияқты. Бала да болсам бақташымын ғой, сиырларым менен құтылған соң, әр сайдың бойын өрлей салған аз ғана егінге шүйгін барады.

Мен қазір ондамын. «Әліпті таяқ деп білмейсің» деп, ауылдың балалары мазақтай беретін еді, жазғытұрым қолыма сиыршының таяғы түсті.

— Енді естияр азамат болдың... Мына таяқты қолыңа ал, осы ауылдың сиырын енді сен бағасың! — деп ағам Айдынғали таяғын маған ұстатты да, өзі аяқ-еңбек іздеп қалаға кетті.

Содан бері мен үш рет қызыл бұрышта болған жиналысқа да қатынастым. Еңбекші ретінде шақырылам ба, белсенді ретінде шақырылам ба, әлде осы екеуінің мағынасы біреуақ па, ол кезде оны айыра алатын шама менде жоқ еді.

Бұл ауылдың жиі отыратын жағы «колхоз боламыз» деп, сирегірек, шалқая отыратын жағы «болмаймыз» деп, күн ара керісетін кез. Ол керістерден не түсінгенім өзіме де шала-бұлдыр, әйтеуір жиналыс болған түннің ертеңіне пілдей боп шөгіп жатқан үлкен пештің қуысынан табылатын едім. Ала болғандықтан «Алтай» дей салған өзіміздің кәрі төбет мені сол жерден тауып алады да, қыңсылап жүріп, еріксіз оятып үйге алып қайтады. Үйге жеткенше біресе алдымды, біресе артымды орап, далақтаумен болады. Кейде «естияр азаматым-ау, жұрт жиналған жерде ұйықтап қала ма екен!» деп, ұрысқандай да мінез көрсетеді.

Сол «естияр азаматыңыз» бүгін міне, алды-артына жалтақтай қарап, Гурьевке қарай қашып келе жатыр. Ойында сиыршының таяғын әліптің таяғына айырбастау да бар... Одан аржағы қараңғы, бірақ бар жақсылық қала жақтан келетінін біліп қалған сияқты.

Дәл бүгін қаша жөнелгенімнің тағы бір себебі бар: жазғытұрым, маған ауылдың бір табын сиырын тапсырғанда, арғымақ қаракөк атпен жосылтып келіп, «басқарма» маған мына бір сөзді мірдің оғындай қадап айтып еді:

— Бір торпақ жоғалса, он жыл сарайға қамаймын! — деген.

«Әр ауылдың өз Адырақпайы бар» деген секілді, біздің ауылдың ендігі «Адырақпайы» осы қарамұрт басқарма еді. Астынан қаракөк арғымағы түспесе, қолынан ырғай сапты дырау қамшысы түскен емес. Жуан-жуан ту құйрықтан жасап жапсырғандай едірейген қара мұрты сол бір жылдарда бүйідей түксиіп, кәр төгіп кетіп еді. Шынында қарамұрт әлі басқарма да емес. «Бай жоқ — баранчук қайдан болсын!» дегендей, колхоз әлі құрылған жоқ, қарамұрт қайдан басқарма болсын! Колхоз бола қалғанда, оның басқарма болу түгіл, оп-оңай алына қоюы да екіталай. Бірақ ол аласапыранда әлдеқайда барып қайтты да, дырау қамшыны екі бүктеп ұстап, батыс жақты нұсқап тұрып:

— Өзім барып қайттым! Бәрі дұрыс екен! Бердім риза-

лығымды! Бүгіннен бастап «Қайрақты» деген ауыл жоқ дүниеде! «Қайрақты» деген колхоз боласыңдар! — деді. Кешкіғұрым сасық жер үйден төгіле шығып, төбеде тұратын жұрттың не жауап қайтарғанын тыңдаған да жоқ. Арғымағын көсілте аяңдатып, үйіне қарай тартты.

— Өзім барып қайттым деп, ортадан сайлап жібергендей-ақ, оттауын қарашы!

— Жетпей тұрған жеріміз осының ризалығы болғаны ғой, сірә! — деп, еркектер ызадан жарылғалы тұрса:

— Осының-ақ қожалығы бітпеді-ау!—деп, әйелдер бұрқырап жүр.

Дегенмен, қарамұрт өлермен адам. Қайдағы қиынға сынадай қыстырылып, ауыл атынан араласып, ылғи көзге түсіп жүреді. Кейбіреулер сеніп қалады, кейбіреулер ығысып қалады, сонымен ол біздің ауылдың «Адырақпайы» болып алды. Жаңағы сапарынан кейін, әлде шыны, әлде мазағы, әйелдер оны «басқарма» деп кетті. Менің жасымдағы балалар тілді ең алдымен шешесінен үйренеді ғой, балалар да «басқарма» деп кеттік.

Біздің ауылда не көп, бәлен Ғали, түген Ғалилар көп. Менің атым Қайырғали болса, ағамның аты, анау-мынау емес, тұп-тура Айдынғали болады. Қарамұрттың шын аты Ашығали екен, келе-келе аруақ мұртына қонып, қарамұрт атанып кетіпті. Енді, міне «Басқарма» атанғалы келе жатыр. Шын басқарманың маңайын көрмесе де, осы атпен дүниеден де өтеді-ау деймін.

«Басқарма» атанғалы Адырақпайдың бар ызғары сыртына теуіп, мұрты едірейіп, көзі алара түсіп, қабағы қыртыстанып, бет дегеніңіз тұтас түксиіп кетті. Мен үшін сонау көз жетер көкжиектен бергі жерде бұдан күшті құдірет те жоқ еді.

Енді артымнан сол құдірет қаракөк атқа мініп алып, көсілтіп қуып келе жатқан сияқтанады. Жұтып қоярдай ежірейген ала көзі, егін ортасында шүйгіп жүрген сиырларды көрмесе де, қалбақтап қашып бара жатқан мені көріп қалғанында дау жоқ... Алтынмен араласа, іркестіркес біткен торы ала тістері әкем мен шешемнің арғы-бергісін қазбалаған сөздерді бұршақтай төгіп келеді. Құлағыма қаракөктің жер солқылдатқан дүбірімен бірге «Он жыл сарайға қамаймын!» деген қарамұрттың қаһары да естілгендей болады.

Кейде мен сөгіп ішімнен риза да болып қалатын кездерім болатын еді. Сиыр бағып жүріп жиырмаға келгенше,

сарайда отырып жиырмаға келгенім тынышырақ көрінетін. Қарамұрттың қамайтын жері өзінің сарайы болса ол бір бала біткеннің арман ететін сарайы, іші-тысы бірдей сылаңған, қапшық-қапшық ұн дегеніңіз, қарын-қарын май дегеніңіз, сүрленген қазы-қарта, жал-жая дегеніңіз иін тіресіп тұрады. Оның қасында өз үйім дегенің әшейін бірдеме.

Он жыл сонда отырып шықсам, жасым жиырмаға келеді, мөлдір қара көзді Ақботаға сөз айтуға да жарап қаламын. Бірақ Ақбота жиырмаға менен бұрын жетіп қалып, мен сарайда отырғанда ұзатылып кетіп жүрсе қайтем деген ой тағы қинайды. Рас, Ақбота менен үш жас кіші. Бірақ «қызы құрғырға сенім бар ма!» дегендей, зырылдап жүріп тез өсіп кетіп, жиырмаға менен бұрын жетіп жүрсе, мені күтіп отырар ма үйінде! Жетіп қалатыны да, жетіп қалса — кетіп қалатыны да даусыз сияқтана береді.

Сондықтан болу керек, әттең, дүние-ай, сол сарайға Ақбота екеуміз бірге қамалар ма едік, деп ойлаймын. Ұятырақ болса да айта кетейін, селтиген ғана бұрымы бар, лақтай секіріп жүретін, мөлдір қара көзді, аппақ болғандықтан Ақбота атанып кеткен бала қызды мен жанымдай жақсы көретін едім.

Мені Ақбота да теріс көрмейтін сияқтанатын. Кейде бір жақ ұртымнан шымшып алады, кейде темірдей тиетін қос жұдырықпен екеудемнен түйіп жібереді, кейде мұрнын шүйіріп, тілін көрсетеді де жалт беріп үйіне кіріп кетеді. Балалық шақта мұның бәрі де достық белгісіндей көрінеді. Ақботада жас ботаның ерке сипаты мен жас лақтың ойнақы мінездері бар. Бұл екеуі қыр баласының ең жақсы көретін серіктері.

Мен тезірек жиырмаға жетіп, Ақботаны айттыруға кісі жіберсем-ау деген де арманым бар. Оған жіберетін кісілерім де әзір... «Қызыл бұрыштың» бастығы Ажығали мұндай жұмысқа таптырмайтын адам. Осы өңірдің ескілі-жаңалы құда түсерінің бәрі соның қолынан өтеді. Қара елтірі бөркімен екі тізесін оңды-солды сабалап отырып, құда болмасты құда қылып, қосылмасты қосып шығарады. Екінші бір сенерім — кооператив бастығы. Ол енді, Лұқман әкімдей данышпан адам... Кәрі мен жас қосылып жатса, мұны ол адам баласының әр кезде жастыққа, жаңара беруге ұмтылатын ұлы тілегіне апарып тірейді. Жас жігіт москалырақ әйелмен қосылса, оны ол адам баласының естиярлыққа ұмтылуына апарып тірейді. Екі жастың теңін тауып қосылуы — ол үшін «Мың бір түн» ертегісіндей шұбатылған бір хикаяға айналады.

Соған байланыстырып, өз басынан өткен бозбалалық әңгімелерін айтып кеткенде, талай таңға жетерлік мол қордың барлығы сезіледі. Ол бірталай ғасыр өмір сүріп, талмай, шаршамай ғашық бола берген, үйлене берген адам сияқты. Оның әңгімелері бұл маңайда талай айтылған, жұрт құлағын мезі қылған әңгімелер болса да, тыңдаушы жұрт бірі-не-бірі қарап, жымиып қойып, тағы да тыңдай береді. Мал далада бағында, басқа кәсіп аз, ескі мінездерге кешірімі көп жұрт тыңдай береді.

Осы екеуі тірі тұрғанда бұл өңірдегі құда түсер, қыз айттыру сияқты жұмыстар сенімді қолда. Көңілің кеткен жерің болса, бұл екі қол бүріп түседі. Бұл екеуіне мен де сенулімін. Сондықтан, біреуінің екі күрең қасқа сиыры мен екі күрең қасқа торпағына, енді бірінің тарғыл ала сиыры мен қоңыр сиырына ерекше құрметпен қараймын. Кешке қарай табынымды ауылға айдап әкелгенде, бұл екі үйдің сиырларын қораларына да кіргізе кетем... Менің алдымда тұрған ең қиын бел — тезірек жылжып жиырмаға жету. Кейде мен, бір күні ұйықтап қалып, таңертең жиырмадағы жігіт болып тұра келсем деп те арман етемін! Бұл ойым өрлей-өрлей барып, қиын бір қамалға барып тіреледі: бір күні Ақботаға сүйтіп, жиырмадағы қыз болып тұра келсе қайтем? Онда аузымның аппақ болғаны емес пе! Маңдайымнан тер бұрқ ете түседі. Қайдағы жаман ой қайдан келе қалып едің деп, күні бойы қынжылам, Ақботаның ойына түсе көрме деп тілеймін.

Ақботадан мен үш жас үлкенмін. Жасы үлкендік істеп, бір-екі рет төмпештеп алғаным да бар. Артынан екеуміз бірге жыладық. Ол жылап үйіне кетті, мен жазадан қорқып ауылдан қашып кеттім. Ертеңіне қайта татуластық.

— Ендігәрі тиемісің, маған, тиемісің, ә? — деп, Ақбота құлағымнан ұстап алып, үйді бір айналдырды да, қоя берді. Сонымен татулық қайта орнады.

Осыған қарағанда, Ақбота менен гөрі айлалырақ, тегі жиырмаға да менен бұрын жетер-ау деп, қатты қауіптенетін едім. Қалайда, ержету жайы еркек баладан гөрі қыз балаға оңайырақ көрінетін еді. Ол кезде «он сегізге толсаң азаматсың» дегенді естіген емеспін. Киіз кітаптан құлаққа сіңген нақыл — шыр етіп жерге түскеннен бастап жиырмаға толсаң, жігіт болғаның дейтін. Сондықтан, жиырма жасқа Ақботадан бұрын жетейін деп қалаға қашып кеттім... Өмір жолы қалай бұраңдар, қайда апарар, ол жағы қараңғы, бастауын қалаға қарай бастадым...

Бұл айтқаным қалжың ғой әшейін, қалаға қашқан себебім тіпті ол емес. Барлық балалық шағым лақтырған доптай домалап, көз ілестірмей өте шықты да, барлық кедей баласының маңдайы тірелетін бұдырға соғып бір-ақ тоқтады. Доп бір-екі ыршып көтерілді де, енді қайтып секіре алған жоқ... Менің ес білгенім де, маңдайым келіп неге тірелгенін ұғынғаным да өткен жазғытұры алдыма ауылдың барлық сиырын салып беріп:

— Бір тайынша жоғалса, он жыл сарайға қамаймын!— дегенді естіген күнім еді. Сол күнді әлі ұмыта алған жоқпын, тегі ұмыта алмасам керек. Өйткені, ол жақсы ма, жаман ба, өмірге бірінші кездескен күнім сияқты. Әдейі әр түрліден жиналғандай, тілерсегі майысқан әр түсті арық сиырлар, ағашқа өрмелеген жүнді құртқа ұқсап, өзен бойын өрлей, шұбай жөнелді. Қасымда дымқос жерге айқын түскен таңертеңгі ұп-ұзын көлеңкем тұр. Көлеңкем де аумай өзіме ұқсап, өмірмен менің алғашқы кездесуіме таңдана қарайтын сияқты. Оның үстінде де менің шоқпытым, оның басында да жалба тымақ. Әкемнен қалған ескі шапан көлеңкеме де ұзынырақ сияқты. Оның қолында да қисық таяқ. Бірақ көлеңке бойы менен анағұрлым сұңғақ, сондықтан, сұлуырақ, сұлу болмағанмен ажарлырақ көрінеді.

Әкемнен қалған шапанды киіп, ағамнан қалған таяқты қолыма алып өзенге қарай беттегенде, мен де өзіме өзім үлкейген адамдай көрініп кеттім. Балалық шақта үлкендерге ұқсау деген о да бір кеудеңе паңдық беретін нәрсе. Әттең, тап осындай дандайсып бара жатқан кезіме каракөк ат пен қарамұрт кездесе кетті де, жоғарыда келтірілген «он жылдың» жайын айтты... Айтқанда анау-мынау емес, өмір бойы есінде жүрсін дегендей қадағалап-шегелеп тұрып айтты. Сол-ақ мұң екен, бар паңдығым сағымдай сейіліп, көздің жасы алқымға келіп тығылды. Кесім естітін күнәм қайсы? Еңбекке жұмсарда жақсылық емес, жамандық жағын баса ескерту керек пе екен? Ол жағын мен білмеймін. Бірақ өксіп жәбірленгенімді білем.

«Жаман дос — көлеңке» деп әлдекім дұрыс айтқан ғой деймін. Мен өксіп жылап келе жатсам, көлеңкем өзімді мазақтап, жеңімен көзін сүртеді. Мүмкін, мен де соны істеген болармын...

Содан бергі бірнеше ай жап-жақсы өтіп еді.

— Айдашымның орнын Қайрошым басты. Әлі-ақ қатарға қосылармыз! — деп, апам да әркезде қуанып, мақта-

нып қояды. Мен де мұрнымды бір тартып, бұл мақтауды естіп отырғанымды сездіріп қоямын.

Бағып жүрген сиырларым күнде кешке аман-есен ауылға келеді. Есебінен сиырлар да жаңылмайды, мен де жаңылмаймын: тарғыл аласы он жеті, қызыл шұбары он үш, қарасы тоғыз, құбақаны бесеу деген секілді, түр-түрімен есептеліп қойылған...

Бірақ «бақташы байымайды» деп бекер айтты деймісің, бүгін бір бәле келіп сап ете түсті: қарамұрттың қасқа торпағы жоғалып кетті. Ұры алды ма, бөрі алды ма білмеймін, әйтеуір жоқ болды. Сиырларымды түрі мен түсіне бөліп те санаймын, жалпы есебімен де санаймын, біреуі жетпейді. Жетпегенде қызыл көз бәленің торпағы жетпейді. Бұл бәле, мен таяғымды домбыра қылып, ыңылдап отырғанда кездесті ме. Ақботаны «айттыруға кісі жіберіп» жатқанда кездесті ме, әйтеуір келістіріп кетті. Бұған дейін қарамұрт айтқан «он жыл» әшейін бір жәбір көрінсе, енді келіп мойнымa асылып тұрғандай сезіле бастады. Басқа күні емес, дәл бүгін қашып келе жатқанымның себебі осы болуы да мүмкін...

Мүмкін, менің алдымда сағым теңізіндей құлпырып, алыстан қол бұлғап жаңа бір өмір жатқан шығар. Мүмкін, шарасы шайқалмаған ескі ауылдың ескі өміріне қанағат етпеген бала ойы осындай бір себепті бұрыннан іздеп жүрген шығар... О да мүмкін, бұ да мүмкін...

Әйтеуір, қалаға қарай сызып келемін. Бақташыдан құтылған сиырлардың біразы егінге кіріп, біразы шабынға қарай аңдап барады. Қолға түсе қалсам, мұның арты да жақсы бола қояр ма екен деген ой келеді. «Бақташы байымайдыны» сонда көретін болам да...

Жайық өзенінің жар қабағына шығып артыма қарасам, біраз сиыр биік егінде жүзіп жүр екен. Жоқ, мұным жарамайды, егінді бастырмауым керек деп ойладым. Кейін қарай қайта жүгіріп келіп, егінде жүрген сиырларды өзенге қарай беттетіп жібердім де қалаға қарай қайта салдым.

Қалыңдығы тоқымдай, жамау үстіне жамау жапсырған шапанымды иықтан сыпырып қолыма алып, бұ да әкемнен қалған, «галифе» шалбардың аяғыма орала берген балақтарын ортан белінен бір жұлып тастап ем, шабысым да үдеп сала берді. Шапаныммен жүргенде «жүні түспеген қоңыр торпақ» деп балалар мазақтай беретін еді, енді сірә қарны қампиған қырықпа қара серкешке ұқсап қалдым ғой деймін. Жайықты өрлей, әр бұтаны тасаланып,

алыстан ыңыранғаны естіліп жатқан Каспийге қарай құлап келемін. Теңіз құшағына тез кіруге асыққан Ақ Жайық төтелеу жерден жол салам деп жарын талай сабалапты да, шалқайып кейін бұрылыпты. Бұраңдаған Жайықпен бірге бұраңдап, қалбаңдап мен де келем, қалбаландап қасымнан қалмай көлеңкем де келеді.

Еңкейе бастаған ыстық күн құлақшекеңді тесердей қадалады. Жүрегім қабырғамды тесіп жіберердей дүрсілдейді. Кейде өзімнің өжеттігім мен тәуекеліме масаттанып та қоям. Таныс дүниеден жат дүниеге, таныс ауылдан таныс емес қалаға қашу үшін де едәуір ерлік керек сияқтанады. Кейде алдымдағы қаланың жат өмірінен қауіптеніп те қоямын. Кім біледі, кімге кездесем, не іздеп келдім деймін?

— Мынау мұнда кетіп бара жатыр! Қашқын мұнда, мұнда! — деп қиқуласқан сары маса да азан-қазан болып бұлттай төніп төбемде ойнап келеді. Қашып кеткенімді ауыл білмей қалған соң, қуғынға бұлар аттанғандай, ойбайға басып, булықтырып, буып келеді. Күн ұясына қона берген кезде екі көздің орнында сығырайған ғана екі сызық қалғанын сездім. Анда-санда арқама үймелеген сары масаны қағып қалсам, арқам өгіздің жон терісіндей, қатпар-қатпар болып қалыңдап алыпты.

Кешкі күн жалқау сырғып, теңіз толқынын алау-жалау өрттей жалтылдатып, ұясына құлап барады. Қаракөк Каспийдің бір сарынмен ғана дем алған ауыр ыңыранысы естіле бастады. Күн де батты, теңіз үстіне қорғасындай басқан ауыр бір қара тұман да көтерілді. Қара тұманның ауырлығынан теңіз беті қайысып, төмен түсіп кеткендей сезіледі.

Қара тұманның әр жерінен жалғыз-жалғыз жарқыраған жұлдыздар көрінеді. Тұман арқылы көрінгендіктен қызғылт тартқан кішкене жұлдыздар түнде жарқырайтын қасқырдың көзін есіме салды. Мен қасқыр дегенді күндіз де көрген емеспін, түнде де көрген емеспін. Бірақ жаңағы бір ой сап ете түсті де, айналамның бәрі қасқыр сияқтанып, үрей антұрған кіре бастады. Күндіз әр бұтаны тасалана қашсам, енді бұта біткеннен сйқастап келем.

Шошынып ұшқан жапалақ жарқ ете түсті. Қанаттарының әрі көгілдірлеу, әрі қызғылттау жарқ етіп қалғаны есіме әлдеқайдан жын-шайтанды әкеп түсірді.

— Оғап молда өлгелі есіз далада жын-шайтан өріп жүретін болыпты ғой...

— Түн болса-ақ молданың моласының басына жиналып алып ән салады екен...

— Басқарма бір күні атының мықтылығынан-ақ құтылып кетіпті! — деп, үрейлене сөйлеп отырғандарын ауылдың кемпірлерінен талай естігем.

Мен ол моланың қай жерде екенін де білмеймін. Әйтеуір, осы кең даланың бір жерінде болар деп жорамалдап келем. Олай болса, кездесіп қалуым да оп-оңай ғой... Әлдене бұлаң қаққандай болды. Даланы тастай беріп, өзенге қарай ағып келдім де биік жардан қарғып, суға түстім. Күшті ағыс мені жаңқадай дөңгелетіп іліп ала жөнелді. Шапаным еріп артымда қалқып келе жатыр да, құлақшыным қалқып алдымда кетіп барады. Әрең дегенде шаруамды жинап алып, Гурьевке карай бетімді түзедім. Жайық ағызып қалаға апаратынын жақсы білетінмін. «Өзен бойында өзінен өзге жол болмайды, көзіңді жұмып алсаң да, қаладан шығарады» деп, Айдаш та талай айтқан.

Ізімнен айрылғандай сары масалар да қалды. Қасқыр мен жын-шайтан от пен судан өлердей қорқады ғой... Енді олардың бәріне де ернімді шығарып келем. Шапанымды арқама салып алып, құлақшынымды басыма киіп, құлашымды жайып жіберіп, рахат бір күйде сырғи бердім.

Кәрі Каспийдің ауыр теңселіп, жардан биік толқындары теңіз жағасын арсылдай ұрып, долданып жатқан бір кезі болу керек. Ауыр-ауыр ыңырану естіледі. Алыстан жымың қағып, шақыра беретін қала оттарына да жақындап келем. Теңіз біресе ауыр күрсінгендей, біресе жалқау есінегендей болады. Мана теңіз үстінде көтерілген ауыр қара тұман енді көрінбей кетті.

— Тегі, теңізге батып кеткен шығарсың,— деп ойладым. Өйткені, үлкен бір қорқынышым сол ауыр сезілген қараңғылық еді.

Жалпақ өзенді белінен бастыра салған ұзын көпірге таянғанда, жылжып жағаға жақындап, әрең деп қырға шықтым. Үлкен қала ұйқыда. Алыстан балықшы кемелерінің анда-санда салған айғайы келеді. Ауыл түн болса-ақ түгелімен ұйықтайтын еді. Қала олай емес сияқты. Әр жерден зіркілдеген үндер келеді. Ағаш кескен ара даусы естілгендей болады. Қала оттарының түгел сөнбегендігі де түгел ұйықтамайтынын айтып тұрғандай.

Қалаға кіріп, қатар-қатар тізілген көп тақтай дүкендердің оңашарақ тұрған біреуінің жанына келдім де, жып-жылы жерге құлай кеттім. Жұмсақ құм өзінен-өзі үгітіліп, жанбасқа жайлы төсек бола кетті.

— О, қасқаңның жатысын-ай!..— деп, тап өзіме ұқсаған екі бала мені аяқтарымен бүйірге түртіп тұрғандарын бір аңдағандай болып ем, көзімді ашуға дәрменім жетпеді. Аржағын білмеймін, тас болып қатып қалсам керек...

2

— Зытып келеді екем, зытып келеді екем... Құрыншы мені қуып келеді екен, қуып келеді екен... Менің құрыншым сары маса ғой, буып келеді екен, буып келеді екен... «Батыр түсінде жау көреді, балықшы түсінде ау көреді» дегендей, мен түсімде қашып келе жатқанымды көрдім. Алдымда тап өзіме ұқсаған тағы бір бала кетіп барады. Мен оны егізімнің сыңары, бір туып, бірге өлерім шығар деп келе жатсам, ол мені мазақтап қашып барады екен. Бір уақытта қарсы тұра қалып:

— Қашқын, қашқын,— деді ол маған.

Мен оны бас салып ұстап алдым да, құлақшекеңнің тұсы осы болар деп, жұдырықпен кеп қойып жібердім. О да мені қойып жібергенде кеңсірігім жарылып кетті ме екен деп ем, аман екен, әйтеуір... Түшкіріп те жібердім, оянып та кеттім. Екі көз, құлақ-мұрныма үймелеп алып, той жасап жатқан базардың қалың қара шыбындары екен. Бет-аузымды еркін иемденіп алыпты да, сайрандай беріпті.

— Кет-ей! Мына бір пәлеге қайдан душар болған! — деді дүкенші, тақтай дүкенін ашып жатып, оның не айтқанын мен сөзінен емес, жиіркене шыққан үнінен аңғардым-ау деймін.

Жатқан жерім базар маңы болу керек, айналам балық сасиды. Күн дүниеге ұяла қарағандай, болмаса, бүгін шекеңнен өтпеймін деп, алдаусыратып келе жатқандай, көкжиектен жаңа ғана ажырап, енді үйлердің төбесіне қарай иек арта бастаған екен. Жалпақ жатқан Ақ Жайық есінегендей ғана леп береді. Жоғарғы жағы көк қорғасындай ауыр толқиды да, теңізге құлар саға жағы күнге шағылысып, жалпақ күміс айнадай жарқырайды. Таңертеңгі ұялшақ күн сол айнаға енді ғана қарана бастағандай... Сары дала сағымданып, кейде терең көлге ұқсап кетіп, кейде қырқасына көгілдір түтін будақтаған аласа-аласа төбелерді көз алдыңа әкеледі. Күн көзінің алтын кірпіктері аласа үйлерден асып, биік үйлердің терезелерін шам жақ-қандай жарқырата бастады. Таңертеңгі салқын самал ашық

алаңдардан етек-жеңін жинап алып, көлеңкелі жерлерде ғана қалып барады.

Мен қасына келіп түнеп шыққан тақтай дүкен базар шетінде тұр екен. Балық исі мұрныма келген соң, қарным да ашып қоя берді. Кеше зыр қағып келген екі аяғым енді екі ағаш таяққа ұсап серейіп қалыпты, бастырар емес. Сүйретіле басып, дүкеншінің қасына жақындап, орысша дұрыс білемін-ау деген жалғыз ауыз сөзімді айттым:

— Іздрәсти...— дедім, ең әдепті үнмен. Ол маған:

— Пошел!— деп жауап қайтарды. Мен түсінбейтін тағы бірнеше сөз қосты. Кескініне қараймын да, онша жақсы сөз айтып тұрған жоқсың-ау, деп ойлаймын.

— Сен маған пошел деме! Неге пошел дейсің? Мен ит емес, адам баласымын!— дедім қазақша.

Қазақшаны ол да едәуір біледі екен:

— Мен саған кет айтады! — деді. Ең болмаса, ұғынысып ұрысатыныма көзім жеткесін, ерленіп кеттім білем.

— Сен маған кет деме, жолдас, өзім де кетем... Әуелі су бер, одан соң нан бер... Содан кейін жетім балалар оқитын жер қайсы, соны көрсетіп жібер!— дедім.

Екеуміздің көзіміз енді ғана кездесті. Дүкенші қазақ та емес, орыс та емес, мен білмейтін бір ұлттың адамы болу керек, орысшасы да оңып тұрған жоқ сияқты, қазақшасы да сынған доңғалақтай әрең-әрең оралымға келеді. Көзіне қарадым да менің жалынышты сөздерімді түсінгенін де таныдым.

— Су әне жатыр!— деді ол, жүнді саусақтарымен өзенді нұсқап.

Өзеннің қасында тұрып су сұрағаныма өзім де ұялып қалдым. Шынында да өзеннің қасында тұрып, әлдекімнен су сұрау деген ұят болу керек. Мен ұялғаннан ыржидым-ау деймін. Ыржисаң бейнесі кеткен бет-ауыздың қандай сәні келетіні белгілі, дүкенші «тьфу!» деп, жерге бір түкірді де:

— Құдайдың берген мордасы-ай, ә!.. Құдайдың өзі де талғау жоқ, таңдау жоқ жарата береді екен-ау!— деді, таңдайын қағып, басын шайқап. Орысша мен қазақшаны ортасынан сындырып, өз еркімен жалғастырып айтқан бұл сөздерді мен де қынжыла мазақтағанда ғана шығатын үн дыбысынан аңғардым.

Дүкеншінің өз «мордасы» да келісіп тұрған жоқ. Шын кекесінге кетіссек, мен де біраз нәрсені тауып айта алатынмын. Шіріген картоптай сабалақ тарғыл мұрынды, жәйін

016053

ауыз, маңдайы екі-ақ елі, екі білегі жүн-жүн... Ағы мен қарасы қай жерде қосылып, қай тұстан айрылатыны байқалмайтын шұңғыл қара көзді. Сақалының әрбір талы айғырдың қылындай болу керек, қырған жалпақ иегі қапқара қаракөк екен. Бетінде осынша суреті бар адам әр түрлі теңеуге келе береді ғой. Бірақ мен бұл жағына баспадым. Ол менің түрімді тағы да мазақтаса, менің қайтарар жауабым да әзірленіп қалды. Әлі еш нәрсе сата қоймаған дүкенші ашулы болу керек, енді о да мазақтаған жоқ. Менің жауабым да күні бүгінге дейін ішімде кетіп бара жатыр...

Дүкенші артына бұрылып, ағаш шелек толы қызыл уылдырықты көтеріп ала беріп:

— Сен, кет! — деді тағы да.

— Жоқ, сен кет деме маған. «Сырты сопы молдадан іші таза қара қазақ артық» деген... Сен менімен жылы сөйлес... Сенің де құдайың бар шығар!— дедім. Мұным оған ұнағандай болды. Қылқылдап тұрып нан сұрап алдым:

— Бер енді... Байыған соң екі есе қылып қайтарам. Бер!— деп қадала бергесін, ол да шыдамады. Оның үстіне, осы күнге дейін есімнен шықпайтын саудагер салтын айтты:

— Мен әлі тұк сатқаным жоқ. Сауда басталмай садақа берілмейді. Шын сұраншы болсаң, мұны неге білмейсің?— деп, мені бір ұялтып тастағысы келіп еді, мен онысынан ұялғаным жоқ. Өйткені, мен оны білгім де келіп тұрған жоқ еді.

— Одан да қалтаң бар ма өзіңнің, қалтаңа қолыңды салып, ақша алып берген бол, тым болмаса!— деді дүкенші маған жылырақ сөйлеп.— Қалтаң бар ма өзіңнің?

— Е, қалтам бар,— дедім, асық салатын қалтам есіме түсіп.

— Сал қолыңды қалтаңа... Сол жағыңа емес, оң жақ қалтаңа, надан!..

Дүкеншінің дәл ойы неменеге апарып соғарын онша аңғара алмасам да айтқанын орындап, қолымды оң қалтама салдым.

— Ал ақшаңды шығар! Суыр қолыңды. Әкел бері!— дед ол.

— Ақшам жоқ...— дедім мен, қолымды суырып, тұк жоқ алақанымды жайып.

— Апыр-ай, не деген кеще едің!— дегендей, үлкен бір

қынжылыстан бастады да, дүкеншім маған төніңкіреп келіп:— әдейі ақша берген бол дедім ғой саған! Сал қолыңды қалтаңа! Ашпа алақаныңды! Бер маған жүз сомды!— деді.

Менің қолымды қалтама да өзі салды, жұмырығымды да өзі жұмды. Содан кейін алақанымды да өзі ашып, құлқыны құрып тұрған «жүз теңгені» де өзі алды... Жүндес жуан саусақтары жып-жып етіп, маған «артығын» да қайырып берген болды.

Содан кейін бір тілім нанға пышақтың ұшымен ғана бір сипап қызыл уылдырық жағып, маған ұсынды да:

— Бүйте берсең, босқа өлесің! — деді. Мен өлгім келмейтінін айттым...

Ескі Гурьевтің кедір-бұдыр, қисық көшелерімен базар халқы ағылып келеді. Айран, сүт, жұмыртқа, нан сататын әйелдер ұзын тақтайлардың өн бойын өрлей тізіле қалып, қонақтайтын тауыққа ұсап, «қыт-қыттай» бастады. Нанды шайнай жүріп, әр әйелдің көзіне қадалып, ананы-мынаны дәме етіп едім, еш қайсысының бүйрегі бұлк ете қойған жоқ. Анда-санда көзінің қырын маған бір тастап қойып, тақтай дүкеннің алдында манағы дүкенші де жүр. Қара ала әтештей кердең басқанмен әлі еш нәрсе сата қоймағандықтан оның жүзіне де әлі рең кірген жоқ. Менің «жүз теңгем» әлі ырыс әкеле қойған жоқ-ау деймін. Базарда алушыдан гөрі сатушы көп сияқты. Сондықтан еш нәрсе сата алмай тұрған әйелдердің жүздері де жылынар емес. Оларға мен де алақанымды жайғым келмеді.

Базар қабағын ұнатпай, өзенге қарай жөнеле беріп ем:

— Ей, балам, ей, жетім бала... Бері кел! — деген дауыс естідім.

Жалт қарасам, базар шетінде айран сатып отырған қарт әйел маған қолын бұлғап отыр екен. Мен қасына жеткенде күбі шелектің бетін ашып, маған тостағанға айран құя бастады. Бейне өз шешемнің отырысы, бейне өз шешемнің айран құйысы, бейне өз шешемнің аяныштығы... Есіме шешем де түсіп кетті, үйге қайтқым келді.

— Мә, іше ғой, байғұс бала,— деді, кемпір маған айран құйған аяғын ұсынып жатып. Бар буыным босап, аяқты әрең қолыма алдым.

— Бораштыкөріп жүретін шығарсың? — деді қарт әйел, ерекше бір аналық жылы дауыспен.

— Көріп жүрем, әже...— дей бергенімде, мұрным лайықсыз бір қорс етіп қалды да, көзім де көлдетіп жүре берді. Айранды жұтып жатырмын, қыңсылап жылап та тұрмын. Өмірде айран ішіп тұрып жылағандағы даусымды естігенім осы еді, әлем-тапырық екен.

— Ей, байғұс бала-ай... Не боласыңдар бүйтіп жүріп...— деп, кемпір маған ренжуден бастады да,—өгей шешенің аты өгей шеше де... Әйтпесе, Бораш қаңғып кетер бала ма еді...— деп өзі де көзін сүртті.— Әкеге бәрібір, қатынның аты — қатын, балаға туған шешедей қайдан болсын! — деп, онсыз да ауырып тұрған жанымды тағы бір жанап өтті.

— Аяғы жазылды ма, өзінің? — деді бір кезде.

— Жазылған,— дедім, кемпірдің ыңғайына қарай көшіп. Тап осы жерде аяғыш кемпірдің көңілі нені қалап тұрса, соған орай бір түнге жетерлік жақсы әңгіме тауып айтуға да әзір едім. Бораштың аяғын он бес рет сындырып, жиырма рет есебін тауып жазып алатын ойым бар... Кім екенін танымайтын баланың бір дерегі қолыма ілексе, көсілтейін деп тұрмын өтірікті...

— Бүгін көрсең, екеуің тағы бір айналып соғыңдар. Қара әжең айтты десең, біледі... Енді ұрыспаймын деп айтты де!..— деді мейрімді кемпір, жұмсақ қолымен басымнан сипап.

— Келейік, әже, келейік,— деп, мен де теріс айналдым. Көңліңді қалдырған адамның да, көңліңді босатқан адамның да қасында ұзақ тұра алмайды екенсің. Кемпірдің басымнан сипаған қолын ақырын ғана өзіне қарай сырғыттым да, жүйе-жүйемді босатқан мол мейрімнен қаша жөнелдім.

Базар шетіндегі «шаштараздың қасынан өте бергенімде, есігіне жапсырған айнасына көзім түсіп кетіп еді, бет-аузым шын-ақ астан-кестен екен. Туғалы жуынбаған адамдай қарала, торала бетімді жұдырықпен уқалап айғыз-айғыз етіппін. Көз деген бір қос томпақтың үстіңгі жағы маса талағаннан көлт-көлт етіп тұр. Тыриған арық мойынның әр жеріндегі шұңқырына қақ тұрып қалғандай. Көзімді ежірейтіңкіреп ашайын десем, бет пернем одан жаман бұзыла түседі.

— Қайда жүріп масқара болғасың? — дегендей, айнадан бір сұмпайы бала маған қарайды.

— Ей, сен — мен емес, өзің шығарсың, оңбаған бала! — дегендей, өзімді-өзім әрең танып, мен де қалшиып тұрмын. Шынында айнадан көрген өз суретіме ұқсағым келмейді.

«Бетің қисық болса, айнаға өкпелеме» дегенді білетінмін. Бірақ осы айнаның өзі де қисық шығар дегім келді. Айнаның қасында менен басқа бала жоқ болып шықты. Ал, мен өз суретімді суға түсіп жүргенде талай көргенім бар, мына сұмпайыға ілуде бір мүшем ұқсамаса керек еді. Тап мынадай болған түрімді бұрынды-соңды ұшыратқан емеспін.

Осы ренжумен айна қасынан кете алмай тұрғанда ту сыртымнан бақташының бишігі сарт ете түскендей болды. Жалт қарасам, майлап тарағандай, бар шашы басына жабысып қалған, кебеже қарын шаш алғыш шебер үлкен ақ шүберекті менің басыма әкеліп, сілкіп тұр екен. Қара шаштар, жирен аралас сары шаштар төбемнен сырғып төмен түсіп жатыр. Байқаймын, шаш алғыш шебер жас баланы жазасыз қорлай алатынына рақаттанып тұрған сияқты. Қаз-қатар орнатқан алтын тістерін жарқыратып, күлімдеп тұр.

Бұл маған «кет!» дегені болар деп, айнадан бұрыла беріп ем, басым кебеже қарынның ең биік деңгейіне келіп қалған екен, дәл кіндік тұсынан нұқып кеп қалдым да, ата жөнелдім. Кебеже қарын гүмп етіп қалды. Басымның сондай бір өнері де болатын еді, қорлау үстінде кезі келіп қалған соң, тартына алмай қалдым-ау деймін...

Сол бетіммен сырғып кеп Ақ Жайыққа күмп бердім де, май балшықпен бет-ауызымды, үсті-басымды ысқылай бастадым. Қасуды сағынып қалған дене түгел қышынып, құтырынып тұр екен, он саусақты салдым келіп орай-орай...

— Түнде өліп жатқан бала сен бе едің, әй? — дегенге артыма қарасам, бір ересек, бір кішірек ақсақ бала өзен жағасына жақындай берген екен. Біреуі ашаң, сұңғақ денелі, үстінде шолақ шалбардан басқа еш нәрсе жоқ. Күнге күйіп күрең тартқан дененің бұлшық еттері иіріліп-иіріліп қояды. Енді біреуі менімен тұстас болу керек, ақшылт денелі, арық, бір аяғын ақсай басып келеді.

— Мен әлі өліп көрген жоқпын! — дедім, тайынғым келмей. Жалғыздық жасқаншақ та етеді, жау жүрек те етеді. Мен жасқанбауға бел байладым. Аяғыма білінген бір қатты нәрсені суырып алып едім, түйенің қабырғасы екен. Қабырғаны оңтайлап қолыма алдым да, ана екеуінің жабыла кетуін күттім. Әдетте таныс емес балалардың алғашқы кездесулері азды-көпті жанжалсыз, бірлі-жарымды жұдырықсыз өте қоймайтын.

— О!.. Сабаздың өзі екен!— деді ересек бала, менің кескін-келбетіме көңілі толып кеткендей. Мен ожырая қарап

тұрған бойым үндемедім. Ойымда киімімді ала қаша ма деген қауіп те туа бастады.

Бірақ менің ойлағаным болған жоқ. Екі бала менің шапанымның қасына барып, өз киімдерін де сыпыра бастады. Ересек бала билегендей бір қозғалыспен көз ілестірмей шолақ шалбарды сырғытып жерге түсірді де, содан кейін ерекше бір достықпен кішірек баланы шешіндірді. Ақсақ бала ересектің көзіне дәрменсіз жаутаңдап, жалыныш көзімен қарайтын сияқты.

Өзен жағасы аздаған жарлау еді, ересек бала ақсақ баланы суға дейін көтеріп әкелді.

«Анау ағасы, мынау інісі екен»...— деген ойдың келуіақ мұң екен, Айдаш есіме түсіп кетіп, жалғызсырай бастадым. Иегім кемсеңдеп, бет-аузым бұзыла бастады. Ересек бала әуелі ақсақ баланы судың жағасына әкеліп қойды да, қарғып қырға қайта шығып, қыр басында жатқан барлық шоқпытты аяғымен лақтырып жағаға түсірді. Содан соң, кішірек баланы тағы көтеріп алып суға беттеді...

3

Ересек бала ақсақ баланы ап менің қасыма әкеліп, ақырын ғана суға түсірді де маған қарап:

— Өй, өзіңді қасқыр талаған ба?— деді.

Мен ұялыңқырай тұрып жайымды айттым. Ауылда жүргенде кім ескерген, денем борана жүріп кеткендей екен.

— Қышып барады ғой, сірә?

— Қышиды... Жаурын ортама қолым жетпейді.

Кішірек бала өңі кетіп, бозарған қолын менің иығыма салып:

— Қасиын ба? — деді.

— Қасы...

— Кел, Бораш, ендігәрі қышымастай етіп берейік! — деп ересек бала менің арқа-басымды құммен ысқылай бастады. Әлсіз қолдарымен кішкене бала да қасыған болады. Оның қолы тиген жер қыши түседі.

— Мұның бәрі тазалық жоқтықтан... Кірден! — деп қояды ересек бала.

Менің ол өсиетті ұғынар жайым жоқ.

— Мына жерімді, мына жерімді,— деп, тоқыма қораға сүйкенген торпаққа ұсап, о жер, бұ жерімді тоса берем.

— Атың кім? — деді ересек бала.

— Қайырғали... Өзіңнің атың кім?

— Шеген... Мынаның аты Бораш... Мұны Боря дейтін

боласың. Менің атым онша бұрмалауға келмейді, Шеген аға дерсің. Мен екеуіңнен де үлкенмін. Әкем байғұс баласын еркелете алмайтынын білген ғой сорлы, Шеген дей салыпты...

Шеген менің атымды «Қайырғали, Қайрош, Қайрушке» деп, орысша-қазақша оңды-солды бұрмалап көрді де:

— Атың ат емес екен... Сендей жеке батырға түк лайығы жоқ... Бүгіннен бастап Костя боласың! Оған молдадан көргенім бар, қазір дұрыстап атыңды қойып берем! — деп, екі қолын құлағына апарып:

— Бүгіннен бастап сенің атың: Костя! Костя! Костя!— деді үш рет құлағыма айғайлап.

— Апам ұрсып жүрсе қайтем?— дедім Шегенге қарап.

— Апаң қайда еді?

— Апам Қайрақтыда.

— Сен немене, Қайрақтыңа қайта қайтпақпысың?— деп, Шеген менің үсті-басымды қайыстай илеп жатқан қолдарын дереу тартып алды. Бораш та қасуын тоқтатты.

— Жоқ...— дедім, жаңа қосылған үйірімнен айрылғым келмей. Шеген қолын арқама қайта салды... Сол күннен бастап, күні бүгінге дейін менің атым Костя, Константин болып кетті. Атымды өзгерткенде Шегеннің берген мықты бір медеуі:

— Атыңды бұзып қойған молда ғой сенің! Ол саған не жақсылық тіледі дейсің! Енді міне, туысыңа лайық Костя боласың! — деді.

— Туысым, сондай-ақ бір дәстүрлеуге лайық болып тұрса, бола-ақ қойсын! — деп ойладым да, мен де көндім. Бораш бір аққұба ғана, қағілез, қыз мінезді бала екен. Көздері де жаңа туған бұзаудың көзіндей бар дүниеге таңдана қарайтын сияқты. Қуануы да, ренжіп қалуы да оп-оңай. Мөлдір қара көзінен көңілінің түбі көрініп тұрғандай. Бұл, шынында да, өгей шешенің отын-суына пысықтық жасай алмаған соң, оңай ғана тентіретіп жіберген бала болу керек. Манағы «Кел, Бораш» дегеннен бастап менің арқамды әлі тырналаған болып тұр. Қолы батпайды, сипап тұрғандай ғана білінеді. Ол жаратылысында ауыр еңбекке арналмай жаралған бала сияқты. Жүзінде естен бір шықпайтын, жүрегіне мәңгі байланып қалған ауыр бір күрсініс бар. Ол күрсініс езу тартқанда да түгел жойылып кете алмайды.

Өз әліме қарамай, Бораштың аяп кетіп, мен оған:

Қара әжең келіп кетсін,— деді... ұрыспаймын деді...— дедім.

Бораш әрең ғана езу тартқандай болып еді, көзінің түбінде қуаныш ұшқыны бір ғана жылт ете түскендей болды да қайта сөнді. Тез өшті, із қалдырмай өшті. Жанары жарқырап бір қалған әдемі қара көздеріне қайтадан күрсініс кірді.

— Ой, өзің бір құдайдың еркесі екесің ғой! — деп, Шеген мені жаурын ортадан шапалақпен шарт еткізді де, өзі де күліп жіберді. Үнсіз ғана Бораш та жымиды.

— Судың сорып алмайтын ауруы жоқ... Көзің де ашылайын деді. Тап бір көзін жаңа ашып келе жатқан сұр күшік сияқтысың. Бір жұмадан кейін бөрі алатын көкжалдай боласың. Бір ай өткен соң көкжал бөрінің өзі боласың! Ендігі қалғанын дүниенің жалғыз шамшырағы күнге емдетеміз. Ал, кеттік! — деп, Шеген Бораштьі арқалап алды да, судан шыға бастады. Бораштың арқасына мен де барып жармастым. Шеген екеумізді де көтеріп, жағаға алып шықты. Әуелі ақсия күліп, тулап қалып, мені суға қайта ырғытып жіберді де, Бораштьі ақырын ғана жерге қойды. Басым құмға кіріп кетсе де, мен де қыңқ еткенім жоқ. Қаны шығып тұрған қарала сирақты Шеген енді ғана көріп:

— Ойбай-ау, бар бәлең аяғыңда екен ғой! — деп, енді менің аяқтарымды құммен ысқылай бастады.

Жайықтың таңертеңгі түюлі қабағы түгел жадырап, төсін күнге тұтас тосып, күлімдеп жатқандай сезіледі. Таңертеңгі қатты толқындар өзен түбінің лайын қопарып жатқандай еді, енді толқын баяулап, жағаның қызғылт құмын меруерттей жуып жатыр. Өзеннің екі беті де балықтай шолпылдаған бала. Әріректе ақ шағаладай шуласып әйелдер де суға түсіп жатыр. Ыстықтаған иттер де өзенге келіп түсе бастады. Таңертең тұнжырап көрінген қоңырқай қаланың ажары кіріп, еңбек үндері біріне-бірі қосылып, үлкен бір гүрсіл-дүрсілге айналыпты. Кеше менің теңіз демалысы дегенім, бүгін қала демалысы сияқтанады.

— Енді қарын қамын ойлалық. Мына қарында тұқ жоқ,— деп, Шеген қабысқан қарнын қағып-қағып қойды. Шеген сұлу, сұңғақ денелі, бұлшық еттері болаттай иірілетін, күнге күйген, тобылғы-торы екен. Қақпақ жаурынды, қыздай қыпша бел, кеудесі шалқақ біткен, бәйге атындай жарау, өте оңтайлы бала екен. Келте мұрын, аңғана аузы үлкенірек, қоңыр көздеу болғанмен, маған ол өте сымбатты көрінді. Табаны жалпақ та, тайпақ та емес, аяғының үсті биік, бар денесі шақпақтай. Әлде ақсиған тістері ме, әлде ақкөңілділігі ме, әлде қабағына қақ тұрмайтын

ойнақылығы ма, әйтеуір Шеген мені біржола тартып әкетті. Бір көргеннен-ақ мен де Шеген болғым келді. Шеген сақылдап қатты күледі. Өмірдің ащы-тұщы, қайғы-қуаныш дегендері ойына да кіріп шықпайтын сияқты. Тегі, оның сүйері — уайымсыз еркіндік, өз ойланғанына өз күшімен жету болу керек.

Шеген менің аяғымдағы толып жатқан жара мен жарықтарын көріп, басын шайқады да:

— Уай, мынауың болмайды,— деді, түсінемісің дегендей көзіме қадала қарап.— Ең алдымен адамға бас керек. Онсыз өмір Оғап молданың көрінен де қараңғы болады. Онсыз өмір құраннан жаман, түсіне алмайсың. Екінші, бізге аяқ керек. Қашсаң — құтылатын бол, қусаң — жететін бол. Керек боп қалса, құстай ұшатын бол! Мынадай табан бола ма екен, қырық тесік! Аяғыңның жалпы бітімі жаман болмағанмен қазіргі халі қанағаттанарлық емес деп танимын... Жата тұр құмның үстінде. Мен қазір келем,— деп, Шеген қалаға қарай жүгіріп кетті.

— Дәрі әкеледі. Екі күнде жазып береді! — деді Бораш, ұзай берген Шегенге риза көзбен қарап. Жүзіндегі күрсініс ізі осы арада ғана түгел бір жойылып кетті.

— Сен қалай ақсадың? — дедім Борашқа, іскен оң тізесіне қолымды апарып.

— Әй апам кораның төбесінен құлатып жіберді.

«Әй апасы» өгей шешесі екенін түсіндім де, одан арғыны қазбалағаным жоқ. Бораш шорланып бітіп келе жатқан оң тізесін сипалай отырып:

— Соқаның үстіне құлап түстім... Шеген ағам жазды ғой, әйтеуір... Енді бір айда жүгіруге жарайсың дейді... Балық майынан жазылды. Тіпті жазылып қалып еді, әнеугүні «дегдом» ұстап ала жаздап, содан қашқанда тағы бүлдіріп алдым,— деді. Бұл жолы өзінің қашып құтылғанына мақтанатындай жымиып та қойды.

— Мен де керемет жүйрікпін! — дедім, мақтанғым келіп кетіп.

— Ойбой... Шегендей емес шығарсың!.. Шеген қайда, ол!.. Ол ағып бара жатқан машинаны қуып жетіп, асылып кете береді! Біреу көріп қалса, қарғып түсіп, кете беруі де тұк емес. Ол әшейін желаяқ! — деді Бораш, масаттана сөйлеп.

— Е, сен қалай қаштың «дегдом» қуғанда?

— Шеген мені көпірдің үстінен өзенге тастап жіберді де судан басыңды ғана шығарып, шомылған балалардың

ішінде отыра бер; басқа баланың басынан сенің басың кем емес, тани алмайды,— деп, өзі көпірдің үстімен тартып отырды...

— Шеген неліктен үйінен қашып кеткен?

— Үйінен емес. Оған молдадан қашып кетіпті. Үш жұма бойы арабша оқып, әліп-ки-күсін-ән деген бірдемеге түсіне алмапты да «мұныңыз немене өзі, мен түсінбейтін нәрсені оқығым келмейді» деген екен. Оған молда он шыбық сынғанша дүре соғыпты. Оның үйі жоқ, жездесінің қолында жүреді екен,— деді Бораш, еріксіз күрсініп. Сол кезде:

— Иә! Әуп! — деп, биік жардан бір-ақ секіріп, Шеген де қасымызға келіп түсті.

Шеген мен Бораш екеуі үс -оасыма қарала, торала етіп йод жағып, оның үстінен сарғыш бір май жағып, ұзын ақ шүберекпен «бинттеп» тастады. Маған олардың емдегені емес, екеуі бірдей асты-үстіме түсіп, достық көрсеткендері қатты ұнады.

— Бір жұмада табаның әмірқан етіктің ұлтанындай жылтырайтын болады,— дейді Бораш.

— Жоқ, Оған молданың мәсісінің ұлтанындай жылтырайды! — деп, Шеген сақылдап күледі. «Әмірқан етік» дегені немене, Оған молданың мәсісінің табаны қандай екен, менің онда жұмысым да жоқ, әйтеуір табанымның солқылдағаны басыла бастағанын сезем.

— Сен әлі тоқтай тұр, Костя! Тозған ескі теріңді түгел сыпырып тастап, тесігі жоқ, теңбілі жоқ, жаңа тері жасап берем. Теңіздің «ит балығындай», я болмаса, құндыздай жылтылдайтын боласың! — дейді Шеген, менің бар арманым «ит балық» болудай-ақ... Бірақ мен Шегеннің ешбір сөзіне қарсылық айта алмайтын халге жеткенімді де сезем.

Екі ақсақ, бір желаяқ — үш боздақ, енді базарға қарай бет алдық.

— Құдай тағала қарын қамы дегенді жаратпаса да болады екен... Амал қайсы... Кейде өнеріңді соған да жұмсайсың! — деді Шеген.

— «Зәурешті» айтайын ба, «Айнамкөзді» айтайын ба? — деді Бораш, базар шеті көріне берген кезде. Шеген басын шайқап:

— Костя білмейді ғой. Қоя тұр. Әдемі әндерді кез келген күнге қор қыла береміз бе? — деді.

Балаға білмейсің дегеннен ауыр тиетін сөз болар ма, мен дереу:

— Неге білмейін! «Зәуреште» зарлатып жіберемін,— дедім.

— Жоқ, білмейсің. Борашқа қосылып айту үшін бір жеті үйренуің керек. Мұның даусына бүкіл қала жаңғырығады. Не әбден қысылғанда, не болмаса жексенбі күнгі базарда айтарсыңдар! — деп, Шеген Бораштың сол қолымен бір құшақтады да:

— Сенің де үсті-басың толған өнер білем, қу шеке! — деп, мені де арқаға қағып-қағып қойды. Бораштың жүзі де жадырап сала берді, ал, мен үшін дүниеде бұдан артық достық болмайтындай көрініп кетті.

Тамақ табу үшін бұлар базар халқына әр түрлі өнер көрсетеді екен. Ән салады, Шеген доңғалақша айнала біледі, ақсақ та, соқыр да, саңырау да бола алады. Жылатса көзіңнің жасын тыйғызбайтын, күлдірсе шегіңді қатыратын толып жатқан әңгімелер біледі.

— Мен әшейін «цирк», Бораш барып тұрған «опера»!— деді Шеген.

Мен «опера» дегенді түсіне алмай қалып ем, Шеген:

— Опера деген Саратау театры[1],— деп түсіндірді. Мен мұнысына да түсіне қоя алмаған соң үндемеп едім, Шеген:

— Оны әлі көзіңмен көресің. Көрсетем,— деді. Шеген қайдағының бәрін біледі. Жасы он бесте екен. Бораш балалар үйін «дегдом» десе, Шеген «детдом» деп әр дыбысын ашық естіртіп айтады. Өзім іздеп жүрген балалар үйінің атын қалай айту керек екенін мен де үйреніп ала қойдым — детдом!

— Детдомды жаратпайтыным — ылғи бір бағында жүргендей боласың. Ерте де түгендейді, кеш те түгендейді... Өз қолыңнан түк келмейтіндей, бұзаудай бағады. «Деткоммуна болса, жеңсігі басылып, желігі бітпеген ойын баласын бірден үлкен адам, естияр адам қылуға жан таласады. Мен соның екеуіне де көне алмадым. Анда барам десең де «рұхсат», мұнда барсаң да «рұхсат» керек. Детдом директоры бізді де өзіндей шал көре ме, немене, рұхсатсыз бір аяқ бастырмайды. Өзі де дүниеге қара қалпағымен, көк сақалымен келген жоқ шығар!.. Жас бала аяқтанар кезде әуелі тәй-тәйлап жүріп, құлап-жығылып, сүйтіп барып жүгіріп кетпей ме?.. Ол ылғи «ойбай, құлайсың! Жүгірме, отыр!» дейді са-

[1] Саратау — Саратов.

ған... Өмір деген ол үшін қазулы жатқан ордай көрінеді ғой деймін... Мен соған көне алмадым! Желдей ескен еркіндікке жететін не болсын! — деп, Шеген маған қарап еді, мен оның ұзақ сүресіне түсіне алмай Борашқа қарадым. Бораштың жүзінде түсінгендік бар екен, мен қорланыңқырап қалдым.

Базарға арқан бойы қалғанда Шеген Бораш екеумізді жетелеп алды да:

— Ал, қырғилар, аздап болса да өнер көрсетіп жіберейік. Өнер жылатуға да жарайды, күлдіруге де жарайды. Бұл сиқырдан да керемет. Ал, аяқты қиралаңдата түсіңдер! — деп, өзі де шойнаңдай қалды. Шеген ақсағанда, шын ақсақтар далада қалдық. Оң аяғы ағаштай қатып, серейіп жер сызып келеді. Жүріп келе жатқан жалғыз сол аяғы сияқты.

— Алақан жаю, көз сүзу болмасын! — деді де, Шеген бізді базарға алып кірді.

Біз жақындай бергенде-ақ айран, сүт сатып отырған базаршы әйелдер сықылықтап күле бастады.

— Мынау бүгін аяқтан айрылыпты ғой... Байғұс-ай!..

— Ертең бұл басынан да айрылып келер, әлі!..

— Үшеуінің жараса кеткенін қара!.. Бүгін үшеу болыпты! — деп базаршы халық мәз болып қалды.

Біз алақан жайғамыз жоқ. Әдейі ақсап, «өнер» көрсетіп келе жатқандай жақындай беріп едік, азды-көпті сауда істеп көңілденіп қалған әйелдер, біреуі нанын, біреуі жұмыртқасын ұсына бастады. Таңертеңгі қатыңқы қабақтар жадырап, түске тармаса мырзалық кірген сияқты.

— Боря, Борашик, ән салып жіберші, айналайын! — деп, бір жас әйел қылқылдай бастап еді, ересек әйелдер оған дүрсе қоя беріп:

— Мынау ыстық, шаң базарда мойны үзіліп кеткелі тұрған балаға ән салдырмақпысың?— деп, тоқтатып тастады. Мен осы арада ғана анық байқадым,— Бораштың мойны қылқиып, көк тамырлары тарам-тарам болып тұр екен.

Бір тақтайдың бойын сүзіп шықпай жатып-ақ азық-түлікке молығып қалдық. Көздері соқырайған кепкен балықтар да бар, ортасын ойып ақ ірімшік салып пісірген, қып-қызыл тәтті нандар да бар, жұмыртқа да бар, үгіршіктер де бар... Бар табысты менің шапаныма орап алып, енді бірдеме ұсынған әйелдерге қарап, Шеген:

— Сіздің кезегіңіз кейін... Тек ұмытып кетпеңіз...— дейді.

— Қап, мынаған кезек тұратын болғанымыз ба?!—деп, әйелдер де кірбіңсіз, күлісіп қалып жатыр.

— Қане, қырғилар, кеттік! — деп, Шеген қаздаңдай басып, Жайыққа қарай тартты. Оң аяғымен жер сызып, шаңдатып Бораш келе жатыр, шандып алған екі аяқтан есілген құмға түйенің ізіндей дөңгелек із тастап мен келемін.

Мені олар «салқын сарайларына» алып келді. Жайықтың жар қабағының астын кеулеп кеткен кең бір үңгір екен. Астына көк құрақ төсеп тастапты. Үңгірдің дәл аузына тіреле өзен жатыр. Үңгір кең, кіші-гірім бөлмедей бар. Жарығы аузынан ғана түсіп, күн сәулесі жолай алмайтын үңгір «салқын сарай» деп босқа аталмаған сияқты. Әрі еркін, әрі салқын, рахат ұясы осы сияқты көрініп кетті.

Түкпірге таман, қабырғаның бір жерін әдемілеп тұрып қолмен ойыпты да, оған бірталай кітап тізіп қойыпты. Санай жүру бақташының әдеті ғой, мен бір қарағанда-ақ он бес кітап екенін сыдыртып санап шықтым. Менің кітаптарға көзім түсіп тұрғанын Шеген де байқап қалып:

— Оқи білемісің? — деді.

— Білмеймін,— дедім ұялған үнмен. Шеген оныма өкіңгендей, басын шайқады:

— Оның болмайды, Костя! Оқу керек! Адамның басы қарбыз емес,— деді.

Мен қайда жүріп, қалай оқы дейтініне түсіне алмай, аңырып қалдым. Оқымаған өз айыбым сияқтанып, қысылып та тұрмын. Шеген біраз ойланып қалғандай болды да:

— Есептей білемісің? — деді.

— Білем.

— Нешеге дейін?

— Екі мың сегіз жүз сексен жетіге дейін...

Шеген қарқылдап күліп жіберді. Мақтаныңқырап кеткенімді өзім де аңғардым. Оның үстіне, «екі мың дегенім дұрыс-ақ болсын... Үлкен сан, мақтанарлық сан... Сегіз жүз де жаман емес... Ал, сексен жеті деген немене? Не үшін сексен сегіз емес, не болмаса, тұп-тура тоқсан емес?» деген ой келеді. Шеген көк құрақтың үстіне құлай кетіп, күлкісін әлі тыя алмай жатыр.

— Екі мың сегіз жүз сексен жеті!.. Өлтірдің, Костя, өлтірдің мені! — деп, кейде қатты қарқылдап жіберіп, кейде булығып, демін ала алмай, аунап-аунап күледі.

Әрі-беріден соң ғана есіме түсті, сексен жеті дегенім

баққан сиырларымның саны екен. Шегенге осыны айттым.

— Е, бақташы ма едің! — деді Шеген, күлкісін тыйып.

— Ие, жазғытұрымнан бері сиыр бағам.

— Біз сені түнде көріп, алып кетсек қайтеді деп те ойлап едік. Бірақ, таптық жағыңа көзіміз жеткен соң көрерміз деп қозғамап едік. Енді көзіміз жетті, біздіксің! — деді Шеген.

— Мен «таптық жағың» дегенің немене деп сұрадым. Шеген маған:

— Шпана, бұзақылардың бірі болып жүре ме деп, жоламап едік. Ондайлар да болады. Олар бізге жолдас емес,— деп түсіндірді.

Пұшық мұрын, бақыр шайнекті отқа қойып жатып:

— Бірақ сен оқуың керек! Оны біліп қой!—деді Шеген.

— Оқымаған бала оқыған балаға жолдас бола алмай ма? — деп, жәбірленгенімді білдіргім келіп бір тұрдым да, бата алмадым. Сұрай алмадым.

— Өзі орысша-қазақшаға судай! — деді Бораш, ақырын ғана сыбырлап.

— Сен ше?

— Оқи алам...

Көзім жасық тартып, үстіңгі қабаттарым азырақ қызып бара жатқандай, аузым балдыр татып бара жатқандай сезіледі. Жәбір, қорлану, намыстану дегендер қол ұстасып, алқымға келіп, буып бара жатқандай сезіледі.

— Әуелі таза болайық,— деп, Шеген менің шапанымды алып өзенді сабалай бастады. Айналдырған екі түймемнің біреуі үзіліп кете ме деп, мен қылпылдап отырмын.

— Шапан жарықтық әкеңнен қалса да ескі исінен әбден арылатын болсын,— дейді Шеген.

Әуелі түймелеріме жаным ашып Шегеннің қасына барып ем. Артынан сабалаған судың сартылдағанына қызығып кетіп, шапанымды сабалассуға өзім де қосылып кеттім.

Бораштa бір ерекше тәртіптілік бар. Әлдеқайдан ұзындау келген көкала орамал тауып алып, оны әдемілеп төсеп, әкелген базарлықтарымызды түр-түрімен жайып жатыр. Екі ақ қалайы бокалдары бар екен, оны ысқылап, сүртіп, ыстық сумен шайып тастап:

— Шеген аға, шайға келіңдер,— деді.

Шайға отырған соң, Шеген маған тағы үш түрлі өсиет айтты...

— Алтын жатса — алмаймыз! Бір ме?

— Бір...
— Өтірік айтпаймыз! Екі ме?
— Екі...
— Алдау үшін өтірік айтсаң, кешіреді екен деме, алдан-бау үшін өтірік айтсаң, іркілме! — деп, бір тоқтағанда, мен:
— Үш,— деп қалдым.
— Жоқ, үш емес, әлі екеу-ақ,— деді Шеген.— Үшінші м — үш күннің ішінде бізбен бірге қуанып, бізбен бірге мұңаятын боласың. Өз бетіңмен оңаша қуанып, оңаша мұңаятын болсаң, сен бізге жолдас та емессін. Қуана біліп, мұңая білмесең, тіпті жақсы. Осымен үш болады! — деді.
— Үш! — дедім, мен де ризалығымды білдіріп...
— Уәде ғой?
— Уәде!
— Ал, ендеше, шайыңды іш...

Қарынды сықап алдық та, көк құраққа аунай кеттік... Әсем денесін әдейі әдемілеп кергендей, қара көлеңкеде шойыннан құйғандай боп Шеген жатыр. Оның бүйіріне басымызды тигізе, Бораш екеуміз көлденең жатырмыз. Еркелеп, мазалап қоямыз. Тап осылай, еркелесіп, аймаласып жататын ұялас күшіктер көз алдыма келеді. Салқын жай, еркін достық, кешегі көрген кейісімді ұмыттырып жібергендей, оңаша қуанып, оңаша ойланбайын деп, мен де Шегеннің баурына кіре түскім келеді. Шеген шалқасынан жатқан бойы менің бет-аузымды сипалап:

— Мұрның онша әдемі емес... Көзіңнің сынын кейін айтам, әзір өз қалпына келе қойған жоқ әлі. Денең шымыр... Кеудең шалқақ, құс төс екесің, жүйрік боларсың...— дейді.

Арқасынан сипаған бала мысықтай болып, көзімді жұмып алып, ішімнен мардамсып мен жатырмын. Шегеннің көңілі маған ауған бір сәтті қызғанып, Бораш Шегенді басымен сүзгілеп қояды...

— Қане, Бораш, бастап жібер. Костя үйрене берсін,— деді Шеген, жатқан қалпын өзгертпей.

Бораш басын көтеріп алып, «Зәуреш» әніне сала жөнеліп еді, мен ілесе алмадым. Біресе даусым «қиқ» етіп қалып, біресе «шиқ» етіп қалып, бұрала шыққан Бораш даусына жанаса алмай қойды. Құлдырап жоғары кетіп, құлдилап төмен құлаған шын дауыс менің шіңкілдегімді маңайталар емес. Бораштың дауысы бозторғайдай жоғарыда шырылдайды да, мен қалтылдап, қалықтап тұр-

ған боз торғайдың астынан қарап тұрған сияқтымын. Кейбір кезде өзімнің тап осылай қарап тұратыным есіме түседі.

Бораш Жайықтың аржағында Зәурештің моласын көріп отырғандай, көзін алысқа бір қадап алды да, барынша мұңды, барынша сазды үнмен, әннің иығын шығара, мұң мен шерін жүрегіңе құйғандай зармен айтты. Үңгіріміз үн қосқандай. Жайық бойындағы бар бозторғай қосыла шырылдағандай болды. Өлең мен әннің бірге өрілгендей шыққанына таң қалып, мен тоқтап қалдым. Ұзақ ән ұзын Ақ Жайықтай тартылып, ойыңның әр түкпірін бір түртіп, өн бойыңды тұтас шымырлатқандай, алыстағы зар ел есінен әлі шықпағандай, ауыр бір қасірет күйі әрбір шерлі жанның жүрегіне шоқ тастағандай еді.

— Өз шешесінің аты да Зәуреш екен...— деді Шеген ақырын ғана құлағыма сыбырлап. Тұлабойым дір ете түсті.

Бораштың кімді жоқтап, зарланып отырғанын мен енді ғана ұғындым. Туған шешесін көрді ме, жоқ па, есінде ана мейрімінен не қалды, жетім бала зар қағып, соны айтып отыр. Шешесінің атын атаған сайын жүрегіне шемен боп қатқан жетімдік шері ұлғая түсетін сияқты. Шерге толы ән толқыны Бораштың өзін де қаңбақтай домалатып әкетіп бара жатқандай. Шешем есіме түсіп кетіп, мен де Борашқа қарап, жаутаңдай бастадым. Көзге келе берген жасымды Шеген сұқ саусағын шошайтып тыйып тастады. Бірақ үңгір іші манадан бергі ойнақы түрінен айрылып, елден алыс, жұрттан оңаша, әрі-сәрінің орнындай, бар қызығы бітіп, жүдеп сала берді. Бораш тоқтаған соң Шеген маған бұрылып:

— Қалай екен? — деді.

— Мен бұлай айта алмаймын,— дедім.

— Өз білетініңді айт. Іркілмейтін бол,— деп Шеген қоймаған соң, мен «Гурьевті» айтып байқап едім, даусым жүрексіне шықты.

Көрінген сонадайдан, Гурьевім,
Көргем жоқ Гурьевтей жер биігін...

— Гурьев жер биігі болса, Ақ Жайық осы араға келіп құйып жатпай, осы арадан басталып жатар еді,— деді Шеген. Менің өлеңім оған ұнамағанын сездім де, мен де тоқтадым. Содан кейін Бораштың алдында өлең айтуды да қойдым.

Үңгір іші қараңғылана түсті. Өмірдің бір қалтарысы сияқты үңгірде бір күнім өткенін аңғардым. Еркіндігі көп

пе, әуре-сарсаң өкініші көп пе, оны болжар жай жоқ, әйтеуір бір шатқалаңы көп жолға түскендей, жүрегім орныға алмады. Ұйықтай алмай жатқанымды Шегенге білдірмеу үшін, таң атқанша бір жатқан жағымнан аунап түсуге де қорқып, үйықтаған боп пысылдадым да жаттым...

4

Қалада өткен үш күннің ішінде мың түрлі олақтығым барын байқадым. Аяқ бассам-ақ болғаны, қаланың бір дәстүріне мұрындығым іліне кетеді. Қала жұртының әдеті де басқа, салты да басқа екен. Қала өміріне үйреніп қалған Шегеннен қалыспайын деп, аяғымды ептеп-ақ басам, ептеймін десем-ақ ерсі бірдемеге ұрына да кетем. Көрмеген дүниеңде көзің түспейтін бір нәрсе болсайшы! Көрінгенге қараймын деймін де, кез келгенге соқтыға берем...

Менің олақтығымнан үш күннен кейін қолға түсіп қалдық. Бұл жолы бізді милициялар алдап соқты. Даланың ән құмарлығы ұстап берді. Қолға түскенімізге қуану керек екенін кейін білсем де, дәл сол күні қатты ренжідім.

Тақтаймен қоршалған «жазғы театрда» Шеген айта беретін Саратау операсы ойын көрсетіп жатыр екен. Жұрт орнына жайласып болып, шымылдық етегін түре берген кезде, қоршаудың басына біз де қонып қалып едік. Шеген театр маңайын екі рет айналып келді де:

— Бүгін бір милиционер жоқ екен. Құдай берді, аяғына дейін көретін болдық! — деді.

Өткен түні ойынды бұзылған бір сарайдың төбесінде отырып, алыстан көріп едік. Бүгін оған шыдай алмадық. Үшкірлеп қана дөрекі күйінде шегелей салған тақтай қоршаудың басына шығып алдық. Сақ отырайық деп келіссек те, ән басталған кезде оны бәріміз де ұмытып кетіппіз.

Гурьев желі түнге қарай теңіз жақтан соғады да, түні азырақ салқындау болады. Менің үстімде шапаным бар. Әрі арық, әрі тоңғақ Бораш Шеген екеуміздің ортамызда отыр.

Үлбіреген ақ жібекке оранған, өзі де жібектей үлбіреп тұрған ақ келіншек ән салып болған соң, жұрт алақаны сартылдап түн аспанын жаңғырықтырып жіберді. Манадан қыбыр етсек Шеген екеумізді кезек түртіп қалып, өзі үн шығармай тыңдап отырған Бораш алақан соғам деп, ұшып

түсе жаздады. Қоршау басына қонған қара тағанға ұсап, қыпылдап әрең отырғанымызда жұмысы да жоқ.

— Қалай айтады, ә? Неткен әнші еді! Алақандарыңды аяймысыңдар! — деп бізге ұрсады. Одан гөрі біздің алақанымыз қатты сартылдап жатқанын аңғармайтын сияқты.

Сахнада менің таңқалып отырғаным басқа нәрсе еді. Оның атын бояудың көптігі дер едім. Ақ, қара, қызыл, сары деп жорып, дүниеде бояу дегеннің көптігін кормек түгіл, естімеген де екемін. Бір ғана көк дейтін түсіміздің өзі сахнада толып жатқан түрге бөлініп тұр. Шын мағынада көрдім. Бұл күнге дейін, мен аспанның көктігін білуші ем, бірақ шын ашық көк, айқын көк сахнада болады екен. Әр түрлі бояу ән салып, кейде бірге күліп, кейде бірге мұңайып қояды... Алтын мен күміс, берен мен жібек, бояу арқылы үн қосып, әнші әйелге қосылып ән салып тұрғандай.

Салқын желден бірімізге біріміз тығылып, ұйлыға түсеміз. Қараңғы түн ауырлап, аспан жерге жақындай түскен сияқтанады. Сол ауыр түнді найзағайдай тіліп, әйел әні аспанға өрлеп бара жатқандай... Үстіндегі көйлегіндей, көгілдір көзді әнші әйел әнімен бірге өзі де аспанға оп-оңай көтеріліп кеткендей көрінеді. Әйел екінші әнін аяқтаған кезде тақтай қоршау соққан алақаннан жарылып кеткен шығар деп едім. Жұрт алғысын айғайлап айтып, айналамыз ат шапқандай дүңкілдеп кетті.

Осы кезде қоршауды тасаланып, екі милиционер де келіп қалған екен. Дәл қасымыздан ұрланып қана шыққан ақырын ысқырыққа жалт қарағанда Шегенге жақындай берген милиционерді көрдім. Шеген биіктен секіргендей қарғып кетіп, қараңғы жерге барып түсті. Бізге де: «секіріңдер!»— деді.

Бораш секіремін деп, милиционердің дәл алдына құлап түсті де:

— Ойбай, аяғым! — деді.

Мен бұрылып секіре бергенімде шоқпыт шапан үшкір тақтайға ілегіп, ту сыртымнан асылдым да қалдым. Еш жерім ауырған да жоқ, қорыққан да жоқпын. Ұялғаннан тақтайды тепкілеп, бақыра бастадым. «Өлімнен ұят күшті» дегенді кейінірек естісем де осы арада өз басымнан бір өткіздім-ау деймін. Арқаңнан асылып қалып, тырп етуге шамаң жоқ, аяққаптай ілулі тұрғаның ұят-ақ сияқты.

Театрда отырған адамдар менің даусымды естіп:

— Не деген бұзақылық бұл!

— Кім бар бұған тыйым салатын?— десіп, ашу шақыра бастады. Бораш әрең деп қоршауға сүйеніп, маған жақындады да:

— Шығарма үніңді! Ән салып жатқанын естімеймісің! — деп, мені аяғымнан тартты. Бірінші рет маған зекіп айтты.

— Сенің ешбір жерің ауырған жоқ. Өтірік бақырасың! — деп қасымда бір милиционер тұр. Милиционер менің мықтап ілінгенімді бір байқап алды да:

— Азырақ шыдай тұр. Қазір түсіріп алам...— деді.

Шеген орғып шығып, сонадай барып тұр. Бізге дыбыс беріп қояды. Бораш екеуміздің біржола қолға түскенімізді білген соң екі милиционер Шегенге қарай ұмтылды. Шеген театрды айнала қашып, бізді тастап кетпейтінін аңдатып қояды. Милиционерлер тұлкіге төнген бүркіттей түйіліп, қақпақылға салып, Шегенді аз-ақ іліп түспей жүр. Шеген кейде киіктей орғып, кейде балықтай бұлт етіп қалып, жалт беріп, оқыс бұрылып, еркін жүрген сияқты. Шегеннің қызығына қарап тұрып, мен де өз қайғымды ұмытып кеттім.

Қуғыншылардың ысқырық белгілері бір алыстап, бір жақындап, бір оң жақтан, бір сол жақтан шығып, қашқан мен қуғанның мән-жайларын білдіріп қояды. Кейде «міне!» дегендей, кейде «әттең!», «қап!» дегендей өкініш ысқырығы естіледі. Қуғыншылар ұзап бір кеткенде, мен Борашқа:

— Жөнел,— дедім. Аяғын әрең сүйретіп, Бораш та ұзай берді.

Жанталас ысқырық үсті-үстіне шығып, тапыр-тұпыр жүгіріс тағы жақындай беріп еді, әлдеқайдан ағып келе жатқан Шеген бұраңдап бара жатқан Борашты қағып әкетті де, жоқ болды.

— Құтқарам, қорықпа! — деген Шеген даусы алыстан екі рет қайталанды.

Тақтайдың үшкір басы байқаусызда артқы етектің астынан кіріп, жаурын ортадан тесіп шыққан сияқты. Қалың қомша былқ еткізер емес. Ентіге жөтеліп, аптыға сөйлесіп, қуғыншылар менің қасыма келді. Дауыстарында бірін-бірі кінәлау да бар. Екеуі де қазақ екен.

— Мен қалай қарай жүгірсем, сен де солай қарай жүгіргенің не? — деп, жасы үлкені кінәласа:

— Әлгі бір жерде сізден болды...— деп, жастауы ақталып келеді.

— Шортаны құтылып кетті... Шабақ... әшейін шабағы қолға түсті...— деп, маған жастауының көңілі де толмай тұр.

— Тоқтай тұр сен, шортан! Сені қармағыма бір ілін-дірмесем бе! — деп, ең көп қуып, көп азаптанған, мұрны-ның алдында ғана екі елі қара мұрты бар, жасы үлкені жер тарпиды.

— Анау атамандарың ғой? — деді ол маған.

— Жоқ. Шеген,— дедім.

— Нешева подобного! Атаман! — деді ол.

Мені баптап, ілінген жерімнен түсіріп алып, мұртты ми-лиционер аты-жөнімді сұрады. Мен бар дұрысымды айт-тым.

— Қарағым-ау, өзің оқу іздеп келіп, қайдағы бәлеге қайдан кез бола кеттің, ә? Көшеде мені бір көрмедің бе? Аға, оқу іздеп келіп ем десең ғой, мен сені тұп-тура дет-домға апарып тапсырам. Өй, ақмақ бала!.. Шешеңе де хабар берем... Оқуға да кіргізем,— деп, біресе ұрсып, бі-ресе қамқор сөздер айтып қояды.

Жас милиционер маған темекі ұсынып еді, мен алдым да ортасынан бір сындырып лақтырып жібердім. Мұрт-ты милиционер:

— Адам болады екенсің, айналайын,— деп арқамнан қақты. Қолы жұмсақ, айналайын дегені жылы тиді жүре-гіме.

Мені машинаға мінгізіп алып, сол түні қаланың шетін-дегі балалар үйіне тапсырды. Бар баланың азық-түлігін жалғыз жеп семіргендей жуан әйел, отырған орындығын ойбайлата сықырлатып, маған қарай әрең бұрылып:

— Атың кім? — деді.

— Костя.

— Я, сендер бәрің де Костясыңдар... Әкең аты ше?

— Сарталі.

Оқтаудай жуан қаламды қазандай үлкен қара сауыт-тағы сияға малғысы келіп, қолын соза түсті де, менің атым-ды жазғысы келмей кеткендей, қолын қайта тартты. Сауыт-қа сүйей берген қалам әуелі бір жағына қисайып құлады да, содан кейін бір-екі аунап түсіп, әйелдің алдына таман барып жатты.

Бұл түнді мен бөлек бір бөлмеде өткіздім. Әуелі мені көбігімді бұрқыратып жуындырып алды, таза киім берді. Әлгіде мені ынтасыз қарсы алған әйел, енді менің момын екендігіме, анау-мынау бұраң жолым болмағандығына кө-

зі жеткен соң жылы тарта, шүйіркелесе сөйлесіп, балалар үйінің жайын таныстырып отыр. Аздап қазақша біледі екен:

— Мен жақсы шеше... Балаларым көп. Ойнайсың... Оқисың,— дейді әр сөзді икемдеп, қазақша сөйлеп...

— Неше балаңыз бар? — дедім.

— Қазір елу...

Мен шын-ақ шошып кеттім. Бір адамның елу баласы болады дегенді естіген емес едім.

— Сентябрьде сексен болады...— деді әйел. Мен:

«Бір айдың ішінде отыз бала табасыз ба?»— деп сұрай жаздап барып қалдым. Кескінімде айран-асыр таң қалғандық болу керек, әйел күліп жіберіп:

— Бәрі де өзіңдей. Жетім балалар,— деді. Жетім балалар үйінде отырғаным енді ғана есіме түсіп, ұялып қалдым.

Аппақ таза бөлме. Сырланған көк керует. Асты-үстімде таза ақ төсеніш. Бұл менің өмірімде бірінші рет кездесіп отырған нәрселерім. Кез келген бұрышқа аунай кетіп үйренген басым, мына тазалыққа қалай жақындасудың ретін таба алмай, қатты қысылдым. Мені жуындырған әйелдер, ұялғаныма қарамай үсті-басымды көпіртіп жатып:

— Енді таза боласың, ақылды боласың, жақсы боласың,— дескен.

Сол таза, ақылды болатын балаңыз тазалыққа аяғын салуға бата алмай, кереуетінің шетінде ғана отыр. Мұндайдың жайын Шеген білер еді, ол қасында жоқ...

— Ал, айналай, жат, юкта! — деп толық әйел де шығып кетті. Мана ол маған өрескел жуан көрінсе, енді толық қана көрініп қалды.

Бөлмеден барлық балалар үйінде болатын дәрі-дәрмек иісі келеді. Төбеде шатынай жарқырап электр шамы тұр. Бұл күнге дейін қала оттарын алыстан ғана көрсем, енді, міне, қасында отырмын. Біздің ауылға алыстан қол бұлғап, жымың қағып, шақырып тұратын қала жарығын енді, міне, жақыннан көріп отырмын. Мүмкін, мен ауылдан қашқанда осы шамның жарығы жетелеп әкеткен болар... Несі бар, бұл да мүмкін...

Менің ендігі бақылап отырғаным, осы шам таң атқанша жанып таусылар ма екен деп ойлаймын. Бірақ жанған сайын жарығы күшейе түскендей болады. Мен орнымнан тұрып, төбеде тұрған шамды айнала бір қарап шықтым. Үрлеген қозықұйықтай ғана шыны екен. Тоқыма бауды

маңдайшадан өткізіп алып төбеге шегелеп, бір ұшын салбырата қойсаң болғаны... Содан соң қозықұйықты іле сал... Ауылда тоқыма бау аз ба, қаланың қай жері болса сол жерінде шашылып жатқан шыны аз ба!..

«Е, мұның өзі онша қиын емес екен... Әй, қарамұртай, қалаға келіп жүргенде тым болмаса осының бірін ала келсе ғой, ауыл әлдеқашан жарқырап кетер еді!»— деген ой келеді.

Кейін ауылға қайтқанда ең алдымен тап осындай сөнбейтін, жанған сайын күшейе беретін шам ала қайтуға серт еттім. Қалада жанған от ауылда жанбайтын несі бар? Апам бау ширатып береді, мен қаладан бір арба қылып шыны алып қайтам...

Үйдің қабырғасында, төңкеріп қойған кішкене шашкеге ұқсап, тағы бірдеме жабысып тұр. Шам жарығына күмістей жарқырайды. Бұл не екен? Дәл ортасында кішкене ғана мүйізі бар... Шашкеге қолымды апарып, сипап қарап ем, еш нәрсе де болған жоқ. Шіркін, осындай ойыншығың болып, қалтаңа салып жүрер ме едің!.. Балалар жиналып ойнағанда, біреуі сақасын көрсетіп, біреуі бір ескі сағаттың дөңгелегін көрсетіп мақтанғанда, сен қалтаңнан мынаны суырып алсаң!..

— Бұл не, әй, бұл не, әй! — дейді ғой, балалар жабырлап.

— Мұны әкең де көрген жоқ! — дейсің де, қайтадан қалтаңа тығасың.

Содан кейін сенімен тамыр болмайтын бір бала қалар ма? Ақбота қандай қызығар еді! Ақбота қызығып сұрай қалса, берер ме ем, бермес пе ем? Қиналып-ақ берер ем...

Бір қызығы, мен қала жарығын ауылға апарып орнатқанда да тек қана өзім теңдес балалар алдында мақтану үшін орнататын сияқтымын.

— Қашып кетті деп күлуші едіңдер, не алып келгенімді көресіңдер ме? — демекшімін. Әрине, бәрі де жым болады.

Осы ойлармен тұрғанда, қолым қабырғадағы ойыншықтың қай жеріне тиіп кеткенін білмеймін, лып етіп, шам сөніп қалды. Әлдене тырс еткендей болды. Әуелі шам сөніп, содан кейін тырс етті ме, болмаса, әуелі тырс етіп қалды ма, ол арасын аңғара алмай қалдым.

Есік сыртынан:

— Неге сөндірдің? — деген еркек даусы келді. Содан кейін бөлмеге біреу кірді де, тырс еткізіп қалып еді, шам

жанды. Ол балалар үйінің күзетшісі, сары сақалына ақ кіргендіктен, бет-аузын балдыр басып кеткендей қарт адам екен.

— Ата, жаңа жарық қайда қашып кетті? — дедім.

— Қайда қашушы еді. Сен сөндірдің. Немене, мені алдағың келе ме! — деді, азғана ызғар көрсетіп.

— Жоқ, ата, мен көрмей де қалдым...— дедім, нені көрмей қалғанымды өзім де айқын түсінбей. Шал сенер-сенбес шығып кетті.

Алыстан арсылдаған теңіз дем алысы менің тереземе соғып қайтып жатқандай болады. Басқа бір дыбыс жоқ. Тыныш түнде теңіз ғана әлденеменені әнмен айтып, әлдеқайда шақыратын сияқтанады.

Тағы біраздан соң, қырдағы үнсіз қараңғы түннің қала шетіндегі көп көзділігі, көп үнділігі есіме түсті. Шамы сөнбейді, үні тоқталмайды. Темірді темір қажап, түн бойы жұмыс істеліп жатады. Ауыл олай емес, ә? Төрт түлікті төрт-ақ адам бағады. Өзге жұрт не істейді? Мал қайтты, сиыр сауылды, содан былайғы түн көбінесе ұйқы төсегі сияқтанады.

«Осы ойларың дұрыс!» дегендей алыстан балықшы кемелері айғайлап қояды. Үлкен бір жарықтар теңіз бетін қыдырта сүзіп, кейде менің тереземді де жанап өтеді. Аққал толқындар домалай жүйткіп, қырға шығып кетердей көрінеді. Мен шегініп төсегіме келем...

Қолға түсіп қалғанымның қорлығы енді бойыма тараған секілді. Көз алдыма манағы ән салып тұрған әйел келеді. Сол әйелдің де баласы бар ма екен деп ойлаймын. Қой, жоқ шығар!.. Сірә, мен ол әйелді барлық еркек атаулыдан қызғанғандаймын. Сиыр сауып, баланың жөргегін жуып, басқалардай ас ішіп, біреуге ұрсып, біреуге ренжу ол әйелде болмау керек сияқты. Ол дүниеде тек қана ән салудан басқаны білмеуі керек... Бірдемеге жақындатсам-ақ, сонша таза, сонша нәзік адамға кір жұғып қалатындай, еш нәрсеге жолатқым келмейді. Енді бір кезде Шегеннің «өнер» дегені есіме түсіп кетіп, екі аяғымды жоғары көтеріп, қабырғаға сүйедім де, екі қолыммен жүре бастадым. Үйренуге болады екен. Аяғыңды қабырғаға сүйеп тұрсаң, тегіс еденде екі қолыңмен жортақтап та кетеді екесің...

Таң атты... Төбедегі шам көзін қыса бергендей көрініп еді, сөнгелі тұр екен. Шеген мен Бораш қой «салқын сарайда» керіліп жатыр. Мен мынау, темір керуетте аунақшимын. Талдыра толғап «Зәуреште айтып отырған Бораш

көз алдыма келеді. Ішімнен мен де қосылып жатырмын. Бұл жолы екеуміздің даусымыз бірге өрілгендей шығады.

— Өй, ақымақ бала... Маған неге айтпадың? — деген милиционермен қосарланып,— оқисың, ойнайсың, ақылды боласың,— деп, балалар үйінің хозяйкесі күліп тұрғандай болады...

— Өй, қасқаның жатысын! — деген дауыстан оянып кетсем, қасымда Шеген тұр екен.

Күн көтеріліп қалыпты. Бесті шыбындар терезені тепкілеп, қиратып барады екен. Шегенді көріп, «салқын сарайда» екенбіз деп, қуанып кетіп ем, сыланған ақ қабырғалар мен биік терезелер өткен түнді түгел еске салды.

— Біз де келдік,— деді Шеген, менің төсегіме отыра беріп.— Сен қолға түсіп қалдың, Бораштың аяғы тағы бүлініп қалды. Қыс та жақындап келеді. Бәріміз бір жерде болайық деп, Бораштың алып, мен де келдім. Енді адам болуымыз керек.

Мен басымды жастықтан жұлып алып, Шегеннің тізесіне салдым.

— Бораш қайда?

— Доктор қарап жатыр. Немене, сағынып қалдың ба?

Мен еркелеп, арсаландап, Шегенге қарай тығыла беріп, санын қыршып тістеп алдым. Шеген мені бүктей құшақтап алды да тырп еткізбеді.

— Мені босатып алуға келген екесің десем!..— деп, мен кіналап Шегеннің бетіне қарадым.

— Бізді босату керек емес, бұғаулау керек! — деді Шеген.

Түс ауа, қораның ішінде таза ауада тамақ ішіп жатыр едік, аңырап-боздап апам келіп қалыпты. Таразының бір басында «Қайрошым, Қайыржаным» деп еркелететін шешем, екінші басында Шеген мен Бораш, екі ортада көзі жаутаңдап мен қалдым. Әлдеқайдан жел айдап әкеп қосса да, жан-тәніміз бірігіп үлгірген екі досым, салмақтаса келгенде шешемді басып кете жаздаған бір кезі де болды. Бірақ әңгімені балалар үйінің хозяйкесі шешті-ау деймін.

Кеше маған ұнаңқырай қоймаған Мария апай шынында да елу баланың анасы болып кеткен екен. Денесінің толықтығына қарамай, балалардың арасында ұршықтай иіріліп жүреді. Толықтығында анаға лайық бір жылылық, мейірімділік бар екен. Бар бала Мария апай, деп бір айтпаса, асы тамағынан өтпейтіндей әлсін-әлсін бірдеме сұрап,

мазасын алады. Ол оған ерінбейді де, жәбірленбейді де, әр баланың қасына барып, еркелетіп кетеді. Детдомның бұрынғы балалары Бораш екеумізге менсінбей қарап, Шегенге құлығы аралас қауіп көзімен қарап отырғандарын Мария апай аңдап қалған екен. Қақпадан апам даусы келіп жеткенде, Мария апай:

— Шашыңды қалай әдемі алған...— деп, менің басымды сипап тұр еді.

Апам даусын анық айырмай тұрып-ақ, жүрегім дүрсілдеп қоя берді. Қасық қолдан түсіп кетті, Шегеннің тізесіне сорпа да шашыратып алдым. Басында біздің жақтың үлкен жаулығы, көк шұбар кең көйлегі делең қағып, апам екпіндей басып келеді. Бір қалыптан шыққандай көп баланың ішінен мені бірден айыра алмай, сол екпінімен ортамызға келіп кірді. Киімдері бірдей, шаштарын да бірдей етіп алдырған балаларды сыдырта сүзген көзі маған таянып келеді. Шешесін көрген бала отыра ала ма:

— Апа! — деп, орнымнан тұрдым. Апам ұзын столдың ар жағынан қолын созып, мені көтеріп алды. Исі таныс ыстық құшаққа кіріп кеттім. Үя басар ана қыран балапанын іліп алды да, баурына басты. Балапан жүрегі дір қақты.

— Құлыным, Қайрошым. Қайда жоғалып кеттің...— деген, әлсіз ғана шыққан дауыс естіледі. Осы төрт-бес сөз өзің ес білгелі ана дегенді танытатын қандай мейрім, қандай сезім болса, соның бәрін бір-ақ көшіріп әкеп, ып-ыстық етіп жүрегіме құйып жібергендей болды. Мені көтеріп алуға столдың аржағынан қолын созғанда бір баланың ішіп отырған сорпасын шайқап жібергенінде апамның жұмысы да жоқ... Шешесіз балалардың маған қарап, көздері мөлтілдей бастағанында менің де жұмысым жоқ. Дала исін, шеше исін аңсағалы айлар өткендей, шешем кеудесін тұншыға иіскелеп, жұтып жатырмын.

Стол басында шусыз отырмайтын көп бала да тына қалды. Бұлардың көбінің шешелері жоқ жетім балалар. Әрқайсысы да өз шешесін сағынып, сарқыла білмес мейрім аңсап, мұңая қалыпты. Туған анасын көрмесе де, шешесін сағынбайтын бала жүрегі болмайды.

Құлағыма дүрс-дүрс етіп, шеше жүрегінің соққаны естіледі. «Қарға баласын аппағым» деп сүйеді дегендей, апам мені «күнім!» деп, иіскелеп аймалап, сүйіп жатыр. Кейде желкеме, кейде шекеме ыстық жасы да тамып-тамып кетеді. Сол құшақтан шығармаған бойы, құлағымды сол

жүрек дүрсілінен айырмаған бойы, апам қақпадан шығып жүре берсе, мен де айрылмай кете беретін едім.

Мені ешкім ертіп әкетпегенін, өзім қашып кеткенімді апам жақсы білетін болса керек. Сондықтан, балаларға соқтыққан жоқ. Көз жасын жаулығымен сүртіп жатып, әрқайсысына мейрім көзімен бір қарады да, үндеген жоқ. Манадан кезін күтіп тұрған Мария апай тамақ алдырып үлгірген екен, апама көптен бергі танысындай жымия қарап:

— Отырыңыз, тамақ ішіңіз,— деді.

Әлі де өксігі басыла қоймаған апам, отыруын отырса да, алдына қойған тамақты ілгері ысырып қойды:

— Қаталап келдім. Тамақ ішпеймін. Рахмет, шырағым.

— Ендеше, шай ішіңіз,— деп, Мария апай шай алғызды.

Апам стаканды әрі итеріп қояды, Мария апай стаканды қайтадан ұсынып, қылқылдап тұр:

— Сіз анасыз ғой. Мен де анамын. Сізде көп болса, он бала бар шығар... Менің елу балам бар... Балаңызды алып қайтам десеңіз, қазір қайтарам, өз балаларым да жетеді... Ол жағынан қауіп етпеңіз, сеніңіз... Бірақ ана бола тұрып, балалардың дәмінен татпасаңыз, балалар өкпелейді,— деп Мария апай әр түрлі тәттілер мен күрең шайды апамның алдына қарай жақындата түседі.

— Ішіңіз, ана...

Шай деген біздің жақтың өте бір құмар нәрсесі. Әлде сол құмарлық па, әлде Мария апайдың сөзі жылы тиді ме, апам стаканды қолына алды. Өмір бойғы еңбектен буылтықтанып кеткен саусақтарының бірінде жалпақ күміс сақинасы жарқырайды. Күнге күйіп қарайған ашаң жүзіне енді ажар кіре бастады. Апам сирек ұрттап, шай ішіп отыр да, Мария апай шайдан гөрі де дәмдірек сөздерді құлағына құйып жатыр. Таңертеңнен бері Бораш екеумізге менсінбей қараған балалар алдында менің беделім де көтеріліп қалған сияқты. Бірі бауыр тартып, жымиып қойса, енді бірі менің алдыма қарай нанды жылжытып қояды. Еркелетіп, арқамнан қағар, аймалап сүйер шешем барлығы бір сәттің ішінде мені өзгелерден едәуір жоғары көтеріп тастапты.

Бораш пен Шеген «осы кезеңді өткізіп алма!» дегендей, кезек-кезек бүйірімнен түртіп қояды. Қою күрең шай да босқа кетіп жатқан жоқ.

— Апа, мен ауылға қайтпаймын... Осында қалып оқу оқимын... Қарамұрт мені сарайға қамап қояды. Он жыл

отырмаймын сарайда! — дедім, апамның білегін басыммен сүзгілеп, қыңқылдап, еркелей сөйлеп. Апам мырс етіп қалды.

Мария апайдан басқаның бәрі де мырс етіп, күліп жіберді.

— Көресіз бе, балаңыз қандай ақылды! Оқу оқығысы келеді,— деп, Мария апай да мені жақтай кетті. Мен ішімнен алғыс айтып, жаутаңдай бердім.

Ауылда оқу деген әр үйдің дәстүріне түгел кіріп болмаған кез ғой. Апам мені оқу іздеп кетті деп ойламаса керек, мен жаңағыны айтқанда сасыңқырап, аңырып қалды. Мен басымды қолтығының астына тығып жіберіп, тағы да жүрегіне апарып құлағымды сүйкелеп:

— Оқимын, апа, оқимын...— дедім. Апам қолтығын ашып, көзіме қарады да:

— Қарғадай басыңнан қалай оқисың, құлыным-ау... Тым болмаса, әкең де жоқ. Мен қаражатты қайдан табады дейсің... Ақыл бар ма өзіңде, жоқ па? — деді. Мұнысы ризалығын бергені де еді.

Кешке жақын кең қорада біразымыз доп қуалап, енді біразымыз асылғышта асылып ойнап жүргенде апам мен Мария апай терезеден қарап отырғанын көрдім. Шеген асылғыш-турникке қолтығынан асылып, зыр айналып тұр еді, апам менің қасыма келіп:

— Өнерлі бала екен...— деді. Мен онысын «үйрен!» дегендей ұқтым. Менің ойымды апам да ұқты білем, маған қадала бір қарады да үндемеді.

Балалар үйінің күзетшісі арықтау қаракер атты арбаға жегіп болып, балдыр басқан бетін сипап қойып, апамды күтіп тұр. Толып жатқан қағаз қалталарға кәмпит, қант, шай салып алып, Мария апай да келе жатыр. Апам менің оң көзімнен бір ғана сүйді де:

— Оқимын десең, оқи ғой, күнім. Әкеңнің де бір арманы оқу боп өтіп еді. Тентек болма, жақсы оқы! — деп арбаға мінді.

Қаракер ат қайыстай созылып барып, арбаны бір қозғап алды да, санына сарт ете түскен делбеден ығыса бере жортып кетті. Апамның көзіне жас алмағаны маған көңілі қалғандай көрініп, мен жылап жібердім. Шеген мені, басымды орай құшақтап алды да қораға кіргізді.

Алыстай берген арбаның тырс-тырс дыбысы жүрегіме тық-тық тиеді. Шын-ақ тізесінен айрылып кеткенім бе?

Жоқ, апа, қайда жүрсем де, қасыңда болармын. Жоқ, апа, мен сені ұмытпаймын. Әр күн басымды жастыққа салғанда сені ойлап жатып ұйықтап кетермін. Сондықтан түсімде де сені көрермін!..

5

Ақ Жайық жүзі сұрланып, қамыс арасының сылдыры молайып кетіп еді, күз болып қалған екен. Күн қабағын жиі-жиі түйіп, теңіз дем алысы салқындап кетті. Көк орай ойпаңдар қоңыр тартып, адыр төбелер арықтаған түйедей, жалаңаш, құбақай тартып, жансыз сұлап жатқандай көрінеді. Шөккен түйенің өркешіне ұқсаған құбақай-қоңыр төбе бастарында өлімтік басына қонғандай, айналасына тұнжырай қарап, жалғыз-жалғыз қара құстар отыр. Даланы билеп алған жалғыз үн, күн сайын қатая түскен күзгі желдің уілі ғана.

Сұрғылт аспан астары жыртылып, кір мақталары салбырап кеткен көрпеге де ұқсап кетеді. Жалба-жұлба сұрша бұлттар төмен жүр. Жазғы, айқын көк түсінен айрылған аспан кейде үсті-басын қар басып қалған тауға да ұқсап кетеді. Теңіз бетін буалдыр бір тұман басып, теңіз суы қара-қошқыл тартып, қорғасындай ауыр сезіледі.

Жарқын жазбен амалсыз қоштасқан жұрт, енді күзге орайлас сұр киініп, адам реңдері де қуаң тарта бастады. Мария апай да жазғы балпақ басудан айрылып, теңіз жаққа иығын тосып, жүзін ыққа қарай бұрып аяқтарын тез-тез басады.

Үлкен бөлменің сынған бір-екі көзінен күздің суық үні соғып тұр. Азынаған суық желдер ауылда қасқырды еске салушы еді, балалар үйінде ашық-тесікті тез қымтап, пешке жағатын отынды ойла деп тұрғандай. Ересек балалар жұмысқа кеткен. Үйде қалған ұсақ балалар қатар тұрған төсектердің үстіне үйме-жүйме боп отырып алып, ойға келгенді айтып, таласып жатырмыз:

— Қасқа адамның ақылы көп бола ма, сақалы ұзын адамның ақылы көп бола ма?

Адамның ақылы шашына жау болатындай-ақ біразымыз:

— Ақылы көп адам қасқа болады, оған таласпа! — дейміз.

— Жоқ... Анау сақалы беліне түсіп отырған Толстой де-

ген кісі... Олай болса, сақалды адамның ақылы көп болады! — деп, қарсы жағымыз бой бермейді.

Өзіміз білетін адамдарды сүзіп шықсақ, ақылды қасқа да, ақылсыз қасқа да бар екен. Сақалдылар да солай. Бірақ дәлелге бала тұрақтай ма, әркім өзі сөйлеп, өзі тыңдап, мәз-мәйрам, шуылдасып жатырмыз.

— Балада неге сақал болмайды?

— Ақыл жоқтықтан болмайды.

— Ендеше, жеңілдің!

— Жоқ, жеңілгем жоқ! Бала неге қасқа болмайды?

— О да ақыл жоқтықтан.

— Ендеше, сен жеңілдің...

— Ха, ха, ха...

Қашаннан бері адам баласының бойына сіңген әдет бойынша әңгіме аты жоқ адамдардан, алыстан басталып, таныс адамдарға көшеді. Таныс адамдардың кінәсын тауып қалжақтауға балалар да құштар.

— Балалар үйінің бастығы дырау ма, бухгалтер дырау ма? — деген сұрау қояды бір бала.

Балалар үйінің бастығы Құдайберді Қозыбағаров балалар үшін достық-дұшпандық дегендердің екеуінен де аулақ адам. Мұнда бір жазасын тартқызуға жіберілген адамдай, жақсылық-жамандықтың бәріне де енжар жүреді. Кейде ол абайсызда ақырын ғана кіріп келеді де:

— Мынау орындықты кім құлатқан? — деп сұрайды. Балалар, әрине, кім құлатқанын білмей шығады...

— Өзі құлаған шығар...— дейді, өжетірек біреуі. Орындықтың өзінен-өзі құламайтынын біле тұрсақ та, ол жауаптан ешқайсымыз қысыла қоймаймыз. Одан арғыны Қозыбағаров та қазбаламайды. Көңілсіз кірді, көңілсіз сұрады, қайтарылған жауапқа тағы көңіл қойған жоқ. Тәртіп бұзғанға ұрыспаса, бұзылған тәртіпті қайта түзегенге айтар алғысы да болған емес. Құлаған орындық, әрине, тұра келеді. Қалай ақырын кірсе, солай ақырын шығып, Қозыбағаров кетеді. Жаз көремісің, қыс көремісің, күндіз көремісің, түнде көремісің бастығымыз сол бір қалпынан айырылмайды.

Құдайберді Қозыбағаров сияқты кісінің аттары бұрмалауға да келе береді.

— Бізге құдайдың өзі бергені ғой...

— Біз қозы, ол бағушы.

— Қозыға қалай ұрыссын? — деп, бастығымызды тағы талай жерге апарып тастаймыз. Бірақ осы атын бұрма-

лау сияқты күнәсыз қалжақтан басқа обал да жасамаймыз.

Бухгалтерді біз сирек көреміз. Жұмасына бірер сағатқа екі-үш рет қана көрінеді де, басқа күндерде ол бұл маңайға жоламайды. Келгенде қақпадан кіре бере сөйлеп, ылғи асығыс, жанталас жүреді. Үйге кіретін жұмысы жоқтай, бастықпен ылғи қорада кеңесіп тұрады...

— Әнеугі он бес кубаметр ағаштан айрылдық... Кірпішті төртінші тоқсанда беретін болды... Ақша болатын болса, комбинаттың біраз қаңылтырын қағып кетуге болар еді. Тағы бір отыз балаға ақша сұрасақ қайтер? — деп, бір келгенде бір жылдық жұмыс ала келеді де, енді айналғаныңша асыға басып қақпадан шығып бара жатады.

Осындай елеулі-ақ кемшілігі бола тұрса да бухгалтер темекі тартуға шебер... Темекі түтінін екі ұртын ішіне сора тартып, жұтып жібергендей болады. Содан кейін, тұнық бір дауыспен:

— Менің бұл жетіде тағы да қолым босамайды...— дегенде, алдында тұрған бастықтың бет-аузына лып-лып еткізіп түтін атып тұрғандай болады. Балалар үйінің «быт-быт-быт» деп тұратын кішкене ғана электр станциясы бар. Бухгалтер Лазарь Моисеевичтің аузынан шыққан темекі түтіні соған ұқсайтындықтан, біз оны «станция» деп атап кеттік.

Бала кезіңде әрбір ерекше мінезге еліктегіш келесің. Бір күні үш бала темекі тауып алып, «станция» болып отыр едік, жұмыстан Шеген келіп қалыпты. Шеген шаңымызды қағып, «станцияның» быт-шытын шығарды.

Содан бері біз бухгалтерге біржола өш болып алдық. Ол келсе-ақ, айнала тұрып, аңдып жүреміз. Бірақ, бастығымыздың оған қарсы тұк айта алмай, мойындай беретінін көріп, бастықтан гөрі бухгалтер дырау болар дейміз.

Балалар үйінің бас хозяйкесі Мария Викторовна ақ көңіл, салдыр-салақтау, бейғам адам. Бір баланың жүзін жыртпайды. Біз ол кісіні жақсы көргендіктен Мария апай деп кеттік. Мұнымызға өзі де ырза сияқты. Түнде біраз уақыт ортамызға келіп отырып, әр түрлі ертегі айтып береді. Жалғыз айыбы біздің жақтың Күсепқали, Сағынғали, Темірғали деген аттарына тілі келе бермейді де, бәрімізді Костя, Саша, Тимур етіп жіберді.

Қазір Мария апай шолақ ақ тон киіп алып, шашы дудырап, қораның ішінде жүр. Түсінде бір кірбіңі бар. Бала

деген қандай жағымпаз келеді, бірдемеге шамасы келмей жүрген шығар деп, мен жүгіріп қасына келдім.

— Мария апай, неге ренжідіңіз... Жұмыс болса, мен...— дей бергенімде, ол кісі менің сөзімді бөліп:

— Ренжімей қайтейін? Жаз бойы мұрнымнан жетелеп жүріп, ақыры бухгалтер қайнатты сорымды,— деді.

Мен орысша айтылған «мұрнымнан жетелеп» дегенді сол мағынасында түсініп:

— Е, мұрныңыздан неге ұстатасыз оған? — дедім. Ақкөңіл, мейірімді адамды қатты аяп кеттім. Алғашқы суықтан мұрны қызарыңқырап та тұр екен. Осындағы дырау өзі болған соң, бухгалтер Мария апайды мұрнынан сүйрелеп, жазалаған екен деп қалдым. Мария апай күліп жіберіп:

— Менің мұрным болса, оқасы жоқ қой. Жай одан жаман болып тұр,— деді.

Мария апайды бірінен бірі қызғанатын балалар жамырап далаға шығып:

— Отын жарайық па?

— Шөп әкелейік пе?

— Су әкелейік пе? — деп қоршап алды.

— Е, оның бәрі де түк емес қой, балалар... Әңгіме одан жаман болып тұр,— деп, Мария апай қайғылы пішінмен бізге мұңын шақты.

— Қозыбағаров әлі Қызылордада. Оқу комиссариаты күнде бір сөгіс беріп, қайтармай жатыр. Бүгін балаларды Оралдың деткоммунасына көшір деген бұйрық алдым,— деді.

Бұған қайғыратын не барын балалар, әрине, түсінген жоқ. Өзіңе тапсырылған жұмысты басқа біреуге алып беру — астыңнан атыңды аударып алудан да жаман екенін ұқпайтын кезіміз ғой деймін. Жаңа бір қалаға баратын болғанымызды біліп, біз қуанып та кетсек керек.

Мүмкін, ондағы бастығымыздың аты-жөні де басқа болар.

— Қане, Оралдағы бастығымыздың аты кім? Кім таба алады?

— Бір қаламұш бәйге тіктім... Кім тапса, соған берем, Оралға барған соң! — деп, балалар шуласып кетті:

— Еркек пе, әйел ме?

— Әйел боп шықса, мен бес қаламұш берем...

— Бірақ Мария апайды ала кетейік...

Босқа таласып, шуласып отырғанда, жұмыстан Шеген бастаған ересек балалар қайтып келді. Шеген балаларға

айтқанын істететін, бос қалжаққа ылғи тыйым салып жүретін, мақтаулы мінездің баласы болып кетіп еді. Біріміз соған еліктейтін болғамыз. Мария апай бізге айтқанын ересек балаларға да айтты. Халдың қайғылы жағын баса суреттеп, шағым зарын молайтыңқырап айтты:

— Қолымыз босаған күні бар ма еді?! Жұмысымызда мін бар ма еді! Әр кезде күн демей, түн демей, осы бір ұяның көркейе беруін ойлайтын едік... Енді мынау, мұндағы балалар үйін жауып, сендерді Оралға көшіретін болыпты,— деп, жыламсырап барып тоқтады.

Шеген әуелі Мария апайдың мұңына қосылатындай, мүлгіп тыңдап тұр еді. Бір кезде, күтпеген жерден қатал бір сөздер айтып тастады.

— Жұмысты жаман істеген, әрине, жаман. Бірақ жұмысты жаман істеп жүріп, жақсы істеп жүрмін деу одан да жаман! Жұмысты жаман істегенін өзі де біле отырып, құлағына қол апартпаса, оның аты қылмыс! — деп, қызыңқырап барып бір тоқтады да:

— Не міниміз бар еді, күні-түні осы бір ұяны көркейте беруді ойлайтын едік, дейсіз! Осыныңыз дұрыс па, өзіңіз ойлаңызшы. Не үшін бізді Оралға көшіріп жатыр! Оқу жабдығы әлі әзір емес. Бес мұғаліміңіз жетпейді. Мен сізді кіналамаймын. Бірақ басқалардың енжарлығына бекер араша түсесіз... Оқу басталатын уақыт өтіп барады, бұған не айтасыз? — деді.

Ұямыздың халі олпы-солпы екенін ересектер түгіл, жас балалар да түсінетінбіз. Бірақ бір жағынан Шегеннің өжеттігіне қызыға қарап тұрсақ, екінші жағынан Мария апайды да аяп кеттік. Мария апай Шегенге қайтарарлық дәл жауап таба алмай:

— Енді қайтуге болады? Қыс мынау, келіп қалды... Бухгалтер анау, қайда жүретіні белгісіз... Құдай ұрғыр төрт жерде қызмет істейді,— деді.

— Олай болғанда, туған жермен қоштасатын боламыз да? — деді Шеген.

— Солай болғаны да... Таңертең үш машина келеді. Жүресіңдер...

Бораш жиналу жабдығымен үйде қалды да, Шеген екеуміз таныс жерлермен қоштасып қайтуға қалаға кеттік. Шегенге еріп, жүгіре-жүгіре мен де сайтанның отын ала қашатын қаздыаяқ болып алғамын. Екеуміз дем алмай жүгіріп, базарға келдік. Біресе жаңбыр себелейді, біресе қар

ұшқындайды. Суық жаңбырлы лайсаң күні базарда жан жоқ екен. Баяғы «салқын сарайымызға» бардық.

Үңгірімізді су алып кетіпті. Құрақ төсеген төрімізде тізеден лайсаң көкала су жатыр. Күзгі жаңбырмен ернеуін керіп кеткен өзен толқыны үңгірдің аузын етегімен сипап кетіп жатыр. Етігімізді шешіп, үңгірге кірдік. Бұрышта қалған қара шайнегіміз де суға толып тұр. Шеген балағын түріп, суды тізесінен кешіп, түкпірге барды да, жып-жылтыр қара коробка суырып алды. Мен оны бір кезде темекі тартқан екен ғой деп қалдым. Шеген қара сырлы коробканы ашты да, ішіндегісін көрсетті: ақ мақтадан төсек төсеп, алтындай жалтылдаған қынасары қоңыз салып қойған екен.

— Мұның аты түйеқоңыз,— деді Шеген.— Түйеқоңыз өзімнің қойған атым... Бірақ дұрысы да осы шығар... Мұғалімнен сұрап алармын деп жүр едім... Мә, сен ал, саған бердім. Мұндай қоңыз сенен басқа ешкімде болмайды!

Әдемі коробка жылт етіп, қойныма кіріп кетті. Бұл енді балалардың ынтасын құртып барып көрсететін нәрсе.

— Мен мұны үш жыл сақтап келдім. Аптекада дәріге салып берді. Енді сен де айрылып қалма! Мұның қызығын көресің әлі! — деді Шеген, өте бір үлкен жауаптылықты тапсырып жатқандай.

Бұл — Шегеннің алдыр-бұлдыр балалық шақпен қоштасып, енді естияр ересек қалпына көшкені сияқты еді. Сондай қимас қымбатын сыйлап тұр. Сонымен бірге, бұдан былай ойынымыз да бөлінеді дегенді айтып тұрғандай еді. Жүрегім төмен тартып, ауырлап кеткендей болды, үндемедім. Бұл жайын өзі де ойлана қалғандай, Шеген де үндеген жоқ.

Сол үнсіз қалыппен базар қасынан өттік. Әлі де қала ішінде қоштасатын жерлеріміз көп сияқты еді, ол баяғы басқа күндеріміздің елесі екен, енді еш нәрсеге мойнымыз бұрылар емес. Әшейіндегі шат қалпына көше алмай Шеген де қысылып келе жатыр. Оның өсіп, үлкейіп кеткеніне өкпелегендей менде де үн жоқ.

Қар енді жапалақтай бастады. Батыс жаққа қалың шөккен қара бұлттардың арасынан батар күн бір рет қана қызғылт белгі берді де, жоқ болды. Қақпасы қисайған бір қорадан бір еркек, бір әйел шыға беріп еді, Шеген мені түртіп қалып:

— Сол! — деді.

— Кім?— дедім, Шегеннің көзіне қарап.

— Үндеме!.. Сол...— деді Шеген маған қарамастан. Көздері күлімдеп, таныс бір ұшқындар жылтылдап тұр екен. Манадан үндеспей қалғанымызға өкініп келе жатқан басым, Шеген балалық мінезін қайта тапқанына қуанып та кеттім.

Енді абайласам, өзі алдында, бала көтерген әйелі артында, баяғы мені ұстап алған милиционер кетіп барады екен. Белгілі қара шекпен, таныс қалпақ...

— Менің қайда екенімді білмейді әлі... Құдай біледі, әлі іздеп жүр... Көзіне бір көрінейін, қайтер екен,— деп, Шеген шалбардан басқаның бәрін сыпырып, менің иығыма асып берді.

— Детдомға тарта бер. Қақпаның аузында күт...— деп, Шеген сықылықтап күліп тұр. Бес саусақпен бір ғана салалап жіберіп еді, шашы дудырап бір жақ көзіне түсіп, Шеген баяғы қалпына түсе қалды.

Қар түсіп қалған суық жерді жалаң аяғымен тапжылмай басып, үймелеген ақ шыбынға ұсап иықтарына тұрып қалған қарды да елемейді.

Мен Шегеннің ойы әлде неменеге ауытқып, оқыс бірдемеге соғып жүре ме деп қорқып та кеттім. Бірақ Шеген оған барған жоқ:

— Қой, балалық болар...— деді де, қайта киініп алды.—Жоқ, рахмет айтуымыз керек...—деді аздан кейін. Жаңа ғана көзіне шыға келген бұлан-талан бір ұшқындары да сөне қалды. Бұл Шегеннің балалықпен біржола қоштасқандығы еді...

Біз милиционер ағайды қуып жетіп келіп, сәлем бердік. Ағай азғана таңдана қарап қалды да:

— Сен Шегенбісің? — деді.

— Ие, Шегенмін...

— Шіркін балалық қор етпесең жарар еді деуші ем...— дегенде милиционер ағайдың даусы қалтырай шықты...

— Ағатай, кешіріңіз... Сол шіркініңіз детдомға өзі келіп кірген...— деді Шеген.— Былтыр мен балалар үйін өзім іздеп келе жатқанда, сіз мені қуа жөнелдіңіз ғой... Содан кейін мен сізді көрсем-ақ қашатын болып едім...

— Өзім де солай істедім бе деп жүруші ем, дұрысқа шықты ғой! Амал қайсы, мен кінәлы екем,— деп, милиционер Шегенді өзіне қарай тартты. Қолынан ұстап тұрып:

— Рахмет, баурым, бақытты бол! Мен оқымаған адаммын. Ерте туып, кеш қалдым. Оқымаған кісі қай алысқа барады дейсің. Сендер оқысын деп тілеймін,— деп, мили-

ционер екеумізді де құшақтап алып, біраз үндемей жүріп келді. Көзі не айтып келеді, жүзінде қандай белгі бар, оны бізге түн қараңғылығы да көрсетпей жіберді, ол жүзге өзімізде де қарай алар жай жоқ еді.

— Оқыңдар, қарақтарым, оқыңдар,— деді ағай біраздан кейін.— Қазақтың оқуда кеткен еншісі көп! Атаң үшін де оқы, әкең үшін де оқы, өзің үшін де оқы!

Сол екпінімен «шешең үшін де оқы!» деп айтар ма екен деп дәмеленіп ем, ағай оны айтқан жоқ. Онысы әйелдерден оқуды қызғану емес, ауыз байғұстың айтып әдеттенбегендігінен еді.

Ертеңіне үш жүк машинасына тиеліп Орал қаласына жүріп кеттік. Бала деген орын ауыстырып, үйден үйге, қаладан қалаға көше беруді дүниедегі бір қызық көреді. Ұзақ сапар дегеннің бейнеті баланың есіне де кіріп шықпайды. Поезға мінем, машинаға мінем, атқа мінем деген бірнеше минуттың қызығы оның ар жағында қандай бейнет жатса да, оған көңілін бұрғызбайды. Бала қашанда бері ойлайды да, әрі аса алмайды, берірек ашық көрініп тұрған қызықты еш нәрсеге айырбастай алмайды.

Жүру қарбаласына қарбалас қосып, қолымнан келгенше әбігерлік жасап, мен де шуласып жүрмін. Көрген жерде — қуаныш, кездескен жерінде қайғың қалатын кез ғой, бүгін менің ойымда жалғыз ғана машинаға міну қызығы бар. Онсыз жүк артылмайтындай, онсыз машина орнынан қозғала алмайтындай, бала біткен азан-қазан. Жылап жүрген жалғыз Мария апай ғана. Машинаның үстіне жабылған қалың брезентке жаңбыр бұршақтай жауып, тырстырс етеді. Біз тезірек, сол «тырс-тырстың» астына кіріп отыруға асығып жүрміз.

Машиналар балалар үйін солқылдата гүжілдеп, орнынан қозғалды. Жапа-жалғыз қораның ортасында жылап тұрған Мария апайды көріп, бір мұңайысып қалып ек, қақпадан шыға бере о да ұмытылды білем, шуласып ән салып кеттік. Машина шайқап, сілкіп қояды. Әр бала өз даусының қалай құбылғанын көбірек тыңдайды-ау деймін, қосылған дауыстардың қалай шығып жатқанында жұмысы жоқ, барлық шеке қызарып алыпты. Бірі жоғары, бірі төмен алып, шырылдаған дауыстар қосыла алмай келеді. Оның үстіне, бір машинадағы балалар төрт-бес топқа бөлініп, бірнеше әнді қатар салып келеді. Еш қайсысына қосылмай, үн шығармай, бұйығып қана мұңайым отырған тек Бораш.

Машина біздің ауылдың деңгейінен өтіп барады. Оқу басталар кезде келіп кетермін деген апам, келе алмаған. Сонау бір көрінген жалғыз ағаштың бауры — талай ойнаған жерім. Қасында өзінен басқа бір ағаш болмағандықтан, оны біздің ауыл «қысыр ағаш» деп атап кеткен. «Қысыр» қалғанына ағаш кінәлы ма, ауыл кінәлы ма, оны мен білмеймін. Қазір ойыма түсе қалған нәрсе — соның арғы түбінде біздің ауыл қалып барады, ауылда апам қалып барады.

Біреудің аяғын баса, енді біреудің үстіне құлай жаздап, мен машинаның арт жағына қарай ұмтылдым. Енді бір бел ассақ «қысыр ағаш» та көрінбей кететін. Атпен жүргенде күн бойы көрініп тұратын таныс қырқалар машина екпінінен тез-тез жылжып, тез-тез кейін қалып барады. Биік адырлар дөңгелене сырғып, орнынан қозғалып, кейін қарай шегіне бергендей сезіледі. Машинаның артына ұмтылғандағы ойым — тым болмаса, «қысыр ағашты» көз алдымнан жібермеу еді.

Биік бір қырқа бүйірімен дөңгеленіп, жалғыз ағашқа қарай жақындап барады. Енді міне, жалғыз ағаштың төменгі жағын етегімен жауып та жіберді. Бөріктей ғана боп төбесі көрінеді. Машина тағы бір бұрылды, жалғыз ағаштың төбесі де көрінбей кетті...

Сұлай шалқайысып, ойпаңда етектерімен ғана жалғасып күзгі сары белдер жатыр. Жоғалған жіп арқанға ұсап, әр қырқаның қабағында түйелі көштің жіңішке жолдары қалып барады. Електен сорғалағандай жиі жаңбыр аздан кейін сары белдер алдына да көк жібек шымылдық құрып, енді айқын көрінетін нәрсе — Оралға апаратын жол ғана болып қалды.

Қашан ұйқтап, қанша ұйқтағанымды білмеймін. Екі қолтығымнан қыса құшақтап бір әйел машинадан көтеріп алғанда ояндым. Азғана ағашы бар, кең қораға келіппіз. Жаңбыр тоқтаған, жер құрғақ. Таңертеңгі салқында меруерттей жылтылдап, бұтақтарға бозқырау қоныпты. Бұл — Оралдың «балалар коммунасының» қорасы екен...

6

Өмір ұрланып өте беріпті, біз алаңсыз өсе беріппіз... Шеген тоғыз жылдық мектепті бітіріп, әскерге алынған күні, мен де он беске келіп қалғанымды есіме алдым. Шеген мұнда келгенде, үзіп-жұлып жүріп бірақ оқып қалған

ересек бала еді. Қазір ол әскерге алынып ұшқыштар мектебінде, Орынбор маңында оқып жатыр.

Байқаймын, балалар арасындағы ендігі Шеген мен сияқтымын. Мен қарғымаған биік, мен ойнамаған «ағаш ат» қалған жоқ. Темір білекке асыла кетіп айналғанда, дөңгелектей зырылдаймын. Денем темірдей. Бұлшық еттерім жыландай жиырылып, шиыршық атады. Кеудем көріктей көтеріледі. Іші-баурым қаншырдай, бәйге атындай жарау, сып-сидамын. Былтырдан бері «бокс» сияқты жұдырықтасуға да түсіп жүремін. Апам бір келгенде жұдырықтасып жатқан үстімнен шығып:

— Құлыным-ау, мұрныңнан не қалады? — деп еді, мен бөсіңкіреп кетіп:

— Мұрын ұлтандай боп алды ғой! Енді ол мұрынды оқ та тесіп өте алмайтын болды,— дедім.

Басымда қоңыр бұйра шашым бар, олай қайырсам да әдемі, былай қайырсам да әдемі... Байқаймын, бақша жаққа да көзім жиі түсе бастапты. «Баланың ісі шала» дегендей, бала өлшейтін метр қысқарақ, баланың килограмы жеңілірек келеді. Бес жылда алған азғана білім кеудемді кернеп бара жатқандай, мен енді іс, мен енді қимыл іздей бастадым. Бір кезде Шеген балалық дәуірінен шыққанын білдіріп, маған түйеқоңызын берсе, енді мен де балалар тобынан шығып, үлкендер тобын іздей бастадым.

— Осы күнге дейін бағында жүретін қашанғы бала бола бересің? — деп, өзімді-өзім күнәлап қоямын.

— Оқыған азамат еліне қызмет ету керек! — деп, әлдекайдан құлаққа шалынған сөзді әлгі ойыма арқа сүйеу етемін. «Оғап молда оқымаса да жаназа шығара алатын» дейтін мақал болатын, Оғапшылап болса да бір тізгінге жармасқым келеді.

Оқу басталуға әлі төрт ай бар. Жаз бойы доп қуалап, турникке асылып жүрем бе? Жоқ, балалық, сенімен қоштасар кезім жетіпті!..

Ашық терезеден қала бақшасының жаңғырыққан күлкісі келеді. Қытықтайды, мазалайды, көңілге алаң кіргізеді. Ие, балалық шақ өткен сияқты... Сырттағы қуанышы көп, күлкісі көп, әзір маған жат өмір тереземнен қол бұлғап, шақырып тұрғандай сезіледі. Сыртынан шырамытып таныған мен, әлі дәмін татпаған сыртқы дүние көлең қағып, сағымдай құлпырады. Асығар күнге жетіп қалыппын, басылар шақтан әлі хабарым жоқ...

Бақша жаққа көзім түсіп кетсе, қызылды-жасылды шұ-

бартқан көйлектерге қарап қалғанымды байқаймын. Бақшадағы шат-шадыман сайранның ажары кіре түсу үшін, менің үнім қосылу керек сияқтанады. Жас ұлғаюға ұмтылса, ұлғайып кеткендер жасаруға тырысатын белгілі әдет бар ғой, мен соның алғашқы тобындамын. Кейде киініп, таранып, бақшаға тартуға әзірленем де, әлде не құр-құрлап, тоқтау салады. Терезеден көзімді аударып артыма бұрылам, артымда аңдып тұрған айнаға кездесіп қалам...

Биылғы жаз басталғалы мен айна алдында көбірек тұрып қалатын болдым. Күнге күйіп, күреңденіп алған денем, теңіз арыстанының терісіндей жылтылдайды. Онша мүсінсіз де емес сияқтымын. Шегендей болмағанмен, өзге баладан гөрі өркештірек, сұңғақырақпын. Рас, мынау жалпақ бетке бұдан гөрі үлкенірек көз де сыяр еді. Бетің бұдан гөрі азғана сопағырақ болса, анау бір томпақ сүйек онша одыраймай-ақ, азғана басыңқы болса, танауыңның екі етегі делдимей-ақ, қыр мұрындырақ болсаң, көзің бұдан гөрі қарарақ болса деген сияқты, айнаның айтар сыны да бар... Бірақ мұның бәрі де ұсақ кемшіліктер. Анау толқынданған қара шаш тұрған жерде ондай ұсақтар түк емес.

Жастық пен жазғытұрғы шақ үйлес жаралған нәрселер. Бұл екеуін көрмей өткен жан көзім бар деп бекер айтады, тіпті өтірік айтуы да мүмкін... Айнаға қарап отырып, мен бұл шақтың тағы бір қызығына кездестім. Өзіме-өзім қарап отырсам, аумаған Шеген болған екем. Кескінімде ойлану іздері бар, екі қабақтың ортасынан жіңішке бір сызық басталыпты.

— Ау, Шеген аға! — дедім айнадағы өз суретіме.

— Ие, мен Шегенмін...— деді суретім.

Енді айнаны қарсы алдыма қойып, өзіме таныс ниет-терімнің жауабын алғым келді.

— Шеген аға, мен бүгін бақшаға барсам қайтер еді?

— Жоқ, Костя, бармайсың. Оған уақыт табылады әлі.

Біразға дейін «Шегеннің» жауабы басымырақ болып, ылғи тойтарып тастап отырды. Басқаға аша алмайтын, қағазға жаза алмайтын, әр түрлі сырымды айнадағы «Шегенге» ашып байқасам, ылғи бетімді қайтарып тастайды. Енді бір кез қулық жасап, өз сұрауымды тереңірек, «Шегеннің» жауабын әлсізірек шығарып біраз отырдым. Бірақ мұным айқын қиянат көрініп кетті. Шеген менен сөзден ұтылып көрген емес. Сондықтан, енді шын-ақ қиналып жауап қайтарарсың деген ақтық сұрауымды қойдым:

— Шеген аға, біздің шығыста кәрілік деген онсыз да

ұзақ жасап келген емес пе, жастық жолын бөгей беріп не керек? — дедім. Бар ойым бір-ақ қазықты айналып жүргенінде жұмысым жоқ, осы жолы ұтқан шығармын деп ойладым. «Біздің шығыста кәрілік ұзақ жасайды!» дегенім аузыға оп-оңай түсе қоймайтын, терең ой сияқты көрініп кетті. Бірақ, «Шеген» онымнан қысылған жоқ:

— Балалықты қойсайшы, Костя. Біздің шығыста дегенің немене өзі? Тым болмаса, бұрынғы шығыста, ескі шығыста десеңші! Жә, жастық жолын бөгеме дейсің ғой? Жастық шағында ұлғайған жанның ісін істесең, ұлғайғанда қайтпексің? Күнасыз балғын жастықтың өз қызығы аз ба екен? Одан да бақшаға барғым келіп отыр десеңші! — деп, ұрсып тастады.

— Шеген аға, менің ойымда да күна жоқ,— деп, әрең құтылдым.

Дегенмен, әлі шығын көрмеген жас жігер, орнын тауып жұмсауды керек етеді. Күзге дейін мұғалім бетін көре алмаймыз. Шеген күнде есіме түсіп, осылай тізгіндеп отыра бере ме, тізгінмен жүргеннің несі жақсы?.. Бәріміздің бағынышымыз ғой, бір жөнімді сілтер деп, облыстық оқу бөліміне келдім.

Мол пішіп, нобайын келтіріп долбарлай салған жуан адам, әлсін-әлсін есінеп, басын төмен қарай тұқыртып қойып отыр екен. Жүзінде ойланғандықтың да, қиналғандықтың да белгісі жоқ; жай әшейін бейжай кескін, ұйқы келгендікті ғана көрсетеді.

— Ассалаумағаликүм,— дедім, кіріп келіп. Ол кісінің ерні де қыбыр еткен жоқ.

«Өзенге барып, суға неге түсіп келмейді екен?»— деп ойладым. Салбыраған ауызына қоңқайған мұрны төніңкіреп келіпті де шөгіпті. Әрі тар, әрі қалың маңдайын баса біткен қалың қара шашына аздап қана ақ кірген. Көп еңбектен шаршаған адам сияқты емес, еңбек етпей еріншек есінегіш болған адам сияқты. Мен кіріп келгенде қызыл қарындаштың ұшы бір қағазға тіреліп тұр еді, әлі сол күйін өзгерткен жоқ. Мен санап тұрдым, бастық үш рет есінеді.

— Ағай...— дедім, қарсы алдына келіп... Әуелі мекреніңкіреп, тамағын бір қырып алды да, әлі де маған қарамастан:

— Ие? — деді, сол төмен қарап отырған бойы.

— Бесіншіні бітіріп ем... Жаз бойы қолым бос еді. Жеңілдеу қызмет болмас па екен?..— дедім барымша әдепті даусыммен.

— Қайдан келдің? — деді, сол жақ қабағының құйрығын ғана қозғап.

— Осындағы балалар коммунасынан.

— Імм... Жасың нешеде?

— Он алтыда...— дедім, олқы көрінбес үшін бір жасты қосыңқырап жіберіп...

— Бұрын кім болып ең?

— Бала болдым...— дедім, сұраудың дәл мағынасына түсініңкірей алмай.

Менің соңғы жауабым оқыстау шықты білем, бастық басын көтеріп алып, маған қадала қарады да:

— Коммуналарыңда тәртіп қалай? — деді. Көзі күліңкірей бастағанына қуанып кеттім.

— Тәртіп жағынан екі жыл қатарынан бәйгі алдық. Қаланың барлық мектептері тентек балаларын бізге қосып түзетіп алады,— дедім.

Бұл кісінің өз баласы да талай мектептің босағасын аттап, аяғында биыл қыс біздің мектепке кірген. Әуелі бастықтың баласы болғасын даңдайси келіп еді, Шегеннің қолынан бір-екі өткізіп алған соң, шолжыңды қойып, дұрыстап оқи бастаған. Әлі де қырып бара жатқан еш нәрсесі болмағанмен, бұрынғысымен салыстырғанда қыр асып қалып еді. Мен алыстан орағытып, соны да аңғарта кеткім келді.

Бастық менің ойымды түсінгендей «та-а-ак...»— деді, даусын созып, мен қысқа ғана «солай» дедім.

— Өзің аздап тентек болған да бала шығарсың? — деді, қолы алдында тұрған қоңырауға бара беріп. Мен сұраудың астарын аңдап қалдым да:

— Үш-ақ күн болдым,— дедім.

Қағылған қоңырауға кірген хатшысына:

— Қаймақ бар ма бүгін? — деді .бастық. Менің жауабым құлағына да кірген жоқ.

— Бар...

Хатшы шығып кетті де, есікті бір ғана қағып орта жасты бір әйел кірді:

— Рахим Теміралиевич...— деп, әйел әуелі бастыққа қарап, одан кейін мені көріп, азғана кідіріп қалды да, «бала ғой» деп ойлағандай, менен ығыспай, келген жұмысын айта бастады. Бірақ, бастықтың сол жағынан жақындап барып, қолындағы папкасын ашып алдына жайып, ақырын ғана айтты:

— Он жетінші жыл мен он тоғызыншы жылдың ара-

сында қайда болғаныңызды жазбаған екенсіз... Соны ашып жазып беріңіз... Бюро солай ұйғарды, — деді.

Бастықтың түсі өзгеріңкіреп кетті де, орысша жауап қайтарғанда бір-екі сөздің аяқ жағын қата қайырды. Бір жағынан соны ұстап қалсам, екінші жағынан, құлақта бар күдікті жылдардың бұл кісіге қолайсыз тигенін аңғардым.

Әйел шығып кетті.

Бастық азырақ ширағандай, жинақ сөйлеп:

— Қазір әр түрлі маман дайындап жатырмыз. Біріне жіберейін... Милиция курсына барамысың? — деді.

— Жоқ, ағай. Мен оқуымды тастағым келмейді. Қосалқы жұмыс болса екен...

— Хатшылық курсына қалай қарайсың?

— Барғым келмейді.

— Бабыңды табу қиын-ақ екен!—деп, бастық қынжылғандай болғанмен манағы пәндыққа енді қайтып бара алмады. Үлкен столдың орта тартпасын ашып, ұзақ іздеп, бір қағазды тауып алып:

— Хатшылық... Кітапхана курсы... Токарь... Слесарь... Әріп теруші... Милиция курсы... Парикмахерлік...— деп, әр түрлі мамандықтың ұзақ тізімін оқыды. Біріне мен басымды шайқаймын, біріне ол басын шайқайды. Аяғында қызыл қарындаштың ұшы бір мамандықтың астын қайта-қайта сызып, сол арадан қозғалмай қойды. Күн бойы бір ауыз сөз жазбаған қарындаштың ұшы мұқалып бара жатқанын да көріп тұрмын.

— Күніне үш сағат үйренетін боласың... Екі айдан кейін айына он үш сом еңбекақы аласың. Бұл қалай? — деді.

— Осы дәл келеді екен! — дедім, қандай жұмыс екенін сұрамай-ақ.

— Болашағың алда... Әзірге қандай жұмыс деп талғамай, еңбекке үйрене беру керек. «Есектің артын жусаң да мал тап!» дегенді білемісің?..— деді бастық.

Мақалы сонша жексұрын көрінсе де, енді қайталамасын деп:

— Білем,— дедім.

— Бұл қазақ арасына жайылмаған, келешекте керекті мамандық,— деді бастығым.

— Аты не, ағай? — дедім, қызыға бастап.

— Шаш алатын, парикмахерлық...

Өмірден бір рет көңілім суыған уақытым болса, олда-білде, осы жолы-ақ шығар.

— Екінші бөлмеге барып, жолдау қағаз ал, бар,— деді бастық.

Маған шын-ақ осы қызмет лайық болғаны ма, болмаса, әлгі бір сөздерімді кектеп қалды ма екен деп, мен ол кісіге қараймын. Қаражат көзін тауып бергеніне «рахмет» күткендей, ол кісі маған қарайды. Ақыры «рахметті» айтып, үндемей ғана шығып кеттім. Бірақ, не үшін маған осы жұмысты лайық көргенін сол жерде де түсінген жоқ едім, күні бүгінге дейін түсіне алған жоқпын.

— Он жетінші жылдан он жеті күн әспағыр! — деп, ішімнен сілеп, интернатқа қайттым. Мана ойым қандай биікте болса, енді бойым сондай шәгіп қалғандай көрінеді. Жайнаған жазғытұрғы шақтың да бояуы солып кетті, жастықтың да қызығы қалмады. Қайда барсам, соңыма жолдау қағаз, шақыру қағаздар түсіп, бір күні еріксіз айдап «шаштаразға» әкелді.

Шеген анау,өз жолын тауып алды. Одан бұрын осы «Коммунада» болғандардың талайы жоғарғы дәрежелі мектеп бітіріп, әр-алуан істе жүр. Олар ылғи хат жазып тұрады. Біреуі — терең теңіздерді кешіп, солтүстікте жүр. Біреуі — жер байлығын, біреуі — су байлығын зерттейді. Әр түрлі құрал тетігін тауып,· Ленин орденін алғандар да бар. Тянь-Шань, Алатау, Ұлытау, Қаратаулардан дүниелік қор тапқандардың екеуі осы «Коммунадан» шыққандар. Солтүстік Мұхиттан күнде хабар беріп отыратын радист та бар. Олардан хат алып тұратын балалар қуанышын бүкіл балалар арасына жаяды.

Әрі дімкар, әрі жасқаншақ Бораш та өз жолын тауып, түскелі жүр. Жеті жылдыққа қоса, ол Оралдың музыка мектебінде оқиды. «Коммуна» балалары ойын қойса, концерт берсе, Бораш қатынаспай қалған емес. Оның әні қазір бүкіл қаланың құлағына ілініп, Бораш жұрттың сағынып күтетін «әнші баласы» атанып бара жатыр. Бораштың даусы әлі бір қалыпқа түсіп бекіген жоқ. Кейде еркек даусына, кейде әйел даусына ұқсап кетеді. Бірақ жұрт оның талықсып, талмаусыратып салған әнін қатты сүйсініп тыңдайды. Әсіресе, жұртты жылатарлық мұңды әндерді нақышына келтіре айтады. Көзі жаудырап, өзі де балқып әнге айналып кеткендей болады.

Қазақ әндері адам сезімінің әр түрлі толқынын ажарлы ырғақтармен көкейіне терең құйып кетеді. Қайғы мен өкініш, уайым мен мұң, үміт пен қуаныш сияқты сезім толқындары түптен толғанады. Әсіресе, әр әннің түп ізі ел

аузынан әлі кетпегендіктен, тыңдаушыға түсінікті болып, әркім ішінен қосылып отырады. Елдің құлағына әбден сіңіп қалған ер жігіттері мен аяулы қыздары көз алдына келеді. Уақиғасымен қоса өрілген ән мен күй тыңдаушының көкейіне дәл тиеді, «көкей кесті» атанады. Бораш ән салғанда сол уақиғаларды өзі де көріп тұрғандай, қайғырып, мұңайып, қуанып, үміттеніп, сеніп айтады. Жұртты да өзіне ертіп әкете алады. Жұрт онымен бірге қуанып, қайта-қайта сахнаға шақырғанда Бораштың жүзі нұрланып, өзін-өзі аңғармағандай, көңілі біржола жай тапқандай, басқа еш нәрсені ұға алмай қалады. Борашпен ән жайында ғана ұғыныса аласың. Басқа айтары жоқ, барлық жанға дос, әлсін-әлсін құшақтаса береді.

Бораш қазірдің өзінде-ақ Москва консерваториясына барып түсуге әзірленіп жүр. Ол төрт аяғы түгел тағаланған әнші болмақ. Ал, мен ше?.. Мен әзір шашты қалай алуды үйренуге қызыл крест «шаштаразына» келдім. Өнер емес, өлім сияқты көрінеді!

— Әуелі мына шүберектерді сілкіп әкеліңіз,— болды бас шебердің маған алғашқы айтқан сөзі.— Содан кейін еденді сыпырып тастау керек... Артынан қолыңды жуарсың...

Әуелі әдейі жасалатын әдеппен «сіз» деп бастап еді, жасанды әдеп қаншаға барсын, сөз аяғын «сен»-мен бітірді.

Мені біреуі аяй сөйлесе, мен бұл жерде бір күн тұрмайтын едім. Мені бұлар қорлай сөйлеген соң, мен де табан аудармауға бел байладым.

— Әзір айта тұр! Екі айдың ішінде-ақ еселеп қайтарармын! — деп, ақ шапанды киіп алдым да:

— Менің орным қайсы болады? Көрсетіңіз,— дедім.

Шаш алғыштар біріне-бірі қарасты да, үндескен жоқ. Мінезім кіді, өзім ұнамсыз көріндім білем.

Талай шашты бүлдіріп, талай басты кескілемей тұрып, шаш алуға да үйрене алмайсың. Өнер біткеннің оңбағаны осы болса, бұл да еңбектенуді керек етеді. Бастар кезектесіп өтіп жатады, сен бүлдіріп, кесіп жатасың. Ышқынған қабақтар шытынап қалып, алара қараған көздер өңменіңнен өтердей жарқ етіп қалады. Тым болмаса, кешірім сұрауыңды күтеді.

— Қозғалам деп, кестіріп алдыңыз...— деп, кінәны бастың өзіне аударасың.

Шекесі шығыңқы домалақ бастар, бүйірі солыңқы ұзын бастар, қуық шеке сопақ бастар, қыжыр-қыжыр қыртысты

бастар, кере қарыс ойлы маңдайлар, тайқия біткен сорлы маңдайлар, өнерге біткен ашық маңдайлар, өнерсіз, етті, қалың маңдайлар екі жыл бойы алдымнан кеткен жоқ. Бас адамның бас мүшесі. Өміріңде бірінші рет көріп отырған адамыңның басына қарап, өзін де байқап қаласың. Ой аңғары неменеге бейім, бойында қандай қасиет бар, ақыл қандай, ашу қанша, аңғарып қалғандай боласың. Көзі бар, маңдайы бар бас сырын да жасыра алмайды.

Бас адамның бас мүшесі. Сол бас мүшені құрметтегің келеді. Қолыңнан келгенше ажарлағың келеді. Сол бас мүшенің іші-сырты бірдей көркем болса екен дейсің. Бас түгіл, аяқтың да әдемі болғаны жақсы. Тізеден төменгі жағы талтаймай, табаны жалпаймай, балтыр майыспай, шұлық бұралмай тұрғанын қай көз жек көреді! Ал, бастың орны тіпті басқа. Мен осыған көзім жетіп болғанда мамандаңып та болсам керек, еңбекақы да ала бастадым.

Ол әлі ескі әдеттердің арылып болмаған кезі ғой, біздің «шаштараз» айдың бас жағында жекеменшіктің шаруасына ұқсайды да, айдың аяқ күндерінде мемлекет меншігіне айналады. Ол екі арадағы күндер бас маманның қай қалтасына ақша көбірек кіріп кетсе, солай қарай ауып, ылғи бір тең-тартта жүреді. Бәріміздің үстімізде де қос қалталы ақ халат бар. Бірақ бас маманның оң қалтасына түскен ақша даусыз-дамайсыз өзінікі де, сол қалтасына түскен ақшаға мемлекет те ортақ.

Екі қалтаның біріне жаңа үйреніп жүрген жастардың еңбекақыларынан да қосылып кететін күндер болады. Қай жолмен алды, қандай штрабымыз болды, оны бас маманымыз ғана біледі. Ай сайын еңбекақымыздың құйрық-жалы сүзіліп шығатынын біз де білеміз.

— Қайшың екі рет қайралды ма? Қайралды. Халатың үш рет жуылды ма? Жуылды... Осыларға кеткен ақшаны мен жанымнан төлей алмаймын. О! Бұған нағыз маман болып шыққанда түсінесіңдер!..

Біздің алатын жауабымыз ылғи осы.

Шаруамыздың мемлекет меншігіне ұқсайтын жағын қолына алатын кассиршамыз Катюша айдың аяқ кезінде ғана соғып кетіп жүреді. Онда да қызмет аяғында ғана келіп он-он бес күннің чегін бір-ақ сыдыртып жазып шығады. Бас маманның сол қалтасынан қанша ақша шықса, жиырма тиыннан алты жүз адамның шашы алынған болады. «Жұмыстағы адамнан гөрі қолы бос адамның уақыты аз болады» дегендей, Катюшаның істелген жұмысты түр-түр-

ріне қарай бөлуге де уақыты жоқ. Онсыз да берекесі кетіп, құлдырап кеп тиген ақшаны қалай есептеу оңайырақ тұрса — солай есептей салады. Кейде он күн бойы ылғи ғана шаш алған, кейде он күн бойы сақал алған болып шығамыз.

Осы қылықтарын менің байқап қалғанымды біліп, бір күні бас маман:

— Костя! Сен енді нағыз шебер болуға жақын қалдың. Тегі еңбекақыңды түгел алатын боларсың...— деді. Мен салқын ғана:

— Өткен айларға да түгел алам ба деп ойлаймын,— дедім.

Бас маман абыржыңқырап қалды.

— Жәбірленеді екесің ғой?.. Орайын келтірермін өзім... Тәңір жарылғасын, жәбірленбе...— деп жымыңдап қасыма келіп, арқама қаққысы келіп еді, мен кейін шегініп кеттім. Бас маман бұрынғысынан да жымия түсіп:

— Бүгін неше сақал қырдың?.. Жұрт сені мақтай бастады, Костя! — деді.

— Мен бұл жетіде тіпті сақал қырғаным жоқ,— дедім.

— Қалай қырмадың? Жаңа ғана бір адам сақалын алғызып, рахмет айтып, кетіп бара жатыр еді ғой?

— Нанбасаңыз, шетке қараңыз... Бұл жетіде сіз де сақал қырған жоқсыз... Касса арқылы тексеріп көріңіз...— дедім.

— А... а...— деді бас маман.— Қу бала, түсініп тұрмын... Ол оқа емес. Бір жетіде шаш алсаң, келер жетіде сақал аларсың. Мемлекетке жалпы есебі дұрыс шықса болғаны емес пе? Қағазда тұрған не бар... Оны кім оқып жатыр... Кел, мұндай сөзді қоятын болайық,— деді. Мен оған:

— Мемлекет есебі дұрыс шығып жүр деп ойлайсыз ба? — дедім.

— Костя, осындай сөз не керек?.. Сен алатын ақыңды біл. Әдемілеп тұрып мінездеме жазып берем. Енді бір жылда өзіңнің «шаштаразыңды» ашуыңа болады. Ана бір, бақша мен театрдың арасындағы бұрыш бар ғой, сол саған өте қолайлы болады...— деді. Мен оған ызғарлы қабақ көрсеттім.

Осы күннен бастап, бас маманның оң жақ қалтасы солыңқырап, жеке меншіктің бұлағы суалыңқырай бастады. Әлі де есебін табады, әлі де қағаз деген «формализмге» жаны қарсы. Бізге де жазып жатуды кеңес етпейді. Бірдемеге қолымыз бұлғанса екен деп, еппен ғана солай қарай

итермелейді. Біз ыңғайына жүрмейміз. Әр кезде мұрнына шертіп қалғандай, шың еткізіп жауап береміз.

Катюша енді күнде келетін болды. Қабағы түюлі, баяғы жалаң-жұлаң жүздің опасын сүртіп тастағандай, өңі де солғын тартып кетіпті. Бірақ арқайсымыздың не істегеніміз-ді оңаша есептемеске шарасы да жоқ. Уәделі он үш сом да қалтамызға түгел түсе бастады. Бөліп-жарып, апама ақ-ша жіберіп тұра алатын да болдым.

— Қайрошым-ау, Айдаштың еңбекақысы да жетіп жатыр. Колхоз бір жылға босатып, өзім де жұмысқа кірдім. Саған арнап көк қасқа құнан алып қойдық,— деген хат кел-ді апамнан.

Менің күндеу аралас қызыға қарайтын адамым — екінші шебер, Саша Мухин. Ол маған нағыз шебер көрінеді. Қайшысы сақ-сақ етіп, ойнақ сап жүреді. Айта кетейін, маған жұмысын нақысына келтіріп істейтін адамның бәріне де осылай қарайтын бір мінез пайда болды. Күндеу-ім көп пе, қызығуым көп пе, ол арасын айқын айта алмай-мын, әйтеуір өзім де сондай болғым келеді. Әншіге де қы-зығам, мұғалімге де қызығам, айта берсең, цирктің балуа-нына да қызығам... Күндеген күнә болады дегенді естігенім де бар. Бірақ бұдан көп жыл кейін, өмірлік кәсібіміз тіпті үйлеспейтін бір адам маған:

«Күндеу мен бәсеке апалы-сіңлілі нәрсе. Олай болса жақсы қасиетке жатады»,— деді.

Бұдан жүз жыл бұрын айтылған пікір болса да, мен осыны дұрыс көрдім. Оны Александр Пушкин айтып кет-кен екен.

Саша Мухин, әлем байланғандай, ақты-қызылды ара-ластыра киінетін адам.

— Ең соңғы мода осы екен. Париж журналынан көр-дім! — деп, сарғыш түсті шалбар киіп, көк көйлекке қы-зыл галстук тағып келеді. Қолы босап кетсе, айнаның ал-дына отыра қалып, шашын қырық түрге салады. Сондық-тан, кейде еркекке, кейде әйелге де ұқсап қалады. Сағатын оң білегіне байлап, сол білегіне жіңішке алтын білезік са-лады. Анда-санда күрсініп қойып:

— Түбінде мен осы Катюшаға үйленіп жүрем бе деп қорқамын,— дейді.

— Мен де содан қорқам, шаһизадам... Сақ болайық,— деп, Катюша кекетіп жауап береді.

Менің қызығатыным Сашаның бұл қасиеттері емес, басқа жағы. Ол адамның шашын алып жатқанда, аузы

сөзден құрғамайды. Қайшысын үсті-үстіне қайшылатып, басқа жаққа қарап тұрып-ақ, шашыңызды ала береді. Соған қарап, мен оны нағыз шебер екен деп ойлаймын. Күндеймін де, қызығамын да...

Алдында отырған адамның бет-аузын сабындап жатып, Мухин:

— Катюша, сен Настяны көрдің бе осы? — дейді.

— Иә, көрдім. Кеше ғана кіріп шықтым,— дейді Катюша.

— Иә, кім бар екен үйінде?

— Саша Мухин бар екен...

— Е, ол не қылып отыр екен?

— Настяға үйленетін түрі бар...

— Настяға ма?

— Иә, Настяға.

— Қой, өтірік шығар...

Бет-ауызды сабындайтын қыл-шоқ сақалын алдырып отырған адамның мұрнына барып тіреліп, алдақашан тоқтап қалғанын Мухин сезбейді де. Ол түгіл, Саша Мухин өзі екенін де қапелімде аңғара алмай қояды. Сақал алдырып отырған адамның қабақ шыта бастағанын Катюша бұрын байқап қалып:

— Ойнап айтам. Көзіңе қара,— дейді.

Мухиннің күні осындай болымсыз әңгімемен өтеді. Ол бұл әдетті өзінің асқан шеберлігін көрсету үшін бастаған болу керек. Бара-бара көк мылжыңға айналып кеткенін өзі де сезбей қалған. Бас маман жоқ кезде ол бізге бұрылып:

— Менің кім бола алатынымды сендер білемісіңдер? — дейді.

— Иә, кім бола алар едің?

— Нағыздың өзі бола алар ем! Бірақ маған оның керегі жоқ...

«Құс баласы аспанға қарайды, мал баласы жерге қарайды» дегендей, мұның «нағыздың өзі!» дейтіні өзіміздің бас маман ғана... Күнделік құлы, күйкі ой содан аса алмайды.

Мен мұнда күндізгі сағат үштен тоғызға дейін істеймін. Басқа уақытым балалар коммунасының егін жұмысында өтеді. «Коммуна» деген жалғыз сөз жаңа дүнненің атындай естіледі! Күні кешегі көшпенді елдің баласы бүгін ұшып аспанда жүрсе, өнерлі техниканың ішінде өскен баладан оның тәкаппарлығы да жоғары, қуанышы

да жоғары. Күні кешегі батырак баласы, бүгін коммуна д
ниесін құрысып жатса, оның тәкаппарлығына тағар сы
қайсы! Ойым өзінен-өзі жоғары өрлеп, басым оңай иілг
сі келмейді! Мен неміс пен француз, Ағылшын мен Ам
рика сияқты мәдениетті елдерден адам баласының ең т
нық ойына бұрын түсініп, өз қолымен жаңа дүние жаса
жатқан елдің баласымын. Арғы атам Ешкібай, Итбай бо
са қайтейін, мен өзім жаңа дүниенің солдатымын. Шыны
сол, басым оңай иілмейді, тізем оңай бүгілмейді.

Осындай жоғары ойлармен коммуна жұмысынан келіп
қолыма қайшы ала бергенде, ойым сылқ етіп төмен т
сіп кетеді. Торға түскен қырандай болам. Бас мама
шым-шымдап жемге үйретіп, жауасытып келе жатқандай се
зінем. Сезінем де шегіне түсем.

Бұл өнеріммен ат құйрығын кесіп айрылысуым бірінш
май мейрамының қарсаңында болды. Ең қызығы, еңбегі
бағаланып, бәйге алған күні болды. Мейрамға қарсы:

— Біздің жақсы мамандарымыздың бірі, жылдық жос
парын төрт айда орындаған Сарталиевке берілетін бәй
ге...— деп, ақ костюм, елу сом ақша, жалтыр қара ботенке
ні ұсынғанда, басқалармен бірге байсалды басып барып
мен де алдым. Басқа шеберлерше маңызданып тұрып, ме
де жауап қайтардым. Сөзімнің аяғында, басқалардың ын
ғайымен — жасасын планын артығымен орындап, бәйге ал
ған шаш алғыштар! — деген сөз аузымнан шығып кеткенде
қайда кірерімді біле алмадым. Екі бетім жанып бара жат
қандай, екі құлағым дуылдап кетті.

Шынында да басқа бірдеме айту керек еді. «Жасасын
шаш алғыштар!» деген әрі ерсі, әрі есердің ғана аузына тү
сетін сөз. Біріч-бірі көзінше мақтап, сыртынан ішін кептір
жамандап жүретін шаш алғыштардың алақан соққаны ма
ған не керек еді! Осы бәйгенің қақпан-тұзақ емес екенін
көзім жете ме?

Алған бәйгемді буулы күйі үйдің бұрышына тастай бер
дім де, жылжып шығып кеттім. Буып келген ызадан темі
білекке біраз айналған соң ғана арыла бастап ем, үйге кір
бергенде қайта бас салды.

Қисық бір көшелерге Пушкин, Лермонтов аттары қой
ылғанын көргенде, Шеген қатты назаланушы еді. Болмаса
кім болары белгісіз жаңа туған балаға үш-төрт көсемімізді
атын қосақтап бір-ақ қойғанын естісе, күйіп-пісіп, ыза бо
лып қалатын.

— Ұлы сезімді ұсаққа айырбастау, ұлы адамдарға өзі

мізді теңеу, надандық белгісі! Қасиет қадірін кетірмеу керек! — дейтін.

Енді міне, Шеген болдым деп жүрген жігітіңіз «жасасын!» деген ұлы сөзді шаш алғыштарға арнап айтты. Мұнымды естісе Шеген маған:

— Пішту, пішту! — дер еді, ең ұнатпағандағы мазағын айтып.

Бөлмемізге кірсем, Бораш жүруге әзірленіп жатыр екен. Қып-қызыл бір шамадан әкеліпті... Стол үстінде көмірі қызарып өтек тұр. Бары-жоғын сылап-сипап, баппен өтектеп, қызыл шамаданға салып жатыр. Орамалдары аппақ, ұйықтары тап-таза...

— Ақыры артист болуға бел байладың ба? — дедім, қызыл шамаданның түсінен танып. Бораш келіп, мені құшақтай алды да:

— Даусыңнан басқа өнерің жоқ болса, амал не, Костя? Мен бір жарымжан адаммын ғой,— деді. Бораш та он алтыға шығып, енді ересек тілімен сөйлейтін болғаны осы арада есіме түсті.

— Күздігүні мен де Москваға келем. Тағы да бірге болармыз,— дедім, Борашқа емес, өзіме-өзім сүйемел жасап.

Әлі бір түн бірге болып, таңертең Борашты вокзалға апарып салатыным көңіліме едәуір жеңілдік бергендей, ойнап-күліп отырғанда манағы сөзім де ұмытылар деп ойлаймын. Бірақ түйнек түйіліпті де тас болып, шиеленісіп қалыпты. Кейде осы күнге дейін есіме түсіп кеткенде түн бойы аунақшып шығам.

Ертеңіне Бораш Москва консерваториясына жүріп кетті де, мен баяғы «шаштаразға» келдім. Бас маман:

— Бәйгеңді ұмытып кетіпсің ғой, Костя! Ақшаңды біреу алып қойса қайтер ең? Мен кассаға салдырып қойдым. Бүгін ұмытпа, ал! — деп, кешегі буылған нәрселерді менің алдыма әкеліп қойды. Жарамның аузы алынғандай, я болмаса, біреу басыма теуіп қалғандай болды. Кешке дейін әрең шыдап шықтым.

Бұл күнге дейін әр адамның басынан бір қасиет тауып қалатын едім. Бүгін ол қасиетті іздеген де жоқпын, байқаған да жоқпын. Істейтін ісің үлкен болсын, кіші болсын, ішің жылынып, жаның риза болатын бір қасиеті көз алдыңнан кетпеуі керек. Одан айрылған күні, ол жұмыстан сен де без!

Енді өзімді тексеріп қарасам, бес минутта бір бастың шашын сыдырып тастап:

— Келесі кезек кімдікі! Отыр! — деуге салынып барады екем.

Тағы бір басты сыдыртып жатып, есептесем, осында алты жүз алпыс күнім өтіпті! Мағынасыз өткен, бос өткен өмір осындай-ақ болат та!

«Он жетіге келдің, не бітірдің?— деймін өзіме-өзім.— Жақсы-ақ, жеті жылдықты бітіріпсің. Өте жақсы! Бірақ «Өте жақсыны» маңдайыңа жапсырып жүремісің? Одан арғың не болмақ?»

Адам бұл жасында да өзімшіл болса керек. Өзімді-өзім жұбатып:

«Өмірді адам күнбе-күн, жылма-жыл санайтын ба еді... Оқуға түскен жылым... Мектепті бітірген жылым... Москваға барған жылым... Комсомолға кірген жылым деп, өмірінің әр жеріне бір-ақ ат байлап есептейді»,— деймін. Бұл өмірінің оңай есебі, жайлы есеп екенін біле тұра, ойым осылай қарай қыңыратқы береді. Лаға беруден тізгін тартар жерге жетіп қалған екем! Осы күнге дейін ешкім ескермесе, өзіңе-өзің ұнамай бастасаң, ісіңнен жиренсең, дүниеде не бітіргенің? Есепсіз өткен көп күндердің бір сұрауы болатын шығар! Ойым осыған тоқтады да, әлденеге бел байлап ертеңіне «шаштаразға» келмей қалдым.

«Шаштараз» деген немене өзі? Бұ да өнер ме? Тым болмаса, дені дұрыс аты да жоқ! Қазақта «тараз» деген сөз де жоқ. «Таразы» болса, бірдемені өлшейтін, таразыға тартатын жер. «Тараз» болсаң да аулақ, тағы бірдеме болсаң да аулақ! — деп, біржола қош айтыстым. Ораулы күйінде бәйгем де қалды.

Қараңғы бөлмеде жалғыз жатып ойлансам, Шегенмен арамызға да бір қақ тұрып қалғандай көрінді. Шегеннің Борашқа жазған хаттары жылырақ, жаны ашыған, жақынырақ жанның жазғанына ұқсайды. Маған жазғаны жалпылау көрінеді. Борашқа «даусыңды сақта, консерватория не депті, аяғың қалай?» деп, баурына тарта жазғандай көрінеді де, мені арқадан ғана қаққандай көрінеді.

Шеген менің ең жақсы көретін адамым. Оған теңдесер оның орнын басар жолдасты әлі таба алғаным жоқ. Әр аға, әрі дос, әрі асқан тәуекелшіл, әр кезде ой сала жүретін жолдас. Қолыңнан келеді, істей аласың, деп алға сүйрейтін бір адам болады да, істей алмайсың деп, ерегістіріп қайрау арқылы сүйрейтін бір адам болады. Бұл екі түрлі мінез, екі түрлі адам, бірақ тілектері бір. Бірі жаныңа жайлы тиеді, бірі қатал тиеді. Шегенде осы мінездің екеуі де ба

еді. Кейде қарқылдай күліп, аяусыз мысқылдап, намысыңа тиіп алға сүйрейді, кейде ақжарқын, желдей есіп, жігеріңе қанат беріп жібереді. Сол Шеген аздап салқын тартқандай, маған үстіртірек қарай бастағаны байқалады.

Шеген менің «шаштаразға» ілегіп қалғанымды білетін. Мен онымды мақтанып жазған жоқпын, қалай ілегіп қалған қайғымды шерте жазғанмын. Оның қайтарған жауабы:

«Балапан торға жем іздеп түскен екен. Енді амалдап өзің құтылып көресің де!»— болған.

«Жем іздеп» деген шындыққа жақын болғандықтан, жаныма қаттырақ тиіп кетіп еді, салқындау содан басталды білем. Ойыма осы бір болмашы түсе қалып еді, құрыққа сырық жалғанып, аржағы тарақандай балалап кетті. Менің оған еліктейтінім де, басқалардан қызғана қарайтыным да ұнамайтын болып шықты. Бораш жүріп кеткен соң, енді Шеген хатты да сирек жазар деген ой келді. Екеумізге жазған хаттарын бір конвертке салып, кейде менің атыма, кейде Бораштың атына жіберуші еді, енді ойлап жатсам, менен гөрі Бораштың атына көбірек жіберген екен...

«Осының бәрінің себебі — менің шаш алғыш болғанымда ғой. Өнерсіз болып шықты ғой деп, Шеген де салқындай бастады. Жоқ, өзім түскен торды өзім бұзып шығармын!»— дедім де «шаштаразға апаратын көшелердің аттарын да ұмытуға тырысып, көзімді жұмдым...

8

Ұйқысыз бір кезең басталған сияқты... Көзің жайнап тұрғанмен көңлің ұйқыда болған кезіңді де аңғарып қалыпсың. Енді міне, көзіңді қанша жұмғанмен, көңіл ояу, шарқ ұрып қыдырып, әлдеқайдан ірілі-ұсақты ойларды сүйрей қайтады. Алыстан елес бергенмен қолың жетпес, қисыны жоқ армандар қоршай бастапты. Енді меңгеріп оқи бастаған кітаптарың әралуан елдерді, ғажайып уақиғаларды, даналық иелерін, ерлерді танытады. Спартак, Капитан Нэмо, Чапаев, Данко, Щорс, Аманкелді сияқты өр кеуделі батырлардың істеріне қызықтырады. Әзір бірінен-бірін айыруың да оңай емес, араласып, қолдасып, қосақтасып жүр.

Балаң ой қызыққаны болмаса, бұл маңайға бойлап тұрақтай да алмайды. Бір кезде бәрін бір-ақ ұмытып, таныс аулы «Қайрақтыға» тартады. Мұнда бір соғып кетсе болғаны, бұрын көргеннің бәріне алақтап, аралап жүріп алады,

шыға алмай қалады. Ауылдың барлық қарала-сарала иттері мен сары жағал, көк жағал лақтарына дейін аралайды. Үйге үйездеген жауыр-жадау жылқыларын да сағынып қалған... Баяғы дос балаларымен де ойнап кетеді.

Жатқан ботаның мойнынан құшақтап, көзінен сүйем деп, Ақбота әуреленіп жатыр. Енді әне, мені көріп, ышқырын бір көтеріп қойып, жылмия қарап тұр. Қазір мен қасына барам, кел, ботаны жүгіртіп ойнайық дейім.

— Aha! — дейді Ақбота.— Ботамның қарны ашып жатыр... Ойнамайды!..

Мен ботаға жақындай берем... Ақбота мені тастай жұдырығымен кеудеден итеріп қалады.

Неге екені белгісіз, Ақбота баяғы жеті жасындағы қалпында елестейді. Сол домаланып, безектеп жүрген қалпы, өзім он жетіге шыққаным есімде жоқ. Ақботаны сол бала қалпында қалдыра берем. Қазір мен Ақботаны ішім елжірей сағынатын сияқтымын... Бірақ сол бала күйінде сағынам! Араға жылдар түсіп алыстатқан сайын, Ақботаның ойымда қалған бар бейнесі ажарлана түсіпті. Бар қылығы сүйкімді, бұрын тентектік көрінген мінездері, кейде менен төмпеш көрген мінездері, енді әдемі еркелік сияқтанады. Өз дөрекілігіме өкініп, енді кездессем, қол көтермеске, маңдайынан шертпеске ант ішердей болам. Әттең, енді кездесерміз бе, жоқ па!..

Кейде Ақботаның қаншаға келгені есіме түседі. Біз көріспегелі арада өткен тоғыз жылды қоссам, қос бұрымында шолпысы, құлағында сырғасы сылдырлап, сылаң қаққан қыз бола қалады. Бірақ бұл түрін қанша іздесем де, көз алдыма айқын келтіре алмаймын. Балалық шағы баса береді. Ойым сол шақты іздейді. Ақбота мені кеудеден түйіп қалса, мен шап беріп, білегінен ұстай алсам... Сонда мен қайтер едім, я, қайтер едім, деймін...

Қайтетінім тағы екі түрде елестейді. Жас та болсам, мал әрекетін күнде көріп жүрген балалық шағымда еш нәрседен іркілмейтін сияқтанам. Ал, қазір, он жетіге шыққан қала баласы, бойжетіп қалған Ақботаны көз алдына әкелгенде еш нәрсенің орайын таба алмай тартына береді, қысыла береді. Батырлығымның жетер жері-ақ: «Сәламатсыз ба, Ақбота қарындас!»— сияқтанады. Мұның өзі де талай толғанып ойлағанда ғана табылған сөз...

Бүгін маған енді не істеуім керек деген ой келді. Баяғыдан бері әр күніме есеп беріп жүргендей, сол бір күш үшін қатты қиналған екемін. Шеген анау, «менің само-

летім», «мен соңғы бір ұшқан жолымда» деп жазады. Бораш Москвада оқып жүр: «Оралда оқып жүргенде дауысты күту дегенді білмеген екем, әрең түзеп алдым» деп жазады. Екеуі де өз жөнін тауып алды. Мен болсам, бәйге алған шаш алғышпын! Не болғаны, сол шаш алғыш! Өзге өмір өз бетімен, мен өз бетіммен...

Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та бар, қалан! —

дегенді менен басқалар үшін айтқан ғой, сірә?

Жоқ, Сарталиев жолдас, дүниеге балалар үйінің терезесінен ғана қарап отыратын уақытың өтіп кетіпті. Қоңырау алдақашан қағылыпты, сен кешігіпсің! Енді жүгіруге тура келеді.

Арызымды жазып, жеті жылдықты жақсы бітірген қағазымды алып, баяғы оқу бөліміне келдім. Бұдан бірнеше жыл бұрын менің тағдырымды қайшы мен ұстараға апарып қосақтай салған ағай әлі орнында екен. Арызымды айттым:

— Міне жеті жылдығыңыз, саңылауы жоқ беспен бітірдім. Енді Москваға барып оқығым келеді,— дедім.

Ағай біраз ақ шаштанғанмен, баяғы баяу қалпында екен, онша қуанып, елпілдей қойған жоқ. Қағаздарымды баурына қарай бір тартып қойды да:

— Сен осы шаштаразды неге тастап кеттің? — деді.

Сен өзіңше үлкен бір оймен келдім деп тұрғанда, үлкен адам еріксіз сүйреп сені болмашыға қарай бұрмалай бастаса, не айта аласың, мен «оқуыма бөгет болды» дегеннен басқа еш нәрсе қайырған жоқпын.

— Жұмыс істегің келмеді ғой, ә? Қарын тоқ, көйлек көк, еңбекке мойын жар бермейді ғой? — деді, сөйлем аяғын ылғи бір «ғой-ғой» мен бітіріп.

— Жоқ, неге олай болсын. Мен коммунада ылғи...— дей беріп ем, ағай менің сөзімді киіп кетіп:

— Неге олай болғанын өзің де білесің... Мен де білем. Айтпай-ақ қой, белгілі ғой! — деді.

Мен кеудемсоққа салмай тұрып қалдым. Мен жалаң аяқ келіп, бір аяғымды бір аяғыммен қасып тұрған жоқпын, жұпыны болғанмен таза киініп келдім. Екі қолымды артыма ұстап, әлденелердің бейнесін жасап та тұрғаным жоқ. Екі көзім айнала қыдырып, көрінгенге алақтап та тұрғаным жоқ. Сондықтан, ұрсудан, кіналаудан бастауын орынсыз үлкендік көрдім.

— Қандай оқуға барғың келеді? — деп сұрады біраздан кейін.

— Соғыс мектептерінің біріне,— дедім.

— Соғыс мектебіне?.. Әйтеуір ауыр еңбектен алыстай бергің келеді ғой?

— Соғыс ғылымы оңай еңбекпен қолға түседі деп естіген жоқпын.

— Біраз оқып, комиссар болғың келеді ғой... Солай ма?

— Қайда жіберсе, сонда барам да. Комиссар бол десе, комиссар болармын!

Бастық теріске тартқан соң екеуміздің әңгіземіз де оң жөнін таба алмай, шәлкем-шалыс бірдемелердің айналасынан ұзай алмады. Аяғында ол кісі:

— Қанша жыл халықтың қаражатын шығарып оқыттық. Енді сол халыққа қызмет етесің! — дегенге дейін барды.

— Соғыс мектебін бітіріп шықсам, онда халқыма қызмет істемеймін бе? — деп, мен де қарысып тұрмын.

Сағатқа жақын сөйлескен сөзімізден мен бір-ақ нәрсені аңғардым. Бұл кісі бір облыстың оқу бөлімін басқарады. Мұғалімдер жетпей жатыр. Әрі кетсе Бүкіл Одақтың, бері қалса Қазақстанның қамын ойлау бұл кісінің міндеті емес. Әсіресе, өмір мен өнердің өзге жағында бұл кісінің жұмысы жоқ, өз облысына кететін мұғалім әзірлеп алуы керек. Бұл түбінде тап осы кісінің өзінен сұралатын жұмыс...

Мұндай адамды өз жұмысына жанын салады, жақсы көреді деп, мақтауға да болады, өмірдің өзге тілектерінде жұмысы жоқ деп, кінәлауға да болады. Өз жұмысына не жаны ашымайтын, тапсырылған жұмыстың болашағы мұрнына да кірмейтін, бірақ білген боп, сүйген боп отыра беретін адамдардан бұл кісі көш ілгері. Дегенмен, таяздықтан да қолы құр емес, сыңар езулігі тағы бар. Басқа жағынан қарағанда, бұл кісі бұдан төрт жыл бұрын көрген ағайдың қысқартылған вариантына ұқсап, ықшамдалып, жинақыланып, шымырланып қалыпты.

— Мен сені осындағы мұғалімдер әзірлейтін институттан басқа ешқайда жібере алмаймын,— деп, ағай менің арызыма «қиғаштама» сала бастады.

— Ағай-ау... Мен сізден...— деп, қолымды ұсына бергенде, бар қағазым столдың тартпасына сүп беріп кіріп те кетті.

— Болмаса, ауылға мұғалім болып барасың! Мұғалім болып, халыққа қызмет етесің...

Әлі кім болатынымды мен өзім де біле білмейтінмін. Әйтеуір оқып шықсам бірдемеге жарармын деген шала-бұлдыр ойым болатын. Бірақ бұл күнге дейін болашақ жайын ойланғанда, өз басымның мәртабасын баса ойлап, халық үшін деген жағым тұмандау екені осы арада есіме түсіп тұр. Бұл жағынан ұтылған сияқтанам. Бұл жөнінде қайтарған жауабым өзіме де ұнап тұрған жоқ. Ағайдың зорлығы да әделет көрінбейді. Менің күрмелгенімді пайдаланып, ар жағын тізеге салып жіберді. Ол ие білмеді, мен сынып кеттім.

— Комсомолда барсың ғой? — деді ағай, мені біржола ноқталағысы келіп, мен үндемей, басымды изедім. Оным, бәрібір көнбеймін дегенім еді.

Салым суға кеткендей, жабырқау тартып үйге келсем, жастығымның үстінде Шегеннен келген хат жатыр екен. Үлкен көзілдірігін маңдайына ысырып қойған ұшқыш суретін салған таныс марка... Көгілдір конвертте Шегеннің таныс қолы. Ол ешбір қарпын иректемей, тура жазатын. Ашу қысып, қатал келіп ем, хатты көргенде, тартқан жапа-зәбірімді шағатын әке-шешеме бірдей кездескендей, босап кеттім.

Хатты олай оқып, бұлай оқып басынан аяғына дейін бір дұрыс оқып шыға алмай қойдым. Ойым әрбір жеке сөздің маңында айналақтап қалады да, көзім жүйткіп, ілгері кетеді. Ұшқыш болғалы қызуына қызу қосқандай, Шеген хатты желдірте жазыпты. Біресе, байтақ елімізді жазып кетеді, біресе, ұшқыр ойлы, ұшқыш жігіт, биік армандарға тартады. «Биік» деген сөз жол сайын кездеседі. Ылғи бір лапылдап тұрған сөздер өлеңдей шалқып, нағыз мағынасына өрем жетпей қойды. Ол кезде мен шалқыған оттай лапылдап, өрттей будақтаған, толқындай шапшыған. я болмаса, шапқан аттай шаңдатқан сөздерді жақсы көруші ем. Шеген соны әдейі жазғандай. Бүгін бір өз ойларыма жауап іздеген күні, оңай түсінерлік ой ұстатпай отыр.

Хатты алып, Жайық жағасына барып, үн жоқ оңашада әрең түгел оқып шықтым. Сол хат ендігі бетімнің жөнін сілтейтін жөнеу қағазым да болды.

— Аманбысың, көкжалым! — деп бастапты Шеген... Оның аржағында екі жол бойы маған өзі қойып алған ат пен атақтарын тізіпті: «Жүйрік» те тұр соның ішінде, «желаяқ» та тұр соның ішінде, «надан» да жүр, «философ» та жүр. Бұдан үш жыл бұрын, бір ретте «бокс» сияқты жұдырық өнерінен көзім көгеріп қайтқанда Шеген мені бір жыл

бойы «боксер» деп жүріп еді, атақтардың аяқ жағында о да тұр.

Шегеннің бұдан арғы жазғаны «Сұңқар жырынан» алынған үзінділер сияқты. «Найзағайдай ағып, жыландай ысылдап» деп келеді. «Нөсер әкеле жатқан бұлт мұхитына кездесіп қалғанда, көк қаршығама «hал!» деп қалып ем»... деп бір кетеді де:

— Жүйткіп аққан қыранға найзағай да жанаса алмайды. Ой қорқақтап төмен тартса, сезім күліп жоғары өрлейді, биікке ұмтылады. Қыран биігі шексіз. Адам биігі одан да жоғары! Сол биіктен жер қандай әдемі көрінеді. Көкжиек шалқайып алысқа кетеді! — деп биіктің өзін ұзақ дәріптейді.

Шеген «Дауылпаз» бен «Сұңқар жырын» орысша-қазақша жатқа білетін. Күн бату мен жарық берілердің арасындағы қоңыр кештерде:

— Жүріңдер, кітапханаға барайық! — деп, балаларды өз төсегіне жинап алып, көп нәрселерді жатқа айтып беретін. Мен кейін аңғардым, сонау алақан жаймай-ақ тамақ табудың өзінде де әр кітаптан, әр жазушыдан үйренген әдеттер бар екен. Шеген қазір ұшқыш болғаннан кейін өзін де сол сұңқарға ұқсататын сияқты. Мүмкін, асқақ жыр тәуекелдің тар кезеңінде демеу болатын шығар. Әйтеуір осы екі жырдан сүйегіне сіңіп кеткен сөздер көп.

— «Қолы жетпегендер мұны жалған дүние депті! Бұдан артық дүниені өлгеннен кейін ғана тауып бермекші. Дәрменсіз ой солай демек! Жоқ, Костя, біз дәрмен, қуат елінің баласы. Ойың биіктеген сайын дүние сырына да молығасың. Өзім ұшқыш болған соң, биік деп жалғыз ғана аспанға өрлеуді айтады екен деме. Мен ұшып аспанда жүрсем, адам ойы одан да жоғары жүреді. Жоғары көтерілген сайын, көкжиек шалқайып, көз шаларың көбейе береді десем, ол адам ойының алдақашан орап кеткен жері. Мен жалғыз-ақ жыланша жорғалап, баурын көтермеуді ұнатпаймын. Біз екпінмен өрлеу заманының баласымыз. Ой мен жүрек алға қарап өседі, биікке шарықтайды. Мен саған соны ғана айтқым келеді. Мен он күн ұшқан ұзақ сапардан кеше ғана келдім. Менің сол он күнде көрген елдерім мен жерлерімді ата-бабам өмір бойы іздесе де жете алмас еді. Бәрі де сондай. Мен сенен бес-ақ жас үлкенмін, қазір жиырма жас үлкен сияқтымын. Сен Жайық бойының арқандай ғана бойын көрдің, менің көргенімде есеп жоқ. Қазір адамның үйде отырып ойлағаны аспанға шығып белгі береді. Ойлаған мақ-

саты жақындаған сайын, белгісі алыстан сезіледі. Қазір дүние сырын білудің қарқыны ұшумен тең. Біздің ата-бабаларымыздың білген тар дүниесі қазір жеті жылдық бітірген баланың қалтасын да толтыра алмайды. Сен үшін ол ашаршылық болар еді. Мұнымды сұлу сөзге санаймын десең өзің біл, мен өмірді әр күнде бір тиыннан жинағаннан гөрі, әрбір минутында толық өмір сүргім келеді. Сұңқар ең соңғы ұшқан сәтінде де жылдар бойы жасаған жыланнан анағұрлым артық өмір сүрді. Мен оны бала күнімнен-ақ жақсы көруші ем, қазір болат қанатпен аспанға көтерілгенде тереңірек түсіне бастадым.

Сен жылан тұқымы емессің. Сен ұша аласың, әзір тек қанатың жоқ. Бұл сырыңды соңғы хатыңнан аңғардым. Бірақ нені арман ететініңді жазбапсың. «Болмашы бір кәсібім де бар» депсің. Атын неге атағың келмейді? Аты жоқ кәсіп пе, болмаса, атынан ұялатын кәсіп пе? Ұшар ойға дүние кең. Тек, таңдай біл, Костя! Біздің өмір — күрес майданы деп өлең айтамыз ғой. Күрес — аспанда да, жерде де, суда да күрес. Есептеспей ерлік істер жан «жаумен санасып соғыспайды!» депті...

Түн бойы Шеген хатының әрбір сөзін, ауыр-жеңіл салмағын ежелеумен болдым. Қайда шақырады, қайда айдайды? Ұялам да, қызығам да. Әрі қайтпас жігер, әрі талмас қанат бергендей болады. Толқын тербеткендей, қиял теңізінде жүзіп барам. Дүниеде екі әдемі өнер бар екен, оны екі жолдасым алып қойыпты: ән дүниесін Бораш алды, аспан биігін Шеген алды. Бірақ, ұшар ойға дүние кең... Таңдай білу керек. Өнерден өнерді таңдап жатып, оралып өз ойыма тоқталдым.

Таңертең облыстық соғыс бөліміне келдім. Өз еркімімен әскер қатарына алуды тіледім:

— Қағаздарым оқу бөлімінде, әскерлік оқудың қай түріне болса да жіберулеріңді өтінем,— дедім.

Менің қолымнан оңай шығып кеткен қағаздарым соғыс бөліміне де оңай келіп қалды. Оқу бөліміндегі ағай бойына бітпеген тездікпен жөнелтіпті.

— Он күнде оралып кел. Пакетіңді қолыңа береміз. Біржола жүруге әзірленіп кел,— деді соғыс бөлімі.

Ертеңіне кеменің бірінші ұзақ айғайын ести сала, ағаш шамаданымды қолыма ала Жайыққа қарай жөнелдім. Апама барып қайтпақпын. Ақботаны да көргім келеді... Таң бозарып атып келеді. Жапырақ қыбыр етпейтін мүлгіген тыныш таң, қаланы көгілдір жібекке орап алған. Аспанда

жалғыз жарқырап, әр ғашыққа бір жымың етіп қалып, таң Шолпаны ғана тұр. Өзге жұлдыздар мұның мінезінен ұялып, беттерін басқандай, бірте-бірте сөніп барады. Түн бойғы ыржақтан сілесі қатқан жарым ай, еш нәрсеге нұр бере алмай, кескен қарбыздай қызарып, етекке шөгіп барады.

Енді аңдадым, қаланың шет жағы ерініп қана көңілсіз үрген көп иттің даусынан бүлк-бүлк еткендей болады. Ұзаған сайын ит үнін көлбақа бүлкілі жеңіп, алысқа созылып кете беретін сияқтанады.

Жайық бетіне ұзын-ұзын жарығын төгіп, өз жүрегінің соғуынан өзі дірілдеп, «Қазақстан» деген кеме тұр. Келіп міндім де, ең жоғарғы үшінші қабатына көтерілдім.

9

Ұзындығы көшедей, үш қабат көгілдір кеме. Жайықтың арнасын толтыра, езуін көпірте, еркін есіп, жайқап келеді. Кеменің құйрығынан екі жаққа қарай төңкеріле жөнелген толқындар жағаға соғылып, көбігін тастап, кейін шегінеді. Жайқалып келіп жағаға тірелген көк майсаны майда жел ақырын ғана тербетіп, теңселтіп қояды. Кеме ұзын қара шудасын бір оң жағынан, бір сол жағынан шұбатып, үзбей будақтатып келеді. Түтін кейде өзен жағасынан жөнеле берген түйелі керуенге де ұқсап кетеді. Кейде түтін арасынан аю, қаблан, арыстан, жолбарыс, адам, маймыл көрініп кеткендей болады.

Кеменің «Қазақстан» деген аты маған көп ой салып келе жатыр. Жайықтай кең арнамен жүзіп отырып, Каспийдей теңізге апаратын кеме Қазақстанның өз бейнесін елестеткендей болады. Еркін есіп, кідіріс жоқ алға басып бара жатқан кеме, еркін өрлеп келе жатқан еліміз сияқтанады.

«Қазақстан!»— деймін ішімнен әрбір қарпына көңіл құлағын тосып. Әрбір қарпы әндей естіледі. «Қайрақтыдан» басқа жерді өз жерім деп көрмеген басым, енді елімнің атын тұтас атап, байтақ бір республиканы тұтас елім дей алғаныма масаттанып та келем. Кеудемді әлдене керіп бара жатқандай, өзімді-өзім үлкен сезінем.

Кеменің ең үстіңгі қабатынан қарағанмен бүкіл Қазақстан көзіңе көрінбейді, әрине. Бірақ осы көрінгеннің өзі де мен қазіргі Қазақстанмын деп тұр. Алды шұбап өзенге құлап, арты арғы қырқаларда қыбырлап көрінген көп мал үзбей кездесіп келеді.

Орал кәдуілгі үлкен қала, оның үстіне көркем де қала. Енді міне, орыс қалалары, қазақ ауылдары жиі-жиі кездесе бастады. Орыс қалалары жып-жинақ, өзенге қарай еңкейе салынса, қазақ ауылдары өзеннен қыраңға қарай бытырап, оның аржағы жазғы ауылға айналып, шашырап кетіпті. Орыс қалаларының өзен жақ беті кестелеп тастағандай бау-бақша болса, қазақ ауылдарының өзен жақ бетінде қыбырлаған мал жатыр. Әр белде бүкіл дүниеге таңдана қарап тұрғандай, түйелер тұр.

Кейде оңға бұрылып, кейде солға бұрылып темір жолдар кетіп жатыр. Бұрын бақташы отыратын бұлақ бастарында үлкен-үлкен үйлер салынып, ұзын-ұзын завод мойындары көрінеді. Ұзын мойын машиналар шырқ айналып, жерді қапсыра бір тістеп алып, айнала беріп, әлдеқайда лақтырып жібереді. Сол жақ бүйірімізде үлкен бір құрылыс қалып барады. Жаңа салынып жатқан биік үйлердің айналасында мыңдаған адам, жүздеген машиналар құмырсқадай қайнайды.

«Иә, атаң үшін де, бабаң үшін де...»— деген ой келеді. Ол баяғы милиционер жолдастың айтқаны екені есіме де кіріп шықпайды. Өзім айтқандай болып келем.

Ақ Жайық ел өмірінің өзегі сияқтанып, далада шашылып отырған қазақ ауылдарын да, жаңа салынып жатқан өндіріс орындарын да өз бойына тартып, жақындата бастаған. Екі жағың шалғын көк майса, біресе биік белдерге жалғасып кетеді де, біресе керілген кең жазыққа айналып, көз жеткісіз алысқа тартады.

Кеменің алдыңғы тұмсығында маңдайымды ескек желге тосып, мен тұрмын. Кеменің маңдайындағы қызыл жалау менің төбемде ғана желбіреп, тырс-тырс етеді. Кеме аты «Қазақстан» болса, жүргізіп келе жатқан өзім сияқтанып та кетем. Дүние кең, өмір шалқар теңіз, сен еркін жүзе бергің келеді.

Кеме үш қабат. Астыңғы қабатында әр түрлі машиналар, үйілген астық, тиелген жүк, мал бар. Екі теңбіл көк ақалтеке, екі қызыл нар бура да келе жатыр. Бұйра нарлар үйдей биік екен, мана кеменің қақпасынан әрең өткен. Еріккен айғырлар анда-санда азынап қояды. Күңгірлеген жылқы даусы құлағыңа жылы естіліп, еріксіз қасына келесің.

Кемедегі қазақ біткен көбінесе осы төртеуінің қасында.

— Пай-пай, Әзірет Әлінің дүлдүліндей-ақ бар екен! Көсілтер ме едім! — дейді біреуі.

— Шіркін, дүниені шыр айналып келуге жарайды ғой бұл! — деп, тағы біреуі тамсанып тұр.

— Дүниені дейсің. Оралдан әрі асып шыққаның бар ма еді өзіңнің? Оралға бір барып қайтсам, Мекеге бармадым деп арман етпес ем дейтін сенің атаң емес пе еді? — деп жолдасы мазақтайды оны.

— Е, Мекені біз қайтейік, аулыңның әр үйінде бір Ғали бар, сендер-ақ барыңдар! — деп бұл да бір қиынды нұсқап тұр.

— Жоқ-ау, мыналарды айтсаңдаршы! Қырық күн шөлге шыдайтын осылар ғой! Бір тал шөп тістемесе түгі кетпейді ғой!— деп, енді біраз адам екі нардан көздерін ала алмай тұр.

— Бұл ілуде біреуге-ақ бітетін еді. Колхозға енді оңай алынатын болды деседі. Иесі кім өзінің? Алдыру жөнін сұрап алайықшы,— деп, бір қазақ айнала қарап еді, көлеңкелеу жақтан жалбыр, ақ бөрікті түрікпен ағаңның бір баласы жақындай беріп:

— Біздікі!—деді. Кеудесін қаға, мақтаныңқырай айтты.

— Қалайша сіздікі? — деп, қара барқыт қамзол киген, қара сақалды бір қазақ түрікпенге қарады.

— Біздікі...

— Қалайша сіздікі болады? «Қайрақты» колхозының басқармасы мен болсам, бұл түйелер біздікі болатын шығар!

— Біздің түрікпен тұқымы деймін... Мұндай мал түрікпен жерінде ғана туады. Мен туған жерін айтам,— деді түрікпен.

— А... Туған жерін айтамысың... Туған жерді айтсаң, өзің де біздің Бозатаның маңында туа салған шығарсың... Дегенмен, түрікпен көрінесің ғой. Түрікпендіктен басқаны байқай алмай тұрмын-ау! — деп қазақ белгілі қалжыңға тартты.

— А, сен өзің ше? Біздің Қырыққұдықтың маңында тумадың ба екен? Сенің қазақтықтан басқаңды мен де көріп тұрғаным жоқ...— деп, түрікпен де сол ыңғайға көшті.

— Сен Қырыққұдықта туғанымды қайдан білесің?

— Менің Бозатада туғанымды сен қайдан білесің?

Енді екеуі іргелес екі елдің бірге жайлайтын жерінде туғандықтарын білісіп алған соң, мәз болысып, күлісіп қалды. Біріне бірі қолдарын берісіп — туған, бауыр,— десіп шүйіркелесіп жатыр.

«Қайрақты» колхозының атын естіген соң, мен де осы

арадан кете алмай жүрмін. Бір реті келсе, мән-жайды сұрастырғым келеді. Оның үстіне, екі ауыздан бірдей, бір мағынада шыққан «түрікпендіктен басқаңды», «қазақтықтан басқаңды» деген сөздердің неден айтылғанын білгім келеді. Қазақтық пен түрікпендікті менсінбей айта ма, болмаса, басқа мәні бар ма, соны білгім келеді.

Қол алыстың аяғы қоржын шешуге әкелді. Коридордың кең түкпіріне таман барып, екеуі де малдасын құрып алып, қоржындарын шешіп, қапшыққа сап аузын байлап алған қымыздарын шайқай бастады:

— Іш, іш, баурым түрікпен!

— Же, же, қазақ туысқаным!..

Мен бұл екеуін бұдан жиырма жыл бұрын, сонау «Үстірттің» бір мемлекет сиятын кең қырқасында кездессе қайтер еді деп ойлаймын. Екеуі де салт, не бір құдыққа, не бір бұлаққа жақындай берсе... Сол бұлақтың суы, ұрыспай-таласпай, аттарын суарып алып, жөндеріне жүре беруге жетер ме еді? Жоқ, жетпес еді. Сол кең дала екеуінің соқтығыспай өте беруіне де тар болар еді. Әлде қай байдың намысын жыртып, әлде қай бидің кегі еске түсіп, шартпа-шұрт болып қалысар еді. Араларына араздық ғасырлары тұра қап, шеке тамырлары қызарысып, әуелі сөзбен шайқасып, аяғы не қамшымен, не сойылмен тарқар еді. Қазір міне, жаңа ғана танысқан екі адам, әлі аттарын да сұрасқан жоқ, отыра қалып, қашаннан бергі достарша күлісіп отыр. Екеуі де ескілік дегенді жанап өтіп, ылғи баяғыға күледі.

Ескі кектер енді із қалдырмай өшкен болса, бұл екеуі «қазақ қана», «түрікпен ғана» деп нені айтады екен? Екеуі алыстан қалжыңдасып, орағыта сөйлесіп отырып, менің ойымдағы сұрауға да бір соғып өтті. Тек қана қазақ болып қалу, я болмаса, тек қана түрікпен болып қалу — ата-бабадан аса алмай, ескі салттың құлы болып, «бұйырғаны болар» деп отыра беру екен. Бұлар ағылшын да, неміс те болуды аңсамайды. Бірақ ата-бабаның қораш дүниесіне сия алар да емес.

— Мына тиеліп келе жатқандарды көремісің? — дейді қазақ, қасындағы жолаушыға,— толып жатқан машина, сайман... Ал, бұл неткен машина, не істейді, оны екеуміз де білмейміз. Мүмкін, бір-біреуі жүз кісінің істегенін істейтін шығар! Оны екеуміз білеміз бе? Жоқ. Біз баяғы мал бағуды ғана білеміз!

— Дұрыс айтасың, туған! — деп, түрікпен басын изейді.— Көзің жаудырап тұр, көресің, ойың түгіне түсінбей-

ді. Даланың құмы мен топырағы құйыла-құйыла, ойдың көзін бітеп тастаған сияқты. Сен, міне, кememен келе жатырсың. Он екі сом ақша төлеп, билет алдың. Ал, бұл кеме ненің күшімен келе жатыр? Ол күш саған қалай бағынады, оны сен білмейсің. Әлгі бір жүгіріп өткен қара күйе бала біледі оны! Солай емес пе?

— Солай,— дейді қазақ, күрсініп қойып.— Білмейміз. Тіпті мал бағудың өзін білмейміз. Әлі күнге ата-бабаның жолымен айдап келеді екеміз. Ай бойы үйреткенде, жүз литрден сүт беретін жүз сиырдан, мың литрден сүт беретін он сиыр артық екенін әрең түсіндім. Сен, мынаны қарашы өзің! Ап-ашық емес пе?.. Біз әйтеуір жүз сиыр деп басын санаймыз, бақсақ, құдайдың құдіретін қой-ау бұл, он сиыр артық болып шықты. Е! Шөбі қайда, адам қайда, айтпа деймін! — деп дауласып отырған біреу бардай, қолын сілтейді.

Газеттен көрген бір сөздер еске түсіп:

— Жылқы тұқымын асылдандырам десеңіз, ағылшындон буданы, Буденный жылқысынан алмаған екенсіз... Ақалтеке тұқымы сидаланып, қурап бара жатқан тұқым дейді. Сізге шаруақол тұқым керек қой,— дедім.

«Қайрақтының» басқармасымын деген адамның көзі алақандай болды. Түрікпен ағайдың намысына тиіп кетті білем, кесесін алдына қоя салып:

— Сен бала, не айтып тұрсың? — деді.

Мен жаңағы сөзімді жайыңқырап, аяқ жағын Буденныйдың пікіріне апарып сүйедім, әйтпесе өз ойым деп айтсам, жанжалға ілегіп қалатын ыңғай байқалып қалып еді.

— Баурым, сен қызбашы. Босқа оқытып жүрміз бе, біз білмегенді бұлар білуге тиісті. Қане, балам, отыршы өзің, түгел айтшы, — деп «Қайрақтының» басқармасы мені қасына шақырды.

Осы кісінің түсінде таныс бір белгілер бар сияқтанады. Қияқты қара мұрт, қалың қара сақал, ақ кіре бастаған бурыл самай, бұрын бір көрген адамымның түсін жасырып тұрған секілді. Өзгесін былай қойғанда шаш ала білетін өнерім бар ғой, көңліммен сақалды түгел сыпырып тастап, мұрттың орта кезін ғана қалдырып ем, баяғы өзімді балалар үйіне ұстап апаратын милиционер ағайдың бар бейнесі орнына түсе қалды. Орнымнан ұшып тұрып:

— Ассалаумағаликум, Жәнібек аға! — деп екі қолымды қатар ұсындым, азырақ еңкейе беріп.

Ағай аң-таң боп қолымды алып жатып:

— Қарағым-ау, қай баурым едің? — деді, көзін қадап. Мен сол еңкейген бойым: «Сіздің бауырыңыз аз болушы ма еді» деп бастап, барлық баяғыны айтып, есіне салып жатырмын, ағай естіген сайын қолымды қыса түсіп, мені өзіне қарай тартып әкетіп барады. Мен де айтып болдым, Жәнібек ағай бетіме бетін тақап, жас парлаған көзімен, қымызға малынған мұртымен бет-аузымды түгел бір сулап шықты... Мен бетімді сыртқа бұрып, сылқ етіп қасына отыра кеттім.

— Өй, ақмақ бала... Сүйте ме екен...— деп Жәнібек ағай өз көзін сүртіп жатып,— көрдің бе, енді қандай адам болғаныңды? Айтпап па ем, оқысаң адам боласың деп! Шешең әлі Гурьевте. Теңбіл көктің біріне мінгізіп өзім алып барам. Қазір түсеміз,— деді.

— Асығыс едім, ағай! Ертең келейін,— деп уәде бердім. Қат-қабат толқындарды жағаға қарай ысырып кеп, кеме де тоқтады. Тақтайды дүрсілдете басып теңбіл көктер түсіп барады. Биік өркештерімен қақпаға тіреліп қап, тақтай көпірге жүрексіне басып, нарлар шығып барады. Бірі түсуге, бірі мінуге асығып, қарама-қарсы тұрған екі топ, кезек күтіп, қақпа аузына тіреліп:

— Кейін! Кейін! — деген жүк көтерушілердің даусынан ғана іркіліп тұр.

Қарбаласқан у-шудың ортасында, шәлісін шалқайта жамылған, қолында көтерген баласы бар жас келіншекке көзім бір ғана түсіп кеткенде, тұла бойым дір ете қалды. Қасында қара-көк кепке киген, жадау бір еркек бар екен. Дәл қақпаға келдім де, себепсіз бөгеліп тұрып қалдым. Әлдекімді күткендей, қозғалар емеспін. Жүк көтергендер кейде соғып кетіп, кейде зекіп қалып, өтіп барады. Кемеге мінетіндер бірін-бірі шамаданымен ығыстырып, бала көтерген жас әйелді де шыр көбелек айналдырып қақпаға алып келді. Судың бір иіріміне кез келіп қалғандай, баласын жоғары көтеріп алып, әйел бірде бетімен, бірде сыртымен айналып, маған таянды.

— Баланы өлтіріп алма, әй! — деп алыста қалған еркегі дауыстап қояды.

Үлкен бір тең көтеріп келе жатқан адам әйелді де, баланы да қабырғаға қысып, маған да «кейін!» деп қалып, кимелеп келеді. Мен тең көтерген адамның өзін кеңірек жаққа қарай ысырып қойып, жас әйелдің қолындағы баласын алдым. Әйелдің өзі де қыспақтан құтылып, кең коридорға шықты. Әйел енді ғана маған көзін тоқтатып:

— Бетім-ау, Қайрошпысың? — деді. Менің «Бота!» дегенім өзіме де естілген жоқ.

Қыспаққа түсіп, азырақ қызарыңқы тартқан Ақбота өте бір сүйкімді әйел болған екен. Балғын жас денесі жұмырланып, әр мүше өзінің табиғи көркемдігін тауып, үзіліп тұрған кезі екен.

— Қайрошты өлді деп естіп пе ең? — дедім, «неге күтпедің?» деген өкпемді бүркей алмай.

Келіншек те түсіне қалып, алыстан көрінген күйеуіне қарай беріп:

— Сені Костя болып кетіпті... Енді елге келмейтін болыпты деп қойған жоқ па?! — деді. Көздері «осыны таратқан анау!» деп, күйеуіне қырын бір қарап қалды.

— Сені еркелетіп Бота демейтін бе еді ауылда... Соған қарап, сен түйе болып кетерсің деп ешкім ойламаған шығар.

— Жоқ, Қайрош... Шешесін біржола тастап кетіпті... Көрмегенім ауыл болсын деп айтады дейді. Москваға кетіп қалыпты деп бүкіл ауыл шулайды,— деді.

Көзі тағы да жақындап келе жатқан күйеуіне түсті. «Осыны айтқан сен ғой!» деп, мен күйеуіне тесіле қарап ем, ол күнәлі адамдай төмен қарады. Аласа маңдайына кепкасын бастыра киген, сіріңке қара жігіт маған бірден ұнамады. Жас баланың өкшесіндей тайпиған ғана кішкене иек, сояудай тістерін әрең жасырып, құлағына дейін созылған қалың ерінді, бақа ауыздау жігіт екен. Мойны қылқиған, айыр желке, ала көздеу... Желке мен төбесінің арасы төрт-ақ елі, құшық жаурын, қалақша жігіт, өте бір сүйкімсіз жан көрінді.

Ақбота әдемі ақ келіншек болыпты. Жасында дөңгелек жүзді жұмсақ мұрындылау, арықтау, аласалау еді, қазір ашаң жүзді, қыр мұрынды, бойшаң болуға бет алыпты. Балғын дене иіліп-бүгіліп, дөңгеленіп тұр. Толқындап келіп, оң иығынан алдына түскен қолаң шаш аппақ жұмыр мойны мен мінсіз тізілген тістеріне ерекше бір ашық ажар береді. Әйел дегенге бірінші рет қадала қарағандығымнан ба, әлде бірінші рет қадала қарап тұрғаным Ақбота болғандығынан ба, әйтеуір, әйелге тән сұлулық сипатын көріп тұрғаным осы. Әйел дегеннің көзі қандай, ауызы қандай, қолдары қандай еді деп ойым шарқ ұрып кезіп барады.

— Кіп-кішкене, қуыршақтай едің-ау! — дедім. Бота дегенді қоса алмай.

— Қуыршақ болса, тозбай ма екен! — деп, еркек менің қолымдағы баланы алып, шешесіне берді.— Қуыршақ кей-

де дал-дал боп, қирап қалатын, шырағым! — деді маған бұрылып. Содан кейін, жерге қойған шамаданы мен қоржынын қолыма алып, жоғарғы қабатқа қарай кетті:

— Қатын-ай, кеттік...

— Жоғалып кетер деймісің, бара бер! — деді Ақбота. Күйеуіне кете бер десе, маған «тұра тұр» дегендей естілді.

— Апаңның дені сау, үй арасы жақын. Араласып тұрамыз,— деді Ақбота, әңгіменің бетін аударғысы келіп. Мен үндемедім. Кеменің екінші қабатынан:

— Қатын-ай! — деген жексұрын үн тағы естілді. Ақботаға да біреу «қатын-ай!» деп айтады екен-ау деп, мен аң-таң болып тұра бердім. Көзіме де, құлағыма да, өзіме де сенгім келмейді.

Менің басқа әңгімеге елікпей, мұңайып тұрған түрімді танып, Ақбота көзін көзіме қадап тұрып:

— Обал-жазығым сенің мойныңда! Осы тұрған Ораддан тым болмаса бір хат жазсаң етті! — деді.

Әйел алдында кінәсіз болсаң да, кінәны мойныңа ерiксіз алатын бір жай барын мен осы арада түсіндім. Кінәлы адам тағы да үндей алмады.

— Қатын-ай!.. Қадалып қалдың ба? — деген дауыс үшінші рет келді.

Ақбота жоғары қарай көзін бір жарқ еткізді де, үнсіз ғана менімен қоштасып, күйеуінің соңынан кетті. Мен сол жерде ұзақ тұрып қалдым.

«Ақбота жиырмаға менен бұрын жеткен екен! — деген ой келеді.— Бірақ бақытты бола алмапты...»

Мен төрт орынды бөлмеде келе жатыр ем. Күйеуі мен Ақбота да сол бөлмеге кез келіпті. Ашық тұрған есіктен көзім бір түсіп кетті де, қайтып онда кірген жоқпын. Мұндай қызық халге де кездесіп тұрғаным осы. Дәл қазір көргім келер, сөйлескім келер адамым жалғыз Ақбота ғана, бірақ қашып жоламаймын. Кеменің бір жағынан жылаған баланың даусы шықса, мен жылжып екінші жаққа кетем. Инеліктей имиген, құшық жаурынды еркек көзіме түссе, одан әрі жылжи берем. Ойымда жалғыз Ақботаның аты ғана. Өзі де жақында, бірақ қасына бара алмаймын, қарай алмаймын. Өйткені, Ақботаны көрсем, онымен бірге күйеуін де көрермін деп қорқам. «Қуыршақ кейде дал-дал болып қирап қалатын!» деген жаман сөз құлағымнан кетер емес. Ақботаның даусында әлі қыры сынбағандық бар. Бірақ ол қаншаға шыдар! Күнделіктің мүжуі мен баланың

жөргегі-ақ қажытады ғой бір кезде. Єсонда Ақбота сынады, тағы сынады, тағы сынады! Жібек тарқатылып жүн болады. Өзіне-өзі өгей жандай, енжар бір күнге кездеседі.

«Шүкір...»— дегенін әрең еститін боласың... Мен осыдан қорықтым...

«Келіп қалдым, қақпаңды аш!»— деп кеме Гурьев қаласына соңғы айғайын салғанда да, мен алыста жүр едім...

10

Бұл жаста да теруіңнен көруің көп. Көп көресің де бәрін башайлап ұғына бермейсің. Балаң ой көрінгенге айналақтап тұрып қалғанда, көзіңе тағы бір жаңалық ілігеді. Оған көңліңді аудара бергенше, көзің қыдырып жүріп тағы бірдемені тауып алады. Көзіңнің әлі көрмегені көп, көңліңнің әлі тоқымағаны көп. Көзің мен көңлің бірдей асығады. Әсер алмас, айналып өтпес қимылың жоқ.

Кемеге мінерде бар ойым шешеммен кездесудің айналасында еді. Кемеге мінгеннен кейін ойымды басқа нәрселер аударып әкетті. Көз алдыма Қазақстан келді, балалар үйі келді, Ақбота кездесті... Ойым шарлап дүние кезіп Шегеннің көргендерін іздеп кетті. Ата-бабалардың олақтығы мен дәрменсіздігін біраз тексерді. Бірақ жат елдерді тапқан боп, топырағына аяқ салсам, енді аттауға дәрменім жоқ екен. Алдымда «білмейсің!» деген жазу тұрады. Жүзе білмейтін адам жағадан кете алмайтыны сияқты, менің ойым да таныс дүниеден басқадан қорқақтай берді. Кең дүниенің қақпасын ғана көріп қайта берем. Талпынам да, ұмтылам да, бірақ алдым тұйықтала береді.

Бұл жаста ойың жалығуды білмейді. Әрбір әсер бірінбірі толқындай айдап, сені де еріксіз ертіп әкетеді. «Қазір апамды көрем!» деген қуаныштың оймен кемеден түсіп ем, көзім оны ұмыттырып жіберді. Бұрынғы, аяқ бассаң солқылдап, машина өтсе қалтылдап тұратын ағаш көпірдің орнына, кең Жайықты жалғыз-ақ аттап темір көпір түсіпті. Көк сырлы, шілтерлі көпір көзіме де түсті, басқа дүниені де ұмыттым.

Еңсесі биік көпір үстінен Жайықтың екі беті кеңірек көзге түсті. Бұрынғы қоңырқай қаланың кеудесі көтеріліп, Жайықтың екі бетіне де зәулім үйлер орнап қалыпты. Терезелері күнге шағылысқан қабат-қабат биік үйлер қаланың еңсесін көтеріп, тынысын кеңейткен сияқ-

танады. Бұрын қала тұнжырай қарайтын еді, енді кеудесіне ірілік кіргендей, құнтимай-жұнтимай, өзіне-өзі сеніммен қарайды. Қала биіктегендіктен Жайық кемері төмен түскен, асау толқындары жуасыған сияқты көрінеді. Көпір арқылы үздіксіз өтіп жатқан машина үні әлдеқайда үздіксіз ызыңдаған электр арасының үніне қосылады. Қаршылдасқан темір үні, адам үніне араласып, қала үстінде белгілі еңбек әні гүжілдеп тұр. Қала халқы бұрын сұрғылттау киінуші еді, енді ақтылы-көктілі киініп, ақ жарқынға айналыпты.

Алыста, тынық теңіздің керілген көгілдір төсінде, түтіні будақтаған кемелер көрінеді. Ақ желкендер бүйірін бұлтитып алып, су бетін сызып, керуендей көшіп барады. Әр жерде ақырын шұлғып балықшы кемелері тұр. Күн бойы қырдағы Қазақстанды көріп келсем, енді міне теңіздегі Қазақстанды көріп тұрмын. Қыр теңізі мен су теңізі жалғасып, жеріміз бен еліміздің еске түсіреді.

Апамды үш қабат етіп салынып жатқан жаңа завод құрылысынан таптым. Айдаш жоғарыда кірпіш қалап тұр да, апам айналмалы лентаға кірпіш салып тұр.

— Апа! — дедім, бар сағынышымды сол бір ауыз сөзбен ғана айта алатындай.

Мені көруден бұрын, даусымнан танып, апам қолындағы кірпішін түсіріп жіберіп, айнала қарай бастады. Кірпіш кірпішке соғылып, жарылып қалды. Шешем қатты құшақтап алып кеудесіне қысқанда ғана шеше байғұстың жайын сирек ойлайтыным есіме түсті. Мен үшін не көрмеді, неше қайғырмады. Жазған шешенің мені есіне алмай ұйқыға кеткен күні бар ма? Айдаш деудің орнына күніне неше рет Қайрош деп қалды екен! Өңі түгіл түсінде бір көрініп кетсем, қандай қуанып қалды екен! Сол шеше үшін мен не істедім? Түк те істеген жоқпын. Барлық өкініш ойыма енді ғана түсіп тұр.

Мен әзір шешенің бақыты неменеде екенін білмеймін. «Шеше баласының бағын тілейді» дейді. Мен шеше алдындағы баланың парыз-қарызын да жете ойлаған емеспін. Енді міне, жайған құшақ жабылып ашылғанша, шешем үшін өңі түгіл түсінде көрмеген бір жұмақ жасап бергім келіп кетті. Жұмақ деген немене, мен оны да білмеймін ғой. Сондықтан, осы салынып жатқан зәулім сарай менің шешемдікі болуын тіледім. Кейін, жылдар өткен соң ғана түсіндім, ол расында да біздікі екен!

Кірпіш жеген қолдар қанша қатқыл болса да, арқама жұмсақ тиіп барады. Әжім сызықтары көбейе түскен қар-

таң жүз айнадай айқын. Кірпік-қастарына, иір-иір әжім сызықтарына тұрып қалған шаң-топырақ сағынған шешенің бір тамырының қылп еткенін жасыра алмай тұр. Мен «апа!» десем, апам «Қайрошым!» дейді, әзірге неше жылдан бері сақталған ойымызды айтысуға осы екі-ақ сөз жетіп жатыр...

Апам мені қайта-қайта құшақтап, қайта-қайта сүйеді. Денім сау, иығым қақпақтай. Бар бойымнан әлі шығын көрмеген жас күш тырс-тырс шертіп тұр. Үстің шаң дегем жоқ, шаң құшағына кіріп кеттім, шеше қуанышы сол да. Бала антын шеше құшағында беретін болу керек. Мен шешемді құшақтап тұрып:

«Сен үшін бұл дүниеде бардың бәрін істеймін!»— дедім ішімнен. Бәрі деген немене, аз ба, көп пе, қашан орнатам, қалай орнатам, ол ойыма да кіріп шыққан жоқ. Баланың анты адалдығында болу керек, адал ант еттім, қашан орындайсың деп, анам осы күнге дейін сұраған емес. Мен әлі күнге дейін сол антыма берікпін.

— Құлыным, қозым, кішкентайым! — дейді апам, мені кеудесіне қыса беріп, «Кішкентайы» еңкейіп, иіліп, әрең құшағына сыйып тұрғанында жұмысы да жоқ. Ана үшін бала — қашан да бала. Қашан да ана өзін үлкен санайды. Кірпіш жеген ақ алақан менің басымды қозыны сипағандай сипайды.

Қолына жұқа тері биялай, басына жеңіл жалбағай киген, құлағының іші мен танауының сайларына шаң тұрып қалған Айдаш қасыма келді.

— Мына жаманның жігіт боп қалғанын қарай гөр! — деп, әуелі иығымнан бір итеріп қалды да, арқама қақты. Айдаштың қуанғаны менің жігіт болып қалғаным сияқты.

— Бәлем, оқуыңды орап қойып, кірпішке салып алайын сені! — деді, маған ағалығын көрсетіп.

Апам бір бөлмеде ғана тұрады екен. Есік алдында екі-үш пәтерге ортақ террас бар. Ар жағы кең аула. Үйішінің бәрі де ескі күйінде секілді. Бірақ бәрінде де белгісіз бір жаңалықтың белгісі бар. Ауыл салты қалаға дейін ере келіпті де, ақырын-ақырын әлсірей бастапты. Төр жақты айна, орамал, темір төсек, орындық, патефон сияқты қала салты алыпты да, леген, құман дөңгелек стол сияқты ауыл салтанаты босаға жақта тұр.

Апама «қуанышың қайырлы болсын» айтуға бірталай әйелдер келді. Біразы орындыққа келіп отырады, енді

біразы әлі жерге отыра кетуді ыңғайлы көретін сияқты. Бірақ «қайырлы болсыннан» кейінгі сөздері от басы, ошақ қасына жолаңқырамайды. Ауыл әйелдері өз өмірінің ермегі — отын-су, құрт-ірімшік маңынан көп ұзамаушы еді, жұмыстағы әйелдер:

— Біздің заводқа бүгін тағы он шақты әйел алынды...

— Біздің клубта бүгін «Чапай» картинасын көрсетеді... Барайық...

— Сіздің завод үш «сменге» көшкені рас па? — деп сөйлеседі.

Алғаш көріскенде азырақ қалжақ қылған Айдаш та енді басқаша көрінеді. Мінезі салқындау, ойында жұмысы ғана жүретін адам болыпты.

— Осы онкүндікте сүйретіліп-ақ шығатын жайым бар... цемент екі күн кешігіп келді. Жарық берілмей қалып, «кәнбейір» алты сағат қарап тұрды. Оның аты бір «смен» простой ғой...— дейді. Орысша сөздерді қата айтқанмен, дұрыс ұғынатын сияқты. Баяғы мен арман ететін электр жарығын Айдаш өз қолымен жұмысқа жегіп жүр екен.

Үйренген қолмен тырс еткізіп, апам шамды жағып жіберді. Менің ауыл балаларына мақтанып айтармын деген электр шамым тоғыз жыл ішінде қарт шешемнің тұрмысына да кіріп алыпты.

Мен келді деп жиналған жұрт, мені қоршап ортаға алып, не көріп, не білгенімді естігілері келеді. Оқудың қандай қырына шықтым, қандай қызмет істеп жүрмін, «адам болғандығымның» қандай белгілері бар, көргілері келеді. Мен бұл жұртқа не айта алармын? Өзіме-өзім дардай көрініп, кітап жаттап келген сияқты ем, қолма-қол істегі адамдар да қарап отырмапты. Рас, электр жарығының неден туатынын мен жақсы білем, бірақ бұлар оны шам қылып жағып, арба қылып жегіп, ат қылып айдап жүр. Шаш алғыш болғанымды қалай айтармын? Оны айту түгіл, қайшы, тарақ, ұстара деген сөздер аузыма түсіп кетсе, қысылып қалам.

— Оралдағы оқуымды бітірдім... Енді соғыстық оқуға кеткелі жатырмын. Әлі бір бес жыл оқығым келеді,— дедім де қойдым.

Үлкен бір соғыс басталғалы келеді деген әңгіме елге де, қалаға да қатты тараған кезі еді, өз еркіммен әскер қатарына алынғанымды апама айта алмадым. Апам онсыз да қобалжи бастап еді, Айдаш бірдеме білетін кісіше:

— Әлі қайда... Қайрош оқуын бітіріп шыққанша...— деп бір қойды да, одан әрі бара алмай,— бізге ешкім тиісе ал-

майды! — дей салды. Әлде біреуден естіген сөзі ме, әлде өзінің шын ойы ма, ол жағын мен де қазбаламадым.

Апам темір төсегін маған беріп, өзі жақын ғана еденге жатты. Айдаш «түнгі сменді» көріп келуге кетті. Есік ашық тұр. Апам екеуміздің әңгімеміз жылжып ауыл-ағайындарға көшті. Мен бүгін «Қайрақтының» басқармасын көргенімді айттым. Айғырлары мен түйелерін мақтадым. Апам маған арнап алып қойған көккасқа құнанын айтты. Біздің ауыл жайын әңгімелесіп жатқанымызды білгендей, ашық есіктен безектеп жылаған бала даусы келеді. Ауылды еске алған соң, жүрегімді қырық мысықтай тырналап жатқан Ақботаның аты аталар ма екен деп, мен күтіп жатырмын. Апам бір әңгімесін айтып келе жатады да, жылаған баланың даусы тым шырқырап кеткенде, әңгімесін бөліп:

— Байғұс бала неткен зар жақ еді! Әкеңе тартпай кеткір, жылаудан көзін ашпайтын, жылауық әкесіне тартқан ғой! — дейді.

Осы үйлердің алдыңғы жағында жалғыз ғана қазақ үйі тұр еді, бала даусы сол үйден келеді.

— Өзі ұйқысы ашылмаған баланы көк жұлын қылып өлтіретін болды-ау! — деп, апам тұрып киіне бастады.

— Қайда барасың, апа? — дедім.

— Соқыр әжең үйіндегі Тана дейтін қыз баланы білуші ме ең? Ауыл оны Ақбота деп кетіп еді ғой. «Нашар бала» деп текке айтады деймісің, соны жуырда бұрын апасын алған жездесі алып келіпті...— деді апам.

— Жуырда дегеніңіз қалай, бала құшақтап жүр ғой! — дедім, өз сырымды өзім ашып бере жаздап.

— Бала апасынан қалған. Жазғытұры қайтыс болды. Ақботаның әке-шешесі жоқ, кемпірдің қолында өсіп еді ғой. Кемпір қазір қартайды. Құдайдан безген жездесі, сүліктей жабысып жүріп, алып келгелі бір жеті болды,— деді.

Апам ұзақ сүре бір әңгімені айтып кетті. Қалалық ақша бөлімінің бір налог жинаушысы алғашқы әйелі өлген соң, дімкар кемпір мен балдызы Ақботаға ұсақ-ұлаң жәрдем көрсетіп жүріп, қолына қондырып алыпты. Оқи алмай қалған Ақбота, өз болашағын қайдан болжай алсын, құр жылау, құр көнбеумен қолға түсіпті...

— Жасы он алтыда-ақ, сені сотқа тартқызам деп, біздің басқарма соңына түсіп жүр. Ондай-мұндайды білетін адам еді, кім білсін қолынан не келерін... Ал енді, мы-

нау бір кескілеп өлтірсең обалы жоқ адам! Бір бие алып соны саудырып, киіз үй тігіп отыр. Өкпе құрт болса керек. Ақботаның апасын да ауруын жұқтырып өлтірген екен, бұл сорлыны да сор әкелді де. Түнде тұрғызып бие саудырады екен! — деп, апам қатты назаланып сөйледі.

— Ал, өзің неге барасың онда?

— Ана зар жақ баланы біраз ала тұрайын да... Ақбота байғұс азырақ ұйқтап тұрсын...— деп, апам маған жалынғандай қарады. Мен үндемедім, бала әлі шырқырап жатыр. Күңк-күңк ұрысқан еркек даусы да келгендей болады. Апам шығып кетті. Тезірек барып баланы алса екен деп, мен апамның аяқ басқанын санап жатқандаймын.

Шешемнің ақкөңіл, жаны мырза адам екені, бүкіл елге белгілі болатын. Ал енді, өзі ауыр жұмыста жүріп, түнде біреуді демалғызуға кеткені мені де таң қалдырды. Ақботаға кетпесе, мен жібермейтін де едім.

Елге неге келгенім енді анықталып жатыр. Шешенің жөні өз алдына, оған таластырар ешкімім жоқ. Бірақ Ақботаны да қатты сағынып келген екемін. Оның тағдыры бір шытырманға оралып қалғанын көрген соң, енді тезірек қайтқым келіп жатыр. Әрі ойлап, бері ойлап, Ақботаға өз тағдырымды да жанастыра алмаймын. Қазір әскерге алындым... Оқуға жіберетін болды.

— Жоқ, жігіт болсаң қош дей біл! — деп, өзімді-өзім қайрай бастадым.

Бала шырылы тоқтап, айналаны ұйқы мен түн басқандай. Қала өмірінің түнгі дем алысы алыстан ғана ызыңдайды. Ақбота да басын жастыққа енді ғана салған шығар, мен де басымды жастыққа салып көзімді жұмдым... Мүмкін, екеуміз бір-ақ түс көреміз...

Үлкен көште бала адасады, құлын адасады. Көш ілгері кете береді. Біреу оған мәз, біреу бұған мәз, енді біреулер адасып қолға түскен құлынға мәз. Ол жалпы көштен қалмайды да, басқаларша тура көшпейді де, бар жұрттың қапысын аңдиды. Оған арқа сүйер болатын тозған заң әлі тірі. Қапы кетсең болғаны, аузын аямай салады. Ындыны құрыған обыр ауыз қауып-қауып қалады. Сол ауызға енді Ақбота түсіп кетіпті.

Баланың безектеп жылай беретіні, Ақботаның түн бойы ұйқы көрмейтіні, өз қолымнан түк келмейтіні, мені үйге сыйғызбады. Тезірек кетуге асықтым.

Мен түнгі кememен кетпекші едім, апам қой сойып, тоқым қағар жасап, бірталай үлкендерді шақырыпты. Ең-

кейіп, сығырайып кемпірлер, күркілдеп, түкірініп шалдар келіп қалды. Қорыққандай, көзін тас қып жұмып ап, құлақтарына дейін дірілдеп, үлкендердің алдына бас бара жатыр.

Мен апаммен бірге оңаша отыр едім, ашық тұрған есіктен созылған ақ білек үйдің ішіндегі әлдекімге қызылшұбар кесе ұсынып тұр екен. Кесенің кімге ұсынылып тұрғанын да сезгендеймін. Білекті де танығандаймын. Бірақ орнымнан оңай қозғала алмадым.

— Саған әкеп тұр, Қайрош, саған,— деді апам.

Сол сөз сүйемел болғандай, орнымнан ұшып тұрып, сүріңкіреп кетіп, есікке жеттім. Есіктің аржағы қараңғы, кім ұсынып тұрғанын көрмесем де тану қиын болсын ба, бірден таныдым. Жұмсақ, жұмыр ақ саусақтарды сипай кетіп, кесені алдым. Кесені сол қолыма алып, кесе ұсынған ыстық қолды оң қолыммен азғана ұстап тұрып босаттым. Жас жүректің лыпылдап соққанын да есіткендей болдым.

— Уә, қайда кеттің! — деген киіз үйден еркек даусы да шықты, біздің қолымыз да айрылысып кетті. Қымызды жұта салып, кесені қайырып бергенімде, қолыма тұмаршалап бүктеген қағаз ілікті... Ақбота табалдырықтың ар жағында, мен бер жағында, бір ауыз сөзге жарай алмай, үнсіз қоштастық. Ыстық қол қайтып созылған жоқ, шыққан дыбыс та жоқ, қараңғы түн жұтып жібергендей, Ақбота да жоқ болды. Кең ауланың арғы түкпірінен кісінеген құлын даусы келді...

Қалтамда сол тұмарша, ауызымда сол қымыздың дәмі, құлағымда құлын даусы, басқа дабырдың бірі құлағыма кірмей, бірталай адаммен кемеге келіп міндім. Көзім кемеге міниі жатқан жұрттың ішінен әлдекімді іздегендей айнала қарайды. Таба алмайды. Қасында сол кепкесін бастыра киген сіріңкі қарасы жүрсе де көзіме тағы бір көрінсең-ау деймін. Енді көрсем, тіл қатуға да жарағандаймын. Хатыңдағы үш ауыз сөзіңе, үш құшақ жауап берер ем деймін. Бірақ Ақбота көзге түскен жоқ...

Гурьев еңбек қаласы. Күндіз теңіз беті көшкен керуендей, көк толқындарды көлденең тіліп жөңкілген кемелер. Көшпелі ел түйесін біржола шөктіріп, осы ойпатқа біржола орнап, іргесін берік жайған. Сағат санап өкірген завод айғайында «Өткен сағаттың есебін бер!» деген әмір де бар. Лықсып кеп құйған Жайық пен шалқып жатқан көкжал Каспий сағасына орнаған қаланың құлы да, қожасы да. Жаудай алысады, жаттай сынасады, жеңілсе құшағын аша-

ды. Қазір, кешегі тәулік өтті, міне жаңа күн басталды десіп, заводтар үн қоса хабарласып жатыр.

— Кешегі күннің есебін жібер!..

Теңіз демін кең алады. Теңіздей шалқып, толқындай ұзын құлаш сермеуге үйретеді. Кең бол,— жайдары, кекті бол,— түнерген, терең бол — мендей, деп жатады.

Батыр біткеннің бәріне тапсырып, бетімнен үш қайтара сүйді де апам:

— Ал, күнім, жолың болсын! — деді.

Айдаш ағалық істеп, ақыл айтып:

— Әскер тәртібі қатты болады дейді... Тым болмаса, колхоздың тәртібін де көрген жоқ ең... Аяғыңды байқап бас, бала. Тентектікті қойып па ең? — деді.

Жақсы тілек тілеп жатқан шеше сөзі жаныңды жылытқандай, майда тиеді. Көзіңе жас әкеледі. Жүрегіңді алау-жалау етіп бара жатқан тағы бір нәрсе бар. Ол Ақботаның берген тұмаршасы. Сия карындашты жалап жіберіп: «Ұмытпаймын, сен де ұмытпа!»— деп жазыпты. Екеуміз ұмытпайтын неміз болып еді, оны екеуміз де білмейміз. Мүмкін, оны жүрегіміз ғана білетін шығар. Бірақ көз бен құлақ куә боларлық еш нәрсені білген емеспіз. Сол білмеген бойым жүріп те кеттім...

ЕКІНШІ БӨЛІМ

1

Шекараға Николай Шуруп екеуміз бір күнде келіп едік. Содан бері екі жыл өтті. Бөлмеміз қашанда бірге, төсегіміз қатар, біріміздің етігіміз бірімізге қарап тұрады. Шекараның бұл бөлімінде екеуміздей асқан дос та жоқ. Күзет жұмысындағы әскерлік қатал тәртіп, ара-тұра айқасу болып қалғанда, жолдасың қаны мен жанын бірге ала жүгіріп, тізе қосатыны достық дегенге ерекше бір мән береді. Дос жүректері қосыла соғып, ой-тілегің бірге өріліп кетеді. Ар-ұят, намыс-кек, бәрі ортақ болған соң, әскер достығы терең бір мағына табады. Оның үстіне мінез үйлесе кетіп, ой өрісі бір болса, ондай екі жауынгердің арасынан қыл өтпейді. Бірге қуанып, бірге ұялады, бірге қынжылады.

Николай екеуміздің осындай жайымызды аңдап, шекара күзетінің бастығы, бізді ылғи бірыңғай, ылғи бір уақытта жіберетін болды. Кейде күзетке келе жатқанда үзілген әңгімеміз, күзеттен қайтқанда дәл манағы жерінен қайта жалғанып кетеді. Айтыспаған сырымыз да жоқ, ақылдаспаған арманымыз да жоқ. Екі жылдың ішінде Колянның бар қырындысын мен ақтарып болдым, менің бар сырымды ол жатқа білетін болды. Әдемі бір ақ қайың көрсе, Николай:

— Тап сенің Ақботаңдай екен! — деп те қояды.

Екеуміздің достығымызды ұлғайта түсетін тағы бір әулекілігіміз бар: екеуміз де «бокс» ойынында жұдырықтасуға бірге түсеміз. Салмағымыз да бірдей, өнеріміз де бірдей. Кейде ол қапы кетеді, кейде мен қапы кетем. Сонда ғана бірімізді-біріміз бірер жұдырық ағалап шығамыз.

Шекарада екеумізді тізе айырмайтын «аякси» деп атап кетті. Кәрі грек заманынан қалған ат болса да, оған екеуміз де қысылмаймыз.

Коля ертең кеткелі жатыр. Сондықтан, жаңа ғана екеуміз жұдырықтарымызды қоштастырып қайттық... Менің сол жақ қабағыма қаттырақ тиіп кеткен жұдырық орнын майлап жатып, Николай:

— Сенің оң қолың темірдей! — деп қояды. Бірақ менің қабағымды сойып кеткен оның оң қолы. Жатаған, кесек денелі, жаурынды, ыңғайлы жігіт. Әшейінде күлімдеп тұратын көзі жұдырыққа түскенде жолбарыстың көзіндей шатынап кетеді. Кішкене ғана қырлы мұрын қусырылып, танауы жыбыр-жыбыр етіп жүреді. Шекара қыздары оны «Коля-жолбарыс» десе, тілінде украин ықпалы басым болғандықтан, жігіттер оны «Мыкола» дейді.

— Бірі Мыкола, бірі Хайрол-Вали... Құдайдың бізге берген «аяксиларын» қарасаңшы! — деп, екеумізді қоса мазақтап жүреді.

Біз бір шығыспен шектес жерде тұрамыз. Сондықтан, елдің тіліне еліктеп, мені жолдастарым Хайрол-Вали деп те атайды.

Ертеңгі кезекке бір барып қайтқан соң, Николай жүріп кетпек. Әуелі дивизия штабына барады, одан арғысы өзіне де белгісіз. Ұзаққа кете ме, тез орала ма, қандай жұмысқа барады, оны ешкім білмейді. Бастықтардан сұрауға жағалатып көріп едік:

— Ол үшін уайым жемеңдер... Адаспайсың. Қолыңа берген пакет өзі бастап алып барады! — деді.

Комсомол жұмысын басқаратын қазақ жігіті Ералин, әлденені аңғартқысы келгендей, онда да алыстан орап келіп:

— Оқыған қашан да жақсы ғой... Оқымаған етекте, оқыған биікте! — деді.

Соны естігеннен кейін, Николай «оқуға барады екем», деп қортынды шығарды. Ай оқи ма, жыл оқи ма, қайтып тағы кездесеміз бе, оны білер жай жоқ, екеуміз кешеден бері қоштасып жүрміз...

Ертең мен де демалысқа шығам. Осыдан он күн бұрын мен бір-екі жолбасар ұстап әкеліп едім. Үн шығармай, ақырын ғана ұстадым. Шу шығартпай, тіл қаттырмай ұстадым. Ар жақтағы қожалары ол екеуін аман өтті деп қалса керек, алыстан аңдалатын сезікті белгілер болған жоқ. Біреуі әшейін бізді сынауға жіберілген «жолды-аяқ» болғанмен, екіншісі сұр қасқаның өзі екен. Содан бері шекара-

ның осы тұсын осал көріп, әр түрлі қарақұстар түйіліп жүргенін байқаймыз. Осы екі жолбасар үшін маған бір ай демалыс берді. Әуелі Қара теңіз жағасына барып дем аласың деп еді, аяғында үйіме барып қайтуға рұқсат етілді.

Кеше кешке қайда кететінім анықталып, қазір Коля екеуміз екі ағаш шамаданымызды ашып қойып, азды-көпті дүниемізді жинастырып жатырмыз. Қай нәрсемізді қайда саларымыздың ретін таба алмай отырғандай, үш-төрт қол орамал мен азғана ұйық-шұлғауларымызды аударыстырып, ойланып қалыппыз. Әрине, әрқайсымыздың өз себебіміз бар... Әркім өз ойымен отыр...

Әр жауынгер әскерге алынғанда, артта қалған туған елдің бір исін ала келеді. Онысы кейде алдағы арман сияқты, кейде орындалған арман сияқты болады. Не көңлің жай, не көңліңде тыныштық жоқ. Өлі балықтан басқаның бәрінде де осындай бірдеме бар. Жауынгер өзін отанына беріп, жеке арманын жанында сақтайды. Оны ортаға сала алмайды.

Менің осы екі жыл бойы шеше алмай жүрген бір-ақ жұмбағым бар. Ойланып қарасам — арманым да сол. Екі жылдан бері Ақботаның қайда ұшып кеткенін білмеймін!

Бұл жұмбақ әуелі маған қатты бір ызғар, қайтпайтын кәрмен келді. Армияға алынғаннан он бес күннен соң біздің рота ұзақ жорықтан қайтып келе жатты. Бүйендей қылып орап алған шинеліміз арқада. Тер өткен, шаң тұрған сыртқы көйлек салтақ-салтақ. Әркімнің екі жауырының ортасынан су құйып жібергендей. Орал қаласының көшесін солқылдатқандай, гүрс-гүрс басып, өлеңдетіп келеміз. Жатаққа жақындай бергенде, қабырғаға жабысып тұрған қара киімдіге көзім түскенмен көңлім тұрақтамай, қақпадан өтіп кеттім. Мылтығымды орнына қойып, енді жуынуға жүре беріп едім, күзетші мені шақырып алып:

— Қақпа алдында сізді бір туысқаныңыз күтіп тұр. Таңертең келіп еді, әлі тұр,— деді.

Мен қақпадан шыға сала, қара көлеңкеде тұрған адамды танымай тұрып-ақ қолымды шекеме апарып, әскерше амандық айттым. Туысқаным жауап та қайтарған жоқ, орнынан қозғалған да жоқ. Таң қалып, жақындай беріп, Ақботаның күйеуі екенін таныдым. Таныс қара костюм, қапсыра киген көк кепке, таныс құшық кеуде... Мені бас салып, шайнап тастайтындай тістері ақсиып, көздері алара қарайды.

— Қатын қайда? — деді маған туысқаным...

— Қайдағы қатын?

— Менің қатыным... Ақбота! — деді.— Сен алып қашып кеткен қатын!

— Қатыныңызды өзіңіз білетін шығарсыз. Мен қайдан білейін? — дедім, енді амалсыз күлкім келіп.

— Қалжақтама, әкел қатынымды! Сен үшін алған қатын емес! — деді, даусы ысылдай шығып. Екі қолы артында, бірдемемен періп жібергелі тұрғандай...

Біреу естісе күлер деп ұялып, мен оған ақырын ғана қызыл әскер қатын алып қашпайтынын айттым. Әскер заңы былай тұрсын, жауынгер қатынды қалтасына салып жүре ме? Түйе қорадай кең бөлмеде елу-алпыс солдат жатады, оның ішінде әйел ұстауға болмайды дедім.

— Мен сенен қайда жатқызып жүрсің деп сұрап тұрғаным жоқ. Қатынымды әкел деп тұрмын! — деді, бір аттап жақындап қойып.

— Ағай, сіз ақмақ болмаңыз өйтіп. Бұл қалжақтың жері емес. Бері қалғанда өзіңізге ұят болады. Қойыңыз, басқа жақтан іздеңіз,— дедім.

Мен оған «сіз» деп сөйлесем, ол мені «сен» деп мұқатып тұр. Ақботаның қашып кеткені айқын. Ішімнен соған қуанып тұрғандықтан, кейбір сөзім мазақтағандай, мысқыл аралас шығады-ау деймін. «Туысқаным» кіжініп:

— Мен ақмақ емес, әскерде жүріп қатын алып қашқан сен ақмақ! — деді.

— Отағасы, сізбен қалжақтасып тұруға менің уақытым жоқ. Бұл әскер жатағы. Сенсеңіз, бұл күнәдан қолым таза. Сенбесеңіз, өзіңіз білесіз,— деп, бұрыла беріп ем, «туысқаным» жағама жармаса түсті. Оң қолы шолтаңдап, шекемді іздеп жүр. Маған оның тыриған арық қолы жүк болсын ба, қолын қайырып орнына апарып, көйлегінің жағасын түзеңкіреп беріп ем, «туысқаным» қайтып қолын көтере алған жоқ. Бірақ өлердей ызақор екен:

— Ендеше, мен осы қақпаның қасында өлем! — деп, шалқасынан түсіп, жата кетті. Жаңағы күш көрсеткеннен гөрі мынасынан зәрем кетті.

— Ана бір қазақ нағып жатыр! — деп, командирдің біреуі сұрай қалса, кезекте тұрған күзетші:

— Жауынгер Сарталиевтің тауысқаны, командир жолдас! — дейді. Оның ар жағында не мені, не мына «туысқанымды» шақыртып алып сұрастыра қалса, ол ұятты көргеншe өлген жақсы да!

«Туысқаныңның болғаны жақсы ғой, мынадай туысқанды, құдай, сенен қашан сұрап ем!»— деп, қатты қысылдым. Өмірімде бірінші рет ұялғаннан маңдайым терлеп кетті. Енді қалжақтау қайда, жалына бастадым:

— Ағатай, өйтпеңіз... Екеумізге де ұят болады. Мен шынымды айттым сізге. Маған әуреленем деп жүріп, шын айрылып қаласыз...— деймін.

— Олда! деп айт,— дейді.

— Олда! — деймін.

— Білде! деп айт,— дейді.

— Білде! — деймін.

— Жоқ. Бәрібер сенбеймін! — деп, қабырғаға жабыса түседі..— Өлем осы арада...

Ағатай да айтылып жатыр, әкетай да айтылып жатыр, біреуі құлағына кірмейді. Сонша жек көрген адамыңа, сол айуанның өз ұятын сақтаймын деп, жалынып-жалбарынған деген бір қиын екен... Аяғында, өкпесін қысыңқырай, бір қолыммен кеуде тұсынан көтеріп алдым да, жатақхананың қасынан алып кеттім. Аяғы жерге жақындап кетсе-ақ, тірей қояды. Жоғары көтеріп алсам, екі өкшесімен тіземе тепкілейді. Амал жоқ, орап-бүктеп, балаша көтеріп алдым да, Жайықтың жағасына әкелдім. Бірінші рет сен деп сөйлестім:

— Сен ұятсыз, айтқанға нанбайсың, ақылға көнбейсің! Не істейін саған? Өзенге тастап жіберейін бе! — дедім.— Алқымыңнан бір сықсам, не боларыңды байқадың ғой, өзің?

Енді ол маған жалына бастады. «Жоламайын маңайыңа, қатынды да бердім, босат» деді.

— Жоламайсың ғой?

— Жоламайын.

— Олда деп айт!

— Олда!

— Білде деп айт!

— Білде!

Олда-білденің немене екеніне түсінбесем де, уәде бекітер бір сөз екенін алдында ғана өзінен естігем, соны енді өзіне айтқыздым да қоя бердім.

Сол күні шешемнен де хат келген екен. Дәптер қағазының төрт бетіне жазылған хатқа елу екі-ақ сөз сыйыпты. Айдаштың күсті қолдары қаламға қайдан үйір болсын, әрбір әрпі көлбей-көсіліп, әрбір сөзі түйе керуендей созылып, бір жолға әрең сыйып тұр. Жол шетіне жақындап қалғанда

сөздің соңғы бір әрпін келер жолға шығара салатын әдеті тағы бар екен. Ноқат кездессе — шоқпардай, дөңгелек әріптер шаңырақтай. Бірақ бұдан артық хатты өмірімде де алып көрмеген шығармын...

Шешем сөз арасында, «Ақбота да сен кеткен түні жоқ болды, тегі колхозға барып, Жәнібекке паналаған шығар дейміз» деп жазыпты. Әлі де ұшқарылықтан арылмаған екемін деп ойладым. Оқымаған қазақ қызы сол босағада шіриді ғой деп ойлап ем, енді қорлыққа көнбей, күреске шыққанын көріп отырмын.

«Сол жолы неге ғана бір тілдеспедім?»— деп қынжылдым.

Мен кемеде келе жатқан түні тереземнің алдынан әйел өткендей бір елес беріп еді. Басындағы ақ жібек шәлісін де көріп қалғандай болып ем. Жүгіріп тысқа да шыққамын. Жұрт жатып, жарық азайған, қараңғы еді. Ешкімді көре алмап едім, сонда да кеменің үстін бір орап шығып:

«Ақбота соңынан қуып келе жатыр деп ойлаймысың!»— деп өзімді-өзім мазақтап, қайтып келіп ем.

Енді міне, Ақбота да мен кеткен түні жоқ болып шығыпты. Мүмкін күйеуін мен үшін тастап, мен кеткен кememен о да кеткен шығар!

Әрйне! Әлгі, айналып кетейін «туысқаным» да соны айтып тұрған жоқ па!

Шешемнен хат алғаннан кейін бірталай күн қуанышым қойныма сыймай жүрді. Аяғымды билей басып, арқадағы жүктің ауырлығын да сезбей кеттім. Ауыздан шықпағанмен белгілі ойды Ақбота өзі түсініп, мен айтарды өзі айтар, бір күні келіп те қалар деп, ылғи күтетін болдым. Күнде жүрістен қайтқанда кезекте тұрған күзетшіге тесіле қараймын.

«Сізді бір туысқан қарындасыңыз күтіп жүр!»— деп айтар деймін. Бүгін айтпаса, ертең айтар деп күтем. Тәуекелшіл, ер қыз өзі тауып алар деп сенем.

Кейде Ақбота келіп қалса, қайда жатқызам, қай қалтама сияды деген қорқақ ой да келіп қалады. Мылтық емес мойныма асып алатын, оқ емес беліме байлап алатын. Оның үстіне, осынша қыршын жастардың ішіне әйелін әкеп қойған әскердің халіне қызыға да алмаймын. Бұл ойым кең жайлымға шығып алып, әлденеменелерге апарып соғады...

Амал қайсы, айлар бойы күтсем де «қарындасың келіп тұр» деп ешкім айтқан жоқ... Ақбота біржола ха-

барсыз кетті. Менің ойымда кетіп бара жатқан жұмбақ та осы.

Қазір мен тұрған жерден алыс бір шекараның күзетіндемін. Анда-санда апам мен Айдаш хат жазып тұрады. Ақбота туралы бір ауыз сөз жазбайды. Бір-екі рет өзім де сұрап жазып едім, «хабарсызбыз, қарағым» дегеннен басқа еш нәрсенің ізіне кездесе алмадым. Сонымен Ақбота бір жұмбақ болды да қала берді.

Апам қазір пенсия алып, колхозда тұрады. Айдаш әлі Гурьевте. Кейде апамның хатын қолы әдемі бір оқушы қыз жазады. «Қарындасың Н. деп, сәлем айтып, қол қояды. Маржандай тізілген қарыптарына қарай сөздері де жатық, колхоз өміріндегі әрбір жаңалықты құр өткізбей жазады. Шешеме хат жазғанда сол «Н» қарындастың өзінен де Ақбота туралы сұрап жазып ем, қарындас маған — мен ол кісіні білмеймін деп жауап қайтарды.

Шешусіз жұмбақ мазалауын қояр емес. Мен әлі сүюкүю дегенді көрген емеспін. Ақботаның ойымнан шықпайтыны да балалық шақтың әсері болуы мүмкін. Кітаптан көрген «шын махаббаттар» «Қайрақтының» қазағының қолынан келе де бермейтін сияқтанады. Бірақ «Қайда кетті екен?» деген сұрау есімнен де кетпейді, жанымды қинауын да қоймайды. Араға түскен екі жыл ұмыттырса да керек еді, жоқ ұмыттыра алған жоқ. Қайта, жұмбақтың шешуі қиындаған сайын, менің ойлануым да көбейіп барады. Араға айлар түсіп алыстатқан сайын, көк шәлісін шалқайта жамылған келіншектің бейнесі күн санап ажарлана түседі. Көздері көз алдымнан кетпей, қызыға түсем. Тұмаршадағы үш ауыз сөзден әлі үміт етем. Жалғыз-ақ хабарсыздық қажытып барады.

Алдыңғы күні таңертең күзеттен қайтып келе жатқанымда ақтылы-қызылды бұлттар арасынан сол жұмбақтың шешуі де жарқ ете түскендей болды. Н. харпі сияқты бір бұлт құбылып барып Ақботаға ұқсап кетті. Ойыма жұмбақтың жаңа бір шешуі түсе қалды.

«Н. деп қол қоятын сол Ақботаның өзі болар!»— деп ұйғардым.

Қайтып келіп Н. деп қол қойылған хаттардың бәрін төсегімнің үстіне қаз-қатар жайып, тексеруге салдым.

Біреуінде:

«Апаң Ақботаны сұрай беріп қайтеді, сол жақта да сұлу қыздар бар шығар — дейді. Ақбота қанша дегенмен есік көрді ғой деп айтады»— деген күрсініс бар екен. Енді

бірінде: «Ылғи сұрай бересіз, мен жауап таба алмай қысылам... Егер шын-ақ үлкен жұмысыңыз болса, жөнін айтыңыз, мен де қосыла іздесейін»,— деп Н. өз атынан жазыпты. Енді абайласам әр хаттың ішінде де менен сыр тартқан бір ауыз ойнақы сөз жазылмай қалмаған екен. Мен оның бәрін де менің сұрауыма қарай қайтарылған жауап деп, кезінде байқамаған екемін. Күнәсіз болғанмен кейбір ойнақы сөздерді Ақбота ғана жазуға мүмкін.

— Әрине, Ақбота осы Н! Н. сол Ақбота!..

Осы шешу табылғаннан кейін, мен күзет бөлімінің командиріне бардым:

— Қырымға деген демалысты өзгертсеңіз екен. Мен шешемді көріп қайтқым келеді. Денім сау, курорттың маған керегі не? — дедім.

Әрине, тап осылай емес, әскерлік тәртіптің әр ноқатын өз орнына дәл қойып айттым. Командир алғашқы бұйрығын өзгертіп елге баруыма рұқсат етті. Қайтып келіп Мыколаға:

— Шешеме барып қайтатын болдым! — дедім, басқа жолдастарға да соны айттым.

Қазір міне, шамаданымды ашып қойып, Ақбота мен шешеме не ала барсам екен деп соны таба алмай отырмын. Жоқ, жұмбақтың шешуі тағы шиеленісіп кетті. Төс қалтамда жүрген тұмаршам мен хат жазған қолды салыстырып қарасам, бір харпы ұқсамайды! Біреуі бұрынғы латынша, біреуі қазіргі жаңаша жазылғанмен харып қоюда бір ұқсастық болуға тиісті еді, ол ұқсастық табылмады. Көңіл тағы дағдарып қалды. Әлдеқандай бір қызға сен Ақботасың деп тап беріп хат жазуым да қиын, іздеп барғанда ол Ақбота болмай шықса, о да оңай емес. Әлі шыныққпаған көңлім Ақботадан біржола күдер үзіп қала ма деп жүрексінем.

«Жоқ, сол Ақбота! Жөнел, тарт «Қайрақтыға!» — деп, жүрегім айғай салғандай.— «Тарттым!»— деп, мен де белді байлап, шамаданның қақпағын жаптым. Еш нәрсе апара алмасам, оқасы не, өзімді алып барам.

Коля сағатына қарап:

— Уақыт болып қалыпты,— деді. Екеуміз ең соңғы рет бірге, ең соңғы кезекке кеттік...

Дәл бүгін шекара шегінде ешбір уақиғаның кездеспей-ақ қоюын тілеп келіп ем, елге барам дегелі көңлім қатты бұралған домбырадай, әр қимылға бір ызың етіп қалып, онсыз да тынышым жоқ. Бір сағат қана бөгеу болар бірдеме кездесіп қала ма деп қыпылдап келдім. Көрші елдің бізге не тілеп жатқанын өзі біледі, мен ол елге бейбітшілік, амандық тілеп келдім.

Берік қадалған қашанғы орнында ала баған тұр. Сенімді күзетшіге ұсап, бар айбарын сыртымен ғана аңдатып, үнсіз тұр. Бұл ала баған сансыз жұрттың көзі қадалады. Біреулер ұнатпай жек көріп қарайды, енді біреулер үмітпен қарайды. Кекпен қарасын, үмітпен қарасын, әйтеуір көрші елдің көзі ала бағанда екенін біз күнде көреміз. Ала бағанды кеміріп тастағысы келетін тістер ақсиып та қояды. Бірақ алдында біз тұрмыз. Ала баған аттап кетейін деп те тұрған жоқ, аттатпайды да!.. Шекара күзетінде өткен екі жылдың ішінде, мен көзім өткір, көңлім сергек болуға үйрендім. Ала бағанға жақындай бергенде-ақ, ойында келе жатқанның бәрін бір-ақ сыпырып тастап, көзің мен ойыңды шекараға ғана қадайсың. Әрине, бұдан кейін өз арманыңа қайтып оралмай, біржола ұмытып кетпейсің, күзетіңді өткізіп бөлмеңе қайтқанша, басқа ойлардың бетін жауып, ысырып қоясың. Біржола ұмыту қандай қиын болса, аз уақытқа ысырып қоя тұру одан да қиын.

Қасымда асқан сақ ит Рекс бар. Қарайтын жағын ол да жақсы біледі. Көзі мен құлағын бірдей тігіп, ала бағанның ар жағына қарайды. Алысқа тіккен көздерінде ит ойының елесіндей, кішкене-кішкене ұшқын жылт-жылт етеді. Рекс ойлай ала ма, жоқ па, ол өз жұмысы, бірақ үйге бөтен адамды кіргізуге болмайтынын ол ешкімнен сұрамайды да. Кірпігін анда-санда бір-ақ қағып, тұмсығының үстіндегі тамырлары бүлк-бүлк соғып, бар денесі ширақ, ата жөнелуге әзір отырады. Басқа уақытта еркелеп, кейде басыңа да қарғып қойса, ала бағанға жақындаған соң-ақ қыңқ етпейді. Үру, қыңсылау дегенді біржола ұмытқан. Ол бірдемені айтқысы келгенде ғана үреді.

Ала бағанды көргенде маған ылғи бір-ақ ой келеді. Сенің адаммын, азаматпын деуің, елім бар, жұртым бар деуің, әлденені арман етуің, туған-туысқаныңа бақыт тілеуің, бірдемені істеймін деуің, бәрі де осы ала бағанның бер жағында ғана мүмкін сияқты. Көңліңді қанша қамшы-

ласаң да ала бағанның ар жағынан мұндай еш нәрсе таба алмайсың. Бөтен ел деп, босқа жамандағың келмейді, бірақ көзге ілінер жақсылық таппайсың.

Ала баған екі елдің ғана шекара белгісі емес, екі түрлі дүние танудың, болған мен болашақтың шегін айырып тұрған сияқтанады. Күзетші емес, белгі сияқтанып кетеді.

Кейде ойымды еріксіз сүйрелеп ала бағанның ар жағына алып шығам. Жат ел демей, жақсылығын көргім келді. Қараңғы бір түн ішінде белуардан батпаққа батқандай болам. Бар ойыңнан бір-ақ айрылып, адам үшін арман деген немене, өз еліңде салтыңа кіріп болған қандай қимасың бар еді, бәрінен жұрдай болғандай селк етіп қалам.

Көз алдыма алыста қалған, ізі жоғалған ата-бабаның заманы келеді. Ақырын жылжыған ғасырлар керуені, атам заманғы ескі-ұсқыны артып ап, әлдене көріп, құлап-жығылып әлі келе жатқандай көрінеді. Біздің арқадан алдақашан түскен жүк елестейді. Жауыр болған арқалар, суалған жақтар, үңірейген көздер көрем. Бір кезде біздің ел де осындай еді. Азияның діңкеңді қатырған ауыр ғасырлары әрең жылжып, ұзақ өтіп жатты. Өліктей сұлап, қозғалу жоқ, қимыл жоқ, дала жатты. Жақ пен найза, кетпен мен көнек заманында туған ой мәңгіге кетер даналықтай жасай бергісі келді. Ой орнына — тақпақ, өлең орнына — жоқтау берді де, құлшылық күтті. Жапырақ көгермей солды, жастық гүлденбей өлді. Жалғыз-жалғыз зар қаққан домбыра үні әлсіз сарнады.

Ала бағанның ар жағындағы ел көз алдыңа осындай бір қайғылы заманды әкеледі. Замана заңы ескірген сайын қадірлі бола беретіндей, әлі баяғы ескі жұртында, алдақашан өлген өліктің өлімтігін күзетіп отыр.

Әріректе, қыр басында бәленшекең дерлік біреудің моласы тұр. Кірпіші құлап, тозығы жеткен соң енді әулие атанған сияқты. Әр жұмада басына жұрт жиналады. Бір күн бұрын, бастары қақшаңдап, таяқтарымен жер түртқілеген, біріне-бірі ұқсас соқыр қайыршылар келе бастайды. Ертеңіне біреуі отырған бойы сырғанап, біреуі төрт аяқтап тарбиған, енді біразы қолтығына тіреп алған жалғыз таяқпен ақсаңдап жарымжан мүгедектер жетеді. Бәрі де қара киінген. Бұлар топ-топ боп, бірінен-бірі озып кете алмай, бір көрінген жерінен оңай ұзай алмай, ұзақ жылжиды. Кейде жұрттың алды қайта бастағанда, бұлардың арт жағы жаңа жақындап келе жатады. Мүгедектердің қа-

сынан желдей есіп өтіп, тоқтаусыз зарлап, «аллаһулаған» диуаналар келеді бір кезде. Диуаналар жортып жүріп, моланы бір айналып шығып, ақырында әрқайсысы өзіне ұнаған жерді таңдап алып, садақа бұлағының бір ағатын жері осы болар деп отырып қалады. Анда-санда екі қолды бірдей алдына қарай созып бір қойып, бар денесімен шұлғып бір тастап отырады. Бұлар ақ сәлделі, ақ киінген, аса таяқ ұстаған, аттай желгіш, сиқыршыдай ойнақы бәле келеді. Басқалар садақаны мүгедектігімен алса, бұлар өздерінің ептілігімен, дұрысын айтқанда, жүліктігімен алады. Сірә, бір жиында түсетін садақа қорының дені осылардың қолына түсетін болу керек. «Алла» дегенге ешбір мән бермей, автоматтан атқандай үсті-үстіне төпілдетулеріне қарағанда, бұл қулар құдайыңның өзіне де сене бермейтін сияқты.

Айналасы қоршаған нөкер, ала киінген, алшаң басқан бай-батшалар, біріне-бірі сүйенген кемпір-шалдар келеді. Ұзамай мола басы құмырсқадай құжынаған жұртқа толады. Бүкіл бір ел тілекті өліктен тілеп, үмітін моладан күткендей, мүлгіп қалады. Күрсініп, көзіңді артыңа бұрасың.

Тау етегін қашай-қашай, шатқалды жарып жол салып алған көкшіл өзен көбік атып, тастан тасқа секіріп, жұлқынып ағады. Әлдеқайда асыққандай шумен, жанжалмен атылып барады. Дұрысында екі елдің шекара шегі осы өзен. Өзеннің екі бетін өрлей, қия жарқабақтардан ойға қарай төне жалғыз-жалғыз мықыр ағаштар өседі. Жапырақтары қалың, сыртына балауыз жағып қойғандай күн көзіне күмістей шағылысады. Өзім бақылайтын жерде ол ағаштардың нешеу екенін де білем. Бұл маңдағы ойпат-жыралардың қыжыр-қыртыстарын да түгендеп қойғамын. Қалтарыс қайда, қауіп қандай жермен келе алады, бәрі де қолымда. Бағанның біз жағында түп-түп боп өскен жантақ, тікендер, сен үшін берік бойтаса көрінсе, батанның ар жағында өскендері бүйірдей үрпиіп, әр кезде көзің тайып кетуін аңдып тұрғандай көрінеді. Рекстің көзі де әр уақытта соларға түсіп, ылғи санап жатқан сияқтанады. Күнде көріп жүргеннен бір түп жантақ асып кетсе, Рекстің көзі соны тауып алып қадалады. Кейбір түндерде жаңа бір түп тікенек өсіп қалып, таңертең кірпідей күжірейіп тұратыны да болады...

Өзеннің арғы бетінде көрші елдің күзетшілері жүреді, бергі бетінде — біз. Көрші елдің сыртқы ызғары онша пәлен болмағанмен, мылтық ұстаған жастары күн сайын да-

рақыланып, есерленіп барады. Соған қарағанда, бұл күнге дейін тату отырған көршінің көңліне бір сайтан кіре бастаған сияқтанады. Әсіресе, соңғы үш айдың ішінде көрші елдің күзетшілері сүйегіне бітпеген ожарлық көрсете бастады.

Әрбір жұма күні таңертең, әдемі-әдемі арабы ақбоз атқа мініп, әсем бастырған офицерлері келеді. Ер-тұрмандарын күмістеген, тас жаптырған болу керек, күн көзінде жарқ-жұрқ етеді. Сол жақ бүйірлерінде қиғаш салбырап, бабаң заманының қисық қылыштары жүреді. Араб жылқысының әсем басқаны, ер-тұрмандардың жарқ-жұрқ еткені мас қылады білем, күзетшілері бізге айғай салып, ананы-мынаны айтып, кеудесін қағатын болды. Бабасынан қалған қисық қылыштарын жарқ-жұрқ еткізіп, орай-орай сілтеп, бізге айбат шегеді. Түбіңе жетіп, тұқымыңды құртамыз дегендей етеді.

Әрі сонша көп жұртты, әрі анағұрлым құдіретті елді қисық қылышпен ғана құрта салу оларға баланың ойыншығындай көрінетін сияқты. Ишараттары өте айқын. Елі анау, үміт тілекті құлаған моладан тілеп отырғанында жұмыстары да жоқ. Әлде сол өлімтік аруағына жастары да сене ме екен? Мүмкін... Удай ащы, оқтай өткір жауаптар аузыңа келеді де, алқымнан аса алмай қайта береді.

Төменде жұлқына жөңкіліп, өкіріп жатқан долы өзен көрші елдің күзетшілері немене айтып жатқандарын естіртпей, әлдеқайда алып кетеді.

— Неңмен қоқаңдайсың? Өзіңдікі өзіңе бұйыра берсе, аз ба! — дегің келіп, сен де қызасың. Бірақ халықаралық қатынастарға жауынгер басқаша қатынасатынын еске алып, үндемейсің.

«Ашулы адам айғайласа — күлкі болады, үндемесе — ызғарлы болады»,—деген Абайдың бір даналығы тағы есіңе түседі. Мен оларға осы сөздің өзін де айғайлап қалар ем, жел аударып босқа кете ме деп, оны да істемеймін.

Кенеттен қоқиланып кеткен көршіміздің елін мен жақсы білемін. Мектептен алған үстірт білімнің үстіне, көрші елдің жай-жапсарын тереңірек пайымдайтын бірталай кітап оқыдық. Шекара күзетінің басшылары көрші елдің жайын жақсы білетін болыңдар деп ылғи қадағалап қояды. Әсіресе, жат елдің әдет-ғұрпына тиіп кетіп, әдепсіз көрінем бе деп, өзің де қыл үстінде жүресің. Кітапханамыз да кедей емес. Жақын арада, бір саяси сабақта мен көрші еліміздің

жай-күйі туралы баяндама жасап ем. Барлық мәліметтерді тексере келе, көп нәрселерге таң қалдым. Өзгесін былай қойғанда, халық шаруасы дейтін үлкен қордың өзінде береке жоқ екен. Он адамның екеуі қайыршы, мың кедейге бір бай! Барлық шаруасы тігісінен сөгіліп тұр екен.

Мен ес білгелі көрші елдің шаруасына не жаңалық қосылғанын да білем. Бірінші дүние жүзі соғысында бұл тақыр мұзға отырып қалған елдердің бірі еді. Қазір орта қолды ғана тоқыма фабрикалары бар. Оны да өзі жасай алған жоқ, көршілері жәрдем етті... Рас, баяғыда бас киімдері қоқырайып тұрады екен, оны қазір тастапты. Бірақ бастың өзі жаңарған жоқ, көздері әлі баяғысындай бақырайып тұр. Жанжалы көп болғанмен ұтысы жоқ, ұтылысы көп тарихына атақ қосар еш нәрсе әлі қосылған жоқ. Бірақ жақын арада Гитлерден бір жаңа «фон» келіп еді, соның қызуымен құтыра бастағаны байқалады. Жаңа «фонның» ескі атағы өрт салғыш, от тастағыш болушы еді, сірә, соры қайнаған ел, соған арқаланып кетті білем. Сол келгеннен бері мылтық асынған жастары бұзақылықты өжеттік, ерлік деп санай бастауға айналды. Жаңа «фонның» тозығы жеткен ескі елге не алып келгені біздің күзеттің қатардағы жауынгерлеріне де айқын көріне бастады. Соңғы кезде шекарадан өтем деп, қақпанға түсіп қалушылардың көбейгені соның айғағы еді. Қолға түсушілердің ішінде тыңшы да бар, өрт салғыштар да бар. Әлі тілге келмеген «сақаулар» да, «саңыраулар» да бар. «Жаһаннам дүниесінен» қашып, біздің елге өткісі «келгендер» де бар. Біздің міндет — шекара қақпасын берік ұстау болғасын, амал жоқ, қолға түсіп қалады.

Мана ала бағанға қандай оймен келсем, сол тілегім қабыл болғандай, бұл түн ешбір уақиғасыз өтті. Біздің жақтан қызара бөртіп таң атып келе жатыр. Тау ауасы көгілдір тартып, таң белестеген сайын, аспан да тазара бастады. Таңертеңгі тау салқыны айналасына ақырын ғана леп береді. Аспан ашық көкке боялып, әр жерінде түтілген мақтадай, жеңіл ақ бұлттар ғана қалды. Күн белгісі берілгенде жеңіл ақ бұлттар қызғылт тартып, жымия бастағандай. Таңертеңгі мұлгіген тыныштық, түнеріп тұратын тау жоталарына да жұмсақ рең беріп, жүзін жылытқандай сезіледі. Түнгі салқыннан дір қағып, қалтылдап шыққан жер түгі жылынып, бой түзесіп, мойындарын шығып келе жатқан күн шұғласына бұрып, кішкене-кішкене қызыл, көгалжім, сары гүлдерін аша бастады.

Мен күзет кезегін бітіріп, кейін қайттым. Бір жотаның астында қалған өзен гуілі алыстап, домбыра ызыңындай ғана естіледі. Жадыраған дүние сені де тербетіп, өз ойларың оралып келе жатқанын сезесің. Қай тұста үзілсе, сол тұсынан қайта басталып, толқындай жылжытып әкетіп барады. Бірер сағаттан кейін жүріп кетем... Бір ай елде болам... Әрине, бұл жолы бар жұмбақ шешіледі... Орал мен Гурьев түгіл бүкіл Қазақстанды аралап қайтуға уақытым жетеді.

Осы ойлармен келе жатқанымда Рекс ақырын ғана қыңқ етіп қалды. Тыныш дүниені тіліп жібергендей шаңқ етіп мылтық атылды. Рекс екеуміз жалт бұрылып, кейін жүгірдік. Рекс жұлынып, жібер деп келеді. Жырадан жыраны, ағаштан ағашты тасалана жүгіріп, ала бағанға жақындағанша, мылтық даусы тағы бірнеше рет шығып қалды. Әуелі «кетті, кетті!» дегендей асығыс бытырлап, артынан «төкте-төк!» дегендей төгіле атылып жатыр. Әлденеден атылған оқтардың екі түрлі үнін байқап қалдым. Бір жүйе оқтар тау жоталарын жаңғыртып, жоғары кетіп жатыр, енді бір жүйесі төмен атылғандай, құмыққан үн береді. Кейбір тасқа соғып, екінші жаққа серпіліп кеткен оқтар шыжылдап, шегірткедей ысқырып қалған сияқты естіледі.

Мен сияқты жолдан оралып, бірақ уақиға маңайына менен бұрын жеткен Николай ағашты тасаланып, күбірлеп, балағат айтып тұр екен. Мен де өзеннің арғы бетіне қарадым. Бүлік шыққан жер енді көз алдында болғасын Рекс те тырп етпей, тына қалды. Көбік атып, бұрқырап жатқан өзеннен қолында баласы бар әйел өтіп келе жатыр. Тастан тасқа оңай секіргенмен ағыны қатты көкжал толқын іліп әкете жаздайды. Арғы бетте салт офицерлер күзетшілерін ортаға алып, қылыштарын жарқылдатып, шауып тастардай кіжініп, айғайлағандары естіледі. Қолдарын сахнада тұрғандай сәнмен сермеп біздің жақты нұсқайды. Әдейі жинағандай, күзетші саны да көбейіп қалыпты. Күнде ондай көп күзетші байқалмайтын. Анда-санда әйелдің «аллалаған» даусы естіледі. Бір топ жаяу әскер бір тізелеп отыра қап, қашып келе жатқан әйелді көздеп-ақ атқан сияқтанады, дарыта алмайды. Екі ақбоз атты жарқылдақ офицер тік бір қарғытып алып, суға күмп беріп еді, біздің күзетшінің сарт еткен мылтығынан кейін бұрылды. Ол екі арада бала көтерген әйел де бергі жағаға шығып үлгірді. Үлкен қара көздерінде зәресі ұшқан үрей белгісі, киімі жыртылған, бір жақ жұмыр саны жарқылдап келеді.

Су болған жұқа көйлек денесіне жабысып, жас әйелдің сұлу сымбатын түгел әкеп көзіңе соққандай. Тас жырған тізесінен жылап қана қан ағып келеді. Әйел көре сала бізге қарай ұмтылды:

— Алла... Алла... Атам һам анам... Азербайжан...— деген сөздерін ғана аңдауға болады. Булығып, тез-тез шыққан өзге сөздері аңдалмайды.

Әйел алдымызға келді де, өкси жылап, құлай кетті. Аяғы тырбия, шалқасынан құлап қасында баласы бақырып жатыр. Әйел құлағанда да әдемі денесін көзге тоса құлаған сияқтанады.

— Тұрыңыз! — дедім, қатқылдау шыққан дауыспен. Әйел басын көтеріп, жылап жатқан баласын алдына алды. Бірақ бір жасар бала басын шешесінің кеудесіне қарай апармай, сыртқа қарай бұратын сияқты. Өзен жақты нұсқап, әлденелерді тез-тез айта беріп әйел баланың басын өзіне қарай бұрыңқырап қояды. Бала қырындай береді. Екі көзінің арасы тым талтақ, шешесіне бір мүшесі тартпаған қара бала ана мейрімін басқа жақтан іздейтін сияқты. Жылауы да ертеден кешке дейін бір-ақ үнмен шығатын жетім баланың бейжай, үмітсіз жолауына ұқсайды.

Өзеннің арғы бетінде көрші елдің бір топ әскери адамдары әлі тұр. Айғайлап, шулап, айбар шегеді.

— Тауфиқ-бей! Тауфиқ-бей! — деген айғайлары айқын естіледі.

Ол елде Тауфиқ-бей деген атақты мемлекет адамы да, атақты қолбасы да жоқ. Бірақ жергілікті бір аймақтың Тауфиқ-бей деген серкеші болуы да мүмкін. Өсер ел ормандай қалың көбін көтерсе, өсірмес ой «Тауфиқ-бей», «Жаутік-бей» деген сияқты болмашыны ағаш — жағалтай қылумен күні өтетіні белгілі ғой, бұлар бізге соныcын істеп тұр. Біз «Тауфиқ-бей!» дегенді бұл күнге дейін де талай есітсек те, оның қандай құдіреті барын көре алған емеспіз.

Қасымызға біздің бөлімшенің командирі лейтенант Березкин келді.

— Не болды?

Біз әйелмен бірге арғы жақты нұсқадық.

— Сарталиев, әйелді штабқа апарып тапсыр! — деді лейтенант.

Манадан ағаштың бір бұтағына алдыңғы аяғын салып, басын жоғары көтеріп, өзен бойынан көзін аудармай тұрған Рекс қыңқ етіп қалып, төмен қарай жұлқынды. Берез-

кин үнсіз ғана иек көтеріп қалды. Мен иттің қайысын ағытып, қоя бердім. Ит өзеннің төменгі жағына қарай тартып кетті. Лейтенант Николайға «жүгір!» деп, ым қақты, Николай да жүгіре жөнелді.

Әйел көзі арт жағына қарай бір қылт етіп қалғандай болады. Қабағын қанша жиырып, басын қанша шайқағанмен жүзіне шын қайғының белгілері шықпаған сияқты.

Ар жақтағы шу әлі бәсеңдеген жоқ. Николайдан да біраз уақытқа дейін белгі болмады. Рекс даусы да естілмейді.

— Сен де баршы! — деді маған Березкин.

Әр жапырақтың сыбдырына құлағымды түре мен де жүгіріп келем. Бір кезде алдымнан ғана қол мылтық екі атылды, Рекс арс етіп қалды. Зәресі кеткен адамның қатты бақырып қалғаны естілді.

Құрметті көрші елдің бишікештері бұдан бұрын да талай рет оңай айла жасағандары бар еді, бұл жолы да содан аса алмағанын түсіне қалдым. Біздің көзімізді сұлу келіншекпен алдандырып, қақ қасымыздан керекті адамын өткізіп жібере қоймақ. Анау қырқадағы «әулие» басына жиналғандар, жағада тұрған көп күзетшілер, айғай-шу, анау-мынаудың бәрі де соның қамы.

— Қозғалма! — деген Николайдың даусы шықты.

Екі түп боп өскен тікеннің ортасында етпетінен түсіп, бір бөтен адам жатыр. Рекс бір аяғын жатқан адамның желкесіне салып қойып, оң қолын қапсыра тістеп алыпты. Көздері қанталап, «ал!» десең бет-ауыздан бассалуға әзірленіп, дір-дір етеді. Желке жүні дүрдиіп кетіпті. Наганын сол қолына алып, оң иығынан екі жерден көйлектің сыртына қан шыққан Николай тұр.

— Жараланып қалғанбысың?

Николай басын изеді. Жан-жақтан басқа күзетшілер де келіп қалды. Сарғылтқүрең сақалы бар, аяғында брезент етік, тырнақтарының асты кір, әлі қайыруға келмеген сирек шашты, бойшаң бір сарыны тұрғызып алдық. Шамасы келгенше қарапайым адамға ұқсаймын дегенмен, кекті көз қарасы басқаны айтып тұр. Николайды атқан тапаншасы Рекстің астынан табылды.

Басы тыныштықпен, аяғы осындай бір болмашы уақытамен өткен ең соңғы күзетке баруым, менің бұдан былайғы тағдырымды түгел өзгертіп жіберді. Николай емделуге қолма-қол госпитальға жіберілді. Оның орнына, бөлім командирі дивизия штабына мені жіберді. Қойнымда бес же-

рінен мөр басылған жасырын пакет, қайда апарары белгісіз, үш сағаттан кейін мен де жүріп кеттім. Енді ауыл қарасынан алыстап бара жатқанымды сезгендей болам. Ақботамен кездесуден жүрегім де үміт үзе бастағандай, анда-санда күрсініп қояды... Екі жыл бойы шешілмеген жұмбақ тағы да шешусіз қалды...

3

Бір пакетті беріп, екінші бір пакетті алып, поезбен екі күн жүріп жеткенде ғана қайда келгенімді білдім. Ерекше бір әзірлік курсына келген екемін. Келген жерім қала біткеннен аулақ, темір жолға машинамен ғана қатынасады. Бір жағымыз орман жамылған орта таулар, бір жағымызда теңіз, шығыс жағымыз көз жеткісіз кең жазық. Өңкей бір дене шынықтырудың неше түрін өткен жас жігіттер жиналыппыз. Тұрған орнымызды лагерь демейді, «курорт» деп атайды.

Мен де ұршықтай иірілудің неше түрін білем деп жүруші ем, оным ойыншық болып қалды. Бәрін де басынан бастауға тура келді. Ең арғысы қарнына дейін білеуленіп тұратын темір денелерді осында көрдім. Әр түрлі қызық оқулар да бар. Алгебра болмағанмен, толып жатқан теңеулер, тінтулер арқылы әрең табылатын жасырын қоймалардан аяқ алып жүргісіз. Сұм дүниенің ортасында отырсаң, оның сұмдығын да білуің керек. Айналаңа шимай шытырман зұлымдық торы құрылып жатса, оны білмесең, сен кімсің? Соны білудің қамы бәрі де.

Сары аяңмен талай жер жүргізіп келіп, курорт докторы жүрегіміздің қалай соғатынын тексеріп қояды. Қырық километр жүріп кеп, қалған бес километрді жүгірумен алуға жараймыз. Алғашқы күндерде денең сал-сал болушы еді, қазір оны ұмыта бастады. Таңертең арқаңның біраз құрыстауы ықыңды екі толғап жіберуден қалмайтын бола бастады.

Соңғы кезде оқуымыздың кітаптық жағы қысқарыңқырап, қолма-қол жағы басыңқырап барады. Бұрынғы «ойын» түріндегі дене шынықтырулар енді қатал тәртіппен өткізілетін әскерлік іске айналып кетті.

— Жауынгер Сарталиев! Бір,екі, үш! — дегенде парашютпен секіретін биіктен құстай ұшпасаң, айыпқа ілегетін болдың. Ол аз болса, ертеңгі сабақ үстінде, полк ко-

мандирі жүзін суытып, өзіңді қақшитып тұрғызып қояды да:

— Парашютпен секіру ғылымы сізден мынаны талап етеді! — деп бастап, аяғында көпке дейін есіңнен кетпес өткелектерден өткізіп алады. Дардай жігіттер баладай қызарады.

Осындай елеусіз нәрселердің өзі-ақ дүние тынысында жедел бір өзгеріс барын байқатқандай еді. Саясат ағымынан сабақ беретін комиссар Сомов:

— Бәлен мырза бәлен қалаға барыпты...— дегенде, көзі «оның ар жағын ұғасыңдар ма?» дегендей қадалады. Дүние жүзіне шаруақорлық, достық бір мінез пайда болғандай, күнде әр түрлі келісім жасалып жатқанын көресің. Кейбір шіреншек елдер оп-оңай еңкейіп, Берлинге барғыштап кетті. Мюнхен енді ескіріп, әр күн соғыстың жаңа белгілерін көрсете бастады.

Бұрын биіктен аспалы парашютпен секіріп келсек, енді міне, нағыз парашюттың өзін алуға келе жатырмыз. «Ойын алаңына» ақ матадан жасалған, ұзындығы есік пен төрдей, үлкен «Т» әрпі салынып қалыпты. Секіртіп үйретіп жүрген нұсқаушымыз бұл жөніндегі білім аңғарымызды, тағы біршамалап шықты. Арқасы жасыл, бауры сұрғылттау жүк самолеті сол алаңға келіп қонды. Бүгінге дейін «ойын алаңы» болып келген жеріміз оп-оңай самолет қонатын аэродром бола кетіпті. Қолдарына кішкене-кішкене қызыл жалау ұстаған бөтен адамдар да пайда бола қалды. Парашюттарын арқасына бекітіп алып, қаз-қатар тұрған курсанттарға:

— Жүгір! — деген команда берілді.

Жүгіріп келіп, самолетке де жеттік, кешкі тамаққа шақырған белгісі де берілді. Бұл, пионерлердің трубасындай ғана трубамен ойналатын қысқа бір күй. Көңілді көтергісі келгендей, жайраңдап ойналады. Орыс жолдастар сөзсіз күйді:

Бери ложку, бери бак,
Нету ложки, беги так...

деп, сөзге айналдырып алған. Мұны ән өлшеуіне қарай қазақшаға аударсаң:

Қасығыңды ал, наныңды ал,
Уақытынан қалмай бар!...—

дегенге жақын шығар еді.

Осы белгі берілді де, біз кейін қайттық. Өйткені, әскер арасында екі әмір қатар берілмейді. Тамағыңды іш десе, біздің тілде о да әмір.

Кешкі тамақ үстінде бар әңгіме ертең самолеттен бірінші рет секіретініміз жайында ғана болып кетті. Қобалжу, жүрексіну деген бәрімізде де бар екен. Әркім-ақ басын шайқап қояды. Неше мың метрден секіретініміз де белгісіз. Алғашқы ретте сенімсіз секірген адам, әрине, қайта секіреді...

— Алғашқы бір үш рет секіруден аман өтсең, оның ар жағында төсектен секіргендей-ақ болар ем! — дейді Петр Ушаков.

— Үш ретті айтасың, алғашқы ретті айтсайшы! — деп, бәріміздің ішіміздегі ең жасымыз Владимир Толстов шын қаупін білдіріп қояды.

— Ендеше, секірмей-ақ қой...

— Қалай секірмейсің?..

— Олай болса, секіресің де!..

Бұл үшеуміз бір бөлімде болғандықтан, жатағымыз да бірге, тамақ ішкенде де қатар отырамыз. Әлі достасып кетпегенмен ортақ сырларымыз күн санап көбейіп келеді. Қалжыңдасу түрлеріміз де бірыңғайлана бастады. Әзір істе сынасқан жоқпыз.

— Мен бір-ақ нәрседен қорқамын,— дейді жас Владимир,— секір дегенде-ақ жүрегім ұшып кетіп, парашюттің сақинасын күн бұрын тартып қалып секірем бе деп қорқам...

— Онда самолеттің құйрығына ілегесің де жүресің салақтап! — деп, Петр қатал мазақтайды.— Мә, бәкімді берейін тым болмаса, ілегіп қалған бауды кесіп жібер де, жерге топ ете түс!..

— Неге топ ете түсем? Парашюттің тағы бір қосалқы сақинасы бар емес пе, соны тартып қалам... Парашют амалсыз қанатын жаяды!

— Олай болса, соны істе...

Петр әуелі әңгімені әдейі қыңыр сүйреп әкетеді де, артынан келте қайырып, ұтып отырады. Владимир ақкөңіл, ылғи ұтылып, аяғында шынын айтып құтылады.

— Сен әуреленіп жүргенде самолеттің жерге қонатын уақыты жетіп қалса, сені сүйрей келіп қонады... Сен жұрттан бұрын секіруге тырыс! — дейді Петр, тағы да Владимирді қолға алып. Владимир тағы аз ойланып қалып:

— Мен өзіміздің үйреншікті биіктен секіріп жүргенде де бір бәледен құтыла алмай қойдым... «Бір, екі, үш» деген

тек қана секір деген сөз ғой... Мен сол бір, екі, үштің тұсында сақинаны да тартып қалуға үйреніппін. Секіру мен сақинаны тартып қалудың арасында тағы да бір үш секунд өту керек емес пе? — дейді.

— Қысқасы, Володя, мен саған сағатымды беріп қоямын... Соған қарап сақинаны да тартып қаларсың...

Петр Володяны біраз бөріктіріп алып, енді байсалды қортындысын айтады:

— Бәрі де бос сөз. Секірмей тұрғанда солай көрінеді. Секіргенде бәрі де өз уақытында істелетін болады. Босқа өле кету оңай емес! — дейді.

Менің қаупім басқа жақта. «Ал, секір» дегенде жүрексініп, самолеттен айырыла алмай, аз да болса, кідіріп қалам ба деп қауіптенем. Самолеттің қанатынан секіре бергенде аздан соң парашюттің ашылатыны, қанатыңды жайып кеп, жерге қалықтап кеп қонатының — бәрі көз алдымда... Бірақ сол қас қаққандай бір сәтте жүрексіне қалуың да мүмкін. Қалайда, бұл алғашқы секіріс қой, әркім өз басындағы қаупін айтып отыр.

— Қорқып отырған сен бе, Толстов?.. Түу! Түк те емес! — деп, алысырақ отырған бір жауынгер өзінің қорықпайтынын білдіріп қояды.

— Құдай біледі, бәрімізден гөрі сенің қорқуың күшті! Көзің бажырайып, қыдырып кетіпті... Тамағыңнан асың өтпей отыр! — деп, Петр оны қайырып тастайды.

Ертеңіне бәріміз де дұрыс секірдік. Парашютті ерте ашып қалам деп қауіптенген Владимир көпке дейін парашютін ашпай жерге жақындап қалғанда ғана ашты. Владимир өзгеміздің бұрынырақ секіріп еді, кесек тастай боп төмен ағып бара жатқанын бәріміз де көрдік. Біз түгіл инструкторымыз:

— Ананың парашюті бұзылған болар! — деп қалды.

Өзім де едәуір қобалжып отырғанмен, әркімнің жайын байқай отыратын, бақылай жүретін бір мінезден қазір де арыла алғаным жоқ. Самолеттегі елу шақты жауынгердің жүзінде елу түрлі қобалжу бар сияқтанады. Петр ерттеулі аттай, тас түйін, ықшам отыр. Оның жүзінде өлшеп-пішіп, есептеп қойған ойын, кезегі келгенде қыл аудармай орындап шығудың әзірлігі ғана бар. Кешегі Толстовты мазақтап, «түк те емес!» дейтін батыр жігіт лоқсып, құсып жіберді. Өңі бозарып кетіпті... Қашан кезегім келіп қалар екен деп, қыпылдап отырғандар да көп. Менің көзім біреуден-біреуге түсіп, қыдырып жүріп, ұшқыштың кең жауры-

нына барып айналақтап қалды. Айналып жүрген самолетпен бірге ұшқыштың сом денесі де бірге ойысып, бұрылыңқырап қояды. Әр қозғалысы сенімді, отырысына дейін орнықты, абдырау жоқ, сасу жоқ, еркін сермеп, қалықтап жүрген ақ иыққа ұқсап кетеді. Бұрын бар керемет самолетте деп келсем, дәл қазір самолет соның дегенін істеп, қыңқ ете алмай, айдағанына көніп, ұршықтай иіріледі. Кең алқапқа кішкене ғана көлеңкесі түсіп, кең орап айналып жүрген самолеттің қанаттары осы ұшқыш жігіттің өз қанаты сияқтанып кетеді. Киімнің сыртынан білеуленіп тұрған бұлшық еттері кейде арқасынан да білініп қалады. Еркекке біткен кең жаурынға көзім әлсін-әлсін түседі. Қызыққандай болам. Ұшқыштың бетін көргім кеп, оңды-солды бұрылып қарасам да, жүзі көзіме түспей қойды. Екі қолымен күйсандықты ойнатып, ойнаған күйін өзі ғана түсініп, елтіп отырғандай, өзімен-өзі болып, артына бір бұрылған жоқ.

Енді осы бір мінез кімде бар деп, соны таба алмай отырмын. Айғайлап, шуласып жатсаң да, құлағына кіріп шықпайтындай, оқыған кітабынан басын алмайтын біреуді білуші ем... Ие, Шеген екен ғой! Ойбай-ау, мынау да Шеген ғой!.. Өзі ғой!

Инструктор маған әзірлен деген белгі беріп қалды. Тұра беріп мен де:

— Шеген! — деп қалдым. Гүрілдеген самолет үні естіртті ме, жоқ па, әйтеуір Шеген де артына бір бұрылып қалды. Көзге көзіміз кездесе бергенде, инструктор маған «секір!»— деді. Ішімнен «саған арнадым!» деп, мен де секіріп кеттім. Манадан бергі: қобалжу-қорқыныш дегендерімнің қайда кеткенін білмеймін. Әрі аға, әрі досыма арнап, қолдан келген өнерімнің бәрін көрсеткім келіп барады. Көріспегелі өткен бірнеше жылдың ішінде қандай өнер таптым, қандай биікке көтерілдім, соны Шегеннің көзіне көрсеткім келіп, еркін бір жайқап түсу үшін, сақинаны ертерек тартып қалдым. Ақ жібек парашют лап етіп ашылып, қол шатырдай керіліп, төбеме тігіле қалды. Енді өзім де баяу қалқыған қыранға ұсап, төменгі жақты түгел барлап келем. Бүгін, сөз жоқ, Шегенмен кездесіп, жеті жылдан бергі жинаған сырды түгел ақтарам. Мың түрлі әңгіме ойыма ұмар-жұмар келіп, қуанышымнан жарылып кеткендеймін. Самолет қазір жерге қонады, мен жүгіріп қасына барам, Шегенмен құшақтаса кетем...

Өзің сүйген әйелің жақында болса, ерленіп кетесің,

деген бар. Мүмкін, дұрыс шығар. Бірақ қазір менің қолымнан келер бар ерлігім мен бар өнерім Шегенді көргеннен қозып кетті. «Қия тастай құлай ұшқан ер сұңқарша» деймін өзіме-өзім, баяғы Шеген айтатын «Сұңқар жыры» есіме түсіп. Қасымда тұрған ешкім жоқ, именбей, жасқанбай айтам. Өзімді-өзім бір ғана секірумен сол сұңқарға да теңегендеймін... Бұл күйімде аспан жақын, жер алыс көрініп, өзімді жоғары, биікте көрем. Сұңқардай ма, қырандай ма, елімнің әрбір жасындай ма, әйтеуір еркін қалықтап кеп жерге түстім. Менен көп бұрын түскен Володя Толстов жүгіріп қасыма келіп:

— Тамаша! — деді.— Сонша тамаша қалықтаған не Петр, не сен боларсың деп, көз алмай байқап тұрдым!

Парашюті шамның отындай ғана ағараңдап, жұлдыздай ағып, Петр де келіп түсті.

— Петр осылай түседі ғой! — дейді Володя, оған өзінше бір мақтау тауып.

Самолет жұртты тегіс түсіріп болып, төбеміздің құйындай соғып өтіп, жердің түгін желімен жапыра, таңертеңгі қонған орнына қарай ойысты. Мен де жүгірдім солай қарай. Таудан жылжып төмен түскен қайыңды орманның қақпадай ашылған кең қойнауына барып кірді де, бетін бері бұрып алып самолет тоқтады.

Инструктор жиналыңдар деген белгі берді, мен де кейін бұрылдым. Шегенге кетіп қала алмадым. Жауынгерлер қатарланып тұрып қалды. Төменнен бәріміздің қалай секіргенімізді көріп тұрған командирлер де жиналып қалды. Нұсқаушы секіргенімізге берілген бағаны айтты, көңіл қалдырмаған екеміз.

Әрі әдемі, әрі дәл түстім ғой деп ойлап, мен мақтау күттім. Атым аталғанда — Совет Одағына қызмет етем! — деген даусымды Шеген естісе деймін. Көзім сол Шегеннің самолетінде... Бір кезде өшірген үнін қайта гүжілдетіп, самолет орнынан қозғалды да, аспанға көтерілді. Дуадақтай жүгіріп барып, көтерілді. Жеңіл де, тез де көтерілді. Алаң үстінен өткенде қанаттарын азғана шайқады да, жүзіп жүре берді.

— Шеген! Тоқта! Қайырыла кет! — деп, жүрегім айғай салып тұр. Үні алыстап, ұзай берген Шеген оны естіген де жоқ, естер де емес. Теңіздей көгілдір мұнартқан қалың орманның үстіне барды да, көрінбей кетті.

Шеген мені кешке таман өзі іздеп келді. Сұңғақ денелі, кең жаурынды, қалқақ кеуделі, аспан әскеріне жолдаста-

рымның бәрі де қызыға қарайды. «Қызыл бұрышта» толып отырған жауынгерлердің:

— Капитан!.. Қазақ!..

— Қандай мүсінді! — десіп, сыбырласқандары естіледі.

— Капитан Ақжаров!..— деп, мен әскерше сәлем беруге ыңғайланып тұра беріп ем, Шеген маған екі қолын бірдей созып кеп, оң қолымнан ұстай алды. Әуелі әскерше құттықтап, артынан балаша мойныма асыла кете ме деп қысылды білем, оң білегімді үзіп жіберердей қатты бір сілкіп, басқаның бәріне бір-ақ тыйым сала қойды. Мен бытырай жөнелген ойымды жинап алып, ең алғашқы айтар сөзімді тауып алғанша, Шеген отырғандардың бәріне ортақ амандасуын айтып, бүгін бірінші секіргендерді құттықтап та үлгірді.

Енді міне, қызыл жамылған столдың қасында екеуміз қатар отырмыз. Мен әлденеден қысылып, құр жымиятын сияқтымын, онымды аңдап қалған Шеген көзін маған көп қадамай, «Айдаһар» журналының ескі бір номерін аударыстырып, қараған болып отыр.

— Ал, сонымен...— дегенде ғана көзі мені бір сипап өтеді.

Мұндайда сөз таба алмай, құр жымия беру дегеннің үлкен олақтық екенін мен әлдеқашаннан білетінмін. Бірақ, ойыма келген сөздің бәрі де бір түрлі жансыз, жасық көрініп, күрмеле берем. Көптен көріспеген екі достан қызық бір кездесу күткендей, жолдастарым да бізді бақылап отырған сияқтанады. Мені қысатын жағдайдың бірі де сол. Жоқ, мен әлі көп нәрседен арылмаған екемін! Өзімді-өзім «бол-болға!» алып асықтырған сайын, бөгеле түсем.

Ойымда Шегенге сақтаған талай хикая, сұлу поэмаларым жүрген сияқты еді, бірде-біреуінің бастамасы аузыма түспей қойды. Бірі алдақашан ескірген сияқтанып кетеді, енді бірі баяғы балалық шағымызға лайық бірдеме сияқты. Жер әскерінің аспан әскеріне айтарлық әлі түгі жоқ екен. Таңертең Шегенді самолет үстінде көргенде оған айтар мың түрлі сырым бар сияқты еді. Оннан бірін айта алмайтындай едім, енді соның бәрі түгіл бірі аузыма түспей отыр. Әлде, капитан алдында барлық жауынгер осылай бола ма, әлде Шегеннің жаңа түріне лайық жаңа бірдемелер іздеп, таба алмай отырмын ба, әйтеуір, дәт деп тұрып қалдым.

Адам жайын аңдауға Шеген өте терең болатын. Ар жақ-бер жағымды түгел көріп отырғандай көрем.

— Шеген аға, ауылдан бәлендей хат бар...— дер едім, ол біздің ауылдан еш нәрсе білмейді. Әскерлік жайымнан сөз бастар ем, бүгін бірінші рет самолеттен секіріп түскенімді өзі көрді... Темекі іздеп, қалтаңа қолыңды қайта-қайта салғанмен түк ілікпейтін бір кезің болады ғой, менің халім тап сондай еді. Көзім тұрақтай алмай, қипақтап, құр жымия бергенім де сондықтан.

— Екі жыл шекарада болдым...— деп әскерлік өмірімді айта бастап ем, оның ішіндегі түйіні мен түйірін хат арқылы талай жазғаным есіме түсті. Жазбағандарымды айтып қарап ем, бұдырсыз сұйықтау жағы ғана қалған екен.

Қашанғы әдеті бойынша, мені қысылыстан алып шыққысы келіп, Шеген азғана тамағын қырып, көзін маған тура қадады. Мен мағынасыз жымисам, ол өз ойын жасырмай күлімдей қарап:

— Қысылма, Костя... Сенің сөз таба алмағандай болып отырғаның екеуміздің де өсіп кеткендігімізді көрсетеді. Өскен шағымызға лайық әңгіме қоры әлі жиналған жоқ, бұрынғы ортақ сырларымыздың бәрі де балалық шақтікі... Сені бөгеп отырған осы емес пе?— деді.

Арамыздағы жұқа шымылдық ашылғандай мен де Шегеннің жүзіне тура қарап:

— Тап осы, Шеген аға! Ауызыма түк түспей қойды,— деп шынымды айттым.

Шеген енді күлімдеуін де қойып:

— Бірақ сенің әскер қатарына алынғалы не істеп, не қойғаныңмен бірге, ендігі бет алысың немене? Ойланып, өлшеп алған бетің қайсы? Адымың қалай? Мен соның бәрін де білгім келеді. Ертең демалыс қой, кеңірек отырып сөйлесерміз. Самолеттен бірінші секіргенің үшін ертең қалаға барып қайтармыз. Қыдырармыз, театрға барармыз. Курс командирінен рұқсатыңды да ала келдім. Міне,— деп маған ертеңгі сағат тоғыздан түнгі сағат он екіге дейін берілген рұқсат қағазды ұсынды.

Екеуіміз далаға шығып, қақпа алдында тұрған машинаға қарай беттедік. Шеген сол қолын менің иығыма салып, орай құшақтап келеді. Бала кезімде бұлай құшақтағанда жылынып кеткендей болып, өзім де тығыла түсуші ем. Енді ұялып келе жатқандаймын. Шегенде де баяғы қыса құшақтау жоқ, ағаның арқадан қаққаны сияқты.

— Мен сенің қалай секіргеніңді түгел бақыладым,— деді Шеген.

— Әйтеуір алғыс алғандардың ішінде жүрмін,— дедім, мақтанышымды жасыра алмай, одан гөрі көтере айтуға да ұялып.

— Егер жау жеріне барғанда осылай секіретін болсаң, жерге тірі түсе алмайсың, Костя! — деді Шеген.

— Неге?

— Сен сәнденіп қалықтап жүргенде жау сені оп-оңай атып түсіреді. Қыран қалай түсерін естіп пе ең? Құйындай суылдап, шаншыла құлау керек! Қанатыңды жерге жақындай бергенде бір-ақ жай! — деді Шеген, арқамнан қысып қалып.

«Сәнденіп» дегені өтіп кетті ме, «қалықтап» дегені өтіп кетті ме, әлде екеуі қосылып бірдей тиді ме, мен қызараңдап:

— Мен оны ертең баяндайын саған,— дедім, қазір қайтара қоятын жауабым әлсіз болғандықтан.

Шеген жүріп кетті. Мен қалаға киіп баратын таза киімдерімді әзірлеп жүріп, жан қиыспас досыммен жаңа жолымда бірінші кездесуімнің жансыздау өткеніне қынжылдым. Көңілім наразы, жүрегім төмен тартқандай болды. Қолды шекеге апарып жатпай-ақ, бірден Шегеннің мойнына асыла кетуім керек еді дедім... Сонда ол «О, желаяқ!» деп қалар еді де, әңгіме баяғы балалық шақтан басталып, оп-оңай ширатылып жүре берер еді... Әлде онымыз өз күндерімен өткен дәуір ме екен? Адам артына қарап ойланады, алдына қарап өседі демейтін бе еді! Нақыл жаңылыс па, мен жаңылысам ба? Қалай да түн бойы аунақшып шықтым.

— Володя екеуіңнің балалықтарың кетіп болғанша, менің балаларым да сендердей болып қалар! — деп Петр біраз мазақтап алды.

Николай екеуміз болмашыдан бастап-ақ түн бойы сөйлесіп шығатын едік. Балалық шағымыз басқа жерде өтсе де біріміздің көргеніміз бірімізге қызықты да, түсінікті де көрініп, жырқ-жырқ күлісіп, шегіміз қататын еді.

— Мынадай бір қызық тағы болады ғой! — деп, Николай басын көтеріп алса:

— Ол түгіл мынаны қайтесің?— деп, мен кимелеп кетуші ем.

Тегі ол екеуміз балалық дәуірді бірдей кешіп, ересек өміріне бірдей кірген болармыз. Ересек дәуіріне көшкенмен «түйеқоңызын» тастауға қимай, Шегеннің маған бергені сияқты, екеуміздің де балалық шақтан тастауға қимай, ала

келгеніміз болуы мүмкін. Сонымен бірге, үлкен бе, кіші ме, шекара күзетіне бір күні келіп, қауып-қатерін бірге көрдік. Сондықтан, шегіміз араласып, сырымыз қосылып кетіп еді. Мен оған Ақботаның жайын айтсам, ол маған өзінің Майя дейтін сүйген қызының сипатын суреттейтін. Шегенге бұлайша ашыла алмай, тартына бердім.

Ақбота есіме түсіп кетіп еді, ол тіпті Шегеннен де арғы балалық шақтың әсері емес пе екен деп ойлана қалдым. Жоқ, балалық емес, тұрақты бір ойдан шықпайтын сағынып бар. Осы ойыма тағы да еріп, сағым теңізімен бірге толқып жатып ұйықтап кетіппін. Жайық жағасында Ақбота тұрғандай, Шеген екеуміз бірге жақындай бергендей бір бұлдыр елес берілгені есімде сияқты, ар жағы әлденеге айналып, қатер бір үннен оянып кеттім.

Асықтыра, аптыға берілген қатер[1] белгісімен бәріміз де атып-атып тұрдық.

— Тым болмаса жексенбі күні тыныш өтпейді-ау,— деп, кей бір жолдастар наразы күбірлеп, ренжи киініп жатыр. Менің бүгін қалаға кететінім есіме түсіп, тез ғана бар таза киімдерімді киіп алып, далаға шықтым.

Аспанда бір жапырақ бұлт жоқ, күннің көзі ұяла қарағандай, тау өркештерінің арасынан жаңа ғана көріне бастапты. Көлеңке төгіп маужырап тұрған жасыл дүниеге бүгін жапырағыңды күйдірмейін деп, уәде беріп келе жатқандай тау жақтан ақырын ғана салқын леп үрлейді. Ақтылы-көктілі көбелектер қалт-қалт етіп, екеу-екеу жарысып ойнайды. Ыстығы жоқ, бұлты жоқ, әдемі бір күн келе жатқандай.

Демалыс күнін жауынгердің бәрі де не қалаға барып, не теңіз жағасында өткізбек екен. Бәрі де таза киініп, қырынып алған, жұтынып тұр. Аспан қандай ашық болса, жігіттердің жүзінде де ешбір көңілсіздік көлеңкесі жоқ.

— Өлді демалыс күнің! — дегенді біріне бірі қалжың ретінде ғана айтады.

«Жау жеттілеп» үсті-үстіне төмпештеп берілетін қатер белгісі, әр кезде бола беретін. Қашанда ұйқыдан оятар белгілі сағаттан көп бұрын беріліп, ұйқы дегенді сергітіп болған. Әсіресе, курс аяқталар кезге жақындағанда жиіленіп кетіп еді.

Кейде көзің жаңа ұйқыға кете бергенде тұрғызып алып, бірнеше сағат айдап әкетіп, таңертеңгі тамаққа

[1] «Тревога» деген сөздің орнына алынды.

бір-ақ әкелетін. Ондайда шын-ақ жау келіп қалғандай, бар қаруыңды асындырып, оққа дейін толтыра салып беріп, пулеметтерді арқалатып, қатал әмірмен айдайды.

— Темір жол станциясының маңында бір бәле бар көрінеді,— дегені жауынгерлерге шын сеніп айтқандай көрінеді!

Екі бүйіріңде, алдыңғы жақта, күзет-қорғау күштері кетіп бара жатады. Көпір, аэродром сияқты жерлер жау қолында қалғандай, зерттеушілер кетеді. Кейде байланыс үзіліп, жау белгісі жақын сезіліп, әскер қатарына әр түрлі өзгерістер де кіріп қалады. Пулеметке оқ салар кезеңге келіп қаласың. Әлдекімдер қарауыл хабарын шала жеткізгендіктен сөгіс алып жатады.

Алғашқы кеткен зерттеушілер хабарсыз кеткендей, тағы да топ-топ зерттеуші жіберіліп барлау, қарауыл жұмыстары айқыш-ұйқыш тартылып қалады. Ең берісі белден келтіре окоп қазып аласың. Барлық бөлімдер әзірлігін штабқа хабарлап, әмір күтіп әзір отырады. Мұның бәрі де әшейіндегі әскер ойынына ұқсамай, қатал тәртіппен жүргізілгендіктен, шын бір бәле болып қалған екен деп, сеніп қалатын кезің де болады. Таң атып, күн шыға бергенде, енді сен «от!» деген әмір күтіп отырғаныңда, жорық бітіп, қайту күйі ойналады. Әскер күйлері «болар-болмас, болмай қоймас» деген дудамал тілді білмейді. Сүйер-сүймесін білмейтіндей дел-дал да болмайды. «Жат!», «тұр!», «жау!», «бітті!» деп дәл-дәл айтады. Адам түгіл, әскердің аттары да тез ұғып алады оны.

Командирлер өз бөлімшелерін қатарға тізіп алып, таңертеңгі салқынмен лагерьге алып қайтады. Теңізге жақындап кетсең, өзен кездессе, таңертеңгі мұздай суық тау суына бір шомылдырмай тағы қоймайды. Әрбір жорықтың аяғында суық суға бір шомылу жүреді.

Әсіресе, күндізгі жорықтан жаңа қайтып тамағыңды шала-пұла ішіп бола бергенде, әйтпесе, көзің жаңа ұйқыға кете бергенде орныңнан тұрғызып алып, айдап жөнелу — шынықтырудың жоғарғы түрлеріне жатады.

Біз бүгін де соны күтіп, тез киініп, тез қатарландық. Ойымызда не болса да тез аяқтап, тезірек босанып, қалаға, теңізге қыдырып кету жүр. Бұрын жексенбі күнімізге тимеуші еді, сондықтан, бүгінгі демалысымыздың шала бүйырғалы тұрғанына наразылығымыз да бар. Қалаға бару үшін киген таза киімдеріміздің шаң болып қалатындығы да күйзелтіп қояды.

Әдеттегі тыныш тұр, қатарлан, кейін бас, ілгері бастан кейін, әдеттегі түгенделіс басталды:

— Бір, екі... бір, екі...

— Бірінші... екінші... Бірінші, екінші...

Әр жерге бөлек-бөлек қатарланған кіші бөлімшелер бәрі үн қосып, кең алап лезде түксиіп қалды. Енді ұсақ бөлімшелерді біріктіріп, үш бұрыштап батальон ізімен құрып бәріне ортақ «тыныш тұрыңдар!» деген команда берілді. Мейрам күндері болмаса, жүріске арналғандай лек-лек болып қатарланбайтынбыз.

Тау жақтан, орман арасынан зеңбірекшілер мен ұшқыштардың да қатарланып жатқан үндері естіледі.

Курс командирі мен комиссар Сомов, қасында бір топ басқа командирлер бар, жинақы адымдап, ортада тұрған мінбеге шықты. Әр жерде аэродромдардан көтерілген самолеттер лек-лек болып, үстіміздің өтіп, батысқа қарай жөнеп барады. Көбі жеңіл самолеттер. Гүжілдеп, гүрілдеп ауыр самолеттер де өтіп барады. Мен кешегі өзіміз секірген Шегеннің самолетін танығандаймын. Төртеу, бесеу, алтау... Төменде бал тасыған аралар, таудың ірі иниеліктері өріп жүр. Аспанда лек-лек самолеттер өтіп барады.

Аспандағы самолет гүжілінен де басымырақ шыққан, курс комиссарының даусы шаңқ етіп шықты. Мотор гүжілі, аспан мен жердегі бар үн тынып қалғандай болды.

— Өткен түні Германия фашистері ұрланып келіп, батыс шекараны бұзып өтіп, қазір еліміздің батысында қан кешкен қырғын соғыс басталды. Жалғыз батыс емес, оңтүстік жақтағы ірі қалалар бомбаланып жатыр,— деді.

Демалыс күнінің бар ыржаңы бітіп, жауынгер жүзі суынып кетті. Артық бір үн, артық бір қозғалыс жоқ, қатып қалыппыз. Әр жауынгер өз жүрегінің соғуымен бірге оң жағындағы жолдасының жүрегі қалай соғып тұрғанын да естігендей. Әрі ауыр, әрі бір қапылысы бар хал байқалады. Әркім осы күннің боларын біле жүріп, жете әзірленбегендей, қапы кеткендей, өкініш те бар.

— Соғыс!

— Қанды қырғын!

— Қалалар бомбаланып жатыр.

Комиссардың әрбір сөзі өз алдына сала-сала уақиғаға айналып, бір құшаққа сыймай барады. Үш жүз миллион халқы бар Батыс Европа қазір жалғыз бізге қарсы аттанғандай, соғыс түбі қомақты көрінеді. Қанды селдер қай

жерге дейін ағар, қашан тоқтар. Әрбір солдат неше мың километр жер жүріп барып, соғыстың шыққан ұясын өртер! Қанды қырғын адам баласының естіген-білген шеңберіне сияр ма, жоқ па?

Манадан бері өтіп жатқан самолеттер енді тура соғысқа кіргелі кетіп бара жатқандай көрінеді.

— Қош бол, Шеген аға! Сен соғысқа да менен бұрын кірдің. Жолың болсын! Әр жолыңнан жеңіспен қайт, аман қайт!

— Қош бол, Ақбота! Енді екеуміз де кешіктік. Күте гөр дерлік те жай жоқ. Бейбіт кезде ізіңнен айрылып ем, енді сәлемді жел арқылы айтам ба, сағынышыңды ғана ермек етермін.

Сонша әдемі ашық күнде түскен жай таңдандырып, үрпиіп тұр. Аспанда бір бұлт жоқ! Дәл бүгінгі демалыс күні мұндайды күтпеген екеміз.

Жоқ, аспанды бұлт торлағалы қашан! Соғыс аспанын кесек-кесек қара бұлт торлап алғанын біз күнде көретінбіз. Фашизм тозған дүниенің соңғы дем алысы. Іште шіріген уын сыртқа шығармасқа амалы жоқ. Өсер дүние қанатын кең жайып, демін еркін алып, теңіздегі кемедей жайқап есе береді. Өшер дүние жанталасады. Әл-дәрменнен айрылмай тұрғанда айбар шегіп, азуы әлі мықты екенін көрсеткісі келеді. Мүмкін, осымен өзін арашалап қалар, мүмкін, тіпті тынысын кеңітіп алар!.. Төсегін түзеп, жастығын жөндеушілер көбейіп, талай пандар алдында тәжім етіп тұр ғой. Әр күнгі оқыған сабағымыз, фашизмның қанжары қайраулы екенін құлаққа құятын. Германияның ескі кегін ту етер ме, дүние құлағына кірерлік ұран іздер ме, қай күнімізді қапыға санар, әңгіме тек осында сияқтанатын.

Дүние өртінің жалыны көрінгелі көп болған. Олай шалқып, бұлай шалқып, қырауы жеткен елдерін оп-оңай құшағына алып болып, енді міне, біздің шекараға жетті. Батыс мемлекеттерінің басшылары үйіне өрт келіп қалғанда оны сөндіру амалын істеудің орнына, өрттің шоғын алып, көршісінің қорасына тастап жатты. Өзі күйсе, өзгенің де бірге күйгенін тілеген мінез көрсетті. Ақыры, қандасқандар ымыраға келіп өрттің бетін бізге бұрды. Дүниелік өрт орман демей, үй демей жолындағыны түгел жалмап келеді. Адам баласының ғасырлар бойы тырнақтап жасаған қазнасы мен қорын құрайдай өртеп, судай шашып, құтырынып алған. Қанға сусыны қанар да емес, адам етіне тояр да емес. Соғыс бізге осындай құтырынып алған кезінде кездесті.

- Бірінші дүниежүзілік соғыста капиталистер бір солдатты өлтіруге бес жарым-алты тонна металл төккенін Горькийдің бір есептеп шығарғаны есіме түседі. Ол соғыста отыз миллион адам қырылып, он миллиард пұт қорғасын, мыс, қола, қалайы, темір шашылған екен. Қираған қару, құрал дүниелікті есепке алсаңыздар әрбір солдатты өлтіруге жұмсаған байлықта мөлшер жоқ. Оны жеңген ел де қайырып ала алмайды, жеңілген ел де тауып бере алмайды. Бірақ капитал дүниесі олай есептемейді. Талай елдер тұралап жатса, капиталистер соғыстан пайда табады. Күректеп түсетін, құйылып-үйіліп қалатын пайда соғыстан ғана түседі. Сол обырлар дүниелік өртті тағы тұтатып жіберіп, етектерін алтынға тосып отыр!

Кеше кешке ғана соғыс демалысы жақын деп, өзара біраз айтысып алып ек. Қарсы болған ешкім болмаса да әрқайсымыз өз болжалымызды айтып, соғыс басталды десе таңданбайтын сияқты едік. Ол әңгімемізден кейін әлі он екі сағат та өткен жоқ. Соғыс қақпаны бұзып, қораға кірді. Бірақ:

— Батыс шекарада соғысып жатырмыз! — дегенге ешкім сене алмайтын секілді.

Лақылдап от түкіргенде шығатын соғыс тәңрісі — зеңбірек үні бізге әлі естілген жоқ. Айналаңдағы маужырап, балқып тұрған жасыл дүние ешбір бүліншілікті сездірмейді де, тілемейді де. Ойың әлі өз мүдделерінен арылған жоқ, арт жағына қарайлай береді. Көз алдыңа үлкен бір құрылыс сияқты елің келеді де, бүліншілікке қия алмайсың. Сонау Балтық теңізінен басталып Ұлы мұхитқа дейін іргесін ашпайтын ұлы құрылысты соғыс өртіне шалықтыру ойыңа сыймайды.

Алғашқы күндерде от астында қалып, ерсілі-қарсылы жосыған кемпір-шал, бала-шағалар да бұл бүліншілікке сене алмағандай еді. Елеуіш, оқтауына дейін, тауығы мен үйрегіне дейін артып алған жұрт, бүгін-ертең үйлеріне қайтатындай, ел маңынан ұзай алмай, қарайлай беріп жүр. Ауыр бір сандырақ түс, оянып кетсең өзінен-өзі сейілетіндей әлі үмітін үзген жоқ еді.

Түс кезінде бар бөлімшелер мінбе қасындағы радиоға жақындап келіп тұрдық. Елімізге түгел таныс, қоңыр дауыс сенімді жігермен, жасқану жоқ, жалынмен шықты. Жауымыз қанша күшті болғанмен жеңетін біз боламыз деді. Ауыр айқастар барын жасырған да жоқ.

Айнала қарасам жолдастарым енді біржола сенген сияқты. Кескіндерінен манағы аң-таңның ізі жоғалып, қабақ біткен түйіліп, енді сыртқа ызғар шыға бастапты. Қандай айқас кездессе де, әрқайсысы да өзіне-өзі сенімді сияқты. Барлық қабақ бірге түйіліп, барлық кек бірге қайнап тұр. Сонымен бірге әркім-ақ, байқаусыз ғана жолдасына көз қырын салып қояды. Жұмғанда қандай, жайғанда қандай дегендей, алаңда тұрған барлық бөлімдерді қарап өтеді. Айқас алдына жолдасты жолдас, досты дос тағы бір байқап, кімнің қандай әзірлігі жетіңкіремей жатыр, жәрдемін беруге міндетті. Жалғыз өзің жау алмайсың, бірден ондар, ондардан жүздер құралып, бәріміз қосылғанда ғана — біз боламыз!

Манадан көптің ауанын байқағандай болып тұрып, енді өз ішіме үңілсем жұрт көзінен таныдым дегенімнің бәрі де өз ойым екен. Ойға-қырға қыдыра жортып кеп, өз шамасынша әр нені түсінгісі келіп, аяғында бір сұрауға келіп, тіреліп тұр:

Миллиондармен есептелетін ұлы Қызыл Армияның қатарында маған тиер енші қандай екен? Қолма-қол сыналар кезеңге ойланып келдім бе екен, әлде көптің панасына ықтаумен болдым ба екен?

Бұл әлі өткелектерден өтерде байқалатын сыр. Бірақ ешкім қипақтамайды, құр тәуекел де емес, сенім берік, жүрек орнында сияқты.

— Ойларыңның салмағы басыңды төмен алып барады,— деді, налу білмейтін Володя Толстов. Ол әр кезде менің орысша сөйлегенде оңай оралымға келмейтін жайымды бақылай жүретін. Қазір де сонысын істеп, сөйлемін әдейі ауырлатып айтып тұр. Мен оған:

— Ойыңда тек салмақ болсын, Володя, басыңды өзі-ақ көтеріп әкетер әлі... Бас тіреуі ой ғой,— дедім.

— Философия майданға да бірге кірсе, мен оны ұнатып қалғанымды сонда ғана айтармын,— деп, Петр қашанғы әдеті бойынша әр нәрсеге ашық шек қойып жатыр.

Біз намазға тұрғандай сапқа тұрып, Отан алдында тағы бір рет ант еттік. Қансырап келіп соқтыққан қанды жол жауымызды өз қанына тұншықтырмай, тынбаймыз дедік. Анттың әр әрпін анық, әр сөзінің мағынасын жадымызға құйып алып тұрмыз.

Ант артынан алдыңғы жеті кісінің бірі болып, командирлердің алдына барып рапорт бердім:

— Курс аяқталуына қаратпай-ақ, еріктілер қатарында майданға жіберіңіз,— дедім.

— Сарталиев жолдас, артыңызға қараңызшы! — деді курс командирі жымиып.

Алғашқы бір қас қаққандай сәтте жеті жауынгер шыға келсек, енді арт жағым ұзын құйрық кезекке айналып барады екен.

— Орындарыңа!..— деген ұзын команда берілді. Бәріміз де орнымызға бардық.

— Рахмет, жауынгерлер! — деді командир.— Қазіргі сағаттан бастап, бәрің де майдандамыз деп есептеңдер өздеріңді. Бізге ұшыраспай соғыс кете алмайды. Отан бәрімізді майданға шақырып отыр. Отан ұлы қоңырауын қағып, аттан салды.

Алғашқы атып жіберер оғының өзін жау кеудесіне дәл тигізердей боп, жер тарпып тұрмыз. Таңертеңгі бейбіт ойлардың бәрі де жым болыпты. Тез-тез, ықшам жиналып, жүруге әзірленіп жатырмыз. Әлдеқайдан тез жөңкіліп келіп қалған жүк машиналары жолдың екі бетіне жарыла тізіліп қалыпты:

— Асықпаңдар, тез жиналыңдар!—деп, Петр қалжыңдап қояды.

— Барлық сүйіспеншілік хаттарды, Костя, сіздің колхозға жіберейік. Ең берік орын сол жақ болар. Түбінде біреуміз тауып алып орынды-орнына жіберерміз,— деп, тағы біреулер қалжыңдап жатыр.

Бір сағаттан кейін жүк машиналары жөңкіліп жүріп кетті. Сығылыса тиелген жауынгерлер... Әрбір машина екі жаққа қараған найза ұштарынан кірпідей тікірейіп көрінеді. Айқыш-ұйқыш құйып тастаған тас жол жыландай иіріледі. Таң ата, кім үшін әзірленген болсақ, соның қарамағына келдік...

5

Жар қабаққа тақай салынған тас көпір осы бір күндерде майданның бір тар қылтаңына айналып кетіпті. Батыстан шығысқа қарай ағылған әскерге аралас көп жұрт көпір аузында қарбалас жасап, тығындап тастаған екен. Бір ғана бөлімше деп саналатын тоғыз жауынгер алты сағат алысып, әрең дегенде тәртіпке қол жетіп, міне екі күн бойы шегінген әскер бөлімдері мен жосыған жұртты өткізіп тұрмыз.

Полковник Озимин біздің көңілімізді көтергісі келіп.

— Бұл бес күннің ішінде майданның ең ауыр жерінің бірі сол елеусіз көпір болады. Соғысқа кірмедім деп ренжімеңдер... Соғысты сол жерден-ақ жақсы көрерсіңдер,— деп еді, айтқаны қате кеткен жоқ...

Айналамыз астан-кестен. Жер бетіне қорасан шыққандай. Дүниедегі бар үн біздің үстімізге жиналғандай: гүрсілдейді, өкіреді, ұлиды. Аспан біресе жарылғандай, біресе жыртылып кеткендей, енді бір кезде салдыр-гүлдір құлап келе жатқандай болады. Осы маңда секіріп түспеген бір тас қалмаған сияқты. Көпірдің қай жерде екенін дәл белгілеп алған жау самолеттері түн ішінде де келіп, дүркін-дүркін бомбалап кетеді.

Гүжілдеген мотор, өңеші қызарғанша өкірген машиналар, шуласқан, керілдескен босқын жұрт көпір басындағы айғай-сүреңді қоздыра түседі. Әркімге де тезірек өту керек. Әркім де өзіне жол берсең ғана тәртіп бар деп таниды. Көпір біреу де, өтем деушілер мыңдар...

Курстан келген жігіттер, бізді бірден-ақ майданға салар, майдан шегіне жеткен соң-ақ жаумен бетпе-бет келерміз, кім қандай екенін сонда көрерміз деп ойлап едік. Келген күні, келген сағаттан бастап, өмір мен өлімнің шекарасында болармыз деп едік, онымыз болмай шықты. Жау әлі шабуылмен келеді. Күн санап мардамсып, ілгерілеген сайын кеудем-соққа салып, ар-намысты таптап, ел есінен кетпестей қорлық-зорлығымен келеді. Мас өгіздей, нас шошқадай, басы жеткен жерін артымен ластап келеді.

Біз әлі сырт жұмыстамыз. Азов теңізіне құлайтын елеусіз бір өзеннің, елеусіз бір көпірінде тәртіп орнатып тұрмыз. Соғыс қасында тұрып, соғысқа кіре алмағанымызға, антпен байлаған ерлігімізді көрсете алмағанымызға қынжыламыз да. Әзірге бар істеп тұрғанымыз, әрбір тәртіпті қалада қалай жүру, қалай тұруды басқаратын милиционердің ісі. Ұрсатынымыз да, ұрсу естітініміз де өзіміздің адамдар. Мұның қай жерінде ерлік болмақ, қай ісімен жауынгер сыналмақ!

Қалада бейбіт шақта тәртіп үшін жанжалдасып жатқан адамды сирек көруші едік. Енді, көпір басында мыңдаған адамның барлығы — тәртіп, тәртіп! — деп айғай салады. Тар ғана көпірмен мыңдаған адам өтсе, мыңдаған адам тағы тіреліп тұр. Дау-жанжал қыза түспесе, бәсеңдер емес. Өйткені, осы жосыған жұрттың артын тірей жау қолдары келе жатыр. Алдына босқын жұртты тосып, оқ қағар етіп

келеді. Жау жақындаған сайын көпір тынысы да тарыла түседі.

Елеусіз көпір елеулі істің тиегі екендігіне әлгіде ғана тағы бір дәлел келді.

— Сіздің қарамағыңызға жіберілген пулемет бөлімшесінің командирі Баранов! — деп, жас сержант маған рапорт берді.

— Неше пулемет?

Сержант санын айтты.

Келген пулеметтер онша көп болмағанмен бәрі де жоғары ататын пулеметтер екен. Маған ол зеңбірек дивизиясы келіп қосылғандай күш берді. Пулеметтерімді жау самолетінің күнде келіп жүрген кәнігі жолдарын тоса орналастырдым да өз ойым жеткен жерге дейін тапсырмалар бердім.

Осы арпалыста екі күн, екі түніміз өтіп барады. Тарсыл-гүрсіл мен у да-шуға құлағымның үйреніп кеткені сонша, көпірден жүз метр ғана былайырақ шығып ем, тып-тыныш сияқтана қалды. Тау өзенінің күбір-күбір күңкілдеп ағып жатқаны да естілді. Тау кәдуілгі бейбіт шақтай, таң жақындағанын білдіріп, өзеннің ар жағында қораз айғай салады. Оған жосыған жұрттың арбасының бірінен тағы бір қораз жауап қайырды. Тамағын керіп, даусын кергітіп тұрып жауап берді. Көпір үстіндегі қара боран шаңнан шыққан соң, таң қараңғысында қатты жарқырап кететін оңтүстіктің үлкен-үлкен жұлдыздары да айқын көрініп тұр. Қазылған окоп қопарылып, ойылып қалған апандарға құлай-сүрініп, мен ағаш арасына апарып жатқызып қойған екі жаралы жолдастарымды іздеп келе жатырмын. Құлаған, сынған ағаштар аяқтан шалып, жүргізбей келеді. Ауыр бомбалар қопарып кеткен терең шұңқырға екі жаралыны өзім жатқызып кетіп ем, қазір таба алмай жүрмін. Шұңқыр саны да көбейіп кеткен, белгілеген ағаштарым да жоқ.

Кеше кештен бастап көпір арқылы жұртты өткізудің бастығы мен болып қалдым. Әуелі бастығымыз барлау взводының командирі лейтенант Алексей Горькин еді. Менің бөлімшем соның қарамағына берілген. Күндізгі толассыз бомбалаулардан аман келген лейтенант дәл кешке жараланды. Күн батып, қызылы сөніп, енді бомбалау тоқталар деп, сығылысып, қаңтарылып тұрған жұртты тағы да өткізе бастап едік, әлдеқайдан сап ете түскен үш ауыр самолет

төмен төніп кеп, қара құстай айналып жүріп, көпір маңайын бомбалай бастады.

Шығысқа қарай көшірілген өндіріс орындарының жүздеген машиналары мен әскер құралдары, босқын жұрттың ат-арбалары лап беріп көпірге ұмтылғанда, біріне-бірі соқтығысып, көпір алдын тағы тығындап тастады. У-шу жұртқа жөн сілтеп, әмір беріп тұрып, өзеннің жағасына, көпірге жақын бір бомба түскенде Горькин жатып үлгіре алмай қалып еді. Бомба гүрс етті де, күш екпінімен Горькинді лақтырып жіберіп, көпірдің жақтауына апарып соқты.

Горькин қатты бір ышқынып қалды да, үрейленіп, кимелеп бара жатқан біреуге:

— Кейін! — деді. Даусы ышқынып, ащырақ шығып кетті.

Қауіп-қатер өткеннен кейін сұрасатын әдетіміз бойынша:

— Жолдас лейтенант, жараланған жоқсыз ба? — деп сұрадым.

Горькин қолын бір сілтеді де, азғана жарықшақтана қалған дауыспен әмір беріп, өз жұмысын басқара берді. Горькиннің кеше қарлыққан даусы түн ортасына дейін онша әлсіремей үздіксіз шығып тұрды. Бір кезде даусы кенет үзіліп, бастаған бір сөзді аяғына жеткізе алмағанын аңдап қалдым. Булығып, шашалып қалғандай болды. Жалт қарасам Горькин өте берген бір жүк машинасының қанатына асыла құлап барады екен. Мен құшақтап сүйей бергенде, көйлегінен өтіп кеткен желімдей жабысқақ, жылы қан қолыма білінді. Арқа жағын қан жауып кеткен екен. Горькин ауыр бір ыңыранып қалды да:

— Команданы сен ал, сержант Сарталиев! — деді. Мен көтеріп алып, жағадағы ең жақын шұңқырға әкеп, сырт көйлегін шешіндіргенше Горькин ессіз де болып қалған екен. Жараларын таңып, есін жидырған соң, мен оны кез келген машинамен кейін қайтарайын деп ем, көнбеді.

Арқасында толып жатқан бомба жарықшағы тиген жара бар, сол жақ иықтың үстіңгі еті көлденең жыртылып кетіпті. Түнде біз ондаған жаралыны ілгері жөнелттік. Горькин көпір басынан кеткісі келмеді. Анда-санда есінен жаңылысып кетеді. Есі жиналса-ақ:

— Шаманың келетін бе? Көпірдің алдын ашық ұста... Әскер бөлімдерін алдымен өткіз!.. Таңертең басымды көтеруге де жарармын,— деп ылғи үміттеніп жатты.

Бүгін кешке қарай Горькин қатты әлсіреп кетті. Түсі өліктей көгеріп, қолын да қозғай алмай қалды. Жөнелту-

ге сонда ғана ризалық білдірді. Шегінген әскер бөлімдерінің ішінде аурулар мен жаралыларды таситын жабық машиналар да бар екен, дәрігер де бар екен. Басында дөңгелек ақ қалпақ, үстінде ақ халат, көзілдірік киген қартаң дәрігер екі рет келіп, Горькиннің жараларын қайта байлап беріп, машинаға алып кетпек еді, Горькин көнбей қойды:

— Машинада тұншығып өлем ғой. Салқындау ағаш ішінде жата тұрайын. Қазір бәрібір кетпейсіңдер. Дәл жүрерде алдырыңыз,— деді.

Дәрігер машинасы өткен түнде ғана көпірге жақындай алды да, Горькинді де түнде ғана жөнелттім. Өзім көтеріп апарып салдым.

Қазір мен кейінірек жараланған екі жолдасымды іздеп келе жатырмын. Оларды да ілгері жөнелтуге бір жауынгерімді жіберіп ем, таба алмай қайтты. Енді міне, өзім де таба алмай жүрмін. Күндіз талай көріп жүрген белгілі жер көшіп кетіп, оның орнына балшық алған көп шұңқыр келіп қонған сияқты. Кеше ғана көлеңкелі көк орман өртке шалынғандай селдіреп қалыпты. Күйген темір мен шүберек исі келеді.

Міне, белгілі шұңқырды да таптым. Бірақ жолдастарымды таба алмадым... Тани сала қуанып кетіп, шұңқырға түсе қалып ем, тереңдігі екі есе болып кеткен екен. Бұрынғы соғыстарда оқ бір түскен жеріне қайта түспейді деуші еді, бұл соғыста бұрынғы заңдардың күл-талқаны шығатын сияқты. Шұңқырға құдыққа құлағандай құлап, қайта тырмысып шыға беріп ем, үйіліп қалған балшық етегінен үзіліп қалған адам аяғы қолыма ілекті. Етік, етік ішінде үзіліп кеткен аяқ, үзіліп кеткен адам аяғы. Қорқып кетіп, тез лақтырып жібердім. Жаралы жолдастарымнан біржола айрылғанымды да білдім. Осы екеуі менің бөлімшемнің бірінші құрбандары болды. Әрбір құрбан айқас үстінде болар деп арман етуші едік, өмір өзі осылай ұйғарыпты. Бұл екеуі мыңдаған адамдарды көпірден аман өткізіп, өздері құрбан болды. Горькин анау, ауыр халде госпитальға жөнелтілді.

Енді міне, көпір басындағы тәртіп бастығы болып қалдым. Штабқа хал-жайды айтып жіберген рапортыма бастық деп қол қоюға тура келді. Азырақ қысылғандаймын, бастық болмасқа амалың да жоқ. Көзің азғана тайып кетсе-ақ шоферлар жанталасып, кимелеп келіп қалады. Соқтығысып, ілегісіп қалу дегендер ұят саналудан шығып қалыпты. Машинаның доңғалағын жарты айналдырып ілгері бас-

са, шын-ақ біраз жер ілгері барып қалғандай көрінетін сияқты. Ешкім орнында тыныш тұра алмайды. Әсіресе, жай халықтың ішінде тынышсыздары көп.

— Сіз менің кезегімді он рет әскер бөлімдеріне алып бердіңіз.

— Мені өткізбегенің үшін жауап бересің әлі,— деген айғайлар алыстан айбар шегіп, бір бәсеңдемейді.

Кейде аға командирлердің өзі де тәртіп бетін жауып қойып, үзіліп-созылып өтіп кете алмай тұрған өз бөлімдерін шығарып әкетуге жанын салады. Солдаттың қатты қипақтайтыны өзінен үлкен командирлер болғасын, артығырақ қысып жібереді.

Қабағын қатты түйіп алған, зеңбірек бөлімінің бір майоры, сол иығында плащ-палаткасы, оң қолын біресе сермей сөйлеп, біресе тапанша асынған бүйіріне апарып қалып, маған қатты зекіп тұр:

— Сен, сержант бала, шегінуді дұрыс ұйымдастырудың не екеніне түсінемісің, жоқ па?— дейді.— Болашақ шабуылға немене кепіл? Алдымен, соғыс техникасын аман сақтап қалуымыз керек! Менің бөлімдерімді кезексіз өткізіп жіберуге бұйырамын! — дейді.

Бұл жерде бір ғана тілекті орындатқысы келген бұйрық беруден гөрі, сол бұйрықты орындай қою қиын. Жол үстінде сығылысып тұрған қалың жұртқа көлденең келіп киліккен майор менің қолымнан келместі бұйырып тұр. Майордың ұзыннан-ұзақ шұбатылған зеңбіректері мен кішкене танкілері, оқ артқан машиналары мен тракторлары шұбатылып, қыр асып жатыр. Көпір аузында да машина мен тракторлар, жүк көліктері мен кішкене танкілер, шимай-шытырман араласып кетіп, сығылысып тұр. Ешкімді орнынан қозғай алмайсың. Қатты ағыс айдап әкеп үйіп кеткен тас сияқты, алдыңғы бір тасты суырып алсаң, арт жағы тұтас бір ілгері басып қояды. Бізге берілген бұйрық осы көпірді шегендетіп тастамай, неғұрлым көп жұртты өткізіп алу.

Мен қолымды шекеме апарып, уставымыз бойынша майорға сәлем бердім де:

— Жолдас майор, бұйрығыңызды орындай алмаймын! Жолдан былайырақ тұрыңыз. Шегініңіз,— дедім, қаталдау дауыспен. Аға командирдің алдында сақталатын әдепті бұзбасам да, көлденең беріп тұрған әмірін орындай алмайтынымды аңғарттым. Майор үнсіз шегініп кетті...

Майордың үнсіз шегініп кеткені жұрт алдында менің беделімді де бір көтеріп тастады. Кезегі келген машина-

лар, жаралыларды әкеле жатқан ат-арбалар еппен ғана жылжып, кідіріс көрмей өтіп жатыр. Ашу қанша қысқанмен, дұрыстық мен жақта екенін мойындаған майор шетірек барып, жаратпаған көзін біресе маған, біресе көпірге тастап қойып, добалдай қылып темекі бұрап тұр. Әрине, майордың зеңбіректерін тез өткізу керек. Көпірден өткен әскер бөлімдерінің шегініп барып, жайлы жерден бекініс жасап жатқандарын да білем. Бірақ бүйірден келіп, өзге бөлімдерге көлденең тұрып қалған майордың көшін алға шығарам десем-ақ көпір аузында «Орынбордың жәрмеңкесі» болғалы тұр. Мен әскер бөлімдерінің барлық машиналарын бірден өткізіп жіберер едім. Ол түгіл, екі күннен бері арбасы орнынан қозғала алмай, жарқабақтың астында тұрған ана бір кемпірді де қуана-қуана өткізіп жіберер ем. Майданға келгендегі өз арманым да көпір басының тәртібін түзету емес, бірақ амалым қайсы?!

Екі көгілдір-құбақан өгіз жеккен кемпір, биік арбасының үстінен анда-санда маған қарай қолын бір сермеп қойып, екі күн бойы сол орнында тұр. Көзі мен мүйіздері қап-қара, өзге денесі меңсіз құбақан атан өгіздер, кейбір елдердің тәңірі деп табынуына тұратын. Биіктеу жарқабақта тұрғандықтан, жүк машиналарының үстінен көрініп тұрады. Қазір таң атып келе жатқан ала-көлеңде баяғы өз орнында ақ шатырдай ағараңдаған, әрине, сол екі өгіз. Қаз-қатар тіресе, құйрық тістесе келе жатқан машиналар мен соғыс құралдары кемпір байғұсты жолға жақындатпай қойды. Қайта, бір адым болса да жарқабақтың астына қарай, әрірек шегіндірген сияқты. Керексіз шаң-шұң тоқталып, мына жұрт күнбе-күнгі өміріндегі әдептілігі мен тәртібін бұзбаса, көпірден өтуі де оңайлана түсер еді. Жаралыларға арналған, қазір көпірден үнсіз ғана өтіп бара жатқан машиналар сияқты болса бәрі де бұдан он рет тез өтер еді. Майордың соғыс тәңірлері де кезек күтіп қалмас еді.

Жабық машиналарда тұншығардай болып, ашық машиналарда күнсіп, қаталап келе жатқан көп жаралылар бар. Шегініп барып, бекініс жасап алып, жауға қарсы тұруға тиісті әскер бөлімдері күтіп тұр. Мүмкін, дивизия командирі полктарыңды үш сағаттың ішінде бекініске сал деген бұйрық алып жатқан шығар. Оның орындалуы мына тар көпірдің аузында, не болғаны сержант Сарталиевтің қолында тұр. Оны мен ғана білем, басқалар өз қамын ойлап шуласады.

Менің бөлімшемнің жауынгерлері бұл күнге дейін әдеп салтына үйретілген, арам сөздерге бармайтын жігіттер еді. Үш күннің ішінде қабаттай боратып, қатты сөздер айтуға үйреніп алыпты. Әсіресе, Петр аспанды жаңғыртады. Боқтық айта бастағандардың қасынан үндемей ғана тұрып кететін Владимир Толстов та енді ешкімнен қалысар емес... Көпір алдындағы азғана ашық жердің сол жақ шетін қорып тұрған Петр, кимелей берген шоферларға тәртіп сақтауды түсіндіру үшін, аюдай ақырып қалады.

Жалғыз-ақ, үндемей жапырып, жұртты өзінің алып денесімен ығыстырып тұрған ұзын бойлы, алып денелі, Сталинград жұмыскері Семен Зонин.

Көпір аузының тығыны алынып, алдыңғы машиналар тез сырғып кетіп еді, биік қырқаның аржағында келе жатқан қалың жұрт, сеңдей сығылысып көпірге келіп тірелді. Көпір алдындағы ашық жеріміз бітеліп қалды. Машинаға жетектерімен соғылып, ауыздарын арандай ашып, қарғыған аттар, жеңіл машиналарды бір жағына қарай ығыстыра қозғалған ауыр машиналар, еш нәрсені естімеген, түсінбеген боп, жауынгерлерімді де басып өтердей, кеуделеп келеді. Жігіттерім де шегіне бастапты. Алыста тұрған кемпір де ұзын шыбықпен жатқан өгіздерін үсті-үстіне ұрып, тұрғызып жатыр.

Таганрог қаласына қарай өтіп алып, қорғаныс шебін құрғалы бара жатқан әскер бөлімдері мен зеңбірек, танкілерді алдымен өткізу керектігін мен де білем. Бірақ әскер бөлімдері босқын жұрттың ат-арбаларымен араласып алыпты да, басын сұққан жерден өздері де қозғала алмай тұр. Сондықтан бөгесін болып, алға тұрып қалған арбалар мен жаяуларды тез өткізіп жіберу керек. Жұрттың алдыңғы жағы тоқтаусыз шұбап өте бастаса, қабақта көлденеңдеп тұрып қалған машиналар, арбалар барлығы байқалады. Ол жақтағы жұрт кезек дегенді өз бетімен, көбінесе күшпен құрып жатыр.

— Сол бір топ қинағалы тұрсын-ау...— деп, солай қарап ем, биік жардан ойға қарай артымен сырғып барып, енді тырп ете алмайтындай болып тоқтаған жүк машинасының үстіндегі бір топ қызға көзім түсті.

Дұрысында, көзім түскен жоқ, сол машинадан шыға қалған таныс әнді құлағым шалып қап бастап кетті-ау деймін. Осынша үйме-жүйме жат дыбыстардың ішінен ән естілуінің өзі де жат еді. Көзім соны тексеру үшін түскен сияқты. Үш күннен бері ұйқы көрмеген адам, ән емес, түс

көріп тұрғандай да болып кетем. Құлағыма сене алмаймын. Көпір аузындағы мына халді қандай күтпесем, ән естілуін де сондай күтпеген екемін.

Бірақ бірден жылынып кеткен жұрттың жүзі, түгел солай қарай бұрылып қалған мойындар маған да естіп тұрғаның ән дегендей болады. Көптен таныс әдемі ән барлық у-шуды, гүрсіл-гүжілді басып, баяғы бейбіт күйіндегідей ерке, ойнақы, еркін шығады.

— Өлең өмір сүрудің қолқанаты,
Өлең досың бірге өлер, бірге аттанып...—

дейді.

Ән шыққаннан кейін темір біткеннің қаршылдаған үні де, машиналардың гүжілі де, жұрттың айғай-шуы да басыла бастаған сияқты. Көпірмен өтіп бара жатқан қызыл әскерлер ыржия күлісіп, ән жаққа қарай қолдарын сілтейді. Саусақтарын еріндеріне апарып, қыздарға сүю ишаратын жасайды.

— Қазір біреу ән салады. Азырақ тыншыға тұрыңыздар! — десең, мына жұрт сені құтырған шығар, дер еді. Ән өз бетімен келіп, еріксіз килігіп еді, жұрт құлағын соған түріпті. Бар адам солай қарап, бір-бір езу тартып қалады.

Ән шыққан машинаның үстінде бір топ қара көз, қолаң шашты Украина қыздары отыр. Сыртқы түрлері оқушылар сияқты. Бірінің үстіне бірін қойған шамадан, корзинкаларының үстіне қызыл патефонды қойып, ойнатып отыр екен. Жұрттың көңлін бөліп, жүздерін жадыратқанға өздері де қуанып кеткендей, жарқылдай күлісіп, мәз болып отыр.

Менің де әлгі бір кездегі ашуым тарап, қатты қысып ұстаған наганның салмағын енді сезіп, қабына салдым. Машинасының қанатына шығып, мойнын соза тыңдап тұрған манағы майорға көзім түсті.

— Аузың ашылып қапты, ана қабақтағыны көремісің? — деді майор маған, қолын қабаққа қарай сермеп. Жұрттың біразы энге қарай аңтарылғанын көріп, кейбіреулер машинасы мен арбаларын сына сияр жер болса, қыстырып қалайын деп жанталасып қалған екен.

— Жолдас майор, жәрдем беруіңізді сұраймын! — дедім, манағы мінезіме кешірім сұрағандай жылы дауыспен. Майор маған бір жалт етті де, бері қарай жүрді. Жеңілген ұстаз, жеңген шәкіртіне қалай қараса, майордың көзқарасы да сондай еді. Азырақ ұялу да бар, бірақ дұрыстыққа мой-

ындап, енді шәкіртін жақтамақ, адал жақтамақ. Әлгіде ғана қарсыласып қалған майор, енді менімен одақтасып қасыма келіп қатар тұрды. Көпір тәртібі екі есе күшейгендей болды. Жұрт та кеуделеуді қойып, тез-тез өте бастады.

— Менің жауынгерлерім қарап отыр,— деді майор.— Жолдас сержант, мақұл көрсең, қабақтың алдынан тағы бір белдеу жасасақ қайтед?

Мен майорға рахмет айттым. Майор орап жатқан темекісін менің аузыма тыға салды да, тез тұтатып беріп, өз бөліміне жүгіріп кетті. Ұзамай, майордың жауынгерлері де жұрттың алдын құлай беріс қабақтан орап алып, енді сығылысуға ырық бермей қойды. Көпір арқылы, әрі тез, әрі еркін қозғалыс басталды.

— Шаршадың ба?— деді майор, менің қасыма қайта келіп.

— Шаршаған жоқпын, ұйқтап жүргендеймін... Күн батып бара ма, таң атып келе ме?

— Бар, суға басыңды тығып-тығып ал. Шомылып шықсаң тіпті жақсы болады. Орныңды маған сеніп қалдыра тұр.

Салқын судың ағынына бірер сүңгіп алып ем, көзім шырадай ашылып, әрнәрсе өзінің орнына түсті. Ағарып қалған таң, ұзамай жаудың барлаушы самолеттері келеді, жұртты тез өткіз, арт жағың сығылысып қалмасын, ескертіп қой дейді.

Өзен беті сұрланып, отқа салынған темірдей күңгірт көгере бастапты. Таңертеңгі жаяу жел әдеттегідей таза емес, өрт исін ала келіпті. Күйген көң, шөп-шалам исінен гөрі көңірсіген темір исі басымырақ. Бұл кезде жұқа жібектей көгілдірленіп жеңіл сезінетін ауа, бүгін буалдырланып кетіпті, әрі қою, әрі салмақты сезіледі. Бұлыңғыр дүниені етегінен түре өртеп, нарттай жанған қып-қызыл күн шығып келеді. Тау қырқалары, бұлт етектері тұтана бастағандай қызара бастады.

Тізе қосып, жапыра қимылдап кеткен майордың отыз шақты жауынгерлері әскер бөлімдері мен былайғы жұрттың жігін ашып, көпірден өтуді едәуір жеңілдетіп тастаған екен. Әскер бөлімдері лек-легімен тез өтіп жатыр. Екі қатар болып ағылған машина, құралдардың арасымен жаяу жұрт та қалың өтіп барады. Арт жақтағы жұрт босқа сығылыспай, жау самолеттері келіп қалса, ағашқа қарай тез жылжып кетуге әзір тұр.

— Әскер бөлімдері түгел өте алмаса, тағы да келер

түнге қалады-ау...— деді майор. Мұнысы жалпы кезекке көлденең келіп килігіп қалған өз бөлімін өткізіп әкетуге рұқсат сұраған да еді. Екеуміз де бірімізді-біріміз түсініп, бір ғана қарасып қойдық.

— Кешіріңіз, майор, әскер бөлімдерін өткізіп үлгіруіміз керек. Жоғары ататын пулеметтерім құрулы тұр. Енді кемшілік бола бермес. Әр минут ауырлай түскелі келе жатыр ғой,— дедім.

Майор бұл ойыма ризалық білдіргендей болды.

— Аспан! Аспан! — десіп қалды әр жерден.

Әріректегі биік қырқадан сырғып қана түсіп келе жатқандай, төмен ұшып неміс самолеттері жақындап келеді. Әдіс алып қалған жұрт жолдан тез бұрылып, сай-жыраларға қарай, ағашқа қарай кетіп барады. Майор маған бір қарады да, өз бөліміне қолын сілтеді. Мен де қарсылық білдіргенім жоқ.

Майордың зеңбірек полкы бар моторларымен бір-ақ гүр ете түсіп, баяғының ұзын айдаһарындай шұбатылып, көпірден өте бастады. Әрі ықшам, әрі саспай қозғалып барады. Майор бөлімінің алды жақын белестен асып түскенде, арт жағы көпірден де өтіп болып еді. Кішкене сұр машинасын құнандай ойнақтатып кеп, жас лейтенант көпірден өте беріп, майорға машинаның есігін ашты, майор машинасына мініп алып, маған бір жымиды да:

— Көріскенше қош бол, сержант! Кез боп қалсаң, алдыңа бір келтірермін,— деді.

6

Манағы «Аспан! Аспан!» дегенде тақалып қалған жаудың жеңіл самолеттері еді. Күндегісіндей, қаннен-қаперсіз төмен келе жатқанда тосып тұрған пулеметтерім дүрсе қоя берді. Сенің соғысқа қатынасуың кейде осылай да басталып кетеді екен. Өзің көпір үстінде тәртіп сақтап тұрсың, сенің қарамағыңа жіберілген пулеметтер аспанмен соғысып жатыр...

«Осы, енді менің де соғысқа кіргенім шығар»,— деген ой келеді.

Соғысқа кірген жерден оңай олжа таба қоярмын деген ой жоқ еді менде. Алыстан жайқап, денесіне қол тигізбей келе жатқан, болат жамылған, техникалы жау, тетігін таппасаң оңай алдырмайтыны жабайы солдат — маған да айқын болып қалған. Енді міне, өз көзіме өзім сене

алмай тұрмын. Жау самолетінің біреуі пулемет оғынан екі жағына кезек теңселіп, лықсып төмен түсіп, жер бауырлай ұшып, өзенге құлардай төніп келеді. Бірақ құлаған жоқ. Жаралы тырнадай, жағада әрең-әрең соғылмай аяқтары салбырап, арғы қабақтан асып кетті.

— Құлады, құлады! — деді Володя. Көзімен емес мұрнымен көріп тұрғандай, екі танауы желпілдеп кетіпті.

Жоқ, самолет құлаған жоқ. Біздің жаққа қарай сұғынып барып, қайқайып солтүстікке қарай орап барады. Әлі төмен, әлі жанталасып ұшып барады.

— Бәрібір құлайды! — деген Петрдің ойына бәріміз де қосылып тұрмыз.

Екінші бір самолет жау жақ беттегі қырқадан аса берді де, көпірден елу метр жерге шаншыла түсті. Кеуде жағынан қара түтін бұрқ ете түскенін біз аңдап үлгіргенше, самолет құлап та түсті. Енді сол қара түтін күрең-қошқыл жалынға араласып, шаншылып аспанға шығып барады. Самолеттің жасыл сырын жалай жүгіріп, жалақтап жүрген сарала жалын, қаптап кеткен сасықкүзенге де ұқсап кетеді. Секіріп атқып, тез жүйткіп жүр.

— Құлаған деген, міне, осы! — дейді Петр Володяға қарап. Володяның көзі жасаурап кеткен, шұңқырдың жар қабағынан басын қылтитып, ерні күбір-күбір етеді. Әрине, пулеметчиктерге рахмет айтып тұр.

Басқа үш самолет оққа ілікпей жоғары көтеріліп кетті. Құлаған самолет гүрс-гүрс жарылды да, жантайып құлап, енді көлбей жанып жатыр.

— Жолдас сержант, көріп келейін, рұқсат етіңіз! — дейді Володя.

— Тыныш отыр!

Жеңіл самолеттер бомбаларын бытырата тастап, онша зиян ете алмай, кейін бұрылды. Түсіп келе жатқан бомбалар тамып келе жатқан қан тамшысындай сезіледі. Жеңіл бомбалар онсыз да ойылып қалған жер бетін анда-санда бір бұрқ еткізіп, ешбір зиянсыз өтті. Мыналар барып орнына қонған соң ауыр самолеттер келеді. Оған дейін тағы біраз жұртты өткізіп алу керек. Бүгін жау өте жоғарыдан бомбалауға тиісті. Жоғары ататын ауыр пулеметтер орнап қалғанын білген жау төмендей алмайды. Темір мен от күшіне сеніп алған неміс әскері, адам қолынан келетін өжет қимылға барғанын естіген емеспіз. Сондықтан, көпір үсті бүгін толасырақ болар деп, жұртты жіңішкелеп өткізе бастадым.

— Аспан! — дегенде бұрын қимылдап, лезде жым-жылас жоқ болып кететін босқын жұрт, аспан тыныштала қалса, тағы да тез жиналып қалады. Қазіргі өтіп жатқандардың көбі солар. Енді тәртіпке де үйреніп қалған. Әскер бөлімдері келіп қалса, оңай ығысып жол береді.

— Әй, әй!.. Бұрыл, жол бер! Бұлар соғысуға кетіп барады ғой! Сен бір басыңа бір пана табарсың! — десіп қояды бір-біріне.

Құр кимелеудің зардабын тартқан жұрт, енді еппен өтіп жатыр. Көпір арқылы күндіз қалай өткізудің әдісін де тауып алған сияқтымын. Түнге қарай жауынгерлерімді көпірдің алдына қойсам, күндіз жол бойын өрлей, әр сайдың қабағына қоям. Жаяу жұрт болса-болмаса да тұс-тұсымыздан өзі ағылып жатады да, машиналар мен арбалылар кезегін сол сайларда түзеп алып көпір алдына жанжалсыз келеді.

— Аспан! Аспан! — деген у-шу тағы басталды.

Көпір хабарын біліп алып ұшқандары белгілі, ауыр самолеттер аспандап, жоғары келе жатыр. Шап етіп, шаңқылдасып қалған пулеметтер бұл жолы ешбір қайран қыла алмады. Төмендеуге қорқып, жоғарыдан тасталған бомбалар да айнала түсіп, әзір мардымды зиян келтіре алған жоқ. Сонша биіктен қылдырықтай ғана боп көрінетін көпірге дәл түсіру де оңай емес. Оны екі-үш күннен бері байқап қалған жұрт жіңішкелеп келіп, дүркін-дүркін өтіп кетіп жатыр.

Жасырынып жарқабақтың астында отырғанымызда Петр өзінің бір байқауын айтты:

— Байқаймысың, Костя, немістер осы көпірді бұзғылары келмейді. Қайта, өздері өткенше аман тұруын тілейді,— деді.

Расында да көпір қасына жүз қадамдай жақын бомба түспеген екен. Адам мен машина, қару-құрал топтанып қалған жерді қайта-қайта қопарып, астан-кестеңін шығарып жүрген немістер, көпірге онша түйілмепті. Петрдің ойына бәріміз де қосылдық.

Әлдеқайдан біздің екі көк қырғи жарқ етіп көрінді. Төбеміздің аумай қойған жаудың жиырмаға тарта «қоңыр аласына» жоғарыдан ала, көлденең бір килікті де, қайтып оралмай кетіп қалды. Бұлтсыз аспан көгілдір жібек шатырдай жыртылып бір қалды да, қайта тынды. Жау самолеттері ағашты жерлерді, сай мен жыра бойларын сүзе бомбалап жүр. Әр сайдан шашы дудырап

шыға келген әйелдер аспанға қарап жұдырығын түйіп, қарғыс оқиды. Әлдекімдер баласынан, әлдекімдер ата-анасынан айрылып жатыр. Біреулер көпірден өтіп үлгіріп, өлім шегінен ұзап барады. Біреулер сол шекарадан аса алмай қалды.

Арбаның алдыңғы екі доңғалағын зыр қақтырып ұшырып, қыр басында жалғыз жетекпен жегілген екі торы ат шапқылап жүр. Арбаның арт жағы жоқ. Шұбатылып кеткен қос делбе кейде доңғалақтың астына түсіп қалып, қатты екпіннен жыландай оршып, жоғары көтеріліп барып, қайта жерге сүйретіледі. Шошынған жарау аттар енді қақ жолға түсіп алып, көпірге қарай ағып келеді. Қақ жолға түскен соң доңғалақтар да жерге бір тиіп, бір тимей кетіп барады. Бар пәрменімен келе жатқан аттар қазір көпірге соғылады да, өзенге құлап түседі. Тас-талқан боп қирап, бірінің үстіне бірі құлап, кең тануларына су құйылып тұншығып кетеді.

Жоқ, құлаштай сермеген күйі аттар тас көпірді бір-ақ гүрс еткізіп өте шықты. Енді әне, өзеннің аржағында, бомба түсіп жанып жатқан жалғыз үйдің қасына барып, аң-таң боп тұра қалды. Мүмкін, ол осы аттардың талай тоқтаған, талай жем жеген үйі болар.

— Мұны неге өртеген? Енді біз қайда кіреміз?— дегендей, екі торы ат ұзақ таңырқап тұрып қалды. Үлкен ақ қораз ордаңдай басып, аттардың алдына келіп тұр. Тақ ата айғайлаған да сол болуы мүмкін.

Сұрғылт сулықтың жалбағайы желкесін сабалап, қолында шыбыртқысы бар ұзын бір адам жүгіре басып қыр басына шықты да, алыстан аттарын танығандай, жар астына ентелей түсіп келеді. «Қазалы қайда да өледі» дейтін болу керек, аспанға анда-санда бір қарап қойып, аттарына қарай ұшып барады...

Төбеде жүрген жау самолеттері сирей бастады. Бөшке, тауықтың күркесі, баланың бесігі, самауыр, шелек сияқты болмашы бірдемелерді артқан ағаш арбалар жарқабақтың астында әлі тұр екен. Екі құбақан өгіз, дүние жүзінде ешбір дүрбіліс болмағандай, еш нәрседе жұмысы жоқ, тыныш қана күйіс қайтарып жатыр. Кемпірдің өзі жоқ арбаның үстінде. Қазір міне, көпірден өтіп жүре беруіне болар еді, өгіздерін тастап, жұртпен бірге бойтаса жасауға кетіп қалса керек.

Сай-саладан жұрт тағы шыға бастады. Ұзын жолдың

бойында ұбақ-шұбақ, шұбаландаған шаң көрінеді. Мен көпірге қарай беттедім.

— Орындарыңа барыңдар! — дедім, әр жерге бұққан жолдастарыма айғай салып.

Артымда Толстов Володя келе жатыр екен:

— Мә, тісте! — деді, өзі шайнап келе жатқан семіз шұжықтың бір жағын менің аузыма тыға беріп. Қолы қапқара болған екен.

— Өзен қасында жатыр. Қолыңды жуып алсаңшы! — деп, шұжықтан қапсыра тістеп, өз қолыма қарасам, менің қолым да қарамай жағып алғандай екен. Екеуміз де мырс етіп күліп жібердік.

Біздің тамақ жеуге қолымыз босайтын уақыт — жау самолеттері бомбаның астына алып, окопқа апарып еріксіз жатқызған кезі болады. Бірақ жер мен көк қосыла жарылып, асты-үстің дүңкілдеп тұрғанда тамағыңнан ас өтпейді. Әбден ашығып қалыппыз. Мен шұжықты тістеп жатқанда Володя нанды екі ұртына бүктеп жатады, ол шұжыққа ауыз салғанда нан бүктеліп менің аузыма кіреді. Күліп те келе жатырмыз...

— Майор бір арба тамақ қалдырып кетті! — дейді Володя,— бәрі бар!..

Әр жерден тұра келіп, маған жақындай берген жолдастарымның бәрі де бірдемені шайнап келе жатыр. Бойы дәл екі метр Семен Зонин үлкен бір шарадай ақ бөлкені жалғыз опырып келеді.

Біздің тыныс алар кезіміз де осындай алаң-бұлаңның арасы ғана. Жұрт жанжалсыз өтіп жатса, о да демалыс. Бірақ ондай сәтті кезең де сирек қана кездеседі.

Міне, он екінші рет «Аспан! Аспан!» десіп қалдық. Өкіріп, ұлып, шегірткедей сар бауыр, көк-жағал ауыр самолеттер де келіп, боратып тұрып, бомбаның астына алды. Айнала құйын көтерілгендей, қара боран. Қара бораннан күннің көзі де кішірейіп, әрең ғана қызарып көрінеді. Жер жарылып бара жатқандай, тау құлағандай күркіреген үн айналаны бір сәтте тып-типыл қылып, жансауға жасар сай-жыраларға қайта тықты. Кейде бұрқырап аспанға көтерілген шаң-топырақ, аспанға шапшыған сумен айқасып қалады. Аспанға ұшқан ұсақ тастар көпір үстіне гүрс-гүрс түседі. Жер ауыр ыңқылдағандай, ұлыған, өкірген үн, дүние төңкеріліп бара жатқандай сезіледі. Құлағыңмен де, аузыңмен де, тіпті етігіңнің ұлтанымен де сол бір дүние өкіргендей үрей үнді естисің.

Басым терең қазылған окоптың түкпіріне барып жабысып қалыпты. Бар денем жермен бірге дірілдейді, жермен бірге гуілдегендей болады. Қорқып та жатқаным жоқ, қуанып та жатқаным жоқ. Бұл күнге дейін естіп-сезіп көрмеген жат үнге таң қалып, содан ғана құтылғым келіп жатыр. Жер баурына денеңді жапсыра түссең, үрей үні де әлсірегендей болады.

Мен әрең деп басымды жерден көтеріп алсам, арқасын окопқа тіреп, мылтығын алдына көлденең салып, Петр отыр екен. Кескіні құсқысы келген адамдай, өңі бұзылып кетіпті. Бірақ көзін аспанға тігіп, тыста не болып жатқанын бақылап отыр. Окоптың бір бұрышын жалғыз алып Семен отыр да, Володя оған жапсырыла қойыпты. Енді ғана бір-бір жымиысып қалдық.

— Арқаң гуілдей ме?— деді Володя маған еңкейіп келіп.

— Сайтанның қайдан үйреніп жүргенін білмеймін, ән салады! — дедім.

— Мен бар ішкен-жегенімді ақтарып тастадым,— деді аққөңіл, алып Семен Зонин.

— Иттей ыза қылғаны-ақ батып отыр! — деді Петр.— Қазір мен жиырма неміс солдатымен жалғыз алысар едім. Мылтықты тастап, құр қол болсам да тайынбас едім!

Күтпеген жерден Семен қулық айтып:

— Онда маған қоштаса кетерсің...— дейді.

Аспанда қара құс қаптап кеткен соң окопқа қарай ұмтылғанымда, жаңа ғана әлдеқайдан қайтып кеп, өгіздеріне бір қарап қойып, бері қарай жөнелген таныс кемпірді көріп ем. Кемпір еш нәрсеге алаң етпей, қорқу-сасу да ойында жоқ, ақырын ғана кетіп бара жатты. Мен кемпірді қолтығынан демеп, жедел жүріңкіреп кеп, өзен жар қабағының астына түсірдім. Бұл маңда қазылған окоптар да, бомба қазып тастаған шұңқырлар да көп, соның біреуіне түсірейін деп ем, кемпір басын шайқады. Гуілдеген көп үн кемпірдің не айтқанын да естіртпеді. Енді бір үн толастаған сәтте кемпір ауыр ыңырсығандай болды.

— Әлде, сіз жараланып қалғансыз ба?— деп сұрадым.

— Жоқ, шырағым, жараланғаным жоқ. Оқ мені не қылсын! — деді.

— Ыңырсығандай болдыңыз ғой?

— Ол жүрегім ғой, балам. Ыңқылдайды, ыңырсиды...

Мынау үрей үнінен оның үні аз деймісің... Қайсысы жеңер әлі,— деді.

Мен кемпірдің үміт күшінің молдығына, терең бір ойды дана бір теңеумен айтып салғанына таңқалдым. Бомбалау басылысымен сізді өткізіп жіберем дегім келді де, айтпадым. Кемпірге одан көп үлкен көңілдің сөзін, үлкен жұбаныштың сөзін айту керек сияқтанды. Анда-санда бір сөз айтысып, көп ойымызды сөзсіз ұғынысып, екеуміз жар астында ұзақ отырып қалдық.

Жүзін түгел ажым басқан кемпір, кәрі көздерін шығысқа тігіп, бір тілек тілегендей мүлгіп отыр. Мынау үрей үні құлағына кірмейтіндей, еріндері әлденеменені күбірлеп қояды. Көздерінде өшпес үміт, ізгі тілектің ғана сенімді елесі бар. Тас қабаққа жұмсақ қана сүйеніп, демалып отырғандай.

Бір кезде кемпірдің буалдыр көздері жарқ етіп жоғары қарап қалды. Аспаннан бір жақсылық көріп қалғандай, бар денесімен елең етіп, қадала түсті. Мен де кемпір қараған жаққа қадалдым. Кемпірдің тілегі қабыл болғандай, күмістей жарқырап, біздің көк қырғи көрінді. Мұнартқан аспаннан сүңгіп шыққандай екінші, үшінші, төртінші, бесінші қырғи көрініп қалды.

Алдыңғы көк қырғи ағып келген бойы жаудың «қоңыр аласының» тобына кіріп кетті де, атқып жоғары шығып ап, төге-түйілдіре оқ септі. Пулеметтің таныс үні әндей естіледі, жердегі гүріл де сейіле қалды. Оңтайлы көк қырғилар орамалдай ғана ақ бұлтты тасаланып, жалт етіп, жарып тастап жүр.

— Құйрығына қонды деп ананы айтады,— дедім кемпірге.

— Көріп отырмын, балам,— деді кемпір.

Көк қырғи үлкен бір «қоңыр аланың» соңына түсіп алып, өкшелеп келе жатыр еді, түтіні будақтаған «қоңыр ала» жерге қарай құйрығынан шаншыла құлай берді. Ұпұзын жалынның бір ұшы аспанда, бір ұшына «қоңыр ала» асылып қалғандай.

— Өз шегіне асылып қалғандай болады екен,— деді кемпір күлімдеп. Мұны да бір астармен айтты. Мен:

— Иә,— дедім.

— Құлап келе жатқан немістікі ғой?

— Иә, немістікі.

Өжет көк қырғилар күміс найзадай жарқылдап, біресе ағып аспанға шығады, біресе көкті тіліп төмен ага-

ды. Құлдырап төмен ағып кеп, қайта шапшып жоғары кетеді! Әттең, әлі аз! Тас артып алған машинадай салдыр-гүлдір ауыр «қоңыр алалар» ортаға алып, қамай бастаған соң, біздің көк қырғилар сытылып шығып, тағы кетіп қалды. Ол кезде аспан ұрыстарында немістердің қолы бізден көп ұзын, көп әлуетті еді...

Аспанда жүрген үлкен бір тарақан тәрізді қоңыр жон, сары бауыр көрінетін ауыр самолет көпірдің жоғарғы жағынан суға келіп құлады. Манағы біреуі төмен ұшып келе жатып, тұмсығынан шаншыла құлап еді, бұл құйрығынан шаншыла түсті. Суға шолп етіп кеп түсті де, кеуде жағының салмағы басып, өзенге ұзыннан сұлай кетіп, үні өшті. Аспанға шапшыған сумен бірге, таспадай тарамдалған от та шапшып еді, сумен бірге қайта тамшылап өзенге түсіп жатыр. Жанып шашыраған бензиннен өзеннің жағасына топ-топ от торғайлар қонып жатқан сияқтанады. Самолет жарылып, төгілген бензин құшақ-құшақ от болып лапылдап жанып, көпірдің астымен төмен ағып барады. Толқын отқа көбігін шашады, от лапылдап өрши түседі. От пен су арпалысып, алысып барады.

Кемпір көзін жұмып қалып, қолын алдыңғы жағына нұсқады. Мен көпірге қарадым. Көпірдің дәл түбінен аспанға атқан су өте биік көтеріліп, гүрс етіп жарылғандай болды да, аздан кейін арнасына қайта құлады. Су жауып кеткен көпір енді ғана айқын көрінді. Қақ жартысы опырылып түскен екен. Ойып түскен ауыр бомба көпірді қиратып кетіпті.

Жоқ, немістер бұл көпірді тіпті тегін қиратқан жоқ. Көпір олардан гөрі бізге пайдалы болып шықты, бір; неміс қолы өзеннің басқа бір тұсынан өтпек, екі; бұл жайды штабқа хабарлау керек, үш...

— Сіз әзір қозғалмаңыз! — деп, кемпірді сол жерде қалдырдым да, өзім әлгі айтқан окопқа келдім.

— Иә, командир жолдас, ендігі бұйрығыңыз не болмақ?— деп, жолдастарым маған қарап отыр. Тез бір шара қолдану керектігін бәрі де аңғартып қояды.

Мен оларға:

— Жиналыңдар! — дедім.

7

Көпір солай қиратылып қалды... Құлап түскен екі самолетпен құны ақталды ма, жоқ па, біз үшін оның енді бір

күн тұра тұруы қымбат еді. Бірақ бізге қымбат — жауға арзан, оның құмары да біздің қымбатымыз бен қимасымыз болып келе жатыр.

Пулеметтердің бірінің ғана үні шығады. Жол бойы апат соққандай. Қираған машина, арба, шашылған үй жиһаздары, әр түрлі халде қаза тапқан бейбіт халық. Ыңырсып жатқан жаралылар. Жапырақ үстіне қалың шаң тұрып қалыпты да, барлық аман қалған ағаш өртке ұрынып шыққандай. Жан-жануар жерге басын салмай, осынша өзгеріп кеткен дүниеге таңқалып қарайды.

Сай-салаға жасырынып аман қалған машиналар, арбалы-жаяу босыңдар өзен бойын жоғары-төмен өрлеп, өткел іздеп жүр. Көпірге әлсін-әлсін келіп қалып жүрген машиналар да тез бұрылып кетеді. Әскер бөлімдері азайып, енді көп ағылып жатқан бейбіт жұрт.

Қираған көпірдің үстінде инеліктей имиіп немістің барлаушы самолеті жүр. Төмен ұшып, айналып жүргеніне қарағанда енді бұл жерде көпір жоқтығын суретке түсіріп алып жүрген сияқты. Кеше лейтенант Горькин жатқан терең шұңқырда менің үш жолдасым ұйықтап жатыр. Екі жауынгерді неміс қолдарының қай жерде келе жатқанын барлап келуге жібердім, бір жауынгерім көпір маңында болған жайларды хабарлап келуге штабқа кетті. Көпір салушылар сұрадым. Өзім сол жауынгерлерімнің оралып келуін күтіп отырмын.

Айналам тым-тырыс, өліктей үнсіз, әлсіз ғана қалғып кеткендей. Шаң басқан қайыңдар қара жамылып, қайғы салмағынан бүгіліп тұрғандай. Жаншып бара жатқан тыныштықты бұзу үшін айғай салғың келеді. Алыста күн күркірегендей боп, соғыс үні естіледі. Өртенген дүниенің қоңырсы иісі қоюлана түсіпті. Құлаған ақ теректердің өлуге айналған жапырақтары дір қағып, өмірге ынтығып, су сұрап жатыр. Құлап жатқан ағаш жапырақтары рақымсыздыққа шағым етіп, күнәсіз өміріне сауға тілейтіндей, арызын айтады. Әлсіз сыбыр осындай бір тыныштық кезде ғана естіледі. Жапырақтай сарғайып кеткен жас қана жаралы қыз ауыр ыңырсып, қасымдағы бір шұңқырда жатыр. Ағаш арасында шықылдасып отыратын торғайлардың бірі қалмаған. Өзен жақтан боз торғай шырылы да естілмейді. Осы ауыр тыныштық сені де езіп барады.

Мен күндегі ұрысып-керісіп өтіп жататын көп жұртты сағынып отырмын. У-шусыз оңаша қалған ой ел басына түскен бәленің салмағын өлшеп әуреленеді. Жау табаны-

на түсіп қалған қалалар мен бауырлас елдердің ауыр ыңырсуын естігендей боламын. Көзім қайта-қайта жол бойындағы апат іздеріне түсе береді. Қопарылып, қазылып қалған жер, қиратылып қалған бақшалар, шашылып жатқан дүниелік, ыңырсып жатқан жаралы қыз — бәрі қосылып Отанның ауыр халін көз алдыңа әкеледі. Бәрі кекке шақырады. Үнсіз шақырады. Сонша ауыр тыныштықтан жарылып кеткендейсің. Кешегі бір ән осы кезде тағы бір шыға қалсайшы дейсің!

Жоқ, ол емес, басқа бір ән керек! Әмірдей қатал, аттан салған, дабыл қаққан ән керек! Мылтық атып отырып «Ақ ерке» әнін айтып та болмас, «Ақ еркені» айтып отырсаң, мылтық атып та болмас!

Жауынгерлердің сақалдары өсіп, үсті-бастары кірленген. Күлімсіген киім исіне өттей ашы тер исі қосылған. Әбден қалжыраған жігіттер бастары жерге тие бергенде-ақ ұйқтап кетті. Балаша бұратылып, қалай болса солай, ыңғайсыз жатыр. Дені сау, өкпесі көріктей, жүрегі таза, Семен Зонин болу керек, біреуі қатты қорылдайды. Істе қандай ызғарлы көрінетін жігіттер, қазір уқаланып қалғандай, өліктей сұлап, түк дәрменсіз жатыр. Бұл өз уақытындағы тәтті ұйқы емес, болдыртып жыққан қиналысты ұйқы. Бірақ өзімді де алып ұра ма деп, мен ананы-мынаны ермек етіп отырмын.

Қолыма төс қалтамда жүретін, шешемнен келген соңғы хат ілікті. Хатта не жазылғанын жатқа білсем де, қайта оқи бастадым. Шешем қазір колхозда, құрылыс жұмысынан босаған, алып тұратын пенсиясы бар. Айдаш әскерге алынып кеткен.

— Өзі атпен баратын жер ме, машинамен баратын жер ме? Бұрыштамаңды дұрыстап жазсайшы... Қаланың атын цифрмен жазғаныңа мен қалай түсінем, қалқам-ау?..— деп жазады шешем.

Шешем қатты сағынып жүрген сияқты. Соғыс пен неміс жайында жұрттың не айтатынын шеше не қылсын, колхоздың бір желбезегіне мініп алып, баласын бір сүйіп қайтқысы келетін сияқты... Менің адресім цифрмен жазылғандықтан, қайда екенімді біле алмайды...

— Қалалы жерде почта жәшігі деген көп болады, балам. Мен оның қайсысының номерін қарап тауысам... Қаланың өзінің атын жазып жібер...— дейді.

Шешемнің хаты бесіктей тербетіп әлдеқайда туған елге алып кетеді. Ояу отырып, түс көргендей болам. Ораддағы балалар үйінде төсегімнің бас жағына келіп тұрған

шешемді көрем. Жүзінде бар ананың қуаныш нұры, көзінде қуаныш жасы, буылтық саусақтарымен басымды бір сипап қойып, енді маңдайымнан сүюге еңкейіп келе жатыр... Шешенің ыстық дем алысы, шешенің таныс исі. Әуелі маңдайымнан сүйеді, одан кейін маңдайың ба, көзің бе, бетің бе, мұрның ба, бәрібір, құмары қанғанша сүйе береді, сүйе береді.

— Апа, болды, болды...— дейім, көзімді ашпай, өзіне қарай тығыла беріп.

— Ойбай-ай, мына жаманды қарай гөр... Жігіт боп қалдым деп ұяламысың? Мә, саған жігіт болған, мә саған...— деп, көрпеммен бірге құшақтай көтеріп, алдына өңгеріп алады. Мен бәрібір көзімді ашпаймын. Әрі еркелегім келеді, әрі жас балаша тыраңдап еркелей беруге ұялатыным рас. Сондықтан, көзімді ашпай еркелеймін. Қасымдағы балалардан ұялып:

— Апа, жіберші, жіберші...— деп, бұлқынған болып жатып, өзіне қарай жабыса түсем... Қолына бұлай бір түсіп қалған соң, сағынып келген шеше, шын айтсам да жібермес еді. Енді көрпенің ішінен желкемді де тауып алып сүйеді, аяғымды да тауып алып сүйеді... Әлден бір уақытта, сүзгілеп жүріп, құлағыммен бүлк-бүлк соғып тұрған жүрегін тауып алам. Сол жүрекке құлағым мен бетімді жапсырып қозғалмай, ұзақ жатып қалам. Бір кезде, шешесі жоқ Бораштың қызыға қарап отыратыны есіме түсіп кетіп атып тұрғанда, апам құлап қала жаздайды.

— Жігіт болып қалыпсың ғой, құлыным!..— дейді апам, енді түгел бойыма қуана қарап отырып.— Қане, енді бір келші...— дейді. Мен бармаймын...

Баласын өсіріп, ұясына қондыру — барлық ананың ерекше қуанышы ғой, шешем мені айналып, толғанып, күн бойы көз алдынан шығармайды. Біресе мен «жігіт боп қалыппын», біресе әлі баяғы он жасар Қайрош... Еркелетерде мал баласының бәріне теңеп шақырады да, ақыл айтарда «енді жігіт болдың» дейді.

Ойыма осы өткен шақ түсіп кетіп, өзім де сағыныш құшағында отыр едім, сырт жағымнан бұтақ сылдыры естілді. Баяғы екі құбақан өгіз жеккен кемпір келе жатыр екен. Айналасына сығалай қарап, оң қолымен көздерін қалқалап, әр ағаштың қанша ауыр жараланғанын қарап келе жатқандай. Мені көріп:

— Осында екесің ғой, балам,— деді.

— Иә, әже, осындамыз...

— Жолдастарың ұйқтап жатыр екен... Жастар ғой. Кәрі кісі бұлай ұйықтай да алмайды. Оған бір ермек керек...— деп, шұңқырдың қабағына отыра берді де:

— Көпір ғой енді жоқ...— деді, әрі маған көңіл айтқандай, әрі сол жаманшылықты тағы бір анықтағысы келгендей үнмен.— Енді міне, құлағың бітіп қалғандай тымтырыс... Құйын соққандай жым-жылас етті де, тынды... Ана жақты әлі ұрғылап жатыр. Ол бай жер ғой. Онда не жоқ! Төрт үлкен завод бар. Совхоздар да көп... Әлде жұмыскерлер қарсыласып, алдырмай жатыр ма екен?

— Мүмкін, шеше.

Кемпір байғұстың тірі қалғанына қатты қуанып кеттім. Барлық кәрі аналар сияқты елеусіз ғана жүріп, ел үшін мұңайып, көп үшін қайғырып жүрген кемпір кімге болса да құрметті болуға тиісті. Бұл бір өзім дегенді ұмытып кеткен адам. Мүмкін, ол мыңдаған адамның көңлін жұбатып, жарасына ем айтып келген шығар. Бізге де сол бір-екі ауыз жылы сөз айтуға келіп отыр.

— Өгіздеріңіз қайда? — дедім.

— Аман, балам, аман,— деді кемпір.— Біздікі дегеннің бәрін құртып кетем дегенмен, бола ма ол!.. Тауықтарым да аман...— деп, маған жып-жылы үш жұмыртқа ұсынды.— Үшеуі жұмыртқалады да, төртінші бір ұятсыз жез-алқ құр сылаңдап жүр...

Мен жауынгерлерімді оятып, кемпірді ортаға алып, тамаққа отырдық. Жігіттер де әрқайсысы өз шешелерін бір көріп қалғандай қуанысып, бар жылы-жұмсақты кемпірдің алдына қарай ысырып қояды. Кемпір ыңырсып жатқан жаралы қыздың даусын естіп:

— Біреу ыңырсиды ғой, балалар-ау? — деп, орнынан тұра келді.

— Отыра беріңіз, шеше. Қолдан келер жәрдемді көрсеттік. Енді жаралыларды таситын машина кездессе, жөнелтейік деп отырмыз,— дедім.

— Су бердіңдер ме? — деді кемпір.

— Бердік, шеше.

— Дегенмен барып келейін. Анасының даусын есітуге зар болып жатқан шығар,— деп, кемпір кетіп қалды.

Кесімді уақыттан жарты сағат кешігіп барлаушыларым келді. Азырақ мақтанғандай қалпы бар, Владимир Толстов қолын сермей көтеріп, шекесіне апарып:

— Жолдас сержант, тапсырмаңызды орындадым! — деді.

— Иә? Отыр.

Толстов неміс әскерлерінің қай жерге жеткені түгіл, өздерін де көзімен көріпті. Бірінші рет берілген соғыстық тапсырманы ойдағыдай орындап қайтқанына көңілі көтеріңкі келіпті. Бойына дарытпай, алыстан сермеп, от пен оқтан қоршау жасап алып, әлі ішіне кіргізбей келе жатқан жауды біз әзір көре алған жоқ едік. Толстов өз көзімен көріп келген бірінші жауынгер. Киімді өзгертіп киіп, келе жатқан жау лектеріне үш рет араласыпты. Ақсақ та болған, соқыр да болған... Арнаулы әзірліктен алған кейбір өнерін бірінші рет орынды қолданғанына мақтанып қырап та қояды. Өзі көзге көрінбей, бейбіт елді оқ қағар қылып алдына салып ап, төгіліп келе жатқан жау әскерінің бірталай сырын аңдап қайтқан. Көзі жарқырап, айтатыным әлі көп деп тұр.

Қорықпай араласып кетіп, менен жауды бұрын көріп қайтқан жолдасыма қызыға қарап:

— Ал, қалай екен? Қандай екен? — дедім.

— Түк те емес! — деді Володя,— ойдан, қырдан жиналған бандит сияқты. Сен патшаның урядниктерін көріп пе ең?

— Жоқ, өзің ше?

— Мен де көргем жоқ. Бірақ жақсы білем! Танкі дегенің қоңыздай қаптап келеді. Көз жетер жерде жігі ашылмайды. Машина да сондай. Жаяу әскер дегеніңіз жаяу жүрмесе керек, бәрі машинада. Тек қана бейбіт елді көргенде, қызығып кетіп, қасқырдай шабады екен. Адам баласын иттен жаман қорлап келеді! Урядниктен қай жері артық? — деді Володя. Мен мақтап, дауласып отырғандай, қатал дауыспен айтты. Жүзіндегі мақтаныш іздері өше қалды да, күреңденіп күйініш шыға келді.

— Былапыт, нас... Талан-тараж шығар істеп келе жатқандары? — деді кемпір қайта оралып келіп:

— Одан да жаман! Нағыз айуан барып тұрған! Қандай қылмыстан тартына алатындарын біле алмадым! — дегенде, Володяның көзіне жас келіп даусы әлсіреп шықты. Алқымына ашу мен ыза тығылып тұр.

Мен иығына қолымды салып:

— Володя, мұның не! Сен пісіп-қатқан барлаушы емеспісің! — дедім.

— Шыдап көр!— деді Володя,— бала-шағаны танкымен бастырмалатып, малдай айдап келеді. Құлаған кемпір-шалды жолдан сүйреп те тастамайды... Басып өте бе-

реді! Барлаушы болсам қайтейін, шыдар жай жоқ! Ағаш пен егін арасындағы қылықтарға қалай шыдарсың! Фашист шошқалары қорлау мен зорлаудың неше атасын үйреніп шығатын болса керек. Зарлап, қарғысын айтып жатқан жас әйел, жас қыздардың қасында айғырдай оқыранып, қарқылдап күліп, мазақтап тұрған нас айуанды көргенде кім шыдай алар?

— Барлаушы шыдау керек! — деді Петр.— Көрсең де көрмегендей, еш нәрсеге таңданбай, бетің бүлк етпей өте бер!

— Сенің шыдағаныңды да көреміз!

— Мен шыдаймын! Менімен барсаң сен де шыдайсың!

— Иә, шыдамағанда не істедің? — деп мен Володяға қарадым.

Володя үндеместен қалтасына қолын салды да, сары сапияннан жасалған әмиянды суырып алып, менің алдыма тастай берді. Жаудан қолға түскен бірінші қағазды бір штабтың қағаздарын қолға түсіргендей-ақ бәріміз үңіліп, бар ынтамызбен қарап шықтық.

Еңалдымен көргеніміз, басын кекжитіп, мұртын үрпитіп, бар дүниеге паң қарап түскен офицер суреті еді. Жаратылысына да, өзінің істеп жүрген істеріне де көңілі риза бір паң, бізге менсінбей қарап тұр. Қағазында «Капитано Альберто-Николо-Пьятро Коррини» деп жазылыпты.

— Неміс емес, итальян болар,— дедім.

— Біреуі де емес, сволочь! — деді Володя.— Жендет! Ондай арсыз доңыздың фашизмнен басқа ұлты болмау керек!

Бұл жолы Володядан күтпеген қатал сөздер шығып кеткеніне жолдастарым түгел таңырқап қалыпты.

— Жаса, Володя! Адам болуға бет алыпсың! — деді, риза болып кеткен Петр. Зонин кеңкілдей күліп:

— Сен оны қалай жаукемдедің? — деп сұрады. Володя сұрауға таңданғандай, айнала қарап:

— Қалай болушы еді? Атыс салды деймісің? Егін арасында шешінгелі жатқанда желкесінен салып жібердім де, алқымынан сығып тастадым,— деді Володя. Ішіміздегі ең жасымыз Володяның жалғыз жүріп жауға шапқан ерлігіне бәріміз де қызыға қарап, бір ауыздан мақтау айттық.

— Бір сорлы әйелдің көз жасын жуғасың ғой... Солай ма? — деді, манадан шетірек отырып қалған кемпір. Соны айтты да, Володяның жауап беруін күтпей қасына

келіп, иығынан сипап, арқаға қақты. Жауынгердің кімді арашалап, қол іске барғанын енді өзі де түсінгендей еді. Әмияннан табылған хаттар мен әр түрлі әйел суреттерін ақтарыстырып отырып:

— Осының бәрін штабқа өзің апарып тапсырасың! — дедім.

— Штабқа?.. Жоқ, Костя, мені ондай жерге жұмсама, тәңір жарылғасын. Көрген-білгенімді сұрай қалса, мен бәрін шатастырып алам,— деді Володя жүрексініп. Әлде өз ісін ағаттыққа санап қалды ма, әлде шын-ақ көрген-білгенін тәртіппен айта алмаймын деп қысылды ма, әйтеуір жүзінде едәуір қобалжу бар еді.

— Жоқ, барасың. Бұл бетте келе жатқандар қандай дивизиялар екендігін анықтау, біздің штабқа өте қажет істердің бірі болар. Барасың,— деп, капитан Корринидің қағаздарын Володяның қолына бердім.

— Жарайды, жолдас сержант,— деп, Володя орнынан тұрды.

— Әуелі тамақтанып ал.

— Жоқ, тамақ жегім келмейді... Өзеннен жүзіп өтейін, ә? — деп, Володя кетуге ыңғайланды. Жүзіндегі қобалжу көбейе түскен соң, тағы бір-екі ауыз сөз үшін тоқтатқым келіп:

— Жолдас Толстов! Мен сізге тамақтанып ал деп бұйырамын! — дедім.

Володя жауабын ширақ қайтарып, тамаққа отырды. Жауынгерді жұмысқа жібергерде беретін бұйрығыңды соғыстың өз тілімен қатал беру керектігі өзімнің есіме де түсе қалды.

Екінші барлаушы Сергей әрі бармай, бериректе қалған екен. Сондықтан, оның әкелгені қашқан жұрттан естіген хабарлар. Оның үстіне Володяның көрген-білгенін көтерісіп келіпті... Сергей суретші болам деген талабы бар жас. Курста жүргенде қолы босап кетсе-ақ, сурет салып әуреленуші еді. Демалыс күндерінде өзгеміз теңіз жағасына кетсек, ол сурет салып үйде қалатын. Ол қазірде Володя әңгімесінің қалтарыс қалған жақтарын толықтырып қойып отыр. Володяның әскер тілімен айтқандарына Сергей әр түрлі бейнелеу береді.

— Сережа дұрыс айтады. Менің есімнен шығып кеткен екен,— деп, Володя мақұлдап қояды.

— Тағы да бір күн өтіп кетті...— деді кемпір.

Біз әңгімемен отырғанда күн батып, қас қарайып қал-

ған екен. Әлі де ағылып жүрген машиналар мен арбалылар көпір алдына келіп тіреліп тұр. Машинадан түскен екі жауынгер бізге келіп:

— Жолдастар, көпірлерің қайда? — деді. Көріп тұрғанын сұраған адамға ызаланып қалатын Петр, атып орнынан тұрып:

— Көрмей тұрсыңдар ма? — деді.

— Жоқ, біз өткел бар ма деп сұрап тұрмыз.

— Өткелді өткел деп сұрау керек. Өткел бұл жерде жоқ. Жұрттан сұраңдар. Қайда барын білсеңдер, бізге де айтыңдар.

— Осы арадан өтіп болмас па, тексердіңдер ме?

— Бұл арадан өтем десеңдер қару-құралдарың мен машиналарыңды тастап, өздерің ғана жүзіп өтесіңдер.

— Жоқ, жолдас, қалжың деген жақсы-ақ шығар. Қару-құралды тастап кет деген жаман қалжың! — дейді, жөн сұрап тұрғандардың бірі.

— Дұрыс айтасың, жолдас. Мен саған тастап кет деп айтқаным да жоқ!

— Солай шығар!

— Ие, солай!

Жосып жүрген машиналар, өте алмай қалған жаяу адамдар әлі көп, жау қолы жақындаған сайын көбейе де бермек. Өткел табылып, бүгінгі түн түгел біздің қолда болса талайлар жан сақтап қалар еді де, талайлардың ар-намысы төгілмес еді. Әсіресе, арып-талып келе жатқан бейбіт жұрт, көп азаптан құтылар еді.

— Осы кезде Захаров өткелінің не күйде екенін кім білсін...— деді кемпіріміз ақырын ғана.— Қалайда солай қарай беттеуге тура келер...

— Қандай өткел, шеше? — дедім.

— Захаров өткелін айтам... Естіген шығарсың, Захаров дейтін шұға фабрикасы бар, бай адам еді. Осы арадан он бес шақырым жерде фабрикасы болды... Бай адамның іші қандай тар келеді, жұрт қолына түсірмеймін деп, азамат соғысының кезінде өртеп жіберді. Өзі ағылшындарға қашып кетті. Мыналармен бірге келе жатқан да шығар өзі! Фабрикасын бір ағылшын ұстап тұрып еді, аяғында Катя дейтін қызын да берді соған...— деп, кемпір ұзатыңқырап бара жатқан соң, мен тыпыршып:

— Иә, сонымен?..— дедім.

— Сонымен ол Кита болып кетті,— деді кемпірім.

— Жоқ, өткел жайын айтам...

— Ә, өткел ме?.. Өткел бар да. Фабрикасы өзеннің бер жағында болды да, жүн жуатын жері ар жағында еді. Менің шалым, Степан марқұм қол қойып, ақша алайын деп барса дым жоқ, тып-типыл өртеніп кетіпті.

— Өткел ме?

— Жоқ, фабриканы айтам... Өткел қалды орнында... Астына тас төсеткен, «тас өткел» атанған болатын. Асты кейін құм-қайраңданып алған соң, барлық бала сонда шомылатын. Биыл су көп болып кетпесе, арбаның астына байлаған қара май шелекті шешіп алмай-ақ өте беруші едік...— деді.

Енді кемпірдің айналасына бірталай адам жиналып қалды. Бәрі де көпірді қалай табудың жайын сұрастырып жатыр. Кемпірдің өзін де машинаға мінгізіп ала кеткілері келеді. Кемпір оларға:

— Сіздер ілгері жүре беріңіздер... Мен де қуып жетермін. Өгіздерім он шақты күн шөп шабуға салынған, жарау...— дейді.

— Шеше-ау, өзіңіз неге көпірден өтем деп, үш күн отырдыңыз осында? Өткелден өтіп жүре берсеңіз ғой, ендігі әлдеқайда боласыз! — дедім.

— Жалғыз ба? — деді кемпір таңданғандай болып.— Мен жұрт қайда болса, сонда болам да, балам.

Көпір іздеп жиналып қалған жұрт, өзенді жағалап өткелге қарай жөнелді. Тракторлар да, кішкене танкылар да кетіп барады. Көпшілігі арбалы, машиналы жұрт. Зеңбірек үні жақындай түсіпті. Таңертең алыстан күркіреген күндей күңгірт естілетін соғыс үні, енді ашық естіледі. Айқыш-ұйқыш кездесіп қалған найзағай жарығы көрініп қалады.

— Ал, шеше, енді жұрттан қалмаңыз. Сау болыңыз,— деп, өгізін жегісіп беріп, кемпірді жөнелтіп жібердік. Кемпір жаралы қызды да алып кетті.

Қараңғы іңірде өзеннің арғы бетінен таныс белгі берген дауыс естілді. Штабқа жіберілген жігітім екенін таныдым.

— Көпір жоғын білесің ғой. Жүзіп өт! — дедім.

Бірдемені сындырып, бірдемені аударыстырып жатқан үн келіп еді, ұзамай, қайықпен келе жатқандай, түрегеп тұрып есіп келе жатқан адам көрінді. Жаңада ғана қираған машинаның төсек-тақтайын қайық қылып мініп алып, жауынгерім бері өтті.

Батальон командирі бізге қайт деп әмір етіпті. Бірақ ел білгенді біздің штаб та біледі екен, «көпірден он жеті

километр жоғарырақ жердегі тас өткелді тексере қайт» депті.

Кездескен машинаның біріне мініп, әлі бір қыр аспаған кемпірді қуып жеттік. Өгіздерін ақырын ғана жайқап, кетіп бара жатыр. Енді бізге керексіз болып қалған азық-түлікті кемпірге беріп, қош айтысып жүріп кеттік. Бәрімізді бір-бір сүйіп, кемпір қала барды. Әсіресе, Володяны ерекше сүйді:

— Жүрегің жақсы екен! Бақытты бол, балам! — деді. Әлде, кемпірмен тағы кездесетінімізді сезінгендей, ешкім қоштасқан жоқ еді. Бұл жолы кемпірмен бұдан былай кездеспейтінін тағы да айқын сезініп тұрғандай, жауынгерлер бір-бір ауыз жылы сөз айтып, кемпірдің батасын алып жатқандай, ұзақ қоштасты.

— Жолдарың оңғарылсын, қарақтарым, бақытты болыңдар бәрің де. Көпір басында біреуің аянған жоқсыңдар! Мен ылғи қандай батыр жігіттер деп, қуанып қарап отырдым! — деді.

Содан кейін бізге қайта-қайта оң тілек тілеп, жұрттан қалмайын деген адамша кемпір өгіздерін қозғады. Біз ілгері кеттік. Володяның көзін бір сүртіп қалғанын көріп қалып ем, ол ұялып:

— Көзіме бір қиқым түсіп кетті білем...— деді.

Біз өткел басына келсек, ұбақ-шұбақ арбалар, табын-табын малдар өтіп жатыр екен. Етектерін азғана түріп алып, сандары ағараңдап әйелдер де өтіп барады. Суды көрген соң бар уайымды ұмытып кеткен балалар да біріне-бірі су шашып, бірінің басын бірі суға тығып алып, шуласып жүр. Таныс жайылым, күндегі қорасынан айрылған сиырлар азан-қазан. Сиырлардың мөңіреуінде де бір мұң бар сияқты. Мал баласы туған жерін сағынатынын мен бұрын да байқаушы ем, қазір өте терең сезіп тұрмын. Айдау көріп, ашығып келе жатқан сиырлар басын жерге салмастан мөңірейді. Арттарына қарап ыңылдап, ыңырсып қояды. Әлдекай жерде кетіп бара жатқан бұзауларын іздейді.

Жер гу-гу еткендей болады. Табаның асты анда-санда қалтырап кетіп, дір ете түседі. Батыс жақта жанған соғыс өрті тұтасып, қып-қызыл күреңденіп, түнгі аспанды едәуір белдеулеп кетіпті.

Өткел орнында... Әңгіме неше күн біздің қолымызда тұрарында сияқты. Осы қортындымен бөлімімізге қайттық.

8

Барлау взводының жаңа командирі лейтенант Мирошниктің жаппасына мен сол түні келдім. Кім екенімді баяндаған соң, лейтенант маған қолын беріп амандасты да:

— Мына бір қағазды бітіріп тастайын, отыра тұр,— деді.

Сығырайған білте шамның қылп-қылп еткен жарығымен лейтенант қағазын жазып отыр да, мен оны анықтап қарап алып, мінезін танығым келіп, қадалып тұрмын. Түнде жүзген қайықшының отындай әлсіз жылтылдап, ұшып кеткісі келгендей зәресіз қыпылдап, айнала жұлқынып білте шам жанып тұр; болмашы желден бұға шалқып, лейтенанттың кескінін анықтатпай қойды. Біресе лейтенант ашық жүзді, кең маңдайлы аққұба жігіт сияқтанады да, біресе күнге күйген күрең түсті көрініп кетеді. Бірақ ірі денелі, шалқақ төсті, кең жаурынды, кең маңдайлы, үлкен қара көзді адам екені айқын аңдалады. Қыпылықтаған кішкене жарықтан лейтенанттың көлеңкесі біресе еңгезердей боп көтеріліп, жаппаның аласа төбесін жауып кетеді де, біресе мықшиып артына тығылады. Кейде қойқаң-қойқаң етіп, екі жағына кезек ауытқып қояды. Лейтенант «отыра тұр» дегенмен, отыратын жер болмаған соң, мен де тұра бергем. Шамның ойнақтаған жарығы менің көлеңкемді де лейтенантқа қарай төндіріп-төндіріп алады. Әлдеқайдан адасып келіп кірген көгілдір көбелек кішкентай отты қуалап ойнап, бірге қалтылдап жүріп, ақыры қанатын күйдіріп алып, қалқып тұрған майға құлап кетті.

Лейтенант Мирошник ағаш жәшіктің үстіне көлденең салған екі тақтайдан құралған столда отыр. Командир жаппасының аз да болса түрін келтірейін дегендей, стол үстіне сұр палатка жауып қойыпты. Лейтенанттың астындағысы да ағаш жәшік болу керек, анда-санда сықырлап қояды.

Мирошник таза киінген, көздерінен бір ой кетпейтін, сабырлы адам көрінді. Қалың қара қастары аз-ақ айқаспай тұр. Жасы отыздан асқан, аға жігіт, бар қалпымен жауынгерге бірден ұнайтын командир. Өңменіңнен өтердей тесіп бара жатқан көз қарасты мен өмірімде ұната алған емеспін. Ойың жетпей тұрса, көзіңді тесірейткенмен тереңге бойлай алмайсың. Мирошниктің ойлана қарайтын үлкен қара көздері маған қатты ұнады. Керексіз жерде қазбалап, болмашы бірдемені сын көріп, арзаны

мен оңайына ұмтылатын адамның көзі бұған ұқсай алмайды. Әр жағы тайыздығын аңғартып, сенімсіз қыпылықтайды. Мирошниктің көздері қалтқысыз сенім білдіре қарайды екен. Мұндай командир жауынгерін сеніп жұмсайды, сен ойдағыдай орындап келесің.

— Ал, жолдас сержант, баянда,— деді Мирошник, жазған қағазын жинап қойып.

Мен соңғы үш күннің ішінде көпір маңында болған жайды түгел баяндадым. Өткел жайын да айттым. Лейтенант ықлас қоя тыңдап, үстірт кеткен жерлерімді бірер сұраумен анықтап алып отырды. Кейде менің орысша сөйлеуім кедір-бұдыр шығып қалғанда лейтенанттың көзінде күлкі ұшқыны жылт ете түседі. Бірақ ондай кезде де, кейбіреулерше, көзін бұрып әкетпейді, тура қарап отырып күлкісін тыяды. Әрі әдемі, әрі дұрыс сөйлейін дегенде көп сүрінетін бір әдет бар ғой, менде сол бар еді, сол өңірге шығып кетіп барып әрең тоқтадым. Соңғы бір сөздерімді ажарлап айтқым келіп, қанша сықпақтасам да ажарланбады.

— Отырыңыз! — деді лейтенант, мен орыс тілінің әртүрлі өткелдерінен жүзіп, малтып, әрең өтіп болған соң. Отыратын орындық жоғын енді өзі де есіне түсіріп,— я, орындық әзір жоқ... көсіле кет... Азырақ демал,— деді. Мен Владимир Толстов деген жауынгерді шақырып алып, ерекше тыңдауын өтіндім.

— Ерекше тыңдайтын неменесі бар? — деді лейтенант.

— Барлауға барып келіп еді.

Володя менен гөрі де бытыраңқы сөйледі. Бұрын баяндама жасап көрмеген жас жауынгер көрген-білгенін ілгерілі-кейінді пайымдап, бірді айтып келе жатып, екінші бірдемеге түсіп кетіп, аяқтай алмай қойды. Мана маған айтқанда көп нәрселерге баға бере айтып еді, енді оның бәрін тастап, келе жатқан жау танкыларының ішіне кіріп алды да, шыға алар емес. Ұялшақтық істеп, фашист капитанын өлтіргенін айтпай қоя ма деп қорқып ем, ойлаған жерден шықты... Ол туралы түк айтқан жоқ. Моншақтап, терлеп те кетті.

— Не бар көргенім осы, жолдас лейтенант,— деп тұрып қалды.

— Болдыңыз ба?

— Болдым...

Мен Володяны шынтағыммен түртіп қалдым. Володя енді ғана түсініп, тағы бірдемені айтқысы келіп еді, ерін-

дері бір дірілдеп, бір ыржиып жайылып кетіп, айтқызбады. Асығыс-үсігіс қалтасынан сары сапиян әмиянді алып, лейтенантқа берді де, Володя екі адым шегініп барып тұрды.

Лейтенант капитан Корринидің қағаздарын түгел қарап болды да, екеумізді де ойлы көзімен бір шолып өтіп:

— Рахмет, жолдастар. Барыңдар. Демалыңдар, қырыныңдар...— деді. Әлуетті қолы, әлденеменеге уәде байласып тұрғандай, екеуміздің қолымызды да қатты-қатты қысты. Мен ішімнен «әзірмін!» дедім.

— Сен неге мені алдап ұрдың? — деді Володя былай шыққан соң. Даусында әлгі қысылыстан қалған ба, болмаса, жаңадан келе жатқан бір жәбір бар ма, әйтеуір діріл бар екен.

— Алдап ұрғаның қалай?

— Мен ауызба-ауыз баяндама жасай алмайтынымды білетін едің ғой?

— Иә, білем...

— Бәріміз де баяндамамызды жазып алмаушы ма едік, мектепте?.. Не болды міне!.. Шатып шатпақтағаннан басқа түк айта алғаным жоқ.

— Алдымен, мектеп кеңшілігін ұмытқаның жөн,— дедім, жарымы қалжың, жарымы шын мағына бере сөйлеп.— Сен екеуміз бұл соғыста жазба баяндама жасап жүруге уақытымыз да бола бермес, еш нәрсені шатыстырған жоқсың, бәрін де айттың.. Маған айтқаннан асырып айтқаның да болды. Үйрене бер осылай...

— Танкылар туралы да айттым ба?

— Көп айтқаныңның өзі сол болды.

— Өзге жағы қалай шықты?

— Өзге жағын айтқан жоқсың...

Володя тұра қалды...

— Қысылмай-ақ қой... Бәрін де дәл-дәл айттың,— деп, көңілін жұбаттым. Өйткені, көңілі тыншымай Володя ұйқтай алар емес еді.... Енді міне, көңілі орнығып, көзі күлімдеп, қобалжу жоқ, қозғалақ жоқ, маужырап ұйқтап кеткелі жатыр...

Бір кезде бәріміз бірдей оянып кетіппіз. Біреу бүйірімнен түйіп қалғандай болып, Володяға:

— Немене? — дедім. Ол маған:

— Сен немене? — деп, жауап берді.

— Сенбісің?— деп Семен Володяға қадалып отыр да:

— Өзің ғой! — деп Сережаға қарайды.

Бір жаппада жатқан адамның бәрі осылай, біріне-бірі қарап қалыпты.

— Жер сілкініп тұр,— деді Володя, бәрімізден бұрын есін жиып.

Білте шам безгек болғандай қалтылдап тұр. Терең қазып, төбесін қабат-қабат бөренемен жапқан жаппамыздың бұрыш-бұрышынан топырақ суылдайды. Ауруханадағы «құм сағатының» құмы қалай жылжыса, топырақ та солай жылжып, солай сусиды. Жаппамыз теңселіп тұрғандай, астымыз дір-дір етеді.

Қатты ұйықтап қалған жастар жақын түскен снаряд даусын естімей, жерді қатты нұқып қалғанын сезіп оянсақ керек. Жер бізді түйіп қалып оятыпты.

Жүгіріп далаға шыға келсем, үш жерден аспанға атқан шаң-топырақ, өркеш-өркеш болып, жерге қайта төгіліп келеді екен. Таң атып қалыпты. Өкірген, ұлыған, гүрілдеген соғыс үні үстімізге келіп қалыпты. Немістер оқты қыдырта төгіп, біздің қолдың қай жерде екенін анықтап жатыр. Жау снарядтары бірте-бірте ілгерілеп, жақын түсе бастапты. Анадай жерде тұрған сұлу бір қара емен бар еді, ауыр снаряд соның түбіне келіп ұрылды. Емен шаң-топырақтан көрінбей бір кетті де, аздан соң бар жапырағынан бір-ақ айрылып, сорайып қалды. Бұл жолы немістер алыстан ұратын зеңбіректермен атып жатыр. Орман үстінде суылдап құйын өтіп бара жатқандай естіледі. Кейде қамысты қырата жапырып ордалы қабан келе жатқандай, кейде түнде ұшқан топ үйректің қанат қаққанындай ғана болып, снаряд сынықтары ұшады. Үн де, снаряд та, ұшқындар да жақындап келеді.

Мен жаппаға қайта түсіп, жолдастарыма жайды айттым. Бәріміз де құлағымызды сыртқа сала отырып, қару-жарағымызды асынып алдық. Жаппаның аузынан жалтыратып тұрып тазалаған екі әдемі етік көрінді. Одан кейін тізесінің қыры жойылмаған сұр шалбар көзге ілеге бергенде:

— Амансыздар ма, жолдастар! — деп, лейтенант Мирошник ішке түсті.

Мирошник жалғыз емес, қасында саяси басшымыз Ревякин бар екен. Бәріміз орнымыздан тұрдық, екі иығымен төбені тіреп, оңтайсыз еңкейіп Семен Зонин тұр.

— Демалдыңдар ма, тынықтыңдар ма? — деді Мирошник.

— Тынықтық, жолдас лейтенант,— деп, мен бәріміздің атымыздан жауап қайтардым.

Политрук Ревякин бізге соғыс басталған күннен бері таныс еді. Әнеугі жолы фашистік Германияның әр түрлі армандарымен таныстырып еді, бұл жолы Смоленск төңірегіндегі айқастарға жалпы шолу жасап кеп, жауынгерлердің өздері қортынды жасай алармық босағаларға әкеп тіреп қойды. Өзі оқытушы, әр ойын буалдыр айтпай, өресі жеткен жерге дейін түсінікті сөйлеуге тырысатын адам. Ревякиннің бұл жолғы әңгімесінен біз екі түрлі нәрсені берік ұстап қалдық. Неміс армиясы күн сайын бөгеліске көбірек ұшырап, кейбір жерлерде бір жетінің ішінде бір адым ілгері аттай алған жоқ. Екінші, біздің әскердің күн санап күші кіріп, тәжірибесі молайып, кей аудандарда тұрақты табан тіреске қол жетіп қалған.

Көпір басында өткен күндерде біз соғыс хабарынан сырт қалып едік. Қазір енді, жиналған ойымызды Ревякинге айтып, дұдамалымызды сұрап алып жатырмыз. Фашист армиясының бет алған түрін мен төрт тармақты темір айырға ұқсататын едім. Қазір соның төрт тармағы да тас кедергіге тіреліп, әрі өте алмай, кейбіреуі майыса бастағандай көрінетін. Ілгері басқан сайын тас кедергі күшейе түседі, тармақтар бір күні сынады... Ревякинге осы ойымды айттым. Ревякин әуелі бәрін дұрыс деп бастады да, тереңдете келе айырдан да, тас кедергілерден де еш нәрсе қалдырған жоқ. Бір жағынан күнбатыс елдерінің бар қаруын сыпырып алып, армансыз қамданып келіп соқтыққан Германия темір айырға ұқсамаса, біздің қарсылықты тас кедергіге ұқсату тіпті олқы екен. Ревякин баптап қана тереңдеген сайын, айыр мен тас кедергі дегенімнің қандай дәрменсіз замандардың қаруы екендігі есіме түсті...

Әңгіме аяқталғанша, сырттағы атыс та тоқтады. Мирошник пен Ревякин екеуі біздің взводты сапқа тұрғызып, ағаштың қалың ортасына қарай алып кетті. Онда бізді дивизия командирі, полковник Орехов күтіп тұр екен.

Орта бойлы, самайына бурыл кірген, жаңа ғана толыға бастаған полковник бізді анадайдан бақылап тұрды. Қасында тұрған әр түрлі әскер бөлімдерінің командирлерінің ішінен әнеугі көпір басында кездесетін зеңбірек полкының командирі, майорды таныдым. Майор полковникке бірдемелерді қадағалап айтып, қолын шекесіне апарып, қоштасты да кетіп қалды.

Полковник көзі әйелдің көзіндей тым әдемі, өңі көптен ұйықтамағандықтан қуаң тартқан, ықшам киінген, мүсінді адам екен. Біз команда бойынша қатып-сіресіп тұр едік, полковник жақындап келіп:

— Мына көгалға отырыңдар,— деді.

Біз де отырдық, полковник баяу ғана сөзін бастады.

— Неміс армиясын көзімен көрмеген жауынгер, қандай жаумен кездесіп қалғанын да дәл біле бермейді,— деп бастады полковник.— Біреу әрі ойлап, біреу бері ойлап қалады. Жау күшті деп, өз күшіңді орынсыз төгу де зиян, жау әлсіз деп, қапы кету де зиян. Жауымыздың қару-құралы бізден анағұрлым басым. Әскері күнбатыс елдеріне оңай тізе бүктіріп, әлі беті қайтпай келе жатқан әскер. Әскері де, қару-құралы да шабуылға бейімделіп әзірленген... Қару-құралының басым жағы танкы мен әуе кемелерінде. Қазір сол қару-құралды жоятын арнаулы бөлімшелер жасап жатырмыз. Қарама-қарсы майданда ғана емес, жаудың өз ішіне де кіріп соғысуымыз керек. Арнаулы бөлімшелер қай түрмен болса да жаудың техникасын құртуға тиісті және... нағыз мағнасындағы барлаушылар да солар болады,— деп, полковник бәрімізді сыдырта бір қарап өтті.

Полковник жаңа бір сөйлем қосқан сайын, әлгі айтқан арнаулы бөлімшелерінің міндеттері де кеңейе түседі. Мұндай бөлімшелердің атын әрі ойлап, бері ойлап, ешбір уставтан таба алмай отырмын... Бірақ полковник мұны алдақашаннан белгілі бір нәрседей етіп айтып отырған соң, бізге де онша қиын-қыстау көрініп отырған жоқ. Солдат деген жұрт командир сөзіне сеніп үйренсе ғана ойдағы жерден шығады. Ал, сендіре алу — командирдің міндеті. Кейде командирді — әкесі, солдатты — баласы деп те айтады. Мұның жақсы жағы — әкелік пен балалық сияқты, мәңгілік ардақты сезімді қозғайды. Бірақ әке бола білу де қиын, бала бола білу де оңай емес. Полковник Орехов осы аңғарды байқап сөйлеп отыр. Артық уәде, айғай ерлікті тілемей, барлық жайды бар салмағымен алдымызға тегіс жайып салды да, бәрімізге ортақ міндеттерді айтты.

Әлі біз солдат болып та жетілгеніміз жоқ. Сондықтан, мынау бір бейбіт жиналыс, аздан кейін полковник «қане, кім сөйлейді?» деп сұрайтындай, я болмаса, «қарсылардың жоқ па?» дейтіндей көрініп кетіп отыр. Бірақ полковник оны сұраған жоқ:

— Бірінші бөлімшенің командирі етіп, ысылған, сыналған жолдас, сержант Боринды тағайындаймын,— деді. Бүкіл бір взвод болып, ысылған командирді көруге айнала қарасып қалдық. Өзіміздің арамыздан күнге күйген күрең жүзді, шегір көзді жас жігіт тұра келді. Ығыспай, жасқанбай тез тұрды. Бірақ көзінде «жаңағы айтқан сыналған, ысылған командир дегеніңіз мен боламын ба?» деген сұрау да тұр еді. Полковник оған «отырыңыз»,— деді.

— Екінші бөлімшенің командирі етіп, асқан барлаушы, ескі шекараның ескі қызметкері, аға сержант Сарталиевті тағайындаймын,— деді полковник.

Мен бе, басқа біреу ме деп мен таңырқап қалдым. Сарталиев деген татар да, өзбек те болуы мүмкін. Оның үстіне, мен әлі аға сержант емеспін. Полковник аға сержант дегенді жаңылысқан адамша айтқан жоқ, сенімді айтты. Бірақ дивизиядағы барлық сержант пен аға сержантқа дейін біле беру қиын да нәрсе... Сондықтан, мен тіпті ыңғайсыз халге түсіп қалмайын деп, орыннан жылжып отыру мен тұра берудің арасындағы бір дұдамал қозғалысты жасадым...

— Отыра беріңіз, жолдас аға сержант, отыра беріңіз,— деді полковник маған тура қарап. Аталған менің атым екеніне енді ғана көзім жетіп, орнымнан атып тұрдым.

— Ал, жолдас Ревякин, бұларға тым болмаса бір-бір комсомол ұйымдастырушысын бер,— деді полковник жалынғандай, жымия сөйлеп.— Бәрі де жас жігіттер, онсыз көңілсіз болар...

Ревякин комсомол ұйымдастырушыларының аттарын атады: маған Володя Толстов кез болды. Сол күнгі менің үлкен қуанышым да сол еді. Енді нағыз майданға аттанғалы тұрғанымызда, біріміз командир, біріміз комсомол ұйымдастырушысы болып, Володя екеуміздің бір бөлімге кез болғанымыз тағдырдың бұйрығы емес екенін білсем де, себебін түсіне алмай тұр ем, оны да полковниктің өзі ашып берді: екеуміздің кеудемізге де өз қолымен «Өжеттік үшін!» деген медаль қадады.

Әшейінде оңай айтыла беретін «өмірлік дос», «өмірлік жолдас» дегендер нағыз жан берісер сынға түсе бермейді. Ал, қатар тұрып алысқан екі жауынгер бірінің жанын бірі әр күнде он рет алып қалады десек, онымыз жалған да болмайды. Сондай қысылшаңды бір күн бірге өткізген екі жауынгер, жоғары антты айтыспаса да өмір мен өлім арасында сынасқан достар болады. Володя екеуміздің

арамыз осындай еді. Оның үстіне, лейтенант Мирошник менің аз күн болса да сыр алысқан жігіттерімді өзіме берді. Семен Зонин деген, ертегінің батырларындай емес пе! Бір өзін алып, бір батальонға қарсы ұмтылсаң, тайынармысың! Бәріміздің ішіміздегі нағыз әскер мінезді адам — Петр қандай! Ішкі бір сырдың күйіндей Сергей ше!

Күн бойы дүние жүзінде қорқыныш дегеннің бәрін еске алмай жүрдім. Уілдеген, гуілдеген, гүрсілдеген деген немене ол? Не болғаны үн ғой! Солай емес пе? Жау қару-құралымен күшті болса, біз жеңіп шығатын сенімімізбен, ұлы идеямызбен күштіміз. Жаудың бірлігі — күште болса, біздің күшіміз — бірлікте!

Арнаулы бөлімдерге арнаулы қару-құрал беріп, лейтенант Мирошник бізді өзі шығарып салды. Кешке жақын майданның алдыңғы шебіне келіп тоқтадық. Биік белесті маңдайға ала, ұзын орманның өнбойын өрлей қазылған окоптардың алдыңғы жағына танкы ататын зеңбіректер орнапты. Құрыш маңдайды көздеп ату үшін зеңбіректер ағаш жамылып, алға шығып алып, алдындағы биік белді аңдып отыр.

Енді ілгері басу үшін, біз барлаушының іңір қараңғысын тосып отырмыз. Жүріс-тұрысымызды қанша өзгерткенмен, күндіз жүре берсең батысқа қарай беттеген бейсауат тоғыз адам жау көзіне де тез шалынады.

Ағаш жиегіне жасырына орнаған зеңбіректер баяғы таныс майорым Русаковтікі екен. Ол мана полковниктің қасында бір көрініп қалғанда біздің дивизиядан екенін біліп, талай кездесерміз-ау деген ой келіп еді, енді міне, кездесіп те қалдық.

— Амансыңдар ма, ескі достар! — деп, майор Петр Григорьевич Русаков ағаш арасынан кездесе кеткенде біз де қуанып қалдық. Өзі де қатты қуанып:

— Майданда екі рет кездесіп қалу деген немене, білемісіңдер? Ол көрге кіргенше достық деген сөз! — деді. Володя екеумізді ерекше құттықтап тұрып, менің жағама тағы бір қызыл үшбұрыш қосылғанын көріп:

— Қап, білмей қалғаным-ай! Болмаса, көпірде көрсеткеніңді айтып, полковникке арыз ететін едім,— деді қалжыңдап.

Сонысына қарағанда, менің алғашқы алған медалім мен аға сержант болғаныма майор Русаковтың қатынасы бар-ау деп ойладым.

Бізді көріп қалжың айтып тұрғанмен, майордың іші

қазандай қайнап тұрғаны байқалады. Соғыстың алғашқы күндерінде талай командирдің шашын жұлып жылардай бір қиынға кездескені бар. Сол ауыр хал қазір майордың басында еді. Жаудың танкілі лектері, үстіне киген құрышы аз болғандай, бейбіт жұртты оқ қағар қылып алдына салып, айдап келе жатыр. Мыңдаған бала-шаға, кемпір-шал артына бұрылса, желкесіне төніп тұрған көк найзаны көреді де, тағы ілгері аттайды. Дүниеде мұндай зұлымдыққа барған ешбір әскер болған емес. Сонша қару-құралмен, қиқулап құлақ тұндырған мақтанмен келе жатқан жау, бейбіт халықтың артына тығылады!

Халдың ауырлығы да осында. Майордың алысқа сілтейтін ауыр зеңбіректері кейін шегініп қарап тұр да, жауды маңдайдан атар зеңбіректерімен ғана күтеді.

— Тәңрі жарылғасын, аға сержант,— деді майор жалынғандай үнмен,— жігі ашылған жерін бір анықтап берші! Менің барлаушыларым зеңбірек жетер жердің бәрі бейбіт жұрт, неміс танкылары сол жұртпен аралас қозғалып келе жатыр дейді. Міне екі күн бойы оқ шығара алмай отырмын! — деді, қатты назаланып.

Неміс зеңбіректері алыстан атқылап, боратып оқ төгіп жатыр. Біздегі «соғыс тәңірілері» бейбіт жұртты аяп, үн шығара алмай тұр. Біздің зеңбіректер жаудың қолын көпір үстінде, өткелдерде, жол бойларында тосып атуға болар еді. Өзге нәрсе тапшы болса да, зеңбірек оғы жеткілікті еді. Бірақ амал жоқ, найзалы жауды сен қамшымен күтіп отырғандайсың.

Көпір біткенді қиратып тастауға тағы болмайды. Әр көпір ең алдымен өз еліне пайдалы. Танкылы, машиналы жау қолдары алдын орап кетіп, әлі жете алмай келе жатқан әскер бөлімдері де бар. Жалпы дүрлігіс-дүрмек үстінде, жау қолы басып қалған жердің бейбіт халқы әлі шығысқа қарай жылжып барады, әлі сиреген жоқ. Үлкен күрең жолдармен жау лектері келе жатса, қақтықпай-соқтықпай, сайсалалармен қатар жүріп келе жатқан біздің әскерлер де бар. Қысқасы, біздің зеңбіректердің алдында кедергі көп.

Мұның бәрі де майор Русаковтың айтқан күйзелісі еді. Сондықтан, мен ол кісіден:

— Қысқасы, жау мен елдің жігін ашып бер деп бұйырасыз ғой, жолдас майор?— деп сұрадым.

— Аға сержант, сіз менің қарамағымда емессіз, мен қайдан бұйыра алайын...— деп, майор күліп қойды. Екеуміз бір ғана қарастық та түсініп қалып, қол алыстық.

— Ал, оң сапар болсын, тірі қайтыңдар! — деді майор.

— Жақсы, майор жолдас, тірі қайталық... Өлгісі келмейтін бір адам бар деп есітсеңіз, ол менің жауынгерлерім,— дедім.

— Сен мені күншығысқа қарай өткізбей көп бөгеп едің, мен сені батысқа қарай бөгемей өткізейін! Бар!.. Бұл жолы медаль емес, орден алатын болып қайт! — деді майор, қолымды қатты қысып.

Мен үндемей ғана ішімнен уәде еттім... Майордың жүзінде уәде алмай тынбайтын қатты күйініш бар еді. Осындай адамдар бізге күйініш-қуаныш, достық-жолдастық, бірлік-теңдік деген нәрселермен ойнамауды үйретті. Өзім демей, біз деп, ерлік дақ емес — егіз, білекте емес — жүректе деп үйретті.

Барлаушылар «таңы атып» іңір қараңғысы түсе, біз жүріп кеттік.

9

Жазғы түн өлі даланы күзетіп жалғыз қалғандай. Егін маңайында ән де жоқ. Бақша арасында күлкі де жоқ, иесіз қалған поселкелерде үн де жоқ. Қалың түскен шықта жосылып жататын із де жоқ. Әні мен сәнінен айрылып, жас жесірдей мұңайған жазғы түннің өзі ғана қалыпты.

Алыста қалған жолдармен әлі ағылып жатқан жұрт дыбысынан біз де құлақ үзбей келеміз. Бұл өңірдің тұрғын халқы түгел жол бойында. Дағдылы еңбек шарасынан шығып қалған күйінішті жұрт оңай ашуланысып қалып, оңай айғайласып қалып келеді.

Бұл түнде бізден асығыс келе жатқан адам болмасқа керек. Бірақ тура жолмен жүре алмай, қайдағы қалыстарды іздеп, бұраң жүріп келеміз. Шығысқа қарай ағылған жұртқа қарсы жүру мүмкін емес. Бұл жұрттан ығыспай-ақ, қабырғаласып кете берер ең, ол жұрттың ішінде жаудың барлаушылары келе жатпағанына кім кепіл? Жауды аңқау көру — өз аңқаулығың болады. Осындай қалың жұрт батысқа қарай ағылып бара жатса, сол көптің бірі боп біз қандай оп-оңай араласып кете берер едік! Сол сияқты, сырт киімді өзгертіп киіп, жаудың барлаушылары да қаптап-ақ, араласып келе жатқан болу керек. Жолға жоламауымыздың себебі де осы.

Күдікті көрінген жерлерден жорға дуадақтай бұрып өтіп, жұрт келе жатқан жолдардан бұрылып кетіп, көп уақытымызды өлтіріп келеміз.

Иесіз қалған колхоз бақшалары төгіліп тұр. Пісіп қалған алма мен өрік топ-топ етіп үзіліп түседі. Мейіз ағып барады. Ең аяғы күзетші иттердің де үргені естілмейді. Бидай бастары біріне-бірі асылып, иіле бастаған.

Аяңдап кеткенде алдымызда отыратын Семен Зонин, еңбектегенде ең артта қалады. Екі метр ұзын бойы оралымға да келе бермейді, арқасында мықты бір нардың жүгі және бар. Сондықтан, ол даусыз бір нақылды әлсін-әлсін еске салып келе жатыр:

— Уақыт жағынан ұтылып келе жатырмыз-ау, жолдас аға сержант...— деп бастайды да сөз аяғын,— біздің ұтылыс, жау үшін ұтыс демейтін бе еді?— деп тындырады. Мұнысы еңбектеуді қойып, сау аяңдап кетейік дегені екенін түсіне қалып, Петр оған:

— Басқамыз тұрсақ, тұрайық... Бірақ, Семен, саған тұруға болмайды, көзге түсіп қаласың. Одан да, отырмай, еңбектей бер,— дейді.

— Түнде бұқсаң, күндіз қайтесің, жерге кіріп кетемісің?— деп, Семен де Петрді қаси сөйлеп, сөз аяғын оңтайсыз орап әкеліп,— қорыққаныңнан! — деп бітірді.

— Біздің уақыт түн ғой, Семен... Көзге түсіп қалсаң, арқаңдағы жүкті тым болмаса алға қарай бір лақтырып жібер...— дейді Петр.

— Саған қарай ма?

— Ие, маған қарай.

— Астында қалып жүрмейсің ғой?..

Күш жағынан онымен ешкім таласа алмай қалады. Семен кеңкілдеп күліп жібереді де:

— Ендеше келіңдер... Бәрің арқама міниңдер. Сонда тезірек жетеміз,— деп тұра берген түйедей шұбатылып, еңбектей жөнеледі.

Сол жағымызда теңіз жатқаны сезіледі. Өзі де көрінбейді. Толқын дыбысы да естілмейді, дымқос ауадан тұз исі келеді. Батыс жақта әр жерде жанған үлкен өрттердің мұнары қосылып, енді бір үлкен теңіз өртеніп жатқандай көрінеді. Кей жерлерді жау өртеп келеді, енді бір жерлерді жау қолына түсірмейін деп, тұрғын елдің өзі өртеп кетіп барады.

Біз бақылап келе жатқан үлкен жолдың үстінде әскер бөлімдерінің ауыр қозғалысы сирей бастады. Гүрс-гүрс басқан әскер адымы да естілмейді. Ағаш доңғалақтардың тықылы мен ағаш арбалардың сықыры ғана естіледі. Бұл әлі ағылып жатқан бейбіт жұрт пен әскер бөлім-

дерінің жүктері. Бір жерінде маң-маң басып кемпірдің өгіздері де кетіп бара жатқан шығар.

— Жұмыртқаламай, құр сылаңдап...— деп анда-санда тауығына ұрсып қойып, кемпірдің өзі де кетіп бара жатқан шығар...

Бұдан бірнеше күн бұрын жұрттың қозғалысында бір асығыстық бар еді, қазір ол жоқ. Ұзыннан-ұзақ шұбатылған қалың көп баяу қозғалады. Жұрт әрі шаршаған, әрі қорқу дегенге бойы үйреніп алған сияқты. Ағаш арасында, саяларда ұйлығып ұйықтап жатқан топ-топ адамдар кездеседі. Үйінен шыққанда үйіп тиеп алып шыққан нәрселері де енді жеңілденіп қалыпты.

— Анау көпірдің шуы! — деді сақ құлақ Петр.

— Келіп қалғанбыз ба?

— Келіп қалғанымыз.

— Оң жағымызда, не базарда болатын, не көпір аузында болатын у-шу бар екен. Көбінесе, басым шығып жатқан адам даусы. Әйелдердің қарғыс айтқанда шығатын ащы дауыстарына араласа, қысқа-қысқа зекіп қалған еркек даусы келеді.

Бұлтты қабағы тұнжырап, таң да біліне бастады, нысанаға алған көпірге біз де жетіппіз. Өзеннің арғы бетінде оңтүстікке қарай созылып, үлкен деревня жатыр. Бау-бақшалары солтүстікке қарай созылып, алыста қарауытып көрінген қалың орманға барып тіреліпті. Деревняда үн де жоқ, от та жоқ. Жалғыз ғана ұлыған иттің үні естіледі. Оған жауап берген ит және жоқ. Айналаны анықтау үшін, жата қалып қарадық.

Шабуылмен келе жатқан неміс армиясын біз тосар жер осы өзен, осы көпір. Бізден кейін қару мен қару әңгімесі басталады. Жау танкылары иықтап келе жатқан бейбіт жұртты бөліп әкетер шекарамыз да осы.

— Немістер! — деді Петр жатқан бойы.

— Қайда? Қане?

— Жерді тыңда!

Жерге құлағымды тосып ем, дәл астымыздан ауыр қол өтіп бара жатқандай, жер дүңк-дүңк етеді екен. Тас жолмен келе жатқан танк лектерінің дүрсіл-гүрсілі басынды көтерсең естілмейді де, құлағыңды жерге тоссаң айқын естіледі. Ауыр қолдың жат үні айқын танылып қалды. Манадан алаңсыз келе жатсақ, енді бірінші рет айқас шегіне жетіп қалғанымыз бәрімізді бір уыс қылып, үркердей жинапты. Командир әмірін күтіп жолдастарым маған қа-

райды да, алғашқы бергелі тұрған әмірімнің аумағын анықтай алмай, мен тұрмын. Сасыңқырап қалып, тапсырмаларымды тым көп беріп, екі жауынгерімді көпір маңайын барлап қайтауға жібердім.

Көпірден бес шақырымдай жоғары, қызылды-жасылды оттар жарқылдасып қалды. Әр жерден аспанды сызып, ақ оттар, сары оттар жауап беріп жатыр.

— Ақылдасып жатыр...— деді Зонин, өзіне-өзі айтқан үнмен.

Алғашқы абыржудың әсері болу керек. Мен одан:

— Нені ақылдасады?— деп сұрадым...

Жау қолының алдыңғы лектеріне кездесіп қалғанымызда енді дау жоқ еді. Тоғыз жауынгерге лайық айқас жобасын жасап алу керек болды. Біз жау жарықтары көрінген тұсты қағазға түсіріп алып жатқанымызда, жөл бойын қуалай атылған қызыл оттар беріректен басталып, шұбап әрман асып кетті. Зонин маған қайтарар жауабын енді ойлап тапқандай:

— Көпірден өтуге болмайды, «тоқтаңдар!» десіп жатыр,— деді.

— Мүмкін...

Көпір маңайын барлауға кеткен екі жауынгердің бірі Петр Ушаков бар жайды түгел байқап келді. Көпірге келіп тірелген жау қолы жоқ, сиреп қалған жаяу жұрт өтіп жатыр екен.

— Азған-тозған түрлеріне қарағанда осылар соңғы топтар болу керек,— деді.

— Қанша екен?— деп сұрады Володя.

Ұнатпаған сұрауға оқыс жауап беретін әдеті бойынша, Петр:

— Бір базар! — деп, бір-ақ қайырып тастады.

Жауынгерлерімнің көз қарастарындағы «ал, қайтеміз?» деген сұрау әлі жауапсыз тұр. Қазір қараңғыны жамылып барып, танкылы лекке көлденең барып тисек, бір-екеуін алып қаламыз. Қасқыр оқ тиген жерін бір қауып қалады, артына бұрылады. Ол екі арада бейбіт жұрт иықтап келе жатқан жаудың жігін де ашып алады. Зеңбіректердің жолы да ашылады...

Жолдастарыма осы ойымды айтып ем, Толстов бір-екі сұрау беріп барып мақұлдады да, қолма-қол құмартып жүрген Петр Ушаков:

— Дарынды қазақ халқының алдына басымды иемін!— деді.— Бір-бір байлам граната мен танк өртейтін шөлмек

лақтыратын жерге жетсек, көрерміз еңбектеніп! —деп, құтырынып кетті.

Үлкен-үлкен танкылар үйдей қарауытып, күркілдеп, зіркілдеп бергі қырға шығып қалды. Еңкейіп сығаласаң, жалғыз-жалғыз мүйізге ұсап, зеңбірек мойындары көрінеді. Әлде немене кедергі болып, енді ілгері аттамай, иірілліп тұр. Уақыт тез өтіп бара жатқандай, біз тым баптанып кеткендейміз.

— Костя, дүниеде сендей бақытты командир көргенім жоқ! Жоям дегенің көзін жұмып, жол үстінде иіріліп тұр! — деп, Петр Ушаков менің білегімнен қысып-қысып қояды.

Толстовтың ойланып мақұлдағаны, Петрдің тым қызып мақұлдағаны, жаңағы ұсынысымның бір балаң жері барлығын айтып тұрғандай еді. Қайта ойлансам, көпірді жауға аман қалдырып, азғантайға қызығып тұр екенмін.

— Жоқ! — дедім, жолдастарыма,— алғашқы ұсынысымды қайтып аламын. Екі жүз танкының екеуіне қызығып, жүз тоқсан сегізін өткізіп жіберуге болмайды! Ұзағырақ өмірі бар, үлкенірек кедергі жасап көрейік. Кеттік!.. Жардың астымен жүріп отырып көпірге келдік. Көпірдің астына дәрі қойып жіберіп, аспанға ату онша қиынға да соғатын емес екен. Зониннің арқасындағы жүгі мұндай екі көпірді жоқ қылуға жетеді. Жауды осы жерде бір бөгей алсақ, бүгін дегені ертеңге қалады. Бір айда он бес бүгін, он бес ертең бар. Бөгеуің келіссе, бір айда он бес күн ұтып шығасың! Ол он бес күнде біз күшейе түсеміз, жау әлсірей түседі. Менің есебім осы еді. Жолдастарым бұл ойыма түгел қосылды.

Бұдан бірнеше күн бұрын мұндай көпірді қанымызбен, жанымызбен қорғайтын едік. Енді міне, қара көлеңкені жамылып кеп, аспанға атудың қамын істеп жатырмыз. Неғұрлым күл-талқаны шығып, аспанға қарай жоғары атсын дегендей, астына дәрі сыналап жатырмыз. Амал қайсы, екеуі де ел үшін!

— Өзі бір әдемі көпір екен. Онша бүлдірмесек қайтер?— дейді Семен, қол тиірменнің тасындай кесек дәріні көпірдің төсек темірлеріне байлап жатып.

— Үндеме, Семен! Немістер өз қолдарымен қайта жасап береді, әлі. Тағы біреуін әкел,— дейді Петр.

— Темірі біздің Сталинградта жасалған шығар, таныған дай болып тұрмын,— деп Семен дәріні нығарлай түседі.

— Болды! — деді Володя Толстов ақырын ғана.

— Қош бол, көпір! Құның Гитлердің мойнында! — деп, Зонин тұра берді.

Үн жоқ, орнымыздан тұрып, кейін шегініп барып, түптүп болып өскен тал мен тікеннің арасындағы шұқырларға бұқтық. Шақыр-шұқыр қозғалып, ілгері басқан танкылардың зіркілінен тас көпір қалш-қалш етеді. Ағаш жапырақтары безгек болғандай дір-дір етіп тұр.

— Жақсы көпір екен, ә? — деп, Семен манағы ойынан әлі арыла алмай, маған қарайды.

— От беретін мен болам! — деді Петр. Онысы Семенге берген жауаптай шықты.

— Ие, сен боласың!

Енді бір абайласам, жігіттер тас-түйін, түнеріп алған екен. Айқас кезеңі өз әмірін айтып, жауынгерлер оқпен бірге өздері де атылатындай, жинақы тұр.

«Сарқыраманың аржағында сылдыраманың бержағында» деген сияқты өздері ғана анық ұғатын жұмбақ сөздермен радиошы Женко штабқа хабар беріп жатыр...

— Жау танкылары келіп қалды. Өзім дірілдеп барам деп айт! — дейді Петр, Женкоға қалжыңдап.

— Біздің танкылар болып жүрсе қайтеміз? — деді Володя.

— Біздің танкылар!..— деп, Петр көзін бір жарқ еткізді де, от беретін орнына кетті. Сергей Астаховты ұзын ақ қайыңның басына шығып, жау жағын бақылап тұруға жібердім де, радиошыны бір қыр кейін барып жатуға қайырдым. Екі пулеметшімді қабақта егін арасына қалдырғамын.

Танкылар көпірге жүз метрдей жақындап келіп тоқтады. Күркілдеп, қырылдап, ауыр дем алып, біздің ғасырдың алыптары алдымызда тұр. Жермен бірге дірілдеп, біз жатырмыз. Бір кезде алдыңғы танкы легінен бөлініп шығып, көпірге қарай беттеді. Ақырын жылжып кеп, темір табанымен көпірдің әрбір сүйем жерін байқап басып, бері қарай өтіп келеді. Мұның жау танкысы екенін анық білсек, сол арада жайратып, көпір үстін бөгеп тастауға да болар еді. Толстовтың әлгі бір сөзі ойға дүдамал салып, қашан анықтағанша қимыл жасамауға ұйғардым.

— Жақындап барып, танкінің белгілерін байқап кел! — деп, Толстовты жұмсадым.— Бірақ менің әмірімсіз ешбір қимыл болмасын! — дедім.

Көпірді байқауға шыққан танкы көпірден аман өтіп кетті де, сыңар табанымен шырқ айналып, артына бұрылып, төбедегі қақпағын ашты. Қақпақтан шұбар жыланның ба-

сындай жарқырап, адам басы көрінді. Көпірден қорықпай өткеніне масаттанып, шұбар жылан артындағыларына ірі дауыспен сөйлеп тұр.

— Алло! Алло! — деп айғайлайды. Арт жақтан да әлде не деп жауап беріліп жатыр. Басқа жағдайда бұлардың не сөйлескенін шала ұғынар немісше тіл менде де болатын еді, қазір танкылардың гүрсілінен бір ауыз сөзін аңғара алмадым.

Петр, әрине, әмір күтіп, қалшылдап, ызаланып отыр. Бір топ талдың тасасынан Толстов та маған қарай қолын ербеңдетеді. «Сенің ақылыңның түстен кейін келетін бір әдеті бар» деп, Шегеннің мазақтайтыны да еске түседі. Көпірден аман өтіп кеткен танкыға қарай жылжығысы келгенін білдіріп, сол жағымда сұлап жатқан Семен де аяғымен ұсақ тастарды асықтай сыртылдатып маған қарай ысырып қояды. Жоқ, жолдастар, асықпаңдар! Бұл жолы құланның қасынуына, менің басуым да дәл келеді! Қазір, қазір, қазір...

Көпірден өткен танкы тағы да сыңар табанымен шыр айналып, оп-оңай бұрылды да, тас жолмен ілгері қарай жүріп кетті. Көпірдің қауіпсіздігін білген соң, артқы танкылар да іркілмей қозғалып, ұбақ-шұбақ көпірге таянып келеді. Алдыңғы біреуі көпірдің ортасынан аса бергенде, екінші танкы да кеудесін көпірдің төсегіне салды.

— Тарт! — дедім Петрға...

Гүрс еткен қара бұйра жалын көпірдің темір төсегі мен тақтайларын жұлып алып, аспанға атып жіберді. Ұшқан тастар мен тақтайлар қайтадан құлап суға түскенше, не болғанын анықтай алғанымыз да жоқ. Жанар таудан атқандай қара түтін сейілгеннен кейін қарасақ, көпірден қалған бір белгі жоқ. Екі жартасқа ұсап, суға шоңқия құлаған екі танкы көрінеді. Суды күмп-күмп жұтып, лықсып-лықсып қалып, айналасын ойран-ботқа қылып, қор-қор етеді. Жарқ етіп, жағаға шапшыған су, сарылдап қайтадан өзенге құлап жатыр. Лықсып қап, кейін серпіген ауыр қара толқындар өзен бетін жайқай жүйткіп, тағы ілгері кетті. Құйрықтарымен құлаған танкыларды сүйкей өтіп, сылқ-сылқ күліп, әрі асып барады. Біріне-бірі соқтыға құлаған екі үлкен танкы суға шөккен қоспақ жартасқа ұсап, үнсіз қатып қалыпты. Ағысты өзен еш нәрсені көрмегендей бұрынғысындай жұлқына ағып, төмен сырғып барады.

Енді тез шегініп кету керек еді, жолдастарым тегіс оралмай жатыр. Владимир Толстов жоқ... Көпірден ұш-

қан тастар соның кеткен маңайына көбірек құлаған сияқты еді, жазым болды ма деп қауіптенем. Петр кесірткедей жорғалап, қасымнан шыға келді де:

— Володя қайда? — деді.

Мен оны бірінші ерлік ісімен құттықтадым да, қаупімді айттым.

— Жоқ, Костя, бұл түгел бөлімнің еңбегі,— деді Петр.

Өзеннің арғы жағынан ондаған пулемет оқ себелей бастады. Еңкейе жүгіріп, біз де кейін шегіндік. Әлі айқын атпаған таң мен көпірден көтерілген түтінді шымылдық етіп, біз ұзап кеттік. Жау пулеметтері өзен бойын сүзе атқылап, көпірдің екі жағын жүндей түтіп жатыр. Бір сайға тұрақтай алмай, екінші бір жыраның табанына шыққан тал мен тікеннің түбіне келіп, біз де құлай-құлай кеттік.

Буалдыр таңды айқыш-ұйқыш есіп, қызылды-жасылды оттар жарқылдай бастады. Азырақ жаңбыр сіркірейді. Ракеталар жарығымен манағы көпірден өтіп кеткен жалғыз танкы да көрініп қалады. Қазір ол қираған көпірдің қасына қайта барып тұр. Көпір аузына сығылысып қалған көп танкы, бір-бірлеп кейін шегініп, жолды тастап, ағашқа қарай бет алып барады.

— Екі жүз бар шығар! — дейді Зонин, иегімен танкыларды нұсқап.

— Қорықпай санасаң, бес жүзге жеткізерсің...— дейді Петр оған.

Таң атып қалды. Жау танкылары тез-тез жылжып, бақша арасына қарай кетіп барады. Әрине, күн бойы сол бақша мен ағаш арасынан шыға алмайды енді. Кешке дейін көпір іздеп, түнде ғана орындарынан қозғалады. Қай жерге бекінгендерін анықтап алған соң, бізге де қайтуға болады.

— Володя қайда жүр? — деп, жолдастарым кезек-кезек сұрап қояды. Өжет жастың жоқ болып кеткені бәрімізді де қатты күйзелтіп отыр.

Петрді ағаш басында бақылауда отырған Сергейге жібердім. Танкылардың қай жерге қалай жасырынғанын шамасы келгенше анықтап, қағазға дәл түсіріп әкелсін дедім. Семенді қару-құралдармен осы орнымызды қорғауға қалдырып, өзім Володяны іздеп, көпір маңайын бір шолып қайтуға кеттім. Дос жолдас үшін қолымнан келері сол-ақ болып қалып еді.

Көпір маңайында бір танкы қалмапты. Өзен бетін шыпшып шымшып алып тұрған оқтар алыстан, бақша арасынан келіп жатыр. Володя бәрібір табылмады. Манағы жалғыз

танкы кейін өте алмай, ашыққан жолбарыстай жортып, жем іздеп жүр. Бойтаса табу да оңай болмай қалған сияқты. Біресе пісіп тұрған егінді жапырып-жаншып, арғы ойға түсіп кетеді, біресе бері оралады.

Менің көңілсіз қайтқанымды көрді де, Семен еш нәрсе деп сұраған жоқ. Бір қырын отырған Семеннің сол жақ көзінен сорғалаған жалғыз тамшы жас үлкен бетінің сай-саласымен жылжып, иегіне қарай келе жатыр...

Жалғыз жүрген танкы екі рет біз жақтағы сайға дейін кимелеп келді де, кейін бұрылды.

— Қорқып жүр...— деді Зонин,— тұрақтай алмай жүргенін көремісің? Тоқтаса-ақ біздің келіп қалатынымызды біледі!

Табаны екі елі тиіп кетсе, тапап тастайтын темір жәйттің бізден қорқып жүр дегені маған да ұнап кетті. Екеуміз бір-бір қарасып, жымиысып қойдық.

— Мұның өзін құрту керек,— дедім.— Мұның аман жүргеніне біз айыпты. Қашан қолға түскенше, бұл доңыз бүлік салып кетуі мүмкін.

— Несі бар құртса...— деп, Зонин тұруға оңтайлана бастады.

— Тоқтай тұр... Жиналайық.

Биік егіннің орта кезінде егін бастары қозғалып қойып тұр екен. Бұл не, біздің пулеметшілеріміз, не болмаса, Володя болуы мүмкін. Сергей отырған ағашқа Петр де өрмелеп барады. Жалғыз танкы тағы да көпірге барып тоқтады. Тағы да манағы шұбар жыланның басы көрініп айналаны қарап тұр. Семен мылтығын оңтайлай бастады.

Мен алыстан көретін дүрбіден көзімді алмай отырған бойым, оң жақ шынтағымды қозғап қалып:

— Отставить! — дедім.

Пулеметчиктер де оңайға қызығып кете ме деп қауіптеніп едім, барлаушылар әдетін олар да бұзған жоқ. Егін бастарын тез-тез қозғап, екі адам келе жатқаны айқындалды. Адам әлі көрінбегенмен, егін бастарының қозғалысы екіге бөлініп, бізге қарай жақындап келеді.

Ағаш басынан мысықтай жылжып, сып етіп Сергей де түсе қалды, шұбар жыланның басы да сып беріп ініне кіріп кетті. Танкы бетін бұрып ала сала, манағы Сергей шыққан ақ қайыңды атқылай бастады. Екі пулеметтен түйдек ағытылған оқтар жолындағы шырпы бастарын қайшыдай қырқып, ақ қайыңға барып сонадай соғылып жатыр. Лезде ақ қайыңның бар жапырағын шегірткедей жалмап, сыпырып

түсірді. Жаңа ғана жас әйелдей төгіліп, жайқалып тұрған сұлу ақ қайың, лезде жапырағынан айрылып, саусақ сүйектері сидиған кемпірдей болып қалды.

— Тапсырмаңыз орындалды,— деп, Сергей аман келіп жетті.

— Белгілеп ала алдың ба?

Сергей қарындашпен жасаған суретін көрсетті. Өзеннен бастап, сонау алма бақтары барып тірелетін қырқаға дейін түгел қағазға түсіріп алыпты. Қираған көпір де, шөгіп жатқан екі танкы да бар. Қырқаның етегінен бері қарай, әр ағашты тасаланып тұрған топ-топ танкылар, әр жерде үйіріліп отырған адамдар суретке түгел түскен. Басқа бақылаушы әр түрлі белгі арқылы пайымдайтын нәрселерді Сережа суретке түсіріп алған.

Толстовтан біржола үміт үзіп өзгеміз кейін оралдық. Радиошы Женкоға жетіп, штабқа бар жайды баяндамақшымыз. Кейде егіндік жерлермен, кейде сай-саламен еңбектеп келе жатыр едік, жалғыз танкының бізді көріп қалғаны байқалды. Жолындағы шоқ-шоқ тал мен тікендерді қияқ азу қабандай қырқып, танкы бізге қарай зырғып келе жатыр. Бар екпінімен қатты жүріп, оқ төгіп келеді.

— Граната!.. Шөлмек!.. Әзірлен! — деп, қысқа-қысқа бұйрық беріп, жауынгерлерімді жая жатқызып, танкыны тостым.

Танкымен алысатын жауынгердің ең мықты жауы — зәресі ұшып кету болады. Өзіңнен мың есе күшті бәлемен кездесіп қалғанда, есеппен істер ерлік керек. Ол үшін, ең алдымен жүрегің орнында болсын. Темір қалпақтың астынан шашыңның үрпиіп қалғанын сезесің, бет-ауыз жыбыр-жыбыр етіп, қас-қабағың жыпылықтап кететін кездер болады. Оған тыйым салатын командирдің қаймықпай берген қатты әмірі болады. Бұғып отырып, сасқалақтап берген емес, танкыны құлағынан ұстап отырып бергендей, сенімді берілген әмір керек!

— Ушаков, алға шық! — Ушаков көп іркілмей ілгері еңбектеп кетті.

Бірақ біз паналаған шырпылы ойпатқа түсе қалуға танкының да тәуекелі жетпеді. Қабақтағы қалың егіннен кеудесін ғана көрсетіп тұрып, бізді атқылай берді.

— Астахов, сол жақ бүйірінен! — дедім. Бүктетіле еңбектеп, Сережа да жөнелді. Сережа ұзай алмады, жіңішке белі бұратылып, бір талдың түбіне сұлай кетті.

— Не болды, Сережа? — дедім көзімді танкыдан аудармай жатқан бойым.

— Арқам...— деді.

— Кейін жылжи аламысың?

— Жылжи алам...

Сережа жылжи алмады. Денесін қозғаймын деп, екі қолымен жер тірейді де, басын көтере алмай құлап түседі.

— Зонин, Сережаны сүйреп, радиошыларға жеткіз! Біз келгенше жау танкыларының қайда тұрғанын хабарлай беріңдер! — дедім.

Бүгелектей ызыңдап, айналамызда оқ жүр. Сережаны сүйреп, қасымнан өте берген Семенға:

— Өзің жараланып қалуға болмайды! Штабқа мынаны жеткіз! — деп, манағы Сережа салған суретті бердім.

— Жараланбаймын, жолдас аға сержант! — деп, Семен бір гүр ете түсті де, ойға қарай жылжып кетті.

Қолындағы шөлмегі анда-санда күнге шағылысып қалып, Петр егін жиегіне жақындап барады. Ол мұлт кетсе, келесі кезек менікі еді. Петр Ушаков құмартып жүрген қолма-қолына бірінші рет кездескелі кетіп барады. Көп үндемейтін, қабағы көп жадырамайтын, шаншып, қатал қалжыңдасатын бір мінез жігіт Петр әзір еркін жазыла алмай, назалы жүр еді. Қазір тез жылжып, танкыға тақалып қалды. Танкының сығырайған көзі көре алмайтын жақынға жетіп қалғандай, енді онша бұқпай, сырғып барады. Енді бір он адым жақындаса қолындағысын дәлдеп тастайтындай-ақ жер қалды.

Танкы өзінен-өзі жұлқынып қалғандай да болды, гүрс етіп шаң-топырақ та бұрқ ете қалды. Үстіне қара құрым жамыла қойғандай, танкы бір сәтке көзге көрінбей кетті. Аң-таң болғандай, Петр де басын көтеріп, тоқтап қалыпты. Петрдің байластырған гранаталарын лақтырмағанын мен де көріп отырмын. Сөйткенше болған жоқ, күнге шағылысып, жарқылдап келіп, жаралы танкының денесіне екі шөлмек сарт-сарт ұрылып қалды. Біреуі қақпақтың шетіне тиіп жарылды да, шұбар жыланның басы інге қайта кіріп кетті. Енді танкының іші-тысы бірдей жана бастады. Ыржиып күліп, Володя Толстов тұра келді.

Жаңа ғана түйіле төнген қауіп-қатер бір сәтте жоқ болды.

— Володя!..

— Өй, күшік!

— Өй, көкжал! — десіп, құшақтасып қалдық.

Пісіп тұрған егін гүр етіп тез жанып кетті. Жұлындай болып тік көтерілген танкының қарақошқыл жалынын, егін сабағының ақ түтіні орап алып, желсіз тымықта жер бауырлай жылжып, жайылып барады. Жеңіл ақ түтін қарақошқыл түтіннің алдына түсіп, жетелеп әкетіп бара жатқан сияқты. Танкысының жайын көріп тұрған жау бізді тағы да оқтың астына алар ма екен деп, қауіптеніп едік, оны істеген жоқ, көрсетуге бата алмады. Енді еңкеймей-ақ, сау аяңдап, біз де тез кетіп қалдық. Әлде Володяны көргенде жарыла қуанған Петр енді қарасам ол күйден арыла қалған екен.

— Көпір астына құлаған екі танкыны Петрдің танкылары дейміз де, мынаны Володяның танкысы дейміз... Пісіп-қатқан, ысылған жауынгер болып, батысқа бет алғанда, сөз жоқ, осы танкылардың қасынан өтеміз,— дедім.

— «Кемпірдің өткелі» деген сияқты ма? — деп, Петр езу тартып келе жатты да, кенет өзгеріп кетіп:— Жоқ, Костя, Володяның танкысы деген дұрыс. Петр танкысы деген танкы әлі қолға түскен жоқ. Көпірдегі екеуді «біздің танкы» деп атаймыз! — деді.

Біздікі дегеннен еске түсіп кетіп, ойлана қалсам, аз күннің ішінде-ақ әр жерге қалдырған белгілеріміз едәуір екен. Екі самолет, екі көпір, үш танкы, батысқа оралар кезде кездесуі де мүмкін. Соғыс қазір қалай қарай кетіп бара жатса да түбінде Берлин көшесінде барып аяқталатынын біздің ішімізде білмейтін бір адам жоқ. Жауынгер қазір қалай қарап кетіп бара жатса да әрбір адым аттаған сайын Берлинге жақындай түседі. Әр сағат соғыс өмірін қысқарта береді. Сол сапар қысқарып, сол сағаттар таусылып Берлинге жеткенімізше, талай белде талай белгілер қалатыны да даусыз. Отанымыздың жас ұландары, сол алғашқы ауыр күндерді де осы сеніммен кешті.

Аузымыз кеуіп, тіліміз аузымызға сыймай бара жатқанын айқас біткен соң сезе бастадық. Соғыс өмірінде бұ да бір қызық жай. Манағы әлекпен кешке дейін сарпалдаңда жүрсек, ас-су деген ешкімнің ойына кірмес еді, енді міне, «жұмыстан» босап едік, қаталап барамыз... Радиошы Женко алма бағының жиегіне орнаған екен. Сергейді сүйреп, Зонин де келіпті. Бәріміздің әкеміз сияқтанып, қамқорлық жасай жүретін аққөңіл Семен көлеңкеге алма мен тамақты жайып, әзір отыр екен. Алманы шайнай тұрып, Женкоға штабқа берілетін тығыз хабарды айтты. Шамам келгенше Сергей салған суретті дәл баяндадым.

Сергейді сұр палаткаға салып алып қозғала бергеніміз-де-ақ төбемізден ысқырып өтіп бара жатқан ауыр зеңбірек оқтарының үнін таныдық. Артта қалған өзен жаққа барып гүмп етіп түсіп, гүрс етіп жарылғаны да естіле бастады. Ауыр снарядтар кейде ауаны иіріп ысқырып өтеді де, кейде қарау қамыстың сылдырындай естіледі. Күйініп тұрған Русаковтың зеңбіректері құйындай соғып, боратып кетті. Ішін тартып, аспан күркірегендей, бұлт күңгірлегендей болады. Бізге штабқа қайт деген бұйрық берілмегенде, манағы орнымызда жатып бақыласақ, көп нәрсені көретінбіз. Әрбір гүрс еткен снаряд бір-бір танкыны ұшырып жіберіп жатқандай, жауынгер жүрегі ән салып келеді. Арт жағымызға бұрыла беріп, қарайлай беріп келеміз.

Түс ауа майданның алдыңғы шебіндегі майор Русаковтың зеңбіректеріне келсек, біздің политрук Ревякин де сонда екен. Барған жұмысыңды тындырып қайтқанда, аяғыңды сарт еткізіп, оң қолыңды шекеңе қадап тұрып баяндағың келеді. Бірақ Русаков пен Ревякин оған жібермей, бірден қолдарын соза, құшақтарын ашып:

— Тірімісіңдер, түгелмісіңдер, көксілдер! — деп, бәріміздің қолымызды ала бастады. Русаков арқамнан құшақтай өзінің жаппасына алып түсе бере:— Ал, қалай? — дегенде, мен жауап таба алмай қалып:

— Сізге де батыс жақтың жолы ашылды... — дей салдым. Әскерлік тәртіппен жарты сағат баяндармын деп әзірлеп алған сөздерім, жай әңгіме ретінде айтылар түрін таба алмай, көмейіме келіп кептеліп қалған сияқтанады.

— Денсаулықтарың үшін бокалды кешке көтерерміз, әзірше тамақтана тұрыңдар,— деді Русаков.

Мен Ревякиннің алдына жау танкыларының қайда тоқтағанын түсіріп алған Сережаның қағазын жайдым. Ревякин күлімдеген көздерімен суретті бір шолып өтті де, өз сумкасынан тап сондай етіп сызған қағазды суырып алып, менің алдыма жайып:

— Бәрі де дұрыс па? — деді.

— Бұл қалай дәл шыққан? — дедім, таңданып. Мен Ревякин өзі де сол жерде болып түсіріп алған ба деп қалып едім.

— Неге дәл шықпасын? Дәл берілсе, дәл шығады, ардақтым аға сержант. Бұл сіздің еңбек! — деп, Ревякин менің қолымды тағы бір қысып:— Бірақ сіздің сурет көркемірек екен,— деді.

— Сергей Астахов әрі землемер, әрі суретші боламын деп жүрген жауынгер. Бұл соның еңбегі,— дедім.

Алыстан ататын зеңбіректер үн үстіне үн қосып, мен майданға келгелі бірінші рет үдетіп оқ төгіп тұр. Енді оған жақындаған сайын, ұлғая түскен аспан гүжілі қосылды. Мен құлағымды тысқа сала қойып ем, Ревякин далаға беттей беріп, мені де шақырды.

Дәл үстіміздең танкының ең үлкен жаулары өтіп бара-ды екен. Бомбаларын қаз-қатар қылып баурына тізіп алып, үлкен самолеттер, одан жоғары қараша қаздай қиғаштай тізіліп, күмістей жарқыраған көк қырғилар өтіп барады. Төмен ұшқан ауыр самолеттердің екпінімен ағаш басы су-су етіп, биік ақ теректердің жоғарғы жапырақтары үйіріліп-үйіріліп қояды.

Майданға келгелі мен мұны да бірінші рет көріп тұрмын.

— Шыдай тұр, ұшқанды әлі кейін көресің! — деді Ревякин...

10

Немістер ожар қимылдап, ілгері басып келе жатқан-мен, артына қарайлауы да аз емес еді. Бүйрекке қадалған тас кірнедей Севастополь қаласы алдырмастан қалып бара-ды. Әлі жағаласып, қақпасына жақындатпай Одесса тұр. Украина, белорус халықтары әрбір орманын алдырмас қамалға айналдырып алып, алысып жатыр. Елдің ерлік та-рихына кіріп қалатын оқыс қимылдар Донбасс жұмыскерле-рінен де күн сайын келіп жатыр. Алтынмен аптап, күміспен күптеген күнбатыс елдерінің бекіністерін кілтсіз-ақ ашып үйренген күшті қол біздің жердің әр тасына бір сүріліп ке-тіп ыза мен кекке булығып келеді. Дүниелік деп аталған ба-тыс астаналарының қақпасы сарт-сұрт ашылғанда, Одесса мен Севастопольдікі кешілмейтін мазақ сияқтанып жау кегі қазандай қайнап келе жатқаны даусыз.

Жау қолының әлі түйдек келе жатқанына қарағанда, біздің елді «қырық ру» санап, темір жұдырықпен бір қойғанда-ақ ыдырай бастайды деп ойлағаны байқалады. Таңқы тұмсығымен әр қақпаны бір түртіп қалып оп-оңай төрге шығып алып, содан кейін тіл қатпақшы. Болат жамы-лып келіп соққан жаудың алғашқы екпіні өрт шалғандай екені де рас. Қызыләскер қатты шегінді, бірақ әскерімен бірге ел де шегінді. Құрал тастап, тізе бүккен жоқ, жеңіс күшін жинауға шегінді. Жабулы қабақ, жабырқау күндер ел жігерін қажытқан жоқ, қайрай түсті. Ұлы Отан соғы-

сының сонау бір қаралы күндерінде де сенім оты әлсіреген жоқ, әр кеудені кек кернеп, сәтті сағатты күтуде едік. Біздің дивизия алғаш соғысқа кіргенде жауынгерлердің халі осындай еді.

Бұрын екі-үш күнде өтіп жүре беретін бір өлкеден төрт жеті ішінде өте алмай қойғанына фашист қолбасылары қатты күйініпті. Сиыр мен шошқа түгіл, үйрек пен тауықты автоматпен атады. Пісіп тұрған алманы үзіп алып жемейді, ағашын кесіп құлатып алып жейді. Бейіт басындағы ескерткіш тастарды атады. Бір адым ілгері, бір адым кейін басып, табан тірескенімізге міне бір ай болды. Окоп пен жаппаларымыз кезек ауысып тұрады. Кеше немістер отырған окоптарда бүгін біздің әскерлер отыр.

Қазір мен ерекше бір баппен жасалған неміс жаппасында отырмын. Төбесін қатар-қатар айқыш-ұйқыш етіп тоғыз қабат бөренемен жауыпты. Бүктеліп, жиналатын керме төсекке топырақ түспесін деп, төбеге әлдеқай музейден алып кеткен жұқа жібек кілем керіп тастапты.. Түнде ғана бұл жаппада немістің үлкен бір командирі отырған болу керек. Октябрь революциясының мейрамына арналған жорығымызда күн шыға бергенде біз басып қалдық. Қазір мұнда, қасында бес жауынгері бар, «Қайрақты» колхозының қазағы Қайрош Сарталиев қырынайын деп отыр. Азамат десең де болады, Костя десең де болады, аға сержант десең де болады.

Жаппаның бұрынғы иесі елеулі адам болған сияқты. Күміс жақтаулы әдемі айна, сүйек сапты ұстара, жымың қағып, жарқырап тұрған қырыну саймандары, үлкен ақ бокал толы суынып қалған су, бәрі стол үстінде, құрулы күйінде қалыпты. Кешке мейрамға арналған жиналыс болатыны белгілі еді, жігіттер қырынып алуға көңілдері кетті. Ескі мамандығым есіме түсе қалып, ұстараның жүзін шашыма салып байқасам, қылпылдап тұр екен. Борсық қылынан жасалған жұп-жұмсақ сабындағышты бетіме сүйкегенде иесінің қандай өкініп отырғаны да көз алдыма келді. Қандай рахат сағатын үзіп жібердік екен!..

Жаппаның иесі жан-саяның әр түрін де жақсы көру керек. Бұл соғыс командирінің жаппасы емес, бір бай үйдің бөлмесі сияқты. Соғыста керексіз талай нәрселер бар. Қабырғада толып жатқан суреттер тұр да, стол үстінде қалтаға сыйып кетерлік, алтындатқан альбом жатыр. Сүзетін адамдай, қабағының астымен қараған біреудің суреті менен көзін алмайды. Көзінде бір сықыр бар, әмірші

нышанасы бар деп ойлайтын болу керек, кірпігін қақпайтын жыланның көзіндей, тесіле қарайды. Кездесіп қалсақ, танымай өтіп жүрмейін деп, бет-аузына дәлдеп бір қарап алдым да, босағаға қарай лақтырып жібердім. Сурет босағаға сыртымен барып түсті.

— Жерге басымен түсті ме, кеудесімен түсті ме?— деп, Петр мен Семен бәс тігісіп жатыр.

— Әрине, басымен түсіпті. Қырынатын кезек менікі болды! — деп, Петр қырынуға отырып жатыр.

Осы сияқты бір ауруы бар патшаның жайын бұрын да естігенім бар еді. Ол патша, «мен дәлдеп қарасам, адамның қан тамырын тоқтатып тастаймын» деп, нөкерлеріне қарайды екен. Жағынымпаз сорлылардың қан тамырлары тоқтай қалуы қиын болсын ба, надан патша сол сеніммен дүниеден өтіпті. Бірақ ішкі-сыртқы елдерге онша айбынды бола алмапты. Мынау да сол жарамсақ жәдігөйлердің ықтай беруіне сеніп, өзін-өзі әмір иесі санайтын адамның түрі. Жау окоптарында бұл суретке мен әлденеше рет кездестім. Әр түрлі сипатта, әр түрлі қыр көрсетіп түскенмен, Берлин көшесінде кездесе қалсақ, Гитлер қайсы, басқасы қайсы, жаңылмаспын деп ойлаймын. Ол күнге жетсек, біздің жауынгерлердің ішінен жаңылыса қоятыны сирек-ақ кездесер. Әрбір күн өткен сайын соғыс өмірінің тағы бір күні қысқарғанын есептеп жүрген жауынгерлер ол кездесудің жақындай беретінін де біліп, осы күннен әзірленіп жүр.

Өзім қырынып болған соң, баяғы мамандығым бойынша, Зониннің сақалын ала бастадым. Оның бақандай саусақтары ауыр нәрсе болмаса, ұстара, ине-жіп дегендерге олақтау жұғысатын еді.

— Өзі бір әйел халқын жақсы көретін адам екен... Ілмеген жері жоқ! Неміс қатындарының көрмесі болады деп естіді ме екен?— деп, Зонин қалжыңға қарай тартып отыр.

Бірде-біріне дені дұрыс көйлек тігуге кездеме табылмағандай өңкей жалаңаш әйелдер төсектің айналасын түгел қоршап алыпты. Бірі алға қарай санын тосып, бірі кеудесін тосып, енді бірі сілесі қатып мауыққан мысықтай, сұлаған күйде түсіпті.

Петр немістен қалған жаппаның төрт бұрышын түгел ақтарып шықты. Үлкен бір былғары шамадан толған қара түлкі, қаракөл, құндыз екен. Кішкене темір сандықта толып жатқан алтын сағат, алтын сырға, алтын қаптырмалар бар.

— Мырзаңыз талай магазинге өз аяғымен барып, өз қолын малып шыққан екен. Көресіңдер ме, ылғи бір таңдап алынған нәрселер ғой! — дейді Петр.

— Мына тұрған жалаңаштарды киіндіру керек те!

— Ашып көрсеткен дене жабуды тілеп тұрған жоқ па!— деп, Зонин күтпеген жерден ащы бір сықақ тауып айтты.

Бұл нәрселердің түгел біздің қолға түсіп қалуына Феликс Цельтер дейтін солдат айыпты еді...Таң ата біз осы жаппаның оң бүйіріне шығып алып тиістік. Қарсы алдынан кенет көтерілген «ураға» қосыла, жаппаның айналасына граната жаудырдық. Мырза сол кезде шегініп кетіпті де сорайған солдат Цельтер құтыла алмай қалып, қолын көтерді.

— Бұл ит жалаң аяқ қашқан ба?— дейді Петр, әлдеқайдан құс жүнімен астарлап тіккен қысқы етікті суырып алып.

— Қашуға қалса, суық тиер деп қорқуға шама келе ме! — деп, радиошы Женко етікті айналдырып қарап тұр.

— Осынша жанын күткен командирлер, біздің қыста босқа қырылып қала ма деп қорқам... Қолы тисе күн жылы, жер қарада өліп үлгіргендері ақыл ғой,— деп, Зонин да қосылып қояды.

Бүгін біз бәріміз де көңілдіміз. Талай шайқасып, шабуыл адымын аштырмағанымызбен өндіріп шегіндіре алған да жоқ едік. Мейрамға арнаған жорығымыз ойға алған нысанадан әрірек барып түсті. Күнде бұл кезде немістердің қайта қаршылдасуы болатын еді, оған да мойын бұрғызбадық. Немістердің жаны жақтырмайтын нәрсе, түн ішіндегі қолма-қол. Орыс найзасы дегенді қаны сүймейтіні сонша, «ура» тым жақындап қалса, неміс солдаты окобынан оңай атып шығады. Бұл окопта қолма-қол келіп қалғанша, кейінгі окопқа барып алыстан атысқанды тәуір көреді. Сондықтан, қолма-қолға бір келіп қалсақ, Семен Зониндар оны қолдан шығармауға тырысады. Ал, Семен туралы «тырысады» делінген сөз басқалар туралы қырып салды дегенмен бірдей.

Қазір Семеннің сақалын мен қырып жатырмын. Оның сақалын алуға таласып та қалатынымыз бар. Мынау үйе салған үлкен денеге соқтығып жүріп, мынау көси салған ұзын аяқтардан айналып өтіп, құйған шойындай кең иықтарына асылыңқырап тұрып, өзін әурелей жүріп, сақалын алып беруге бәріміз де қызығамыз. Мынау жалпақ

иықтарымен Семен нардың жүгін көтеріп әкетеді. Мынау бақандай қолдар Сталинградта трактор жасаған қолдар. Қазір қолма-қолға бір кіріп алса, окоптың түбінде жатқан адамды түйреп алып лақтырып жібереді. Семен араласып шыққан окоптың айналасы үйілген дене, жосыған қан болып қалады. Даусы бір гүр етіп қалса, окопта кездескен жау солдатының қару қыларға шамасы қалмайды. Үпұзын неміс солдаттары Семен түйреп алып лақтырғанда тақтайдай ғана салмағы бар жеңіл сезіледі.

Бүгін таң ата Семен бір окоптағы жеті адамды жалғыз жайқап шықты. Мылтығының найзасы майысып қалыпты. Қазір маған бір жеріммен соқтығып қалам ба деп, шамасы келгенше қысылып-қымтырылып отыр. Ол денесін жинаған сайын, бұлшық еттері иіріліп, бүктетіліп, киімін кернеп барады. Байқаусызда біреуге соқтығып қалам ба деп имене жүру оның әдетіне кіріп кетіпті.

— Жетер, жолдас аға сержант, жетер,— дейді Зонин.— Бәрібір бұқаның басынан үлкен басты әдемілегенмен еш нәрсе шықпайды. Қайта, сақал жауып тұратын олпы-солпысы сорайып шыға келеді...

— Жоқ, Семен, бұл басқа кінә қоюға болмайды. Нағыз, бір көрген жауыңның өмір бойы есінен кетпейтін бас деп осыны айтады,— деймін.

— Һім... Онда мұрт қойып алсам қайтеді?— дейді Семен.

— Мұрт?

— Сонда маңайыма жолауға сайтанның өзі де қорқар еді!

— Жоқ, Семен, мұрт қоймай-ақ қой. Мұрт қойсаң, сен бізден анағұрлым үлкен болып көрінетін боласың. Соғыс қаншаға созылса да үйге қайтқанда баяғы жас комсомол күйімізбен қайтайық. Туған-туысқандар да, шешең де, құрбы-құрдастар да, ойнап-күлген қыздарымыз да бізді сол жас қалпымызбен күтеді. Солай емес пе?

— Жарайды ендеше, қыра бер...

— Семен, сенің сүйген қызың бар ма еді?— дейді Петр.

— Менің бе? Болды әрине... Қазір де сүйем бір қызды.

— Таныстырсаңшы қызыңмен!

— Таныстырсаңшы? Қалай таныстырам?

— Кәдуілгідей... Қандай қыз еді, қалай сүйетін едің... Айт соның бәрін...

Бет-аузына иесіз қалған хош иісті аямай бүркіп жатып, мен де өтіндім.

— Айтсам айтайын... Бірақ басқаларыңдікіндей қызықты болып шыққан жоқ,— деп бастады Семен.— Әрине, мен шынашағымдай кішкене қызға ғашық болдым...

— Әринең неменеге керек болды?..

— Әринем бе? Оның керегі болғаны, үлкен қызды мен қайтем? Өз бойымда да бір-екі адамға жететін артығым бар, мен кішкене ғана қызға құмарттым. Одан соң, кімге қызыққаныңды өзің білмей де қалады екенсің... Кейде бір құдай қарғаған жексұрындардың үріп ауызға салғандай әдемі әйелдері болады. Кейде бір өте жақсы адамдардың қасында құрысқан терідей бір бәле жүреді. Соның бәрі де алғашында білмей қалғандықтан болатын сияқты,— деп, Семен айнала қарап қойды.

— Ие, содан соң?

— Содан соң ба?.. Трактор жайында бір кітап іздеп, қалалық кітапханаға кірсем, алтын шашты, қуыршақтай ғана бір қыз тұр екен... Содан басталды да кетті... Керек пе, керек емес пе, кітап сұрап күнде баратын болдым. Қыз да бәле, менің бойыма қарап, көп кітап оқымағанымды біледі-ау деймін:

— Мына бір кітап өте жақсы...— деп, бір-екі кітапты қоса беретін болды.

— Үйге әкеліп қарасам, «Бірінші Петр», «Степан Разин», «Тынық Дон» болып шығады. Бір күні бір жерінен сұрап қалып жүре ме деп, қыз берген кітапты түгел оқып тастаймын. Күндізім түгіл, түнім жетпеуге айналды... Ұзамай Тамара, Татьяна, Земфира, Мәри дейтін қыздарды құшақтатып жіберетін болды. Оқып-оқып отырам да, кітапханадағы қыздың өзі де солардың бірі ғой деп ойлаймын. Күн санап сол қыздарға өзі де ұқсай түседі, күн санап құлпыра түседі... Заводта шаршау дегенді ұмытып кеттім, жұмыстан шыға салам да, Тамараны апарып беріп Земфираны сұраймын. Земфираны апарып берем де Татьянаны сұраймын... Құдай соққан қу қыз түсінеді де жымияды, жымияды да сұраған кітабымды алып береді...

— Аты кім еді?— деп сұрады Петр.

— Аты ма?.. Нина еді... Жымиып тұрғанын маған кітап әперейін деп артына бұрылғанда, сыртынан да танитын болдым.

— Арқасы күліп тұратын болды ғой?..

— Арқасы? Жоқ... Былай бір, қырық құбылтып әкеліп, желкесіне бос тастай салатын бір шаш болады ғой... Сол шашы жымиып тұрғандай болады.

— Сіз осы, ғашықтар жайындағы кітаптарды көбірек сұрап кеттіңіз, біреуге ғашық болып қалған жоқсыз ба?— деді бір күні.— Біліп жүр, біліп жүріп сұрайды, оған не амал қыларсың...

— Иә, оған қылар амал жоқ...— деп, Петр тағы бір шалып қалады.

— Оның рас,— дейді Семен.— Оған қылар амал жоқ екен. Маған бір жері қатты ұнап еді, соны тағы бір оқып шығайын деп едім дедім...

— Ол қай жері?— деді Нина.

— Қырық екінші беті...— деп, өмірімде бірінші рет өтірік айттым. Аппақ жұмыр саусақтары жымың-жымың етіп, мен айтқан қырық екінші бетті ашты да:

— Ие, аттың суретін әдемі келтірген екен,— деді Нина. Арқамнан суық тер бұрқ ете түскенін сездім... Бұған не айтарсың?

— Иә, бұған да ешнәрсе айта алмайсың...

— Бір күні Нина орнында жоқ болып шықты. Кітапхана қаңырап бос қалғандай көрініп кетті.

— Иесіз қалған окоптай де...

— Ие, иесіз қалған окоптай... Паровоздай жүйткіп жүріп, қаланы түгел кезіп шықтым. Бақшаны да екі рет сүзіп шықтым. Екі жердегі театрдан шыққан жұртты да көзімнен өткіздім. Еділ жағасына да бардым. Еш жерде жоқ... Түн ортасында таптым-ау әйтеуір...

— Қайда екен?

— Өзіміздің клубта билеп жүр екен.

— Кіммен?

— Кіммен?.. Кіммен болушы еді, өзіндей бір қызбен! Жігіттердің бірімен билеп жүрсе, мен ол жігітті түтіп тастайтын едім. Құдай сақтап, қызбен билеп жүр екен... Қарап қатыппын да қаппын... Қыз емес, бір жібек... Көбелектей дөңгеленеді. Кішкене аяқтары көзіме түсіп кеткенде, ұрланып қана өз аяғыма да қарап қоям... Жоқ, мен бір пілмен билеп үйренбесем, Нинамен билеуге орайым келер емес. Ойым сонша дөңгелегісі келеді де екі аяғым қозғалар емес.

Әңгімесінің осы арасына келгенде, сол бір сурет көз алдына келгендей, Семен күрсініп қалды да, Петр біржола иығына асылып алыпты. Жолдасың сондай бір әңгімесін айтқанда, қасындағылары әңгіменің ойдағыдай аяқталуын күтіп, ынтығып отырады. Жолдасының мұратқа жетуін тілейді. Әсіресе, майданда жолдасының қуаныш-мұңы

саған да ортақ болып кетеді. Өзіңе тілер жақсылықты жолдасыңа да тілейсің.

Семеннің әңгімесі өз мұңыммен астарласып бара жатқан соң, тым болмаса бұл мұратына жеткен шығар деп:

— Қазір Нина қайда?— деп сұрадым.

— Нина ма?— деді де, Семен үндемей қалды. Көздерін мұң басып, түсі де жүдей қалды.

Семеннің күрсініп қалғанын көрген соң, бұл жайды сұрамауым керек екен. Бәріміздің де үйде қалған әртүрлі армандарымыз бар. Кәрі шешелеріміз қалды, ойлаған ойларымыз, оқуларымыз аяқталмай қалды, сүйген қыздарымыз қалды. Соғыстан бұрын сағынам дейтіндердің енді сені өртеп кетердей кездері болады. Айлар, күндер қауіп-қатерде жүріп, ол мұңдарыңды еске алуға да уақытың болмайды. Осындай бір қол босағанда еске алсаң, күн сайын күшейе түскенін байқайсың. Күрсінесің де сергисің. Үндемей жүретін Семеннің жайы да осы екен:

— Демалыс алып, Одессада тұратын апасына кетіп еді, қазір кім білсін...— деді.

Семен қолын бір сілтеді де тұрып кетті... Не болғанына біз де түсіндік. Мүмкін, мыңдаған босқындардың ішінде арып-талып, әлсіз қозғалып, Семеннің алтын шаш Нинасы да жүрген шығар. Әлі жаудан алысырақ тұрған Сталинградқа жетем деп, жәрдемсіз жалғыз қыз әлі қалтақтап кетіп бара жатқан да шығар... Алтын шаштарын шаң басқан, ойнақы көздерін мұң басқан, жалаң аяқ қыздарды біз де көп көрдік. Қара көз де, көк көз де, қара шашы да, сары шашы да бар еді соның ішінде.

— Нина табылады... Табамыз! — дедім, неге сенгенімді өзім де абайламай.

— Уәде етемісің?— дегендей, Семен маған қарап қадалып қалыпты.

— Әрине, табылады. Біз таппағанда кім табады оны! Тек аты-жөнін дұрыстап жазып алайық! — деп, жолдастарым Нинаның аты-жөнін, бар белгісін жазып алып жатыр. Семен сияқты атақты адамның әйелі жоғалып кету деген ойға сыя алмай, бәріміз де шын іздеуге кіріскендейміз. Ең болмағанда, немістердің қолына түсуден аман деген хабарын алсақ та, Семеннің көңілі бір тынып қалатын сияқтанады. Әуелі ойын-күлкімен басталған сәтті күніміз, осындай бір күрсініске ұрынды да, қалжыңымыз тоқтап қалды.

Штабқа кеткен Владимир Толстов қайтып келді.

Оның бүгін күн бойы айта алмай, жасырып әуреленетін бір сыры да бар. Қашан Ревякин келіп жариялағанша, өзі ұрлықтан ұсталғандай қысылады да жүреді. Оның сыры бәрімізге де мәлім. Володяның анау күнгі танкыны қалай жойғаны күнбе-күнгі соғыс хабарларымен бірге орталық газеттерге басылып шығыпты. Володя қазір сол газетті алып келіп отыр. Бізге келген хаттарды қолды-қолға тапсырды да, газет туралы еш нәрсе айтқан жоқ.

— Володя, қырынбаймысың?— дейді Петр. Володя иегін сипап:

— Жоқ, Петя... Мен тамақ әзірлесем қайтеді?— дейді.

— Немене, су әкеліп шай қоямысың, ет асамысың?

— Әкелсем, әкелейін...

Петр қатал қалжыңдасатын жігіт. Володяны қысып отырып, енді кішкенеден кейін бар сырын өзіне айтқызады. Мен Володяның қыздай қызарып, қысылғанын көрмейін деп, Айдаштан келген хатты оқуға кірістім

Айдаш Ленинградтың белуардан су окоптарында жатқалы айға жақындаған. Маған ағалық қамқорлығын істеп, әр кезде сүйемел боларлық хат жазуға тырысады. Сондықтан, кейбір сөздері тым жоғары алынып кететіні де бар. Айдаш оңтүстік жақта да алтын күз жапырағын төгіп, енді суық түскенін ескермесе керек. Әнеугі бір хатында жатқан окобыма саңырауқұлақ шығып кетті, бір жерден табан аудармай қанша жатқанымызды содан білерсің деп жазып еді. Ленинградты қорғауда қалғандардың табан тірескен ерліктерінен біздің де хабарымыз бар. Бірақ, ай бойы окоп ауыстырмай жатырмын дегені артығырақ кеткен... Бұл жолғы хатында тізеден келген мұзды суға үйреніп алдық. Астың мұз, үстіңнен ақ жаңбыр арылмайды деп жазады. Танкымен алысқан бірнеше уақиғаларды да жеңіл ғана, оңай істей суреттейді.

«Сенің бірінші жауың — үрей» деп жазыпты... Соған қарағанда, батырдың өзі де қорқу дегеннен әлі арылмаған сияқты. Жауынгер қорқу деген сезіммен күнде кездеседі. Өле кету ерлік емес, өзің өлмей, жауыңды өлтіру —ерлік болат та. Айдаш бұл жағын аттаңқырап кетіп әйтеуір маған қорықпа дегенді айтады.

Айдаш өзі жақсы соғысып жүрген сияқты. Хаттың ортасына ғана жапсырып жіберген суретіне қарасам, сирек мұрты едірейіп, қабағын түйіп түсіпті. Екі медаль, бір ордені бар. Өзің көрерсің дегендей бұл жағынан бір ауыз сөз жазбаған...

Ойым хат сөздерінен Володяға, одан қайта Айдашқа көшеді. Біреуі азырақ мақтаныңқырап кеткен, біреуі міне, баладай ұялып, қысылып отыр. Қатар алысқан өзге жолдастарынан бұрын орталық газеттерге іліккеннен қысылып біреуі отырса, біреуі мені тезірек орталық газеттерге бассын деп тұрғандай...

Газет тілшісі келіп сөйлескенде Толстов көпір басындағы уақиғалардың бәрін айтып, өз істегенін айтпай келіп еді. Ол жайды мен баяндап бергемін. Бөлімнің бірге істеген үлкен ісін үстірт сұрап, жалғыз танкыны айналдыра берді, мен айтпадым деп ренжіп келген. Енді, міне, Петрден қорқатындай ығыса береді.

Неміс командирінің төсегіне шалқасынан жата кетіп, Петр:

— Володя, бері кел! — деді.— Темекі орайтын газетің бар ма?

— Мен темекі тартпаймын ғой,— деп Володя Петрдің қасына барды.

— Ендеше, қойныңдағы газетті маған бер! Саған оның керегі жоқ...

Ұялған, қысылғанға қарамай, Петр Володяның қойнынан «Правда» газетін суырып алды да, оқи бастады:

«Оңтүстік майданында Н. дивизиясының өжет жауынгері комсомолец Владимир Толстов жалғыз алысып, жаудың ауыр танкысын жойған...»

Біз шуласып, Володяны құттықтап жатқанда, алыстан ататын зеңбірек даусы гүмп ете түсті. Ойын-күлкілерің тыйылсын дегендей, жақыннан ғана миномет арс етіп қалды. Бізді Ревякинге шақырған бір жауынгер де кіріп келді...

Біздің бөлім түгел жиналған екен. Ревякин орнынан тұрды да, төбемізге ең ауыр бомба тастағандай етіп:

— Москваға қатер төнді! — деді.

Біз солдатпыз. Солдат әр кезде от ішінде. Жанып жатқан от-түтіннің қалай қарай ұшып жатқанын көрмейді де, білмейді де. Бірақ, от ішінде жүрген солдат отын емес. Отты өзі тұтатады, отты өзі қоздырады, өзі жанбай шығады. Солдат көзі соғысатын жердің картасында болады. Бірақ ол Отан картасын да ұмытып кете алмайды. Соғыс бұлты қай жерге төнгенін, соғыс өрті қай жерде жанып жатқанын жауынгер жақсы білуге тиісті. Бүкіл Отан қатер үстінде екенін бәріміз де жақсы білетінбіз. Бірақ мына қатерді күтпеген екеміз, сенгіміз келмеді.

Сыртта екі жақтың зеңбіректері де қарама-қарсы атыс-

қан үлкен бір айқас басталып кетті. Аспанның жыртылып айрылғаны, жердің дір қалтырағаны терең қазылған жаппа астында да айқын естіледі. Сыртқа көзің түсіп кетсе, көтерілген шаң-топырақтан еш нәрсе көрінбей кетіпті. Бірақ мұның бірі де әсер етер емес, бәрі де үйреншікті істер сияқтанып, ешкім қобалжыр емес. Барлық үнді, барлық қауіп-қатерді Ревякин айтқан үш ауыз сөздің салмағы басып кетті:

— Москваға қауіп төнді!

Ревякин бізбен қызбай ғана, ақырын сөйлесіп отыр. Азғана түйіліңкіреп қас-қабақтары, ұйқысыз түндер мен шаң бораған желден қызарыңқыраған көздері атой беріп, айғайлап, қадалып та бара жатқан жоқ. Қайта, оның көздеріне біз қадалып бара жатырмыз. Астанаға төнген қатер салмағын білуге бола ма, сұрана қалсақ — Москваны қорғасуға жіберер ме еді деген сияқты, орынды-орынсыз сұрауларымызға жауап күтіп қадаламыз.

— Москваға қатер төнді! — деп аспан күркірейді.

— Москваға қатер төнді!— деп жер тітіреніп жауап береді.

Әрбір үнде бүгін осы мағына ғана қалыпты, басқасы естілмейді де, сезілмейді де. Өте айқын мағыналы үш сөздің тым болмаса біреуі басқа болмай тұрғаны-ай деп, біреуін болса да өзгерткің келеді. Құлағыңнан кіріп, жүрегіңе барып оқтай қадалған үш айқын сөз орнынан да қозғалар емес. Тым болмаса біреуін жеңілдетсеңші деп, Ревякинге қадалатынымыз да сол.

Политрук Ревякин біздің ойымызды танығандай, Москваны қорғау бекіністерінің қай жермен өтіп, қалай құрылып жатқанын айтты. Бекіністер Москваның өз айналасында да иін тіресіп тұр екен. Бекіністер қазір жау қолында қалған Украинаның кең даласы мен Белорус халқының мүкті, батпақты ормандары арқылы да өтіп жатыр. Совет елінің бұрыш-бұрышында Москва бекінісі салынбаған жер жоқ екен. Қарағандының көмірі арқылы да, Алтай мен Балқаштың мысы мен қорғасыны арқылы да өтіп жатыр. Көмір мен темір, қорғасын мен мыс, бидай мен мақта, мал мен мұнай, менің ұққан ең мықты бекіністерім осылар болды.

Ой сүйрелеп, туған еліңе әкетеді. Майданда бұршақтай құйылып тұрған оқты беріп жатқан Қоңрат пен Балқаш, Жезқазған мен Шымкент, Алтай көз алдыңа келеді, уақытша жау қолына түскен Донбастың орнына тұра қалған

алып Қарағандыны көресің. Құлағың политрук Ревякиннің сөзін есітіп отырса, көз алдыңа осындай берік бекіністер, алдырмас қамалдар келеді. Ауыр снарядтар аспанға атқан қарабұйра шаң-топырақтан Доссор мен Мақаттың аспанға атқан мұнайын көргендей боласың. Сыртта бытырлаған мылтық пен пулемет емес, шауып өтіп бара жатқан көп жылқының дүбірі сияқтанып, майдан үстіндегі қалың шаң сол көп тұяқтан көтерілгендей болып кетеді.

— Москва бекіністерінің бұл мыңнан бірі! — дейді Ревякин.— Москва бекіністері екі жүз миллион халқымыздың жүрегі арқылы, ақындарымыздың жалынды жырлары арқылы өтеді. Әр жазушымыздың қаламынан тамған сия сол бекіністердің құрыш-болат қоршауы болады. Қауіп-қатер кесек төніп тұр, бірақ бекіністер де сенімді! — деді Ревякин.

Сыртта атылып жатқан зеңбірек оқтары енді:

— Москва үшін!

— Москва үшін! — деп кетіп бара жатқандай естіледі. Түйдек-түйдек төмпештеп, үлкен бір сүреңмен атып жатыр. Сол үлкен сүрең манағы ойын-қалжыңдарымызды құйын айдаған жапырақтай айдап әкетті. Қабағы қарсы түйілген көзбен бірге жауынгер жүзі де салқын тартып кетті.

Ревякин бүгін таңертең ғана Москвада болған парадта сөйленген сөздің біраз жерін жазып алған екен, содан үзінділер оқыды. Төніп, тепсініп жау тұрғанда, тебіреніп, кейіп ел тұрғанда, берік сенімді, орнықты қоңыр дауыс:

— Біз жеңеміз! Әделет біздің жақта! Жеңетін де біз боламыз,— депті.

Ревякин сағатына қарады да орнынан тұрды.

— Барлаушы самолеттер жаудың танкылы лектері таянып қалғанын байқап келіпті. Ауыр қол, үлкен мақсат көздеп келе жатқан сияқты. Бүгін жау өте ызалы ғой, қарсы алуға тура келеді,— деді.

Мен тұра келіп, әзір екендігімізді айттым. Командир мен жауынгер арасында айтпай түсінісетін бір сәттер болып қалады. Кейде қадағалап, қайталап айтатын ауыр жайлардың өзін бір ғана көз қарастан ұғынысып қалғанда, командирі кім, жауынгері қандай екендігі де қатар көрініп қалады. Бүгін барлық командирлеріміз бен барлық жауынгерлеріміз сондай бір сергек халде еді. Қазір танкыларымызды қаптатамыз дегенді жау зеңбіректерінің өздері-ақ

айтып тұр еді. Төпей төгіп, ес жидырмайын деген ойы анық.

— Ол сырыңыз мәлім. Аттатпаймыз! — деп, біздің зеңбіректер де қарш-қарш ұрып жатыр.

— Әделет біздің жақта! Біз жеңеміз! — деп, ерсілі-қарсылы айқаса ұшқан мыңдаған снарядтың астымен біз де жүріп кеттік.

— Әшейін емес-ау...— дейді Семен Зонин.

— Немене әшейін емес?

— Зеңбіректердің төпеп кеткенін айтам... Үлгірсек жарар еді...

— Неге үлгірмейміз?

— Алдымыз келе жатқан шабуыл сияқты ғой.

— Аспанның асты қуыс... Біз сыйып өтерлік бір қалтарыс қалар...

Зеңбірек оқтары жиі түсе бастады. Екі аттап. бір жата қалып, әрең жүріп келеміз. «Жүгір!» деген әмірге «жат!» деген әмір жалғаса шығып қалады. Жатуға — уақыт жоқ, жүгіруге — аяқ басар бос жер жоқ, бірақ соның екеуін де істеп, әйтеуір алға қарай кетіп бара жатырмыз.

Ревякин бүгінгі халдың қысаңшылығын айтып отырғанда, мен манағы ойын-қалжыңдарымыздан ұялып отыр едім, қазір абайласам, оным дұрыс та емес екен. Сол бір аз қалжыңмен талай күнгі азап ауырлығын жуып тастағандай, жауынгерлерім жеңіл жүріп келеді. Ойын мен күлкі ой мен бойды көтеріп тастапты. Бұдан бұрынғы, айлар бойы созылған соғыс бейнеті ұмытылып, бүгін майданға жаңа кіргелі келе жатқандаймыз. Мүмкін, бүгін соғыстың жаңа бір күні басталғалы келе жатқанын сезетін шығармыз. Әйтеуір бой сергек, ой ояу келеміз.

— Танкы! — деді Володя алға қарап.

Оқ боранынан көтерілген қалың шаңның ішінен, қазқатар жорғалап келе жатқан қара қоңыздай танкылар көріне бастады. Ревякин айтқандай бүгін бұлар өте ызалы, қарсы алуға тура келеді.

Күн күркіреп тұрғанда шегіртке де шырылдамайтын еді. Жер-көк қосыла күркіреп, қосыла шайқалып тұрғанда, жалпақ жайлауды тұтас жаңғырықтыратын шегіртке шырылындай дамылсыз, тоқтаусыз автомат оғы жауа бастады. Жаудың танкыға мінген жаяу әскері айқас шегіне жеткен соң, түсе қалып, оқ төгіліп келеді.

Ыңғайсыз жерде кездесіп қалсақ та, жағдай талғар

жай жоқ, ескі бір окопқа түсе қалып, әрбір адым жердің қорғаушысы барын көрсетуге әзірлендік...

11

Қат-қабат тарсыл-гүрсілдің астында қалған Ростов қаласы ауыр дем алады. Тау қырқаларындай жота-жота болып көрінетін биік үйлі, тас құйылған кең көшелі, кең тынысты көркем қаланың қазіргі бейнесін будақ-будақ, өрт түтіні мен әр терезесінен жалын атып, балқығандай ойысып, құлап бара жатқан үйлер арқылы ғана беруге болады. Бұрын шаң тұрғызбай, әлсін-әлі жуып, айнадай жарқыратып ұстайтын көшелерде қазір үйіліп, бұрқырап кірпіштер, майысып-бұралып әлдене түрлі темірлер жатыр.

Қала кегі от болып жанып, оқ болып атыла бастағалы екі жетіге айналып барады. Әрбір ақ терек, әрбір алма ағаштары атып та жатыр, атылып та жатыр. Оңтүстікке арнап жинаған мол қорын жау қазір осы қаланың үстіне төгіп, дем алғызбай тұр. Жаудың атқан әрбір оғы ауыр жеңіл жара салып, күн демей, түн демей, қаланың денесіне дариды. Біздің оқтар амалсыз сай-саланы сүзіп, жол бойларын кезеді. Бейбіт шақта қаланың қан тамырындай тармақталып өмір қорегін жеткізіп тұратып жолдармен қазір жаудың темір лектері келе жатыр. Дон өзенін екі жақтап салған бау-бақшаларда дүниеге келген жаңа бір қоңыздар жүргендей сезінесің. Қала үстіндегі әрі ашы, әрі қою қара түтін еш нәрсені көрсетпей тұншықтырып барады.

Қарауытып, қараңдап алған аспанда анда-санда шымыр-шымыр қайнаған бозғыл түсті бұйра бір түтіндер көрініп кетеді. Аспан борс-борс жарылып, құлап бара жатқандай, қара бурыл түтіндер кейде солқ етіп төмен түсіп, кейде күржиіп көтеріліп, жоғары серпеді. Жер мен көкте бірдей зіркілдеген мотор гүріліне жарылған снаряд пен бомба гүрсілдері тоғысып, басқа дыбыстарды естіртпейді де. Құлағың естімейді — ауырады, көзің көрмейді — суырады, шеке тамырларың солқ-солқ етіп, қара құсыңнан ине қадалғандай шаншады. Айғаймен, ыммен, тұспалмен ғана сөйлесеміз. Айғайлап тұрған үн жолы өңешің емес, көздерің мен қолдарың, бет-аузың сияқтанып кетеді.

Соғысты біз өз көзімізбен көріп, өз қолымызбен алысып жүргелі көп уақыт болды. Бірақ барлық қатер-ызғарымен бүгін бірінші рет көріп тұрғандаймыз. Оқ ойнақ сап қасымызда жүр, от сумаңдап орап алыпты. Алып бір иық

соғып жібергендей, үлкен үйлердің өзі-ақ кейде бұрышынан, кейде тіпті ортан белінен опырыла кетеді. Дүниеде өз күшіне мақтанбайтын, қуанбайтын, қайғырмайтын, өкінбейтін, аямайтын, аяу да тілемейтін үлкен бір алып бар. Ол — сонау домалақ тас пен қара шоқпардан басталып, осы күнгі белдерден асыра ататын зеңбіректерге жеткен соғыс құралдары. Бүгінгі сөз соларға берілген еді.

Бүгін біздің жүрегімізді қашап, ойымызды кеміріп жүрген жалғыз Ростов қаласының да жайы емес. Москваға қарай төніп бара жатқан түнек бұлты қазір өзіміздің үстімізде тұрғандай сезіледі. Иығымызға түскен ауыр салмақтың ішінде Ленинград уайымы да бар. Әр жердегі ауыр халдер солдат жүрегіне мұз болып қатып, аяздай батады. Жүрегіңнің әрбір соққаны — «Москваға қауіп төнді!» деп тұрғандай болады. Окоптағы аяз ызғары, адам жүзіндегі ала-құла бір реңсіздік, бозғыл тартқан бұлыңғыр аспан, біріне-бірі үн қосып, бәрі жиналып осы бір қауіп салмағын есіңе түсіре береді. Волоколам, Клин, Тула, Калинин майдандарының хабарлары да әзір еңсеңді көтермейді.

Біздің бөлім әр кезде соғыстың бір тынысы тар, қыспақ жерінде жүреді. Қай жағынан қауіп-қатер қатар келе жатса, бізді сол маңнан табасыз... Сонша кең дүниені жайлап келе жатқан соғыстың біз тағы да бір тар көпіріне кездестік. Көпір біткен соғыс тұмсығының қатты қадалатын жері. Елеусіз ғана бір көпірдің айналасына бір күннің ішінде төгілген қорғасын мен мысты бір айда әзірлеп бере алу үшін аса үлкен завод керек болар еді. Ал, Дон арқылы салынған үлкен көпірдің айналасына шашылып жатқан снаряд пен бомбаларда есеп жоқ. Өйткені, бұл көпір ғана емес, Қара теңізді жағалап келе жатқан жау үшін Кавказ қақпасы еді.

Біздің әскер қаладан соғыспен шығып, осы көпірмен өтіп бара жатыр да, немістер соғыспен қалаға кіріп келе жатыр. Айғай аралас, қол іргелес қаланы жауып кеткен қара түтінде екі жақтың да тең еншісі бар.

— Көпір біздің еншімізге берілді... Неше күн ұстап тұра алсақ, сонша күн біз иеміз... Окоп пен траншеяларды тереңдете түсіңдер! — деді, командиріміз лейтенант Мирошник.

Тоң болып қатып қалған тасты жерді терең қазып, астына түсіп барамыз. Жырасына дәл түспесе, снаряд тұмсығы тие алмайтындай етіп өнерлеп жатырмыз. Әр бір окопта магазиндегі ішімдік бөтелкелеріндей тізіліп гра-

наталар, шөлмектер, автомат дөңгелектері қатарлана бастады.

Бұл жолы біздің бөлім жалғыз да емес. Көпір мен қаланың арасындағы далаңқының тұлабойы толы әскер. Зеңбіректер де, пулеметтер де көпірдің екі бетіне қазқатар орналасып жатыр. Айқыш-ұйқыш атқан пулемет оқтары електің көзіндей тоқылып, шыбын өткізбеуге тиісті. Әрбір ойпат, жыраларда иін тіресе минометтер орналасып жатыр.

Қала мен көпірдің екі арасы картобын қазып алған жердей шұқыр-шұқыр. Бұл жерді снаряд та, бомба да, солдаттың күрекшесі де қазғылап жатыр. Окоп қазылмаған, ойылып қалмаған, ұзын жыра — ұңғы жол салынбаған алақандай сау жер жоқ. Көпір маңындағы үйлердің орнында күлдері ғана бұрқырап жатыр. Өзен жар қабағының асты жыпыр-жыпыр жаппалар. Қазір біз үлкен жолдың екі бетіндегі окоптар біріне-бірі жолдың астымен қатынаса алатын етіп, екі жерден терең ұңғы, жаңа траншеялар жасап жатырмыз.

Дон өзені шұрқ-шұрқ тесіліп, қайта тасып кетті. Өзенге түскен ауыр снарядтардан аспанға атқан су биік көпірдің үстіне шапшып қалады. Жұқа көкше мұз сынған айнадай жалт-жалт етіп, сумен бірге атылып, сыңғырап келіп жағаға түсіп жатыр. Өзеннің екі беті шыны заводының қоймасындай үйіліп жатқан көкше мұз...

Көпірмен өтіп жатқан біздің әскерлердің арт жағы сұйыла бастағанда көпірді атқылау да тоқтала бастады.

— Енді осы тоқтатқаны. Қалаға бекініп алған соң жау осы көпірмен Кавказға қарай өтпек,— деді Мирошник. Енді ол бұрынғыдай бұқпай, траншеядан қарғып шықты да, полк штабына қарай жүріп кетті.

— Онда көпірді өзіміз неге қиратып тастамаймыз?— дейді, ақ көңіл Семен Зонин.

— Біз оралып келмейміз бе екен? Сен немене, ылғи шегіне бермек пе едің?— деп, мен оған командирлік жауап қайырам.

— Ие, көпір екі жаққа да керек. Енді көпірді екі жағымыз да қорғаймыз. Әңгіме көпірді қиратуда емес, көпірге ие бола білуде.

Күрекшемді қасыма қоя салып, маңдай терімді жеңімімен сүйкей тастап, мен темекі орай бастап едім, Алматы газеттерінің бірінен қырқып алып, көптен бері сақтап жүрген кішкене ғана газет қиығы жерге түсіп кетті. Ол

Гурьев мұнайшыларының өнімді еңбектері жайындағы хабар еді. Майданға кеткен ерінің орнына тұра қалған мұнайшы бір жас әйелдің еңбегін ерекше айтқан. Темекі ораған сайын сол қиық әрдайым көзіме бір түспей қоймайды. Әрдайым туған жердің жеңіске қосып жатқан еңбек үлесін ескертіп тұрады. Көзіме түскен сайын мен де бірнеше жолын тағы бір оқымай қоя алмаймын. Кейісім болса — тарап, тоңсам, жылынып сала берем. Туған ел, өскен жерінің осындай әрбір хабарын сағынышпен күтіп, қуанышпен қарсы алу — әр солдаттың басында бар. Мен тез еңкейіп, жерге түсіп кеткен газет қиығын алып, орнына салдым. Онымды Семен де байқап қалып, жымия қойды.

— Неге жымиясың?— деп сұрауға басымды көтере бергенде, көпірге жақындай беріп, дәл біздің тұсымызға тұра қалған жабық машинаның терезесінен құрметті маршал Семен Михайлович Буденныйды көрдім.

Қыран көзді, қаһарлы қара мұртты атақты қолбасшыны бірден таныдым. Бірінші атты әскер Армиясы туралы әрбір совет жастары не білсе, соның бәрі құйындай қопарылып, алай-түлей боратып көз алдыма келді. Маршал машинасын кілт тоқтатып, біздің не істеп жатқанымызды шолып тұр. Темекім сып етіп жерге түсіп кетті де, өзім сымдай тартылып тұра қалдым. Тұлабойым дуылдап, қызарып бара жатқанымды да сездім... Не істеу керек?.. Жүгіріп алдына барып баяндау керек пе, қалшиып қатып тұрып қалғаным дұрыс па? Не болғаны аға сержант, маршалдың алдына барып баяндама жасаймын деуге бола ма екен, сірә? Қой, болмайтын шығар!.. Осы бір қас қаққандай уақыттың ішіндегі қысылшаңнан аман-есен өте алармын ба, жоқ па?..

Тегі, біз көпірді бұзу әрекетін жасап жатпағанымызды аңдаған соң, маршал шоферіне иек қақты да, машина ілгері жүріп кетті.

Сонау бір жылдары, сонау Батай қаласынан шығып қылышын жарқылдата шапқан бойы құрметті қолбасы осы Ростовтан немістерді құйындай қуып шығарған екен. Қазір сол Ростовтан сол Батайға қарай өтіп барады. Көз қарасындағы болмашы бір жабырқау реңіне қарағанда, әлде өз ойына да сол түсіп кетті ме екен деген ой келеді. Ардақты қолбасым, Ростов қаласына қайта оралғанда тағы да баяғыдай, қанатыңнан жеңіс желі есіп, қырандай шүйілуіңді тілеймін!

Мен қайтадан темекі орай бастадым. Қасыма Зонин

келді. Жүзінде ерекше бір жылылық бар. Ол бәрімізді де жақсы көреді. Сөзге сараң Семен жақсы мінездерге бай, керекті жерде жолдас достығын жұрттың бәрінен бұрын көрсетуге тырысады. Нина әңгімесінен кейін оны өзіміз де ерекше жақсы көріп кеттік. Семен өзі айтқан әңгімесінің бас кейіпкеріндей болып, сол қуыршақтай Нинасымен бір бейне сияқтанып та кететін болды. Мен оған темекі ұсындым. Семен темекі орап жатқанда манағы газеттен қырқып алған қиық тағы да түсіп кетті.

— Әлі сақтап жүр екенсіз...— деді Семен, түсіп кеткен қағазды еңкейіп ала беріп.

Менің болмашы бір жасырынымды жолдастарым аңдамаған шығар деуші ем. Әсіресе, сұңғылалықпен жұмысы жоқ Семен аңдамаса керек еді. Бірақ үлкен Семен онымды аңдап қойған екен.

— Осы күні менің ойымда да ылғи Сталинград жүреді. Не халде екен?— деп күрсініп қойып,— Сталинград танкылері келсе керек еді, әлі көре алмай жүрмін,— деді.

— Келеді әлі! Қазіргі үлкен қауіп Москва жайы ғой. Сонда жіберіліп жатқан шығар,— дедім мен.

— Әрине, түсінем ғой. Бізге қай жерде жасалған танкіні жіберсе де бәрі бір ғой. Тек танкы болсын. Бірақ әлде не үшін Сталинград танкыларын көргім келеді,— деп жымиды да,— туысқаным келердей күтемін,— деп аяқтады.

Семенның ойына мен де түсіне қалдым. Сталинград танкысын көрсе, ол өзінің қаласын көргендей болар еді. Туып өскен қаланың таныс заводтары мен, таныс үйлері, таныс адамдары көз алдына келер еді. Мүмкін, соның арасында Нинасы да көрініп кетер еді... Туған жер, өскен ел, жақын жандарыңды сағынғанда, әр кезде жақсы жағдайда көргің келеді. Семен де Сталинград қаласын лек-легімен танкы шығарып жатқан жағдайда сағынады.

Алдыңғы күні барлаудан қайтып келіп, Семен маған былай деді:

— Санитар машинасымен кетіп бара жатқанда бір қазақ қызын көрдім. Құдай біледі, сол сенің Ақботаң,— деді.— Мұндай ұқсамас! — деп, қызып бастады да, артығырақ кетіп бара жатқанын өзі де аңдап қалып, тоқтай қойды.

Семен қанша ажарлап айтқанмен, көрген қызының сырт пішіндерінің бірі де Ақботаға ұқсамайды. Менің көңілімді аулағысы келіп, Семен өзі сүйетін көркем пішіннің

бәрін апарып сол қызға жапсырып жатыр. Мөлдір қара көз, әдемі қыр мұрын, маржандай тізілген ақ тістер... Үлбіреп тұрған балғын жас... қалтаңа сала қойғандай кішкене дене...

Семеннің айтқан қызы Ақботаға ұқсамай тұрса да — майданда кездесіп қалуымыз мүмкін ғой деген ой келеді. Неге мүмкін емес!.. Соғыстың тоқсан торап жолдарының бірімен бір машина неге өтіп бара жатпайды?.. Ол машинада Ақбота неге болмайды?.. Мені танып қалып, Ақбота неге «Қайрош!» демейді маған?.. Машина, әрине, тоқтай алмайды, ұзай береді... Бірақ мен сол бір ғана естіп қалған үнге риза емеспін бе?..

Солдат қиялы шек бар екен деп бөгелмейді. Кейде тіпті қисынсыз нәрселерді қиыстыра бересің. Қазір менің ойым Ақбота мен Нинаны бір машинаға мінгізіп, осы үлкен жол мен осы үлкен көпірге қарай ағызып алып келе жатыр. Әне, машина жолдың ойылып қалған бір жерін айналып өтіп, тас жолға қайта түсті. Жолдың жоғасына машина қиялап шыға бергенде Нина мен Ақбота бірінебірі соғылып, бірін-бірі құшақтай алып, күлісіп қалды... Әрине, олар да әлдеқашан сырласып болған. Біз оларды қандай әңгіме қылсақ, олар да бізді сондай әңгіме қылады. Машина міне, біздің тұсымызға келіп қалды да, Нина мен Ақбота Семен екеумізді танып қалып:

— Сема!

— Қайрош! — деп қалысты айғайлап. Мен шыныммен-ақ жол жаққа қарадым...

Жолмен өтіп жатқан машиналар әлі аз емес. Бірақ ешбірінің үстінде Ақбота да жоқ, Нина да жоқ... Біздің атымызды атап, айқайлаған да ешкім жоқ...

Кешке таман көпірді қорғау біздің взводтың екінші бөліміне тиді де, біз жер жаппамызға келдік. Қашанғы әдеті бойынша майдан хабарларын алып, Ревякин келді. Тағы да Москва қауіпі, әлі де сол ауыр халдер... Ревякин ешнәрсені жасырған жоқ:

— Москва әлі қауіпте тұр. Жау қолы бұрынғысынан гөрі де Москваға жақынырақ төніп қалды,— деді Ревякин.— Барлық майдандарда сұрапыл айқас жүріп жатыр, соның бәрі де Москва үшін!

— Волоколам Москвадан қанша жерде?

— Клин қанша жерде? — деген сұраулар қайта-қайта беріліп, қайта-қайта анықталып жатыр.

— Москва халі қауіпте. Немістер тағы да шабуылға көшіпті.

— Бұл өте айқын қайталап сұрауды керек етпейтін сөздер. Мағынасы сонша ауыр болғандықтан қайталап сұрағың келмейді.

Ревякин Оңтүстіктегі бірінші жақсы хабарды да айтты. Ростовтың батыс жағында фашист генералы Клейстің армиясы үш күннен бері қатты қырғын тауып жатыр. Бұрынғысымен салыстырғанда қай майданда болса да немістің танкылары мен самолет шығыны едәуір ұлғайған. Бұрынғы бірлер орнына ондар, ондар орнына жүздерге айналған. Мыңдаған танкы мен самолетінен айрылып жатса, құрайдан жасап шығара бере алмас деген ой келеді.

— Біз әр адым жерімізді оңай бермеуіміз керек. Жау күші сарқылады, алғашқы аптық басыла бастады. Шабуыл кезегі ұзамай-ақ бізге тиеді! — дейді Ревякин.— Қазір әрбір окоп Москва қорғаны. Бүгін біздің арқамызда Москваға тіреліп тұр, Москваны жауға бермеуіміз керек!

— Бермейміз, жолдас политрук! Өлерміз — бермеспіз!

Темір пешке жылынғаннан кейін көзге ұйқы келе бастаған секілді еді, қазір жұрт қайта сергіп кетіпті. Сұр көйлектің арт жағын жұлқа басып, қалың белбеуді сықыр еткізіп, қатты тартып қойып жатыр.

— Өлудің керегі жоқ,— дейді Ревякин,— өлгеннен кейін Отаныңа қорған бола алмайсың. Жеңу үшін — өлмеу керек!

Аңдамай айтыла беретін «өлуге әзірмін» деген сөзіміздің қате екені еске түседі. Жауың өлмей сен өлсең, Отаныңды кім қорғағаны?

Ревякин басқа бөлімдерге кетті. Мені взвод командирі шақыртыпты. Барлық бөлімдердің командирлері түгел жиналған екен.

— Көпірді қорғау бізге тапсырылды, жолдастар,— деді Мирошник.— Мүмкін, күні ертең-ақ, мүмкін, бір айдан кейін, осы көпірмен біздің әскер қалаға қайта кіреді. Бір солдатың қалғанша, көпірді қолдан шығармауымыз керек. Бұйрық біреу-ақ: әркім тұрған орнынан жылжымайтын болсын! Екінші бұйрықты сол орында күтсін!

Іңір қараңғысына дейін біздің әскер Ростовтан түгел кетіп болды. Қара боран атыс та тоқталды. Айсыз қараңғы түннің ауыр үнсіздігі орнай қалды. Қалада от жоқ. Соғыс белгісі—арылмаған ашы түтінде, мылтығын құшақтап, үнсіз түнеріп тұрған солдатта ғана қалған сияқты. Әлдеқайда, қа-

ла шетінде иесін жоқтаған иттер ұлиды. Әр үнге салып, біресе сыңсып жылағандай, біресе қарғыс оқығандай ұлиды.

Жау табанына түсіп қалған үлкен қаланың қаралы халы жаныңды тырналайды. Қаралы қала үнсіз мүлгіп, кекке шақырады. Қала ішінде анда-санда бір гүрс етіп қалған бомбы үнінен түн селк еткендей болады.

— Біздің қалалар оңай тізе бүкпейді ғой! — дейді Володя Толстов.— Есітемісің, әлденемелерді қиратып, жау қолына түсірмей жатыр!..

Сол қараңғы түнде, сол ауыр үнсіздікте, алыстан Москва үнін естігендей боласың:

«Аттан, аттан түгел, совет халықтары!»— деген үнді естисің.

Оны Москва айтып жатыр ма, әлде өзіңнің жүрегің айғайлап тұр ма, оны айыру қиын. Бірақ солдат ойы толы осы үн еді!

12

Жаяу борасын шиыршық қарды жылжытып айдап, жер бетінің шұқыр-шұқанақтарын қайта тегістей бастапты. Есті бір қол жер денесіне түскен әлем тапырықты ақырын-ақырын өшіріп жатқан сияқтанады.

Қиыршық қар бетіңе тікендей қадалса да, көбірек жылжып кеп жер жарасын тезірек жауып таптаса екен деп тілегендейсің. Аласұрған айқас үстінде талай аттап өткен іздерді тыныштық кезде тағы бір көріп тұруға құмарта да алмайсың.

Мен командирлер мәжілісінен оралып жаппамызға келсем, темір пештің үстінде жыламсырап төгіліп шайнек қайнап тұр да, жолдастарым ұядағы балапандардай бір жерге ұйлығып алып, Москва жайын кеңесіп отыр екен. Түн әзір тыныш болғанмен, ешкім ұйықтамапты. Володя Толстовтың комсомолдар съезіне Москваға барғаны бар еді, сонда көргендерін қайталап айтып отыр.

— Кремльде болдың ғой? Болдың ғой Кремльде? Соны айтшы.

— Ие, соны айт,— деп жауынгерлер оны қоршап алыпты. Володя әрқайсысына бір жауап беріп, әңгімесін амалсыз үзіп-үзіп айтады.

Жауынгерлердің көңіл күйін байқау үшін болу керек, политрук Ревякин келді. Мүмкін, мана Москва жайын тым тұнжыратып айттым ба деп келген болар.

— Сен неге енжарлау отырсың? — деді Ревякин, үндемей отырған Зонинға.

— Ғашығына шығарған өлеңі есіне түсіп отыр білем,— деді, әр кезде қатал әзілдесетін Петя Ушаков.

Зониннің көздері азғана жасаурағандай, әлденені ежіктеп есіне түсіргендей, жүзінде де өзгеше бір шырай бар еді.

— Өлең деймісің? Оны қайдан білдің? — деп, Зонин біраз кідіріп барып жауап қайырды.

— Немене, дәл таптым ба, ойыңды? — деп, Петя тағы қадалды.

Әңгіме тағы да Нинаға көшіп кетер ме екен деп, бәріміз де Петяға ұнатпай бір қарап қойдық. Жолдасыңның жүрегінде жүрген күрсініс күйін мазаққа айналдыру — ол біздің жауынгерлердің жақтырмайтын бір мінезі.

— Ие, таптың, достым,— деді де Зонин қызара бастаған темір пешке көзін қадап алып, Лермонтовтың атақты бір өлеңін бастап кетті:

Скажи-ка, дядя, ведь не даром
Москва, спаленная пожаром,
Французу отдана...

Семен ақырын-ақырын пештен алыстай беріп, ақырында тұра келді, ақырындап дауысы да қатайып барады. Алып денесі аласа жаппаға сыймай, гүждей иықтары төбеге барып тірелді. Басын амалсыз төмен алғандықтан көздері аларып, сүзердей бір бейнеде тұр. Аласа жаппаға енді даусы да сыймай барады. Төбедегі қарағай бөренеңің бірге гуілдей бастағаны да сезіледі.

Орыс ұлында өтірік ұялшақтық сирек кездесетін мінез. Өлең мен әнге жуықтығы жоқ шығар деп жүрген Семенымыз кезі келіп қалғанда ұялған да жоқ, қысылған да жоқ, отаншыл ақынның жалынды жырын кергітіп тұрып айтып берді.

«Сен де ұғын, сен де ұғын!»—дегендей, Семен көзін әрқайсымызға бір қадап қояды. Бұл енді өзіміз білетін Семен емес, жаңа бір адам, бәрімізден жоғары адам сияқтанып барады. Әрі таңқалғандай, әрі қызыққандай, бәріміз де ауызына қарап қалыппыз. Ойындағы кейістерің мен уайымдарыңды сыпырып айдап тастап, енді ойыңа Отанның құдіретті үні орнап жатыр. Ескі жырдың жаңа мағынасы билеп әкетіп барады.

... И молвил он, сверкнув очами:
— Ребята, не Москва ль за нами?
Умремте ж под Москвой...

Ешкім ешбір белгі бермесе де, бұл сөздердің тұсында бәріміз де орнымыздан атып тұрдық. Әркімнің алқымына да әлдене келіп тіреле қалғаны байқалады.

— Ие, артымызда Москва! — деп қалды Володя. Көздері жасаурап, жүзі қып-қызыл болып кетіпті.

— Умремте ж под Москвой,
Как наши братья умирали!

Жанға тиер, ойға қонар шындық сөзін шаңқылдатпай-ақ, алау-жалаусыз-ақ ойлы түрде айтқанда да бар мағынасымен жүрегіңе ұялай қалатынын мен бірінші рет Семеннан естіп тұрғандаймын. Семен кідіріс жасап еді, біз де дем алмай тынып қалдық. Демалыс — тынысымызға дейін бірге қосып, Семенның аузынан шыққан әр сөзді ішімізден бірге айтып тұр екеміз.

И умереть мы обещали,
И клятву верности сдержали
Мы в Бородинский бой.

Семенның алып денесіне қарап, Бородинода ант бергендер де осы сияқты орыс батырлары-ау дейсін ішіңнен. Семен өленді оқып болды да, енді тағынан түсіп қалғандай, баяғы жұпыны қалпына көшіп, үнсіз ғана орнына барып отырды. Енді ол, байқамай бірдеме айтып қалған баладай маңдайы тершіп, жүзі қызарып, өзінен-өзі абыржи бастады.

— Қане таппағаным ойыңды! Алып Семен, алтын Семен! — деп, Петр оны құшақтап, мойнына асылып жатыр. Алқымына келіп тірелген түйнектен әлі босана алмаған Ревякин үндемей далаға шығып кетті де, мені шақырды.

— Қалай керемет! Мұндай шығар деп кім ойлаған... Елтіп қалғандаймын. Әреңдеп жылап жібермедім,— деді Ревякин.

— Менімше, бәріміз де жыладық қой деймін,— дедім мен, шынымды жасыра алмай.

— Жаңа келген жастарға да оқып берсінші. Бері шақыршы өзін.

Семен сыртқа шыққан соң, Ревякин оған:

— Қазір ерекше бір тапсырманы орындауға жүресің, әзірлен! — деді.

Ерекше тапсырманы орындауға жалғыз жүрмейтін әдетіміз бойынша, ақкөңіл Семен таңданып қалып:

— Жалғыз барам ба? — деп сұрады.

— Жоқ, менімен бірге барасың...

Ревякин мен Зонин толықтыру ретінде кеше ғана келген жастарды аралап қайтуға кетті. Біз оларды өткен түні сыртынан ғана көріп қуанысып қалғамыз. Қандай өнерлері бар, әзірліктері қандай, ол жағымен әзір таныса алғанымыз жоқ. Бірақ бөлімдеріміз едәуір шағындап, орталанып қалғанда келген жастарға қатты қуанған едік...

Октябрь мейрамынан кейін, бізге толықтыру ретінде келген жалғыз жастар ғана емес, орыс халқының барлық дана-данышпан алыптары келіп қосылғандай сезіледі.

Орыс ойының ғасырлардан асып тұрған ұлы штабы қазір қасымызға келіп орнағандай, Белинский, Чернышевский, Плеханов, Ленин, Пушкин, Толстой, Глинка, Чайковский, Горький, Суворов, Кутузов, әр солдаттың қимылына сын көзімен қарап, сенімді үміт, қажыр-қайрат беріп тұрғандай болады.

Мен ұлы Пушкинмен ең әуелі Абай арқылы танысқан қазақ жастарының бірімін. Сондықтан болу керек, Пушкин аты аталғанда, қол ұстасып келе жатқан Абайды да көргендей боламын. Оларға ілесе, ақ сақалынан жеңіс желін ұйтқыта соқтырып келе жатқан қарт ақын Жамбыл көрінеді. Ойың осылай өрлей береді де, бар елдердің ұлы адамдарын бізге әкеліп қосады. Өйткені, өз заманының айуандығымен алысып өткен ұлы жандар, бұл заманда да әделет жағында болуға тиісті. Ол былай тұрсын, қанымыз неміс еді деп, Гейне мен Гете де бүгінгі Гитлер Германиясын жақтамайтын сияқтанады.

Еңбек пен ерлікке, әділет пен теңдікке бізді кім баулып өсірсе, бүгін біздің ауызымызда сол есім. Отаным дегенде, ең алдымен ойыңа Москва түссе, Москва дегенде, ең алдымен ойыңа сол есім түседі. Қимасың мен бермесің, қорғаның мен қамалың бәрі сол есіммен аталатын сияқтанады.

Мен осы сияқты үзік-үзік ойларымның ұшығына шыға алмай, балқығандай болып қана жатыр ем, сыртта кенет ожар бір атыс басталып кетті. Миномет, пулеметтер дүркірей арсылдасып, жаппамыздың төбесін дүбірлете бастады.

— Үшінші взвод қауіп астында қалды. Шегініп қалған жайы бар. Еріңдер соңыма! — деді Ревякин, Семенмен бірге біздің жаппамызға қайта келіп.

Түн қараңғы. Жаяу борасын күшейіп, ызғырық айдамаға айналыпты. Қала мен көпірдің арасындағы бір алаң жерге ақ-құла бұршақ жауып жатқандай, оқ үйме-жүйме төгіліп жатқаны байқалады. Неміс пулеметтері қызылды-жа-

сылды оқтармен атып, қай жерге түйіліп жатқандарын көрсетіп те тұр. Миномет гүрсілдері де сол бір тұста қою естіледі.

Түндегі соғыс күндізгіден гөрі басымырақ көрінетін әдеті бар. Әр нәрсе қос елестеп, қауіп-қатер жағын күшейте түседі. Жарқырап аққан оқтар, жарқ-жұрқ жарылған миналар, ереуілдеп көрініп қалатын адам көлеңкелері, бәрі де үйреншікті қалпынан алыс, ерепейсіз көрінеді. Топ-тобымен ұшқан сайгел жарқылдап ағып, тура сенің бетіңе соққалы келе жатқандай сезіледі.

Бірақ айқас алдындағы абыржу ұзаққа созылмайды да, өзің шығарған бірінші оқ сайгел тобын жайқап жібергендей болады.

Жата қалып еңбектеп, бұршақ жауып жатқан алаңға қарай кеттік. Қираған машиналар, арбалар кездесіп қалады. Ондай кезде тұра келіп бірақ жер жүгіріп те аласың. Тасатасамен бөденедей бұғып, құнтия жүгіріп, өлім алаңының дәл іргесіндегі ескі бір окоптарға да жеттік. Біреу-міреу дайын окопқа қызығып кетпесін дегендей:

— Алға!— Ревякиннің командасы ащырақ шықты.

Жарқырап аққан оқтар қарсы алдында ғана қарды түрткілеп жатқанын көріп тұрып, соған қарай жақындай беру оңай да емес. Ол немістің өзі болса, оңай-ақ бас салар едің, оқты бас салуға болмайды... Күндіз оқ бұдан сирек жаумайды деп, өзіңе-өзің қайрат бересің. Жарқырайтын оқпен түнде ату — адамның сезіміне үрей әсерін күшейтудің қамы, сен үрпимей бақ...

Фашистер «әсерлі» бір мінездерінен айрылды: енді олар шабуыл жасағанда, автоматтан оқ боратып, тура келген бойы жүріп келе жатпайды. Қорқыныш деген не екенін олар да жақсы біледі енді. Кейде ербеленде қаша жөнелуге де үйренді. Паң Европаны түгел ұйпап шыққанда, мұны олар білмейтін еді, біз үйреттік. Алдағы күнде әлі де талай сабақ үйретерміз деген сенім, дәл қазіргідей от топанының астында қалғанда да, біздің жауынгерлердің ойынан кеткен емес. Берік сеніммен соғысқан әскер қашан да өзін күшті сезінетін сияқты.

Ревякиннің командасынан кейін окоптан шыға-шыға келгенімізде қалың оқтың дәл астына кездестік-ау деп қалып ем. Олай емес, қалың оқ жоғары кетіп жатыр екен.

— Бұғыңдар! — деген Ревякиннің келесі командасы естілгенде, жарқыраған оқтар қолмен сепкен тұқымдай,

орай шашылып, ілгерілеп келе жатқанын көрдім. Кейін окопқа шегініңдер деген команда берілер деп күткендейсің. Оқтар жақындап, есепсіз көп уақыт өтіп жатқан сияқтанады... Бірақ бүгін бізге шегінуге болмайды — артымызда Москва!

— Алға! Жүгір! — деген команда берді Ревякин.

Кім қалай тұрды орнынан, қалай бұғып жүгіре жөнеліп, оқтан озды, оны есептеу қиын еді, бірақ оқ арт жағымызға себіліп қалды. Көлденең кесіп өтіп кетіппіз.

Енді алдымызда миналар жарыла бастады. Мана алыстан абайлағанда, алақандай жерге аралас түсіп жатқандай көрінген оқ пен миналардың арасында едәуір бос алаң бар екен, қазір біз сол алаңға шығып қалдық. Алдымызға түскен миналар бір дүркін жарылып болған соң, Ревякин бізді тағы да жүгіртіп, ілгері әкетті. Миналар тағы да арт жағымызда жарыла бастады. Ревякиннің әскери адам, шын айқас офицері екенін мен алғашқы рет осы жолы көрдім.

Арт жағымызда жараланған адамның үні естіледі. Әлдекім, абайсыз жүгірем деп, оққа соқтығып қалды ма екен? Кім екен? Әрі шетірек, әрі кейінірек келе жатқан кім еді! Семен Зонин болып жүрмесе жарар еді... Семен еңбектей алмайтын еді, әрі басқамыздан анағұрлым биік... Еңбектеу — оның бір істей алмайтын ісі.

Жау оғының қатты қадалған жеріне енді ғана жетіппіз. Кейін шегініп, ескі окоптарға паналаған біздің жауынгерлердің қарсы алдына, өте жақын келіп жау автоматшылары орнап алыпты. Елу шақты автомат бізді де шабынып қарсы алды. Орыс «урасы», «орыс штыгі» дегендер неміс-тер әскерінің қашаннан бері қаны сүймейтін нәрсесі. Бұрын орыс халқымен соғысып көрген елдердің ішінде мұны сүйетіні болмаса керек... Сондықтан, автоматшылар бізге бас көтертпеу үшін арпалысып жатыр. Шегініп қалған бөлімге жәрдем келгенін олар да аңдап қалды.

Екі жақтың қазіргі таласы елу метрдей жер үшін еді. Біздің кеше кешкі окоптарымызда қазір неміс автоматшылары отыр да, біздің жауынгерлер елу метрдей кейін шегініп, ескі окоптарға орналасыпты.

Таң белгісі біліне бастады. Оң жақ қанаты опырылып қалған ескі бір окопқа біз де түстік. Жауынгерлерім түгел екен. Окопқа белуарлап түсіп қалған қарды мақтадай жанша, Семен де менің қасыма жетті. Менің ең үлкен қуанышым осы Семеннің амандығы болды. Алысқа сермеп граната лақтыруға келгенде онымен тайталасар еш-

кім жоқ. Оның үстіне, біздің бөлімнің басы артық оқ-құралы Семеннің арқасында жүреді...

— Лақтырамын ғой? — деді Семен, бақандай саусақтарымен беліндегі гранатасын салмақтап тұрып.

— Лақтырасың! Үсті-үстіне лақтырасың!

Семен бұйрық шамасын толық аңдап алды да, асықпай-саспай мылтығын окоптың қабырғасына сүйеп, шинелін шешіп тастап, шалқая беріп, бірінші гранатасын лақтырып еді, мөлшерлей алмаған екен, берірек жарылды. Салқын қанды, дәл мөлшердің жауынгері Петрдің лақтырған гранатасы жау окобына дәл түсіп, бір топ автомат шашалып қалды. Семен бұған намыстанып кеткендей, көбірек шалқайып барып лақтырып еді, о да дәл түсірді. Енді ол қызыңқырап алыпты.

— Әкел бері, әкел! — дейді. Әшейіндегі «жолдас аға сержант» дегенді ұмытып кеткен сияқты. Алысқа ататын зеңбірегіміз осы Семен болғандай-ақ, гранаталарды соның қасына қарай жиып жатырмыз.

Бір кезде екі гранатаны құшақтай көтеріп алып, Семен қарғып сыртқа шықты. Мен оған «төмен түс!» деп қалғанша, бораған оқтың астында тұрып екі гранатасын лақтырып-лақтырып жіберіп, артымен сырғып окопқа түсті. Не жараланды, не болмаса, тіпті өліп түсті ме деп қалым ем, сау екен. Гранаталары дәл-дәл түсіп жарылып жатыр.

Неміс автоматшылары абыржып қалды. Оқтары жанжақты кезіп, жоғары кетіп жатыр. Тағы да бір-екі граната болар ма еді... Ол бізде қазір жоқ екен.

Жау окобынан екі қызыл ракета атылып, бізді нұсқағандай, аспанға шықты. Бұл бір қауіпті халдің қабары еді... Зіркілдеген танкы дыбысы жақындап келеді. Біздің осы бір тайпиыңқырап қалған ескі окопта танкы тапай бастаса, шығынсыз қала алмаймыз, әрине. Шегінген бөлімге берген жәрдеміміз де түкке тұрмайтын болады.

— Семен, танкы!.. Граната! — дедім, онша байсалды шықпаған ашырақ дауыспен. Мұным шынында, қатар окопқа бекінген Ревякин естісін деген белгім сияқты еді.

— Алға! Жау окобына! — деп жауап қайырды Ревякин.

— Алға! Жау окобына! — деп, мен де атып шықтым, «комсомолдар, алға!» деп Володя Толстов та айғай салды. Жауынгерлерім әмірді екі айтқызған жоқ, қарғып-қарғып шыға келді. Қатар ұмтылған Ревякин бастаған бөлім де жүгіріп келеді екен.

Мұндай кезеңдерде кім өжет қимылдаса, сол күшті. Айғай-қиқумен келе жатқан ерлік екпініне қарсы мылтық ату да оңай болмайды. Таңертеңгі ала-гөлеңде боранмен бірге боратып жау окобына секіріп-секіріп түстік. Қоңыр көлеңке тар окопта бірме-бір жекпе-жек басталып кетті. Оларда қысқа-қысқа автомат, бізде күрзідей тиетін бесатар. Сырттағы танкы дыбысы да, әлдекімнің мылтық атып жатқаны да ешкімнің ойына келер емес. Әркім өзі алысар жауын тауып алып, айқасып жатыр. Өлмеу үшін — өлтіру керек, жеңу керек. Керек болса — жеңу үшін ғана өлу керек. Әркім ойында жүрген ыза-кегін осындай кездесте бір төгіп, бойын босатады. Алысқан жауың көзін біржола жұмып, бұл дүниемен біржола қоштасты, бірақ сен оны тағы бір теуіп қалмасаң, жаңа ғана оққа ұшқан жолдастарыңның кегі қайтпайтын сияқтанады.

Мұндай шарт-шұрт қимылдар ұзаққа созылмайды да. Аз уақыттың ішінде әркімнің көптен бері кернеп жүрген ызасы бұрқ етіп бұзып шығады да, қортындысы қолма-қол, алдында жатады. Мұндай шартта-шұртта командир де жаушынгер, о да команда беріп қалтиып тұра алмайды... Автомат бытырлағы лезде тоқтап, енді ырс-ырс еткен, алыспен аптыққан адамдардың дыбыстары ғана қалыпты. Анда-санда жарқ етіп қалған ракета сәулесі — бейнесі бұзылған беттерді, ағараңдаған тістерді, шатынаған көздері бір көрсетіп қалады. Ысылдасып, ыңқылдасып, құшақтаса құлап, аударып үстіне шығып жатқан сұр шинельдер... Біресе шолақ найзаның үнсіз ғана біреудің кеудесіне сып етіп кеткенін аңдап қалсаң, енді бірде, біреудің маңдайына мылтықтың дүмі сақ еткенін естисің. Әлденемене бытырлап сынып жатыр. Ашынған, ауырсынған, қалтыраған үндер кезек-кезек естіледі.

Қой арасына кіріп кеткен аюдай, Зонинның алып денесі ерекше көзге түсіп қалады. Оған жармасып, қарсылық еткен бір жан жоқ сияқты. Екі қолы бос, еркін жайқап жүр. Анда-санда ракета жарқ етіп қалғанда, Семенның жүзінен өзің шошынғандайсың. Семен Толстовпен айқасып қалған біреудің төбесінен мылтығының дүмімен бір нұқып қалды да, одан арғы бір темір қалпақты сақ еткізіп төбеден ұрып жіберді. Алысқанын астына ала Толстов та құлап барады, көзінің қарасы жоғалып, қыпылықтап ағы ғана қалған, темір қалпақ та шалқалап құлап барады. Алдын бөгеген біреулерді шаңшып алып сыртқа лақтырып, Семен окоптың екінші басына қарай ұмтылды. Әлдекімнің

әлі келмей жатқанын аңдап қалуы керек, оқыс қимылдап, тез барып жетті.

Дәл төбемізде ракета тағы бір жарқ етіп қалды, зіркілдеп келе жатқан танкының сорайған жалғыз мүйізі де көзіме түсті. Жалпақ табандары шақыр-шұқыр етіп, танкы окоптың сол қанатынан бастап тапап келеді.

— Жатыңдар! — дедім, бар даусыммен. Неге екенін осы күнге дейін білмеймін, шолақ найзаны кеудесінен сұғып алып окоптың қабырғасына жаныштап жатқан соңғы немісімді сол күйінде қалдырмай, оны да окоптың түбіне қарай сұлата салып, өзім үстіне құладым.

— Жатыңдар!..

Ұзын бір ақ кірпікті алқымынан алған бойы астына сала Семен де құлады. Окоптың жиектерін опыра, үстімізге балшық пен қарды үйе-мүйе танкы табаны бір өтіп кетті. Қолыңды азғана созсаң тиіп қалардай жақын өтті. Саршаяның баурындай бауыр жағы шым-шытырық жеркеніш екен. Енді артымен шегініп, окоптың бір ернеуін қырынан жаншып, кейін өтті. Белуарымыздан басқан балшықтың салмағы ауырлап барады. Бәріміз де үн шығармай, бұғып жатырмыз. Танк сияқты үлкен нәрсе бір орында көп тұра да алмайды. Осы жолғысынан аман қалсақ, гранатасы сақталып қалған біреу сілтеп қалуы да мүмкін. Танкының осал жері де арт жағында болады.

Астыма ала құлаған немісім қырқырап, жеркеніш бір үн шығарып жатыр. Жылжып басқа жаққа кетейін десем, сол жағым балшық үйіліп тұйықталып қалыпты. Оң жағымда Семенның астына түскен ұзын немістің шегелі өкшесі таяу жатыр. Қозғалып кетсе-ақ Семеннің жалпақ табаны да шекемнен соғып, окоптың іргесіне жапсыра салатын. Дәл кәзір танкының табанынан гөрі Семенның табаны қауіптірек секілді.

Танкы бізді тастап екінші окопқа қарай жылжыды. Атып тұрып:

— Граната! — дедім. Әлдекім сарт еткізіп соғып та жіберді. Арт жағына бір құшақ отты жапсырып алып, танкы кейін бұрылды. Енді ол арт жағынан оқ тиген қасқырдай ышқынып, зытып кетіп барады. Бірақ, көлденең соғып жіберген Ревякин бөлімінің гранатасынан бір ғана лоқсып қап, танкы тұрып қалды. Қазір қалың қара түтінге оранып лап береді.

Мен «граната» дегенде жауынгерлерім үстеріне үйіліп қалған балшық пен қарды әрең аударып тастап, тұра бас-

тап еді, бырс-бырс етіп екі рет атылған тапанша даусы да естілді. Ауыр ыңырсып, аунап түсе берген Семенге көзім түсті. Басқалар тұра келді де, алып Семен шалқасынан түскен бойы қозғалған жоқ. Әлгіде ғана астында қимылсыз жатқан ақ кірпік немістің қыбырлағаны сезілды. Шолақ найзамен немісті дәл кеудесінен пісіп-пісіп жібердім. Тапанша ұстаған оң қолы көтеріле берді де, сылқ түсіп кетті.

Семенды бәріміз жабылып көтеріп алып, сүйеп отырғызып көріп ек, ауырсынғаннан басқа белгі бере алмады. Астына ала құлаған неміс офицері бір есін жинағанда тапаншамен өкпе тұсынан екі атып қалыпты.

— Сема, Сема! — дейміз жан-жағынан. Алыпта үн жоқ... Қара қошқыл жалынға оранып жана жөнелген танкы жау жақ бетімізге қорған да болып қалды. Майданның шегініп қалған жерін қайтадан кешегі сызатына апарып түзеп жібердік, өлген немістерді ашу үстінде аяқ-қолынан ұстап алып, жауынгерлерім сыртқа лақтырып жатыр. Шегінген үшінші взводтың жауынгерлері ұялғандай үнсіз ғана келіп, окоптарына қайта орналасты. Таңертеңгі боранды буалдыр тарамай тұрып, біз кейін оралдық. Алты жігіт әрең көтеріп, Семенды өзен жарының астына алып келдік. Бұл арадан бізді ешкім көре алмайды да, оқ та тие алмайды. Әрқайсымыздың арқамызда тық-тық соқтығысып, бестеген-ондаған неміс автоматтары да келе жатыр. Семен әрең деп көзін ашып, есін жия бастады.

— Ақырын, жолдастар...— деді бір кезде. Жаппамызға әрең алып кірдік.

— Сема, осының бәрі сен қырған немістердің автоматы... Сенікі,— деп, Толстов арқасындағы он шақты автоматын Семеннің қасына әкеліп сүйеп жатыр. Шынында, Семен ауыр жараланып қатардан шығып қалар-ау деп ешқайсымыздың да ойлағымыз келмейді. Берлинге жетер бір алып болса — ол осы Семен болар деп сенгендейміз де! Семен ақырын ғана көзін ашып, әлсіреген, қырыл араласқан дауыспен:

— Керегі жоқ маған... Қолма-қолда түкке тұрмайды. Жеңіл... Қызығатын дәнемесі жоқ,— деді.— Одан да су беріңдер...— Қатардан шығып қалатынына Семеннің өзі де сенбей жатыр. Бірнеше жауынгер су сауытын жұлып алып, Семенге ұсынды. Семен бәрімізге де риза көзімен бір қарап, ең жақынырақ ұсынылған Петяның құтысына

қолын созды. Үлкен саусақтары азғана салмағы бар құтыны алуға көп күш жинап, әрең икемделіп келе жатыр. Ақыры ала алмады... Алып күштің ең соңғы көтере алмаған нәрсесі осы қалайы құты болды. Үлкен дене бір ышқынып қалды да, танауын қусырып, көзін жоғары тартып әкетті.

— Сема, Сема, бауырым! Досым! — деген дауыстарға жауап қайтқан жоқ...

Ревякин кіріп келгенде, бәріміз де жалаң бас, Семенді қоршап тұр едік...

Семеннен басқа үш жауынгер өліпті де, бесеуі ауыр жараланыпты. Оқ тиіп құлаған бір жолдасымызды өлі күйінде танкы таптап езіп, мылжалап кетіпті. Қаза тапқан ер жолдастарымызды қатар салып, үстеріне қызыл жалау жауып, жар астынан соңғы рет қоштасып, қастарына қарауыл қойдық. Осыдан кейін бауырмал Семенды, алып Семенды көре алғаным жоқ. Маған күні бүгінге дейін сол қызыл жалаудың астында жатқан күйінде ғана елестейді. Өңімде де сол, түсімде де сол!.. Мен оны Москваны қорғаған құрбандардың тізіміне қосамын...

13

Оңтүстіктегі біз көрген алғашқы жеңіс Ростов қаласы үшін болған айқастарда туды. Оны мен солынан, оның үстіне, қарсы алдынан қатар басталып, тұтасып кеткен шабуылдан Гитлер армиясының бірінші рет дүркірей қашқанын көрдік.

Оңтүстік майдандарындағы ұланбайтақ соғыстың мөлшерін біз күнделікті хабарлар арқылы да жақсы шамалайтын едік. Соңғы күндерде түн болса-ақ, аспан етегіне өрт қойылғандай, алыс, айналаңның бәрі қызара бөртіп, алау-жалау болып шыға келетін болды. Күні кеше жаңа ғана тұтанғандай әлсіз өрттер бүгін көк жиекті балқытып бара жатқандай күреңденіп көрінеді. Қараңғы түнде тұнжырап тұрған Ростов қаласының биік қырқаларында сау қалған терезелер алыстағы өрттермен ымдасып, көз қысысып тұрғандай болады.

Қазір біздің майданның үні де өзгеріп кетті. Дүркіреген бір жаңа үн келіп қосылды да, майдан сарынын өзгертіп жіберді. Оны кейбіреулер соғыс тәңірісінің туған қарындасы — «Катюшаның» әні деседі. Өзім әлі көрген жоқпын,

Бүгінгі түн жеңіс әкеле жатқанын әрбір солдат сезінгендей, жүріс-тұрыстары ықшам, әміріңді айтқызбай ұғатын сергек бір халде. Сенің солдатың сергек, көңілді болса, жау солдаты марғау, көңілсіз деген сөз. Соғыста екі жақтың да көңіл күйін бірдей бұрап қоятын жағдай сирек кездеседі. Айқас алдында әрбір командирдің бұ да бір ескеретін нәрсесі. Жарыста екі аттың біреуі-ақ озады, айқаста екі жақтың біреуі-ақ жеңеді. Жеңіс лебі солдат бойын сергіте келеді.

Шабуыл күрт көтеріліп, апар-топарға лезде-ақ кірісіп қалдық. Біздің жақтың зеңбірек топаны оңы мен солынан, шығыс жақ қарсы алдынан қатар соғып, алғашқы жарты сағаттың ішінде-ақ жау ойын сандалтып тастады. Шын шабуыл қай жақтан келе жатыр, алдастыру жағы қайсы, оны неміс штабы болжай алмай қалған сияқты. Қаладан атылған жау зеңбіректері әр жерден бір үймелесіп, тұрақтай алмай жан-жақты түгел атқылап, аяғында дәл шабуылға қарсы от қорғанын жасай алған жоқ. Оны жабайы солдат біз де байқап қалдық.

Жұқа мұздың опырылғанына қарамай, біздің аттыжаяу әскерлер Дон өзенінің әр тұсынан өтіп жатыр. Жаяу әскерлер өзеннен өте сала уралап, күркіреген күндей күңреніп, бірден шабуылға көшті. Біздің танкы лектерінің алды көпірге жеткенде, жалаң қылыштары жарқ-жұрқ етіп, атты әскер де лап берді. Ракета жарығына шағылысқан жалаң қылыштар біресе тұтанып, біресе сөніп, жылтжылт ағып бара жатқан көп оққа да ұқсап кетеді.

Бұл күнді біз бес ай күттік. Бес айдан бергі ыза мен кек бүгін тасыған өзендей қопарылып, алдынан кездескен жау шебін кедергі көрмей жұлып әкетіп, шабуыл қитықсыз ілгері басып барады. Ұзақ созылып өткен бес айдың ауыр азаптары бір сәтте ұмытылып, солдат та аяғын қаздаңқаздаң басады. Көз — ілеккенін, қол — сермегенін құтқарар емес. Шегіну кейісін бес ай тартып, бүгінгі түннің бір минутын көре алмай қаза тапқан ер жолдастар еске түседі. Әсіресе Семен Зонин.

Жау қолы сол жақтан тиген соққыдан оң жаққа қарай толқиды. Алдынан шыға келген араннан жапырыла шалқып, кейін бұрылады. Көше-көшені бойлай өтіп өзді-өзі сеңдей соғылысып қалып жүр. Күздің қараңғы түнінде найзағай оғынан үркіп бір жөнелген жылқы біріне-бірі соқтығып, өзін-өзі айдап, апат болар құзға келіп тірелгенде де, ес жиярға шама жоқ, апар-топар жардан құлар

еді. Бүгінгі жау әскерінде де осыған ұқсас бір жай бар. Аязды қысты осы жылы қалада өткізерміз деп жайласа бастаған әскер, кенет соққан дауылдан ес жия алмай қалыпты.

Шабуыл кезінде алда, шегіну кезінде артта болатын әдеті бойынша, біздің взвод та алғашқы айқаймен араласа қалаға кірген. Қазір біз қаланың оң жақ көшелерін сүзіп келеміз. Қараңғы түкпірлерден, биік үйлердің ең астыңғы қабаттарынан кейде шортан, кейде шабақтар ілегіп қалады... Дүниелік тиеген машиналар әр көшеден кездесіп келеді. Кейбір көшелерде ондаған машиналар соқтығысып, бірін-бірі тас үйлердің қабырғасына апарып жастап, аяғында мүйізінен айқасып қалған арқарға ұқсап, сіресіп қатып тұрып қалыпты. Ондай көшелерден жаяу солдат та өте алар емес. Бірлі-жарымды болмаса, шоферлары да кетіп қалған.

Қала халқы да бұл түнді ұйқысыз өткізіп, әр терезеден бас көтеріп, өздері көрген бірдеменің жайын айтып қалып жатыр:

— Анау үйде штабтары болған!..

— Анау қызойнақ жасаған үйлері...

— Танкы дивизиясы ана заводтың қорасында болды...

Биік бір үйдің төбесінде үлкен бір жалау желкілдеп тұр. Жалаудың нақ ортасында аяқтарын тарбайтқан бүйіге ұқсаған бірдеме көрінеді. Алаңдардағы дарлар, қатар-қатар асылған адамдар сол бүйінің ісі. Ататын жауың аздық қылмаса да, алдымен сол бүйіні атқың келеді. Үйдің төбесіне бізден бұрын шыққан әлдекім жау жалауын жұлып алып, біздің алдымызға қарай лақтырып жіберді. Жауынгерлерім жүгіріп бара жатып, әдейі бұрылып, бүйіні бір-бір таптап өтіп барады.

Атыс-айқас қаланың батыс жақ шетіне ауды. Таңертеңгі алакөлеңкеде тізбек-тізбегімен келген ауыр самолеттер қалаға айналмай батысқа қарай өтіп жатыр. Самолеттің баурына тізіп алған бомбалары да көрініп қаларлықтай төмен ұшып барады. Анда-санда бір естіліп қалатын гүмпілдерге қарағанда, біздің самолеттер немістер қашқан жолдарға түйіліп жүр, қала айқасына қатынасқан да жоқ.

Күн шыға қалалық мекемелердің төбесіне қызыл тулар қайта орнап қалды. Шығып келе жатқан күннен емес, сол қызыл тулардан жарық молайып бара жатқандай көрінеді. Шығыстан соққан қатты желмен бірге толқын-

данған қызыл тулар солдат жолының бетін батысқа қарай сілтеп тұрғандай болады.

Енді қалаға шабуылдың артқы қорлары кіре бастады. Танкы лектері түнде көргенімізден енді көбейіп бара жатқан сияқтанады. Атақты Сталинград танкыларын көргенде Семен еске түседі.

Көлденең бір көшемен, қалың киінгендіктен төртбақ көрініп, аласа бойлы бала жүгіріп келе жатыр. Екі қолын ербеңдетіп, асығып келеді. Аяғында өзінікі деуге келмейтін үлкен қара пима. Кейде басындағы бөркін жұлып алып бұлғайды. Керемет бірдемені хабарлағалы келе жатқаны даусыз-ақ. Бірдемеге жарап кеткеніне қуанғаны да айқын. Артына қарап қойып, бізге қарай ұшып келеді.

— Біздің заводқа жүріңдер... Завод сарайында толып отыр. Көп-ақ! — деді бала, менің алдыма тұра қалып. Әрине, бала үшін өз көзімен көргеннен артық жақсылық та жоқ, жамандық та жоқ.

— Кім, кімдер толып отыр?— дедім, аптығын баса алмай тұрған балаға.

— Немістер, аға, немістер! Әкем күзетіп қалды. Мен сіздерге жүгірдім...

— Әкең күзетіп қалса, айрылмас...— дейді Володя, баланың көңілін жұбатып.

— Тез, тез жүріңдер! — деді бала, Володяға жәбірленген көзбен бір қарап қойып.

Бала томпаңдап қасымызда келе жатыр, біз едәуір қираған заводқа қарай бұрылдық. Терезе біткеннен түгел айрылып, әр жерінен опырылған завод үйлері тұнжырап тұр. Түтіні жоқ ұзын мойны жараспай, босқа сорайды. Завод маңындағы құлағың үйренген көп дыбыстың жоқтығына таң қалғандайсың. Еңбек оты сөніп, еңбек үні тынған.

— Мына бір жерден өте беруге болады,— деп, бала ойылып қалған бір қабырғадан ішке қарай өтіп кетті. Оның артынан Петя Ушаков өтіп, ішкі жақты бір шолып алып, бізге қолын бұлғады. Біз де өттік. Завод қорасы аударылып, құлап жатқан кішкене-кішкене темір вагондар, үйіліп жатқан темір жаңқалары, ораулы жатқан темір сымдар, жәшікке салып жөнелтуге әзірлеген жүктер... Қираған терезелер мен опырылған қабырғалар арқылы заводтың ішіне атжал-атжал қар үйіліп қалыпты. Әр жерде жеңді білектей жыланға ұқсап резеңке өңештер жатыр.

Әр машина орнынан бір қозғалып, бір жағына қарай қыңыратқи бастаған.

Бала бізге «дыбыс шығармаңдар» деген белгі берді. Бұл сақтық әкесін көрген соң есіне түскені де айқын. Өйткені, манадан бері өзі сөйлеп келе жатқан. Сұрғылт тас бағананың қасында тұрған қартаң жұмыскерді көрдік. Бетіне білеуленіп түскен ажымдар да, киінген түрі де, бурыл мұрты да оның ескі жұмыскер екенін танытып тұр. Оң қолындағы гранатасымен қарт жұмыскер аржақтағы бір тас сарайды нұсқады. Әр бағананың түбінен қолдарына мылтық, граната, автомат ұстаған тағы төрт адам шықты.

— Ана сарайда жиырма шақтысы отыр... Бәрі де қара шұбар жыландай киініпті... Қоршаудан шыға алмай қалған болу керек. Осында келіп тығылды. Біз соларды күзетіп тұрмыз,— деді қарт жұмыскер.

— Сіздер оларды қайдан көріп қалдыңыздар?

— Біз завод партизандарынан құрылған отрядтың адамдарымыз. Түндегі күзетті завод шарбағының төбесінде өткізіп едік,— деп, орта жасты жұмыскер алғарақ шықты. Содан соң даусын бәсеңдетіп,— әс-әс штабын қиратуды партком бізге тапсырып еді. Бүгін кешке тағайындап, әзірленіп те болып едік,— деді.

Менің қасымда алты-ақ жауынгерім бар, жұмыскерлер төртеу, баламен бесеу... Мен гранатамды қолыма алдым да жауынгерлеріме де сол белгіні бердім. Жауынгерлерім де соны істеді. Бала көзін маған қадап, о да қару сұрап тұр. Мылтығымды балаға құшақтата салдым да:—

— Қашқаны болса, атарсың... Әкеңнің қасында бол! — дедім.

Бала қуанып кетті. Өзінен ұзын мылтықты қып-қызыл болып тоңған саусақтарымен қапсыра ұстап, бағанның түбіне қалшиып тұра қалды. Қарт жұмыскер баланың әкесі болу керек, маған алғыс көзімен жымиып қарады.

Сазды шалшықтан аттағандай, кең-кең аттап, дыбыссыз ғана, немістер жасырынған тас сарайға жақындадық. Ауыр темір қақпасы жабық тұр. Не істеу керек?.. Қарт жұмыскер сарайдың шарбағына шығатын баспалдақты нұсқап, ернін жыбырлатады.

Басқаларды қақпа жақта қалдырып, Толстов екеуміз сарайдың төбесіне шықтық. Сарайдың төбесіне іштен қатынасатын баспалдақ алынып қойылған, үңірейіп орны ғана тұр. Көз үйренген соң абайласақ, сарайдың шарбағында да көп мүлік жатыр. Ауыр жүктерді көтеріп түсі-

ретін жуан темір арқандар екі жерден сарайдың ішіне түседі екен. Ол жерлерде қақпақ жоқ, құдықтай үңіреді. Сырттағы баспалдақтың қақпасына қайта келіп, тыстағы жолдастарға ыммен сөйлеп, қалай қимылдайтынымызды түсіндірдім:

— Қазір біз ішке граната тастаймыз, сол кезде сендер де ұмтылыңдар!

Біздің төбеге шыққанымызды немістер де сезіп қалған екен. Мен сырттағылармен ымдасып тұрғанда іштен бірнеше автомат дүрсе қоя берді. Әлгі тесіктердің бірінен Володяны атып түсірді ме деп, мен де тез кейін бұрылдым. Сүйткенше болған жоқ, төбеден тасталған екі граната ішке түсіп, гүрс-гүрс қатар жарылды.

— Володя! Бармысың?— дедім.

— Гранатаңды әкел! — деді ол.

Мен де бір тесіктен екі гранатаны тастап жібердім, қақпа жақтан да жарылған граната даусы естілді. Автомат үні тына қалып, буалдыр көк түтінге аралас ыңырсыған адам үні естілді. Сыртқы қақпа ашылып, сарайдың ішіне жарық түсті.

— Көтер қолдарыңды! — деген дауыстар біріне-бірі жалғаса шығады.

Сарайдың тас еденінде бес-алты неміс қозғалмастан қалыпты. Бір қолын қысып алған, бетін басқан, бүйірін басқан бірнешеуі сенделіп ортада жүр. Автоматтарын тастай беріп, екі қолдарын қатар көтерген он шақты фашист қақпаға қарай барып қалыпты.

Ең құнсыз адам — қолға түскен жау. Онда ұят-ар дегеннен ешбір белгі қалмайды. Ол сенің айт деріңнің аржағынан түсіп, ең қымбаттым дегенін аузына алады. Сондықтан да өте жеркеніш көрінеді.

— Капут! Гитлер капут! — деп, қолға түскендер бір ауыздан зар қағып тұр.

«Капут» күні әлі алыс екенін жақсы біледі. Бірақ жаны құрғырын сақтап қалу үшін ұсынып тұрған «қымбаты» сол.

Толстов екеуміз төбедегі тесіктерден арқанмен сауалап сарайдың ішіне түстік. Жараланған да, оққа ұшқан да бір адамым жоқ екен.

— Ушаков, айдап алып шық! — дедім, Петяға. Петя мылтығының аузымен нұсқап, немістерге қақпаны көрсетті. Немістер тұтқынға түсіп, кәнігі болып қалғандай, я болмаса, бұл күйге іштей әзірленіп жүргендей, екі-екіден қатарланып, секек-секек басып қақпадан шыға берді.

— Қаруларын жинап алыңдар, сарайды қарап шығыңдар! — деп, артыма қарай бұрыла беріп ем, кеудемнен біреу темір сүйменмен түйіп қалғандай болды. Атылған мылтық даусын естіген-естімегенімді әлі күнге дейін анық білмеймін. Тас сарайдың қабырғалары құлап бара жатқандай болды. Үйілген жүктердің ар жағынан маған тесіле қарап тұрған қара шұбар жыланның басын көріп қалдым. Ысылдағанын да естігендеймін. Өзім де құлай бердім, ышқынып атылған автомат даусын да анық естідім. Бұл кім, Володя ма екен, жыланды атып қалған деген ой бұлдыр ғана елестеді де аяқталмады...

Есімді жинап, көзімді ашсам, манағы қарт жұмыскерге сүйеніп отыр екемін. Арқамнан қапсыра құшақтап алыпты. Бурыл мұртынан темекі исі мұрныма келеді.

— Е, міне осылай... Көзіңді аш, балам,— дейді, қоңыр дауыс.

Қарсы алдымда маған үңіле қарап, аузын ашып қалған күйде манағы бала тұр. Мана бізге жүгіріп келгенде баланың жүзі қып-қызыл еді, қазір сұрланып кеткен. Құшақтай ұстаған мылтығы қисайыңқырап барады. Баланың бар бейнесінен «қатты ауыра ма, аға?» деген сұрауды көргендеймін. Мұндайда бар баланың ойына түсетін сұрау осы болады. Мұны ол орыс тілінде «Дядя, больно?» деп сұрай қалса, шын «больно» сонда болады... Володя менің көңілімді аулағысы келгендей, тасада тұрып мені атып қалған неміс офицерін жағасынан сүйреп әкеліп, үйіліп жатқан темір жаңқаларының қасына тастай берді. Жауым кім екенін танып қалайын дегендей, көзім еріксіз соған барып тоқтады. Әсәстің капитаны екен. Кеудесі қушиған, жіліншіктері жіп-жіңішке ши борбай, мойны қылқиған, сары шашты, арық бірдеме. Істік мұрнын қарға тыға, қылжиып жатыр, өліп те қалған... Жайық жағасында көп көрген өліп қалған су-тышқанға да ұқсап кетеді.

Қарсы алдыма сұр палатканы жайып, жігіттер мені ақырын ғана көтеріп, соған салып жатыр. Мен дыбыс шығарғым келмейді, не болып жатқанын көріп-біліп жатсам да үн шығара алар емеспін. Көзім қарауытып, құлағыма мақта тығылып бара жатқандай сезіледі. Мені көтеріп жатқан адамдардың денелері кейде өзінен-өзі үлкейіп көрінеді. Жолдастарымның не айтып жатқандарын да естігендеймін, бірақ ешбір сөздің мағынасын аяғына дейін аңғара алмаймын.

Володя менің көзіме қадала қарап, ернін жыбырлатқандай болады. Не айтқаны естілмейді. Есімнен айрылмайын деп, күшімді жинасам да кейбір нәрселер алыстан бұлдырағандай, айқын аңдалмай қалады. Володяға өзім де бірдеме айтқым келеді. Теріміз сіңіскен, қайғы-қуанышымыз ортақ болып кеткен, қиыспас дос жолдастарға жүрегімдегі қырынды бір сөзімді айтқым келеді. Бар күшімді жинап алып айтқаным:

— Команданы қолыңа ал! — ғана болды. Басқа ойларым айтылмай алқымымда қалды...

Мені көтеріп алып жөнеле бергенде, өзімді атып қалған жауымды тағы бір көргім келіп тағы бір қадалып қарадым. Тұмсығы енді қарға түгел көміліп барады екен. Мұрнынан аққан қара-күрең қан ұсақ-ұсақ отау тігіп, алдындағы қарды едәуір шұбатып бояп тастапты. Атылған ит осылай өлетін еді деп, ішімнен бір жәбір теңеулер іздегендеймін... Шолақ киімдері жоғары сырылып кетіпті де, ашылып қалған жалаңаш арқасына айдама жел түйір-түйір қиыршық қарды тығып жатыр...

Жолдастарым мені көтеріп әкетті. Биік тас үйлерді дірдір еткізіп, танк лектерінің әлі өтіп жатқанын айқын сезем. Сталинградтан келгендері де бар шығар-ау... Семен Зониннің қаза болғанын айту керек еді-ау, біреуіне... Ондай ерекше адамды білмейтін кім бар дейсің деген ой келеді. Бірақ бұл ойым да аяқталмай, басқа бірдемеге ауысып кетеді.

Әлі өтіп жатқан ауыр самолеттердің бауырларында балапандай тізіліп бара жатқан бомбаларын да көргендей боламын. Осылардың ішінде Шеген де кетіп барады, ә? Ол ғой, менің танып қалғанымды сезген де жоқ?.. Шеген аға, бұл бес айда мен де басымнан талайды өткіздім. Енді кездессек, ана жолғыдай қысылмай-ақ шерте беретін әңгімелерім толып жатыр. Жолдас капитан, солдатың көпті көрді, ондай-мұндай ұққаны да жоқ емес. Мүмкін, енді саған жолдастыққа да жарап қалған шығар.

Кеудеме қыздырған темір кіріп бара жатқандай, тек ақырын шайқалған сайын бойлай түскендей сезіледі. Ойларым тез-тез үзіліп кетеді де, жаңа бір ойлар киіп кетеді. Қанша уақыт бірге жүрген жолдастарыма ең керекті сөзім айтылмағандай, әр түрлі ойлар анталап, араласып барады. Ие, ең айтар сөз немене еді?.. Неғып ұмыта қалдым?.. Осы бір болмашы шайқалыспен келе жатқанда ойың да шайқала бергені ме?.. Бұрын талай жүгіретін де едік, сонда

негып түсіп қалмай жүрген?..Қап, ұмытыл-
дің бе?..

Ұйқылы-ояу бір халде, әйел даусы естіледі.

— Ауыр екен... тез жөнелтілсін... ауыр жара... Ма-
на... Бірінші кезекте...

«Ол кім екен жаралы? Володя ма, Петя ма?.. Екеуі де қызу, батыл жігіттер еді. Қайда жұмсап ем?.. Бекер болған екен... Иә, сарайды тінтіп шық деп ем-ау, Володяға... Қайда жөнелтейін деп жатыр екен олар ды?.. Адрестерін алып қалуым керек қой.. Адрестеріңді, адрестеріңді қалдырыңдар!..» Даусым, әрине, шықпайды...

— Костя, кейін өзімізге келіп қосыл! Түсінемісің? — дейді бір дауыс. Бұл, әрине, политрук Ревякиннің даусы...

Білегіме жұмсақ бір салқын саусақтар тиеді. Ақ киінген Ақбота көзіме шалынып кеткендей болады. Семен көрдім деп еді, дұрыс екен-ау!.. Ақбота, кішкене ғана қаттырақ сөйлеші... Көзімді ашып бірдемені сұрайын десем, көзім ашылмайды, менің әлсіз үнімді көп дауыстар көміп кете береді. Әлдекімдер жараланған, әлдекімдер ыңырсиды...

Өз ойларым шолақ-шолақ... Жар басында секірген лақтар біресе ойға түсіп кетіп, біресе қайта көрінеді. Менің ойым деп осы лақтарды айтып жатқан сияқтымын. Бұдан былай ойыма түскен нәрселер үркіп-ойнақтап көз алдыма да келе бастады. Түтін арасында жылт еткен от ұшқынындай елес береді де, жоқ болады. Адрес десем өзіме жазған хаттар көрініп кетеді. Жолдастарға бірдеме айтқым келгенін аңдап қалсам,— қатар тізіліп тұрған Семен, Володя, Ревякин, Петяларды көрем... Солардың қатарында Ақбота да тұрады...

«Гитлер енді Москва маңайын көре алмайды, бұл анық!»— дейді тағы да Ревякиннің даусы. Ол осылай үзілді-кесілді айтатын адам.

«Әрине, көре алмайды, түсінде де көре алмайды!»— дегім келеді. Даусым өзіме де естілмейді... Бастырлыққандай ділгір бір хал босатар емес.

Ростов үстіндегі боранның салқыны бетіме тиеді де, ызыңы құлағыма тиеді. Мен оны Москва бораны екен деп қалам. Машинамен өтіп жатқан көп әскердің өлеңдері құлағыма келеді, мен оны Москва көшелерінің үні деп қалам...

Көз алдыма тұмсығын қарға тығып өлген су-тышқандай бүкшиіп жатқан манағы жау капитаны келеді. Мұрнынан аққан қара-күрең қан ұсақ-ұсақ отау тігіп, қарды боя шұбап барады. Жоқ, тіпті лақылдап ағып, сай-салаға құйылып жатыр. Атылған ит осылай өлетін деп ішімнен әлі де бір жәбір теңеулер іздегендеймін... Шолақ киімдері жоғары сырылып кетіпті де, ашылып қалған жалаңаш арқасына айдама жел түйір-түйір қиыршық қарды тығындап жатыр...

ҮШІНШІ БӨЛІМ

1

— Қа-ра-ған-ды!— деді проводник, төрт буынның төртеуін де созып. Маған тағы бір әрпі созылмай қалғандай, тым тез айтылып кеткендей ғана көрінді.

— Қайта бір айтшы! — дегім келгендей, мен қарт проводниктің көзіне қадалдым.

— Міне, енді сіз үйіңіздесіз... Қазір туған-туысқандарыңыз да қарсы алар. Түн демей-ақ күтіп жүрген шығар. Қандай қуанысып қалады! Бұл менің өз басымнан да талай өткен бір кезде...— деп, қарт өзінің бір әңгімесін бастап кетуге бейімделді де, поезд тоқтайтын белгісін бере бастаған соң, есікке қарай өтіп кетті. Терезелерден электр жарығы да түсе қалды.

— Ие, енді мен үйімдемін!.. Бірақ менің үйімнің үлкендігі сондай, Қарағанды мен Гурьевтің екі ортасына екі Франция, он шақты Швейцария, он бес шақты Бельгия сыйып кетер еді. Люксембург сияқты «королевстволы ұлы мемлекет» үшін біздің бір-екі колхоздың жаздық жайлауы да емін-еркін жетіп жатыр... Гурьев пен Қарағандының арасынан гөрі Лондон мен Берлиннің арасы көп жақын.

«Онша алыс қиян емес...» деген патша аузынан шыққан сөз босқа мәтел болып кеткен жоқ...

Қазақстан жерінің кеңдігі жаралы жауынгерлерді майданнан алыс госпитальдарға жіберіп отыратын адамдарды да жаңылдырса керек. Мені олар үйіме жақынырақ жерге жіберейік деген жақсы оймен Қарағандыдан бір-ақ шығарды.

Бұл вагонда көпшілігіміз қазақстандық, сібірлік жауынгерлер келдік. Туған жерлері әзір жау қолында қалған жауынгерлерден он шақты ғана адам бар. Қазақстанды

бұрын көрмеген жігіттерге Орынбордан бері асқан сұң-ақ әр түрлі қобалжулар кіре бастады. Көбі Қазақстан жайын бұлдырлау біледі екен.

Аяғынан жараланған жауынгер Гришин қазақ даласын үздіксіз соғып тұратын жел-борандай сөйлейді. Сықырлаған сары аязда құтыра соққан боранның лебі келіп тұрғандай, сұрғылт мақта көрпенің үстінен жамылған шинелін иегіне қарай тартыңқырап қояды. Бұл Одессаның жігіті, студент-геолог.

Орынбордан бері асқан соң, боран шынында да құтырып кетіп еді. Әдейі Гришиннің қобалжуын күшейте түсейін дегендей, поезд тоқтай қалған жерлерде боран тереземізге ұйпалақтай соғылып, гу-гу етеді. Вагон төбесінде байпақ киген біреу жүргендей болады. Кейде вагонның мұржалары өзара жанжалдасып қалғандай естіледі. Есік ашылғанда даладан құшақ-құшақ болып кірген суық ауа аппақ тұман сияқтанып, вагонның жылы ауасын түріп әкетеді.

— Жап, жап! — деген дауыстар үсті-үстіне шығып қалады.

Мен әлі ешкіммен дауласа алмаймын. Сөйлей бастасамақ тық-тық жөтеліп, қиналып қалам. Мен кетер күні Ростовта да осыған жақын боран болды дегім келеді де, оның аржағы дау болып кетер деп, үндемей ғана езу тартам.

Ленинград майданынан келе жатқан ауыр жаралы бір жауынгер Қазақстанды қайнап тұрған ыстық, көлеңкесіз бір күнгей сахарадай көретін сияқты. Оның ойынша Қазақстанда күн біреу ғана емес, бірнешеу сияқты болып кетеді. Мұз қатқан окоптың сүйегінен өткен суығын кетіру үшін ол жауынгер Қазақстанның толып жатқан күніне түгел қыздырынғысы келеді. Ие, солдаттың кейде ыстықты, кейде суықты сағынатын уақыттары да болады.

— Біздің Шымкент маңайы осы күні егін салып жатыр-ау, ә? — дейді, оңтүстіктің жігіті, Әбен деген жауынгер. Мұнысы Гришинға қайтарған сыпайы түрдегі жауап сияқты.

— Егін салып жатыр? Осы февраль айында ма? — дейді, Ленинград майданынан келе жатқан жауынгер.

— Ие, егін салып жатыр. Былтыр мен февральдың он жетісі күні шығып ем егінге. Бүгін февральдың он жетісі ғой,— дейді Әбен.— Дәнді егісті аяқтаған да шығар... Поезд да тоқтады, жаралы қонақтарына құрмет көрсетіп, сәлем күйін ойнаған оркестр даусын да естідік. Вагонға Қа-

жақстан қара алтын қоймасының уәкілдері де кірді. Толықша келген аласарақ жас жігіт әр ұйымнан қосылған адамдарды бастап келген болу керек, қошемет сөзді сол айтты. Сөзінің ішінде «обком» бір-екі рет қайталап қалғанына қарап, мен оны Қарағанды обкомының адамы екен деп ұйғардым. Оған жақынырақ бір жас қазақ әйелі тұр. Қаракөл жағалы қынама қара пальто киген, басында да сыпайы сәнмен киген қара бұйра бөрік. Азғана сопағырақ жүзді, қара торы әйел, суықтан азырақ қызарыңқы тартқан. Қара көздерінен әр түрлі ойдың ұшқындары аңдалып қалады. Кейде бізге арналған жылылық оты көрінсе, кейде бір мұң пердесі, жүрегіндегі тынышсыздық байқалады.

Әйел әрқайсымызға да көзін ұзағырақ тоқтатып қарайтын сияқты. Әсіресе, басын таңып алған жауынгерлерге ұзақ қарап қалады. Әрбір қарауының артынан көзіне «жоқ, бұл да ол емес!» деген ой елесі шыға келеді. Жаралы жауынгерлерге тіл қатқанда кеудесін кернеп жүрген ыстық бір леп барлығын сезесің.

«Сол ма деп қалып ем...— деп өкінген көз енді бір айналып қарағанда,— менің жарымды көрмедіңдер ме? Бірге болғандарың жоқ па?»— деп сұрап тұрғандай болады.

Әйел, әрине, бізді қарсы алуға шыққан. Сонымен бірге, жаралылардың ішінен өз жарын да кездестіріп қалам ба деген үмітпен жүрген сияқты. Мүмкін, әр эшелонды қарсы алғанда сол үміті ылғи ере жүретін де шығар...

Ие, баурым, кейбір жақын жандарды енді кездестіре алмауымыз да мүмкін. Соғыстың аты соғыс қой, ол құрбансыз болмайды. Жас өмірін Отан жолына құрбандық етсе, жарыңның сол ерлігі демеу болсын жаныңа! Ер жолдасым деп қана қойма, Отанның адал ұлы деп ал есіңе! Бұл ойыншық емес.

Жоқ, айналайын баурым, көзіңе қайта-қайта қараймын да, үзілмес-өшпес үміт отын көрем. Үзбе сол үмітті, күте біл. Солдаттың ең жақсы көретін өлеңдерінің бірі — «Күт мені, күт!» екенін өзің де жақсы білетін боларсың. Күт, баурым, мен де жарыңа аман кездесуіңді тілеймін.

— Қамқорларыңыз осы кісі болады. Облысымыздағы мәдениет майданының командирі, Күлай Даниялова,— деп, обкомнан келген адам бізге жаңағы әйелді таныстырды. Осыдан былай қарай біз де сол қарындастың әміріне көштік.

Вагоннан шыққан соң-ақ жарты миллион халқы бар көмір қаласының кең демалысы сезіле бастады. Үркердей жиі тізілген электр жарығы, әлдеқайда алысқа жайылып, белдерден асып түсіп жатыр. Ерсілі-қарсылы шұбаған көп поездың тиеп алғаны бәрі көмір сияқты.

Біріне-бірі жақын салынған шахталардан шыққан кен қалдығы тау-тау болып үйіліп, боранды түнде биік бір тау қырқаларындай көрінеді. Кенмен кеткен көмір ұсағы өзінен-өзі тұтанып, көгілдір оттары алыстан көрінген тау арасындағы бір қаланың оттарына да ұқсап кетеді. Бұрын көрмеген адам Қарағандыны бірнеше жоталардың үстіне, шатқалдардың арасына салынған қала деп те қалатындай екен.

— Бұл немене?Қарағанды тау арасында ма еді? — деді Гришин маған. Екеуміз бірімізге-біріміз иығымызды сүйей отырып, бір машинада келе жатыр едік.

— Саған жел тимесін деп, тау жасап қойған ғой...— дедім мен Гришиннің ең бір қорқатын қаупін есіне салып. Бізбен бір машинаға мінген Күлай жолдас менің жауабымның қалжың екенін түсіне қалды да, Гришинге жоталардың жайын түсіндіре бастады.

— Өзім де тіпті алаңғасар екенмін-ау...— дейді Гришин,— көмір шахталарының маңайында кен қоқымы үйіліп қалатынын білмейтіндей сұрағанымды көрдің бе!

Гришиннің жауабындағы шахта жайын білетіндікті аңдап қалған Күлай:

— Мамандығыңыз қай жағында еді? — деп сұрады.

— Мамандық? Ол қайдан болсын әлі,— деді Гришин, қысылыңқырап қалып,— мен әзір оқушымын... студент едім...

Машина жаңа Қарағандының биік бір үйінің алдына тоқтады. Жаңа қала бейбіт шақтағыдай жарқырап тұр екен. Күн батса-ақ жарығын сөндіріп, бар терезесін тұмшалап тастайтын жақтан келген жауынгерлердің алғашқы қуаныштары да осы жарық еді. Ата-бабамыз мұндай жарықты көрмей өтсе де, біз оны қатты сағынған екеміз. Жаңа Қарағандының осынша аруақты екенін мен де білмейтін едім. Бәріміз де таңырқап қалдық. Тас құйылған кең көшелер, зәулім үйлер, көз сүрінгендей мол жарық түнге де, боранға да бас идірмей, қала кеудесін жоғары көтеріп әкетіпті.

— Москваның бір кварталдарына ұқсайды екен! — деді, әрнені де аз-кем асыра сөйлейтін Гришин. Мен оған:

— Желі гулеген далаға ұқсамай ма, әйтеуір? — деп, әлі де қалжың жауап қайырдым.

Гришин екеуміздің арамызда екі ұшты бір қалжың барын байқап қалған Күлай, онымызға ерік бергісі келмегендей, тез киіп кетіп:

— Қарағанды көміршілерінің он жылдық еңбегі ғой бұл қала. Әлі олпы-солпысы толып жатыр...— деді, екеумізге де тыйым салатын үнмен.

Біздің совет есебі бойынша, он жыл деген — толық екі жарым бесжылдық болады. Ал, біздің бір бесжылдық бұрынғы екі жарым ғасырыңызға да сыя бермейді. «Атабабаның ғасырларынан аз жылдардың ішінде-ақ аттап өткен қазақ даласының таңырқатары жалғыз ғана Қарағанды деймісің!» дегім келеді Гришинге...

Біріміз өз аяғымызбен, енді біріміз теңге түсіп, көпшілігіміз госпитальдағы апа-қарындастарымыздың иығына сүйеніп, үйге кірдік. Ұзын-ұзын коридорлы, кең баспалдақты үйдің әр қабатына тарасып барамыз. Кейбіреулер баяу, кейбіреулер ожар қимылдайды. Бірақ бәрі де майданда неден зарықса, соның жайын бірден сұрасып бара жатыр:

— Жарық бар ғой? Жылы ғой? Бөлмеміз күн жақта ғой! — деседі әр жерден.

Осындай бір кезде жауынгерлердің жас балаға ұқсап кететін де бір мінездері болады...

Біз алтыншы палатаға кездестік. Есіктегі алтыншы санды көре сала, әрқайсымыз Антон Чеховтың «Алтыншы палата» дейтін әңгімесінен есте қалғанды айтысып кеттік. Бірақ саны бір келгенмен, сапасы басқа, екі палатаның арасында екі түрлі ғасыр, екі түрлі мағына, екі түрлі адамдар тұр еді.

Палатамыз жып-жылы, көзге де, көңілге де өте бір жайлы бөлме екен. Ортада ақ дастарқан жапқан стол. Стол үстінде екі тас күршекке өсірген екі түрлі гүл, біріне бірі азғана бұрала қарап, еркелесіп тұрғандай. Электр шамдары да көзіңді тесердей жалаңаш шақырайып тұрған жоқ, қызғылт жібек арқылы жұмсақ қана жарық төгеді. Госпитальдағы апа-қарындастармен алдағы күнде неше рет ұрсысып, неше рет татуласарымызды кім білсін, әзір қас-қабақтарында кірбің жоқ, жарқын жүзбен ерке сөйлесіп жүр. Жауынгерлер өз үйлеріне келгендей оңай орналасып, жайраңдасып қалды. Суық та, боран да тез ұмытылып кетті.

Түнде бізді әбден жайғастырып болып, сағат үш кезінде қайтқан Күлай таңертең тағы келіп қалыпты. Түн бойы біз оны талай аузымызға алып, Күлай атын өзімізше өзгертіп, Гүля деп сөйлесуге келіскеміз. Жалғыз Әбен жауынгер көне алмай қойып еді:

— Біздің бір ағамыз Ыван Ывановна дегендеріңе тілім келмейді деген екен... Мен де бүлдіріп алып жүрмейін, Күлай дейін, шырақтарым...— деді ол, жалынардай болып.

Гүля әуелі бірінші қабаттағы жауынгерлерді аралап шығып, біздің бөлмеге сағат тоғыз кезінде келіп еді. Әр жауынгердің мұң-мұқтажын сұрастыра отырып, ара-арасында қай майданнан келгенімізді де сұрай кетеді. Әсіресе, баса сұрайтыны Харьков майданы. Көзінен байқала қалған күрсініс реңіне қарағанда, ол жақтан келген жауынгерлерге әлі ұшараса алмаса керек.

Соғыстың салқын лебі мұнда да қатты сезіледі. Гуля көзіне келе қалған мұң шырайын қысқарақ келген қою кірпіктерімен тез желпіп тастады да:

— Өз қолымен хат жаза алмайтындарың болса, айтыңдар. Мен жазып берейін,— деді.

Гуляның қолынан өткен жаралылар жалғыз біз ғана болмасақ керек. Әрбір сұрауы жауынгерлердің әр түрлі қысылыстарын айтқызбай-ақ қамти кетіп отыр.

Бұл үйде өз хатын өзі жаза алмайтын мен бармын. Оң менің төс сүйектерімді қырата өтіп, оң жақ жауырыныма кіріп тоқтапты. Оң жағым тұтас таңулы, хат жазу түгіл, одан оңай қозғалыстарға да шама жоқ еді әзір. Мен хатымды әркімге жаздырып, мұңым мен сырыма әркімді ортақтастырып жүргелі, міне, екі айдан асып барады. Неге екенін білмеймін, сол сырымды Гулядан да жасырғым келмеді. Шынымды айттым. Гуля менің хаттарымды жаза бастады.

Бірінші хатым Володя мен Петяға жазылды. Қайда келіп тоқтағанымды білдіріп, жазылғаннан кейін мені өз бөлімеме қайтарып алуға Мирошник пен Ревякин жәрдем етсін, ұмытпасын дегенді тапсырдым.

Екінші хатты «Апа!» деп бастағалы екі сағат өтті, әлі аяқталар емес... Хат Гурьев қаласының кейбір үйлеріне кіріп, әркімдердің жайын білгісі келеді... Осы бір тұсқа келгенде мен бөгеле берем де, Гуля ұзақ күтіп қалады. Менің қысылысымды байқамаған болып, басқа жолдастармен әңгімелесіп кетеді.

Менің майданға ала кеткен жұмбағым, бұдан бұрын

айдан артық жатқан аудандық жердегі бір госпитальда шешіліп қалып еді. Жараланған жайымды апама жұқалап қана жазып жіберіп ек, Ақбота оп-оңай бетін ашыпты. Апамның хатын ылғи Ақбота жазып беріп келгенін де түсіндім. «Н» деп қол қоятын да сол екен. Хаттың аяғына өз атынан жазылған тоғыз жолдың ішінде жаны ауырғанда ғана айтылар сөздер келіпті. Әлі күнге хатымды басқа адамға жаздырып жүргендіктен, мен Ақботаға айтар сөзімнің бірін ашып айта алмай, сүрлеп жүргендеймін. Енді, міне, сол бөгетке тағы келіп тірелдім. Басқа бір әйелдің алдында Ақботаның атын атап, ақтарыла алмай жатырмын.

Менің бұл жайымды Гуля да аңғарып қалған сияқты. Гришинмен, Әбенмен сөйлесіп отырып езу тартқан себебі менің бөгелісімнен екенін мен де сезем. Мұндай жайларға бізден анағұрлым сезімтал әйел маған көзімен демеу беріп:

«Аты кім еді, атай бер... Несіне бөгелесің! Айтар жылы сөздерің менің ойыма да келіп тұр, іркілме!»— дегендей болады үнсіз ғана.

Хат ақыры аяқталмай қалды. Оның орнына апама телеграмма жіберттім. Қарағандыдамын, келіп кетсеңдер жақсы болар еді деп жаздырдым. «Келіп кетсеңдер» дегенді жазғанда, Гуляның көзіне әрең аңғарылар бір ұшқын жылт етіп қалды. Мен оны аңдамаған болдым... Өзге жолдастарым хаттарын өздері жазып жатыр. Едәуір жасап қалған, аңқаулау адам, Әбен бір қысылыс үстінде отыр екен:

— Қайрош шырағым, осы өз қатыныңа өзің қарағым деп жазған қалай болады екен? — деді.

Мен күлкіден булығып, жауап бере алмай қалдым. Оқ тесіп өткен өкпем шиқылдап, үнімді шығармады. Гуля күлген жоқ, қайта, ең бір салмақты үнмен:

— Жазыңыз солай деп. Қарағым деп әйеліңізге айтпағанда, кімге айтасыз? — деді.

Әбен, әрине, әйелін жақсы да көреді, сағынып та жүр. Бірақ ол бар қазақтың ескі әдетінше әйелін қарағым деп көрмеген адам. Сұраған түріне қарағанда, «қарағым қатын!» деп жазғысы келетін сияқты. Әрине, бұлай жазғанда дөрекі шығады...

Әбен тағы да біраз үндемей ойланып отырып, бір кезде қуанып кеткендей:

— Таптым! — деді.

— Иә, не деп жаздың?

— Мінекей, қарағым Бәтия деп жаздым! Барсын солай...— деп, Оңтүстікке қарай қолын бір-ақ сермеді.

Бұл Әбен үшін үлкен табыс екені де рас. Ғасырлар бойы қамауда тұрған жақсы сөз қақпасын міне, қазір бұзып шықты! Мүмкін, әуелі оқығанда Бәтия жеңгейдің өзіне де ерсі көрініп, күліп жеберер. Бірақ сол сөз арқылы келген шын жылылық, жар сағынышын жүрегіне де дәл жеткізер. Күндік заманынан қалған бір жұғындыны Әбен өз қолымен жұлып тастады да, сонысына қуанып кетіп еді.

«Соғыс» деген бір ауыз сөзге сыйып тұрған көп ойлар солдат көңілін әзіл-қалжыңнан, жеке басының мұңдарынан тез аударып әкетеді. Ол сырттағы халқымыздың да әдетіне кіріп болған. Гуля майдан мен елдің жаңа хабарларын әкелген екен, соны оқи бастады. Хал жаман емес!.. Немістердің Москваға жасаған шабуылдары қазір — «немістердің Москва түбіндегі қырғыны» деп аталып бара жатыр. Жау аптығы басылмағанмен, Москваға төнген бұлт кейін серпіп қалды. Майдан бетін артына қаратпағанмен, әр табан тіресте біздің ұтыс молая бастады. Москва түбіндегі жеңістерден кейін жау көңіліне қатер кіргені байқалады.

Майданнан алыс отырған халқымыз да соғыс жайын көз айырмай бақылайды екен. Өзіміз естімеген бірталай хабарды осында естідік. Гуля бізге мынадай бір нәрсені айтты. Гитлер Совет еліне арнаған қорлық-зорлығын мәңгі есте қалдыру үшін, Москваға орнатуға ұзындығы он жеті метр мрамор тас әкеле жатыр екен. Күміс өрнегі бар, қызғылт мрамор көрінеді. Швейцариядан әдейі арнап алдырған. Бар адам баласының алдағы ұлы үміттерінің ордасы — Москваға әкеліп, сондай қорлау бағанасын орнатпақ! Бірақ Москва түбінен жау армиялары оқыс шегінгенде, мрамор біздің қолға түсіп қалыпты...

Сырттағы жұртымыз бұл қалжақтарға шын жауап айтып еңбек майданын қыздырып жатыр. Бейбіт шақтың жоспарларын жинап қойып, алдағы жылдардың ішіне кіріп кетіпті. Бейбіт шақта әлі талай қырдың астында жатқандай көрінетін істер қазір қолма-қол күнделікке айналыпты.

— Қарағандының әрбір сағатының салмағы бұрынғысымен салыстырғанда қазір үш есе артты,— дейді Гуля, жұмбақ теңеулермен сөйлеп.

Бұл көп пе, аз ба деп сұрап қала ма дегендей,— мұнымыз жыл аяғына дейінгі жайымыз еді,— деп, жаңа жылдың жаңа мөлшермен келгенін де ескертіп қояды. Заводтар мен шахталардың сағат сайын салған айғайлары-

нан «тағы да бір сағат өтті, не істедің, жолдас?» деген Отан сұрауын естігендей боласың. Гуля біздің алдымызға ақырын-ақырын Қарағанды облысының байлықтарын жаяды. Еңбек жұртының күні мен түндерін айтады. Жас қана қазақ қызының сонша бай облыстың бар жайын сонша жақсы білгеніне төбем көкке жеткендей болам.

Гуля мәдениет майданының командирі ғой, жұмыскер жұртшылықтың мәдениет жақтарын да тәптештеп айтады. Біз соғыс кезінде: театр, кино, әдебиет жұмыстары шегініп қалған шығар деп ойлаушы едік. Жоқ, шегінбепті. Қарағандыда осы күзде жоғары дәрежелі мектеп ашылған, жаңадан екі театр қосылған. Уақыт ауыр, әрине, бірақ жұрт сол уақытты бейбіт шақтағыдан анағұрлым артық жүк артып жөнелтіп жатыр.

Гуляның жүзінде әр кезде шала ұйықтағандықтан, жұмыс бастылықтың іздері тұрады. Сонда да бізге күн сайын бір соғып кетеді. Оның келуін біз де сағынып күтеміз. Бірақ шаршағандығын көріп:

— Біз енді тек жатқан адамдармыз ғой... Босқа уақытыңызды ала бергіміз келмейді,— десек.

— Мен сіздерге азырақ демалу үшін келем; үйім де осы арада ғана,— дейді. Кей күндері түнде де келіп кетеді.

Гуляның қолында Гришин екеуміздің екі түрлі сырымыз бар. Гришин Қарағандының кен байлықтарын қазбалап сұрайды. Мен телеграммаларым мен хаттарымды жаздырам. Алғашында іркіп қалған сөздерім бара-бара түгел айтылып, қоймам түгел ақтарылып қалды...

Гришин Гуляға кен мамандарына беретін сұраулар береді.

— Дүниелік қор дегенде, салыстыратыныңыз немене? Санмен қатар сапалық қасиеттер, жалғас компаненттер түгел тексерілген бе? — деп те қояды.

Гуля «мен кен маманы емеспін» деп бастайды да, қолма-қол өмірден үйренгенін іркілмей сөйлеп, әңгіме созылған сайын Гришиннің таңдануын молайта түседі.

— Сол байлықтар қазір түгел алынып жатыр ма? — дейді Гришин.

— Түгел емес, әрине. Күш жете бермей, бөгеліп отырған жайымыз да бар.

— Ғылымдық күштерді айтасыз ғой?

— Ие, еңалдымен ғылымдық күштер...

Гришин Қарағандының байлығына таңдана ма, әлде жас қана қазақ қызының сол байлықтарды еркін білетініне таңдана ма, әйтеуір, ұзақ-ұзақ аңырып қалады.

— Сіз болашақ геолог, білуіңіз керек... Ағылшын обырларының бірі Урквард Лесли Совет үкіметіне хат жазған ғой. Хатында ол «Балқаштан арғы далаларды ептеп қазып көруге» рұқсат сұраған. Сол далалар осы облыста. Оның ойынша бұл далаларға біздің қол бері салса — елу жыл, әрі кетсе — жүз жылдан бергі жерде жете алмайды деген. Қазір сіз сол даланың қара қазаны Қарағандыда отырсыз,— дейді Гуля.

Гришин еліңнің осынша байлығын неге жасырып келдің дегендей, маған кінәлау көзімен қарайды. Қазақстанның байлығын өзім де жаңа сезініп отырғандай, масаттанып кетіп, мен оған:

— Қалай екен? — деймін. Неменені «қалай екен!» дегенімді өзім де онша айқын біле бермеймін, бірақ Гришин менің сұрауымды дұрыс ұғынып:

— Таң қаларлық! — дейді.

Бір күні Гуля кетуге ыңғайланып тұра келді де, аз кідіріп қалды. Түйе жүн перчаткасын асықпай киіп жатқанына қарағанда, ойына бір сұрау түсіп кеткен сияқты.

— Сұра, сұра! Біз енді досыңбыз! — дегендей, біз де Гуляға қарадық.

Гуля күрсіністі халін жеңу үшін зорлықпен жымиды да:

— Осы әлгі қара қағазда да қаталықтар болады ғой?— деді.

Сұрау тап желкеміздің шағып алғандай, бәріміз де басымызды жастықтан жұлып алып:

— Неге болмасын!

— Болғанда қандай! — дедік, сол қаталарға өзіміз талай кездесіп, кәнігі болған адамша.

Семен Зонин жайында келген қара қағазда қата болмайтынын анық білсем де, дәл қазір мен барлық қара қағазды қатаға шығаруға әзір едім. Ол аз болса, сол Семен жайында анасына барған қара қағаздың да қата болып шығуын тілеп тұрмын.

— Қата деген бола береді! — деп, Гришин де өршелене сөйлеп жатыр.

Біз жап-жас әйел жарынан күдер үзбесін, үмітпен жүрсін деп, «қата» деген жақты бастырмалатып кеттік білем. Гуляның езу тартуында сенер-сенбес, екі оқтылық қана байқалады.

— Кейде тіпті жалғыз жауынгер түгіл, тұтас бір бөлім ұзақ уақыт қоршауда қалып, кейін құтылып кетеді. Әскер

шегінгенде, жеке жауынгерлердің басқа бір топтарға қосылып, хабарсыз кеткендіктен, қара қағазға ілегіп қалатыны да болады,— деп, Гуляның көңіліне демеу болу үшін, ананы-мынаны едәуір асырыңқырап айтып жібергенімізді аңдаған да жоқпыз. Снаряд пен бомбадан жараланды дегенше, оқтан жараланды деген жеңіл тиеді. Өлім жайындағы қағаздың дұрыс шыққанынан да қата болғанын тілеуіміз кімге болса да түсінікті ғой!

Гуля алғыс ажарын көрсетіп тағы бір жымиды да, үндеместен шығып кетті. Біз бірімізге біріміз түсініскен көзбен бір қарастық та, Гуляның жайына енді оралған жоқпыз. Бөлмеміз суып кеткендей болды.

— Мүмкін, соғыстан кейін осы Қарағандыға келерсің,— дедім Гришинға жаңа бір әңгімеге көшу үшін.

— Келсе қайтеді! Тап менің қалаған жерім осы Қарағанды екен! Сөз жоқ, келем,— деді ол.

Осыдан кейін, мен оны Вася деп кеттім де, ол мені Костя деп кетті. Кездескелі бұзылмай келген сіз-біз қалды да, сен-менге көшіп кеттік...

2

Соңғы күндердің ішінде ойлағандарымның бірде-бірі орнынан шықпай, сандалта бастап кеді. Болмашы бір кедергілер көбейіп, кейіс үстіне кейіс қосумен келеді. «Қыры кеткенге қырын келеді» дегендей, оң аяғыммен аттасам да сүрінем. Көңілсіздіктер егіздей келіп, енді еңсемді көтермесем, мойныма мінип алғысы келетін сияқты. Әзірге екі түрлі көңілсіздік қатар келіп бір соғып өтті де, енді үшіншісін күтіп отырмын.

Келем, келем деп, күнде үш рет хат жазатын Ақботадан күдер үзе бастадым. Ендігі менің майданға алып қайтарым Ақбота жазған отыз бес хат, жеті телеграмма бола ма деп қауіптенем. Хаттар да, телеграммалар да алғашқы кезде ылғи «келем» деген қуаныш әкелуші еді, соңғы кезде бірте-бірте дүдамал араласып, аяғы «келе алмаспынға» айналып барады. Сегізінші телеграмды қауіппен күтем. Мұның бәрін бір көңілсіздік дей тұралық...

Екінші көңілсіздік госпитальдың бас докторымен арамызда туып кетті. Соңғы бір жетінің ішінде ол кісі екеуіміз екінші майдан ашылу-ашылмасын сөйлесіп жүрген елшілерше, әсем бір тілде сөйлесуге қалдым. Сіз-бізіміз көбейіп, бірімізді-біріміз орай сөйлейміз. Бұған дейін, ол кісінің өз айтуынша, мен ақылды да, тәртіпті де, саналы да едім...

Тамақты көп жеуімнің өзі бір қуаныш сияқтанып, ылғи мақтау алушы ем.

— Госпитальда сізден асар әншіміз де жоқ! — деп қоятын.

Қаланы аралап қайтуға, денешынықтырудың кейбір түрлерін істеуге еркін рұқсат беріп, қатал бақылаудан құтыла бастағандардың тобына өз қолымен қосып еді. Қазір бұл бостандықтардан айрылып қалдым.

— Соңғы уақытта сіз маған ұнамай барасыз...— деп бір айтты да, берген бостандығын түгел сыпырып алды. Жауырынымдағы оқты суырып алғаннан басталған достығымыз қазір суысып барады да, ылғи бір әдеппен сөйлесуге көштік. Аңдысатынымыз сөз де емес, көзіміз сияқты...

Кеше мен ол кісіге:

— Достар арасы бұлай суысу үшін елеулі бір себептер керек қой...— дедім, барымша сыпайылап сөйлеп. Ол кісі маған тіктеу жауап қайтарды:

— Достар арасында бірін-бірі адастыру ыңғайы да байқалмауы керек! — деді.

— Мұныңыз адалдық дейтін қасиетімізге шек келтіріп тұрған сияқты екен... Олай болса, ашыңқырап айтсаңыз екен,— деп ем, ол кісі салқын бір дауыспен:

— Коридор салқын... Тәңірі жарылғасын, палатаңызға кіріңіз! — деді де, кетіп қалды.

Мұның арты әр түрлі қысаң тәртіптерге әкеп соқты. Қалаға шығып қайту сияқты нәрселерге біржола тыйым салынды. Баяғы естілігім, тәртіптілігім, енді сынға алынып, сенімсіздік туғыза бастады. Қазіргі күндерде үш кісінің тамағын жейтін сауыққандық белгім «әдейі істеліп» жүрген мінездерге қосылыпты.

— Онда не тұр? Ондай-ондай бола береді! — дейтін көрінеді.

Ертелі-кеш қызуымды өлшетіп, әділ куа рентгенге де сенуді қойып, енді «өз бақылауынан» өткізбекші. Осы келіспеушілігіміз созылып бара жатқан соң, мен амалсыз арыз беріп, комиссияға түсуді талап еттім. Содан бері бас араздығы бар адамдарша әрең ғана бас изесеміз... Менің қысылып бара жатқаным Вася Гришин сауығып болды деп танылып, бүгін-ертең майданға қайтқалы жатыр. Оның тізесіндегі жарасы ашыла беріп, менен көп кейін босанғандардың тізімінде келіп еді. Енді ол сауыққан, мен сауықпаппын!..

Майданда жақын дос, жақсы жолдастарыңнан онсыз да

тез айрыласың. Қазір мен Васядан айрылғым келмейді. Мүмкін, екеуімізді бір күні жөнелтсе, бір бөлімге кездесерміз. Бақ бергенде, біздің бөлімге барып қосылуымыз да мүмкін ғой!

Қарағандыда өткен алғашқы күндерім өте жақсы басталған еді. «Апам жүріп кетті, курсым біткен соң, өзім де келем»,— деп Ақбота телеграмма берді. «Ақбота — тчк... Сүйемін — тчк... Обязательно — тчк...»— деген ұп-ұзын құйрығы да бар. Ақботаның келем дегені бір басыма жетіп жатқан қуаныш болғандықтан, мені сүйіп жатқан Ақбота ма, телеграф па, оны тексерткен де жоқпын...

Соның артынан төрт күннен кейін апам келіп қалды. Жаурынымдағы оғымды алып қолыма бергелі екі жеті өтіп, мен өз аяғыммен жүріп кеткен кезім еді. Апам мені коридорда құшақтай алған бойы, үйдің екінші қабатына көтеріліп, біздің бөлмеге кірді. Вокзалдан барып қарсы алған Гуля бар жайды түгел айтса керек, шешем жылаған жоқ. Шұбар қоржыны қандай толық болса, көңілі де қуанышқа сондай толы келген еді.

— Тұрып кеткенің нең, балам-ау... Оған әзір бола ма екен...— деп, бір ғана қабағын шытты да, содан кейін уайым белгісін көрсеткен жоқ. Мұ''ысы да маған емес, докторлар мен Гуляға айтқан кінәсі сияқты еді.

— Жоқ, апа, мен енді сау адаммын. Әшейін демалып жатқан жайым бар,— дедім.

Апамның бояуы кеткен кәрі көзі анда-санда маған қадала қарап, өзі білетін нысаналармен тексеріп жатқан сияқты. Бала жайында барлық ананың өзіне ғана сенетін әдеті бойынша, тұла бойымды түгел барлап шықты да, көзін сүртті:

— Жүрегім қобалжыған жоқ еді,— деді.

Бар ананың баласын жаманатқа қимайтын әдеті ғой, апам қорыққан да, жылаған да сияқты. Бірақ одан арғыға ойын жібермеген. Әлдеқайда алыс қиядан балапанның шаңқ етіп қалғанын естіген де, ұя басар, қамқор ана жетіп келген. Апам, ауру адамның көңлін босатқысы келмегендей, өзін-өзі ұзақ ұстап отырды да, менің сауыққаныма әбден көзі жетіп болғасын ғана өз жүрегін ақтара бастады. Қой баласы — қозы, жылқы баласы — құлын, құс баласынан — қарғам, бәрі де маған теңеліп жатыр. Тауық пен тышқан балапандарынан басқаның бәріне де бір-бір теңеліп өттім, енді қайталана бастады...

Шеше мен баланың ендігі беттері ішкі сорға қарай ауысып бара жатқанын сезіп, Гуля шығып кетті. Енді неден бастар екен деп мен күтіп отырмын. Ала қоржыннан ба, басқадан ба?..

Шешем адасқан жоқ. Қара барқыт камзолы мен көк барқыт жеңсіздің қойын қалталарына мықтап салған бір құшақ жып-жылы хаттарды берді. Ақбота жазған сөздер әлі суынбаған да, шешем ол сөздерді суыққа тигізбей әкелген. Оқудан бұрын біраз уақыт кеудеңе қысып жатқың келетін сияқтанады. Мен сол жағыма қисайып жатқан бойымда хаттарды жастығымның астына қарай тартып қойып ем, өзінен-өзі ойлаған жеріме тиді... Денем сол жылылықты сезінгендей болды.

Апам жүруге әзірлене бастаған соң-ақ Ақбота да күнде бір хат жаза беріпті. Әр жазған хатында енді бір ауыз сөзі ұмыт қалғандай, ертеңіне тағы біреуін жазыпты. Мен оған солдат ойын ашық айтып, мәселені үзілді-кесілді түрде қоятынымды аңғарта жазып ем... Мына хаттар бәрі жиналып, соған жауап берген. Әуелі аздаған тартынғандық бар. Енді біреулерінде әйелге тән ойнақылықпен дәмелендіру кезек ауысып келіпті де, ең соңғы хатында уәдесін беріпті. Шешем почтальонға ұсап, барлық хатты бір-ақ әкеп тапсырып отыр.

Мен бірінен соң бірін алып хаттарды оқып жатырмын да, шешем менің көзіме қадалып, менің ойларымды оқып отыр... Ақботаның хаттарын асыға-аптыға оқыған мен көп түсіндім бе, менің көзімнен апам көп түсінді ме, оны осы күнге дейін айта алмаймын.

— Әуелі Ақбота екеуміз түйе жүннен мына бір жылы көйлекті тоқып едік. Керек болар, ала бар деп, Ақбота мына біреуді де салып жіберді... Мен қайдан білейін, өздерің білетін шығарсыңдар деп, ала келдім...— дейді.

Шешем енді «мен» демей «Ақбота екеуміз» деп сөйлейтін болыпты. Реті келіп қалған жерге «өздерің білесіңдер» дегенді де қыстырмай қалмайды. Шұбар қоржыннан түйнек-түйнек болып шығып жатқан сәлемдемелердің әрқайсысын қолына алған сайын, Ақботаны да аузына бір алып қояды:

— Байғұс бала жалғызсырап жүр ме, әлде неғып жүр...— деп, әлдеқашан үй іші болып кеткендіктің белгілерін білдіреді.

Жылма-жыл жаңарып, жайқалып, әсем бір ағаштар өседі. Жазғытұрым қаптап шыға келген жас бұтақтары

мен жапырақтарын ауырламайды да, алаламайды да. Әр жапырағымен бірге жайқалып, бірге шаттанады. Көркем ағаштың тәкаппар шайқалысы сол жаңа жапырақтар мен сол жаңа бұтақтарының қуанышы ғой. Ана байғұс та сол көркем ағаш сияқты.

— Ақбота қалай, өзіңді сыйлай біле ме?— дедім, шешемнің аздыкөпті күдігі болса, біржола жоғалсын деген оймен.

— Құлыным-ау, сол емес пе сүйенерім. Кейде, тіпті сенің бар-жоғыңды ұмытып кетем,— деді шешем.

Шешеңнің ұмытып кеткені жақсы емес, әрине... Бірақ бұл Ақботаға қояр кінә да емес еді.

Шешем Гуляның үйінде болды. Күн сайын Гулямен бірге келіп, ұзақ отырып қайтады. Күн сайын Ақбота бірдемеден қысылып қалған жоқ па екен деп, менен сұрайды.

— Жоқ, апа, тыныш жата бер,— деймін.

Бұл жаз белгілері білініп, терезелерге сүңгек тұра бастаған кез еді. Бір жетіден кейін шешем қайтуға асыға бастады.

— Соғыс уақыты ғой, Қайрош... Жата бергенім ұнамас,— деді. Соғыс уақыты ғой дегенді әдетіне сіңген сөздей айтқандығы сонша, мен таңданған да жоқпын, қайталатқан да жоқпын.

Шешем «Қайрақты» колхозының бау-бақшалық егістерінің бригадирі екен. Қарамағында дәл қырық төрт гектар жері болып шықты. Ватикан «мемлекетінің» жері де қырық төрт гектар... Рим Папасы елші ұстағанмен егін салмайды, жеуді біледі деседі, егуді білмесе керек. Сондықтан, оның не оратынын мен де білмеймін. Дегенмен, бірдемені ору үшін бірдемені егетін де болар... Менің шешем қырық төрт гектар жеріне бау-бақша егіп, күздігүні соны жинайды.

— Жеріміз кінаратшылдау ғой, бабын таппасаң, оңай өнім бере қоймайды,— деп те қояды. Сол баптың күні өтіп кете ме деген қауіппен қайтуға асығып жүр.

Шешемнің соғыс уақыты ғой дегені мені де асықтырғандай болды:

«Енді біраз күн осында бола тұр»,— дегім келді де, айта алмадым оны.

— Ақбота да жалғыз қалды ғой,— дейді апам.— Ылғи барып тұрмасам, бала ғой әлі... Демалыс күнде ылғи колхозға қайтып келеді. Баяғы өзің қашып барған балалар үйі бар еді ғой, оқулары сол үйде, қақпасынан кіре берген-

де саған кездесіп қалардай боламын да, жайраңдап кеп Ақботам құшақтай алғанда, сені тағы да ұмытып кетем...

Шешем үйішілік бір қуаныш күйін дың-дың қағып, ақырын-ақырын менің құлағыма құйып кеткісі келеді.

— Оқуы бітетін уағы да жақындады. Мен бармай, шыға алмас... Асығып жүрген шығар байғұс бала...— деп, маған тесіле қарайды.

Дәл аттанарда апам түбіт шәлісін басына мықтап орап, белін бекем буынып алып:

— Қайрош-ау, Ақботаның оқуы немене осы? Өздерің ойласып па едіңдер басында? Жел мен боран, қар мен жаңбырдың оқуы деген немене болушы еді, өзі?— деді.

Шынында, Ақботаның немене оқып жүргені маған да анық емес еді. Апам өз ойын бір қобалжуы бардай айтты. Сол қобалжу өз ішіме де кіре бастаса да, апамның көңілін орнықтыру үшін — огородыңа жаңбыр жауғызып берсе, жел мен боранды маңайыңа жолатпаса, сол аз ба, апа-ау!..— дей салдым, қалжыңға айналдырып.

Ашып айтылмаған әрбір сөздің ар жағында қалтарысы болатынын аңғаратын шешем одан арғы ойымды қазбалаған жоқ. Өз сөзімен өзіне жауап бергеніме қанағат етпесе де, «өздеріңе ұнаса болғаны» дегендей ана көзімен бір қарады да, орнынан тұрды.

— Ақбота сені күте білсін. Мына хатты өзіңе естіртіп оқысын,— деп басыққырай айттым да, уақыты болса, келіп кетер...— дегенді әдейі босаңдау айттым. Бірақ, шешем менің нені баса айтқым келетінін менен кем сезбесе керек.

— Үйге барысымен-ақ атандырармын,— деді.

Осымен шеше жүрегі де біржола орныққандай болып, сол күні жүріп кетті. Ағашқа тағы бір жаңа бұтақ қосылды, о да ұзамай жапырақ жарады, о да өзімен бірге жайқалатын болады.

Шешем мен Ақботаға, елдегі апа-қарындастарға жіберейін десем солдат бойында сұрғылттау түскен суретінен басқа еш нәрсесі жоқ екен. Оларымның да шеттері мұжылып, шинельден тер өткендей кей жерлеріне су өтіпті. Амал қайсы, жібергенім де сол-ақ болды.

Шешем аңғартқан аз қобалжу соңғы күндерде өсіңкіреп барады. Ақбота оқуын бітірген соң, аудандағы ауа райын бақылап тұратын станцияға бармақ еді. Тығыз түрде келіп қалған соңғы хатында «қайда жіберілерім

әлі белгісіз, бірақ саған бір барып қайтуға рұқсат берер деп сенемін» депті.

Осы қобалжу екі жетіге айналғанда, ендігі күтуімнің орны жоқтығына да сене бастадым. Бөлмемізге келген әрбір хатқа үрке қарайтын болғанымды байқадым. Осы халде қауіппен күткен сегізінші телеграмма келді. Ақбота қысқа ғана «бара алмаймын» депті. Себебін айтуға дәті шыдай алмағандай, бір ауыз сөз қоспаған. Әдетімізге айналып бара жатқан «сүйемдер де» жоқ. Ақбота айтпаған «сүйеміндi» бұл жолы телеграф та қоспапты.

Не болды екен деген ой әлденеше құбылып, тұрақты жауабы табылмай тағы біраз күн өтті. Ойға қонар тұрақты жауаптар аз емес, бірақ өзімнің ойым тұрақтамайды. Енді «бара алмаймынның» орнына «бара аламын» деген хабар күткендеймін. Олай болмаған күнде, Ақботаның бұған дейінгі «барам», «сүйем» деп жазған сөздерінің бәрінің артына «алмаймын» деген бір бәле жалғанып, бұрынғы боладының бәрін болмайдыға айналдырып жіберетін сияқтанады.

Васяның босанатыны да менің осындай бір кезіме дәл келіп қалды да, мен де майданға қайтуға асықтым. Аздап көңілсіздік кіріп, жүдеңкіреп те кеткен болуым керек, госпиталь дәрігерлері о жоқ, бұ жерімді қайта шұқылай бастады. Бас дәрігердің «өз бақылауымнан өткізем» дегені де осының салдарынан туғаны анық еді.

Соңғы күндердегі үлкен ермегім майдандағы жолдастарымның жазған хаттары. Еш нәрсені ашып айтпағанмен, көңілдері көтеріңкі. Қимыл әзір екінші белеске шыға қоймаса да ой ол белестен асып кетіпті. Володя әртүрлі қалжың қосып жазады. Петр Ушаков мұртын өсіріп жіберіп еді, сонау солтүстікте болатын мұртты бір бәле бар еді ғой, қазір соған ұқсап барады; мұндай суық жүзді, қабағынан қаһар түнерген солдатты өз көзім көрген емес дейді. Ростов айқасы үшін біздің бөлімге бірталай абырой қосылған сияқты. Володя өзі туралы еш нәрсе айтпаса да, маған деген үлкен қуаныш барын аңғартады.

Володяның өзінің бір қуанышы мені тағы да асықтыра түсті. Партия қатарына алынуды талап етіп, екеуміз арызды бір күні берген едік. Ростов бір жайлы болғаннан кейін арызымыз қаралатынын екеуміз де сеніммен күтетінбіз. Володя қазір партияға алыныпты да мен болсам мынау, емделумен жүрмін...

— Жоқ, тез майданға жету керек!

Политрук Ревякин тура әмір бере жазады. Әр айқаста сенің орныңды ешкімге бермей келдік, енді жетер, тез орныңа кел дейді.

— Өзің комсомолсың, осынша емделе бере ме екен! — деп қалжыңдап та қояды. Бірақ қалжыңның өзі де маған әмірдей сезіледі.

Бөлмемізге сыя алмай коридорға шығып ем, сырттан Вася келе жатыр екен. Лепіріп, екі-үш баспалдақтан бірақ аттайды. Ол Киров атындағы шахтаның бір жаңалығын көруге кеткен еді, әлденеге тасып қайтыпты. Мені иығымен соғып кете жаздап әрең тоқтады да:

— Мен біржола келісіп қайттым, Костя!.. Берлиннен кейін тура Қарағандыға келетін болдым! — деді, аптыға сөйлеп.

— Кіммен келістің?

— Кіммен?!.. Жоқ, келіскен жоқпын... митинг болды... Маған сөз беріп еді, мен уәде бердім! — деді.—.Сен Қарағанды деген жердің немене екенін білемісің? Жоқ, білмейсің... Мен де білмеймін... Ал, сен қайтесің?

Шынында да, соғыстан кейін мен қайтемін осы? Жер бетіндегі өмірде құйын, дауыл, соғыс, нөсер сияқты халдердің бәрі өткінші. Оның ар жағында үлкен сарынымен өмір жатыр. Жер денесін шіміріктіре келіп соғылатын әрбір снаряд ауыр-жеңіл жара салмақ. Сол жара көздің соқырындай, мұрынның пұшығындай болып, өшпей орнында қала бермек пе? Жоқ, қала алмайды.

Мен әр істі өз уақытында істеу керек деп ойлаймын. Қазір соғыс уақыты. Мен де өз орнымда сияқтымын. Қазір азамат борышы не деп сұраса, мен қару асынуда дер едім. Керек болып қалса, ол қаруды мен кейін де тастағым келмейді. Бірақ өткінші — өтеді. Ол кезде, қаруын тастамай жалғыз сопайып қалған адам мен де болмаспын. Қай қару керек болса, қолыма соны алармын.

Мен жауап бермей кідіріп қалған соң, Вася күте алмай бөлмеге қарай кетті. Мен әр баспалдақта бір ойға кездескендей баяу қозғалып үйдің астыңғы қабатына қарай келе жатырмын. «Соғыстан кейін мен қайтемін?» деген сұрау кең өмірдің әр жерінен маған бір орын іздегендей, ойымды сүйреп әлдеқайда әкетеді. Шалқып, шіреніп Каспий көз алдыма келеді. Түс болды деп салған шахта айғайлары маған Каспий үніндей естіледі. Гурьев — Қарағанды, Гурьев — Қарағанды деген жазу шұбартып барлық қабырғаларды алып бара жатқандай болады. Алтынмен жазылған,

қызылмен де жазылған, қара сырмен де жазылған... Кішкене бір кабинетке кіргендей боламын. Самайына ақ кіре бастаған, қара мұртты, денелі жігіт аты-жөнімді сұрайды... Қысқа-қысқа айтып жатырмын...

— Иә, келген жұмысыңыз?...

— Шахтаға жұмысқа түссем бе деп едім.

— Бұрын көмірде болып па едіңіз?

— Жоқ, сондықтан да көмірдің қара жұмысынан бастағым келеді.

— Курсқа түсіп, бір мамандық алуыңа да болады.

— Жоқ, мен әрнәрсені әліп-биінен бастайтын әдетім бар еді. Курсты кейін көре жатармын...

Қара мұртты жігіт азырақ таңқалғандай, оның таңқалғанына мен де таңданғандаймын... Ерсі көрінетін немене айттым оған? Мен не істесем де түгел біліп істегім келеді. Мен солдат тамын, офицер демін. Бірін біліп, бірін білмесем, мен өзімді бұл екеуінің бірі де емеспін дер едім.

Біреу бұл сабақты өткен шығар, біреу өтпей-ақ жеткен шығар. Онда менің не жұмысым бар, мен басынан бастап түгел өткім келеді...

Болашақтың осындай бір суретін өз ойыммен жасап келе жатып, бас дәрігердің кабинетіне кіріп кеткенімді аңдамай да қалыппын. Бас дәрігер қолық денесімен дөңгелене қозғалып, орнынан тұрды да:

— Қане, билеп жібер!.. Құттықтаймын. Жолдасыңнан қалмай қайтатын болдың майданыңа... мә! — деп, төртбүктеген бір қағазды қолыма ұстата салды.

Тапочканың табанымен сырлы еденді сылп-сылп еткізіп, дәрігердің тілегін орындай бастап едім, ол менің аяқтауыма қараған жоқ, басын маған қарай бір изеді де шығып кетті. Менің ойым біржола сауыққанымды аңдату еді, онымның керегі болмай қалған екен.

Дәрігерлер деген бір қызық қауым болады. Ауруың қатты болған сайын сен оған көбірек ұнайтындай, айналып, үйіріліп қасыңнан кетпейді. Сені көрінгеннен қызғанып, өліп-өшіп үстіңде жүреді. Саған келетін хаттар мен телеграммаларда көңілсіздік жоқ па екен деп, оны да қадағалай жүреді. Ауру кезіңде сен бір еркесің. Орынсыз ауыр айтып қалғаныңды да елемейді. Үйіңде не жай бар екен, жақсы көретін қызың бар ма еді, ол не жазыпты, соның бәріне ортақтасып кетеді. Қайғы-қуанышыңа еріксіз еншілес болып алады. Бірақ мұның бәрі де жазылды деген қортынды шығарганша ғана. Сауықтым дегенше, дәрігер

үшін бар қызығым таусылды, бағам біржола түсті деп есептеп. Енді сенің қайғы, қуанышыңның бар-жоғы оған түкке керек емес. Бірнеше ай қарауында болып, достасып кеткенің, басталған бір әңгімелеріңді аяқтағың келетіні,— енді оның бірде-бірі қызықтыра алмайды дәрігерді. Енді ол сенен гөрі «қызығырақ» ауруға ауысып кетті. Сен жәбірленбей қала бер, жәбірленсең де қала бер...

Бас дәрігер маған да осыны істеді. Майданға қайтасың деп қуантты да, содан кейін менің бар-жоғымды біржола ұмытқандай, өз жұмысына кетіп қалды. Маған қалай болса солай тапсыра салған телеграмының қандай хабар әкелгенінде жұмысы да болған жоқ. Билеп жібер дегенді де әшейін әдет бойынша айтқан екен.

«Сүйемін — тчк... Гурьев — тчк» деген таныс тіркеулерімен қарап телеграмның Ақботадан екенін танидым. Балалар үйіндегі ескі әдет бойынша, ішімнен «қуаныш үстіне қуаныш!» деп тұрып ашып қалып ем, тап осы үйдің алдына жау снаряды түскендей, жүрегім солқ етіп қалды.

— «Бүгін майданға жүріп кеттім, адресімді үйден білерсің, апама жіберермін»,— депті Ақбота.

«Адресімді үйден білерсің, апама жіберермін» деген сөздер, әрине, жылы тиеді. Ақбота екеуміз бір үйдің адамы болып қалған сияқтымыз. Бір үйдің адамдарының мұндай түрін бұрын көрмесем де іштей бірталай ұқсастық тапқандай болам. Бірақ жауын мен желдің командирі, жылы мен суықтың начальнигі майданға не үшін тартып кетті екен? Бұрын мен барлық хаттарымның басына осы сияқты ұлықтаулар қоюшы едім, бұдан былай кім деп атамақпын? Кім болып кетті екен? Жолдас автоматчик деп жазам ба, болмаса, жолдас пулеметчик деймін бе? Тоғыз емес тоқсан торапты соғыс жолдарының қай тарауынан іздер екемін енді?..

Бас дәрігер асығыс басып кіріп келді де:

— Міне қортындымыз... Енді боссыз, оң сапар болсын! — деп, бір тарақ қағазды қолыма ұстатты да, артынан ере келген әйел дәрігерге қарап:

— Операция столына Кубышкинді салыңыз! — деді.

Ертең ертемен Вася екеуміз сауыққан жаралыларды майданға жөнелтіп тұратын жерге келдік. «Жел мен жауынның командирі жау төбесінен найзағай түсірем деп кетті ме екен, құйын соқтырам деп кетті ме екен?» деген ой әлі арылмай бірге келе жатыр. Ақботаға әрі риза, әрі наразы сияқтымын. Азамат борышы дегенді есіме алғанда риза

болып келе жатамын да, ерлі-зайыпты болған жағымыз есіме түсіп кеткенде ешбір салтқа сыйғыза алмаймын.

Жазылған жаралыларды майданға жөнелтіп тұратын жердің комиссары аға политрук Тарасенко деген жігіт екен. Мен одан өз бөліміме қайтаруды қадала сұрап, себептерімді айттым:

— Өз бөліміне қайтуды сұранудың себептері таныс қой сізге. Бірімізге-біріміз жан-тәнімізбен қарыздар болып кеткен бір топ жауынгер едік. Көрер түсіміз бөлек болмаса, ұйқымыз да бір еді. Осы бір қырсық кездесіп, жараланып қалмағанда, ендігі партияға алынбақ едім. Достасып кеткен жолдастарымнан айырмай, өз бөліміме жіберсеңіз екен, — дедім. Сөзімді бөлгізбейін деп, ойлап келген ойымды бір-ақ түйдек етіп, тез айттым.

Тарасенко мені көгалжім көзімен бір ғана шолып өтті де:

— Қайда болса да өзіміздің бөлім емес пе,— дей салды.

Емделуде жүргенде едәуір айырылыңқырап қалған әскерлік әдеттерді бойыма қайта жинап, денемді ширатып алдым. Балтырымнан бастап ширатылып келе жатқан бұлшық еттер киім біткенді кернеп бара жатқанын сезем. Сымдай тартыла қалу әскер үшін мақтаныш емес, тәртіпке жатады. Гвардиялық дивизияның солдаты белгісінен ғана танылмай, әскерлік мүсінінен де танылуға тиісті.

Тарасенконың оң қолы шолақ екен. Сау қалған сол қолымен менің қағаздарымды ыңғайсыздау аударыстырып отырды да:

— Жолдас аға сержант, командирлер курсына барасың,— деді.

— Жолдас аға политрук, өз бөлімімнен басқа жерге барғым келмейді! — дедім, барлық дос-жолдастарымнан бір-ақ айрылып қалам ба деп ышқынып кетіп. Дауысым әскерден гөрі балалық шағыма лайық, төзбестік бір мінезді байқатып қалғанын өзім де аңғардым.

Берлин алынып, соғыс біткеннен кейін мен соғыс академиясын бітіруге де уәде бергелі тұрмын. Мұным ойын да емес, өтірік те емес.

Бірақ әр жауынгерден күнде естіп жүрген сөзіне Тарасенко таңданған жоқ. Оқ нөсерінен басын көтере алмай жатқанда да біздің жауынгерлер Берлинге қашан жетер екеміз деп жатады. Шегініп келе жатып белуардан батпақ окопқа құлай кеткенде де ол үміттен айрылған емес. Ол қатынаспаса Берлин алынбайтындай, әр жауынгер өз сапарының шетін Берлинге апарып тірейді. Мүмкін, оң

қолынан айрылып, осында келгенінше, Тарасенконың өзі де солай ойлаған шығар. Сондықтан, менің Берлиннен кейін соғыс академиясын бітіруге де уәде берейін дегенім оны таңдандыра алмады.

— Қазақстан командир дайындау керек пе, жоқ па? — деді Тарасенко.

— Әрине, керек,— деп бастадым да аяқ жағына,— мен бөлім командирі едім,— дегенді қыстырып та жібердім.

— Орта білімің бола тұрып, осы күнге дейін неғып офицер болмай қала бергесің? Мұның болмайды. Курсқа барасың! — деп, Тарасенко менің қағаздарымды тағы бір аударыстырып қойды. Даусы қаталданып, көз қарасы салқындап барады.

Әлі де сау күніндегі әдеттерін ұмытып болмаған оң қолының шолақ білегі белбеуге қыстырып қойған жеңін бір түртіп қалды. Бұрынғы әдеті бойынша, қаламды алуға созылғысы келеді. Байқап қалмадың ба дегендей, Тарасенко маған қарағанда, мен соны пайдалана қойып, ең соңғы айла-шарыққа жармастым:

— Менің өз бөліміме қайтуымның қандай қажеті барлығын мына хаттардан да көруіңізге болады,— деп, жолдастарымнан келген бір құшақ хатты Тарасенконың алдына жая салып,— ең болмаса біздің политруктің хатын оқыңызшы...— дедім.

— Мына біреуін бір әйел жазған екен... Әлде, политругің әйел ме еді? — деді Тарасенко, ең үстіңгі, Ақботадан келген бір хатқа қиғашырақ қарап отырған бойы. Көзінің алды азғана жымың етіп қалды.

— Кешіріңіз, жолдас комиссар,—деп мен Ақботаның хатын тез кейін тартып алдым.

Адам мінезінде сыр қандай көп, әңгіменің бетін осы әйел хаты өзгертті. Комиссардың көзі жылы шырай беріп, мырс етіп қалды. Енді даусы да жұмсарған сияқты.

Әйел мен бала соғыс адамдарының жүрегін тез босатады. Олардың әйел мен бала жайын көп әңгіме етпейтіндері де, әңгіме ете қалса, елтігендей болатындары да сондықтан. Мен бұл жайды да құр өткізгім келмей:

— Политрук болмағанмен майданға жүріп кетіпті әйелім...— деп, Ақботаның соңғы телеграммасын Тарасенкоға ұсындым. Көрсеткім келіп Ақботаның суретін де суырып алдым қалтамнан.

Тарасенко телеграмды оқып шықты да:

— Бәрібір, екеуің бір бөлімде емессіңдер ғой,— деді.

Содан кейін, менің ыңғайымды тани кетіп, үнсіз ғана қолын суретке созды.

Көзі жаудырап, дененің бір мүсінін жасырмай, жеңіл шұбар көйлекпен жаздығүні түскен сурет комиссарға да ұнағаны байқалады. Ішімнен:

— Ақботаның аяғына мін тағып көрші! — деп тұрмын. Шынымды айтсам, әйелдің аяқ мүсіні деген өз басымның қадала қарайтын, ең бұрын көретін нәрсем. Сонымды барлық еркектің мінезі шығар деп ойлап тұрмын.

Тарасенко суретті өзіме қайтарып беріп жатып:

— Жау оғынан қалай қорғай алар екенсің?..— деді.

— Өзін-өзі қорғай алар деп сенемін,— дедім.

Осымен ешбір нәтижеге келе алмай, әңгімеміздің бұл саласы да аяқталып қалды. Тарасенко әйтеуір менің көңілім үшін аударыстырған болып отырғанмен хаттардың біреуін де оқыған жоқ. Дос жолдастары кім екен дегендей, адрестерін ғана шолып отыр.

— Мына Ревякин деген кім, политрук емес пе? — деді бір кезде, көзінің ақ-қарасымен бірдей маған тесіле қарап.

— Иә, жолдас комиссар, аға политрук,— дедім.

— Аты кім? Миша Ревякин емес пе?

— Тап соның өзі, жолдас комиссар!.. Михаил Иванович Ревякин.

— Соғылған Миша Ростовта екен ғой!..

— Тап солай, жолдас комиссар! Ростовта!..

— Ол екеумізді ескі достар деуге болады.

— Тап солай, жолдас комиссар!..

Соңғы жауабымның орынсыз екені айқын болса да, абайсызда оны да айтып қалдым... Тарасенко онымды аңдап қалғандай көзін маған бір жалт еткізді де, үндемеді, жымия отырып Ревякиннің хатын түгел оқып шықты.

— Орныңды өзіңе сақтап отырмыз, тез кел дейді, ә? Ие, ол солай жазады...

— Тап солай, жолдас аға политрук.

— Харьковта курсты бірге бітіріп едік. Өзі Курскінікі.

— Тап солай! — дедім тағы да, Ревякиннің қай жердікі екенін білмесем де.

Ревякиннің ойынды-шынды әмір бере жазған хатын оқыған сайын, әр сөзінен өзіне таныс мінез тауып, Тарасенко бірдеме деп қалады, мен де оның сөзін мақұлдай түсем. Кейде мен мақұлдап үлгіре алмай қалсам, Тарасенко өзі мақұлдап:

— Тап Мишаның өзі! Хаты өзіне қандай ұқсап тұр! — деп қояды.

Егер бұл басқа бір Ревякин болып шықса да, мен де бұл бет алысымнан қайтар емеспін. Өйткені, Тарасенконың әлпетіне қарап, Ревякин арқылы өз бөліміме баратыныма сене де бастап едім. Бақытыма қарай, біздің политрук Ревякин Тарасенконың шын досы болып шықты.

— Өзгеңді жинап қойып, бірден Ревякин қайт деп жатыр десең ғой, мен әлдеқашан көнем! — деді Тарасенко.— Отырсаңшы өзің.

Жауынгер жолдастарыма қосылатыным да, партияға алынатыным да, күдік біткеннен арылып, жүрегім де орнына түсті. Бірақ Тарасенконың соңғы айтқанына лайықты жауап таба алмай тағы да — тап солай...— дей салдым отыра беріп.

— Егер сені Миша керек қылып жатса, өз орныңа-ақ жіберейін... Бар... Менен хат ала бар,— деді Тарасенко.

— Ал, қане, Мишаның жайын айтшы. Не істеп жүр? Түгел айт!..

Осымен бар мәселем өз ойымдағыдай шешілетін болып, екі сағаттан артық отырып қалдық. Ревякин жайында не білсем, мен соларымды жіпке тізгендей етіп, шұбатып айта бердім де, Тарасенко жаңағы маған ұсап:

— Тап өзі! Тап солай!.. Политругіңнің бар мінезін қайдан біліп қойғансың өзің? — деп, таңданумен болды.

— Бір төсекте бірге жатып жүрген әйелі де ерінің сырын мұндай біле бермейді!— деді бір уақытта.

— Сұр шинельдің астында біріңді-бірің тез ұғады екенсің,— дедім мен енді ойыма ие бола бастап.— Майданда сөз бен ісің, қылығың мен мінезің қатар жүреді де, бәрі де көз алдыңда болады ғой, жолдас комиссар...

— Сен Ревякинді осынша жақсы білсең, оның сені қандай жақсы білетінін хатынан көріп отырмын. Сәлем айт Мишаға, сені партияға алуға мен де кепілдік берем, деп айтты де!

— Рахмет, жолдас Тарасенко!

Өз жұмысым оңына бет алғаннан кейін, мен Вася Гришиннің жайына көштім. Манадан бергі әңгімеміздең Тарасенконың өмір тарихы да біраз аңдалып қалып еді. Бұрын Донбасс жұмыскері, кейін партия қызметінде сол Донбасста болыпты. Соғыстың алғашқы күндерінде Харьковта Ревякин екеуі тоғыз айлық партия курсында оқыған екен, сол курстан майданға жөнелген. Қазір оң қолы

шолақ, Қарағандыда отыр. Мұнда келгелі екі-ақ ай болғанмен, нағыз Қарағанды патриоты болып алған.

— Біздің Қарағанды қазір жау қолында қалған Донбастың орнын басып тұр! Мұның болашағы әзір ойыңа да сыя бермейді! — деп қояды.

Оң қолынан айрылған адам, іштей өзін-өзі солдат қатарынан шығарып қояды. Әзірге әскерлік жұмыста отырғанмен Тарасенко да солай екен. Ол соғыс біткеннен кейін де осы Қарағандыда қалуға біржола бел байлапты. Қазір әйелі мен баласы, кемпір шешесі де осында екен.

— Әйелім Киров шахтасында. Штейгер... Онда стахановшы әйелдердің алты бригадасы бар,— деді Тарасенко. Енді маған Васяның тілегі де оңай орындалатыны байқалды.

О да соғыс біткен соң Қарағандыға келмек, о да Қарағандының болашағын ертегідей естіреді. Васяның осы жайларын айта келіп екеумізді бірге жөнелтуді тілек еттім.

— «Қатынды жұмаққа жіберіп көр — сиырын да жетелей барсын!» деген орыстың бір мәтелі бар еді, тап соны істеп отырсың! — деді маған Тарасенко.

Мен қалжыңға қалжыңмен жауап бердім:

— Өзбек ағаң баласы бір молладан «осы қазақ жұмаққа бара ма?» деп сұрапты дейді. Моллаекең қазаққа жұмақты қимады ма, әлде қазақ халқының асып кеткен діншіл болмағанына наразылығы бар ма, әйтеуір — «жоқ, қазақ жұмаққа бармайды, ең әрі кетсе, босағасынан ғана сығалар!» депті...

Қазақтың ойға алғанын орындамай қоймайтын әдетін білетін өзбек ағаң баласы:

— Ендеше, қазақ барады екен жұмаққа... Қазақ сығалады дегенше — кірді деңіз! — депті дедім...

Қазақ қалжыңымен онша таныстығы жоқ Тарасенко біраз күліп алды да, әшейін қалжыңнан шын бір қортынды шығарды:

— Ойға алғаны мен уәде еткенін орындауға қазақ халқының тұрақтылығын күнде көріп отырмын. Майдандағы жиырма сегіздің ерлігіне көмірде жиырма сегіз мыңдар жауап беріп жатыр,— деді. Содан кейін, Васяны да шақырып алып, екеумізді бірге — біздің бөлімге жөнелтті.

Ертеңіне, бұл жолы да түнде, Вася екеуміз жүріп кеттік. Жазғытұрғы жылы түн жұмсақ қана леп беріп тұр. Кен қоқымнан үйілген қырқалардың көгілдір оттары жылт-жылт етіп, етектегі ұсақ жұлдыздармен араласып,

көзіңді алысқа сүйреп әкетеді. Өрмекшінің ауындай жиі түскен темір жол табандары вокзалдың өзін әлденеше орап кеткен сияқтанады. Паровоз үндерінде тыным жоқ, алды-артың мен оң-солыңнан қатарласа, қосақтаса шығады. Қыбыр-қыбыр қозғалған көмір артылған вагондар өре жөнелген мыңдаған жылқыны есіңе түсіреді. Бүйірінен буын бұрқыратып қалған паровоз астынан қарасаң, темір жол табандары ай сәулесі түскен үлкен бір көлге ұқсап, шеті-шегі аңдалмайтындай әсер етеді. Бұған қарш-құрш қаржасқан вагон үндері мен ышқына шыққан ысқырықтар қосылып, Қарағанды вокзалының тынымсыз үртіс өмірін көз алдыңа әкеледі.

Әр кездегі әдетінше, тез басып, ұршықтай үйіріліп Гуля келіп қалды. Түнде кететінімізді айтып, күндіз барып қоштасып кетіп едік.

— Екіде тағы жаралыларды қарсы алатын едік. Сендерді тағы бір көріп қалайын деп, ертерек келдім,— деді Гуля.

Поезд лықсып қап жөнеле бергенде терезеден Гуляны тағы да көрдік. Кішкене саусақтарын тез-тез сермеп, вагонмен қатарласып біраз жер жүрді де, ағараңдап кейін дей берді. Аз қысыңқы көздері мен тез-тез сермелген саусақтары бүкіл майданға сәлем айтып жатқандай еді. Мүмкін, өзінің жарына да біз арқылы сәлем айтып жатқан шығар. Кім біледі, кездесіп те қалармыз... Қара қағаздарда да қаталықтар болады ғой... Болады, болады, баурым!..

3

Егер мен жазушы болсам, біріне-бірі ұқсас уақиғаларды қайталамаған болар едім. Әсіресе, әскердің кейін шегінуі сияқты ең бір көңілсіз нәрселерді қайталаудан қашар едім.

Амал не, согыс жазушымен де, оқушымен де есептеспейді, қайталағысы келсе — бөгелмейді де. Өзі бұлдыр алыс заманнан бері жасап келе жатқанмен, шындап келгенде, мінезге де бай емес. Шабуыл, я шегіну, қырылу, я қыру, жеңу, я жеңілу сияқты екі жақтың халін қарамақарсы көрсететін екі-ақ түрлі жайы бар. Айларға созылып тең-тартта тұрған табан тірестер де түптеп келгенде осындай екі жайдың біріне әкеліп соғады. Көп жасағандардың ішіндегі мінезі өспегеннің бірі де осы обыр болады.

Жоқ, бұл оның бір ғана жағы, сыртқы бір көрінісі. Екі

түрлі жайдың бірінен-біріне ауысу үшін мыңдаған ойлар соқтығысып, тынымсыз жұлқысады. Оқ есепсіз төгілген сияқты болғанмен, мағынасыз төгілмейді. Бойдағы күштен ойдағы күшке салмақ ауыр түседі. Өзен біресе төмен қарай ағып, біресе жоғары қарай ағып жатқандай, ой мен сезімнің әрбір қас қаққанның арасында талқысы көп сындарға түседі. Шабуыл — жеңіс емес те, шегіну — жеңіліс емес. Көбік атып кеп жағаға соғылған толқын кейін лықсығанда күш алып қайта ма, күшінен айрыла ма? Әлде сол жағада өле ме? Жай көзге толқын жағаға соғылып, күш алып кейін шалқып, қайта кеп соғылып, үздіксіз қайталанып жатқандай көрінеді. Майдандағы ұқсастықтар да осындай. Бірақ әр айқастан кейін, бір жағы жеңіске қарай, бір жағы жеңіліске қарай жақындай береді. Бір жағы шабуылмен жүріп шандырын созып алса, екінші жағы шегініс үстінде шегелене беруі мүмкін.

Сырт көрінісі осындай көңілсіз бір жайда мен де майданға жеттім. Біздің әскерлер Кавказ кеудесіне қарай өрмелеп, ұзақ шегіну әлі аяқталмаған екен. Аяқтау үшін арқаңды Кавказға тіреу керек болған сияқты. Қызылдыжасылды оқтар жазғытұрғы сонадай өріп, ерсілі-қарсылы жосылып тұрған бір түнде Гришин екеуміз взвод командирі Мирошниктің жер жаппасына кірдік. Ревякин екеуі ауыр бір жайды кеңесіп, әзір байламын таба алмай қаңтарылып тұрған бір кездері сияқты. Екеуі де жылтылдақ шамның қасында түрегеліп тұр. Екеуінің жүзінде де командирдің солдатқа сездірмес бір қобалжудың ізі бар. Ревякин едәуір ашаң тартып қалыпты, аққұба жүзді Мирошник күнге күйіп, қоңырқай тартқан.

— Жеттің бе... Бөліміңді өзің қолыңа ал! — деді Мирошник, амандасқан жерден.— Әмірді орныңда күт!

Айрылысқалы алты ай болған жолдастарыммен де жөндеп амандаса алғаным жоқ. Бір-бір ғана құшақтастық та әзірлене бастадық. Әзірлене жүріп ара-тұра сұрап қалғандарына қарағанда, жолдастарым да ел жайын сағынып қалыпты:

— Бізге берілген жаңа бір жаубасарлар, жолдас командир...— деп бастайды да сөз аяғын,— я, Қарағандың қалай екен? Шын-ақ Донбасстың орнын баса алып па?— деседі.

Бірақ ел хабарын пайымдап айтуға уақыт жоқ. Қойыңқоншым елдің жойқын күшіне толы келгенмен, қазір бі-

рін бастай алар емеспін. Ел әңгімесінің аузын бір ағытсам, таусылмайтын сияқтанады.

Қарағандыдан Кавказға дейін жүрген жолымда мен көп нәрсені көріп ем. Егін мен көмір сияқты ел шаруасын былай қоя тұрғанда, бізге келе жатқан танкілерді, өн-бойын ұзын-ұзын брезентпен жауып алған поездарды көріп ем. Әңгімемді бір бастасам, сол ұзын поездарға ұсап, тоқтаусыз ағып кете беретін сияқтанады. Сондықтан, мен де өзімді-өзім ірке бердім.

Қазір соғыс Кавказ егегіне келіп тіреліпті. Қазбек қабағы түюлі, тас кеуденің күрсінгенінен аспан дірілдейді. «Айқай, десеңші!» дегендей, гүр етіп қалғаны құз шатқалдарды қуалап, мың құбылтып жаңғырық жүр.

Москва түбінде ауыр жараланған жау, есін жиып алып, қазір қатты ызамен Кавказға өрмелеп келеді. Нысанаға алғаны Грозный, Грозныйда мұнай!.. Таудың әрбір шатқалын тас қорғанға айналдырып, жау алдында біз тұрмыз.

Менің қазіргі орным балалық шақтағы ескі достарым — қарала, торала иттердің ортасында еді. Бұл арей қанды, ақсүйек иттер болмағанмен, ит деген атына лайық қаны бар, біраз үйретілген, едәуір білім алған иттер. Ішінде төрт көз қанден тұқымы да бар, аңшы иттерге шатыс салпаң құлақ, сабау құйрықтылары да бар. Ең жақсы жері — істейтін істерін жақсы түсініп алған: тамақты танкының астынан ғана табатындарын ұғынып болған...

Мүләйім көздерін маған қадап, немістің қай танкысының астына жұмсарымды күтіп отыр. Бәрі де аш. Аяныш-ты көздері тесіле қарайды, қыңсылап қана үнсіз жалынады. Көзіңді басқа жаққа тез аударып әкеткенмен, телмірген көздердің суреті ойыңнан кетпейді.

Біздің бөлім терең бір жыраның бүйірін көлденең қуалап кеткен тас үңгірдің ішінде. Түп-түп болып тырбық біткен сұр тікендер үңгірдің тар аузын жауып кетіпті. Төбеміз қыжыр-қыжыр, жақпар күрең тас. Түнде бізді осы үңгірге Ревякин әкеліп орналастырды да:

— Бұдан артық бекініс ешбір соғыста болған емес,— деді. Мана берілген Тарасенконың хатын да фонарь жарығымен осы үңгірде оқыды.

Кавказ бойында мұндай үңгір біреу ғана болса — бұл үңгір бәлен әулиенің үңгірі деп аталып кетерлік екен. Дәл ортадағы тостағандай ғана ояңға бір сауыт қана мөлдір су

жиналады. Су бір кемерден аспайды да, азаймайды да. Сауытыңа құйып алсаң, лезде қайта жиналып, кемеріне келеді де тоқтай қалады.

Біздің оң жағымыз бен қарсы алдымыз — жау әскері, арт жағымызда біздің бөлімдер. Екі жақтың атқан оқтары да төбеміздеп өтіп, алыс түсіп жатыр. Бұл жерде окоп қазудың да керегі жоқ. Таудың жосылып жатқан терең әжімдеріне полк түгіл дивизиялар оп-оңай сыйып кететін.

Кеше біздің жақ бекінген жерлерде бүгін немістер отыр. Одан әрі жазық дала, танкі табандары шимайлап қопарып кеткендіктен алаланып қалған егіс. Көз ұшында жанып жатқан колхоз поселкесі. Желсіз тымықта жер бауырлай ұшқан көк түтіннің ішінен су бетінде қалқып бара жатқандай шоқ-шоқ ағаштар көрінеді.

Петя мен Вася үңгірдің аузында, кесек тасқа кеуделерімен асылып, етпетінен жатыр. Петяның кесек денесі қорғасындай ауыр сезіледі. Вася бойшаңдау, сымбаттырақ.

— Сенің көздеп жатқаның офицер емес, асбасшы,— дейді Петя Васяға.— Оның бізге керегі жоқ. — Петя мұны мойнын бұрмай, әлденеге қадаған көзін сол ноқаттан аудармай айтады.

Васяның жиырыла басталған жауырын еттері жайылып орнына түседі... Вася ұнатпаған түрде Петяға азғана бұрылып қарайды да, қайта тыншығады. Петя сол қозғалмаған күйі:

— Бұртима! — дейді.

Бұл екеуі бөлім жоспарынан тыс бір міндет атқарып жатыр: атыс қызған кезде, білдірмей ғана жаудың офицерлерін көздеп атады. Мылтықтарының арқасында дәл көздейтін қарауыл құралдары бар. Кавказдың қалтасы көп қатпарлы етегінде біздің жақын жатқанымызды жау абайлаған жоқ. Жаяу шабуылға әзірленіп, тұра жүгіруге дайын жатқан жау бөлімдері, Петяның оғынан офицерлері ұшып түскенде ұзақ кідіріп, орындарынан қозғалмай қалады. Васяның атып құлатқандарын Петя офицер емес деп жатыр:

— Мұның да офицер емес, кейін тұрғанның бәрі офицер бола бермейді! — дейді.

Петяның бақылауынан қысылып, асыға бастаған Вася бір-екі рет мұлт кетіріп алды...

— Бұл жолғың не қалаға тиер, не далаға тиер... — деп, Петя жаңа келіп қосылған жауынгерді біржола баурап бара жатыр.

— Бірің алдыңғы жақты, бірің оң бүйірді аңдыңдар! — деп, мен екеуін екі жаққа бұрып жатқыздым. Вася оңашаланып алған соң еркінсіп, саспай атып қалды да:

— Әне, жүрегін басып, әлі құламай тұр...— Офицер! — деді, менен гөрі Петяға естірте. Петя баяғы мойнын бұрмаған күйі:

— Құттықтаймын ендеше! — деп, мұртын ғана бір бүлк еткізіп қалды.

Мұрындарынан ғана қыңсылап, құйрықтарын бұлғап қойып, иттер үйлығып отыр. Аш иттер біріне-бірі азғана соқтығысып кетсе, ыр етіп қалады.

— Сендер бір бөлімнің иттерісіңдер... Достық керек! — деп, Володя иттерге өнеге үйретіп, ұялтып қояды.

Жаумен жанын қия соғысып жүрген иттердің халінде толып жатқан аяныш бар. Бұлар ең соңғы үмітін жау танкысының астынан іздемек. Бір ғана қауып қаларлық тамақ іздеп, зырғып келе жатқан танкының астына кіреді... Бірақ сол бір қауып қаларлық тамақ табылмайды, танкымен бірге өзі де өледі... Сонда да жау танкыларының жақындауын асыға күтісіп отыр.

— Костя, сен осынша ұзақ емделгенің не? Әлде, еліңе барған соң, үйленіп қайттың ба? — дейді Володя. Алғашқы кездескен жерде ол мұны қалжың түрінде сұрап қалып еді, қазір шын сұрап отыр.

Володяның сұрауына өзім де ойланып қалдым. Шынында, мен үйлендім бе осы, жоқ па?.. Әлде Ақботадан біржола айрылдым ба? Үйленгендіктің ата-бабаңа таныс бір белгілері болатын сияқты еді, ол біздің арамызда болған жоқ. Ақботамен арамыздағы жайды дәлірек аңғартатын бір сөз іздеп кідіріп қалсам керек, Володя кадала түсіп:

— Неге үндемейсің? Әлде, әйеліңмен екі араларыңа түскен көңілсіздік бар ма? — деді.

— Одан гөрі де көңілсізірек...— дедім, күрсініп қалып.

Володя менің жауабымды ерлі-зайыпты адамдардың арасында кездесетін ұнамсыз бір жайға жорыды білем:

— Иә, шыдай білуге де күш керек қой...— деп теріс айналды.

— Ол емес, басқа...— деп, Володяға бұрылғанымда, алдыңғы жақта бақылауда жатқан жауынгерім келіп:

— Жолдас аға сержант, жау танкылері шабуылға шықты,— деді.

Танкы дыбысын сезіне қалған иттер де дірілдеп, қыңсылап бір ауыздан «тамақ келе жатыр!» дегендей бола-

ды. Көздері жайнап жұқа қызыл тілдерімен еріндерін жалана бастапты.

Көгілдір түтінге оранған бақша ағаштарын тасалана жылжып келе жатқан танкылер алыс көзге сумен жүзіп келе жатқандай көрінеді. Қарсы алдынан дүрсе қоя берген біздің зеңбірекшілер жау танкылерін топтандырмай, бытырата қуады. Батыс жақ бетіміз жырасыз жайпақ, кең жазық еді. Екі жақтың таласы да сол жазық үшін болып жатыр. Біздің бөлім сол жазықтың шығыс жақ босағасына бекінген еді, жазыққа тура беттей алмаған жау танкылері сай-сайды тасаланып, біздің үңгірге қарай көбірек ауыса бастады.

Әр жерден жалғыз-жалғыз сытылып кеткен танкылер етек таудың баурындағы ойпаттарға үшеу-төртеуден жиналып алып, енді өрмелеп қырқаға қарай тап беруге белгі күтіп тұрғандай, зеңбірек пен танкы гүжілінен тас үңгірдің сай-сүйегі сырқырағандай, сенің денеңде де болмашы бір діріл сезіледі.

Жау танкыларына қарсы алғашқы жұмсағаным кәрі қарала ит Петэн еді. Аяусыз кәрі, алыса кетсе ылғи астыңғы жақта жүретіндіктен, жауынгерлер оны Петэн деп атап кетіпті. Әрі кәрі, әрі аш Петэн беліне бір тізбек гранатаны байлап алып, бүлкілдең жортып ұзай берді. Кәнігі кәрі тас жыраның табанына жабысып, бұғып барады. Келе жатқан тамаққа менен бұрын біреу жетіп қалмас па екен дегендей, арт жағына қарап-қарап қояды. Жоқ, кәрі, жорта бер!..

— Алғашқы танкының ұзын мойны қырқадан көріне бергенде, жырадан шұбатыла жылжып Петэн де қырқаға шықты. Танкыны көрген соң, тамаққа жақындап қалғандай тезірек ұмтылып барып, танкының алдыңғы жағынан бір қылаң етті де жоқ болып кетті. Бұл соғыстың алыбы дерлік ауыр танкы бір кәрі итті астына басты да, сонымен бірге өзі де борс етіп тоқтап қалды.

Орнымызды әшкерелеп алмас үшін, екінші итті басқа жақтан келе жатқан танкыге жұмсадым. Ол итіміз де өмірде істер соңғы қатасын істеп, тамақ орнына танкыны құшақтай қаза тапты.

Кешке дейін Кавказ етегінде жанған танкы саны едәуір болып қалды. Мұның ішінде біздің еңбек те бар. Көпшілігі, сөз жоқ, зеңбірекшілердің еншісі.

— Тоғызы біздікі! — дейді, майдандағы еңбек күнін есептеп жүретін Петя.

Бір итіміз хабарсыз кетті. Тегі алыстан келген бір иісті іздеп, бетімен кетті білем. Тағы бір итімізге қаңғырған оқ тиіп, оқ тиген жерін қауып-қауып қалып, дөңгеленіп барып бір шытырманға кіргенін көріп едік, қайтып көрінбей қойды. Үлкен бір сұр қаншық бейбіт шақтың табиғи күйімен әуре болып отыр. Оған қарайтын ет қызуы бар еркек ит болмағанмен, тіршілік аты тіршілік емес пе, айналасына белгілі қылмыңмен қарайды.

— Қой деймін, майдан үстіндесің!..— дейді оған Петя. Қаншық ондай өсиетті ұғынар емес.

Бұл тұста біздің итіміздің гөрі немістің танкылары көп екен. Алды қанша қырылып жатқанмен арт жақтарынан ағылып келе береді. Грозный жолын бұзып-жарып өтуге жан таласқан танкы лектері түс ауа біздің ту сыртымызға шығып кетті де, зеңбірек төмпешін енді арт жағымыздан көбірек естітін болдық. Екі жақтың жаяу әскерлері де түйісіп қала жаздап, айналамызды тулақтай сабап барып басылады.

Кешке қарай біздің орнымыз да байқалып қалған екен. Істеп отырған ісіміз де танылған сияқты. Тонналаған снарядтар төбеміздің ұрғылай бастады. Үңгір айналасындағы кесек тастар жаңқадай жарылып, жан-жаққа үшкір тастар атылады. Үңгір аузына өскен тікен түптері түбірінен күзеліп қалды. Болат қалпақты найзаңа кигізіп, азғана қылт еткізсең, бірнеше жерден атып отырған мергендер барын көресің. Тасқа келіп шып-шып тиген оқтар сонадай зуылдап әлдеқайда ыршып кетеді.

Енді бізде екі-ақ жауынгер ит қалды. Жалғыз пулеметіміздің үнін шығартпай, қысылшаң кезеңге сақтап отырмыз. Өйткені, жаудың жаяу әскері бізге қарай тап беретіні даусыз еді. Ұзамай ол белгілер беріле де бастады:

— Оң жағымыздан орап бара жатыр,— деп, Вася Гришин екінші рет артына бұрылды. Алғашқы жолы үндемеп едім, бұл жолы жолдастарымның бәріне естірте:

— Сол жағымыздан да орап барады. Бірақ бізге тап бере алмайды. Тап бере қалса, онымыз он-оннан жастығымызды ала құлауға да ризалық бермеспіз. Әр неге де әзір отырыңдар! — дедім.

Мен мұндай тым берік бекіністе неміс әскері бата алмас деп отыр едім, қаталасқан екемін. Бір кезде қарсы алдымыздан елу шақты жаяу әскер, билегендей ойнақы жүгіріспен бізге қарай тап беріп қалды. Амал жоқ, авто-

матпен қарсы алдық. Олар қырқада, біз жырада, ыңғайлы жақ біздің қолда еді.

Соғыс қатал мінезді нәрсе. Ойнауды да, билеуді де көтермейді. Билеушілер тезірек теріс бұрылды.

Енді олар біздің жайды да көбірек байқап қалды. Әсіресе, қатар дүрсе қоя берген он шақты автомат естерінде қалу керек. Сен шегінген жолы жауыңның аз күші де көп көрініп кетеді. Немістер «бұл жерде жаудың бір взвод солдаты бар екен» деп байлам жасаса, онысына таңданудың да керегі жоқ.

Сол жағымыздан орап бара жатқандар, біздің алдыңғы шептің лебінен тез шегініп, етекке түсті. Оң жағымыздан орай алмайтындарына енді біз де сеніп қалдық. Ойдан өрлеп, қырқаға бекінген жаяу әскерді шегіндіру деген ілуде бір-ақ кездесетін нәрсе. Мен бөлімімді қарсы алдымыз бен оң жағымызға қаратып бөлдім.

Оң жағымыз біраз жалаңаштанып қалған сияқты. Жау автоматшылары жыраның ар жағымен өрлеп, енді жыраның табанына жиналып жатқан сияқты. Сол жағымыздағы кең жазықта астан-кестен айқас жүріп жатыр.

Он жауынгер енді үңгірді тастап, тас жыраның қатпар-қатпар қалтарыстарына бекіндік. Енді пулеметті жасырудың да керегі болмай қалды. Айналаң астан-кестен атыс болса да, сен өзіңе қарай ұрланып келе жатқан жаудың тұсыр-сыбдырын аңдисың. Сені ол бұққан бөденедей көріп, сонша тарсыл-гүрсілдің астында келе жатса да, сөз жоқ, аяғын ұрланып басатындай көрінеді. Сонша тарсыл-гүрсілдің астында тұрып, сен де аяғыңның астынан суысып кеткен ұсақ тастардың таспықтай тырсылдағанын есітіп қаласың. Өйткені, бұл сенің тап өзіңе келе жатқан қауіп.

Ауыр халдің жақындап қалғанын неміс снарядтарының бұл маңайдан ауып кеткенінен танығамыз. Он жауынгер жаудың бір ротасымен айқас салуға әзірленіп, тас түйін тұрып қалдық. Мұндай халде қапылыста шығып кеткен жылы сөз де, сасқалақтап берілген әмір де, жауынгер ойына қобалжу кіргізеді. Жылы сөз ойына кірген босаңдық белгісі де, сасқалақ әмір үмітсіздік, ұтылыс белгісі.

— Жауынгер Толстов!

— Мен, жолдас аға сержант! — сөйлесу райы осылай болу керек.

Дәл қарсы алдымыздан қыр басынан бір тас домалап түсті. Құлақ біткеннің барын салғаны сонша, домалап келіп түскен тастың дыбысын он жауынгер түгел естіп, бір-бір

қарасып қалдық. Мен қозғалмаңдар деген белгі бердім. Мұндай қысылшаңда дәл кезінен бір минут бұрын қимылдасаң да, бір минут соң қимылдасаң да зиян. Асықсаң да зиян, кешіксең де зиян. Шамаң келсе, дәл кезінде қимылда. Екінші бір есте болатын нәрсе, командирге бір минут көрінген уақыт жауынгерге он есе өсіп көрінуі мүмкін. Жауынгер жаудың біреуін көрсе-ақ қимылға жанталасады, командир жаудың түгел қимылын аңдиды. Басқа бір ретте жауды ілгері аттатпау, кейін шегіндіру үлкен абырой саналса, бұл жағдайда құрту ғана құтқарады сені. Өйткені, бұл үңгір бізге екі күнге беріліп еді.

Жау ротасымен арамыз бірте-бірте жақындай берді. Алдарақ қия жартастың тасасында тұрған қарауылымыз ар жағын нұсқады.

Денең қалш-қалш етеді. Бірақ бұл — қорқу қалшылы емес, тағы бір-екі ұзақ секундтің ішінде өзіңе-өзің шыдам берудің салмағынан туған қалшыл. Ойың мен бойың қатты бұралған домбыра шегіндей шертіп тұр.

— Жүз елу қадам... Жүз отыз... Жүз жиырма...

Анау бір ашығырақ алаңға дейін әлі бір жиырма қадам жақындату керек. Қарауылда тұрған жігіт тым жақынды нұсқайды. Енді оған бері кел демесең, шыдай алмауы да мүмкін... Бұл кәдуілгі, атақты «Чапаев» картинасындағы Аньканың халін еске түсіретін бір кез. Анағұрлым артық күшпен жау жақындап келеді де, секундті сегіз бөліп санап, сен отырсың. Егер мұндай хал бұрын да талай кездеспеген болса, мүмкін, ендігі «от!» деп қалатындайсың...

Соғыс сорлының салты сол, талай жайды талай қайталап барып есіңді жидырады, жазушымен де, оқушымен де есептеспейді...

Осындай қысылшаң халде менің ең бір қауіптенгенім әнтек ащырақ шығатын даусым еді... «От!» деп команда бергенде, даусыңда инелік қанатының дікіліндей ғана қобалжу болса да жауынгерлерге сезіле қалады. Командир даусының қалай шыққанына қарап, жауынгер ойына сенім де кіре алады, қобалжу да кіре алады. Әр айқастың кілті командириміздің қолында деп дағдыланған жауынгер ең алғашқы белгіні командирінің даусынан аңдайды.

Мұндайда неден қауіптенесің, соған ұшырайтын да бір әдет болады. Сондықтан, «От!» деген команданы мен бүтін бір полкқа бергендей, қайқайтып тұрып бердім. Менің командамнан неміс автоматшылары дір ете түспегенмен, то-

ғыз автомат, бір пулемет қарш-қарш оқ жаудырғанда шабуыл алдын қырқып түсірді. Тас қиялардан от жарқылдап, түтін бұрқылдайды. Әрбір оқтың үні ортасынан үзілгендей, шаңқ етіп қалып, шыж етіп жоғары серпеді. Малтадай жұмыр көк тастардан бұрқ-бұрқ шаң шығады.

— Бір адым шегінбеңдер! — дедім, қысылыс үстінде жоғарғы командованиенің аты шулы әмірін тағы бір еске түсіріп. Бұл Отан әмірі, оны адал ұлы бұза алмайды.

Шегінуге неміс командованиесі де тыйым салып қойған болатын. Бірақ олардың әдісі басқа еді. Оны біз осы арада бірінші рет көрдік те, кейін талай рет кездестік.

Бізге шабуыл жасаған неміс автоматшылары, алдыңғы жақтары едәуір селдіреп қалғаннан кейін, бізден жиырма метр жерге ғана тасаланды. Жаралыларының біразы көтеріле беріп қайта құлап, бүктетіле беріп шалқасынан түсіп, біржола тыншықты. Сау қалғандарына бас көтертпей, біз оқ себелеп тұрмыз.

Оқ аз да, жау көптігін еске алып, мен атуды тағы тоқтаттым. Енді тек қылт еткен темір қалпақты аңдыдық. Сол кезде жаудың алдыңғы қатарынан атып тұрған бір солдат автоматын лақтырып жіберді де, екі қолын жоғары көтеріп, бізге қарай жүгірді. Бар дәрменімен қатты ұмтылған бойы секіріп келіп, біздің тас ұяға түсті. Мен Петяны әрең ұстап қалсам да, қашқан солдаттың ту сыртынан өз жолдастары атып-атып қалды. Кейін көрсек, бір оқ иығынан, бір оқ арқасынан, енді бір оқ өкшесінен тиіпті. Секіріп келіп құлаған солдат ышқынып бір аунап түсті де, қозғалмастан қалды.

Бұл ақ кірпік ариец емес, арық қара торы жігіт. Денесі ықшам, орта бойлы, венгер ме, болғар ма, солардың біреуі сияқты. Немісше білетін Васяға:

— Тіл қата алса, мән-жайды сұрастыр! — дедім.

Денесіндегі үш оқтан тірі қалмайтынын тұтқын да түсінген сияқты. Сондықтан айтуға арман еткен сөздерін шашалып, тұтығып тез-тез айтып жатыр. Әр сөзі өлер алдағы белгілі сырылмен шығады. Кеуіп қалғандықтан жаңа бүріліп келе жатқан жара сияқтанып тілім-тілім болған еріндерін ішіне қарай жымқырып, жалап, жұтынып қояды. Күнге күйгенде бетінен гөрі де қоңырланып кететін мұрын енді құқылданып, көгеріп барады. Демін де аузынан алып жатыр. Вася аузына су тамызды да біраз жатқызып қойды.

Бізге шабуыл жасаған рота басын көтермей тасада жатыр. Ішіңнен жаңағыдай біреу шықса, қалғандарын шабуылға айдау оңай да болмайды.

— Енді түнді күтетін болды бұлар,— дейді Володя маған сыбырлап.

— Түнге біз қалдыра алмаймыз оларды. Штабпен қатынасар жыраның бойын жауға беріп қойып, өзіміз қайтпекпіз?

— Онда айдап шығамыз ба?

— Жоқ, құртамыз!

Володяның бойына жаңа бір ой келгендей, белін қаттырақ буынып, сұр гимнастерканың артын жұлқа бір тартып қойды. Мұртын автоматының шоқтығына жайып салып, тұнжыраған көзін алдынан аудармай Петя жатыр. Мен әзір танымайтын бір-екі жаңа келіп қосылған жауынгерлер таспен тас болып, автоматтарымен бірге біткендей, тартып жіберуге әзір отыр.

— Жоқ, олар түнді күтпесе керек...— деді Вася.— Мынаның айтуынша бұл венгер мен румын жігіттерінен құралған рота екен. Арттарынан неміс пулеметшілері атқылай бастамаса, бұл рота басын көтере қоймас дегенді айтады... Жатқан жерлері артынан да, алдынан да оқ ала қоймас таса көрінеді, ондай жерден басын көтерер ақымақ жоқ шығар,— дейді.

— Немене, немене дейді? — дедім мен венгердің жауабына толық түсіне алмай.

Гришин венгердің жауабын қайта анықтап алғанша, оның не екенін біз өз көзімізбен көрдік: тасада жатқан автоматшыларды тағы да шабуылға айдау үшін, алысқа тасаланған немістің екі пулеметі өз жауынгерлерін атқылай бастады. Екі пулемет қиғаштай оқ себелеп автоматшыларын бері ығыстырып келеді. Арт жағынан жауған оқ үстіне келіп қалған шөп машинасындай тарсылдаған соң, жау автоматшылары еріксіз ілгері жылжып қояды. Арттарына қарап жарқ етіп қалған көздер, түнерген жүздер бізге де айқын көрінді. Солдат үшін бұдан ауыр мазақ та, қорлық та болмасқа керек. Қазір айқасар жауың болса да мына қорлығына жаның ауырады.

Автоматшылардың арт жағын бір тұрғызып алған соң, пулеметшілер енді бұғуларына ерік бермей, тез қуалап алға қарай айдады. Алдарында арандай ысылдаған біздің оқтар. Осы екі оттың ортасында, мағынасыз, мақсатсыз, шынын айтқанда солдатқа лайық айқассыз, бір рота босқа қыры-

лып қалды. Біздің көргеніміз — қайтсем жаным қалар деп, алды-артынан бірдей ығысқан, басқару шеңберінен біржола шығып кеткен, көбінесе, артына қарап айғайлап ызаланған қарулы ғана адамдар еді. Әрине, әрбір қарулы адам солдат та емес.

Басқару шеңберінен айрылып, ендігі ойлағаны бір жаны бөлып қалған солдат майдандағы ең бишара адам. Онда солдаттың ыэғары да жоқ, жай адамның айла-тәсілі де жоқ. Сонша көп автоматшы біздің бірімізге оқ дарыта алмай, босқа қырылды да, батып бара жатқан күнге бұлдыр ғана шағылысып, шашылған автоматтары орындарында қалды.

Күшпен бағындырып отырған халқың соғысқысы келмесе, оны тағы да күшпен соғысқа салуға болады, әрине, бірақ ол жеңіс армиясы бола алмайды.

— Мен былтыр күзде-ақ тұтқынға түсіп кетуді арман етіп ем. Венгер халқы Россияға жауығарлық түк себебі жоқ,— дейді мынау деп, Вася жаралы венгердің сөзін бізге аудара бастады. — Мен христианин... Өлім алдында өтірік айтпаймын. Венгер халқы сендермен тіпті соғысқысы келмейді. Еш уақытта соғысқысы келмейді... Біздің айып айдауға көнгенімізде. Мен өлем, бірақ қолдарыңа тағы бір венгер тірі түссе, о да осыны ай-ар!.. Су беріңдер маған,— рахмет, жолдастар...

Жаралы венгер бұралып бүктетіліп бір ышқынды да үнсіз қалды... Манадан бір сарынды қоңыр үнмен оның сөзін аударып отырған Вася да тоқтады. Таудан соққан кешкі салқын жау өліктерінің күлімсі исін де әкеле бастады.

Іңір кезінде мені Мирошник шақыртып алды. Алпыс шақты жау автоматтарын әрең көтеріп, төрт жауынгермен келдім. Командиріміздің жағасына тағы бір төрт бұрышты қызыл қосылып қалыпты. Онысы Кавказ жұлдызындай ескілерінен гөрі айқын күлімдеп тұр. Бұрын лейтенант десем, енді аға лейтенант деп, сәлем беруге тура келді.

Мирошник сыпайы ғана езу тартты да, қолымды қысып отыруға нұсқады. Осы езу тартқаны мен қолымды қысқаны біздің бөлімнің бүгінгі еңбегіне айтқан алғысы да еді. Кешегі әбігерлік өтіп, командиріміз өзінің жайдары қалпын тауыпты. Біздікі сияқты тас үңгірде Ревякин екеуі жайласып, шай ішіп отырған кездері екен. Жалпылдақ шамның әлсіз жарығымен бокал түбіндегі шай қызыл шарап сияқтанып қою сезіледі.

— Ұстай бер! — деді Ревякин, маған өз бокалын ұсынып. Мен бокалды тосып тұрдым да, Ревякин екі бүйірін жалын шалғандықтан тәйпік қарала қанделге ұқсай қалған қалайы шайнектен шай құя бастады:

— Үш күннен бері ішіп отырған шайымыз осы!

— Сарталиев келсе, майдан беті түзеледі демеп пе ем!— деп Мирошник қалжыңдап қояды.— Сен Жамбыл бабаңнан бата ала келуді ұмытып кеткен жоқ шығарсың?

— Әрине, ұмытқаным жоқ... Әулие қарт жеңіс бір-ақ белдің астында тұр депті.

— Білдің бе, күйі қалай екен қарттың?

— Айдап жатыр!..

— Пай-пай, не деген алып, ә?

Майданға біз Кавказ етегіндегі айқас ғшінші тәулікке айналғанда жеткен екеміз. Кеше маған өте әбігер көрінген жай толастаудың алды екен.

— Алдыңғы күнімізді — абыржу деуге лайық болса, кешегі күніміз айқас әбігерімен өтті. Бүгін жауға еріксіз «тыпру!» дегізген шығармыз,— деді Ревякин Мирошникке қарап.

— Енді бетін артына бұрғызып «Но!» деп қаламыз да... Солай ма, жолдас аға сержант?

— Солай, аға лейтенант!

Бұл әңгіменіз есіне жаңа бір нәрсені түсіргендей, Мирошник сары ұлтаннан жасалған сумкасын сырт-сырт ағытып, бір қағазды суырып алып, алдына жайды да, алақанының сыртымен бір ұрып қалып:

— Міне!—деді. Мен ол қағаздың ең соңғы бұйрық екенін аңғардым.

Бұлаң қаққан әлсіз шамнан қағаз беті біресе шұбартып, біресе буалдыр көрінеді. Мен жаудан алынған фонарымды ұсындым. Мирошник фонарьды жағып, алдына қойды да, біздің бөлімнің басынан кешкен уақиғаларды ауызба-ауыз сұрады. Мен өзім аңғарған екі жайды баса айттым. Оның біреуі — жаудың әскерін алға айдау әдісі, біреуі — күшпен соғысып жүрген венгер, болгар, румын солдаттарының аңысы еді.

Мирошник майданның жалпы жайын айта келіп:

— Бүгін де шегінген бөлімдер бар. Мүмкін, ертең де шегінетіндер болар. Бірақ мына бұйрық біздің шабуыл басталатын белгілерді береді. Әзір болыңдар! — деді.

Ертеңгі күннен не күтерін білмеген солдат—ертеңгі күннің оралғысы ғана болуға жарайды. Ертеңгі күнді сезінбей

ұйықтағанша, сол ұйқыны құрбан ету керек. Сондықтан мен ертеңгі күннің жайын әшейіндегіден гөрі тәптештеп сұрап алдым.

— Тағы бір тәулік сол үңгірге ие бол! — деді Мирошник,— анықтаған боларсың, батыс жағың жазық, шығыс жағында жол бар. Сен ортада мүйісте отырсың. Сол қақпаны тағы бір тәулік жабық ұста! Одан кейін, мүмкін, орын ауыстырармыз...

Орын ауыстырармыз деген екі ұшты сөзді анықтай бастап едім, Ревякин орнынан тұрып:

— Сталинград халі ауырлай бастады ғой. Бізге толықтыру беріле қояр ма екен... Осы күшпен-ақ көрерміз не болса да,— деді.

— Иә, бізге толықтыру кейін бұрылды деп, полковник өзі де айтты. Тағы бір тәулік шыдап бақ, Сарталиев. Керегіңді қазір сұра. Бірақ қозғалма орныңнан! — деді Мирошник.— Ертеңгі күн ең соңғы ауыр күн болсын деп тіле!..

Әлгі жайласып отырған жай ақырын-ақырын өшіп, үңгірдің іші суына бастағандай сезіледі. Жарқыраған электр фонары да қызғылт тартып, күңгірттеніп бара жатқандай.

— Мүмкін, ертең жиі хабарласа да алмаспыз...— дей беріп, Мирошник маған қолын созды. Мұнысы байланыс үзіліп тұрғалар дегендей естілді.

Ревякин менімен бірге шықты да, далада қоштасты:

— Ростов үшін берілген орденіңді ертең аларсың. Ертең сені партияға аламыз. Өліп қалып жүрме! — деді.

Әскер уставы бойынша политругіңді құшақтауға болмаса да, мен қараңғыны пайдаланып, Ревякинді құшақтай алдым.

— Өй, мұның не? — дегенмен, мені Ревякин де құшақтап алыпты. Құшағымыз айрылғаннан кейін Ревякин:

— Тарасенкомен танысқаның жақсы болған екен. Ол бір адал жігіт! — деп, қолымды қысты. Маған мұнысы Тарасенкоға арналғандай сезілді...

Тас жыраның ойпатына түскенше, жау оқтары мені екі рет атқылады. Бір жерде тасты тасаланып біраз жатып та қалдым. Ертең партия жиналысында болатыным есіме түсті. Төбемде Кавказдың қаракөк аспаны мен айқын жарқыраған жұлдыздары тұрады. Арқамды Кавказ құзына тіреп тұрып, мен партияға алынам, басқа жерде емес, Кавказда алынам. Ұлы Кавказ алдында ұлы көсеміміз бастаған партияға кірем. Кавказ атынан айыра алмай-

тын ыстық бір ойлар шумақ-шумағымен келіп, теңіз толқынындай тербетеді, сайрап тұрған ойлар өзім білер тіл шеңберіне сыя алмай, не екенін атай алмай жатырмын. Бәрі де Кавказдай алып, Кавказ жұлдыздарындай ірі де шұғылалы сезіледі.

Мен үңгірімізге келсем, Петр Ушаков тағы бір топ иттерді алып келіп жайғастырып жүр екен. Жыраның арғы бетінде үш жерде күзетші қараулылдар тұр. Үңгірдің түбінде фонарь жарығын тасалап қойып, Володя мен Вася неміс автоматтарын бұзып, жинап отыр.

— Неге демалмадыңдар?—дедім мен қастарына келіп.

— Біз демалдық. Қазір басқа екеуі демалып жатыр. Ендігі кезек өзіңдікі,— деді Володя байырғы қалпымызға көшіп.

Өткен күннің олжасынан жауынгерлерімнің бәрі де қызуланып, сергіп алыпты.

— Күн бойы демалдық қой, жолдас аға сержант... Күн батардағы бір сағат болмаса, өзгесі демалыспен өтпеді ме... Тұруға рұхсат етіңіз! — деп, жатқан екі жауынгер де тұра келді. Ол екеуінің мен келе жатқанда ғана жата қалғандарын да білдім. Бірінің беті де уқаланбаған, бәрі де ұйықтамаған адамдар.

— Қырынып алсақ қайтеді? — деп, Петя жарыққа қарай келе жатыр. Мұндай жауынгерлермен бір тәулік емес, бес тәулік шыдауға болар деген сеніммен мен қырынуға отырдым...

4

— Костя, сенің қатының қайда осы?..

— Өзінің орнында ғой деймін...

— Хатында не жазыпты?

— Бұл хат онікі емес.

— Е, сен әлі күнге дейін басқа әйелдерден де хат ала беремісің?

— Оны қайдан білдің?

— Қолыңда отырған әсем хатты әйел ғана жазған болар.

— Әйелдер әсем хат жазуға олақ келеді.

— Не дейді!

— Есіңде болсын, олақ келеді.

— Е, сен үйренген адамсың ғой, бірдеме білетін шығарсың...

— Дауласпа, білем...

— Дегенмен, қолыңдағы хатты әйел жазғанына бәс тігем!

— Бәс тіксең, ұтқаның...

— Ендеше, әйел жазған болды ғой?

— Гуля жазыпты...

Біздің дивизияны толықтыру аяқталып келеді. Ол екі арада едәуір демалып қалдық. Жауынгерлер ине-жіптен жаңа шыққан киімдерін киіп, жалт-жұлт етеді. Әлі тер сіңбеген ішкі киім, қыры сынбаған сыртқы киім, сықырлаған жаңа етік, бірінші рет тағылған погон солдат қоңлін қатты көтеріп тастады. Екі жылдан асқан соғыс кейістігі ұмытылып, әр солдат майданға жаңа келе жатқандай қызу да, сергек те. Кеудеге қатарланып қалған орден мен медальдар тыстан естілген шолпыдай сыңғырлайды. Бұл бір көңілге өте жайлы тиетін сыңғыр. Етігіміз де сықырсықыр етеді. Ұлтандары табан елі, Берлинге дейін аяңдасаң да шыдайтындай көрінеді. Осы етікпен Берлинге жетерміз деген ой кейде шын-ақ келіп қалады.

Вася жаңа формалы киімдерін киіп, орден, медальдарын жарқыратып тұрып қаз-қатар тағып алып, сыңғыр да сыңғыр, сықыр да сықыр еткізіп, ұзын залды өрлей адымдап, отыра алмай жүр. Тыныққан, қырынған, сөз жоқ, сұлуланып кеткен. Жақында жарығы жымыңдап, музыкасы ыңыранып жатқан қала бақшасы болса, ендігі кетіп те қалған болар еді. Ол бұл маңда жоқ... Сондықтан, әрқайсымызға бір келіп, ойпақы сұраулар беріп, қалжың іздеп жүр. Әйелің демей, қатының дегенді де қалжың туғызу үшін, маған әдейі айтты.

Васяның әшейіндегі жинақтылығы бәрімізге де мәлім болғанмен, қызу үстінде ескі ботинкасын шығарып тастауды әлі ұмытып жүр. Тұмсық жағы қыс бойы қасқыр кеміріп шыққандай ескі ботинкасының түсі сары болған ба, қара болған ба, әлде тіпті ақ болған ба, оны қазір ешкім айыра алар емес. Шөлдеген бақадай аузын ашып, маған қарап қатарласа қойыпты. «Ескерткіш етерсің, өзіңде қалсын» деп, бұл ботинканы біздің шаруақор старшина да алмай қайтарған.

— Ботинкаларыңның қарны ашып тұр білем, Вася... Бірдемені асатып жіберсеңші,— дедім, қалжың іздеп жүрген жолдасыма. Вася кілт еңкейіп, ботинкаларын алып, далаға шығып кетті. Бұл күнге дейін киіп келген киімінен енді өзі де жеркенетіндей, саусақтарының ұшымен ғана

ұстап барады. Бала кезімде үйге кіріп кеткен бақаны шығарып тастарда мен де осылай ұстайтын едім.

Васяға осылай бір «тойтарыс» беріп тастап, мен Гуляның хатына қайта үңілдім. Васяның қалжың сұрауынан кейін, хаттың әрбір сөзі жан-жаққа өре жөнелген құмырысқадай бытырап, ешбір сөздің мағынасын ұстатпай қойды. Әрбір сөз: «Ие, осы сенің әйелің қайда?» деп тұрғандай көрінеді.

Шынында да менің әйелім қайда осы?.. Ақбота енді менің әйелім екендігіне біржола сенген сияқтымын. Бұрынғы бойдақ күндегідей емес, мінезіме де салмақтылық кіріпті. Үй жақта, ел жақта не жай болып жатыр екен деп ойласам, Ақбота да есіме бірге түседі. Хатын алғанда болмаса, басқа уақытта Ақботаны ылғи елмен бірге алам есіме.

Ақботаның менің әйелім екендігін жолдастарым да біржола дәлелдеп сендіріп қойды:

— Бәрекелді!.. Мынадай хат жазған адам әйелің болмай, кімің болушы еді!

— Мұндай сөздерді тек әйелің ғана жазады, әрине! Факт!..— деседі.

Жолдастарымның ішінде менен басқа үйленгені де жоқ. Әйелінің еріне, ерінің әйеліне хатты қалай жазатынын көзімен көрген де біреуі жоқ. Сонда да мұндай хатты әйелің ғана жаза алады дегенде бәрі де үйлі-жайлы болған адамдардай сеніммен айтады...

Шешем де менен гөрі Ақботаның жайын көбірек ойлайтын сияқты.

— Ер балаларға соғыс деген немене, Ақбота байғұс қайтып шыдап жүр екен?.. Байғұс балаға жұмыстың бір ауыры кездеседі ылғи...

Маған Ақботаның адресін жібергеннен кейін, ендігі мен барып та қайтқан сияқты көрінсем керек. Болмаса, екеуміз бір жерде жүргендей көрінетін сияқтымыз. Ақботаны маған аманаттай тапсыра келіп:

— Сүт құйған қою шайды жақсы көретін еді... Соғыста айран мен қымыз қайдан болсын... Әйтеуір жылы жақта жүрмісз дегендеріңе қуанамын,— дейді.

Екеуміз де бір соғыста жүрген соң, апам Ақбота екеумізді колхоздың бір бригадасында жүргендей де көріп қалады... Бұл ойын мен де бұзғым келмейді, әйтеуір көңілі тынышырақ болсын деймін. Ақботаның хат жәшігінің номерінен басқа еш нәрсе білмесем де шешемнің ойына қобалжу кірмесін деп, екеуміздің екі жерде жүргені-

мізді әлі ашып жазған емеспін. Жаңағыдай «нақты» тапсырмаларына: соғыс болған соң, шыдайды да деген сияқты жалпылама жауап беріп келдім...

Вася қайтып келді де:

— Гуля не жазыпты?— деді.

— Сәлем айтыпты...

Енді Вася өз тумбочкасына барып, теріс қарап отыра қалып, оң иығы бүлк-бүлк етіп, бірдемені тез-тез жаза бастады. Әрине тоғыз айдан бері бір хат жазбағанына ұялып, Гуляға хат жазып жатыр. Сәлем айтыпты дегенімде сонысынан қызарып та кетіп еді, енді соны аршығысы келеді.

— Ферғана каналының қандай болып шыққанын көрдің бе! Көрдің ғой, ортақ старший сержант? Көрдіңдер ғой?— деп, елеуреп айнала қаранып, бізге жаңадан қосылған жауынгер Самед Абдоллаев тыпыршып тұр.

— Әрине, көрдім,— деп мен Самедке қарадым.— Соғыс уақытындағы ұлы еңбектің бірі екен!

Соғыстың ауыр кездерінде аяқталған Ферғана каналын кинодан бәріміз бірге көріп едік. Мақта егісінің түсімін арттырып, жоспарын артығымен орындап шығуға берген өзбек халқының анты да көрсетілген екен. Самед туған елінің ерлігін жолдастары тағы бір еске алып, тағы бір мақтау айтса екен дегендей болып тұр:

— Ұлуғ ант, ұлуғ ант! — деп бастады да, жастарымыз жастығымен, кәрілеріміз аппақ сақалымен берген ант! — деп аяқтады.

Мен Самедтің ойына түгел қосылдым да, өзім де мақтанғым келіп кетіп:

— Біздің Қарағанды қазір Донбасс ағасының орнын басып тұр! Қазақстанның мысы мен қорғасынына теңелер жер дүние жүзінде бірді-екілі ғана екен! — дедім.

Теріс қарап, хат жазып отырған Вася кенет бұрылып:

— Тексерілуі бітсе, ешбір теңдесері болмайды! — деді.

Самед енді елеуреуін қойып, балаша жымиып қасыма келді де:

— Мақұл, ортақ Костя! Ешкім теңдесе алмас болғаны мақұл! — деді.

Осыған үнсіз серттескендей қол алыстық.

Васяның хаты шығыңқырамай отырғанын мен манадан сезіп отырмын. Қарындашы тақтай тумбочканы шегелеп жатқандай тақ-тұқ жорытқанмен, екі-үш тарақ қағазды уқалап-уқалап еденге тастады. Поэмасы, я бол-

маса, романы икемге келе алмай отырған ақын мен жазушы тап қазіргі Васяға ұқсайтын сияқты көрінеді. Асығыс тықылдаған қарындаш, «ыс!» деп қалған қалам, айналаң жапырақ-жапырақ ақ қағаз...

— Әлгі жаңа салынып жатқан завод жайында не айтыпты? — деді Вася, орындығының төрт тұяғымен еденді сықырлата сызып, маған бұрылып.

— Бітіруге жақын қалыпты...

Гуляның хаты екеумізге бірдей арналып жазылса да, мен әлі өзім де айрыла алмай, Васяға бере алмай отырмын. Хат оның қолына бір көшсе болғаны, ол да маған қайтармайды. Өйткені, оның ішінде «өндіріс мәселелері» бар...

— Әлгі бір әйгілі металл табылған жердің аты немене еді? — деді Вася.

Бет-аузы қызарып, көзіндегі манағы ойнақылық сөніп, әдемілеп тарап қойған күрең шашының арасына саусақтары да талай барып қайтқаны айқын тұр. Уқаланған тарақ қағаздардың саны да көбейіп кетіпті... Көрші бөлмеден біреу дамылсыз тықылдатып жатқандай, манадан бері қарындаш та тыным тапқан жоқ.

— Қазір айтайын,— дедім, өзім де бірден есіме түсіре алмай қалып.

— Бірдеме деген өзен болу керек маңайында,— дейді Вася, менің есіме тезірек түсіргісі келіп.

— Біреу емес, үшеу еді ғой...— дедім, әлі де аттары есіме түсе қоймай.

— Үш өзен бар ма еді?

— Жоқ, әйгілі металл табылған жер үшеу... Гуля солай демеп пе еді!

— Тьһ! — деп, Вася қынжылып қалды.

Вася, әрине, Гуляға жүректен жарып шыққан сөздерден құралған, іші-тысы бірдей әдемі келген хат жазғысы келеді. Қарағандының болашақ инженері үстірт те болса, Қарағандының байлықтарын мадақтағысы келеді. Түптеп келгенде, Гуляға арнайтын әдемі сөздері ұмыт қалып, геологиялық лирика болып шығуы да мүмкін...

Жарқыратып таққан ордені мен медальдары сыңғырсыңғыр етіп, Петр Ушаков қайтып келді. Майданда көбінесе тұнжырап жүретін Петяның қазір басындағы пилоткасы да ыржың қағып тұрғандай.

— Кергітіп тұрып, ірі планға түсіп қайттық! — деді Петя, қалай түскенін бар бейнесімен қайта бір көрсетіп, тұра қалып. Қара мұртының астынан қаз-қатар тізілген ақ

тістері де көрініп тұр, езу тарта әдейі тістерін де көрсете түскен сияқты суретке.— Бар, Вася, сені де ірі планда түсіруге шақырып жатыр!

— Ірі планда түскеніңді қайдан білдің! Кино аппаратының ішіне кіріп, көріп шықтың ба?— деді, азырақ қызып отырған Вася Гришин.

— Қайдан білдің!.. О да сөз бе екен?.. Оператордың өзі айтты! Әрбір орденің алақандай, гвардиялық белгің ат табанындай болып шығады деді!..

Бұл жігіттер бүкіл Отанға ірі планда көрсетілуге тұратын адамдар! Киноға түсіріп алуға келген адамдарға біздің бөлім әшейін ұсынылған жоқ, мыңдардың арасынан атап көрсетілді. Ерекше бір топ едік десек, онымызда бойға сыймастық еш нәрсе жоқ та еді.

Қырық үшінші жылдың бірінші түнінен бастап, дәл осы демалысымызға дейін әр кезде шабуылдың алдында болып келдік. Шегінген кезде артта болсақ, шабуыл кезінде ылғи алдамыз. Жаяу да жүрдік, машинаға да міндік, танкыге де міндік, керек десеңіз, жау танкысыне да міндік. Бір кезде шапқан жауға қайрылып қарсы ұмтылсақ, енді қашқан жауға ең бұрын жететіндердің ішінде келдік.

Қырық екінші жылдың толассыз кейістіктері қазір ұмытылып артта қалды. Өйткені, қырық үшінші жыл кесек бір уақиғалармен басталып кетті де, сол екпін әлі өсумен келе жатыр.

Атақты қырық үшінші жылдың жаңа күні әр бұлтқа бір жасырынбай, отты кірпіктерін ұзын-ұзын найзадай етіп бұлтсыз таза аспанға сүйей, Кавказ қырқаларына бір-ақ шығып қалғанын көрдік. Құлай сүріне, жосыла-жөңкіле қашқан жаудың өлімтігінен аттап өтіп келе жатып:

— Жаңа жылың құтты болсын, қарт Кавказ! — деп айғайламаған солдат болған жоқ. Күміс жоталары күнге шағылысып, жүзі жадыраған құз Кавказ әрбір солдатқа — осы беталысың баянды болсын! — деп тұрғандай еді.

Таңертеңгі көгілдір аспанды шоқтығымен тіреп тұрған ақбас Эльбрус сол күніміздің көзін жазбаған әділ куәміз. Ұзақ тарихтың куәсі алып қарт сол күнге теңерді көрді ме екен?.. Кавказдың әрбір қатпарына құртша үймелеген жау қолын найзаның ұшымен түйреп алып, етекке қарай құйындай қуып түсірдік. Жау қолы айлар бойында өрмелеп жеткен жерінен бір күнде сыпырылып түсті. «Кавказ қарқыны» деп аталып кеткен сол екпінмен әлі келеміз!..

Жаңа жылға кірер алдында, біз болған мен болашақтың шекарасына жақындай бір халде едік. Сталинградты қоршап алған жау қолын сыртынан қапсыра темір құрсау салынып қалды. Артқы күштерінен ажыраған жау болат қоршауға алынды да, бар қақпа біржола жабылды. Бұл солдат ойының оңай ұғатын нәрсесі. Сталинградқа кірген жыланның басы әлі тірі болғанмен, арт жағы темір табанның астында еді. Бір кезде, бар күшін бойына жинап, жиырылған Москва бұл күндерде шірене серпіп, майдан етегін батысқа қарай желпіп жіберген.

Жаңа жылды біз майор фон Крюгердің штабында өткіздік, яғни жаудың штабында өткіздік... Бұрынғы паңдықтан, баяғы әсемдіктен айрылып қалған алты офицер бір жерге ғана ұйлығып, шамасы келгенше сыпайы отырды да, біз дайын тұрған арақпен жаңа жылды қарсы алдық.

Солдаттардың тым құлдырай құлап бара жатқан рухын көтеру үшін майор Крюгер жаңа жылды қарсы алуға ақтық өнерін салған екен. Фашизм армиясы Кавказ белуарынан төмен құлағанда, солдатының рухы бірге құлағандығын біз әр түрлі белгіден танығамыз. Солдат рухы деген ең күшті қару ғой, ол қолдан түсіп кетсе, автомат оның орнын баса алмайды. Әлде бұл ақтық көрер жаңа жылы боларын сезінді ме, әлде шығыс майданы ұзамай қайта күш алады деген жоғарғы жағының ағашжағалтайларына сенді ме, әйтеуір, бізді кернеп тұрған ашу мен ызаны қайната түсейін дегендей, Крюгер мырза жаңа жылға көрнеу ерсі әзірленіпті.

Күн батысымен-ақ қызылды-жасылды ракеталар айсыз аспанға шапшып атылып, қызылды-жасылды жарқырақ оқтар жұлдыздай ағып бір тоқталған жоқ. Өздерінен бұрын оқтары мас болғандай, тап бермеге келіп тақалып тұрған бізде оқтарының да жұмысы жоқ, аспанды шимайлап, есірген сонадай жоғарыда зуылдап жүр.

Кеше бұлар «Катюшаның» қосарлана, қанаттаса соққан отынан ыршып етекке түсіп еді. Қосақтала-топтала, жалт-жұлт ұшқан «Катюшаның» оқтары көп көкжалдың үйіріндей жөңкіліп, жосылып бергенде, бет қаратқан жоқ. Бүгін, міне, мәз-мәйрам, жаңа жылды қарсы алудың отжалынды белгілерін беріп жатыр. Мұндай мінезге қашқан армия түгіл, қуып келе жатқан армия да бара бермейді.

Жаудың мұндай мінездеріне ызаланып кететін Петя сол әдетінше:

— Бұлары мазақ па, өжеттік көрсету ме? — деді кіжінген үнмен.

— Менімше тұтқынға түскілері келеді. Әйтеуір құтыла алмайтындарын білген соң, мейрам күні тұтқынға алынып, ашылған абыройды мастықпен жапқылары келеді. Бәс тігем осыған! — деп Володя өршеленді.

Мен екеуіне де қосылғым келмей:

— Бұл румын, венгер бөлімдері емес,— дедім.

— Иә, нағыз ақ кірпік фашистердің өз дивизиясы, мынау майор Крюгердің штабы.

— Онда қалай деп ұғынасыз?

Біз осылай таласып тұрғанда қасымызға Ревякин келіп өз жорамалын айтты:

— Кешегі күнге дейін жеңіспен келеміз деп білетін Крюгер мырза бір күнде өзгере қалмаған шығар, жолдастар. Жау қолына жаппай толқу кірген жоқ әлі,— деп, жалпы қортынды ретінде бір пікір айтып аз кідірді де:— Берлин биылғы жаңа жылды былтырғыдан гөрі де басым мейрамдамақшы. Сталинград алынды, Кавказға табанымызды біржола тіредік деп Геббельс суайт күнінде үш рет хабарлап жатқан жоқ па!.. Крюгер мырза жаңа жылды Берлин қалай мейрамдаса, солай, «жеңіспен» мейрамдамақ шығар,— деді.

— Жә, Берлин жалпы рухты көтергісі келсін, мынанысі предательство емес пе! — деп, Петя Ревякинге қайта-қайта қадалды.

— Ие, өздері үшін предательство.

Түннің қоңырлана түсуін, мейрамның қыза түсуін күтіп, Кавказдың көп қалтарыстарының бірінде отырған жауынгерлер біраз уақыт предательство жайын кеңесіп кеттік. Біраз қауымдар үшін бұл өте көп жасағандықтан ескіріп, тозған түсінік екен. Көп қолданғандықтан бой әбден үйреніп, енді жан ыршымайтын болса керек. Біздің жаңа қауым үшін бұдан жеркеніш сөз жоқ. Сондықтан, біз бұл сөзді танкыге бара қоймаған иттерімізге де айтпайтын едік.

Менің ойыма қазақ тілінде осы сөздің атымен жоқтығы түсіп кетті. Әрбір сөз өмірдің керегінен туса, біздің тілде «предательство» деген сөздің өзі түгіл, мағынасын дәл аңғартарлық айырбасы да жоқтығына қуанып кеттім. «Сатып кетті», «айнып кетті», «айырбастап кетті» деген сөздер, әрине, ол емес. Оның үстіне бұл сөздердің өз төркіндері көрініп тұр. Бәрі де сауда маңынан табылады.

Кейбір сөздердің жоқтығына қынжылсаң, бәлемен бірге туған сөздердің жоқтығына, я болмаса, аздығына қуанасың да. Мен осы ойларымды Ревякинге айттым:

— Қазақ тілінде «предательство», «измена» деген сөздер жоқ! — дедім.

— Шын жоқ па?

— Шын жоқ!

— Тамаша екен мұнысы! Жоқ болса, жоқ болсын! Ендігі өміріміздe керегі де болмас! — деп, Ревякин әр кездегі әдетінше жалпы қортындыға тартты.

Терең жыраның түбінде, үстіне үлкен сұр палатканы жамылып алып, екі иығы кезек бүлкілдеп жатқан Мирошник тұра келді. Шырт етіп қол фонарының сөнгені де естілді. Уқаланып, жұмсап қалған картасын сумкасына салып жатып:

— Сарталиев, деревняның хал-жайын бір шолып қайтыңдар! — деді.

Крюгер мырза жаңа жылды қарсы алайын деп жатқан деревнядан біз шегінгелі бір-ақ ай болып еді. Бір жетіге созылған итжығыс айқастарда он шақты ғана үйдің бірді-екілі қабырғалары сау қалған еді. Қазір олардың да біразы өшкен екен. Суырып алынған өңештей сорайып пештің қара күйе шалған мойындары тұр. Қиып салынған ағаш үйлер тас-талқан болғанда, қара шаруаның қалай болса солай үйе салған пештері көбінесе сау қалады. Соғыста жиі кездесетін бір таңырқарың да осы.

Әрбір кесек тасының қалай жатқанын жақсы білетін деревнямыз көп тексеруді де керек еткен жоқ. Бар өмірі алақандағыдай ұзын көшенің бойында еді. Сау қалған қабырғалардың солтүстік бетінде асып қойған электр фонарьлары жарқырайды. Ракета жарығында ереуілдеген адамдар көрініп қалады. Бар мінезде мастық, қолды бірақ сілтеп қалып, мейрам қызығына беріліп кеткендік бар. Біздің Мирошникке әкелген хабарымыз да осы болды. Онсыз да алақанында тұрған жайды Мирошник те тәптештеген жоқ.

— Жарты сағаттан кейін біздің жақтың оттарын көресіңдер... оған дейін әзірленіп алыңдар! — деді Мирошник. Айтылған жарты сағаттан кейін біз біріне-бірі қарамақарсы келетін екі нәрсені көрдік. Бөлімшелерді өздері бастап, командирлеріміз жорыққа жөнелгелі жатыр. Қиын бір жорыққа аттанардағыдай бар нәрсені қайта-қайта тексеріп, қатал әмір беріп жүр. Оң жағымызда жаңа

келіп орналасып жатқан бөлімдер бары байқалады. Сонымен қатар, етек таулардың үш жерінен біздің жақтың мейрам оттары жарқылдай бастады. Жау отына жауап бергендей, қызылды-жасылды ракеталар әлсін-әлсін атылып жатыр. «Жаңа жылды біздің штабтар да осылай қарсы алғалы жатыр ма?» деген дүдамал ойлар келіп қалады. Мейрам емес, қақпан шығар деп тағы ойлайсың. Менің бөлімшеме Ревякин қосылып, деревняның батыс жағын орап кеттік. Мирошник бастаған екінші бөлім жырадан шыққанша бізге еріп келе жатты да, бір жерде тік бұрылып, деревняның оң бүйіріне қарай кетті. Бөлек-бөлек, жеңіл-жеңіл топтар деревняның әр тұсынан қадалуға кетіп барады.

Ревякин анда-санда сағатына бір қарап қойып, бізді деревняға тым жақын алып келіп еді. Оқ айқасар жерге келіп қалдық. Бірақ Ревякин әлдененің сөзсіз болатынына сенген адамдай, ығыспай, шүбәланбай, әлі ілгері кетіп барады.

Алғашқы үнін әдейі үшке бөліп «та-та-та, та-та, тат!» деп Мирошник бөліміндегі пулемет белгі бергенде-ақ Ревякин «ура!» командасын беріп қалды. Тұс-тұстан ұралаған дауыстардың бірaы бізбен қанаттаса жақын шығады да, біразы әлі алыста екендігі байқалады. Жүгірген адамның қозғалысымен дауыстар да солқылдап, біресе ойға түсіп кеткендей, біресе қыр басына көтеріліп бара жатқандай естіледі.

Өзгені былай қойғанда, солдаттың белінде белбеуі болмаса да ол толық солдат емес. Бүгін бар ойлары мейрамға ауысып кеткен фашистер бұл жолы түк қарсыласа алған жоқ. Әрбір үйілген боқтықтың түбінен, құлаған қораның іргесінен қолдарын көтеріп тұра келген жау солдатында бұдан екі ай бұрынғы ұсқын да қалмаған екен. Бастарын екі тізенің арасына тығып, қолдарын көтереді. Автоматын шошайтып, сені атқалы отыр ма деп қалсаң, ол шошайған қол болып шығады. Бұлар Кавказ белінe өрлей бастағанда әлі айбынын жоғалтпаған еді. Кавказдан сырғи домалап құлап түскенде сол ұмар-жұмардың ішінде айбын да кетіп жоқ болған сияқты. Бұған дейін нені құдірет көрсе, енді сонысын ақысыз-пұлсыз аяғының астына тастай береді:

— Гитлер капут! Капут!

Бұлары енді баяғы «Тәуфиқ-бей!», «Тәуфиқ-бей!» сияқты құнсыз естіледі. Бұл «капутты» бұдан алты ай бұ-

рын айғайласа, мүмкін, біз де қымбатырақ бағалаған болар едік. Қазір біз бұл соғыстың соңғы ноқатын өз қолымыздан қойып қана тынатын сенімді белге шығып алған кезде ол бағаны бере алмасақ керек.

Биылғы фашист солдаты былтырғы ожарларына өте аз ұқсайды. Не біз ол ожарларын біраз қырып тастадық та, не болмаса ожарлық мінездерінің басылатын уақыты жетіп қалды. Аптығы басылып, енді ойына үрей орнап, күн санап күшейіп барады. Әрине, мұның екеуі де бар. Қырдық та, аптығын да бастық, үмітсіздік, үрей де кіргіздік ойына. Европа мен Африкадан әкелген менмендік, енді өлімсіреп сөніп барады. Жаңа дүние жаңа сабақтар берді. Біздің майданда бұл жай атақты қырық үшінші жылдан басталды.

Сонымен, жаңа жылды қарсы алар шекарада майыстырып әзірленген үлкен столдың төрінде аға лейтенант Андрей Мирошник отыр. Сау қалған екі қабырғаның ығына «ұйымдастырылған жаңа жыл столы» фонарь жарығында құлпырып, қол бұлғап тұрғандай болады. Опырайып қалған үлкен пештің аузында ұйлығып қана алты ұзын сирақ неміс офицерлері отыр. Былтырғыдай емес, паңдық жоқ. Мойынсұнғандық бар. Жалпы адамның әдеті бойынша үй маңайын сағалапты демесек, бұл маңайда үйге ұқсарлық еш нәрсе қалмаған. Бұрышынан сөгіліп, шалғайласып кеткен екі қабырғаның бірі ғана сау, екіншісі едәуір күйіп барып сөнген. Үйдің төбесі де жоқ.

Ұзын сирақтарын шама келгенше баурына қарай қыса түсіп, алты офицер шамалары келгенше сыпайы отыр. Молтақ тұмсығын офицерлерге тосып, екі келте мұрын автомат төніп тұр. Автоматтардың қара танауына көздері түсіп кетсе, офицерлер жүздерін тез бұрып әкетіп, бірінебірі ығысыңқырап, сығылысыңқырап қояды. Әрине қарсы алдыңнан автомат төніп тұрғаны өте бір көңілсіз нәрсе... Алты офицердің ортасында әлі қыры сынбаған фон Крюгердің өзі отыр. Бұл өзгелерінен гөрі әлі де өзін жоғары ұстағысы келеді. Мирошник оны әдейі елегісі келмей, бірдеме сұрағысы келсе, басқаларынан сұрайды. Крюгер мұндай елемеушілікке жәбірленіп, бірталай уақыт қыр көрсеткен ірі мінезбен отырды. Бойындағы қарулары мен қалтасындағы қағаздарын алғанда, мен де оны еркінірек дөңгелеттім. Жарықтан алысырақ тұрып қалса, еріксіз ілгері бастырып, тым алғарақ басып қалса, кейін шегіндіріп қойып:

— Әйтеуір қолыңды көтерген екенсің, дұрыстап көтер! Неміс офицері соны да білмей ме?— деп, зекіп те қалдым.

Енді ол елемей қойған Мирошникке шағым көзімен қарай бастады. Мирошник оны тіпті елейтін емес, стакандарға әдейі сыңғырлатып, әдейі баппен мөлтілдетіп арақ құйып жатыр...

Қараңғы көшеде поезд күткен адамдардай ығы-жығы болып, неміс солдаттары отыр. Отырыс-тұрыстағы солдатқа лайық айқын қозғалыстарды бәрі де ұмыта қалып, босқын түріне көшіпті. Белбеулерін шешіп, бәрі де желбегейленіп, иықтарына бір-бір түйіншек байлап алған. Тұтқын болып армандарына жеткендей, мүсәпірлікке бір-жола мойын сұнып, шама келгенше тұтқынға ұқсағылары келеді.

— Біз бүгін бір оқ шығарған жоқпыз...

— Өз еркімізбен тұтқынға түстік...

— Өздерің көрдіңдер, автоматты лақтырып жіберіп, қолымызды көтердік,— деп гу-гу етеді. Көздерінде жалыныш қана қалған.

— Біз енді жау емеспіз. Қару тасталды — жаулық та бітті... Енді бізге тұтқынның міндеті мен правосын айтыңыз! — деп, көп дауыстар қатар шуласып, бес-алты солдат Вася Гришинді ортаға алып тұр.

Абайсыз қарағанда, екі қияға бітер дейтін мінездер көбінесе бірге бітеді. Рақымсыздық пен қорқақтық, меңмендік пен жалыншақтық сияқты мінездер шындап келгенде бірі биік қияға, бірі төмен жыраға бітпейді, егіз өседі. Кешегі рақымсыздар, кешегі меңмендер Васяға жалынып, айналып-толғанып тұрғанда, құйрығын бұлғаңдатып, бар денесімен бір ғана сипап қалуды жалынып күтіп тұрған ит сияқты еді. Сондағы сұрайтындары ар да емес, намыс та емес, бір ғана құнсыз жаны!

Жансауға сұрау сияқты оңай ойдың өзі бұларға енді ғана түсті. Бұл күнге дейін бұлар біздің елдің төрі демей, босағасы демей ластап келген айуандар. Жас жандар шырқырағанда, ақ сақалдардан жас шұбырғанда, бұлардың құлағы оны естіген жоқ, көздері оны көрген жоқ. Қала мен колхозды талан-таражға салғанда, біреудікі-ау деген жоқ. Адам баласының бір аяры жас қыз, адал жар болса, ондайды бұлар білген жоқ. Енді міне, өздері жалынады, бірақ адамша емес, итше қыңсылап жалынады. Салтақ-салтақ, жирен сақал бір ұзынтұра Петрдің бір оң жағына, бір сол жағына шығып, неше баласы барлығын

түсіндіріп жүр. Қолын жерден жарты метрдей көтеріп, баласының бойын көрсетіп:

— Айн!?— дейді. Петрдің зығырданы қайнап, денесі дір-дір етеді.

Ұзынтұраның онда жұмысы жоқ. Енді қолын жерден бір метрдей көтеріп:

— Цвай?!— дейді. Қолын тағы да жоғарырақ көтеріп,— драй?! — дейді.

Ызасы қайнап жүрген Петр шалқая беріп, жерден бір метрдей көтеріліп алақаны төмен қарап тұрған қолды сарт еткізіп теуіп жіберді. Қол серпіп жоғары көтерілді де ұзынтұра сол екпінмен шалқасынан түсті. Әлдекімнің фонарь жарығынан қайыстай жылтыраған кір тізелері көрінеді.

— Командирлер, бері келіңдер! — деген Мирошник даусы естілді.

Арақ құйған, стаканды жоғары көтеріп, Мирошник біздің күтіп тұр екен:

— Кане, жолдастар, Москва сағаты қазір он екіні соғады. Құлақтарыңа Кремльде соқтығысқан жеңіс бокалдарының сылдыры келсін. Бокалды кіммен бірге көтеріп тұрғандарыңды көз алдарыңа әкеліңдер! Алыңдар!..— деді Мирошник.

Таң соғыс үстінде де саспай атады. Біз ілгері жүріп кетуге қанша асыққанмен, әуелі жарқырап Есек қырған көтерілді. Одан кейін мөлт-мөлт етіп Шолпан келе жатты. Шолпанның серпе тастаған етегіндей, сарыала жібек таң білінді. Бұл күнге дейін бар дүние соғыс лебіне бағынышты сияқты көрініп кететін еді, жоқ, оным қате екен. Дүние көркі өз орнында, өмір үні соғыс үстінде де бар күшімен естіледі.

Сол таң атқалы біз кідіру дегенді көрген жоқпыз. Ылғи алға тартып, Кавказ қырқаларынан ұзай бердік. Ақ жамылған қыс та артта қалды. Кавказ құламасының алқызыл жайқалған жазғытұрғы әсем шағы да артта қалды. Сталинград қазір жаудың түсіне де кірмеуі керек, кіре қалса, шошып оянатын болар.

Содан кейінгі біздің бір тоқтаған жеріміз — аямпаз қыз Меридің жаралы Грушницкийге қолынан түсіп кеткен стаканын әперген бұлағы еді. Бірақ біздің ішімізде Печорин де жоқ, Грушницкий де жоқ. Біздің заманның батырлары да, қыздары да басқа. Ескі заманның ерлері ақын арқылы көз алдыңа бір ғана елестеп кетеді де, өз қасыңда-

ғы ерлерден ығысқандай, лезде жоқ болады. Танкылармен құр қол алысқан ерлер, машиналардан жаяу озған ерлер теңдесерін өз заманынан ғана табатын сияқтанады.

Киноға ірі планда түсіріп алу үшін шақырылып жатқан Петр Ушаков, Василий Гришин, Владимир Толстов, Самед Абдоллаев біздің заманның батырлары еді!..

5

Вася суретке түсуге барғалы орнынан тұра берді. Гуляға хат жазу үшін қиналғаны сонша, екі қабақтың ортасынан тура түскен бір сызық пайда бола қалыпты. Маңағы әсем таралған шаштары үрпиіп, көз жанарлары сөніп, суретке түсіретін бейне қалмаған.

Әрине, әйелге хат жазу деген қиын нәрсе... Әсіресе, көптен бері қалам орнына қолына мылтық ұстап жүрген адамға қиын. Оның үстіне қарайып қалмадым ба деп, өзің де сезіктене бересің. Еденде бұрқырап жатқан жапырақ қағаздар Васяның бар азабын түгел көрсетіп жатыр. Осы бойымен суретке түсуге барса, Вася бір ажарсыз жігіт болып шығуы мүмкін. Мен ішкі қасиеттің қандай екені сыртқа да белгі беріп тұрады деп сенетін адаммын. Сондықтан, іші-сырты бірдей сұлу жолдасымның болмашыдан ажары сынбасын деп, екеумізге жазылған Гуляның хатын қолына ұстаттым:

— Мә, сен сақта... «Әйгіліні» де сен ал, металды да сен ал!..— дедім.

Вася хатты көзін жүгіртіп бір ғана шолып өтті де, жадырап сала берді. Шашын жалт-жұлт тарап, көздері күлімдеп, билей басып, маған көзін бір қысты да, шығып кетті.

Сергей Астахов бұл демалыс күндерін таусылмайтын бір азаппен өткізіп келеді. Қашқан жаудың осы маңнан табылған көп қоймаларының бірінен Сережа бір жолы әртүрлі бояу, бір бума кенеп құшақтап әкеліп еді. Болашақ вемлемер қазір сурет салып әуреленіп жүр.

Сережаның суретшілікке бейімділігі землемерлер техникумына түскеннен кейін байқалған екен. Бірақ екі қарындасы, бір інісі, жарымжан шешесі жалғыз осының қолына қарап отырғандықтан, техникумды тастап, суретшілікке ауысып кете алмаған. Қазір соғыс барын да, өзінің солдат екенін де ұмытып, суреттен басын көтермейді. Отыз шақты солдат жатқан кең бөлменің бір бұрышын қып-қызыл ала

бояумен суретке толтырып жіберді. Өзі едәуір жүдеп те кетті.

Кейбір жолдастар бояу исін ұнатпаса да, көпшілігіміз ылғи қолдап, мақұлдап келдік. Мұртын тікірейтіп старшинамыз кіріп келіп, бұл немененің исі деп сұрай қалса:

— Терезені ашып едік, даладан келді... Осы бетте бір шіріген өлімтік жатқан болар...— дейміз.

Өйткені, Сережа біздің ерекше бөлімнің басынан кешкен соғыстың тарихын сурет арқылы жасап шықпақ...

Сережа салған бірінші суретті полк командиріне тарту еттік. Ол сурет немістердің Кавказдан қашқан бір кезеңін көрсетуге арналған еді. Етек таулардан құлай созылған кең далада үсіген асқабақтай өңсіз, сұрғылт темір қалпақтар шашылып жатыр. Әр қалпақтың маңдайында өлім белгісі — тарбиған қара бүйідей көрінетін свастика. Суреттің дәл бергі алдында көзі үңірейіп ішке түсіп кеткен бір немістің басы жатыр. Үлкен қара құзғын тұнжырай қарап басқа төніп отыр. «Мен шұқитын тағы бір көзің қалған жоқ па?» дегендей, тенбей қарайды.

Бас пен құзғынға үрке қарап, бір топ жаяу, жау әскері өтіп барады. Бұл топтың қазіргі шошынғаны артынан қуып келе жатқан біздің әскер емес, осы қара құзғын сияқты. Немістің әр солдаты өзі де осындай күнге кездесерін сезіп, шошынып қалған. 1812 жылғы Наполеон армиясының босқанын көрсететін бір суретті еске түсіреді. Бірақ бұл қазіргі босқындарды дәл елестететін сурет еді. Полк командирі Сережаға үлкен алғыс айтып, суретті қабылдады.

Сережа қазір екінші суретін салуға кірісті. Володя Толстов суретшінің желкесінен төніп, сын айтып тұр:

— Мынауың немене өзі? Күн орнына жез леген, тау орнына итарқа салғанбысың? Мұның аты символизм болады, жолдас суретші! — дейді Володя, ең бір шетін жерге жабыса сынап.

— Символизм?..

— Әрине!.. Екінші, таңертеңгі күн шұғласы әуелі таудың қырқаларына түсер болар... Ертемен қырқалардың өркешіне найзағай жарқылы ілегіп қалғандай, жанып тұратынын талай-ақ көрмеп пе ең? Бұл кезде тау аңғарлары әлі қара көлеңке тартып тұнжырап тұратыны қайда?

— Бұл сыныңды қабылдаймын. Таңертеңгі мезгілді өзімше алып кеткенім рас екен. Бірақ символизм дегенің артығырақ қой деп ойлаймын,— дейді Сережа қысыла бастап.

— Артығырақ деп ойлаймын? Ендеше, бері қара, мен

саған әр бояуының нені айтып тұрғанын көрсетіп берейін! — деп, Володя сыңаржақ сыншының қызуына қарай бой ұрып барады. Бірі кәдуілгі сынға түскен суретші, бірі кәдуілгі сыншыға ұсап, бірі қысылғаннан қызарып, бірі қызғандықтан қызарып барады.

Сережа рақымсыз сыншыдан қорғау тілегендей, көздерін тез-тез қағып, бізге қарап қойып:

— Бейнелердің бәрін бірдей символизм десек, реализмнен не қалдырамыз? — дейді.

— Жә, мынауың Терек өзені болсын. Мынаны арғы қабақтағы күрең құз дейік. Сонда мына қайыршыларың кім, алба-жұлба?

— Е, ол тұтқындар емес пе? — дейді Сережа, сыншыны жеңер жерін ұстай алғандай екілене сөйлеп.— Ол тұтқындар! Алба-жұлба емей, қандай еді?

— Өшір тұтқындарды! Керек емес! Сен өзіміздің жігіттерді көрсет! Көздері күнге шағылысып, екі белден бірақ аттап келе жатсын!..

— Екі белден бір-ақ аттап?.. Реализм сол болмақ па?

— Ой, сен теңеумен айтылған сөзге тап беретінің нең?

— Сондай теңеуді жаңа ғана символизм демеп пе ең?

— Мен айттым ба?

— Сен айттың.

— Сен өзің қызық екенсің!.

Жас суретші мен жас сыншы бірін бірі қырқылжыңдар тартатын қиялдардан тоспай, таяу жерлерден тап-тап береді де, тез ілгесіп, тез бөгелісіп қалады. Кейде теңеуді, кейде бейнелеуді символизм деп қалып, оңай ұтылып, оңай құтылып отыр. Володяның үн симфониясына, бояулар гаммасына қарай тарта алатын да жайы бар. Бірақ оны айтсам Сережа ойын көріп қалар деп ол жаққа әлі аяқ басқан жоқ. Сонымен бірге, сөз жарыса келе, қызып та алыпты.

Суретші байғұстың онсыз да ауыр толғағын бәріміз қосылып ауырлата түсетін кездеріміз де болады. Әрқайсымыз әр түрлі сын, әр түрлі тілектер айтып, кейде тіпті қияға тартып кетеміз. Кавказ етегінде өткен тоғыз айлық өмірді бір ғана суретке сыйғыз деп қысамыз.

Сережаның бұл салып отырған суретінің атын «Қоштасу» деп, күні бұрын қойып беріп едік. Онымыз Кавказбен өзіміздің қоштасқан Теректің бойы еді. Терек өзені жаудың барып тірелген де жері, кейін қарай жөңкіле қашқан да жері.

Қазбек пен Каспийдей екі қарттың ерке қызы Терек тастан-тасқа секіріп, тулап жатты. Суық тас құшақтан құтылып, Каспийдің шалқар кеудесіне жетуге асыққандай, ышқына жұлқынып, есіліп ағады. Көбік атып, шапшып шашыраған көгілдір су жыртылған көк жібекке ұқсайды да, тастан тасқа секіріп бара жатқан ерке сұлудың жарқылдаған сирағы көрініп кеткендей болады.

Әр асуында мың түрлі ертегісі бар, қиясына қыран ұялаған Кавказды да, асау сұлу Теректі де біз сол қоштасарда ғана көз тоқтатып көріп едік. Оған дейін Теректі қарындасымыздай қорып, жауға суын таттырмадық та, бірақ өзіміз де көз тоқтатып қарай алған жоқпыз. Әр қиясы алдырмас қамалымыз болған құж тауды да сол қоштасарда ғана көргендей едік.

Теректі ұзаған ұлы ақын анау бір қан күрең құздың төбесінде тұрып көргендей болады. Кейде ойланып, басын кеудесіне салып тұрған ақынның өзі де көрініп кетеді. Көз талдырар көркем таудың күміс қырқаларынан сырғып кеп түскен ақын көзі құйындай екпінмен ағып жатқан асау өзенге қадалған. Өзен ағысын азғана тыңдасаң, ақын жазған өлеңнің ағысы да есіңе түседі. Көптен бері есіңе алмаған сөздер түйдек-түйдегімен ойыңа оралып, ырғағына еріксіз ыңылдап үн қосасың.

Таңертеңгі күн сәулесі тау қойнына ұрланып қана, ұялып қана кіріп келе жатты. Суық түксиген қоңыр құздардың бойы жадырап, қабағы да жылына бастады. Күн сәулесі әуелі алып жоталардың бүйіріне түсіп еді, енді көрінің жонын сипай, кеудесіне қарай өрледі.

Суға бір түсіп, қайтып шықпай қойған пілге ұқсаған қара қошқыл кесек бір жартастың үстіне шығып алып, Володя:

— Лермонтов қандай ұлы ақын болған, жолдастар!.. Ақын берген бар сипат дәл сол күйінде тұрған жоқ па!.. Ұлы ақын Терекке де дәл осы жартастан қараған болу керек. Айналаны қараңдаршы, айнытпай салған бейне емес пе! Көңіліңе салынған өрнек, көз алдыңа сол күйінде келіп тұрғандай!..— деп, көзі жасаурап, айнала қаранып, тұрып қалды.

Бұл жаңа жылдың таңертеңінде еді. Кавказ бен Терекке қанша қадалсақ та, біз сол ақын айтқаннан арғыны көре алмадық. Еркін бейнелермен берілген ақын жыры өз ойымыздан асып түсе берді. Тегінде, ұлы жырға ілеккен

бір нәрсені өз көзіңмен көріп тұрғанда да одан асырып бейнелей алмасаң керек.

Лермонтов, Пушкин жырларына мен ең әуелі Абай арқылы кездестім. Жолсыз шөлейт далалардан асып, айсыз қараңғы заманнан асып, ұлы жыр қазақ даласына жетті. Сол заманда ақынға ақынның үн қосуы жай ма еді? Екі қиянда жатқан екі ақынның үндері қалай қосыла кетті? Елінің мұңында ұқсастық болмаса, ой өрісінің беті бір болмаса, ақын үндері де қосыла алар ма еді? Жат ақынды жат ел қалай ұғына алар еді?

Сережа қырға шығып кетіп, шашылып жатқан жау қанжарының бірін тауып әкеліп, күрең жартасқа Лермонтовтың суретін сала бастады. Әуелі қанжардың ұшымен сызып, ақынның бет бейнесін жобалап алды да, ұзамай шақ-шұқ ұрып, тасты оя бастады. Оның суретші екенін де біз сол жерде көрдік.

Көптен бергі әдетімізше, Володя екеуміз бір ғана қарасып қалдық та, екі шақпақ тасты алып, күрең жартастың екі бүйіріне тұра қалдық. Арамен тілгендей тегіс бір жеріне Кавказға арнаған ескерткішімізді жаза бастадық.

Мен жазарымды бұрынырақ жазып болып, Володяның қасына келсем, о да соңғы ноқаттарын қойып жатыр екен. Екеуміздің жазғанымыз да бір болып шығыпты. Құж жартастың бір бүйірінде Лермонтовтың өз өлеңі тұр:

— А Терек прыгает, как львица,
С косматой гривой на хребте...

Володя осылай басталатын бес жол өлеңді жазыпты. Тастың екінші бетіне мен де осы өлеңнің Абай қолынан шыққан аудармасын жазып ем:

— Асау Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып,
Арыстанның жалындай бұйра толқын —
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып...

Енді аңдасам, манадан бері қанша тесіле қарасам да, осы Абай айтқан Теректі көріп тұр екемін. Өз көзіммен көріп тұрған Терек алдымда жатыр. Бірақ сипатын өзімше айтуға бір теңеу таба алмай, айналып Абайға келе бердім.

— Арыстанның жалындай бұйра толқын —
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып...

— Талай белдің ар жағында жатып, қараңғы түнде даусынан таныған, Лермонтовпен бірге күрсінген, жөн сұраспай құшақтаса кеткен, қазақтың ұлы ақыны,— деп, жолдастарыма Абайды таныстырдым.

Менімше Абайға қатты әсер еткен ақын Лермонтов сияқты. Өз заманына қайғырып, болашақ үшін мұңайғанда, кектеніп кеп жалын атқанда, дандайсыған тағылыққа лағынет айтқанда Абай Лермонтовпен үндес:

— Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым.
Одан да шықты жаңғырық...

сияқты ұлы күрсіністің төркіні Лермонтов сарынымен бір жерден шығады. Жолдастарға осыны айттым.

Бір жағында Лермонтов, екінші бетінде Абай тұрған Кавказдың көп жартастарының бірі енді бір қасиетті ескерткішке ай болып қалды. Жау әскерін кейін қайтарып, шұбыртып айдай жөнелген жеріміз де осы жаға еді.

Жазғытұрғы арық-тұрақтай шұбыртып, бір ізбен айдап, тұтқындарды жөнелттік. Ағылған танкы мен машиналардың алдыңғы жағы белдерден асып кетсе, ұзын құйрығы Кавказ қияларында көрінеді. Алып таудың әр аңғарында танкы боталап жатқандай, көптігіне өзіміздің көзіміз сүрінгендей еді. Содан бергі тоғыз ай біздің бір түйдек өткізген кезеңіміз. Тең-тартқа түсетін кездерді біржола артқа тастап, жауды тықсырып айдаумен келдік. Әлдеқашан уақыты жеткен толықтандыруға да қолымыз тигені осы-ақ. Басқа бөлімдердің әлдеқашан тағып алған погондарын да біз осы арада тағындық.

Жас суретшіден біз осының бәрін бір-ақ көрсет деп талап етеміз. Өз басымыздан түйдек өткен бір кезең, бір суретке сыйып, тоғыз айды тұтас қамтып тұрса екен дейміз... Сурет заңынан гөрі біздің «заңымыздан» көбірек ығысқан жас суретші көз жетпес кең даланы алыпты да, көп нәрсені сыйғызуға тырысыпты. Ұзын-құйрықтанып, танкы мен машина лектері құлап келеді. Бұрқыраған қар, будақтаған түтін де көрінеді. Жоғарыда қайтадан қаздай қанаттасып самолеттер өтіп барады. Машина үстіндегі солдаттардың жаңадан киініп, погондарын тағып алғандары байқалса, тас түбіндегі біздің бөлім алба-жұлба. Шинельдердің оқ жырып кеткен жыртықтары да көрініп тұр. Сондықтан, Сережаның суреті көп нәрсені ұсақ-ұсақ қамтып, есте қаларлық еш нәрсені кесек айта алмай қалыпты. Біз-

дің ананы айтпапсың, мынаны көрсетпепсің дегеніміз осыған әкеліп соқтырған: әрі көп, әрі ұсақ — бірін-бірі жауып та кеткен.

— Осындай танкы бола ма екен! — дейді Володя.— Танкы емес, тарақан ғой мыналарың!.. Кавказ солқылдағандай болды-ау деп осыларды айтып па ек?

— Суреттің жалпы бір жайылымы болады да, нақтылы тақырыбы болады, Володя... Нақтылы тақырып өзіміздің жартас қой... Өзгесі сол күннің жалпы жайын баяндайтын нәрселер... Оларға онша қадалма...— дейді Сережа, мұғалім алдында тұрған баладай қысылып. Енді даусына да діріл кіре бастапты. Көзі тұрақтай алмай, қыдыра қарайды. Шынында, осы суретті өзі де ұната алмай отыр, бірақ әзір мойындар емес. Көзқарасы «осыған әкеліп соқтырған өздерің!» деп тұрса да аузы оған барар емес. Кінәлы болса, өзі болғысы келіп, салған суретін жақтай береді.

— Өзіміздің жартас? Осы ма, сол жартас! — дейді Володя танымай қалғандай, таңданып.

— Біздің жартас осындай ма еді? Мынауың Лермонтов айтқан жартас. Көшіріп алыпсың да, өзіңнен еш нәрсе қоспапсың!..

Кавказды бәріміз де Лермонтов айтқан сипатта көргенімізді Володя аузына да алғысы келмей тұр. Өз көргенімізді біз кейінірек ажыратып алғамыз...

— Жолдас суретші, өзіңе тән творчестволық бағытыңды көре алмай тұрмын... Сіз ұлы суретшінің тұтқыны болып қалғансыз. Мұның атын біреуден... көшіріп алу дейді. Бұл ұзаққа апармайтын тұйық жол. Суретші өмірді өз көзімен көріп, өз бояуымен көрсете алуы керек,— деп, Володя байырғы сыншыларға еліктегендей, үнін де қоңырлатып, қолдарын сілтеп сөйлей бастады.

Сережа бұл қалжыңды аңғарса да, оның ар жағында бірталай шындық жатқанын сезініп, бұрынғысынан да қызарыңқырап кетті. Әлде ғана, қалжыңсыз талас көзінде, суретші көп нәрселерді мойындағысы келмей отырса, енді мойындап бара жатқаны байқалады. Шаншып алатын істігі бар «сын» үстірт айтылса да шаншудай қадалып еді, ауыр айтылған достық сын суретшінің ойына қона қалды. Бұл күнге дейін сын көрмеген Сережа манадан бері айтылған сындарды өзінше екшеп алып, енді Володя айта алмаған көп нәрселерді өзі міней бастады:

— Менің творчестволық жолым бірталайдан бері окоп, айқастар арқылы өтті ғой... Осыны ойлап жүрді деймі-

сің. Менімше, бұл суреттен іске татитыны «Қоштасу» деген аты ғана. Өзгесін түгел өшіру керек,— деді орнынан тұра беріп.

— Жолдас суретші, сізде үлкен дарын барлығы даусыз... Сіз әлі үлкен еңбектер жасайсыз... Әзірше жолдастық сын көбірек керек... Кел, отыр, қосылып жасап көрейік,— деп, Володя Сережаны құшақтап алып, екеуі суретке бірге еңкейді. Енді, шанышқы да жоқ, қалжың да жоқ, екеуі бірге ойласып, бірге қиналысып тұр.

— Сен мына бір жігітіңді қалай салғаныңды байқаймысың? Мұның тұп-тура Печоринге ұқсап кетіпті... Өзімізге таныс жігіт қой. Печоринге ұқсайтын түгі де жоқ... Онша бір сұлу жігіт десек, жала болар еді... Біз реализмнен шықпауымыз керек. Өзі қандай болса, сондай етіп көрсетейік. Сұлу болмаппын десе, құдайына өкпелесін! Есіңде ме, үстінде қырық жерінен оқ тескен шинелі бар еді... Кейбір жерін машина үстінде бірге жамасып бергеміз...— дейді Володя.

Мен бұл айтып отырғандары менің жайым екенін сезбегендей, өз жұмысыммен болып отырмын. Жаңадан қосылған жауынгерлерімнің қандай сыннан өткендерін біліп алуым керек. Аяқталмаған хаттарым бар... Дивизиямыз енді жаңа жағдайда болады. Менің ойымды осылар босатпай отыр.

— Василисаның тарихқа кіріп қалғаны сұлулығынан емес, Сережа... Наполеон сияқты өз заманында алып көрінген қолбасшыға ерлерше қарсы тұра алғандығынан. Қазақ солдатының бейнесін дәл көрсетейік!.. Өз бейнесін дәл бере алсақ, бізге көркемөнер де өкпелемес, әйелі де өкпелей алмас, жүз Печорин тобығынан да келе алмас! — деп, Володя маған тура тиерлік белгілер бере сөйлеп отыр.

«Әйелі де өкпелей алмас» деген сөз тағы да Ақботаны еске түсіреді. Осы араға келгелі, Ақботаның хаты үш-төрт күн ішінде келіп қалатын болды. Бұрын бір жетіде алушы едім. Олай болса, арамыз бірталай жақындаған сияқты. Арамыз жақындаған сайын ерлі-зайыпты жағымыз да беки түскендей болады. Бірақ дәл қай майданда жүргенін біле алғаным жоқ. Мен қадағалап сұрасам да ол айқын жазбайды. Соған қарағанда аса бір бүркеп ұстайтын бөлімде жүрген сияқты. Бұл жерде де күн өте ыстық, өрік, мейіз пісіп тұр дегеніне қарағанда, Ақбота да осы оңтүстік майдандарының бірінде жүр.

— Міне, міне, қазақ солдатының жүзі енді айқындала бастады,— дейді Володя...

Сыртта күй ойналып қалды. Тез киін, тез шық!..

Кавказда капитан атын алған Мирошник, погондары жарқ-жұрқ етіп, ротаға түгел команда беріп тұр. Даусы да жарқылдап шыққандай болады. Гүжілдеген ауыр самолеттер жер тарпып, біэді шақырып тұрғаны айқын. Жұлынып ұшқан шөп пен жапырақ... Әр самолеттің арт жағында құйын бар сияқтанады. Қуара бастаған шөптер жерге баурын төсей жұлқынады.

— Оң жағынан бір-бірден!..

Бізбен бірге капитан Ревякин мінді, Мирошник басқа самолетте.

— Сережа, суретің аяқталды ма?..

—Жоқ, жолдас лейтенант.

— Соғыстан кейін аяқтайсың да...

— Әрине!

Самолет жерден тік көтеріліп, тура оңтүстікке қарай бір-ақ тартты...

6

Түндегі үлкен айқаста не болып жатқанын түгел жазу түгіл, түгел ұғынудың өзі қиын. Суреттеуі қиынға соғатын жағдайды оңай ұғылсын деп, таныс нәрселерге теңеп, мөлшерден тыс екендігін аңғарту үшін тамұқ сияқты ешкім білмейтінге тартатынымыз да осыдан болу керек. Бүгінгі түннің айқасы да сондай бір теңеуі қиын сұрапылдардың бірі еді.

Қараңғы түнде тұтас балқып, қып-қызыл болып жанып, гүрс-гүрс құлап жатқан үлкен қаланы ешнәрсеге теңеуге болмайтын сияқты. Қабат-қабат биік үйлер темірдей балқып, қағаздай жұқарып барып, құздай қопарыла құлайды. Жанып жатқан қала әлі оқ боранының астында. Үшінші түн осымен өтіп барады. Құрғақ желден құлаштай шалқыған от теңізі көз жетер жерді түгел басып, шып-шып қайнағандай көрінеді. Өзің тұрған жерден басқаның бәрі от құшағында қалғандай сезіледі.

Сол жағымызда тынбай күрсініп жатқан теңіздің үстіне жұмсақ бір биік қара тау орнап қалғандай. Қалың қара түтіннен бір жұлдыз жылт ете алмайды. Қою түтін кернеп кеткен аспанның бір бүйірі іскен сияқтанып, бозаландап қана ай бары сезіледі.

Снаряд пен миналар қаладан да, қалаға қарай да жосылып атылады. Әрбір жерге соғылған снаряд әуелі бір

үлкен-үлкен от жапырағы бар ши түпке ұқсап кетеді де, лезде бұрқырап-будақтаған шаң-топырақ болып аспанға атылады. Күндіз көрген жазық жерің қазір бір қара ормандай, я болмаса, тау шатқалындай өркеш-өркеш көрінеді.

Біздің оң жағымыздан бір жанар тау пайда болғандай. Бұйра қара көк түтін шымыр-шымыр қайнап, от өзеніндей ағылып жатыр. Бұл жанып жатқан көл-көсір етіп салған цемент заводы. Бүгінгі кешке дейін завод маңайы екі жақтың аралық шегі еді. Завод маңына адам аяқ салуға болмаса да, екі жақтың снаряд, миналары да сол араға ұйылыға төгіліп, сүзісе жарылып жатыр...

Володя Толстов осы қалада туған. Әкесі бұрын осы заводтың жұмыскері екен. Қазір қайда екенін ешкім білмейді. Менің туып-өскен қалам осы деп, сағынышын да, қуанышын да қалдырмай айтатын Володя, бүгін қатты күйзелісте жүр. Түн ішінде қаланың қай жері жанып, қай жері біржола жоғалып жатқанын танып күйзеледі.

— Анау Пионерлер сарайының тұсы... Мынау жанып жатқан Мәдениет сарайы болса керек... Музей... Театр... Парк...

Заводтың ар жағында, әрі қаратып тізіп қойған топ-топ алып пілдерге ұқсап бозғыл түсті жақпар тастар көрінетін еді. Одан әрі күнгей беттің күрең қия тастары бірінің иығын бірі баса көтеріліп, едәуір биік тауға айналып кеткен. Күндіз бұл түтін астында үнсіз қарауытып, қимылсыз қалғып тұрған жота еді. Қазір сол бөктерге үлкен бір қала орнап қалғандай жарқырайды. Жүздеген үйлердің электр шамы жарқ етіп бірге жанып, лып етіп бірге сөніп тұрғандай. Біздің ауыр зеңбіректер бүгін түні сол жотаға орнап қалыпты. Бұрын құлаштап алыстан ұрса, қазір қос қолдап жақыннан төмпештеп, жаудың оңтүстіктегі берік бір қорғанысын талқандап жатыр.

Біз теңізді жағалап қалаға әрең жақындап келеміз. Ракеталар жарқ етіп қалғанда қырқа жондары көк бұйрадай күңгірт жылтылдап, қаракөк толқындар көрініп қалады. Толқын білеуленіп ірі көрінгенмен бүгін дыбыссыз төңкеріліп жатқандай. Қазіргі есітілер үн айқас гүрсілі ғана.

Кеше бір қарбалас үстінде қаланың теңіз жақ бүйірінен бір топ су әскері десантқа түсіріліп еді. Үш сағаттан кейін сол топпен арамыздағы байланыс үзілді. Қазір біз сол маңайды барлап қайтуға келеміз. Қала үстіндегі от топанының күштілігі сонша, дәл қасына келмесең қай жер-

де не болып жатқанын аңғара алмайсың. Адам от ішінде тұрып соғысып жатқандай сезіледі.

Адам өлігі мен ат өлімтігінен аяқ алып жүре алмай келеміз. Алды-артымызға топ-топ етіп түсіп жарылып жатқан зеңбірек оқтары... Бір өліктен бір өлікке жылжып, бір шұңқырдан шығып, екінші шұңқырға жылжып түсіп, бес километрдей еңбектедік. Шұңқырдан тырмысып шыға берген жолдастарың жағаға тырмысып шығып бара жатқан бақаға да ұқсап кетеді.

Беліме байлап алған екі ұзын арқаным бар... Ұзындығы дәл жиырма метрден. Арқанның біреуінің ұшы Самедтің белінде, енді біреуінің ұшы Володяның белінде... Қала маңайының ой-шұңқырын жақсы білетін Володя анда-санда арқаннан тартып қалып, «былай жүр» деп белгі беріп қояды. Жіңішке арқан әрі сыбыс шығармай сөйлесуімізге жарайды, әрі біріміздің-біріміз айрылып қалмау үшін керек еді.

Тынымсыз жарқ-жұрқта жыпырлап жатқан адам өліктері орындарынан бір-бір қозғалып қалғандай, әлдеқайда еңбектей жөнелгендей болады. Талай солдат қалаға келе жатып өлген, талайы қаладан бізге қарай келе жатқан бетінде өлген... Көбі шалқасынан жатыр. Сол өліктердің арасында кесерткедей жорғалап біз келе жатырмыз. Жарық арт жағынан түскенде бар өлік қалаға қарай еңбектей жөнелгендей көрінеді. Жарық оң жағынан түссе, бар өлік баурымен жер сызып, теңізге қарай бір қозғалып қалады. Оқ кімді, қай жерде түйреп тастады, сол жерінде қалдырып кеткен. Біріне-бірі ұмтылған екі жақтың солдаты аралас құлап, қазір сол аралас күйінде жатыр. Дәрінің ащы иісіне өліктердің борсыған, сасыған иістері араласып, дем алғызбай келеді. Адам үшін ең бір жаман иіс — осы өлік иісі. Қарны қампиып, екі аяғы астында жатса, енді екі аяғы серейіп жатқан жылқының иісі де ондай жеркентпейді. Амал жоқ, сол сасық өліктердің бірінен-біріне жеткенше жан таласа ұмтыласың. Мұрныңды жеңіңмен басып, сол өліктің баурына тығыласың. Алақаның әлсін-әлсін қанға тиеді, тізеңнен өткен қанды денең сезініп, тітіркеніп қояды.

Оң жағымда келе жатқан Володя арқанды тартып қалып, «Тоқта!» деген белгі берді. «Немене?» дегенді сұрап, арқанды мен де екі рет қағып қалдым.

— «Бері кел!», «Тез, тез!»...

Самедке «тырп етпе!» деген белгі бердім де, өзім Володяға қарай кеттім...

Тағы бір қарны қампиған ат өлімтігінің бауырында баладай ғана боп бүрісіп бір солдат жатыр. Володя соның үстінен шығыпты.

— Неге шақырдың? — дедім, арқаннан ұстап жылжыған бойым, Володяның қасына келіп.

— Алдымызда ғана неміс барлаушылары жатқан көрінеді.

— Алдарыңда... Шұңқырда отыр... Елу-ақ метр жерде,— деді, дірілдеп, әрең шыққан дауыс. Жаралы солдат әрбір үнді әлде қай жерінен әрең қысып шығарып жатқандай болады. Бірақ өзі ойдағысын айтып қалуға асығып жатыр.

— Өзің кім едің?

— Барлаушымын.

— Ауыр жараланғанбысың?

— Екі аяқ... және шатымда бір жерім у құйғандай ашиды...

Ауыр жараланған жауынгерге кездесіп, түк жәрдем бере алмау деген ең бір қиын хал. Алып та кете алмайсың, еш қайда хабар да бере алмайсың. Жер бауырлап жатып, жарасын таңып бердік. Жаралы солдат өз өмірінен үміт етпесе де, майдан өмірінен қол үзе алмай жатыр:

— Жау барлаушылары мана, іңір кезінде келіп еді. Енді ілгері аттауға қорқып, шұқырда отыр... Жаңа ғана темекі тартқан иістері келді... Қасына барыңдар да, бас салыңдар...— дейді.

— Сен енді шыдап бақ, жата тұр... Қайтарда ала кетерміз,— дедім.

— Жарайды... Рахмет. Әуре болмай-ақ қойыңдар, мен үшін айналмаңдар,— деді жаралы.— Бірақ мені аттың қарнына сүйеп, отырғызып кетіңдерші. Бүгінгі түнді көріп отырайын. Енді мен бәрібір жауынгер емеспін... Түн немен тынар екен, көріп өлейін... Түнгі айқасты көріп отырайын тым болмаса...

Жаралы жауынгердің әр сөзі ортасынан үзіліп, барлық дыбысы қырылмен шығады. Кеуіп қалған еріндер бірінебірі тимей, жақындап қана қайтатынын сезесің. Енді жауынгер еместігін білсе де, соңғы айқастың немен тынарын көзімен көргісі келіп жатыр. Өлімін бұлдап, орынсыз еркелік те етпейді. Өлімнен қорқып, бұғатын да емес. Жалғыз ғана ойы көрген-білгенін бізге түгел айтып, үйінен аттанғанда не үшін аттандым деп білсе, соны түгел көргісі келеді.

Біз оны өлген аттың қарнына сүйейік деп орнынан қозғағанда, қанға малшынған денесі жылп етіп, жеп-жеңіл сырғыды. Аузына су жұтқызып, бір сауыт суды қойнына тығып беріп, қасына «Беломор» папиросын қалдырдық.

— Папирос емес, бар болса, махорқа қалдырыңдар... темекіні өзім орар едім... Ішім де пысып барады,— деді жаралы. Мен оның кескінін көргім келіп қанша үңілсем де қарауытып кеткен жүзіне, бетіне батып кеткендей көзіне жарық дұрыстап бір түспей қойды.

Жаралыны осы күйде қалдырып, айтқан шұңқырына үшеуміз үш бүйірінен жақындадық. Бұл түнде дыбысымыз естілер деп қауіптенерлік те емес еді. Автомат, пулемет атылғаны жас баланың алақан шапалақтағанындай ғана естіледі. Барлық басқа дыбыс зеңбірек арсылынан жасқанғандай, бүгін біржола бұғып қалыпты.

Бірінші кезек берілген Самед шұңқырдың жиегіне барып, азғана бұғып жатты да көтеріле беріп:

— Иә, ханнан, иә маннан! — деп қалып, шұңқырға бірінші гранатасын тастап жіберді.

— Сталинград шаһарында сізді біз осылай ұрғанбыз! — деп қалып, екінші гранатасын тастады. Сонымен шұңқырдан естілген ыңырсу, ыңранулар та тынды. Володя гранатасын беліне қайта байлай бастады.

Бізге жаңада ғана қосылған жауынгер Самедтің әрқилы мінезі барлығын байқасам да «иә ханнан!» дегенін естіп тұрғаным осы еді.

— Ол неменең? — деп, келер күні сұрағанымда, Самед баладай ыржиып:

— Кім біледі оның немене екенін... Хожа Насреддин ханның уәзірін арбаның арысымен ұрғанда осыны айтып ұрыпты ғой, әйтеуір...— деді.

Қалаға теңіз жағынан түсірілген десант әлі арпалысып жатқанын байқадық. Теңіздің дәл жағасында өршеленіп ұшқан оқтар, ерсілі-қарсылы тасталған гранаталар сол арпалысты танытты. Едәуір жақындағанмен дәл қасына бара алғанымыз да жоқ. Екі арамызда таяқ тастам етіп, жиі-жиі қазылған окоптар толы жау әскері еді. Алысқа сілтеген минометтер, пулеметтер де аттатар емес. Сіңбіріп алғылары келсе де, біз жақ бетке оқтан боран, оттан шымылдық құрып қоятын немістер бұл айқасқа барын салып, баса қимылдап жатқандары байқалады.

Десант туралы бұдан молырақ хабар алу мүмкін емес еді. Володя манағы шұңқырға да, жаралы жауынгерге де

тура бастап әкелді. Сол сүйеп кеткен бойымызда жауынгер әлі отыр екен. Көзі ашық, денесі қатты бір ышқынған күйі ширығып, тастай болып қатып қалыпты. Қарсы алдынан түскен жарыққа ашық қалған көздер күңгірт қана жылтырап, қайғы-қуанышты аңғармайтын болғанын аңдатады. Жаралы солдат өліп қалыпты... Түнгі соғысты көріп отырып өліпті.

Барлаудан қайтып келсем, капитан Мирошник өз жаппасында жоқ екен.

— Сізді күткелі қашан!.. Жағадағы зеңбіректер штабына кетті. Теңіз жарының астындағы үшінші үңгір... Оң қол жағында болады. Тез сонда барыңыз,— деді телефонда отырған жігіт.

Біздің штабтардың біразы теңіз жағасындағы ескі уақытта алтын-күміс қазып алған терең-терең үңгірлерде, біразы жағаның тіп-тік жарының астында. Окоптар, траншеялар, штабтар біріне-бірі жалғасып, жердің бір қабат бетін шимай-шытырман тілгілеп тастаған. Кейбір штабтар жарқабақты тесіп, теңіз жағынан кішкене-кішкене терезелер шығарып алған. Ондай терезелер күндіз теңіз бетін бақылауға қолайлы болса да, түнде от жақсаң өзіңді де ұстап береді. Жаудың жылт еткенін аңдап қалғың келсе, еңалдымен өзің жылт еткізбей отыр!..

Осындай қараңғы үңгірлердің бірі теңіз жағасын қорғайтын зеңбірекшілердің штабы екен. Ыстық қараңғы үңгірде капитан Мирошниктің даусын таныдым:

— Қазір-ақ келіп қалар, жолдас полковник... Кесімді уақыттан көп кешікпейтін жігіттер еді,— деп, Мирошник біз туралы сөйлеп отыр екен. Өзіміз туралы айтылған мақтауды естіп тұра беруге ұялып, мен де тез үн қаттым:

— Жолдас полковник, капитан Мирошниктің әмірімен келіп едім, рұхсат етіңіз...— дедім. Қараңғы үңгірде ешкімді көре алмасам да, «полковник» деген атқа лайық честь беріп, сымдай тартылдым.

— Бұл кім? — деді бір дауыс.

— Барлау ротасының бірінші бөлімінің командирі лейтенант Сарталиев, рота командирі капитан Мирошник жолдастың әмірімен келіп тұрмын,— дедім, уставтың бір әрпін ауыстырмай баяндап. Өйткені, аға командирлердің алдында мұндайдан сүрініп кетсең, Мирошник ізін суытпай айдау беретін...

— Өй, тоқта!.. Тоқта, сен Костя емеспісің?! — деді, енді танылa бастаған дауыс.— Көпірдегі досыңмын десеңші!

О, шайтан!.. Сені госпитальдан госпитальға көшіп жүріп, жоғалып кетті дегені қайда?..

Мирошниктің полковник деп отырғаны баяғы көпір басында кездесетін майор Русаков екенін енді мен де танып:

— Жоғалғаным жоқ, жолдас полковник... Алдыңызда тұрмын! — дедім.

Қараңғыда созылып келген әлуетті қол менің сол жақ білегімнен ұстап алып, қызуы бұрқырап сыртына шығып тұрған денеге апарып мені жапсыра салды... Құшақтай алуға ұялсам да, бар денеммен жабыса түсіп, мен де үнсіз тұрып қалдым. «Капитаның сезбесін» дегендей, білегімді тағы бір қысып қойып:

— Ал, баяндай бер капитаныңа! — деді полковник.

Мен барлауда байқағандарымды қысқа ғана айттым. Арқаң жылы құшақты сезініп тұрғанда даусың да дірілсіз шыға алмайды екен... Бірақ полковник пен капитан ерсілі-қарсылы сұрап, көрген-білгенімді еріксіз төрт аяғынан тік басқызды.

Полковник маған әуелі кесек-кесек алғыс айтып, аяғында:

— Әлі қызусың... Баласың... Сонша несіне жақындадың? — деді.

Полковниктің жүзіне әкелік бір белгілер шыға келгенін сезіп, бетіне қанша үңілсем де, қараңғы үңгір еш нәрсені көрсетпейді. Көз алдыма баяғы көпір басындағы майор келе береді.

Жұлқынып телефон гүлдір-гүлдір етіп қалды. Полковник бар денесімен селк етіп, трубканы қолына алды. Мен бір адым кейін шегіндім.

— Иә, «Тула» тыңдап тұр... Жақсы, Ираклий Георгиевич... Қазір! — деді полковник. Содан соң, жүзін Мирошникке қарай бұрғаны сезіліп: — Генерал-лейтенант шақырып жатыр. Бес минутта қайтып келем. Отыра тұрыңыз... Костя, сен де кетіп қалма! — деді.

Полковник шығып кетті... Менің есіме тағы да баяғы көпір түсті. Майор Русаков добалдай қылып орап алған темекісін менің аузыма тыға салып еді. Қарбалас үстінде шекісіп барып, достасып кетіп едік. Біздің бұл жайымызға қанықтығы жоқ капитан Мирошник:

— Полковникпен қашан танысып жүрсің? — деп сұрады. Мен қалай танысқанымызды айта бастағанда, үңгірден шыға бере «жат!» деп ақырып қалған полковниктің қатты

тура бастап әкелді. Сол сүйеп кеткен бойымызда жауынгер әлі отыр екен. Көзі ашық, денесі қатты бір ышқынған күйі ширығып, тастай болып қатып қалыпты. Қарсы алдынан түскен жарыққа ашық қалған көздер күңгірт қана жылтырап, қайғы-қуанышты аңғармайтын болғанын аңдатады. Жаралы солдат өліп қалыпты... Түнгі соғысты көріп отырып өліпті.

Барлаудан қайтып келсем, капитан Мирошник өз жаппасында жоқ екен.

— Сізді күткелі қашан!.. Жағадағы зеңбіректер штабына кетті. Теңіз жарының астындағы үшінші үңгір... Оң қол жағында болады. Тез сонда барыңыз,— деді телефонда отырған жігіт.

Біздің штабтардың біразы теңіз жағасындағы ескі уақытта алтын-күміс қазып алған терең-терең үңгірлерде, біразы жағаның тіп-тік жарының астында. Окоптар, траншеялар, штабтар біріне-бірі жалғасып, жердің бір қабат бетін шимай-шытырман тілгілеп тастаған. Кейбір штабтар жарқабақты тесіп, теңіз жағынан кішкене-кішкене терезелер шығарып алған. Ондай терезелер күндіз теңіз бетін бақылауға қолайлы болса да, түнде от жақсаң өзіңді де ұстап береді. Жаудың жылт еткенін аңдап қалғың келсе, еңалдымен өзің жылт еткізбей отыр!..

Осындай қараңғы үңгірлердің бірі теңіз жағасын қорғайтын зеңбірекшілердің штабы екен. Ыстық қараңғы үңгірде капитан Мирошниктің даусын таныдым:

— Қазір-ақ келіп қалар, жолдас полковник... Кесімді уақыттан көп кешікпейтін жігіттер еді,— деп, Мирошник біз туралы сөйлеп отыр екен. Өзіміз туралы айтылған мақтауды естіп тұра беруге ұялып, мен де тез үн қаттым:

— Жолдас полковник, капитан Мирошниктің әмірімен келіп едім, рұхсат етіңіз...— дедім. Қараңғы үңгірде ешкімді көре алмасам да, «полковник» деген атқа лайық честь беріп, сымдай тартылдым.

— Бұл кім? — деді бір дауыс.

— Барлау ротасының бірінші бөлімінің командирі лейтенант Сарталиев, рота командирі капитан Мирошник жолдастың әмірімен келіп тұрмын,— дедім, уставтың бір әрпін ауыстырмай баяндап. Өйткені, аға командирлердің алдында мұндайдан сүрініп кетсең, Мирошник ізін суытпай айдау беретін...

— Өй, тоқта!.. Тоқта, сен Костя емеспісің?! — деді, енді танылa бастаған дауыс.— Көпірдегі досыңмын десеңші!

О, шайтан!.. Сені госпитальдан госпитальға көшіп жүріп, жоғалып кетті дегені қайда?..

Мирошниктің полковник деп отырғаны баяғы көпір басында кездесетін майор Русаков екенін енді мен де танып:

— Жоғалғаным жоқ, жолдас полковник... Алдыңызда тұрмын! — дедім.

Қараңғыда созылып келген әлуетті қол менің сол жақ білегімнен ұстап алып, қызуы бұрқырап сыртына шығып тұрған денеге апарып мені жапсыра салды... Құшақтай алуға ұялсам да, бар денеммен жабыса түсіп, мен де үнсіз тұрып қалдым. «Капитаның сезбесін» дегендей, білегімді тағы бір қысып қойып:

— Ал, баяндай бер капитаныңа! — деді полковник.

Мен барлауда байқағандарымды қысқа ғана айттым. Арқаң жылы құшақты сезініп тұрғанда даусың да дірілсіз шыға алмайды екен... Бірақ полковник пен капитан ерсілі-қарсылы сұрап, көрген-білгенімді еріксіз төрт аяғынан тік басқызды.

Полковник маған әуелі кесек-кесек алғыс айтып, аяғында:

— Әлі қызусың... Баласың... Сонша несіне жақындадың? — деді.

Полковниктің жүзіне әкелік бір белгілер шыға келгенін сезіп, бетіне қанша үңілсем де, қараңғы үңгір еш нәрсені көрсетпейді. Көз алдыма баяғы көпір басындағы майор келе береді.

Жұлқынып телефон гүлдір-гүлдір етіп қалды. Полковник бар денесімен селк етіп, трубканы қолына алды. Мен бір адым кейін шегіндім.

— Иә, «Тула» тыңдап тұр... Жақсы, Ираклий Георгиевич... Қазір! — деді полковник. Содан соң, жүзін Мирошникке қарай бұрғаны сезіліп: — Генерал-лейтенант шақырып жатыр. Бес минутта қайтып келем. Отыра тұрыңыз... Костя, сен де кетіп қалма! — деді.

Полковник шығып кетті... Менің есіме тағы да баяғы көпір түсті. Майор Русаков добалдай қылып орап алған темекісін менің аузыма тыға салып еді. Қарбалас үстінде шекісіп барып, достасып кетіп едік. Біздің бұл жайымызға қанықтығы жоқ капитан Мирошник:

— Полковникпен қашан танысып жүрсің? — деп сұрады. Мен қалай танысқанымызды айта бастағанда, үңгірден шыға бере «жат!» деп ақырып қалған полковниктің қатты

даусы шықты. Соған ілесе үңгірдің аузында ғана жарылған снарядтың көгілдір оты үңгірдің ішін де бір жалап өтті. Енді үңгірдің іші шаң мен ащы түтінге толып, түшкіртіп барады. Төбеге дүбір-дүбір түсіп жатқан кесек тастардың дыбысы естіледі... Әлдеқандай жамандықты сезінгендей, капитан екеуміз тына қалдық. Енді естілер тағы бір үн болуға тиісті сияқтанып, үн шығармай, күтіп тұрмыз. Түскен снарядтың гүрсілі мен дүбірі тарап, сырттан теңіздің ыңыранғаны да естіле бастады. Сол кезде қорқып шыққан бір ақырын үн:

— Полковник... өлді! — деді.

«Өлді» деген сөзді күнінде жүз естіп, жүз айтып жүреміз. Соғыс өмірінде бұл ең көп кездесетін сөздің бірі. Бірақ, сол сөздің қанша ауыр салмағы барлығын осы арада ғана сезінгендей, капитан екеуміз де орнымыздан қозғала алмай қалдық.

Айналасы он адамнан құралған бөлімім арқылы мен екі жылдың ішінде алпысқа тарта жауынгермен жолдас болдым. Темекіні кезек сорып, сұр шинельді кезек жұлқылап тартысқан жолдастарымның көбімен біржола қоштастым. Талайының үйіне жаңағы сөзді амалсыз қосып, хат та жаздым. «Өлді» деген сөзді тура айтпай, әр кезде басқа сөзбен аңғартушы едім. Енді сол сөз еріксіз естіліп, бар мағынасымен айқын, кімді әкеткенін көз алдыңа көлденең тосып тұр. Қараңғыда ақырын ғана естілген «өлді!» деген сөзді бір рота үн қосып айғайлап айтса да, бұдан ауыр естілмес еді...

Ұзамай шабуылға көшкен жаяу әскердің алдыңғы жағында біздің рота жөнелді. Үстімізде екі жақтың оқ пен оты бірдей қайшыласып тұр. Бар өңештен бірдей оқ боратып, бізді жау атып жатыр. Алдымызды аршып беру үшін басымыздан асыра атып, біздің жақ боратып тұр. Өзіміздің жақтың зеңбірек оқтарының ізін баса біз ентелеп келеміз. Кейде өзіміздің зеңбіректердің оғы түсіп жатқан алаңға жақындап та қаламыз. Амалсыз жата қалуға тура келеді. Есеппен, мерзіммен атып тұрған зеңбіректер оқты жылжытып ілгерілете түседі. Біз де тұра жүгіріп, ілгері ұмтыламыз. Зеңбіректер мен жаяу әскерлер бір-ақ адамның әмірімен қимылдап тұрғандай, бірін-бірі дәл кезінде тосып алып, ілгері қарай бірге аттап барады.

Бұл жау қолының Қара теңіздің шығысындағы ең соңғы, ең үлкен бекінісі. Сондықтан, жау аянбай жұлқысып, не бар әрін ірікпей төгеді. Жаңа ғана қасында келе жат-

қан жолдасың домаланып кейін қалып, оның орнына жаңа бір дауыс естіледі.

Бұл жолы біздің жақ жаудың бар есебін шатастырып жіберді. Әдетте, әуелі сөз «соғыс тәңрісі» зеңбіректерге беріліп, жаяу әскер содан кейін ұмтылушы еді. Бұл жолы жаяу әскер зеңбірек оқтарымен жалғаса келе жатыр. Мұндайды күтпеген немістер жаяу әскерге арнаған оқ боранын біздің жағымызға төгіп, жақындап қалғанымызды кешірек аңғарды. Қолма-қол бір келіп қалсақ, бізді шегіндіру деген болып көрмеген іс еді. Уралар кезге жақындаса-ақ найзамыздың ұшы да құтырынып кетеді.

Жаудың алдыңғы шебін бөгелмей-ақ төңкеріп тастадық...

— Иә, ханнан! — деген Самедтің айғайы жиі-жиі естіледі. Айғайына қосыла гранатасы жарылады.

Айғайсыз шабуыл да өрістей алмайды. Солдат кегін тұтатып отыру үшін айғай керек. Оқ тиіп құлап түскен жауынгерің де «алға!» деп, бір айғайлап қалады. Айғай соғыстың ең кәрі тәңірісі!..

Бөлімдер анда-санда араласып кетіп, жауынгерлерінен көз жазып қалған кіші командирлер саған келіп:

— Ұр, Ваня!..— дейді, әмір етіп...

— Өзің де ұйықтама! — дейсің...

Кейде сенің әмір беріп қалғаның да басқа бір бөлімнің жауынгері болып шығады...

Алыстан салынған бір ұран әр жауынгерден өтіп саған жеткенше өзгеріп те кетеді. Кең жайылып келе жатқан жаяу әскердің бір қанатында туған ұран екінші қанатына он өзгеріп барып қайтады...

Кейде солдат майданда құрбан болған дос жолдасын есіне алып:

— Гриша үшін!

— Коля үшін! — деп айғай салады. Мүмкін, жолдасының қайтпаған кегін еселеп алар бір сәтке кездесіп қалған шығар.

— Ольга үшін! Нина үшін! — деген айғайлар шығады.

Әлдекай солдат жау жеріне айдап кеткен жарын есіне алады. Әлдекім хабарсыз кеткен қалыңдығын есіне алады. Мыңдаған солдаттың жүрегінде мыңдаған жар да бар, қазір соның бәрі еске түсіп, біраз уақыт үстіміздің ылғи әйел кектері өтіп жатыр...

— Шура үшін!.. Соня үшін!.. Галя үшін!..

Қазір сол әйелдердің бәрі де бізбен бірге соғысып келе

даусы шықты. Соған ілесе үңгірдің аузында ғана жарылған снарядтың көгілдір оты үңгірдің ішін де бір жалап өтті. Енді үңгірдің іші шаң мен ащы түтінге толып, түшкіртіп барады. Төбеге дүбір-дүбір түсіп жатқан кесек тастардың дыбысы естіледі... Әлдеқандай жамандықты сезінгендей, капитан екеуміз тына қалдық. Енді естілер тағы бір үн болуға тиісті сияқтанып, үн шығармай, күтіп тұрмыз. Түскен снарядтың гүрсілі мен дүбірі тарап, сырттан теңіздің ыңыранғаны да естіле бастады. Сол кезде қорқып шыққан бір ақырын үн:

— Полковник... өлді! — деді.

«Өлді» деген сөзді күнінде жүз естіп, жүз айтып жүреміз. Соғыс өмірінде бұл ең көп кездесетін сөздің бірі. Бірақ, сол сөздің қанша ауыр салмағы барлығын осы арада ғана сезінгендей, капитан екеуміз де орнымыздан қозғала алмай қалдық.

Айналасы он адамнан құралған бөлімім арқылы мен екі жылдың ішінде алпысқа тарта жауынгермен жолдас болдым. Темекіні кезек сорып, сұр шинельді кезек жұлқылап тартысқан жолдастарымның көбімен біржола қоштастым. Талайының үйіне жаңағы сөзді амалсыз қосып, хат та жаздым. «Өлді» деген сөзді тура айтпай, әр кезде басқа сөзбен аңғартушы едім. Енді сол сөз еріксіз естіліп, бар мағынасымен айқын, кімді экеткенін көз алдыңа көлденең тосып тұр. Қараңғыда ақырын ғана естілген «өлді!» деген сөзді бір рота үн қосып айғайлап айтса да, бұдан ауыр естілмес еді...

Ұзамай шабуылға көшкен жаяу әскердің алдыңғы жағында біздің рота жөнелді. Үстімізде екі жақтың оқ пен оты бірдей қайшыласып тұр. Бар өңештен бірдей оқ боратып, бізді жау атып жатыр. Алдымызды аршып беру үшін басымыздан асыра атып, біздің жақ боратып тұр. Өзіміздің жақтың зеңбірек оқтарының ізін баса біз ентелеп келеміз. Кейде өзіміздің зеңбіректердің оғы түсіп жатқан алаңға жақындап та қаламыз. Амалсыз жата қалуға тура келеді. Есеппен, мерзіммен атып тұрған зеңбіректер оқты жылжытып ілгерілете түседі. Біз де тұра жүгіріп, ілгері ұмтыламыз. Зеңбіректер мен жаяу әскерлер бір-ақ адамның әмірімен қимылдап тұрғандай, бірін-бірі дәл кезінде тосып алып, ілгері қарай бірге аттап барады.

Бұл жау қолының Қара теңіздің шығысындағы ең соңғы, ең үлкен бекінісі. Сондықтан, жау аянбай жұлқысып, не бар әрін ірікпей төгеді. Жаңа ғана қасында келе жат-

қан жолдасың домаланып кейін қалып, оның орнына жаңа бір дауыс естіледі.

Бұл жолы біздің жақ жаудың бар есебін шатастырып жіберді. Әдетте, әуелі сөз «соғыс тәңрісі» зеңбіректерге беріліп, жаяу әскер содан кейін ұмтылушы еді. Бұл жолы жаяу әскер зеңбірек оқтарымен жалғаса келе жатыр. Мұндайды күтпеген немістер жаяу әскерге арнаған оқ боранын біздің жағымызға төгіп, жақындап қалғанымызды кешірек аңғарды. Қолма-қол бір келіп қалсақ, бізді шегіндіру деген болып көрмеген іс еді. Уралар кезге жақындаса-ақ найзамыздың ұшы да құтырынып кетеді.

Жаудың алдыңғы шебін бөгелмей-ақ төңкеріп тастадық...

— Иә, ханнан! — деген Самедтің айғайы жиі-жиі естіледі. Айғайына қосыла гранатасы жарылады.

Айғайсыз шабуыл да өрістей алмайды. Солдат кегін тұтатып отыру үшін айғай керек. Оқ тиіп құлап түскен жауынгерің де «алға!» деп, бір айғайлап қалады. Айғай соғыстың ең кәрі тәңірісі!..

Бөлімдер анда-санда араласып кетіп, жауынгерлерінен көз жазып қалған кіші командирлер саған келіп:

— Ұр, Ваня!..— дейді, әмір етіп...

— Өзің де ұйықтама! — деисің...

Кейде сенің әмір беріп қалғаның да басқа бір бөлімнің жауынгері болып шығады...

Алыстан салынған бір ұран әр жауынгерден өтіп саған жеткенше өзгеріп те кетеді. Кең жайылып келе жатқан жаяу әскердің бір қанатында туған ұран екінші қанатына он өзгеріп барып қайтады...

Кейде солдат майданда құрбан болған дос жолдасын есіне алып:

— Гриша үшін!

— Коля үшін! — деп айғай салады. Мүмкін, жолдасының қайтпаған кегін еселеп алар бір сәтке кездесіп қалған шығар.

— Ольга үшін! Нина үшін! — деген айғайлар шығады.

Әлдекай солдат жау жеріне айдап кеткен жарын есіне алады. Әлдекім хабарсыз кеткен қалыңдығын есіне алады. Мыңдаған солдаттың жүрегінде мыңдаған жар да бар, қазір соның бәрі еске түсіп, біраз уақыт үстіміздің ылғи өйел кектері өтіп жатыр...

— Шура үшін!.. Соня үшін!.. Галя үшін!..

Қазір сол әйелдердің бәрі де бізбен бірге соғысып келе

жатқандай болып кетеді. Біреуінің кегін алып келеміз, біреуін сағынышпен еске аламыз... Әйел атынан солдаттың жүрегі жылынып, қуатына қуат қосылғандай болады.

— Женя үшін! (За Женю!) — деген айғай екі-үш ауыздан аман өтіп бізге жақындап келеді. Ешкім өзгертпей, бір ауыздан бір ауыз қағып алып, Самедке жеткізеді. Әр ісіне қалжыңы араласа жүретін Самед Женяны «Женаға» айналдырып:

— Ма Жену! — деп, маған қарай жөнелтті...

Мұнысын маған қалжыңдап айтқан «әйелің үшін!» деп те, көпке арналған «әйеліміз үшін!» деп те ұғуға болатын еді. Мен де сол Самед айғайлаған күйін өзгертпей оң жағыма қарай асырып салдым... Бұ да көпшіліктің жүрегіне дәл тиген екен, алыстаған сайын өсе түсіп, күркірей түсіп, оң қанатқа жеткенше қомақтанып алды.

— Дұрыс, дұрыс! — деген сүйемелдер де айтылып жатыр.

Айқастың қандай қарбалас кезінде де бір жақ шеттен салынған кейбір ұрандар ұзын шепті он орап қайтса да өзгермей келеді. Көп ауыз қайталаған сайын қасиетті мағынасы көкірегіңе нығыздала түсіп, алға қарай жетелей береді.

Менің оң жағымда бір даусы әлсіз жауынгер келе жатыр. Даусы қарлықпаған да, қорқып та келе жатқан жоқ, болымы сол-ақ... Денесі де қораш. Өзгеміздің гөрі аяғын тезірек басқанмен, адымы қысқа болу керек, басы бұлғаңдап, кейінірек келеді. Жау окобына кездесіп қалғанымызда менің алдымнан екі ұзынтұра қаша жөнелді. Оның алдында үш автоматшы бұғып отыр екен. Біздің жауынгер етпетінен түсті. Автомат оқтары қырқып түсірді. Мен өз алдымнан тұра жөнелгендерді оқпен түйреп үлгіргенше, таныс, әлсіз дауыстың —«Отан үшін!»— деп қалғанын естідім. Аздан соң жарқ етіп гранатасы да жарылды.

Зеңбірек оқтары тағы бір ілгері жылжып кеткенше, біз сол окопқа бұға тұрдық. Жаңағы әлсіз дауыс құлағымнан кетпей, кім екенін, не күйде екенін білгім келді. Өзі де өліпті, бірінің үстіне бірі құлап, қаны-жыны араласып үш автоматшы да серейіп жатыр.

— Сен бұл жауынгерді абайлап па ең, Костя? Даусы тіпті болымсыз еді... Өзі ауру ма деп қалып ем... Гранатасын өзі өліп болған соң лақтырғандай көрініп кетті! Неше жауды жастана құлағанын білген де жоқ... Мен ерлік деп осындай өлімді айтар ем! — деді Петя, менің қасыма

келіп. Көзіңнен жас шығып кету, жылау емес, әрине. Ішіміздегі ең қатал мінезді жауынгеріміз Петя көзінен ыршып кеткен ыстық тамшыға ие бола алмай қалды.

Манадан бір жалғанып, бір үзіліп, дами алмаған үлкен ура енді жауар бұлттай түгел торлап, қараңғы түнді кернеп келеді.

— У-р-р-ра!!!

— У-р-р-ра!!!

Дыбыссыз әрпіне дейін күркіретіп созуға келетін жалғыз сөз, ендігі бөгесінге қарама, қалаға кір дегендей әмір етеді. Әрбір жауынгер манадан іркіп келе жатқан жігерінің екпінімен зымырап жөнелді. Бұл біздің үш тәулік күткен сәтті кезеңіміз. Бар солдатта бір-ақ ой бар. Ол — қатарындағы жауынгерден бір адым болса да озық отыру. Ерсілі-қарсылы соққан «ура!» толқыны аяғыңа күш түсірер емес, өзі көтеріп әкеле жатыр. Сонымен бірге, сен өзім дегенді ұмытып, алға ұмтылған көп қолды бір-ақ адамдай, тұтас сезінесің. Үдете соққан «ура!» теңіз толқынындай лықсып, қаланың үстін басып бара жатқандай, жоғары шығып алған.

Біз теңізшілер клубының маңайына жеткенде, от ішінде шайтандай секіріп, зытып бара жатқан жау әскерлерін көрдік. Солдат бойындағы қаруына дейін тастай қашса, оның ар жағында дәл бүгінгі жеңілістен гөрі де ауырырақ бір сүргін жатады.

Өрт сәулесінде үйдей көрінген матрос, екі бүктетіліп, шойнаңдап барып қашқан жаудың арт жағынан екі рет граната лақтырды. Содан кейін, бізге қарай ақсаңдап басып бір-екі аттады да, тұрып қалды. Енді денесі екі жағына кезек толқып кетіп, әрең-әрең құлап кетпей тұр. Басын байлап алған ақ шүберектен қаны сорғалап, сол жақ бетін түгел жуып кетіпті. Автомат ұстаған оң қолын менімен құшақтасқысы келген түрде оңтайлай берді. Өрт сәулесіне жарқырай шағылысып, жалғыз оң көзі ғана көрінеді. Құшақтаса кетуге мен де құшағымды аштым. Матрос бар денесімен лоқсып қап, кеудеме келіп тірелді де, ұйықтап кеткендей, қимылсыз тұрып қалды. Мен құшақтай алып:

— Тірімісіңдер, бауырлар...— дедім. Ол маған:

— Қолыңды тартшы, достым... Арқамда сау жер жоқ,— деді. Арқасы да ышқынып, майысып кетті. Қолымды тез тартып алып ем, алақаныма қан жұққан екен.

Әшейінде қатты қалжыңдасатын жаяу әскерлер мен матростар қазір жаппай құшақтасып жатыр:

— Құтқардыңдар, достар!..

— Шыдап та бақтыңдар, ерлер! — деседі. Ыршып кеткен көз жастары да жалт-жұлт етеді. Ұзақ құшақтасуға да уақыт жоқ.

— Алға! Алға! — деген Мирошниктің даусы танылады.

— Бері қарай! Бері қарай! — деген Ревякиннің даусы алдыңғы жақтан шығады.

— Петя, Самед, Володя, Костя! — десіп, әр бөлімнің жауынгерлері әрі түгендесіп, әрі қайта табысып барады.

— Қашты, қашты!.. Ұр, соқ, тапа! — деген дауыстар шабуылдың қол-төмпеш кезеңіне кіріп қалғанымызды аңғартады.

Матрос бар салмағын маған салып, әлі сүйеніп тұр. Әл-дәрмені біткен, көрініп тұрған жалғыз көзден қуаныш жасы бұршақтай домалайды. Матросты бір құлап жатқан тас аққудың үстіне отырғыза беріп:

— Сен енді дем ал, жолдас... Қазір санитарлар да келер...— дедім, ілгері қарай жүгіре жөнелуге ыңғайланып. Матрос иығыма аюдай асыла құшақтай алып тұра келді де:

— Дем ал!.. Алға деген әмір жалғыз саған ғана айтылған ба екен? — деп, жұлқынып алға қарай ұмтылды. Сылти адымдап, қиралаңдай секіріп, біраз ғана жер менімен қатарласып отырды да, кейіндей берді. Толып жатқан жарасын елегісі келмей, қарлығып қалған даусымен «ұр! Тапа жыланды»! деп, кек күшімен ғана жүгіріп келе жатқан адамның азабына мен шыдай алмай, озып кеттім.

— Алға!..— деп қырылдаған дауыс қала барды.

Орыс ұлдарының әрнеге де шыдамдылығында шек жоқ сияқты. Қырық жерден қаны сорғалап жатса да қыңқ ету дегенді білмейді олар. Түнде кездескен жаралы солдат та, мына матрос та сол шыдамды орыс ұлдары еді. Бірі айқасты тағы бір көргісі келіп, басымды жоғары көтеріп отырғызып кетіңдер деп еді, бірі, міне,— әл-дәрменнің бар-жоғына қарамай, айқасқа тағы бір кіргісі келеді. Мүмкін, бұл — өмірмен оңай қоштаса алмаудың бір белгісі болар, мүмкін, бұл — «Сұңқар жырының» әсері болар. Мүмкін... Горький жырлаған сұңқары осылар болар...

Таң ата жау қолы жығыла-сүрініп, құлай қиратылып қаладан шықты. Бұл шегіну емес, апалаң-топалаң қашу еді. Қашу деген әскер өміріндегі ең бір абыройсыз, ашылған-шашылғаныңа қаратпайтын хал. Осынша үркіп, осынша

апатқа ұшырап бара жатқан жау қолы тағы да есін жиып, тағы да қарсыласар-ау деп ойлай алмайтындайсың!.. «Ақ табан шұбырынды» деген сияқты, сай-сала, жіңішке соқпақтармен шұбырған босқын «Алқакөл сұламасына» қарай кетіп бара жатыр. Таланып қалған бұралқы иттей, артына бұрылып арс етуге де шамасы жоқ, әр тасадан бір қылт етіп қалады.

Арса-арса боп сүйегі ғана қалған үлкен қала әлі түтіндетіп жатыр. Қаланың кейбір жерлері құлап та болған, жанып та болған; ескі моладай опырылып, түтін де жоқ, үн де жоқ, сарала күлге айналып, үйіліп қалған. Бұл маңайда ит те үрмейді, мысық та жолыңды кесіп өтпейді. Денесіндегі жараларын күнге тосып, қала дәрменсіз талықсып жатқандай сезіледі.

Осы үйілген күлдерге, опырыла құлаған үйлерге тіреліп, тоқтап қалған көп машиналар тұр. Алдыңғы жағын қирата жол салып барып, ақырында кептеліп қалған танкылар көп көшелерді тығындап тастапты. Орта көшелердің көбі осындай сығылысып, соқтығысып, шайнасып қалған көк темір, жаяу адамды да өткізбейді.

Біз қашанғы әдетіміз бойынша, қалаға бұрын кіріп, соң шығамыз... Қазір жарым-жарты сау қалған үйлердің астына түсіп, төбесіне шығып, бұғып қалғандарды тұтқынға алып жүрміз. Бет-ауыздары қарала, торала, тізелері күстен жылтырап тұрған екі жүздей адамды Сережа мен Самед соңымыздан айдап келеді.

— Сендердің қаруларың қайда? — дейді Вася Гришин, әрқайсысына бір төніп. Тұтқындар көшеде шашылып жатқан автоматтарды нұсқайды:

— Әне жатыр ғой!.. Аз көріп тұрмысың? — дегендей, Васяға ренжіп қарасады.

Екі көшенің бұрышында шойын бағанға соғылып тұрып қалған жеңіл машинаның есігін ашып, Петр қатал жекіріп тұр:

— Шық бері, екі иттен жаралған үшінші ит! — дейді кіжініп...

Машинадан тоңқайып шыға берген біреудің арты көрінеді. Өзі күйіп-пісіп тұрған Петя ондай қорлықты көтере алсын ба, шегіне беріп ауыр өкшемен теуіп жіберді. Енді сарт етіп машинаның арғы бүйіріндегі есігі ашылып кетті де, шаш кендірдей ұйпалақтанған сары шашы дудырап, ұзын бір офицер етпетінен құлай жерге түсті:

— Плен, плен! — деді офицер. Осы сөзді көптен жаттап жүргендей, құлап жатса да өте дұрыс айтып жатыр.

Қара шұбар киінген офицерге Петяның жаны қас. Біз «тоқта!» деп қалғанша болмай, Петя офицерді автоматымен осып-осып қалды. Әлі де «плен» дегісі келіп, қыбырлап жатқан офицер ернінен енді бұрқырап қызыл көбік көріне бастады...

Бұл қылығын ұната қоймағанымызды танып, Петр офицердің қалтасынан қағаздарын тез суырып алып, маған ұсынды. Мұнысы «атқаным фашист офицері, обал да емес, күнә да емес» деп ақталғандағысы еді.

Офицердің жаны қысылғанда да жан қалтасынан суырып тастауға қия алмаған бір коробканы суырып алып, Петр Володяға ұстата салды:

— Жақсы темекіге жаның құмар ғой сенің... Мә! Өзіміздің темекі!..

Коробка өзімізге таныс, кәдуілгі «Золотое руно»... Володя оны темекі деп қалып, саусағының ұшымен ғана ала бергенде, салмақты коробка жерге түсіп кетті. Қақпағы ашылып, екі алтын сағат, асыл тасты алтын білезіктер, сырғалар көрініп қалды.

— Осындай бандитті офицер деуге бола ма? — деді Петя, енді біржола ақталған үнмен...

Қала әлі жанып жатыр. Кейбір дақ түспей сау қалған үйлерді көргенде тақ қаласың. Ондаған көшелерді аралап шықсақ та қала халқынан бір адам кездестірген жоқпыз. Көбі ертерек басқа жаққа кеткен, қалғандарын жау қолы қырып тастаған. Қара теңіздің шығысындағы ең үлкен бекіністе айналдырған қалада совет адамын қалдырмаған. Өрттен кейін қара жамылғандай қап-қара болып жатқан үлкен қала, тұнжырап, түнеріп тұрған үлкен үйлер бәрі де «кегімді әпер!» деп қатал бұйырып тұр. Қаланың оң жақ шетіне тақан, құлаған моладай опырылып жатқан тас үйдің тұсынан өте бергенімізде Володя маған бір қарап қалды. Еш нәрсе демесе де, жолдасымның осы қарасынан жүрегім лоқсып қалғандай болды. Ескі, бір қабат қызыл кірпіш үй...

— Кіре кетейік, Костя...— деді Володя. Оның дір етіп қалған даусынан сенің тұлабойың дір етіп қалғандай еді. Бұл күнге дейін аузымызға алуға жасқанып келген жайдың үстінен түсіп тұрғанымызды мен де сезіне қалдым. Әрине, мынау опырылып жатқан үй, осы Володяның үйі. Әке-шеше, туған-туысқанның қайда кеткенін Володя біле алмай қой-

ған. Талай жазған хатына жауап қайтармаған қызыл кірпіш үй, міне, моладай құлап жатыр... Үйінен кеткелі үш жылға айналған жас жігіт туып-өскен ұясына кездесіп қалып, күл-талқан болған үстінен шығып тұр. Ата-анасынан соғыс басталғалы хабарсыз. Ата-анасы болса, баласынан олар да хабарсыз... Бала міне, ойран болған ұясын көріп:

— Кіре кетейік, Костя...— дейді. Ол біздің үйге кіре кетейік деп тұрған жоқ па? Бірақ кіре кететін еш нәрсе жоқ. Үйдің төр бөлмесінде бір қабырға сау қалыпты. Құлаған кірпішке белшесінен батып, қара сырмен боялған дөңгелек пеш те орнында тұр.

— Осы үйде тұратын едік...— деді Володя жолдасын молаға әкеліп тұрғанынан ұялған адамша қысыла сөйлеп.— Мен де осында туып өстім... Танечканың төсегі мына жерде тұратын...

Володяның жымиғаны жүрегіңді біреу пышақтап жатқандай тиеді. Володя үйдің әр бұрышына бір барып, ұмыт қалдырған бірдемесін іздеп жүргендей, үйіліп жатқан кірпіштерді аяғымен ысырып-ысырып қояды. Бір кезде бөлменің орта деңейіне тұра қалып, кірпіш сынықтары мен шаң-топырақты көсіп-көсіп жіберді де, содан кейін алақанымен сыпырып күрең сырлы еденге жетті. Енді бірдемеге қуанып кеткендей, жасаураған көзі күлімдеп те кетті. Еденнің шаң-топырағын ерсілі-қарсылы сыпырып жіберіп:

— Костя, көремісің? — деді.

— Көремін, Володя... Төгілген сия ғой,— дедім. Еденге баланың алақанындай ғана болып қызғылт-көк сия төгілген екен.

— Кішкентай қарындасым Танечка осы араға менің сиямды төгіп алып, қашан кеуіп болғанша алақанымен басып отыра беріпті...— деді Володя, қайғы-мұңын ұмыта қалғандай күлімдеп сөйлеп.— Мен, әрине, онша батырмай шапалақтап алдым... Бесте ғана болса да жазуға құмар еді... Осы күні бекер шапалақтаған екенмін-ау деп өкінем... ылғи есіме түседі...

Володя енді өзін-өзі қамшылағандай тезірек сөйлеп кетті:

— Ана пешке айырдың ұшымен тырнап жазған «П» әрпін көремісің? Ол папа дегені!.. «М» — мама дегені... Анау бет-аузын шимайлап тастаған «В» менің атым... Әлгі шапалақтан кейін өкпелеп менің атымды өшіріп тастағандағысы... Майданға аттанарда ғана татуласып едік Танечка екеуміз...— деп, Володя қатты мұңайып, маңдайын пешке

сүйеп тұрып қалды. Туған-туысқанын есіне алуға бөгет жасамай, мен де үнсіз тұра бердім. Ағасының сиясын төгіп алып, алақанымен басып отыра қалған кішкене бір сары қыз көз алдыңа келеді... Қазір қайда екен десеңші... Мұндай бүліншіліктен алыста жатқан өз үйіңді мұңайып есіңе алуың, әрі салсаң — күнә, бері салсаң — күйректік сияқтанады.

Володя басын пештен тез жұлып алып, пештің үсті-басын тағы да тексере бастады. Тағы да бірдемеге кездеспей, бұл арадан қозғала алмайтындай, бөгеліп тұр.

— Костя, Костя! — дегенге жалт қарасам, Володя пешті жеңімен сүртіп жүріп, «В» әрпін тауып алған екен. Қатарынан үш рет жазылыпты. Бірінен-бірін сұлуырақ жазғысы келгендей, ағасын сағынған нәресте қара сырдың ең бір тегіс жеріне «В» әрпін қаз-қатар тізіп қойыпты.

— Қайта-қайта жазыпты... Сағынған ғой Танечкам...— деп Володя жылап жіберді. Екі жылдан артық бірге өткен өмірімізде Володяның босағанын көргенім де осы еді. Егіліп жылады.

Қираған қаласының қайғысы шерлі-шемен кекке айналса, жас бауырының сағынышы жауынгер жүрегінің басқа бір пернелерін басып-басып қалғандай еді...

Осыдан бірер сағаттан кейін Тамань мүйісіне қарай қашқан жауды қуып жүріп кетіп едік. Қара теңіздің шығыс жағындағы Кубань түбегіне қадаған қазығын біржола суырып, жау қолы сол Таманьға құлап барады. Одан бері тұрақтар пана жоқ. Басқа уақытта айлар бойы алысатын көп жерден бір-ақ көшіп, тоқтар жері Тамань екенін жаудың өзі де білдіріп барады.

Ауыр машина кедергісіз жүйткіп, жау қарасын үздірмей, артқы шаңына аралас келе жатырмыз. Володя бұрынғысындай ақ жарқын, бұрынғысындай қалжыңдасып отыр. Бірақ түтіні бұрқырап, ауыр ыңыранып жатқан қаласына қарай алған жоқ. Түнгі айқасты ұмытқымыз келгендей, бәріміз де алға қарап отыр екеміз...

7

Тамань мүйісі дүниедегі бір сұлу да жер емес, жайлы да жер емес. Аяқ бассаң сортаң суы шып-шып шығып, шыпылдап жатады. Құрғағы көп пе, батпағы көп пе, оны айыру да қиын. Еңбектесең, баурың малшынады, жүріп кетсең — қызыл асықтан батып отырасың. Қары еріп,

жаңбыры дамылсыз жауып тұратын март айларында тіпті жер емес...

Батпақты, сазды жерді әуелі жау танкылары тілгілеп кеткен екен, енді біздің танкылар езіп жүр. Машина іздері жыландай шұбатылып, батпақ жердің беті айғыз-айғыз. Шалшық суға белуарынан батып, солдат молалары ғана қараяды. Күнгей беттері құрғағырақ жататын осындай молалар ғана. Окоп дегендеріміз шомылуға жасалған ойдым-ойдым ұра сияқты. Батып қалған, жанып кеткен жау танкылері күн сайын аласарып, батпақ жерге бата түседі.

Өлген түйенің сүйегіндей сорайып, құлаған самолеттердің сүйегі жатыр. Бәрі де мойнын астына ала құлағандай, қалқайған сыңар қанаттары мен ырсиған қабырғалары ғана көрінеді. Ойылып қалған машина іздері мен жазғытұрғы лай су жалқау ғана ағады. Бір жаққа емес, жан-жаққа ағады. Ертелі-кеш борсыған тұман жер бетінен бір көтерілмейді. Асқар сұлуы Кавказ бен шымайт Кубань даласынан кейін, Тамань мүйісі тіпті көңілге қона алмайды... Кавказдың батыс жақ қақпасының алдына төсей салған бір ескі сырмақ сияқты көрінеді.

Осындай лайсаң жерге үймелеп қалғанымыз — қарсы алдымызда Қырымның шығыс жақ өңірі Керчь жатыр. Арамызда Керчь бұғазы ғана. Ол жайды әлі жарияламағанмен, енді бір секірсек Қырымға барып түсетін сияқтымыз. Өйткені, Қара теңіздің бұл жағындағы құрғақ жерді түгел тазалап болып, қазір екі ай бойы осы Тамань сазын езіп жүрміз. Ендігі бетіміз, әрине, батыс жақ... Қырым...

Бұл арада үйреніп жүрген өнеріміз де басқаша... Катер қайық бір топ жауынгерді мінгізіп алып, теңіздің бетін жосылта тіліп келе жатады да, жағаға жақындай беріп жалт бұрылады. Сол кезде сен де қайықтан қарғып түсіп, жағаға қарай жүзе жөнелуің керек. Жағаға тез шығып, тезірек ата бастауың керек... Үйреніп жүрген жаңа өнеріміз осы ғана. Суға батып кетуге, жағаға шыға алмай қалуға рұхсат жоқ!..

Март айының мұздай суық суына қарағың да келмейді. Қаракөк толқындар жұтардай ұмтылып кеп, суық құшағын ашады. Киіміңе шапшып қалған бірінші тамшыдан-ақ денең шіміркеніп қалады. Катер қайық биік толқындарды көлденең кесіп, теңіздің ортасына қарай барады да, жағаға қарай қатты ағызып кетеді. Толқынның бір

қырқасынан екінші қырқасына атып шығып, енді тұмсығымен тереңді сүзе, сүңгуірдей ағады. Қайық қырқадан қырқаға атқанда түбі бір тас жолға тигендей ұрып отырғызбай кетеді. Біріңнен-бірің ұстап, әрең-әрең ұшып кетпей отырасың.

Бір қызық нәрсе, мұздай суға күн бойы малшынып, түн бойы кебіне алмай жүрсек те, бірде-бірімізге суық өтіп, тұмау тиген емес. Теңіздің жарым-жарты суын етегіңмен сүйрете қырға шығасың да, сауыттағы арақтан қылқ еткізіп бір жұтып, күмп беріп қайта теңізге кіресің. Алдыңда жүйткіп, орғып қайығың жүреді. Етегіңнен ала түскен суды тағы да сүйрей қайыққа асыласың... Мүмкін, дүниедегі ауру-сырқаудың қақ жартысы аурудан сонша қорқатынымыздан болу керек деген ой келеді...

Өзгеміздің гөрі Петр Ушаковтың бейнеті ауыр. Ол бірекі дөңгелегімен бірге қол пулеметті арқалап жүреді. Гранаталары тағы бар. Қайда болса да қиынға қарай ұмтылатын жауынгер еш нәрседен тайынбайды да, ауырламайды да.

Катер қайық көкжал толқындарды бұрқырата шашып, жағаға жақындап келеді. Самед көзін жұмып, бет-аузын тыржитып, секіруге әзірленіп отыр. Қазір секіріп түсер суына қарағысы келмейді. Қайық жағаға елу метрдей қалғанда суды жайқай есіп, бұрыла берді. Автоматымызды жоғары көтеріп алып, сыңар иықтай құлап жүзіп кеттік. Суға малшынған киімдерің мен асынған қару-жарағың кейін тартып жүргізбей келеді.

Жағаға бәріміздең бұрын Володя мен Петр шықты. Володя Новороссийск қаласында туған, жасынан теңіз жағасында өскен, жүзімпаз жігіт. Петр өзінен ешкімді оздырғысы келмейтін мінезі бойынша, қазір Володямен тай-талас шығып жүр. Өзгеміз қырға шығып болғанша ол екеуі киімдерін шешіп алып, бұрай бастады. Қазір суға қайта түсетін болсаң да киімдеріңді бұрап, сығып «құрғатып» алуың да міндет...

Турасынан он километрден аспайтын Керчь мүйісінен қаңғырған бір ауыр снаряд келе жатыр. Батпақ жер ыңқынбай, шіміркенбей, бедірейіп қана бейжай қарсы алатын сияқты. Батпақты сүзе снаряд та түсті, біз де тұрған-тұрған жерімізге құлай кеттік. Бұрқырап атылған қою батпақ шолп-шолп етіп теңізге түсіп жатқаны естіледі.

Бәріміз де қою батпаққа былғанып қара бауырланып тұрдық... Әсіресе, Петр май батпаққа аунап тұрғандай

болыпты. Сылап-сипап, қадірлеп ұстайтын түксиген мұртын саусақтарымен сыпырып жатып:

— Мұндай иттікті көрген жоқ едім! — деді. Мұртынан еріндеріне келіп жиналып қалған батпақты былш-былш түкіріп жатып, ұрсып жүр...

Айқас кезінде снаряд, бомба сияқты нәрселерге солдаттың бойы үйреніп алады да, құлай кетер жерін «тауып» құлайды. Әрбір снаряд ысылдап, суылдап, тұп-тура саған келе жатқандай болса да солдат бір жағына қарай бұрылып үлгіреді. Ал, мынадай қаңғырма снарядтан аман қалғанын солдат ерекше бір тапқырлығым деп санайды. Снаряд жарылды да, жарықшақтары жан-жаққа қарай бытырап, ұша жөнелген топ бөденеге ұсап сыр-сыр етіп жоқ болды.

— Петр Афанасьевич, егер жаңағыңызға лайық жауапты кіші лейтенант Константин, қазақша Қайырғали Сарталиевич жолдасша қайтарар болсақ, ондай ит жауды арт жағынан сіздің тебіспен теуіп, әуелі Қырымнан айдап шығып, одан кейін тағы бір теуіп, әрине, дәлдеп теуіп, Берлиннің өзінен айдап шығаруымыз керек болар,— дейді Володя.

Менің шұбалаң сөйлейтінімді де жанай кетіп, Петрді ыза қылу үшін әдейі қабаттастырып қалжыңдайды. Петр үндемейді.

— Әрине, сонша қадірлі мұртты осынша былғап алғаныңызды өз оңтайсыздығыңыздан деуге де болады... Су қанша суық болғанмен, батпақтың жөні өзіне басқа ғой...— деп, Володя әлі Петрді әурелеп тұр. Петрдің кідірек мінезін танып қалған Самед, жолдастары босқа ілегісіп қалмасын дегендей, басалқа айтар үнмен:

— Су іштеңе емес-ау... суықтығын қайтерсің!.. Біздің өзбек халқы өмір бойы су ішінде жүреді. Ол бір рақат қой!.. Мынадай суық су мен суық батпақты мен де жан-тәніммен жек көрем! — дейді, әңгіме бетін өзіне аударғысы келіп.

— Оқа емес, Самед... Суық судан шыға келіп, қызу айқасқа киліксең, табан аузында жылынып кетесің! — дейді Володя.

Суық суға малшынып жүргеніміз қызу айқас үшін екендігін енді ғана ұғынып тұрғандай, бәріміз де сол жайды сөйлесіп кеттік. Қашан болар екен, қалай болар екен?.. Өзі суға балықтай жүзетін, кеудесінен жоғарғы жағына су тигізбейтін Володя бәрімізді де мазақтап қояды.

— Құрметті геолог, осы батпақтың астында да бірдеме болу керек қой, сіз құлағанда мұрныңызды батырыңқырай түссеңізші,— дейді Васяға.

Қалжыңға олақ Вася, жауапты оңай таба алмай қалып:

— Әрине, бірдеме бар... Тексерілген де шығар,— дей салады.

— Сен Таманьды суретке түсіргенде, Петяны осы күйінде түсіріп жүрме... Өзіңнің тістерің сақылдап тұрғаны да көрінбесін... Сені біреу судан жаурап шыққан арық теке екен деп қалар,— деп, Володя енді Сергейді айналдырып тұр. Су азабы өзгеміздің гөрі қаттырақ батқан жұқалау жігіт Сергей, тырс-тырс етіп тұрған тістерін қанша қатты басқанмен, тырсылдағын қойдыра алар емес. Жақсы қалжыңға ыржия бергеңде-ақ тістері бой бермей кетеді.

Орал тауынан келіп қосылған ұзын бойлы, Семен Зониннан аз-ақ аласа, Егор дейтін қартаңдау жауынгерім бар еді. Оны бәріміз де үлкен тұтып, құрметтеп жүреміз. Қатарға тұра қалғанда, оң жағымызда ылғи Егор одан кейін Самед тұрады. Володя өзгеміздің түйрей қалжыңдап, аяғында Егорды да сипай жанап қойып тұр:

— Сіз, Самед ағай екеуіңіз қандай теңізге кездессеңіздер де батып кетеміз деп қорықпаңыздар... Бұл маңда сіздің бойыңыздан асар терең су жоқ...— дейді.

Аққөңіл Егор бұған сене қоймаса да бойының ұзындығына сенетіндей кеңкілдей күліп:

— Біраз жерге дейін аяқтап-ақ көрерміз...— дейді.

— Ие, ие!.. Аяқтарың түбіне тимесе де, бастарың судан жоғары жүрсе болғаны, байтпайсыңдар...

Володяның қалжыңы ешкімге де жәбір емес, бәріміз де күлісіп жатырмыз. Жалғыз-ақ Петр теріс қарап тұрған бойы, бірдемені жаратпай күңкілдеп жүр.

Петя қазір қойын дәптерін батпақтан тазалап жатыр. Дәптерінің әр тарағын үрлеп қана ашып, ішкі көйлегінің арт жағын тартып алдына әкеліп, таза жерімен сүртеді. Петр дәптерін пилоткасының қайырмасына қыстырып, суға тигізбей ұстайтын. Снаряд түсерде өзі жерге алып қойған пилоткасының үстіне құлап, батпаққа батырып алыпты. Енді соны тазалап жатыр.

Петрдің дәптерінде соғыс басталғалы өз қолынан өлтірген жаудың есебі бар. Неше солдат, неше офицер өлтірді, неше танкы, неше машинаны өртеді, бәрінің есебі айырым-айырым жазулы тұр. Әрбір айқастан кейін, Петр өз қолынан құртқан жау күштерін бәрімізге бір анықтатып алады

да, дәптеріне жазады. Оның өлтірген «адам» күштері әлдеқашан екі жүзден асып кетті. Ростов, Новороссийск сияқты үлкен қалаларда болған айқастан Петр өз атына жаудың бір солдатын да қоспады. Ол түгіл, машинадан өзі теуіп түсіріп, өзі атып тастаған офицерді де қосқан жоқ. Ол «ортақ» офицер дейді.

Үлкен айқастарда, әсіресе, түнгі айқастарда жауынгер өз қолынан құртқан жауын көре де алмайды. Ал, бүкіл бір қаланы өз есебіне қосу, әрине, ыңғайсыз... Босатылған қалалар қолбасыларымыз бен генералдарымыздың есебінде болады дейді Петр.

Петрдің есебін қалжыңға араластырсаң, ол оның бір жанды жері. Володя оны ойын-қалжыңдарға еріксіз тартқысы келіп:

— Немене, Петя, есеп-қисабың былғанып қалған ба! — деп еді, Петр оған:

— Жоқ, жолдас... Мен есебімді таза ұстайтын адаммын. Есебім былғанған да жоқ, былғанбайды да! — деп дәптерден гөрі әріректі аңғартатын жауап қайырды.

Менің ойымша, Петр соғыстан өте бір қатал мінез алып қайтатын сияқты. Бос қалжың, еңбексіз, есепсіз уақыт өткізу Петрде болмасқа керек. Біздің ішіміздегі шын соғыс адамы да осы Петр. Бұл өзгеге қандай қатал тілек қойса, өзіне де соны қоятын адам. Оның хат алысып тұратын әйел нәсілі де жоқ, әйел әңгімесіне араласпайды да...

— Соғыстан кейін қандай жұмыста болсаң да, сенің бригадаңда тәртіп те болып бағар! — дейді оған Сережа.

— Сенің бригадаңда ше? Болмай ма? Жоқ, айналайын, соғыста қандай еңбектеніп жүрсең, бейбіт шақта да солай қимылдайтын боласың! Сен немене, келер соғысқа дейін демалысқа шықпақшы ма едің?

Біздің бөлімде Петрмен өзара ыңғайлас жүретін осы Сережа. Бірі толып жатқан кек пен қайрат, бірі қыздай биязы, әлде қай мінездерімен біріне-бірі ұнаған да, реті келсе, тізе айырмай жүреді. Сондықтан, Петрдің Сережаға қайтарған жауабында шанышқы да болмайды. Қайта, өзгеге сирек айтар қалжыңын Петр ылғи Сережа үшін сақтайтын сияқты.

Петр жаңағы жауабының өзі Сережаға тігірек тиіп кетті ме дегендей:

— Костя, мынаған шешеңнен келген хатты тағы бір оқып берші... Кәрі кемпір үш еркектің жұмысын істеп жүргенін көкейіне құйып алсын...— деді жылы жүзбен.

Әшейінде тұйықтау болғанмен, әңгіме еңбек жағына ауса, Петр қазбалап сөйлеп кетеді. Күні ертең трактор бригадасын бастап егіске шығатындай төндіреді.

— Көрсетер едім сендерге!..— деп құшырланғанда, қара жерді жосылта тіліп бара жатқан трактор көз алдына келетін сияқтанады.

— Бу Геленджек деген нәма?.. Онда да су бар ма екен? — деп, Самед Володяға қадалып тұр. Әуелі әдейі өз тілінде сұрайды да, артынан орысша айтады.

— Суы бұдан гөрі тереңірек, жағасы бес есе биігірек болады,— дейді Володя.

— Батпағы жоқ па, әйтеуір?

— Жоқ, батпағы жоқ. Мұрты бар жігіттерге қауіп емес..

Таманьның жайдақы жағасынан бізді Геленджек деген бір жерге көшірер білем деген хабар тарағалы екі күн болып қалды. Геленджек кейін қалған бір қойнау, жау көзінен тасарақ жерге барып әзірленетін болсақ, оның арты бірдемеге соқпай қалмас дегенді әр солдат та ойлайды. Тамань жағасындай тайыз да, тайпақ та емес, бір жер көз алдыңа келеді. Солдат еш нәрсені күн бұрын тәптештемейтін әдетімен бұл жайды көп сөз қылмасақ та, іштей бір биік жағаға, тереңірек теңізге кездесуге әзір де едік...

Терең теңіз бен жат жағадан мен де қорықпаймын. Бірақ осы батпақты қия алмайтын да бір себебім бар. Осында келгелі Ақботаның хаты келер күні-ақ келіп қалатын болып тұр. Айғай салсаң даусың жететін жерде сияқтанады. Анау бір алыстан қызарып көрінетін аласа төбелердің бірінің маңында Ақбота да бар сияқтанады. Соғыс аяғына жақындаған сайын барлық майдан тұс-тұстан толқындап кеп бір арнаға құйылмақ. Сол кезде Ақбота екеуміздің жолымыз да тоғысады. Осыны ойлап алдағы күнге сеніммен қарасам да, қазір Ақботаны бір көруге зармын...

Мен кейде өлең де айтып қоям... Әдейі өзіміздің жақтың әндерін салам. Таныс құлаққа шалынса-ақ тұра қалатындай етіп, аянбай шырқаймын...

— Көрінген сонадайдан Гурьевім...

— Бұл не, жазғытұрымның келіп қалғаны ма? — деп, Самед қалжыңдайды да, Володя:

— Бәрібір, жаппада отырып салған әнді жарың естімейді... Одан да төбеге шығып алып сал әніңді...— дейді.

— Бәрің де айғырдай азынағалы тұрсыңдар, ә? — деп, шорт кесіп, Петр шығып кетеді.

Шынында, әнді далаға шығып алып кергітіп салғым ке-

летіні де рас... Бірақ, оған рұқсат жоқ. Бір жұмыспен өтіп бара жатып, бір жаппадан шыққан таныс әнді естіп, Ақбота кіріп келсе, таңданатын да емеспін. Одан ар жағы әзір бұлдыр елестейді...

— Жолдас лейтенант, тіл қатуға рұқсат етіңіз! — деп, қолын шекесіне апарып, алдыңа әйелің келіп тұрса, сен не демексің сонда? Құшақтай аласың ба, әлде — рұқсат, деймісің?..

Етігі тізесіне дейін батпақ, сұр шинельдің етегінен лай тамшылап, басына сұр құлақшын киіп, иығына автомат асып алған келіншек бір түрлі ыңғайсыз көрінеді...

Оның үстіне, ол келіншек сенен гөрі үлкенірек офицер болып шығып, өзің атып тұрып, қолыңды шекеңе бұрын апарып қалсаң, қалай болар? Әйеліммен кездесудің бұл түрі онша ұнамайды да, ішімнен «отставить!» деп, басқа бір түрін ойлап қараймын.

Мысалы, мен шұлғауымды бүйірі қызарып тұрған темір пешке кептіріп отырып, «Сәулем-айға» неге баспаймын, оны Ақбота неге естімейді?.. «Сәулем-ай» мен егіз туғандай «Қалқам-ай» да бар ғой. Ақбота неге сыртта тұрып соған салып жібермейді?.. Нағыз «опера» болып шыға келмей ме сонда?.. Бірақ соғыс опера емес, кездесудің бұл түрі де ертегі сияқтанып, ізсіз өшіп, тез жоғалып кетеді.

Соғыс миллиондаған адамды туған-туысқанынан айырып жіберді. Қазір біздің үйде де жалғыз кәрі шешем ғана қалды. Қанша қайрат шеккенмен, оған да оңай болып қалған жоқ. Соғыс толқыны қазір бетін батысқа бұрды, сол жақ қанатында мен кетіп барам, оң жақ қанатында — Айдаш... Әлде қай жерде Ақбота жүр... Әлдеқайда емес, осы маңда екенін сезінсең де, кездесер кезің әлі жетпеген сияқты. Ақбота майданда болмай, елде болса, мүмкін бұдан гөрі жақынырақ, анығырақ сезілер еді.

— Көрінген Гурьевім...— дегенде, Ақботаны да көргендей болар едім...

— Құрметті командиріміз, сіздің жүзіңіздің не себептен мұңайып кеткендігін білуге болар ма екен?.. Қарауыңыздағы адамдарыңызға бұл мұңның қуаныш еместігін ескертсек, ызғарлы қабақтың кәріне кездесіп қалмас па екеміз?..— дейді Володя. Жаурап шыққан жүртты жылытам деп ол әлі қалжыңдап жүр.

— Шын жауынгер қайғы-мұң қапасына да түсе қоймас, достым. Жазғытұрым шақ қой, көшпелі бұлт әлі-ақ сейілер...— деймін, қалжыңға қалжың жауап қайтарып...

— Жау қапасына күшпен апара алмас батыр, жүрек торына өзі барып түсер... Советский солдат, содан сақ болыңдар деген Хожа Насреддин...— деп, жартысын орысша, жартысын өзбекше сөйлеп, Самед ағай да мені қытықтап қояды.

Хожа Насреддин жайында Самедтің аузы қыбыр етіп қалса болғаны, бәріміз оны қоршап ала қоямыз:

— Тағы бір әңгімесін айтшы!

— Айды қалай аспанға шығарғанын айтшы!..

— Жоқ...— дейді Самед айтқысы келмесе.— Қайық қазір айналып келіп қалады...

— Үлгіресің, Самед... Ана топ судан жаңа шығып келе жатыр... Айт...

Айтқысы келсе, Самед орнығып отырып алады да, қайғылы бір әңгіме бастайтындай түсін суытып, тартып отырған темекіңе дейін тастатады. Содан соң шұбырып әңгіме кетеді. Өзі айтып, өзі күлмей, еріксіз жұртты күлдіреді. Оның айтқандарының көбі Хожа Насреддиннің әңгімелері емес, өз әңгімелері екенін анда-санда бір-ақ ұстап қаласың. Хожа Насреддин Отан соғысының барлық майдандарына барып, солдаттарға фашизмді түсіндіріп жүреді. Тегеран конференциясына қатынасып, Черчилльге екінші майдан ашу жайында қитұрқы сұраулар береді:

— Қалай ойлайсыз,— дейді Хожа Насреддин Черчилльге,— екінші майдан неліктен созылып кетті?

— Уақыты жетпей жатыр...— дейді Черчилль оған.

— Мен уақыты өтіп кеткен шығар деп ем...— деп Хожа Насреддин жүре береді...

Бұл жолы Самед жайланып отырып алып, әңгімесіне кіріскенше, қайту белгісі беріліп қалды да, жаппамызға қайттық.

Самедтің кім екенін мен де түгел біліп болғаным жоқ. Алғаш көргенімде жабырқау адам ба деп қалып ем. Содан бері ылғи бақылай жүремін. Ол бізге толықтыру тұсында келіп қосылды да, одан бергі арпалыстарда сырласуға қолымыз тиген жоқ. Барлауға шыққанда, айқас үстінде Самедтің ақылды да, қажырлы да жауынгер екенін байқадық. Алғашында жабырқау көрінген адам, енді қалжыңқұмар, күлдіргі айтқыш, әңгімешіл болып кетті.

— Сталинградта біз бұлай ұрғанбыз! — дегенін естігеннен кейін, мен Самедпен кеңірек бір сөйлескім келіп, талай жағалатсам да, уақыт болмап еді. Орыс тілін жақсы білсе де, күлдіру үшін әдейі бұра сөйлейтіні бар. Мұғалім бе, аг-

роном ба, есепші ме деп жүріп ем, аяғында киномеханик болып шықты.

Самед бар тапсырманы ерекше бір жеңілдікпен, қитықсыз, қиналыссыз орындап қайтады. Молла Насреддин ұйықтап қалмаса, бірге барып қайтайық деп кетеді де, бар жақсылықты жинап-теріп соған беріп, өзі аңқаусып:

— Молла маған көнбеді, осылай орындады. Келесі жолы жалғыз барамын...— дейді.

Қынжылыс кездерде ерiксіз күлдіріп, қандай ауыр күйзелісің болса да, тез тарқатып жібереді. Бізге қосылғаннан кейін бірер сағаттан кейін-ақ барлық жауынгерлермен сен деп сөйлесіп кетті. Командирі болған соң маған сіз деп сөйлессе де, көзі: «кел, сен деп сөйлесейік»— деп тұрады.

Таманьды жаудан арылтып болған күні, мен Самедке жақынырақ келіп отырып темекі ұсындым.

— Молла Насреддин «құранға сене бермеңдер — құр қаласың»— деген екен, әкеліңіз,— деп, темекіні орап жатты да:

— Гвардия лейтенанты ортақ Сарталиев, бұл Самед неткен чудак білейікші деп ойлайды ғой... Солай ма?..— деді.

Мен ұсталыңқырап қалып:

— Жоқ, жоқ, Самед-ака... Көп әңгімеңіздің бірін айтқызғым келіп еді... Сонша көп әңгімені қайдан біле бергенсіз?..— дедім.

— Сталинградта ескі бір досым кездесіп қалып, содан үйреніп едім,— деді Самед.

— Иә, Сталинградта болғаныңызды аңғарып едім.

— Иә, болдық қой...— дегенде Самедтің қабағына бұлт айналып тұра қалғандай, жаңағы жарқын жүзі көмескіленіп, құлази қалып еді.

— Сталинград жайын әлі бір айтқан жоқсыз... Кавказ майданында болсақ та біз де Сталинград үшін алысып едік, Самед... Ертеден бір бөлімде екенбіз... Айтшы көргендеріңді,— деп, жолдастардың бәрі де Самедті қоршап алды.

— Оны сізге бір солдат айтып бере алмайды...— деп бастады Самед.— Бір солдат түгіл, бір полк та айтып бере алмас...— Тағы да аз кідіріп, ойланыңқырап қалып, содан кейін тоқталмастан сөйлеп кетті:

— Үш ай һәм үш күн мен бір орыннан қозғалмастан тұрдым... Үш ай, үш күн бойында көз жетердегі қираған дүниені түгел көрдім... Кейде мына бір бұта қашан жұлы-

нар екен, ана бір сым қашан үзілер екен дегендей, әр күн айналамды бір түгендеп қоятын едім. Кетіліп құлап, кеміп бара жатқан қаланы көріп тұру оңай да емес, жолдастар... Айтып беру одан да қиын,— деп Самед тағы тоқтап қалды.

— Айт, айт, Самед аға...

— Айт!.. Бір батальон генералдарды жинай алсаңыз, солар ғана түгел айтып бере алар. Мен солдатпын ғой, менің бақ қаным автоматтың қарауылына қонар нәрселер болды. Граната лақтырар кезеңді бақтым. Осы халде көргенімнің өзі де бір солдат айтып бітірер әңгіме емес еді... Үш ай, үш күн ішінде табан аудармаған жерімді ғана айтайын. Өзгесін мыңдаған қалам ғана айта алар,— деп, Самед шылым түтінін кеудесіне қарай қатты бір тартып қойды.

— Қаз-қатар орнатылған бағаналары бар, тұтас шыныдан құйылған терезелері қақпадай дерлік, мәңгі тұрарлық көркем бір үйді қорғау бізге жүктелген еді... Мен пулеметімді алып үйдің төбесіне орналасқан күні, денесіне бір сызық түспеген үй еді. Үш күннен кейін үйдің бір қабаты құлап, бұл төрт қабат үй болып қалды. Содан кейін үй ортасынан бір опырылып, екі таудың арасындағы аңғарда қалғандай болдық. Осыдан бастап, үй кетіліп құлай берді де, бірімізді-біріміз кірпіш астынан суырып алып жүріп, орын ауыстыра бердік.

Бір жақ бетіміздегі қала үйлері түгел қирап, жалғыз сау тұрған театр үйінің тасасына түсіп кетті. Күн сайын опырыла түсіп, сағат санап аласара түскен үйдің ең астыңғы қабатына түскенімізде әлі он-ақ күн өткен екен... Әлі сау тұрған бірер қабырға тіп-тік болып аспанға қарап тұр. Сау қалған бағаналар заводтың мойнындай сораяды. Қала қирап құлаған сайын, сау қалған қабырғалар мен бағаналар ұзара түскендей көрінеді. Сынған кірпіш төбе-төбе болып үйіліп жатыр. Біз осы үйді қорғадық. Үш ай, үш күн бойы ешкімге бермедік. Әрине, сүйегін бермедік...

Самарқандта болғандарың бар ма? Жоқ па?.. Ақсақ Темір бір жорыққа кеткенде, ең сұлу, ең сүйікті әйелі Биби ханум жиһангердің оралып қайтуына әдемі бір мешіт салдырған ғой... Самарқандтың бар мешітінен асырып, сұлу етіп салдырыпты. Сол мешітке осы күні қарасаңдар, қирап қалғанына жаның ашиды. Заман сұлуды аямапты, әр ғасыр бір сүйкеніп өтіп, ақырында құлатыпты... Ол содан бергі алты ғасырдың ісі! Көз алдымызда күл-талқаны шыққан қала үш-ақ айдың апаты еді. Үш ғасырға тұратын үш бесжылдықта туған көркем қала үш айда талқан болды. Біз

қорғаған көркем үй сол Биби ханум мешітін еске түсіретін еді. Қызғылт мрамордан жасалған бағаналар күле қарап тәкаппар тұрғанмен, қалаға тура қарай алмайтындай едің.

Үш айда бір ротадан тоғыз-ақ жауынгер қалдық. Адам кескіні жымиғанда қандай болатынын, қуанғанда қандай болатынын ұмытып та кеттік... Біреуге-біреу қалжың айтқанда адам даусы қалай шығатынын да ұмыттық!.. Бар өмір, бар дүниеміз,— аңдып отырған алақандай алдың ғана.

Немістер бізге қарсы бір батальон автоматшыларын шабуылға шығарғанда, біз жеті-ақ адам қалып едік. Командир мені жәрдем сұрауға полк штабына жіберді. Арамызда бес-ақ үй, бес-ақ үй емес, бес-ақ қызыл төбе болатын... Ұшқан кірпіш, құлай берген темірлердің арасынан өтіп полк штабына жеткенше жарты сағат өтті. Жәрдем ала алмадым...

— Көрші батальон қысылысқа түсіп қалды. Жәрдем етіңдер! — деген әмір алып қайттым...

Мен қайтып келсем, біздің жауынгерлердің басына ақырзаман орнап қалған екен. Ең соңғы, ең күшті жәрдем өзім ғана екемін... Манағы айтқан ескі досым да осы арада кездесті...

— А, Самед!.. Сен күлуді ұмытқанбысың? — деді.

— Ол немене? — дедім мен аң-таң қалып.

— Ол немене?.. Өлімді жеңер досың емес пе!.. Ұста қолымнан, Самед!.. Жауды міне былай ұрар болар!.. Лақтыр, лақтыр гранатаңды... Автоматыңмен оң жағыңды бір осып қал.... Міне осылай, міне осылай, Самед!.. Қане, қалай шыдар екен, көрейік!.. Күл, айғайла, Самед! — деп, Хожа Насреддин біресе гранатасын лақтырып, біресе автоматпен көсіп-көсіп алып, алдымды ашып берді.

Хожа Насреддиннің айғайы мен күлкісінен көп қол келіп қалған екен деп фашист батальоны қашып берді... Сол үшін Хожа Насреддин Ұлы Отан соғысының Бірінші Дәрежелі орденін алды. Маған да сол берілді. Содан бері Хожа екеуміз һаман қол ұстасып жүреміз. Менің барлық әңгімелерім де сонікі... «Я, ханнан!» һәм сонікі!..— деп, Самед қуланып күліп қойды.

— Жақсы жауынгер екен молла Насреддин...

— Енді біздің қатарда тұрып соғыссын!..

— Жақсы жауынгердің артығы болмайды,— десіп, бәріміз Самедтің қолын қысып, мойнынан құшақтап қалдық.

Екі саусағының арасына қысылған бойы жанып таусылған шылымын Самед енді ғана лақтырып тастады да:

— Бу Алдаркөсе һәм осында келіш керек...— деді.

Содан бері Самед бізге ең қадірлі аға да болып кетіп еді...

Геленджекке көшеді екеміз деген хабар жарты-ақ сағатта шынға айналды. Таманьның батпағынан аяғымызды сорпылдата суырып әрең құтылып, катер қайыққа бір мініп едік, содан қайтып оралған жоқпыз ол маңға..

Таң жаңа атып келеді. Түннің бар қараңғылығы жар астына жиналып қалғандай, теңіз жағасы тіпті қарауытып кетіпті. Толқынсыз су қорғасындай ауыр сезіледі. Қайықтың екі езуінен есілген су шымырлап қана қайнағандай, сыңқ-сыңқ етеді. Қазір суға күмп беретініңді сезініп, бар денең ширығып, тітіркеніп қояды.

Қайық биік жарлы жағаға жақындап келді де, жамбастай бұрылып, қайта шалқайды. Құшақтасқымыз келгендей құшағымызды аша, тұнжырап жатқан суық суға біз де қойып кеттік. Әлдеқайдан сүңгіп шыға келген көп қайық тып-тыныш жатқан теңізді шайқап-шайқап жібергендей сезіледі. Жан-жағымыздың бәрі топырлап суға түсіп жатқан жауынгерлер. Тоғытқан қойдай, бастары ғана қылтыңдап, жағаға қарай жүзіп барады. Теңіз беті шұбартып кетіпті... Жағаға бұрын шыққан жауынгерлер тас жағаны шаңқ-шаңқ еткізіп атып та жатыр.

Іштей бәсекесі бар Петр мен Володя қатар жүзіп барады. Жүгі ауыр Петрден Володяның әлдеқашан озып кететін жайы болса да, әдейі алыстамай, қатар шыққалы бара жатқанын мен де аңдап келем. Бойлары ұзынырақ Егор мен Самед едәуір жерден-ақ аяқтай бастап еді, «жүзіңдер!» — дедім, әмір үнімен.

Екеуі су бетіне қайтадан созыла құлап, жүзіп кетті... Біз жағаға шығып үлгіргенше жүйткіп есіп қайық та қайта келіп қалды. Сен де асығыс жүзіп кеп қайықтың ернеуіне жармасасың... Осылай, үш рет жағаға шығып, үш рет қайыққа міндік... Киім біткен дегенге жабысып, темірдей қариды. Сыртың ғана емес, шегің мұздап кеткен сияқты. Көгеріп кеткен еріндер қыбыр-қыбыр етіп орнында тұра алмайды:

— Се-се-сен...

— Ме-ме-мен...— деп сөйлесеміз...

Манағыдай емес, енді жағаға қарай ұмтылғанда Володя шортандай ағып, Петрге қарай алмай, бұрын шығып ке-

тіп жүр. Петр одан бір-екі рет бұрынырақ оқ шығарып еді, енді Володяға ере алмайтынын көріп, ызаланып алыпты. Құлаштай жүземін деп, пилоткадан басқаның бәрін су қылып болған соң, аянбай қимылдап, Володяны қуа жүзеді.

Бәрімізден әлсізірек Сережа теңселіп қалды. Биік жағаға тырбаңдап әрең шығады. Әлі бір оқ атып үлгірген жоқ... Ол бақадай тырмысып биік жардың ортасына жеткенше, қайық келіп қалады да, Сережа артымен сырғып кеп суға құлайды...

Үшінші реттен кейін бір сағат демалыс беріліп, қырға шықтық. Әркім бір жартасты ықтай шешініп, киімдерін бұрап, сығып, кебініп жатыр. Қырауытып, түксиіп тұрған тасты жаға теңізден де суық сияқты. Қызуы жоқ күрең күн көтеріле беріп, қалың бұлттың арасында ықтай қойғандай, қайтып көрінбей кетті.

— Мұхаммед пайғамбарым арақыны харам деген...— деп, Самед ақ сауытты аузына апара жатыр. Тістері сауытқа сақ-сақ тиіп, спирт езуінен тамшылап кетті.

Болдырған аттай тізесі тізесіне соқтығысып, дірілдеп тұрып Сережа қыр көрсетеді:

— Кешке дейін бәріңмен де теңесем әлі... Етігім үлкен болып су көп құйылып кетіп жүр ,— дейді, лақылдатып етігінің суын төгіп жатып.

Киімімізді бұрап, сығып, қайта киініп алғанмен, әлі жылына алмай, бір кішкене алаңды айнала жүгіріп, жер тепкілеп жүрміз... Өзгемізден гөрі баяуырақ Егор шалбарын енді ғана бұрап жатыр.

— Аямай бұра, Егор, қайтып су өте алмайтын болсын,— дейді оған Самед.

— Ә?..— дейді де Егор шалбарын бұрай береді.

Әбден жылыну үшін ішкі бір отты тұтатып жіберу керек. Ол адамның күлкісі ғой. Самед сол отты тұтатқысы келіп:

— Алла тағаланың екі жамағаты болыпты...— дейді. Орысша әдейі бұрып айтқандықтан, мұнысы тіпті өрескел шығады:

— Ортақлар, у аллаха, была два жена...

Өрескел басталған әңгіме еріксіз күлдіріп, езу жиғызбайды. Жалаңаш жартастар қосыла сақылдап, жағадағы жанның бәрі бізге қарап қалыпты...

— Немене, нанбайсыңдар ма?..— Самед өзі ғана күлмей тұр.

Әріректе тас шоқының күнгей бетінде отырған үш адам әуелі біздің сақылдап күлгенімізді естіп, бірер қарасып қалған сияқты еді, енді тура осылай қарай келе жатыр.

Аяғын азырақ шалқақ басатын капитан Мирошникті танидық. Қасындағылары солтүстіктен келгендей қолбақ киінген адамдар.

Киініп, үлгіре алатын жайы жоқ Егорға «жартастың ар жағына тасалан!» деген белгі бердім де өзге жауынгерлеріме:

— Смирно! — дедім. Жүндес саны қарауытып, құйрығы қызарып кеткен Егор жартастың арғы бетіне қарай бүкшеңдеп барады.

Өз тізелерім де біріне-бірі соқтығыса береді. Жақындатсам — бірігіп те тұра алмайды, тиіп-қашып, түртінісіп тұрғылары келетін сияқты... Жауынгерлерім де сымдай ширатылғанмен, арттарынан біреу түртіп қап тұрғандай, денелерін тұрақтата алмай тұр.

Қолбақ киген екеудің бірі, жақындай беріп әуелі тоқтаңқырап бір қалып, содан кейін екі иығы жарқ-жұрқ етіп, тезірек басып тура маған қарай тартты. Соғыстың айырмайтыны да жоқ, кездестірмейтіні де жоқ, бұл келе жатқан... Шеген екен! Аспан қыраны, әуенің ақ иығы, подполковник Шеген!..

Алау-жалау ыстық бір леп бүкіл денемді өртей жөнелгендей болды. Көзіме көзі бір ғана түсіп кетіп еді, діріл ұмытылып, басым тәкаппар көтеріліп, екі иығым Кавказға теңдескісі келгендей, сіресіп қалыппын.

Келгендердің ішіндегі ең үлкен офицер сол болғандықтан, Шеген:

— Вольно!..— деді. Даусы самолеттің қанатындай жайқай шықты...

Содан соң Шеген Мирошникке бұрылып:

— Жолдас гвардия капитаны, менің інім сіздің қарамағыңызда екен,— деді.

Құшақтаса кету, сүйісу сияқты нәрселер болған жоқ... Біріміздің-біріміз арқаға да қағысқан жоқпыз. Жауынгерше амандастық. Бірімізге-біріміз бір ғана қарадық та, қайсымыздың қалай соғысып жүргенімізді танидық. Екі жағымыз да риза болғандай, жымидық та қойдық...

Шеген екеуіміздің жолымыз талай тоғысқан екен... Біз жаумен табан тіресіп окопта отырғанда, Шеген төбемізден талай өтіп, алдыңғы жақты талқандап қайтыпты. Ростов, Кавказ, Кубань, Новороссийск қаласы... Шеген екеуміз

бұл жерлердің бәрінде де бірге соғысыппыз. Мен жерде, ол аспанда болғанмен, біріміздің көргенімізді біріміз жатқа білетіндей екеміз.

Шеген баяғы бір хаты есіне түсіп кеткендей:

— Бұл соғыста менен гөрі сенің көргенің көбірек болар... Майдан өмірінде жоғары шыққан сайын көретінің де көп бола бермейді екен...— деді.

Мен үндемедім...

— Неге үндемедің?.. Әлде мені баяғы жоғарысынан безе бастапты деп қалдың ба?.. Жоқ, Костя, мен ол жоғарыдан бұл дүниеде безбесем керек, тек соғыс қазанының төменде қаттырақ қайнайтынын айтамын,— деді.

Әңгіме өзінен өзі жылжи отырып, баяғы балалық шақ-қа барып қалыпты. Бір кезде Шегенге айтуға ұялған балалық шақты екеуміз де сағынып қалсақ керек. Соғыс та, есейгендігіміз де былай қалып, Жайық жағасын кезіп кетіппіз...

— Гурьевке алғаш келген күнің есіңде ме? — деді Шеген. Көз алдына сол жаз түгел елестей қалғандай жүзі жылынып, маңдайына түскен ажымдары таралып, жорғалай жөнелгендей болды.

— Шеген аға, ол менің бар өмірімнің бірінші күні еді ғой. Оның ар жағында да, бер жағында да ұмытқан күндерім толып жатыр, бірақ тап сол күн түгел есімде,— дедім.

Ол жиырма сегізінші жылдың жазы еді. Одан бері он алты жыл өтіп, қазір қырық төртінші жылдың март айында Қара теңіз жағасында тұрсам да, ескі Гурьев сол күйінде көз алдыма бір келіп кетті. Біріне-бірі сүйеніп тұрғандай, тақай салынған қоңырқай үйлер. Снаряд ойып кеткендей тесіліп, үңірейіп тұрған төбелер. Кейбір үйдің төбелері қайқайып, кейбір төбелер бір жағына қарай еңсеріліп кеткен... Шаң-шұң еткен базар... «Қалтаңа қолыңды салып ақша алып бер» деп тұрған дүкенші, үлкен ақ шүберекті менің басыма сілкіп тұрған шаш алғыш...

Қала үйлерінің сонша сығылысып тұратыны, қала деген базар шығар деп ойлайтын едім ол кезде. Әрбір сатарман бірін-бірі аңдып отыру үшін, біріне-бірі әдейі жақын отыратындай көрінетін. Бытырап жатқан ауылдан келген бала қаланың сонша таршылығына көзі үйрене алмап еді.

Ауыл жарықтық балалары үшін, балалар салғандай ғана баспана еді ғой... Қарамұрт сені: бірдеме Ғалиді шақырып кел, деп жұмсайды.

Біздің ауылда бірдеме Ғали көп. Сондықтан сен қайсысын деп сұрайсың... Ол кездегі ауылда дімкәр адамдар да көп. Сен:

— Ақсағын ба, соқырын ба? — деп сұрайсың. Қарамұрт саған:

— Пұшығын,— дейді. Әркімнің өз атынан гөрі аурулығы мен дімкәрлығы, жоқшылығы атаққа шығып кеткен. Ұят-ау, жәбірленер-ау, деп ешкім ойламайды да...

Осындай бір белгісін анықтап алып, жүгіре жөнелгенінде саған бөгет болар да еш нәрсе жоқ. Бір ала төбеттен аттап өттің, бүйірі солып кешке дейін байлаулы жатқан бір бұзаудың үстінен де қарғып кету керек... Әлдекімнің жермен-жексен боп жатқан жер үйінің төбесінде ойнап жүрген лақтарға да соға кету керек...

Сондай жер үйлердің бірінде мен де өстім. Неғып басып қалмаған, басып қалса, үнің де шықпас еді-ау деген ой кейін балалар үйінде келетін еді.

Сондай үйдің бірінде Шеген де туып-өскен, сондықтан, екеуміз бір ауылда туып-өскендей, балалық шақтан еске аларымыз да көп екен. Кейде сондай бірдемелерді еске алудың зияны да жоқ. Өйткені, таң алдындай буалдыр өткенге ілесе, жазғытұрғы науетек дүниедей бүгінгі көркем өмір көз алдыңа келеді.

— Анау милиционер ағай қайда екен осы? Бізді оқысын деп жанын салатын еді байғұс! — деді Шеген.

— Ол сегіз жылдан бері біздің колхоздың председателі!

— Қойшы, ей? Адресін берші маған. Алғыс айтуға қарыздар бір адамымыз сол кісі еді ғой. Тым болмаса, суретімді жіберейін,— деп Шеген қойын дәптерін суырып алды.— Таныса отыр...— деп, маған өзінің әйелі мен екі жасар қызының суретін ұсынды.

— Қызымды ешкімге бермеймін! — дегендей, жас келіншек қызын қатты құшақтап, жан-тәнімен аймалап түсіпті. Келте мұрындау кішкене бала әкесіне тартқан, елеңдеп тұрғандай, сергек.

— Айжан сені жақсы біледі... Былтыр барғанда бір ай бойы сөйлегенім сен болдың. Баяғы Бораштың қарындасы... Бораш өзі Алматыда,— деді Шеген.

Тағы да соғыс толқыны бір арнаға бетін бұрып, бәріміздің тоғысар кезіміз жақындағандай сезіліп кетті.

Шеген қойын дәптеріне менің адресімді де жазып алып, маған өз адресін берді. Кішкене тарақ қағазды төртке бүк-

теп, мен пилоткамның қайырмасына тықтым. Ең қымбаттымдай мықтап тықтым.

— Енді бірімізді-біріміз жоғалтып алмайық, Костя,— деді Шеген ең жылы үнмен.— Мүмкін, Берлинге де бірге кірерміз. Кем болса, он рет суретке түсерміз сонда! Ал, көріскенше!..

— Берлинде ме?

— Неге?.. Арамыз жақын... Мүмкін, алдағы бір айқаста бірге аттанармыз! Әуемен баратын болсаңдар, менің де керегім болар, Костя!..

Осыдан біраз күннен кейін біз суға да үйреніп болдық, биік жағаға тез жорғалап шығуға да үйреніп болдық. Сережа да қалыспайтын болды. Самед Қара теңізді мақтап қояды:

— Баламның балаларының да суықтан сүйегі сырқырамас...— дейді.

— Тез киімдеріңді ауыстырыңдар,— деп старшина келіп тұр.

Қару-жарағымызды кеше түгендеп алғамыз... Енді киімді түгел ауыстырып жатқанымызға қарағанда, қайда аттансақ та бес қаруымызды сайлап алып аттанатын сияқтымыз.

— Берлинге жетуге әлсі ұлтандар да шыдамаса...— деп, Сережа тоқтаңқырап қалды. «Онда соғыстың ұзай түскені»,— дегенді әркім өз ойымен қосып жатқан сияқты.

— Берлиннен асып кетуге де шыдар... Бірақ тезірек басарсың аяғыңды...— деп, Самед әлденені аңғартқысы келеді.

— Қайда барар екеміз, қайда аттанар екеміз? — деп ешкім сұрамайды.

— Ал, батырлар, көптен іштерің пысып жүр еді, жүріңдер,— деді капитан Ревякин, бізге келіп.

Біз келсек батальон түгел сапқа тұрып қалған екен. Сап-сап соққан толқындары төңкеріліп, Қара теңіз аса бір кәрлі қабақ сездіреді. Кернеген кек, түйілген қабақ болса, тас жағасын тулай тепкілеп жатқан теңіз түсі соған леп қосқандай.

Ревякин жоғарғы бас командованиенің бізге арнап берген бұйрығын оқып тұр. Жаудың табандап бекінген Керчь қаласының желкесінен бүгінгі түні десант түсірілсін делінген.

Қолбасшының артынан ерген әскеріндей болып, қолының арт жағынан біз де қолымызды қойдық.

Біздің дивизияға арнаулы әмір берілуі де, ол әмірге әр солдаттың қолы қойылуы да әдеттен тыс бір айқастың жайын айтып тұрғандай еді.

Майданға ең алғаш аттанар күндегідей күңіреніп ант етіп, түнгі Қара теңіздей түнеріп, сол жерден теңізге қарай жүріп кеттік...

8

Қара теңіз бұрқ-сарқ етіп қайнап жатқандай... Ай сәулесінде ақжалданып төңкерілген жота-жота толқындардың қырқасында катер қайықтар шортандай ғана көрінеді. Езуі көпіріп, долданып алған Қара теңіз, бізді жауға аттандырардан бұрын өзі бір сынап алғысы келгендей, тас жағасына тік шапшып, асаудай тулап жатыр. Қайықтарды сүмеңдетіп айдап жағаға әкеліп тоса береді де, аяқ сала бергеніңде жұлып үйіріп әрі алып кетеді. Жүздеген катер қайықтар үйір-үйір шортандай жүйткіп жақындап келеді де, қарауытқан биік жағадан үріккендей жөңкіліп кейін қайтады.

Теңіздің өкпек суық дем алысын бақайшағыңа дейін сезініп, бар денең түршігіп қояды. Қазір-ақ үсті-басымыз малмандай болып, жаураған қойдай бүрсиеміз-ау деген ой барлық қозғалыс қимылыңды тұсай бастапты.

— Әзірлен!— деп, қасымыздан айғай салған капитан Мирошниктің даусы арғы бір белдің астынан шыққандай, құмығып естіледі. Қатты жел айғайды ұйпалақтай қуып, ұйтқытып айдап, жоғары әкетіп бара жатқанын көзіңмен көріп тұрғандай боласың...

«Әзірлен!» деген айғай шыға бастағалы едәуір болып қалды. Солдат манадан әзір тұрса да, теңіздің бір қатты толқындап кеткен шағына кездесіп қап, аттана алмай жатырмыз. Әлдеқайда үдере көшкен жүндес бұлттардың шудасына оралып қалатындай ай да сүрініп-қабынып әрең жылжып барады...

Мана, кешке жақын Шегенге хат жазып отыр едім, жүзінде аздаған қобалжу бар капитан Ревякин келді. Алдымызда тұрған аттаныс жайлы келген екен. Бұл сапарымыздың қауіпті жақтарын бұрын талай айтса да, әлденені ұмытып кеткендей, тағы келіпті.

— Темекің бар ма?..— деп менен сұрады да, Ревякин өз қалтасынан темекісін суырып алды... Мұндай мінезі біреуміздің қарабасымызға арнаулы сөзі боп келгенде байқалатын еді. Мен соны күттім. Ол сөзін кейін айтатынын аң-

ғартқысы келгендей, Ревякин темекісін қасына алып қойып, бұрын талай айтқан сөздерінен бастады:

— Жаудың желкесінен түскелі бара жатырсыңдар... Сендер қадалар найзаның ұшысыңдар, сабағы теңіздің осы жағасында болар...— деп, Ревякин, біраз кідіріп барып, айтатын сөзі барлығын аңдатып, темекісін орай бастады.

— Біз сол найзаның ұшы болғанмен сабағымыздан үзіліп түспеспіз деймін,— дедім мен, әңгіменің аяғына тезірек шыққым келіп.

«Солай деп ойлайсың ба?» деген көзбен Ревякин маған бір қарап қалып:

— Азды-көпті бір уақыттың ішінде байланыс үзіліп қалуы да мүмкін...— деді.

Ревякиннің ендігі көз қарасында «сондай күйге ұзақ шыдай алармысыңдар?»— деген сұрау тұр еді. Мен сонысына жауап бергім келіп:

— Ол ескерген нәрселіз деп несін айтайын, жолдас капитан... Сынға түсер жалғыз ғана шыдам болса, бұрынды-соңды берілген өнегелер бар ғой... Көреміз де! — дедім. Әлденеге Ревякинмен әдеттегі әскер тілінен басқашарақ бір сарында сөйлескім келіп кетті. Бірақ бұл аттаныс алды еді, капитан ол сарынға баса алмады.

Жауды Қырым өлкесінен біржола айдап шығу үшін, әуелі Керчь жағасына тұяқ іліктіру керек. Біз соған аттанғалы жатырмыз. Артқы жақпен байланыс үзілсе ондай күйге шыдай білу үшін жалғыз ғана «жан құрбан» деген жетпейді... Ревякин осыны айтқалы келген сияқты. Қазбалап қадағаласпасақ та, ең соңғы аңғарысқанымыз да осы болып еді...

Біздің бөлімнің мұндай жайларды айтқызбай ұғатынына риза болып, Ревякин:

— Ал, қырандар, оң сапар тілеймін. Әмір — аман көрісу болсын! Енді азырақ үй іштерін еске алайық...— деп, сумкесінен бізге келген хаттарды алып бере бастады.

Тұмарша бүктелген үшбұрыш хаттар ұзақ сапар шегіп келіп, ең жақын адамдарының бір ауыз болса да жан сырын әкеледі. Амандық-саулық тілеумен бірге қажыр-қайрат қосады. Соғыс тұсында қуаныш-күлкісі тасып-төгіліп жатпағанмен, елден келген хаттар уайым-қайғы әкелген емес.

Ревякиннің көзі мені де бір жанап өткеннен маған да хат барын түсіндім. Ақботаның хаты екенін де білдім. Өйткені, менің «үйлі-баранды» жайымды Ревякин де біледі. Ақботаның қолын да таниды. «Мынау шешеңнен, мынау әйе-

ліңнен» деп қалжыңдайтыны да бар. Ревякин бұл жолы да сонысын істеді:

— Әйеліңіздің хаты осында қуып жетіпті... Шешеңнің хаты Қырым асып барып жететін болар,— деді.

— Қарағандыда сенің кімің бар еді?..— деп бір хатты Васяға беріп жатыр...

— Жауаптарыңды бүгін қайтарыңдар. Қазір жазсаңдар тіпті жақсы...— деп, Ревякин кетіп қалды. «Қазір жазсаңдар тіпті жақсы» дегені аттанар уақытымыздың жақын екенін аңғартқаны еді...

Ақботаның хатын ашып қалғанда, аз-ақ жүгіре жөнелмедім...

Хат сол күні жазылып, сол күні менің қолыма тиіпті!.. Олай болса, Ақбота осы маңайда жақын жүргені ғой?.. Айғай салсаң еститін жерде болғаны да!.. Әлденеге біз бүгін аттанбаспыз, ертеңге дейін Ақботаны тауып та аламын... Кездескен деген осы болар. Осынша жақындасып келіп кездеспейтін, біз романдағы емес, өмірдегі адамдармыз ғой деген ой келеді.

Сонда да, әлдеқалай болып кетер деген оймен, Ақботаға хат жаздым. «Шеген дейтін ең жақын ағам бар, енді сені біраз күн соған тапсыруға тура келіп тұр» — дедім. Мұным, әрине, әлдеқайда аттанғалы жатқанымызды аңғарту еді. Екінші хатты Шегенге жазып, бірінші рет бар сырымды айтып «Ақбөкенді Ақиыққа тапсырдым» дедім... Енді біріне-бірінің адресін жазып жіберуім-ақ қалды.

Ақботаның адресін Шегенге жазып болып, енді пилотканың қайырмасында жүрген Шегеннің адресін ашып қалғанымда, дәл алдымнан найзағай жарқ етіп қалғандай болды... Екеуінің адресі де бір екен!.. Майдан почтасына қойылатын төрт цифрдың төртеуі де бірдей! Тек; цифрдан кейін қойылатын әріп қана басқа — бірінікі «Д», бірінікі «А»...

Соғыс қай бөлімде, дәл қай жерде екенін де айтуға тыйым салып қойған еді. Мен Ақботаға өз жайымды аңғарта жазсам да, Ақбота ол жағына берік болатын. Осы күнге дейін майданда не істеп жүргенін, қай жерде екенін аңғартқан емес-ті. Енді, міне, дәл аттанарда ғана қақ қасымнан даусын естіп қалғандаймын...

«Жел мен бұлт, дауыл мен боран оқуын» оқыған адам әуе әскерлерінің ішінде болатынын бұл күнге дейін ойламаппын да!.. Ол ойыма ерте түссе, Шегенге тапсырар едім де, ендігі кездескен де болар едік...

— Бірінші тоқсанның жоспары жарты ай бұрын жиырма үш процент артығымен орындалыпты! — деді Вася, кенет маған бұрылып...

— Жиырма үш?.. Немене жиырма үш? — дедім мен аңғара алмай қалып.— Қай майданды айтасың?..

— Немене жиырма үш?!.. Сен немене, аспаннан түсіп отырмысың? Аспанға кетіп бара жатқан бетің бе еді? Бірінші тоқсанның жоспары болат та!..

— Бірінші тоқсанның?..

— Иә, бірінші тоқсанның! Екіншіге әлі кірмегенімізді білетін шығарсың... Бүгін марттың жиырма сегізі болар,— деді Вася, маған ұрса сөйлеп.

— Вася, айналайын деп жүрейін, ашығырақ айтшы...

Вася енді тұрып қасыма келіп, аузын құлағыма тосып:

— Қарағанды бірінші тоқсанның жоспарын жарты ай бұрын жиырма үш процент артығымен орындапты. Түсінікті ме? — деді.

— Е, түсіндім, түсіндім... Жеңістерің құтты болсын, баянды болсын, жолдас Қарағандының уәкілі!..— дедім мен.

Вася шынымен-ақ «рахмет!» деп қалды... Ол өзін майданда жүргенде де Қарағандының адамымын деп есептеп кеткендіктен, мұның құттықтауымды қалжыңға санаған жоқ. Қайта, жоспар артығымен орындалыпты дегеніне бірден түсіне қоймағаныма жәбірленіп қалған сияқты...

Менің ойым тап сол сәтте басқа жақта отырғаны да рас еді. Екі-ақ сағат уақыт берілсе, он километрдей ғана жердегі Шегенге барып қайтқым келіп отырғамын... Шегенге емес, Ақботаға, әрине....

Сол екі арада аттаныс белгісі беріліп қалды да, қазір, міне қайық күтіп жағада тұрмыз. Қуанар мен мұңаярдың қайсысына кездесіп қалғанымды өзім ажырата алмаған соң, жолдастарыма айттым:

— Үй іші болып, от басында бір кездесудің орайы келіп-ақ қалған шығар деп ем...— деп бастап, аяқ жағын күмілжіте салдым...

— Қайтесің, шырағым, амал қайсы...— деп Егор күрсініп қойды:— Бәріміздің жайымыз бірдей... Қатын қайда жүргенін кім білсін... Біздің жайды олар да білмейді,— деді, үй іші есіне түсіп кетіп.

— Қайтесің, шырағым, амал қайсы...— деп Егорды мазақтай сөйлеп, Самед бір қалжың айтқалы келеді.— Хожа Насреддин айтқан,— дейді Самед,— қатыны қайда жүрге-

нін біле алмау — еріне ғазап... Бірақ оны алла тағала әдейі жіберетін болса керек...

— Неге, неге, Самед аға?..

— Ерлерінің қайда жүргенін білмеу әйелге азап емес пе екен? Ерлер соны жете түсінсін деп жіберетін көрінеді!.. Старый чорт все понимает деген Хожа Насреддин!.. Кәрі сайтан бәрін біледі! — деді Самед.

— Әзірлен!..— деген Мирошниктің айғайы бізге де беріліп қалды.

Биік толқынның жалына жармасқандай тырмысып, бізге арналған қайық жағаға жақындап келеді.

— Иә, ханнан!..— деп Самед қайыққа секіріп түсті.

— Уух!..— деп,тітіркеніп қалып, Егор секірді.

Өзгеміз жеңіл секіріп, қайықтың үстіне дік-дік түсіп жатырмыз. Самед пен Егор, екі үлкеніміз, бізді қағып алардай, құшақтарын ашып оңтайланып тұр... Манадан жаңқадай ойнақтап жүрген қайық, үстіне жиырма кісі мініп алған соң, едәуір салмақтанып, жуасып қалды. Сонда да қайықтың ернеуінен ұстап, әрең отырмыз. Жиырма бірінші болып капитан Мирошник біздің қайыққа мінді.

— Сарталиев, жауынгерлерің түгел мінді ме?

— Түгел, жолдас капитан.

— Зорин, сенің адамдарың ше?

— Түгел.

— Етек таулардай қырқа-қырқа болып, дөңбекшіп жатқан ақжал толқындарды көлденең кесіп, әрең жылжып келеміз. Қайық кейде биік жарға шыққандай тырмысып, кейде құздан құлағандай құлдилап кетеді. Үйіріліп, алай-түлей төңкерілген түнгі судан жүрегің айниды.

— Иә, ханнан... Жаһаннамға құлап бара жатқандаймын,— дейді Самед. Үнсіз тістеніп, атылып ұшар қаршығадай болып, Петр Ушаков отыр.

— Астым тіпті тұрақтай алар емес...— деп, Сережа жылжып қайықтың түбіне түсіп кетеді де, әркімнен ұстанып, қайта келіп арамызға қыстырылады...

Теңіз беті ойылып кетіп, кейде терең түбі көрініп қалғандай болады. Қара теңіз тасып төгілердей, дөңбекшіп жатыр. Жота-жота толқындар іргесімен қопарыла ырғып жөнелгенде, теңіз сені жұтып қоярдай көрінеді. Биік толқынның қыр арқасына шыққанда артта келе жатқан қайықтарды бір аңдап қаласың да қырқадан төмен қарай сырғығанда теңіздің дәл түбіне барып соғылардай тұңқиясың.

Биік толқындардың астынан түпсіз бір үңгір көрініп, қап-қара аузын ашып қалғандай сезіледі.

Әуелі бір полк тұтас аттанып едік, жүре-келе жайлау көшіндей керіліп, шашылып, бытырап кеттік. Теңіз алдыңнан ұрып, бүйірден түйгіштеп, бір шоңқайтып, бір тоңқайтып, қатты мазалап келеді. Бізден қалыспай, су сиырдай сумаңдап бір-екі «аңшы» қайықтар ғана келе жатыр. Толқын бізді біресе сүмеңдетіп жағаға қарай айдап, біресе тартып теңіздің ортасына қарай әкетеді. Ай сәулесі біресе қырқада, біресе төмен бір жыра түбінен көрінгендей болады.

— Жаһаннам түбі бұдан терең болмайды екен...— дейді Самед.

— Немене, түсіп көргенің бар ма еді?

— Түсіп көргенім жоқ... Хожа Насреддин талай хат жазып еді... Жаһаннамнан қорықпа, онша терең емес екен депті...

Үсті-басымыз малмандай... Ығыңнан асылып қалған суық толқын мойныңнан сорғалап, арқаңмен жылжып астыңа құйылады. Суық бір жылан қыр арқаның қуысымен сүмп етіп астыңа кіріп кеткендей болады. Сығылысып отырысқан тар қайықта қозғалуға да дәрмен жоқ. Айнала қолтықтасып алып, ұшып кетпеудің ғана қамын ойлап отырмыз. Қайықтың ернеуіндегі темір қоршаудан гөрі су суық сезіледі.

Ер қайық таудай толқындарға көлденең асылып, қорықпай ілгері басады. Керчьпен арамызды он сегіз километр деп еді, алыстан орап, «Эльтиген» деген балықшы поселкесіне төніп келеміз. Түнгі сағат бірде, белгілі мерзімде барлық қайық бір рет қанаттасып алып, енді бар күшімен жағаға қарай қатты жосылтып кетті. Толқын артымыздан айдап, әрең-әрең аман қалып келеміз.

Теңіз дем алысы қанша қатты болса да, сақ құлақ неміс тер көп мотордың күжілін естіп қалыпы. Бір сәтте су бетіне мыңдаған ракеталар атылып, жібек қанаттары желбіреп, асылып-асылып тұра қалды. Түпсіз тұңғиықтай қара-қошқылданып жатқан теңіз беті күндізгідей жарқырайды. Оқ су бетін бұршықтай сабалап, шып-шып етеді. Зеңбірек снарядтары суға үсті-үстіне түсіп, аспанға шапшыған судан күміс бағаналар орната бастады. Сап-сап толқындар

---

[1] Кит — қазақ мұны кит балық деп кеткенмен, бұл балық емес, баласын сүтімен асырайтын емшекті жануарларға жатады. Ғ. М.

кеңсірігінен су атып, жөнкіліп келе жатқан кит[1] балығына ұқсап кетеді. Жақынырақ түскен снарядтар қайығымызды қаңбақтай лақтырып, ойға-қырға қуалай бастады... Жағаға жақындаған сайын аспалы шамдай асылып тұрған жарықтар да көбейіп барады.

— Жарықтарды атыңдар! — деді Мирошник.

Қайықтың екі жағына қарама-қарсы отырған жиырма жауынгер салбырап тұрған жарықтарды ата бастадық. Қызылды-жасылды оқтармен от сөндіріп келеміз!..

Жағаға жақындаған сайын қайығымыз көп күміс бағаналардың арасымен жүруге қалды. Бірін тасаланып, біріне сүйеніп өтеді. Қайық тұмсығынан есілген су екі ұртынан салбыраған ақ мұрт сияқтанып, кейде сол бағаналарға оралып қалғандай, жүрісіміз де өнбей келеді. Оқ бірімізді тырнап кетіп, біріміздің бетімізді қарып кетеді, ыстық емес, суық қариды.

Немістердің өздері көтерген оқ бораны өз көздеріне де шымылдық құрып тастаса керек, оқ бораны төпеп тұрғанмен дәлдік жоқ сияқты. Қатар-қатар, жіп-жіи тұрып қалған меруерттей аппақ су бағаналары қалың қырау басқан қалың, кәрі тоғайға да ұқсап кетеді.

Лек-легімен көтерілген самолеттер біздің арт жағымызға үймелеп жүр. Снаряд оқтары да ортаға қарай ауып барады. Бір кезде жарықтан да құтылып, қою қараңғылыққа кіріп кеттік. Оқ қоршаудан да өтіп кетіппіз. Бірақ айнала қарансақ, жақын маңайда бізден басқа бір қайық жоқ...

— Біз озып, бөлініп кетіппіз... Сапар оңға айналар...— деді Мирошник.

Алдымызда қарауытып теңіз жағасы сезіледі. Артымыз аспанды жарғылап, тілгілеп жатқан найзағай...

— Жараланған ешкім жоқ па? — деді Мирошник.

— Жоқ сияқты...

Аздан кейін ұялғандай қысылып сөйлеп:

— Мені аздап жанап өткен сияқты...— деді Сережа.

Сережаның оң қолы жараланыпты. Оң қолының шынтағынан тиген оқ тесіп өтіпті. Ол қазір солдат болса да, күні ертең көркемөнер адамы, суретші еді. Сондықтан, оң қолының жарақаты бәрімізге де қатты батты. Сол оң қолы үшін Сережаның екі аяғын бірдей садақа қылуға да әзір едік.

Аздап қана...— дейді Сережа.— Ештеңе ететін емес, асып алам ғой мойныма...

— Жоқ, осы қайықпен кейін қайтасың,— деді оған Мирошник.

Қайық жағаға жақындай беріп, әдеті бойынша бұрыла бергенде Мирошник:

— Секіріңдер! — деп әмір етті.

Сережамен қоштаса да алған жоқпыз. Аман қайтып жете алар ма, жоқ па... Қандай күйге түссең де, жолдастарыңмен бірге болуға не жетсін! Жалғыз Петр ғана, Сережаның автоматын алып жатып, су болған мұртын Сережаның алқымына апара жатқанын аңдап қалдым. Өзгеміз ең әрі кеткенде, арқасына қолымызды бір апаруға ғана үлгірдік. Сонымен, төрт жылға жақын ойын-күлкі, қайғы-қуанышымыз ортақтасып кеткен бір жолдасымызбен іштей ғана қоштасып, айрылысуға тура келді... Қош, Сережа, қош бол, бауырым!..

Өзі шылқылдап отырған солдат бұл жолы қымсынған да жоқ... Жиырма жігіт жапырлап қарғып түсе қалып едік, терең судың түбіне барып былқ ете түстік... Төбеңнен қорғасындай басқан терең су қозғалтар емес. Володя Толстов екеуміз қатар секіріп едік, теңіздің түбіне де бірге түсіппіз. Ол мені көтеріп жібергісі келеді, мен оны көтеріп жібергім келеді. Қолдарымыз қарманады, қайрат қылар дәрмен жоқ. Ұйықтап жатып бастырлыққандай, дәрменсіз бір ділгір халде қалыппыз... Есте қалған нәрсе, егер менен жолдастық деген не екен деп сұраушы болса — ол, өзі он екі метр тереңнің зілдей басқан ауырдың астында жатып, мені құтқарғысы келген Володя Толстовтың мінезі дер едім.

Бұл хал қас қаққанша өтіп кететін, көз ілеспес қана бір кез екен. Шірене толқындаған теңіз екеумізді де жоғары алып шығып, жағаға қарай айдап әкетті. Бастағы пилотка, иықтағы қоржын сияқты жеңілдердің бәрін сыпырып алып, домалатып айдап жағаға лақтырғалы келеді.

Аяғым жерге тие бергенде, арт жақтан соққан тағы бір толқын мені алып ұрды да, сүйреп ортаға қарай қайта әкетті. Екінші бір толқын қағып әкетіп, домалай-домалай жұмырланып қалған жаға тастарының үстіне ырғытып жіберді. Келер толқын етегіме жармасқанша, жан-дәрмен дегенді түгел салып, құрғаққа шықтым. Қара теңіз қапылыста қауып бір қалып, оп-оңай жұта алмаған соң, қайта құсып жағаға лақтырып кетті білем...

Көзімді ашып, алдыңғы жаққа қарасам, екі адам қарауытып тұр екен. Автоматымды алып, оңтайлай бастадым...

— Отставить! — деді ақырын ғана Мирошниктің дауысы...

Теңіз толқынынан әркім өзінше құтылып, толқынмен лықсып кеп жағаға түсіп жатыр. Самед бөренедей серейіп, Володяның үстіне түсіп еді, түскен бойы қолдары Володяның алқымын тауып алып, езіп тастай жаздады.

— Бұл өзіміз!— деп, үш рет құлағына айғайлап, әрең айырып алдым.

— Нама боп кетіпті бу?— деп, Самед айран-асыр болып отырып қалды.

Судан кейін шыққан жолдастар бұрын шыққандарды көргенде әр түрлі асығыстық істеді. Бірақ жау қолына түсіп қалдым ба деп «берілем!» деген біреуі болған жоқ... Қойны-қонышы мұздай суға лық толып, местей бүлкілдеп жүріп, жастығын ала өлгілері келіп жүр. Мыңда бір кездесетін, қапылыста келген ауыр сыннан ешкім сүрінбей өтті. Неге екенін түсінер жай жоқ, жиырма жігіт үнсіз бір құшақтасып та қалыппыз. Киімдерден шұрылдап суық су ақса, көзіңнен тамған тамшылар ыстық-ақ еді.

Жау жақ алдымыз биік жар қабақ екен, біз соның тап астынан шығыппыз, теңізге қарасақ, келе жатқан жалғыз қайық жоқ... Жарқырап аққан пулемет оқтары мен ракета жарығының теңіз ортасына қарай ауғанына қарағанда, біздің полк шегініп кеткенге ұқсайды. Жағаға жете алмаса, теңіз бетіндегі айқасқа кіре кетуге бұл полктың әзірлігі де жоқ еді. Ондай дарақы «жан қиярлық» біздің жақтың арманы да емес еді.

Қабақты шолып көрсек екі пулемет теңіз бетін жалқау ғана атқылап отыр. Біздің жайды әлі ешкім білмеген сияқты. Көп қайықтың кейін бұрылғанын көріп отырған немістер, жалғыз-жарым қайық жағаға келуге батылы барар деп ойламаған. Екі пулемет анда-санда бір үн беріп, марғаулана бастапты. Жақын ауылдың иттері таласып жатқанда, тұмсығын бүйірінен көтермей жатып қана, анда-санда бір мыңқ етіп қоятын иттер болушы еді, тап сол сияқты.

— Мынау жаға жұмақ екен... Тек палауы ғана жоқ...— деді Самед.

— Палаусыз-ақ ішеміз де!— деп, әркім сауытын аузына апарып жатыр.

Әлдеқайда оң жағымызда көп зеңбірек барлығы байқалады. Жүн сабалағандай дүркіретіп, жиі-жиі атады. Манағы қарбаласта миномет, пулеметтер қосыла арсылдасып

еді, енді сөз құлаштап ұратын зеңбіректерге беріліпті. Бұ да біздің полктың кейін бұрылғанын көрсетеді.

Жар астында бастаса жатып, капитан Мирошниктің ұсынысы бойынша, Керчь жағасында болған бірінші «соғыстық кеңесімізді» өткіздік... Етіктегі су ағып кетсін деп, етпетімізден жатып, аяғымызды көтеріп қойдық.

— Біздің қарамақтағы жердің көлденеңі бес метр,— деді Мирошник:— Артымызда теңіз, алдымызда жау — от пен судың арасында деген осы болады. Тұяқ ілектіріпті деген де осы, шегінер жер жоқ деген де осы... Шабуыл жасаймын десең, алдыңда жер жеткілікті... Барлық жағдай шабуылға арналғандай орайласып тұр... Немістер ақмақ емес. Теңіз жағасын қазір түгел оқпен тінтіп, отпен аластап шығады. Оны күтіп отырмай, шабуылға өзіміз көшеміз! Керчь біздің совет жері, иесі келгенін көрсетейік! Шегінетін кезекті жауға ұсынайық...

Мирошник қалжың араластыра сөйлегісі келгендей еді. Мүмкін, арт жағымызда шегінерлік жер болса, тап осы күйде шабуыл жасауға бармас та едік. От пен судың арасында қалғанда, біз отқа қарай ұмтылуды қаладық. Аттанарда берген антымызды еске алдық та, шабуыл жасауға байладық. Қолға түссек қайтеміз, құтылғанымыз қайтеміз деген сөздер ауызға да алынған жоқ. Ешкімнің тірідей қолға түспейтінін жаңағы теңіз сынының өзі-ақ көрсетіп еді.

Жиырма жауынгер ешбір қаланы да босата алмайды, түгел бір жарты аралдан жауды айдап та шыға алмайды. Бірақ берік бір бекіністе табан тіреп алса, арт жақтан келер мол күшке дейін шыдай алады. Ревякин айтқан шыдам да осы сияқтанады. Бұған, әрине, бас керек.

Біздің басымыз капитан Мирошник. Талай сыннан сүрінбей өткен сенімді жиырма жауынгер, бастай білсең, едәуір күш. Мұнда біз қыдырып қайтуға келген жоқпыз. Отаның үшін жаныңды қияр жер осы болса, оған біз алдақашаннан дайын! Бірақ, арзан өлімге дайын біріміз де жоқ. Өлігімізді көрген жау — жаны болаттан жаралған ба!— дейтін болсын... Жоқ, алар мақтауымыз болса, жаудан алу емес, өзіміздің елден алу!

Етіктегі су тіземізге құйылып, тіземізден жерге кетіп, үстіміз де едәуір жеңілденіп қалды. Қару-құралдарымызды сүртіп, тексеріп алдық. Жиырма жауынгер екі топқа бөлініп, сол жақтағы топты капитан Мирошник алды, оң жақтағысын маған тапсырды. Бұл жердің жағдайымен бі-

раз танысқанымыз да бар еді. Мирошник соны қайта бір анықтап бергісі келіп:

— Тым шетірек келіп түспеген болсақ, осы арадан екі километр шамасында «Эльтиген» поселкесі болу керек,— деді.— «Эльтигеннен» атылған оқтай ағып өтуіміз керек!

— Иә, оқтай ағып...— деп, Самед бір қалжың айтқысы келіп барып тоқтады.

— «Эльтигеннің» солтүстік бетінде жарты километр жерден биік оба-қорғандар басталады. Біздің ротаға берілген әмір сол обалардың бірін алу болатын. Әмір сол күйінде қалады. Түсінікті ғой?

— Түсінікті, жолдас капитан.

— Ендеше, түйілер жеріміз де, аларымыз да сол биік қорған-оба болады!

Жиырма жігіт жиырма түрлі ұран шақырып, шабуылға ұмтыламыз:

— Отан үшін! Қырым үшін!..

— Севастопольға дейін! Одессаға дейін! Берлинге дейін!

«Отан үшін!» деген ұранды Мирошник алды да, сол ұран бәрімізге берілген команданың орнына жүретін болды. Ол айғай шықпай, ешкім үн шығармасқа керек.

— Қазақ батальоны, алға!..

— Өзбек батальоны, алға!..

— Украина батальоны, алға! — деген қосымшаларымыз және бар.

Бұл «батальондарымызда» бір-ақ адам барлығы ешқайсымызға күлкі де көрінер емес. Оны өзіміз білеміз, немістер үшін батальон болып көрінбесіне кім кепіл?..

— Үнсіз қозғаламыз... Қашан жауға кездесіп қалғанша сақ қозғалыңдар! — деді Мирошник.

Мен өз тобымды алып оң жақ қанатқа шықтым. Он жігіттің арасы он метрден жүз метр. Мирошник тобымен арамызда елу метрдей ашық аралығымыз тағы бар. Жау оқтары осы ашық аралыққа үймелер деген жорамалымыз болып, әдейі қалдырдық.

Ақырын жылжып біз де қабаққа шықтық, араның ұясы да гүілдеп қоя берді. Арандай оқ, арсылдаған пулемет, байлаулы төбеттей өршеленіп, теңіз жағасы азан-қазан болды. Айқас басталып қалды.

Мирошник «Отан үшін!» дей бергенде, мен де анадан туғалы шыққан ең ұзақ айғайға бастым:

— Қазақ батальоны, алға-а-а!..

«Батальон» командирлерінің бәрі де дүние жүзіндегі ең бір, кәрлі дауыс пен ең кәрлі айғайларға басып келеді.

— Украин батальоны!..

— Өзбек батальоны!..

— Сталинград батальоны!..

Жиырма жігіттің үні қосыла өріліп, жер жара шықты. Оған автоматтарымыз бен қол пулеметтеріміз үн қосқанда, жау түгіл, өзіміз де қайдан көбейіп кеткенбіз деп қалғандаймыз. Үніміз бір полктай шығады, батылдығымыз — артымызда самсаған сары қол бардай көрінеді...

Қараңғыда кездесіп қалған жау окоптарына бірер ғана граната лақтырып, қолма-қолға жоламай, ілгері қарай кете бердік. Неміс әскері оқ боранын біздің айғайдың ең алғаш шыққан жеріне, арт жағымызға төгіп жатыр. Оқты алдымыз бен оң-солымызға кезек төгіп, біз нысанаға алған қорғанға қарай тартып келеміз. Біздің айғайымызды қуалай атып жатқандар да бар...

Бірақ бізді өлімнен құтқарған немістердің өздері болды. Алғашқы қым-қуытта қанша жау барын, қай жақта екенін анықтай алмай қалып, неміс әскері автомат дыбысының молырақ шыққан жағына оқ төгіп, бізді емес, өздерін атқылап кетті. Оң жағымыз бен сол жағымыздағы неміс әскерлері өзара атысып қалды. Ол сыр байқалған соң-ақ, жау қолына кездесіп қалғанда болмаса, оқ тізгінін біз де тарта қойдық.

Қара теңіздің жағасы түгел атысқа кірісті...

— Төк оқты!.. Пулемет!.. Миномет!.— деп, аласұрып жатқан неміс офицерлерінің айғайын естігендейсің. Алақандай жерден басталып, енді күркіреген күндей жайылып бара жатқан атыс шеңбері осыны аңғартады. Әлдеқайдан, абайсызда кіріп кеткен жау қолы жалпағынан шабуылға көшіп, тықсырып бара жатқандай, неміс әскері алай-түлей, әбігер болып қалды.

Осы қарбаласта «Эльтигеннен» өтіп кеттік. Алдымызда өркештеніп, қарауытып биік қорған көрінеді. Енді біз айқас шенінен өтіп, саябырға шығып қалыппыз. Қаңғырып жоғары зулаған оқ болмаса, бұл маңайда атып жатқан бір пулемет жоқ, түнеріп, тұнжырап қорған ғана тұр.

Қорғанның төбесіне үнсіз ғана шықтық. Сала-сала болып, тармақтанып жатқан траншеялар, үңірейген окоптар бос жатыр. Кенеттен автомат шаңқылдап қалды.

— Жат!— деген Мирошник даусына араласа екі граната борс-борс жарылды.

Самедтың «иә, ханнанына» Васяның «қолыңды көтер!» дегені араласа шықты.

— Хенде хох!..

Енді апанынан ата жөнелген қасқырға ұқсап, әр окоптан сұр киінген неміс солдаты тұра салып қашып барады. Биік төбенің жай төбе емес екендігі де айқындала бастады. Бір топ қорғаушысы бар, ұзақ атыстың бекінісі екен.

Тас пен темірден берік жасалған бекініс ешкім жоқ. Манағы қарбалас басталған кезде офицерлер айқасты басқаруға кетіп, содан әлі оралмаса керек. Қазір олар жағадағы атыста жүрген болар. Бекіністі қорғауға қалған он шақты солдат автоматтарын бізге қалдырып, бұдан былай «хабарсыз кеткендердің» тізіміне қосылатын болды: бізде тұтқын бағып отыратын жай да жоқ еді...

— Сарталиев, Толстов, бекіністі түгел тексеріп шығыңдар. Шаруашылығымыздың жайы қандай екен, біліп отырайық...— деді Мирошник. Өзі бекіністің ішін тексеруге кірісті.

Бұл бір ерекше ыңғайлы жасалған бекініс екен. Биік қорғанның нақ төбесіндегі үлкен бөлме тарам-тарам қазылған ұңғы-жолдар арқылы екі бүйірдегі пулемет ұяларымен қатынаса алады. Төбені айналдыра жасалған автомашиналарға арналған ұялар да солай төбеден етекке дейін, бірінен-бірін төмен етіп, қосетектеп қазылған үш қатар окоп бар. Бәрі де траншеялармен қатынасатын етіп жасалған. Етектен төбеге қарай үш сала болып өрмелеген жыра-траншеялар жатыр. Айнала ататын зеңбірек орны да әзір тұр. Тек зеңбірегі орнатылмапты. Қайда да айқыш-ұйқыш салынған темір, құйылған тас, төбенің астымен қатынасатын жолдар... Қорғанның сыртын тексеріп шығу үшін, бір бүйірінен екінші бүйіріне баруға мен үш рет қапитан отырған орталық бекіністе соғып өттім. Барлық жолдар осында әкеледі екен. Мен осы жайларды баяндап тұрғанда, Василий Гришин осы бекіністің планын тауып алып, Мирошниктің алдына жайды:

— Планы мынау болу керек... Төбенің биіктігі де көрсетілген...

Бұдан әрі, мен көргендерімді ауызша айтып тұрдым да, Мирошник қағаз бетіне қарап тексеріп отырды.

— Бізге болысқан қай құдай десем екен?— дейді Мирошник.

— Мынадай бекіністі жиырма жауынгер түгіл бір дивизияға алдырмауға болады ғой! Пулемет екеу дедің бе?

— Ие, екеу... Оқтары да жеткілікті, окоптарына жүз автоматшыны еркін орналастыруға болады.

— Ракеталарын күндіз-түні бірдей атсаң да он күнге жететін!— деп, Самед келді.— Арақы аз, тамакісі шөп татиды...

Қорғанды айнала күзетуге алты адам қойып, енді өзімізді түгендесек, жеті жауынгер шығынымыз бар екен. Жаудың мықты бір бекінісін қолға түсіру үшін бұл көп шығын емес. Кейде мұндай қимылға жүздеген адам құрбан болады. Жаудың орасына келіп түсіп, бекінісін ала қою деген оңайлықпен орындалмайды. Жаудың өзі жәрдем етпесе, бұл біздің арман етерлік нәрсеміз емес. Бірақ біздің азғана топ үшін жеті жауынгер деген өте ауыр шығын еді. Осы ауырлықтан едәуір уақыт үндеспей қалып едік, Петр кеудесіне орап алған қызыл жалауды жайып жіберіп:

— Орнатайын ба төбеге?— деді капитанға қарап.

Батальон түгел келіп жетер күн болса, жалау орнату менің бөліміме тапсырылып еді де, мен оны Петрға жүктеп ем.

— Тоқтай тұр, сержант Ушаков,— деді Мирошник.— Күте тұрайық... Мүмкін, қорған өз қолымызда деп ойлап, біраз маэаламас та...

Капитанның аузы осыны айтқанмен ойы бұған сене алмай отырғандығы көзінен көрініп тұр. Айнала күзет қойылып, пулеметшілер де ұяларында әзір отыр. Тағы бір жарты сағат, тым болмаса, бес минут тыныштық тілейтініміз де рас... Тыныштық болар деп сенбейтініміз де рас...

Тыныштық минуттары біткенін хабарлағысы келгендей, телефон дір-дір шарылдап қоя берді.

— Гришин, бері кел!.. Сөйлес! Сен обер-ефрейтор Грубесің. Бекіністе ешбір өзгеріс жоқ, бәрі орынша де!..

Вася телефонды қолына алды:

— Алло!.. Тап солай, обер-ефрейтор Груббе... ешбір өзгеріс жоқ... Бәрі де орынша. Тойтарылды, тойтарылды... Даусым?.. Өзімдікі!.. Мен Груббе емеспін бе?..— Васяның беті сопайып, көзі қыпылықтай бастап, жалғандығын жасыра алмайтын дауыспен,— обер-лейтенант Вайсберг ұйықтап жатыр. — деді.

— Жасқанба!.. Танба!— деп, Мирошник қысады.

Енді Вася өтірікті өршіте алмай, турасынан бір-ақ қайырғалы тұрғанын сезіп, Петя кіжініп тұр.

— Мен Груббе емеспін бе?— деп, Вася қызарып кетті де,— өзің шошқасың!.. Өзің сволочь!— деп, манадан немісше сөйлесіп тұрып, енді аяғын орысшылап жіберді!

— Немене, бүлдіріп тұрғаның! — деп, Мирошник орнынан атып тұрды.

— Бәрібір сенбеді... Орысша боқтайды иттің күшігі!— деп Вася капитанға бір бұрылып қалды да боқтаған немісте кегі кетіп бара жатқандай, өршелене сөйлеп:

— Мен большевик. Сен иттің күшігі фашист! Тұтқын? Оңай екен!.. Ақмақ өзің!.. Әуелі жақындап көр!.. Арқаның асылып өлерде өзіңе керек болар!..— деді.

— Жә, болар енді, таста!— деді Мирошник, күліп.

Вася қатты қызып кетіп:

— Біздің генерал сенің генералыңды...— деп бастап келе жатты де, аяқ жағын айта алмай, телефонды тастай салып,— кешіріңіз, жолдас капитан,— деп теріс айналып кетті. Мирошник қолын сілтей салды да:

— Ушаков, қорғанның төбесіне туды орнат!— деді,— Сарталиев, бірінші түннің күзеті түгел сенің мойныңда! Күштеріңді дұрыстап орналастыр!.

Жап-жарық бекініс тыныш бір бөлмеге ұқсап кетеді. Бұл жаудың жүйке тамырлары ширатылып, оңай үзілуге айналған кезі. Сондықтан болу керек, бекініс бір демалатын, тыныштық жайы сияқты. Соғысты еске түсірер барлық нәрсенің бетінде перде бар.

Ортадағы дөңгелек столдың үстінде екі топ карта жатыр. Картаның сыртына екі кеуделі әйелдің жарым-жарты жалаңаш суреті салынған. Екі офицер төсегінің айналасы да әр түрлі қалыпта түскен жалаңаш әйелдің суреттері. Осындай тыныштық жағдайда үш жылдай отырған неміс офицерлері әлдеқайда соғыс барын ұмытып кетсе де, таңданатын еш нәрсе жоқ сияқтанады. Олар Қырымға келіп орнағалы соғыс бұл маңға оралған жоқ. Бірінші рет олардың тиышын алған жаяу әскер біз ғана.

Қорғанның төбесіне шықсам, жағадағы атыс тоқтапты. Айнала тып-тыныш... Ракета жарығы анда-санда бір барып теңіз бетіне түседі. Ерінгендей, есінегендей ұзақ орап, иіліп барып түседі.

Петр қызыл жалауды шаншып, өзі соның тырс-тырс шерткенін тыңдағандай қасында тұр. Ай батқан, жел бәсеңдей бастаған...

Қою қараңғылықтың іші жыбыр-жыбыр қозғалғандай, әлдене түйіліп, түнеріп жақындап келе жатқандай сезіледі. Қызыл ту еш нәрседен бойын жасырғысы келмейтінін аңдатқысы келгендей, керіле желпініп, бүкіл дүниеге қол бұлғағандай болады...

9

Керчьтегі бірінші түніміз майданда сирек кездесетін тыныштықпен өтіп барады. Ең аяғы қаңғырған оқтың сыбысын да естіген жоқпыз. Біздің әлсін-әлсін атып тұрған ракетамызға да ешбір жауап жоқ. Қараңғы түнде қоршауға алынар болсақ, шамасын байқайық деп, түн бойы төбенің айналасын түгел жарықта ұстадық. Мұнымызды ешкім елемейтіндей, жауап қатпай қойды. Алақандай аралда қалғандай, бір уыс совет жауынгері жау ортасындағы жалғыз ғана төбенің басында қалдық..,

Жаудың желкесінен көп қолмен келіп түсерміз деген ой орындалмағаны анық. Полк түгел кейін қайтты ма, қанша қайық суға батырылды, біз мұның бірін де білгеміз жоқ.

Таң алдында Қара теңіздің жағасы тұтас дүрлігіп, қызылды-жасылды ракеталармен белгі берісіп, өзара сөйлесе бастады. Әлдекім алыстан көзін қысып, бізді нұсқағандай болады. Жау дүниесі бір байламға келіп, енді соны іске асыруға ым қағысып, әзірленіп жатқан сияқты.

— Сөйлесіп жатыр...— деді Самед, одан өзгеміз көрмей отырғандай.

Самедке ешкім жауап қайырмады. Әркім өз ойымен отыр. Мүмкін, ойы тіпті бұл төбеде емес алыстағы елде жүрген шығар... Әркім отырған орнына жабысып қалғандай, қимылсыз, үнсіз отыр. Аттанғаннан бергі шаршағандығымыз енді ғана еске түскендей, жауынгерлер, әлдеқандай ауыр ойға кеткендей, өз ішіне үңіліп кетіпті.

Күні кеше ғана енді осы етіктерімізбен Берлинге жетермеміз деп қалжыңдасып едік. Енді, міне, совет дүниесінен тыс, жат дүниенің қараңғылығына көз үйрене алмай, жүдеу отырмыз. Бекіністің ішіндегілер де, сыртындағылар да осы күйде. Жауынгерлер еш нәрсені елемей, ұйықтағысы келгендікті көрсетеді... Айқаста сергек болу үшін ұйықтап алу керек. Екі сағатта бір ауыстырып тұрған күзет кезегіне қазір басқалар барады. Бірақ ешкім ұйықтай алған жоқ. Ұйықтаған боп жатқандар жай жатыр, ойда жатыр...

— Хожа Насреддиннің бір айтқаны бар еді: сен не ойласаң, жауың да осыны ойлайды деп еді... Володька, сен

не ойлап отырсың?— деді Самед, мұндай мұңайысты көтермейтін әдетімен.

Ұйықтап жатқанда оятып алсаң да, қалжыңдаса кететін әдетімен:

— Жау бізді торға түскен торғайдай көріп, қазір келіп қалтасына салып алып жүре бермекші... Соны ойлап отырмын,— деді Володя.

— Ай-яй-яй!— деді Самед, басын шайқап.—Жауды еш уақытта өзіңнен гөрі ақмақ санама деген қайда?.. Ақмақ болса, түн бойы неге тырп етпей жатыр? Олар біздің қанша екенімізді біліп алғылары келіп үндемей отыр деп ойламайсың ба?.. Мынау қараңғылықтың іші толған бізге қадалған көз, түрілген құлақ болар...

— Оны сен қорыққаныңнан айтасың, Самед...

— Жоқ, Володька... Келіншек алып, ер балаң болатын болса, менен оған сәлем айтарсың: Хожа Насреддин — жау қорықсын десең, ең әуелі өзің қорықпа, құйрығын қысып алған ит таланбай қалмайды деген...

— Осы біз туралы айтқаны бар ма?— дейді Вася.

Самед мүдірместен:

— Осыны тап бізге айтыпты!..— дейді.

Егор көптен бері бір түсіне алмай жүргенін анықтап алайын деген пішінмен:

— Сенің қожаң соғыста болған ба өзі, жоқ па? Командир ме бір, комиссар болған ба?— дейді.

— Е-е-й, Егор, Егор...— дейді Самед.— Осы аңқаулықты қоймасақ, екеуміз бір күні күлкі боламыз ғой... Хожа Насреддин әрі солдат, әрі командир болғанын әлі ұққан жоқпысың? Ол мыңдармен жалғыз соғысқан!.. Оны жеңген жау болған емес!..

Бұрын Хожа Насреддинның атын естімеген Егор, оның кім екенін әлі айыра алмай жүр. Өзім қазақ болғанмен, Самед айтқан Хожа Насреддинға мен де бірталай таңданып жүрдім. Әуелі Самед ылғи Хожаның өз сөздерін айтатын шығар деп қалып ем, бара-бара өзгере беретінін аңғардым. Талай естіген әңгімелерім Самедтің айтуында мың құбылып, замандардан аттап өтіп, кейде тіпті ұзап алға шығып кетеді. Қытай, Индия, Америка елдеріне барып палау жеп отырып:

— Жолдастар, біздің тәжірибеден мынаны алсаңдаршы!..— деп аяғын еркін көсіліп қояды...

Шынында, Самед Хожа Насреддинның атын ғана алып, жаңа бейне жасап жүр. Ата-бабалардан келе жатқан Хо-

жа Насреддин да осылай әр ауыздан туып, жасаған сайын өсіп, өзгеріп бізге жеткен болу керек деген ой келеді. Өмірді сүйген, шындықты сүйген, әр кезде елдің бойын көтеріп, ойын сергітетін данышпан Хожа жасаған сайын жасара да берген сияқтанады. Қазір Самед Хожаны Ұлы Отан соғысына салып, қасынан қалдырмайды. Данышпан күлдіргіш қолынан келген жәрдемін істеп, өз ортамызда жүреді. Самед кейде гранаталарын асынып жатып — мына біреуін Хожа Насреддин үшін тағы алайын...— деп те қояды. Егордың жаңағы сұрауы да осындайдан туып еді.

— Батыр десеңші бір!— дейді Егор, әлі де ажырата алмаған бойы.

— Сен өзің ше?.. Батыр емеспін деп ойлаймысың?

— Мен бе?— дейді Егор, біреу жала жауып отырғандай қысылып,— менің мақтанар түгім болған емес... Жолдастар, сендер көп қалжыңдасаңдар, ұят болып жүрер, маған ондайды жапсыра көрмеңдерші... Мен қатыным қабағын түйген күні орманнан қайтқан емеспін... Үй жаққа қарауға батылым да бармайтын еді...— дейді Егор.

— Орманда аю кездесіп қалса?

— Аю деген қауіп емес қой ол... Атып та аласың, алысып та көресің... Бірақ қатынға мұны істей алмайсың ғой!..

Егор Орал тауында орман күзетінде болған адам. Өзге әңгімеге олақтау болғанмен, аңшылық жайын айта бастаса, бұл да ақты-қарасын аңдатпай кетеді... Сол әңгімелерінің бірін қозғағысы келіп, Володя оған:

— Аюға жалғыз баратын ба едің?— дейді.

— Жалғыз бармай, қатынымды ала барады ғой деп пе ең?

— Аюдан гөрі әйелің аюырақ көрініп кеткенге айтқаным да...

— Ой, тәңір, ол үйде ғой әшейін... Азырақ ығысыңқырап жүргеніңді әйеліңнің де жақсы көретіні есіңде болсын...— дейді Егор күлімсіреп...

— Е, кезінде көреміз де.

— Аюдың еті қандай, шіркін, сүрлеп қойсаң!.. Анау бір шоқтық тұсынан бастап сауырға дейін тұтас ойып алып сүрлеп тастасаң!..

— Соның бір кесегі қазір қолымызға түсер ме еді...

— Хожа Насреддин — қолға түспесті арман етпе деген... Керчьтегі аюлардың еті арам болу керек...

Капитан Мирошниктің бір тапсырғаны азық-түлік қорымыздың жайы еді, мен осы араға соны қыстырып жібердім:

— Таңертең үш жүз грамнан аласыңдар... Қорымыздың жайы осындай ғана...— дедім.

— Үш жүзден алсақ, неше күнге жететін жайы бар екен?— деді Петр Ушаков.

Петя жасырын сырға жататын жайды сұрап отыр. Әскердің азық-түлік қоры қанша екені ешкімге айтылмайтын сыр. Бірақ бұл жауынгерлерден жасыратын сыр болмауға керек. «Ең соңғы оғымыз осы» десең де, одан ешқайсысы үрке қоймайды бұлардың. Мен шындықты жасырғым келмей:

— Екі күнге жетеді,— дедім.

— Онда, екі жүз грамнан ғана беріңдер. Тым болмаса, үш күнге жететін болсын!— деді Петр. Ойланып жасалған ұсыныстай кесіп айтты.

— Тағы екі күнге сауытымыз асырайды. Сонымен, бес күн деңіз! — деді Самед.

— Су неше күндік!

— Су одан гөрі азырақ...

— Су жоқ болса, сексеуілді есіңе ал деген Хожа Насреддин...— деді Самед,— құлазыған құмды далаға өседі, су көрмей өседі, шыдай береді, өсе береді деген!..

Бұған қарсы айтар жауап жоқтай, жауынгерлер мұны да мақұлдап отыр...

Жауынгерлердің ұсынысынан жаңа бір сұрау есіңе түседі. Мұның аты бірер күн болса да ұзағырақ өмір сүру ме, бірер күн болса да ұзағырақ соғысу ма?.. Шынында, мұныңның өзі әшейін сұрау. Шегенше айтсақ, химиялық... Қалай аударсаң да бәрібір, жауынгердің бір күн артық өмір сүруі — тағы бір күн соғыста болуы деген сөз. Дәл бұл кезде өмір мен айқастың арасында біз үшін айырма да жоқ!

Біз әр кезде солдатпыз. Соғыс бітіп, автомат мойынынан түскеннен кейін де солдатпыз. «Қайрақты» колхозында ерте тұрып, кеш жатып жүрген кәрі шешем де солдат, еңбек солдаты. Қазір майданда жүрміз демесек, біз де сол еңбектің солдатымыз. Артық жасайтын әрбір күн бізге сол үшін ғана керек.

Манадан бүйығып отырған жауынгерлерді қорқыныш басып отырған жоқ. Әркім өмірінің алғашқы беттерін ғана ашты. Үлкен бір кітаптың бетін ашты да, сол күйінде

тастап, майданға кетті. Майданнан қайтқан соң, сол ашық қалған беттен бастап қайта оқу керек. Кітап аты «Жас өмір» болған соң, оның қызық қуанышы түгел алдымызда — елде, күтіп жатыр...

Таң ата өзіміздің қайда келіп шыққанымыз да айқындалды. Бір замандарда теңізді жағалай қатар-қатар салынған қорғандар қазір биік-биік оба-төбе болып қалыпты. Соның орта тұсындағы біріне келіп біз бекініппіз. Қанаттаса тұрған қорғандардың бәрі де бекініс екені айқын тұр. Бірақ біздікі ең биігі сияқты.

Түнде біз бұл төбеге дейін ұзақ жүгіріп келген тәрізді едік, енді абайласақ, дәл төтесінен теңізге дейін бір километрдей-ақ екен. Қорғандардың арасы бұдан көп алыс.

— Теңіз бетінде бір қайық жоқ...— деді Петр, төбеде тұрып қарап.

Осы қорғандардан теңізге дейін алма бағы болғандығы байқалады. Немістер оны кестіріп, өртетіп жіберген. Отырған қара қарғадай ғана болып, алма ағаштарының сирексирек түбірлері көрінеді. Сұрғылттанып жатқан топырақтың бетіне дүние жаралғалы бір қылтанақ шықпағандай жап-жалаңаш.

— Жау жайлағандай деген осы, а? — деп, Самед бір күрсініп қалды.

Солтүстік жағымызда күңгірт жарқырап бір тұзды көл жатыр.

Шығыс жағымызда көк түтінге оранып бұлдырап Керчь қаласы көрінеді. Бар дүние жансыз да ажарсыз. Күнгей беттерге тебендей бастаған, мысықтың мұртындай сирек, тықыр көгалдар көзіңді еріксіз өзіне тартады. Гитлер біздің жерді түгел бір өлі далаға айналдырам дегенмен, тақыр көгалдар жаз шыға келе көк майсаға айналам деп жымың қаққандай болады.

Ілезде біздің қорғанды жау солдаттары қоршап алды. Қорғанның тұс-тұсына топ-топ жаяу әскерлер келді де, бізде жұмысы жоқтай-ақ, ойнауға кірісті.

— Майдан үстінде, жауының иек астында отырып, әскерін ойнатып жүргендерін!— деп Егор таңданып отыр.

Айналаны дүрбімен бақылап тұрған Мирошник:

— Сендер бізге қауіп емессіңдер дегілері келеді,— деді.— Түндегі көп «батальондарыңның» сыры ашылды, бізді көр де, өзіңе қара демек қой...

Петр үн-түн жоқ пулеметінің аузын жау жаққа бұрып, сығалап-сығалап қояды. Жаудың осынша жақындағанын

көріп отырып, оны ата бастамау біздің әдетімізде болған емес-ті. Сондықтан, бекіністің атыс саңлауларына қатарласа тұра қалып, барлық жауынгер: «от!» деген әмірді күтіп тұр.

Мирошник көзін дүрбіден алмастан, ақырын ғана:

— Отставить! Олар әуелі біз оқ шығарып, қарасын көрсетсін деп тұр. Шама келгенше қанша екендігімізді аңғартпауымыз керек. Түсінікті ме?— деді.

Қорғаннан екі жүз метрдей жерден айнала жасалған окоптар басталады екен. Бір емес, екі қатар. Қазір сол окоптарға жау әскерлері үймелесіп орнап жатыр. Біз болсақ оқ шығармауымыз керек...

Капитан айналаны бақылап тұрып, басын шайқап қалды. Дүрбінің көзге дәлдейтін винті бір ілгері, бір кейін тым тез айнала бастады.

— Бұл не? Бұл немене? — деп, дүрбісін қорғаннан қорғанға жүгірте тұрып:— Ана қорғандардың төбесіне қарашы!— деді Мирошник.

Біздің екі жағымыздағы алты төбенің басына да қызыл тулар орнатылып қалған екен!.. Әуелі жүрегім жылынып кеткендей болды. Түндегі дүрбелеңде бізден басқа да бірнеше бөлімдер жағаға аман шығып, бекініп алған екен деп қалдым.

— Андрей Денисович, барлық төбе біздің қолда екен!—дедім.

— Әрине, солай болу керек!— десіп жауынгерлердің бәрі де саңлау біткенге қайта ұмтылды. Енді «ура!» деп қалуға жақын тұрмыз...

Капитан үндеген жоқ. Етсіз, ұзын саусақтары дүрбінің винтін қатты қысып алып, бұрап тұрғандықтан тырнақтары қызарып кетіпті.

— Алдау!— деді капитан бір кезде.— Мына төбелердің бәрі біздің қолда болса, жау әскерінің мінезі осындай болатын ба еді! Алдау!..

— Онда қызыл туды жау әскерінің өзі көтерген бола ма?— дедім мен, әлі де өз ойлағанымнан айрыла алмай.

— Өздері, әрине... Арт жақтан келер ауыр қол біздің қай төбеде екенімізді айыра алмасын дегені.

— Мүмкін, қызыл туға көзіміз үйрене берсін дейтін шығар... Хожа Насреддин айтқан, — бұл туға қай халықтың көзі ертерек үйренген болса, солғұрлым өзіне жақсы болар деген..— деп, Самед көңілімізді көтергісі келеді.

— Бақылай беріңдер, бәрін де бақылаңдар!..

Күн найза бойы көтеріле бергенде жау жағында бір дүбіліс басталды... Біздің «күміс қаршыға»— барлаушы самолет келе жатыр екен. Аспандағыны ататын зеңбіректер бүкіл Керчьті дір сілкіндіріп, жалғыз самолетті атқылай бастады.

— Біздің «күміс қаршыға!» Ер қаршыға! Сұңқар!— деседі біздің жауынгерлер қуанып.

Түтілген ақ мақтадай құшақ-құшақ ақ түтіндер аспанды жауып кетті. Кейде ақ мақта тұтанып кеткендей болады. «Көк қаршыға» құлдырап ағып, құлдилап төмен түсіп, әр төбенің басына бір төніп, теңізге қарай сып ете түсті. Енді жоғары көтерілмей, жер бауырлай зытып барады.

— Қырық үш — он екі!— деді Вася Гришин, самолеттің номерін танып калып. Көптен көрмеген танысына кездескендей аузын ашқан бойы әлі тұр. Жауынгерлердің бәрі де жау ортасында жалғыз қалмағандарын тағы бір сезініп, қуанып кетті.

Самолет қайта оралып, барлық қорғандардың үстімен тағы бір өтті.

— Қайдасыңдар?— деген айғайын естігендей боласың.

— Қорғанның ұшар биік төбесіне бір белгі салыңдар!— деді Мирошник.

Барлық қорғанның төбесінде де қызыл ту тұрған соң, барлаушы біздің қай төбеде екенімізді айыра алмай жүр. Бірақ сол қызыл тулардың жайдан-жай көтерілмегенін ұққан да сияқты. Анықтап алмай кетпейтіндей, әлсін-әлсін айналып соғады.

Володя мен Петя барлық ақ шүберектен құрастырып, қорғанның ұшар басына біздің дивизияның номерін салып келді. Немістер оны істей алмайтын еді, әрине. «Көк қаршыға» тағы бір оралғанда «ұқтым!» дегендей қанатын бір ғана қалт еткізіп қалып, шығысқа қарай жөнеп берді.

— Көрдім деді!..

— Амансыңдар ма деді!..

— Қорықпаңдар деді!— десіп, қанатының бір ғана қалт етіп қалғанынан мың түрлі мағына тауып біз қалдық...

Самолет, әрине, біз ойлағанның бәрін де айтты... Керек болса, біздің ойдан әрірек жатқан талайды айтқысы келуі де мүмкін. Оны сөзбен айтып жеткізуге болмайды да. Оны түгел түсіну үшін жаудың ашса алақанында, жұмса жұдырығында тұрғандай хал керек. Біз дәл сол халде едік...

— Енді орнымыз анықталды. Байланыс жалғанды!— деді капитан Мирошник.

Түске тармаса, түп ізі қала жақтан шығып бізге қарай бір танк келе жатты. Төбесінде «ақ ниеттің» белгісі — ақ жалау бар.

— «Жолбарыс!»— деді Володя.— Атақтылары!..

— Жолбарыс емес, біздің отыз төрттің көшірмесі, ұрлап алған. Көрдік қой кездесіп, түк те жолбарыс емес!— деп, Петр ызалы жауап қайырды оған.

Фашист қауымының «ақ ниет» дегені не болып шығатынын біздің естігеніміз болмаса, көріп тұрғанымыз осы еді.

— Елшілікке келе жатыр ғой... Амал қайсы, қабылдаймыз да...— деді Мирошник.— Гришин, әзірлен!

Вася жағасын түзеп, сұр көйлектің арт жағын басып қойып, белбеуін сірестіре тартып қойды. Аман қалған жалғыз бас киім Володянікі екен, соны киіп алып, айнаға қарап, иегін сипайды. Жирен сақалы тебендеп қалыпты.

— Кеше қырынып алмаған екенсің... Елшілікке жүретін адамдардың сорты қандай болатынын әлі біле алмай жүрмісің!..— деп, Володя қалжыңдап тұр.

«Жолбарыс» жақындап қалғанда, капитан Мирошник қасына Васяны алып, бекіністен бес метр төменірек салынған окопқа түсті. Өзгеміз әрнеден сақтанып, қару-құралдарымызды әзірлеп, тасада қалдық. Танкі етекке тіреле көлденеңдеп тоқтады.

— Гранаталарды әзірле!— дедім мен.

— Мен осы «елшінің» өзін қарауылға қондырып ұстаймын,— деді Володя.

Танкінің темір қақпағы ашылып, қара шұбар жыланның басындай жарқырай шұбартып фашист офицерінің басы көрінді. Мен әуелі Ростовта өзімді атып қалатын офицердің басы екен деп қалып ем. Жоқ, ол емес, бұл басқа жылан екен. Жылан кәдуілгідей жымиып, бізді құрметпен құттықтағысы келген ишараттар көрсетеді.

Аласа бойлы, бұғағы салбыраған семіз офицер Керчьте көптен бері жаны тыныш отырған адам сияқты. Денесі қозғалып қалса-ақ болғаны, о жер, бұ жерінен бұлтиып, білеуленіп біліне қалған семіздік, көптен бері тегін бір шүйгінде жүргенін көрсетеді. Май басқан денесі босаң, қимыл-қозғалыстары жұмсақ қана...

— Үш жыл бойы қазна қаймағының басында тұрған қатындай екен! — деді Петр, күтпеген жерден дәл теңеп.

— Неміс командованиесімен сөйлеске шақырады,— деді Гришин, «елшінің» сөзін капитанымызға жеткізіп.

Өзінің не айтқанын біз де түгел естісін деген ашық үнмен, капитан Сережаға:

— Жолдас сержант, біздің үкімет фашист Германиясымен бітім жайын сөйлесуді бізге тапсырған жоқ деңіз...— деді.

Мирошниктің сөзі ұнап-ақ кеткендей, неміс офицері алақан шапалақтағандай ишарат жасап,— орыс офицері, ерлігіңе болайын!— дегендей бірдеме айтып жатыр. Әлденені ұзақ сөйлеп, дәмдеп жеткізгісі келетіні байқалады:

— Достарым-ау, дәм айдап келе қалған екенсіңдер, құшағымыз ашық... Төрге шығыңдар!..— деп тұрған сияқты...

Вася оның айтқанының бәрін үш ауыз сөзбен қысқа ғана аударып:

— Тұтқынға түсуге кеңес етеді, ит! — деді.— Бәрібір тұтқынсыңдар, соны түсінгендерің дұрыс қой дейді...

— Берлин деп немене айтып тұр?

— Берлинге самолетпен апарамыз... Құрметті қонақ боласыңдар дейді...

— Берлинге өзіміз де келеміз... Көп күттірмеспіз деп айтады де!

Вася капитанның соңғы айтқанын ерекше бір өр кеуделікпен аударды. Сірә, өзінен де бірдемелер қосты білем, шұбалтыңқырап кетті. Енді фашист офицерінің жүзі өзгеріп барады. Жымиюдың орнына өкініш белгілері біліне бастапты... Біз оның сый-құрметін аяққа басып тұрған сияқтанамыз...

— Біз сіздерге бұл дүниедегі ең қымбатты ұсынамыз!..— дейді «елші»,— ол адамның өмірі ғой! Өмірі!.. Өмірлеріңіз аман қалады. Сіздерге ол қымбат емес пе? Қымбат!..

Елшілік енді әзілге айналып бара жатқандай, Вася «елшінің» кейбір сөзін қалжақ араластыра аударып тұр.

— Өмір қымбат болғандықтан да біз тұтқынға түсе алмаймыз,— деді капитан,— ұзамай біз Германияға өзіміз келеміз... Өмірдің қандай қымбат екенін сонда бізден түсінетін боласыңдар!.. Сталинградта болмағансыз ғой, сірә...

«Елшінің» өңі қуаң тартып, даусына кіре қалған кекті дірілге әрең ие болып тұр. Білегіндегі сағатын көзіне жақындатып, әлде құдіретін аңғартқысы келіп:

— Әлі де бір сағат уақыт беріледі. Бір сағат ойланыңыздар!— деді.

— Біз мұнда бір сағатқа келгеніміз жоқ!— деп, капитан Мирошник ызаланып, кеудесін окоптан тым жоғары көтеріп алды.— Бұл жердің иесі біз боламыз! Төбесіне туымыз тігілген биік қорған мәңгі-бақи босатылды сендерден. Ұзамай совет жері түгел босайды! Басқа сөз жоқ бізде!— деп айғайлап та жіберді.

Жау офицері темір апанына түсе беріп, әлдеқайда қолын бір сілтеп қалғанын бәріміз де аңдап қалдық. Аңдамаған жалғыз капитан Мирошник сияқтанады. Танкінің қақпағы да жабылды, бірнеше автоматтан қатар төгілген оқ капитан Мирошник тұрған жерге бұршақтай үймелеп, борап кетті.

Капитан теңселіп барып құлап түсті...

— От!..— дедім жауынгерлерге.

Петр танкіге гранатасын ұрып жіберді. Толстовтың оғы танкінің жабылып кеткен қақпағына қадалып жатыр. Қарсы алдымыздағы окоптармен еріксіз атысқа кірісіп кеттік...

— Танкіні құртыңдар!..— дедім, ешкімге туралап айтылмаған әмір беріп. Ендігі әмір ететін адам мен болып қалғанымды да түсіндім. Мұным бір қуаныш та емес, құмарлық та емес, еріксіз алуға тура келген жауаптылық еді.

Менің соңғы әміріммен, жауынгерлердің бәрі де танкіге қарай ұмтылды. Траншеялармен еңкейе жүгіріп, төмен қарай кетіп барады.

—Отставить!.. Бәріңе не бар?— дедім, әмір шеңберінен шығыңқырап кетіп.

— Мен! Мен барайын!— деді Петр.

— Бар.

Күйініштi Петр жыралармен жүгірген жоқ, жоғарғы окоптан қарғып кетіп, қорғанның етегіндегі ескі орға барып түсті. Тайыздап қалған ескі орда бойтаса жасарлық сирек-сирек шыралжын, қарауытқан бірер түп қурай, селдір шыққан «кәріқыз» ғана бар. Танкі күжілдеп жөнелгелі тұр. Жабық танкіге қылар айласы болмай, бергі бүйірінде ғана булығып, долданып Петр жүр. Ар жағынан атқандардан Петрді танкінің өзі қорғап тұр. Бірақ, қазір лақтыра қалса, өз гранатасының жарықшақ-жаңқаларынан Петрді сақтап қалар түк қорғаныш жоқ.

— Күте тұр!— дедім жоғарыдан.

Танкінің темір табаны жыбыр-жыбыр етіп қозғала бергенде, бір байлам гранатасын қарш еткізіп соғып жіберді де, Петр ескі орға құлай кетті. Танкі бір әлға, бір артқа арыидап барып тоқтап қалды. Бірақ, өртенген жоқ. Петр ызамен атып тұрып, танкіні жұдырығымен төмпештеп жатыр:

— Шық1 Шық, фашист! Бәрібір сені аман жібермеймін!..— дейді.

— Петя, жат!— дедім жоғарыдан.

Қанша ызалы болса да соғыстық әмірді екі айтқызбайтын Петр қурайдың арасына етпетінен құлай кетті. Арқасы бүлкілдеп, ашудан жылап жіберген сияқтанады.

Танкінің темір қақпағы көтеріле бастаса-ақ, саңлау байқалған жеріне оқ төгіп, Володя қақпақты әлі аштырмай отыр. Басқа жауынгерлер арғы окоптармен атысып жатыр...

Капитан Мирошникті ортадағы бекіністе әкеліп салып едік. Қазір қиналып дем алып, ауырлай бастады. Дәл кеудесінен көлденең кесе тиген бірнеше оқ, үміт етер ешнәрсе қалдырмаған сияқты. Тек жүрегі аман қалғандықтан ғана арпалысып жатыр. Дем алысына сырыл кіре бастады.

— Капитан!.. Андрей Денисович! — дедім, қасына келіп.

Одан арғы сөздерім айтылар емес, көмейіме көлденең тұрып қалғандай кептеліп тұр.

Капитан үлкен қара көздерін әрең деп бұрып әкеп маған бір қарады да, еш нәрсе айта алған жоқ. Көзі еріксіз жұмылып кетті де, қабағын бір ғана шытынып, тынып қалды. Бұдан былай, аса бір үлкен жүректі, бар болашағы әлі алда тұрған өжет командирдің артынан, біржола жабылған қақпадай, ең ауыр сөз — «марқұм» қосылатын болды...

— Келе жатыр...— деді Самед ақырын ғана. Өлік үстінде қатты сөйлемейін деп барынша ақырын айтқанмен, көзқарасы айғай салып тұрғандай.

Тұс-тұсынан оқ төгіп, қорғанға қарай жау автоматшылары жақындап келеді. Алақаныңдай алдыңда ғана жүгіріп келе жатқан әскердің бірталайын-ақ қырып тастауға болатын. Бірақ біз барлық күшіміздің қанша екенін аңдатып алмауымыз керек. Жаудың он үш мыңын қырғанша, өзіміздің он үш жауынгерді аман сақтап, арттан келер мол күшті тосуым керек. Оның үстіне, әрі де, бері де кете

алмай, танкінің тасасында Петр жатыр. Шабуыл беті кейін бұрылғанша, ол басын көтере алмайды.

Үш қол пулеметіміздің аузын қарсы алдымызға қараттым да, жақындағанша атпаңдар деп бұйырдым. Әшейінде айтылатын «бір оқ босқа кетпесін»— дейтініміз біздің қазіргі жағдайымызда ысыраппен бірдей десең де болатын. Енді одан гөрі де қысаңырақ шек қойылуға тиісті сияқтанады. Адам да аз, оқ та аз...

Бекіністің бақылауға арналған саңлауларынан сығалап тұрып, әрбір жауынгерім жау қолының жақындап қалғанын айтады:

— Батыс жағымыздан шабуыл жақындап қалды!..

— Көріп отырмын...

— Солтүстіктен таянып қалды...

— Көріп отырмын.

— Шығыстан келіп қалды!

— Көріп отырмын!

Мен көріп отырсам болатындай-ақ, одан арғы қауіпті ешкім айтпай тоқталады... Самед пен Володя қозғала алмай қалған танкінің алдыңғы жағынан отыз метр жерді қарауылға алып отыр. Менің өз қолымда да пулемет. Ұяларында құрулы қалған жаудың екі пулеметі де түнеріп төмен қарап тұр.

— Оң жақтан...

— Көріп отырмын. Қозғалма!

— Сол жақтан...

— Көріп отырмын. Орныңда бол!

Көріп отырмынды айтқан сайын аяғына таяқтай-таяқтай леп белгісін қойып айта бастаппын... Таяқтарым бірінен-бірі үлкен, енді өз көзіме де елестей бастаған сияқты.

Көріп отырмын дерлік мен кіммін? Қандай майданды басқарып келіп ем!.. Бір топ ержүрек жастардың өмірін босқа бермеуге әл-дерменім жетер ме, жоқ па?.. Төбесінде туымыз тұрған биік қорғанды неше күн ұстап тұра аламыз...

Көз алдыңа буырқанып-бұрсанып жатқан теңіздің ортасындағы биік жартас келеді. Ұлы теңеу бар бейнесімен елестейді. Ойың өзіміздің қорғанды да сол биікке теңейді. Қорғарың да сол биік жартас сияқтанады. Бағымыз емес пе, біз сол тәкаппар қияны қорғап тұрмыз.

Капитан Мирошник жау офицеріне бұл қорғанды біз біржола босаттық, енді үміт етпеңдер деген еді. Капитаным

айтқан сөзге мен мұрагер болып қалдым. Орындай біл, шыдай біл, Сарталиев жолдас!..

Буырқанған долы теңіз езуінен қанды көбігін атып, жартасты сабалағалы келеді. Жау автоматшылары оқ боратып, тым таяу келіп қалыпты...

— От!.. От-т-т!..

Дыбыссыз «т» әрпінің өзі бір көш жерге созылғандай шықты. Пулеметтерім аздығына қарамай, өжет өршеленіп, көсіп-көсіп алды. Қарсы алдына нысанаға тіккендей етіп қойып атқандықтан жау қолының қырылысы да көп, беті де тез қайта қалды. Көп боп көрінейік деп, бес пулеметті бір бетке ғана салып ем, оным дұрыс болып шыққан сияқты. Жау ортасы ойылып, оңай абыржып қалды.

— От!.. Қарауылға дәл қондыр! Қыр, иттің күшіктерін!..

Дүниеде бұл сияқты команда жоғын жақсы білсем де, ара-тұра ондайлар да қосылып кетіп жатыр. Текке де кетіп жатқан жоқ, бірдемеге жарап кетіп жатыр...

Жау автоматшыларының ең алғаш беті бұрылып қалған бір шақта Петр жүгіріп өзімізге қосылды.

— Мұндай қалаған жерің өмірде бір-ақ кездесер, Костя!.. Жау ойланып қалды! Інге кіріп кетті!.. Ұр!— дейді Петр.

Бақылауға пулеметтерді ғана қалдырып, өзге жауынгерлерді Керчьте болған екінші «соғыс кеңесіне» шақырдым.

— Автоматтар жалғыз-жалғыз оқпен ғанаататын болсын. Көздемей ату қойылсын!— деген бірінші ұсынысты Володя жасады.

Біз мұнда көп оқ әкеле алған жоқпыз да. Осы күнгі пулемет, автомат дегендер оқты бұршақтай төгеді. Ондайға шыдар оқ қоры бізде жоқ. Қорғанды алғанда қолға түскен жаудың екі пулеметінде де оқ қоры шамалы еді. Ең мол нәрсе — ракета ғана... Ол торғайды қорқытудан басқаға жарамайды. Сондықтан, Володяның ұсынысы дауысыз қабылданды.

— Пулеметтер жау кеудесіне тұмсығын тіреп отырып, иек артпадан ғана атсын. Қасыма келіп қалды деп қауыптенер емеспіз. Бекініс мықты. Хожа Насреддиннің өзі салып кеткен бекінісіндей...— деп Самед отыр.

— Солтүстік жақтан жауды граната лақтыратын жерге дейін жақындатуға болады. Қорғанның ол жағы тіктеу,

траншеялар жабық. Сол бетті маған бер!— деп, Петр солтүстік майданға сұранды...

Екінші «соғыс кеңесінің» негізгі қабылдағандары да осылар еді. Он үш-ақ жауынгер болсақ та, мұнда да «майданды» әр түрлі «бағытқа» бөлдік: солтүстік, оңтүстік, батыс және шығыс... Әрбір «бағытта» үш-төрт қана жауынгер бар. Орталықтағы үлкен бекіністе, әр майданның тізгінін түгел бір қолға ұстап мен отырмақшымын... Бір қолым телефонда, бір қолым пулеметте болмақ. Бекініс — төбенің барлық тұкпірін байланыстырып қойған неміс телефоны, «орталықты» станциясыз-ақ сақылдатып тұр. Сырт жақтың жалпы бақылауы екінші бөлімнің командирі Зориннің қолында,..

Алғашқы бір шошынып тайқып түскеннен кейін, жаудың әскері қайта қыса бастады. Шығыны қанша көп болса да, бізді құртпай тынатын емес, Азғана күшімізді еріксіз төртке бөлдіріп, қысып келеді.

— Маңдайдан аққан терің бақайыңнан тамшылап тұрмаса, онда сен әлі қызбағаның деген Хожа Насреддин...— дейді Самед.— Терлемей істеген іс — іс емес!..

Солтүстік жақтан жау қорғанға өрмелей бастады. Жаланаш арқаңда қоңыз өрмелеп келе жатқандай сезілді. Терең траншеяның түбінде жатып Петр маған телефон арқылы:

— Шыдай тұрыңыз, жолдас командир, саспаңыз... Қазір, қазір... Гранатам біреуінің маңдайына соғылып жарылатын кезде лақтырам. Бұл бетке мен жауаптымын!— дейді.

Жауынгерлердің бәрі де қысылшаңда туатын нәр тәуекелге бел байлап, қауіп дегенді ұмытып кеткендей. Қайта, орталық бекініс отырған маған дем бере сөйлейді. Мен әр автоматтан артығырақ кеткен оқты санап отырмын... Басқаңмен бірге сараң да бола білу керек болып қалды.

«Шығыс бағыттағы» Володя телефонмен айғайлап жіберді:

— Келіп қалды, келіп қалды, жодас командир!— деп екі қайырып,— біздің самолеттер!— дегенді артынан қосты. Маған «келіп қалды» мен «біздің самолеттер» дегеннің арасында бір шошынып, бір қуанып үлгіретін көп уақыт өткендей көрінді.

Әуелі аспан ақырын шымырлап қайнай бастағандай болып, лезде құйын келе жатқандай гүілдеп кетті. Жарқылдап аққан найзагер ұшқыр самолеттердің ортасында

бір тізбек ауыр самолеттер келе жатыр. Жерден тырнадай өре көтеріліп, жау самолеттері де қарсы ұмтылып барады. Екі жақтың ұшқыр самолеттері шығыс жағымызда кездесіп қалып, атысқа кірісті. Кейде «қап!..» деп қаласың да, кейде қуанып айғайың да шығып кетеді.

Бұл кезде дәл Керчьте немістің баяғы күші болмаса керек. Аспандағы айқас әуелі солтүстікке қарай ойысып еді, ұзамай батысқа қарай ауып кетті.

— Есіңде ме, Костя? Қырық бірінші жылы жаудың «қоңыр аласы» қандай өжет түйілуші еді! Енді жөндеп айқасуға да шыдамауға айналыпты!— дейді Володя көзін аспаннан алмай.

Біздің ауыр самолеттер еңкейіп келіп, төбенің айналасын төмпештей бастады. Окоптар аударылып қалып, аяқ-қолы сеңдеп ұшқан денелер көрінеді. Бомба гүрсіліне үн қоса Петр да гранаталарын қыза лақтырып жатыр. «Сәлем!» дегенді айтқым келіп, аспанға қызылды-жасылды ракета атқыздым. Бізге шұғыл төніп қалған қауіп-қатер де біржола ауып кеткендей, айналамыз жым болыпты...

Ауыр самолеттер төбемізге қайта айналып келіп «жау қайдалап!» жүрген сияқтанады. Біз өзіміз байқаған қоймаларды нұсқап, қызылды-жасылды оқтармен сезікті жерлерді түртіп көрсеттік. Жақын майданды ракеталарымызбен ымдадық...

— Жылан ініне барып кірді!— деседі тұс-тұсымнан.

— Көріп отырмын. Демалыңдар...

Осы қысылыста да Шеген бізбен бірге айқасып жүр-ау деген ой келеді. Әрбір оқыс қимылдар, өжет түйілген самолеттер Шегендікі сияқтанып кетеді. Сен аспанда, мен жерде, бірге айқасып, қатар алысып жатырмыз деп айғайлағым келеді.

Менің ойымды Шеген де сезінетіндей, айналамыздағы қауіпті жерлерді қазбалай соғып, аударып кетіп жүр. Қорықпа, баурым, қорғаның берік, сені ешкімге бермейміз дегендей болады.

Бізде бекініс алатын күш жоқтығын сезген жау бейғам отырған күйін өзгерте алмай қалған сияқты. Аспандағыны ататын зеңбіректері дүркіретіп-ақ атып жатқанмен, құлатқан самолеттері көп бола алмады.

— Аспан қырандары, қасымызда бұғып тұрған танкіні төңкере кетіңдер... Анау окоптарда жау бұғып қалды... Қазір бізге қайта ұмтылады... Қыра кетіңдер!— деп айғай салғың келеді.

Самолеттер кетіп қалды. Қия жартастың жалғыз қорғаушысы болып тағы да өзіміз ғана қалдық.

Кешке дейін жау бізді талай торлап келсе де, ала алған жоқ. Бекінісіміз әлсіз жеріне оқ дарымайтын етіп жасалыпты. Кейде өзіміз құтыламыз; кейде әлдеқайдан жарқ ете түскен ұшқыр самолеттер құтқарып кетеді.

— Мұндай қорғанда тұрып, өлу деген ұят болар!— дейді Самед.

Асықпай, саспай, қызара бөртіп күн батып барады. Соңғы шабуыл тойтарылып, енді түннің не әкелерін ойлап отырмын. Қарның ашқаны еш нәрсе еместей, таңдайың кеуіп барады. Жауынгерлердің көздері үңірейіп, бет терілері сүйегіне жабысып, қарақошқыл тартып кетіпті.

— Жел қатайып кетті... Теңіз тағы да алай-түлей долданатын болар,— дейді Володя. Мұнысы бүгін түнде қайық өте алмайды, жәрдем күтпелік дегені сияқты.

— Ие, бүгін түнде жәрдем күтпеспіз...

— Бірінші Керчь майданының командирі, бүгінгі түніміз қалай өтер екен?— деді Самед, жұрт көңлінде байқалған қаяуды қалжыңмен ұшықтағысы келіп. Мен оған өз қалжыңына орай жауап бердім:

— Желкеңнен сыздауық шықса, қандай мазаң кетеді. Біз желкеден қадалған найзадай шығармыз, жау тыныш ұйықтай алмас, ұйқы да бермес,..—дедім.

— Дұшман жерінде ұйқы да дұшман деген Хожа Насреддин жолдас... Ұйқы отменяется!— дей берді де, көзі әлденені шалып қалғандай, Самед ақырып қалды. Төбені солқ еткізіп, батыс жақ бүйірінен бірінші снаряд та келіп қадалды.

— Осыны айтайын деп едім...— деді Самед.

Жау снарядтары төбені гүрс-гүрс ұрып, жүйке тамырыңды бөріктіріп барады... Әлдеқайда тұрған зеңбіректер мойындарын бізге қарай бұрып алып, боратып кетті. Төбе дір қағады. Қадалмай кеткен бір снаряд жоқ сияқты. Биік төбені орнымен жұлып тастағылары келгендей, бүйірінен түйгіштеп, іргесінен көтере ұрады. Топыраққа тұншықтырғысы келгендей, таныс қара боран бұрқырап, жоғары өрлеп келеді. Қорғанның ұшар басындағы немістердің өздері құйып тастаған тас қалпақ бекіністі оңай берер емес, зілдей басып, табандап жатыр. Құлағың тұнып барады... Тағы да дыбысты аузыңмен есітіп, дүмпуін табаныңмен сезіне бастадың...

— Бұл төбе бетке шыққан сүйел емес, ешкім аударып

тастай алмайды. Гүрсілді тыңдап тұрудың түк қызығы жоқ. Төменге түсіңдер!— дедім жолдастарыма.

Күзет пен бақылаушылардан басқалары төмен түсіп кетті де, Самед орнынан қозғалмады.

— Жаяу әскер енді жақындай алмайды. Құлағыңнан айрыласың, төмен түс!..

— Мен қала тұрайын,— деді Самед.

Сонша гүрсілдің астында тұрсақ та, менің құлағыма бірдемені сыбырлап қана айтқысы келетін сияқтанады.

— Немене? Неге қаласың?

— Танкінің қақпағы қозғалып қалды... Мына боранда қашып құтылғылары келеді.

Белінен шойырлып қозғала алмай қалса да, өртенбей қалған танкі әлі манағы орнында тұрған. Зеңбірек шабуылы басталған соң, «елші» офицер енді жаяу қашуды арман ететіні де даусыз. Екі жақтың оғынан бірдей қорқып, оңай шыға жөнеле алмайтыны да анық. Мен Самедке соны айттым, көп күтіп қаларсың дедім.

— Хожа Насреддин жалғыз тауығын қонағына асып беріп, жұмыртқаны өзі басып шығарған...— деді Самед.— Мен де шыдап көрермін...

— Жақсы...

Бізді екі сағат апар-топар төмпештесе де, бекінісімізге бір дақ түскен жоқ. Зорин әлсін-әлсін ракета атқызып, айналаны бақылап тұр. Төрт жағымнан да тыныштық хабары келе бастады:

— Тоқталды...

— Басылып келеді... тынды...

Бірақ біздің халдегі тыныштық қас қаққанның арасындағыдай ғана еді.

— Жаяу әскер шабуылға қайта тұрды...

— Теңіз жақ беттен жақындап қалды...

— Жүгірді...— деген хабарлар біріне-бірі ілесе келіп жатыр.

Іргемізден ғана екі рет граната жарылғаны естілді.

— Самед қой...— деп айтқанша болмай, Самед төменге келді.

— Хожа Насреддин балапан басып шығарған!.. Готово деген!— деді Самед.— Қараңғы болған соң, мені көрмес деп ойлады білем... Бір адам шықты, қозғалмадым. Екі адам шықты, қозғалмадым... Үшінші шыққанда — иә, Хожа Насреддин дедім!..

Оның аржағы айтпаса да түсінікті еді...

Жан-жаққа атқан ракеталарымыз танкінің қасында серейіп жатқан үш өлікті де көрсетеді, қабындап келе жатқан шабуылды да көрсетеді. Жүздеген көлеңке бір ұзарып, бір қысқарып қалып, шұбартып бері жақындап келеді... Төбеге өрмелеп шығып, желкемізден басқылары келеді.

Аюдай күркіреп, Петр жалғыз қимылдап жүр... Пулеметтеріміз қызып барады.

— Батыс жақтан...

— Шығыс жақтан...

Енді көріп отырмын деуге болмай қалыпты...

— Қозғалма орныңнан!— дейтін белеске шығыппыз.

— Оқ таусылып барады...

— Қазір жеткіздірем. Қозғалма орныңнан!

— Қарсы алдымнан жүзден артығы келе жатыр,— дейді Володя телефон арқылы.

— Оғың жеткілікті ме?

— Әзір бар...

— Қозғалма!..

— Біз қолма-қолға келдік...— деп, үзіліп кеткен дауыс кімдікі екенін аңғара алмай қалдым. Дауысты тани алмағаныма қарағанда бұл Зориннің жауынгері болу керек.

Жабық траншеямен жоғары қарай жүгіріп келе жатсам:

— Иә, ханнан! — деген Самедтің айғайы жиі шығып жүр...

Іргелес отырған Петр мен Самед, қастарында тағы алты жауынгер бар, бір қолдарымен граната лақтырып, енді бір қолдарына автоматтарын шоқпардай оңтайлап ұстап алыпты... Шабуыл жасаған жау әскерінің оқтары отқа салған істіктей жылт-жылт етіп, қолдың саласындай тізіліп, жоғары кетіп жатыр... Қолма-қолға жақындап қалған осы тұс екен.

— Қозғалма орныңнан! Таймасын табаның!

— Сталинград батальоны!.. Қырым үшін!.. Отан үшін!..

— Шегінді, шегінді!..

Не болып жатқанын сөзден емес, дауыстан ғана аңғарғандай едің!..

10

Алғашқы күннің арпалысынан едәуір ойсырап шықтық. Ішіміздегі жалғыз тәжірибелі офицер капитан Мирошник-

тің орнын біріміз де дәл баса алар емеспіз. Талай тақым бұрау — тар қыспақты көрген, өжет жауынгерміз дей алсақ та, ол орынға олқы соғып тұрмыз. Оның үстіне тағы да бес адам шығынымыз бар. Енді қалғанымыз тоғыз-ақ... Ең соңғы айқаста екінші бөлімнің командирі аға сержант Зорин оққа ұшты. Оның бөлімін Петр Ушаковқа беруге тура келді.

Ең ауыры, құрылғанына тәулік толмаған әр түрлі «бағыттағы» майдандарымызда екі-ақ жауынгерден қалды. «Қазақ батальоны!» деген айғайыңа енді бала да сене алар емес.

— Бір бағытты қысқартайық,— деді Петр.— Сонда әр майданымызда тым болмаса үш жауынгерден болады. Қорғанның төбесіне үш сала болып келетін терең траншеялар бар. Үшеуі қорғанның үш бүйірінен көтеріліп, төбесінде түйіседі. Бірімен-бірі селбесіп отыру үшін, немістер әдейі солай қазған. Жоғарылаған сайын бірімен-бірі жақындасып, қанаттаса береді. Сондықтан, Петрдің ұсынысын екі айтқызбай қабылдадым.

Оқ құрғыр тіпті құлдырап қапты. Енді бірер сағат үртіс айқас бола қалса, оның аржағында оқты санап беретіндей халге жетіппіз. Енді немістер бүгінгідей қырғынға да түсе бермес, тартына шабуылдар, талдырып жығуға байлар деп, өзімізге-өзіміз демеу береміз. Оқтың азайып қалғанын көре отырып, енді екі күнге жетер деп ұйғардық... Жетпейтінін біле тұрсақ та, бірімізге-біріміз қарадық та, сөзді доғардық.

Гранаталарымыз таусылуға таянған. Петрдің бір күнгі лақтыруынан қалғаны санауға тұрар емес... Бұл жөнінде үнсіз келісіп, ақтық сағатқа сақтайтынымызды іштей түсіністік те, граната жайын ауызға да алған жоқпыз... Кім біледі, бір кезде траншеяларды да тастап, үркердей болып төбеге жиналып қалармыз... Сондағы соңғы керек нәрсе сол азғана гранаталар болып қалады. Ондай халдегі бір сағат өте көп уақыт қой, қару-құралды да көп керек етеді...

Немістерден қалған екі снайпер мылтығын екі бөлімге бір-бірден бөлдік. Сенің бөліміңде мұны дұрыс пайдалана алатын кімің бар дегенге дейін барысып, зеңбірек бөліскендей болыстық... Енді қармансақ, бөлетін де, қару-құралға есептейтін де ешнәрсеміз қалмапты... Үйіліп ракеталар ғана жатыр.

Вася Гришин сағатына қарады да, ұйықтап жатқан Самедті оятты. Бұл екеуі күзет кезегіне кеткелі жатыр. Айқас тоқталғаннан кейін, күзетке кезекпен жіберіп, екі сағаттан ұйықтап тұруға сөз байлағамыз.

— Жайлы төсекке көптен бері жатқаным осы болар...— дейді Самед, тас еденнен тұрып жатып.—Хожа Насреддин жолдас «ұйқың қанса, жұмысың да озық болар» деген екен... Курорттан келгендей боппын...

Түн әзір тыныш... Самед тағы бір-екі қалжыңын айтып, Васямен бірге күзетке кетті. Өзгеміз ояу отырып түс көргендей, мең-зең халде болсақ та, басымызды жерге тигізуге уақыт жоқ.

— Апыр-ау, бұл қайда жоғалып кетті?— деп, Петр тынышсыздана бастады.

— Өліп қалмаса, келер уақыты болып еді ғой.

— Бекер жіберген екеміз...

Әңгіме Егор жайлы еді. Егор су әкелем деп кеткелі екі сағат болды. Әлі жоқ. Ешбір белгісіз кетіп барады...

Күн бойғы арпалыстан кейін, бар суды бір-ақ ішіп салғамыз. Беті жабулы ақ шелекте азғана су бар екен, жарты стаканнан әрең жетті. Суды бөлуші Самед болды да, Петр бақылап отырды. Ешкімнің сусыны қанған жоқ. Аузымыз әлі желімдей былжырап отыр.

Содан кейін Егор тұра келіп, су әкелуге рұхсат сұрады. Енді міне, оралмай кетті.

— Судың қайда екенін анық білетін бе еді өзі?

— Анық білетін.

— Кеше түнде сол суға түсіп те кеттім деген.

Күндізгі толас кезінде біз айналаны түгел шолып, белгілеп алғамыз. Поселкенің біз жақ бетінде сайдың табанында жатқан суды бәріміз де көргеміз. Сусап жүргенде көзіміз қайта-қайта түскен. Бекіністің картасында да ол жерде бұлақ барлығы анық көрсетілген. Егор кетерінде бәрін анықтап алып еді.

Егер бұлақты немістер күзетіп тұрса, Егор жанжалсыз кейін қайтпақ та. Егор көзге түсіп қала ма деп, ол кеткелі ракета да атылған жоқ. Бірақ Егор әлі жоқ...

Біз білетін Егор өжеттік дегенді де үстірт түсінбейтін адам еді. Қара шаруаның ұқыптылығы, айла-тәсілі деген сияқтылар бойынан табыла беретін. Сырт қарауға аңқау көрінгенімен, ар жағы қырық-қалта, айлалы да тәсілді болатын. Көп жыл ағаш арасында өскендіктен, жер бетінің ой-шұқырына да зирек еді.

Сусыз қалар болсақ, ертеңгі күніміздің халі не болары бәрімізге де түсінікті еді. Сондықтан, Егордың су әкелем дегеніне ешкім қарсы болған жоқ. Су тауып алуға жалғыз қолайлы шақ түн ғана.

Егор орнынан күлімдеп тұра беріп:

— По-тому что без воды.
— И ни туды, и ни сюды...—

дейтін белгілі әнді ыңылдап, кетіп отырды.

Қалған тоғыз жауынгердің тағы бірінен айрылсақ, мұнымыз дивизияның бір батальонынан айрылғаннан кем тимейді бізге. Бір майданымыз үштің бірінен айрылғандай батады.

Адам қуаныш үстінде қайғырып, қайғы үстінде қуана алмайды. Сол сияқты, ауыр халдің үстінде қалжың мен күлкің де келмейді. Бірақ ойыңды сол бір қара ноқатқа тіреп қойып отыра берсең, қарадай жұтағаныңды білмей де қаласың. Мұндай жайдан талай бірге шығып үйреніскен Петр маған:

— Костя, а, Костя!..— деді.

Мана маған бірінші рет «командир жолдас!» деп сөйлесіп, басқа жолдастарға соғыстық тәртіп жолын көрсетіп жіберген де осы Петр еді. Енді міне, оңаша отырған кезімізде төрт жылдан бергі ескі әдетімізге басып «Костя!» деді. Біз, әрине, сақал-шашты қырау басқан кезде де «Петя, Костя» десіп жүретін жолдастармыз.

— Костя, қалай ойлайсың, біз Берлин көшесіне де өзге бөлімдерден бұрын кірер ме екеміз?..

— Неге бұрын кірмейміз, бұрын кіреміз, әрине!..

— Ойын емес, ойласып көрейікші... Біздің әскер шегінген кездерінде біз ылғи артта болатын едік қой, солай емес пе еді.

— Ие, солай болатын.

— Шабуылға көшкеннен бері ылғи алда келе жатқан жоқпыз ба?

— Ие...

— Олай болса, осымыз біздің ерекшелігіміз болад та...

Шегіну кезінде артта жүрсек, шабуыл кезінде алда жүрсек, жауға ең жақын жүретін біз болғанымыз да!..

Петрдің не айтқалы келе жатқаны айқын болса да, қызынып бұл айтқан әңгімесі тез аяқталып қалмасын деп, мен:

— Содан соң!..— дедім.

— Содан соң... Берлиннің төбесіне Совет туын бірінші болып орнататын да біз болармыз?— деді Петр қызыңқы-

рай сөйлеп.— Ол күні біз құстай ұшпаймыз ба!.. Шетінен бір кіріп алған соң, ортасына қарай зырламаймыз ба Берлиннің!..

— Тап осы қорғанның төбесінде тұрған туымызды апарып, Берлиннің төбесіне шанышсақ, тіпті қызық болар еді! — дедім мен, Петрға еріп, қызып кетіп.— Дал-дұлы шыққан, талай айқасты көрген ту, денесінде мың жарасы бар жауынгердей құрметтелер еді!..

— Ие, ту мен жауынгер денесіндегі жара өзінен өзі құрметті белгілер... Бірақ ол жат жер ғой... Мына біреу жырым-жырым болған туды шаншып қойған кім деп, маршалдардың біреуі сұрап жүрсе сен тайқақтамаймысың?

— Тайқақтайтын не бар? Адымдап шығамын да:

«Жолдас Совет Одағының маршалы, бұл туды шанышқан ерекше бөлімнің жауынгері Совет Одағының Батыры Петр Ушаков!» деймін.

— Е, ойың әлдеқайда екен, Костя!..— деп Петр ысқырып қалды.

Мұнымыз қалжың көрінуі де мүмкін. Бірақ, жауынгердің әр түрлі арманы осындай қалжыңдар арқылы да байқалып қалады. Осындай қалжыңдардың қайрақ болып, ұлы арманға жетелейтіні де болады... Біреу әлі түк өндірген жоқсың деп ызаңды келтіру арқылы қамшылайды, енді біреу қолыңнан келеді деп, сенім беру арқылы қамшылайды. Мен сол сенім беру жағында жүретін адаммын. Петрға да со мінезді көрсеттім.

Күзетті ауыстырып келген Володя:

— Қуаныштарың бар ғой бір!.. Әлде Егор қайтып келді ме? — деді.

— Біз Берлинді алып жібердік! Төбесіне туымызды шаныштық!.. Фашизм жерленді біржола! — деп, Петр көтеріле сөйлеп жауап берді. Қазір ол ауыр халімізді ұмытып кеткендей еді.

— Фашизм жерленді деймісің? — деді Володя қалжыңсыз жауап бергісі келіп,— неміс фашизмі жерленер. Ол даусыз. Бірақ фашизм деген сөздің мағынасы буып байланған салы, я болмаса, «қара бура» екен. Капитал дүниесі жерленіп болғанша ол салыны талай байлап, буар әлі. Өте асығып кетпеңдер...

— Олай болса, Берлин алынғаннан кейін де автоматың мойныңда болсын деймісің?

— Біразымыз автоматты тастамаспыз да... Әзір ұстармыз...

— Мен үйге қайтқан түні егінге шығып кеткім келіп отырса, жоқты айтып көңлімді бұзғанын көрдің бе...— деп, Петр ренжіп қалды.

— Әзір соғыса тұрайық,— деді Володя.— Бұ да сол еңбек. Отанымыз қандай еңбекке шақырса да біз әзірміз ғой. Соғыс дегенді кәсіп етейін дер мен де жоқпын. Еңбек күндеріңді осыдан жина деп отырған Отанымыз да жоқ. Бірақ әзір соғыса тұрайық... Мүмкін, қазіргі күнде еңбектің үлкені осы болар...

Сырттан тақ-тұқ етіп автомат, пулемет тықыры естіліп қалды. Тыпыршып, булығып, тез-тез атылып жатыр.

— Басталды білем!..— деп, Петр атып тұрды. Бәріміз де орнымызға бардық.

Бұл жолғы шабуыл емес, басқа екен... Теңіз жақтан үсті-үстіне атылған ракета жарығында қолында шелегі, Егор еңкеленделеп жүгіріп келеді. Арт жағынан қуа жіберілген ракеталар бірте-бірте қорғанға жақын түсе бастапты. Әр тұстан атқан автомат, пулемет оқтары жарқ-жұрқ етіп, Егорды жазғытұрғы сонадай буып келеді. Жаман дос — көленке, ракета жарығынан Егорды айнала қашып, баурына тығылады. Көзге бір ілегіп қалған соң, тақтайдай жазыққа жата кетудің пайдасыздығын жақсы білетін Егор бір адым болса да ілгері басқысы келіп, екі жағына кезек бұлтарып, ұшып келе жатыр...

Петя мен Вася екі пулеметпен Егордан әрірек жерді ата бастады. Бірақ қай жерді ату керектігі байқалар емес. Жапа-жалғыз талауға түсіп қалған жолдасыңа жәрдем етер тұқ шараң жоғына ыза болып бармағыңды шайнайсың. Көріп тұрсың, істей алар түгің жоқ. Егор он шақты жау солдатының ортасында қалса, жалғыз барып айқаса түсуге сескенбес едің. Мынау бір жүйкеңді кесетін жай болды...

Траншеяның төменгі етегіне дейін Егорға жиырма-ақ аттам жер қалғанда, өзі бір жаққа, шелегі бір жаққа ұшып кетті. Егор әшейін сүрініп құласа, қолындағы шелегінен айрылмас та еді, жараланды-ау деп қалдық. Егор орнынан тұра салып, бұрылып барып шелекті алып қайта бері қарап жүгірді. Көленкесі шайқалаңдап кетіпті... Траншеяға сүйретіліп келіп әрең жетті де, әуелі шелегін тастап жіберді. Содан кейін асылып барып, өзі құлады. Жақындап келіп төбеге тірелген ракета жарығы Егордың бір аяғы траншеяның ернеуінен шығып қалғанын әлсін-әлсін көзіңе көрсетеді... Өлгені де...

Жарық та сөнді... Атыс та тоқтады... Айналамыз жазғытұрғы жұмсақ қараңғылыққа шомды. Сол қараңғыда траншеяның ернеуінен шығып жатқан Егордың аяғы көз алдыңнан кетпейді...

— Сегіз жауынгер қалғанымыз да...— деп, Вася күрсініп жіберді.

Қалғанымыз сегіз-ақ... Енді санауға да аузың барар емес...

Шелекті алып, Володя келді. Беті жабық қалайы шелек үш жерінен тесіліпті де, азғана су түбінде ғана шылдырайды. Бір жолдасымыз осы бір ұрттам су үшін өлді, бұл бізге қымбатқа түскен су, оңайлықпен ұрттай да қояр ма екеміз...

— Қысылшаңда қалғанда ойына не келді екен...— деді Вася.

Егор ойына не келгенін ісімен, мінезімен көрсетті! Үсті-басын оқ тесіп кетсе де, траншеяға әуелі өзі қарғып түспей шелектегі суды түсірді емес пе! Осынысы әлі де алдымызда алыстар тұрған бізді ойлағаны да. Қалжырағаң, таңдайы кепкен жолдастарым бір тамшыдан болса да су жұтсын дегені де. Қолынан ұшып кеткен шелекке бұрылып бармай, жүгіре жөнелсе, мүмкін, өзі тірі қалар еді. Бірақ Егор өзін ойлаған жоқ, бізді ойлады! Аяқталмаған алысты, жақын сезілген жеңісті ойлады!

— Теңіз беті алай-түлей шығар... Өкіріп жатыр ғой!..— дейді Володя.

Атыс жоқ. Түн тағы тыныштанып қалды. Теңіздің аунақшып жатқан дыбысы бізге де анық естіліп тұр. Бұлт кешегіден гөрі қалыңдап, етегімен төбені сипай кетіп, төмен көшіп барады.

Егор туралы бірдеме айтар ма екен деп, бәріміз Володяға қарап, бірталай үнсіз отырып қалдық. Сұрауға аузымыз бармай отыр.

— Катер қайықтар жағаға жақындай да алмайды,— деді Володя.

Бұл түннің әкеле жатқан жақсылығы жоқтығы айқындала берді. Бүгін түнде теңіз арқылы десант келер қаупі болса, немістер бізді тыныш отырғызбас еді. Түн бойы бос үреймен әурелеп, таң ата оп-оңай қолға түсіргілері келеді. Жауынгер жүзіне тағы да жүдеулік кіре бастады.

Петя пулемет оқтарын санап шығып:

— Жаңа елу жетісін шығарып жіберіппіз...— деді.

Жауынгерлердің жүдей қалғанын көріп, Володя көңіл көтерістін бір жорамал айтты:

— Қара теңіздің сырын мен жақсы білем... Таң ата тоқталады,— деді.

Володяның манадан жағалатып жүргені арт жақтан келер жәрдем жайы. Біз тым әлсіреп кетпей тұрғанда десант келіп қалса, тұяқ ілеккен төбеге біржола бекініп қалар едік деп ойлайды. Бұл бәріміздің ойымыз. Соғыста бірдемеге мұрындық бола алмаған, басқаларға ой туғыза алмаған жеке ерлік, далаға атылған оқпен бірдей. Біздің мұнда айқасып жатқанымыздың аяғы кесек бір қимылға апарып тіремесе, о да сол, босқа атылған оқпен тең. Володя жәрдем келе қоймаса, қырылып қалады екеміз деп қайғырып жүрген жоқ, әріректі ойлап күйзеліп жүр.

Жырым-жырым болған туымызды алып Самед бекіністе келді:

— Сабағын оқ қырқып, жел сындырып түсірді,— деді. Енді қайта жалғастырып таңып жатыр.— Сен гвардия туысың, шыдап бақ! — деп қояды...

Таң ата тағы да ауыр соққының астында қалдық. «Фердинанд» деп аталатын бес зеңбірек жылжып келіп қарсы алдымызға тұра қалды да, біздің бекіністі қарауылға байлап алып, бес жүз метр жерден талқандай бастады. Тәжірибелі инженерлердің салған бекінісі әлсіз жеріне снаряд түсірмейтін сияқты. Төбесі темір мен тас, қарсы алдында оққағарлары бар. Зеңбіректер бақылауға қалдырылған саңлауларды көздеп атып бір бүйірін ойып барады.

— Қопарып тастауға бел байлаған екен...— дейді Вася. Зеңбіректердің әуелі бекіністі «шешіндіріп», содан кейін талқандап тастайтынын талай көргеміз. Үсті-үстіне ұрғыштап, балшықты біраз шашады да, оқты бекіністің іргесіне дәлдеп қадай береді. Бекініс әуелі «шешінеді», содан соң талқан болады.

Төбемізде ең кемінде екі-үш қатар темір жол табаны бар. Араластырыла құйылған тас әлі шатынаған жоқ. Бекіністі саңлау тұстарынан қирата қою да арзанға түспейді. Көзге арнап қана қалдырылған төрт елі сызаға зеңбірек оғы дәл тие қоюы да тәуекел-ақ. Бірақ отырған үйіңді біреумың пұт балғамен маңдайдан ұрып, біреу іргесін қопарып жатса, о да бір шыдам керек ететін нәрсе...

Төбенің екінші бүйіріне мүйіздерін тоса, үш «жолбарыс» танкісі келіп тұра қалды. Жауап берер жай жоқ, өңіміз бұзылып, ызаға булығып барамыз. Пулеметпен танкіні ату

деген, ағаш оқпен пілді атқанмен бірдей. Тақтайдай жазықта тұрған танкілер граната лақтырар жерге жақындатпайды. Окоптан қылқитып-қылқитып бастарын шығарып, қарғаның балапанындай болып жаяу әскер де қоршап отыр.

Дамылсыз қашап, дәлдеп ұрып жатқан зеңбірек оқтары бекіністің жанды жерлеріне жақындап қалғаны байқалады. Кейде бақылауға арналған саңлауларға бұрқырап шаң кіріп кетеді, кейде қабырғадан ұшып түскен ұсақ-ұсақ тас сынығын көріп қаласың.

— Солтүстіктегі пулемет ұясы талқанданып қалды,— деді Гришин менің құлағыма айғайлап.

— Пулеметші тірі ме?

Вася басын шайқады, мен енді жетеу-ақ қалғанымызды түсіндім...

— Теңіз тынышталды... Бірақ еш нәрсе көрінбейді,— дейді Володя ымдап.

— Несін қарайсың... Түнге дейін күтпей-ақ қой...— дегім келіп, Володяны саусағыммен шақыра бергенімде бәріміз де жалп етіп құлап түстік...

Бекіністің дәл түбіне салынған мың пұт мина жарылғандай, табанымыз бір дұңк етіп қалып көтеріліңкіреп кетті де, алып ұрды. Жоғары қарай жұлқына бұрқыраған қара топырақ қайта құлап, бар саңлауды бітеп тастады. Бекініс іші қап-қараңғы. Жараланған ешкім жоқ. Жарық қылып жіберсем, жолдастарым бірінен соң бірі тұрып, маған қарай келе жатыр. Бекініс бұрыш-бұрышынан шатынап жарылып кетіпті.

— Шығыңдар тез!

Ортадағы сенімді бекіністі тастап, әр жердегі пулемет ұяларына, жабық траншеяларға көшуге тура келді. Бекініс «шешініп» болып, енді талқандауы ғана қалған. Пулемет, гранаталарымызды алып, ең төменгі ұңғыларға қарай кеттік.

Бізден кейінірек келіп төменге түскен Петр:

— Бекініс қирады... әдемілеп көтеріп алып, аударып тастады,— деді.

Бекіністі қиратып болған соң зеңбіректер де тоқтады. Енді біздің жайды білгілері келгендей, бір рота солдат қорғанды айнала қоршап алып, жақындап келеді. Шабуыл емес, әшейін ғана ұстап алғылары келгендей, қаз-қатар қозғалып, атпастан келе жатыр.

— Пулемет!.. От!..

— Зеңбірек топанның тұсында бірталай оғымыз жаны-

мызға қалды ғой... Енді біраз атысуға болады,— дейді шаруақор Петр.

Біз төбеде, жау етекте, біз тасада, жау ашықта... Біз оларды көздеп атамыз, олар бізді көрмей атады. Бұлай кездесіп қалғанда, талай кегіңді алып та қаласың. Зеңбірек төмпешінің тұсында еңсесі түсіп кеткен жауынгерлер бір жасап қалды. Әлі түк шығыны жоқ, әлі көп екен деп ойлату үшін, төрт пулемет, үш автоматтан бірдей аңыратты қ, жер беті шұбартып, кек бірталай алынып қалды.

Жаудың жаяу әскері теэ шегініп, окоптарына барып бұқты. Біздің өлі-тірі екенімізді байқау үшін ғана бой көрсеткен жаяу әскер бізбен атысқан да жоқ, төбені алуға ұмтылған да жоқ.

Енді «Фердинанд» зеңбіректері мен «Жолбарыс» танкілері бұрынғысынан гөрі де жақындап келіп, қатарласып жатыр. Біздің қай тұста отырғанымызды анықтап алған соң, енді төбенің сол жағын қопармақ. Онда біз оң жақ бүйірге кетеміз де.

Біздің қазіргі паналап отырғанымыз екі пулемет қоятын орны бар, шығыс беттегі ұя еді. Бұл орталық бекіністей берік емес, бес-алты түйгіштегеннен қалар жайы жоқ. Әйтеуір, жабық баспана.

— Жолдас командир, «Фердинандтың» адамдары қарауылға қонып тұр. Снайпер мылтығын бері әперіп жіберсінші,— деді Петр, қолын артына қарай созып, көзін саңлаудан алмай отырған бойы. Мен қолына мылтықты ұстаттым. Петрдің сырт жағынан бақылап тұрған Самед:

— Оң жағындағысы командир, сол жағындағысы оқтаушы...— деді.

Петр алғаш атып қалғанда, Самед «құлады!» деді де, екінші атқанда:

— Тиген жоқ,— деді.

Петр екінші оғының тимей кеткеніне намыстанғандай, мұрты дірілдеңкіреп, ұзағырақ көздеп қалды. Бірақ үшінші рет ата алған жоқ. Мылтығы оң жақ қолтығының астынан сусып, жерге түсті. Самед «Петя!» деп қалды, шалқасынан құлай берген Петрді құшақтай алып. Петяның бұралған сымдай ширатылған денесі босап, басы сылқ түсіп кетті. Маңдайының дәл ортасында жалғыз қара мең көрінеді. Оқ маңдайдың ортасынан қадалыпты. Әлі бір тамшы қан шыққан жоқ...

— Петя, Петя!.. Қош, ер Петр!..

«Фердинандтар» қақ қасымызға келіп алып, бірнеше рет дүркірете атты. Төбенің бұл жақ беті оңай қалтылдай бастады.

— Батыс жақтағы пулемет ұясының сақлауын жауып тастады,— деді Вася Гришин келіп. Телефон алдақашан быт-шыт болып, енді бірімізге-біріміз келіп хабарласатын болғамыз.

— Пулеметтер түгел төбеге шығарылсын. Траншеяның түйіскен жеріне орналасайық,— дедім.

— Бұзылып қалған орталық бекіністі енді атпас. Мен байқап келейін! — деді Володя.

— Бар...

Отырған ұямыздың көзі сығырайып, қараңғыланып барады. Көзің сығырайған соң, көрер дүниенің де апшысы тарылып, алақандай ғана жер көрінеді. Кеше кешке Егор су алуға барған бұлақ суы күміс теңгедей болып, күнге шағылысып жатыр. Орал суы қандай жарқырайтын еді, шіркін, деген ой келе қалыпты. Каспий қандай шалқып жататын еді!..

Батыс пен шығысымыздан зеңбіректерімен атқылап жатып, жау солтүстігімізден жаяу әскерін жіберіпті...

— Солтүстіктен төбеге өрмелеп келеді,— деді Самед.

— Траншеялардың түйіскен жерінде, төбеде тосамыз! Гранаталарды сол араға шығар! — дедім.

Ақтық минуттарымызға арналған «граната» деген сөз де айтылып кетті...

Володя жүгіріп келіп:

— Десант! Десант! — деді де, кірпіктерін қағып-қағып жіберді.

— Теңіз бетінде айқас!.. Қара теңіз өртеніп бара жатқандай,— деген айғайлар әр жерден шығып қалды.

Төбеге шығып алып, бірімізге-біріміз:

— Десант, десант! — деп айғайлаймыз. Бәріміз көріп тұрған нәрсені бірімізге-біріміз нұсқап көрсетіп жатырмыз...

Біздің төбе алыстан қараған адамға тұтана бастаған жанартау сияқты көрінетін болу керек. Төбеміздегі шаң топырақтан аспан көрінбейді. Дәл үстімізге нөсер бұлты келіп қалғандай түнеріп тұр. Топырақ шаңы етек жақта сирегірек. Теңіз бетіндегі айқастың от-жалыны көрінбегенмен, Қара теңіз ескі айнадай көмескіленіп болса да көрініп жатыр. Осы шаң боранда бізді желкеден басқалы, сол жағымыздан жаудың жаяу әскері өрмелеп келеді.

— Шыда, Самед!.. Вася, оң жағыңа қара!..

— Отан үшін, ел үшін!..

— Иә, ханнан!.. Сталинградта біз былай ұрғамыз сендерді!

— Граната, граната, жолдас командир!..

— Костя, граната!..

Әр түрлі айғай араласа шығады. Команда қайсы, ұран қайсы, оны аңғарып болар емес. Етектен өрмелеп келе жатқан сұр қоңыздарға граната да лақтырылып жатыр, пулемет те жұмсалып жатыр...

— Оңтүстіктен өрмелеп келеді, жолдас командир!..

— Володя, ұмтыл!..

Траншеяларымыздың төменгі жағы жаудың қолында, біз ығысып төбеге ғана жиналып қалдық. Пулемет енді жер бетін емес, төбенің қырқа жиегін ғана атқылап отыр. Әр жауынгердің қасында граната, қолында автомат... Кейбіреуіміз граната мен пулеметті кезек жұмсап отырмыз. Бізге қарай лақтырған жау гранаталары да жақын түсе бастады. Автомат оқтары төмендеп төбені сипай кетіп жатыр. Жабық бекіністердің бәрін тастап үш сала болып келіп түйіскен траншеяның айрығына тақалып келеміз... Айрыққа жеткенде соңғы қолма-қолға да кіргеніміз...

Самедтің қасындағы жауынгер гранатасын лақтырып қалды да, өзі де жыраның ернеуіне шалқалай асылып барып, былқ етіп түбіне түсті. Төбесі қылт етіп қалған жау әскерін Самед автоматының түбімен ұрып қалды.

— Самед, шыда! — дедім. Төрт-ақ жауынгермен қалғанда осыдан басқа жәрдемім де жоқ еді беретін.

Жаудың жаяу әскері солтүстігіміз бен оңтүстіктен төбенің иығына асылып алып, енді бір аттап төбеге шыққалы тұр. Біз бес жауынгер екі жаққа қарап алып, төбенің ұшар басын ғана қорғауға қалдық. Енді етекте не болып жатыр, төбеге қанша әскер өрмелеп келеді, оны көре алмай кеттік. Жақындап келе жатқан теңіз бетіндегі айқас қана айқынырақ сезіледі.

Бізді атқылап тұрған зеңбіректер де тына қалды, жаудың жаяу әскері де төбеге қарай лап берді. Граната гүрс-гүрс жарылады. Пулеметтеріміз төбенің шашын алып жатқан ұстараға ұқсап кетеді. Беліміздегі бір-бір гранатадан басқа қорымыз сарқылып барады. Енді аянарымыз да, аярымыз да қалған жоқ.

Самед гранатасын лақтыра беріп шалқасынан түсті. Айналасында арадай ызыңдаған оқтар, бырт-бырт жарылған

граната сынықтары Самедті жауып кетіпті. Бет-аузы біреу пышақтап кеткендей, қызыл қан, оғы таусылған автоматын құшақтаған бойы Самед траншеяның түбіне түсті. Жүзі күлімдеп, тағы бір қалжың айтқысы келіп жатқандай...

— Самед, Самед!

— Самед үшін!

— Петр үшін!

— Капитан үшін!

...Төбеге келіп түйіскен траншеяның үш тармағында үшақ адам қалдық: Василий Гришин, Владимир Толстов, Қайырғали Сарталиев... Вася, Володя, Костя... Былай санасаң да үшеу, олай санасаң да үшеу... Жау әскері төбеге бір шығып алса, соңғы минут дегеніміз онша ұзаққа созыла алар ма екен... Он шақты гранатамыз қалыпты, екі пулемет, оқсыз қалған автоматтар... Темір қалпақ қылт етіп қалса-ақ, бір граната шығын болады. Жау жағының гранаталары төбеге жиі-жиі түсіп, борс-борс жарылады. Бізді сақтап тұрған терең ұңғылар ғана.

Осындай тығырыққа таянған кезімізде теңіз жақ беттен үртіс көтерілген «ура» естілді, шаң-бораны еш нәрсені көрсетпесе де, «ура» өсіп, күшейіп келеді.

Пулеметтердің кеудесінде жаны болса, суырып алып көзіне көрсетердей халге жетіппіз. Оң жақ білегімнен бүйі шағып алғандай болғанын мана сезіп едім, енді оң аяғым орнынан қозғала алмай қалыпты. Етігімнің табанына толып жатқан сүлік түсіп кеткендей, әлде қай бақайымның жеркенгені сезіледі. Білегіме бүйі әлі жабысып тұрғандай көріп, жеңімді бір-екі рет сыпырып та қалдым. Бүйі түсер емес...

Вася мен Володя қатты қысылып барады. Айғайлары тым жиі, тым ашы шығады. Бір-біреуі ондармен алысып, өлім барын ұмытып кеткен сияқты. Мұндайда командирдің қатардан шығып қалғаны ауыр әсер етеді. Дәл осы қысылшаңда жараны елей қалсам, одан үлкенге ұшырайтынымыз да анық. Екі қолымды пулеметтің құлағына тастай қылып жапсырып алдым да, айғай салдым:

— Володя!.. Вася!.. Самед! Ұр!..— деп өлі-тірісіне бірдей команда бердім. Бұл жерде үшеуміздің даусымыз бірдей шығып тұруы — ең үлкен арқа сүйеу сол ғана еді. Самедтің қаза болғанын Вася мен Володя көрген де жоқ-ты.

Пулеметінің оғы таусылып, Володя маған қарады. Қасымда қалған екі гранатаны оған беріп, өзім пулеметке қайта еңкейдім.

— Костя! Мұнда көшейік! — дейді Володя қопарылып қалған бекіністің кесек тастарын нұсқап.

Мен жараланғанымды білдірмейін деп, пулеметімді құйрығынан сүйрей әрең жылжып кесек тастардың арасына бардым. Артымнан бір қызыл жылан ере келе жатқандай қан сорғалап шұбалып етегіме оралып келеді. Сол қызыл жылан содан кейін қайда барсам да соңымнан қалмай ере берді, ере берді... Опырылып құлаған бекіністің өркеш тастары берік пана боларлық екен. Мен жылжып сол тастардың арасына көштім.

«Ура» жақындаған сайын, төбеге түскен гранаталар да сирей бастады. Енді қызу айқас теңіз бен аралыққа ауды. Жаудың жаяу әскері біздің төбеден сыпырылып түсіп кеткені байқалды. Теңіз жағасының ескек желі төбенің үстіндегі қара боранды етегімен желпіп, ысырып әкетіп барады. Мешел баладай астымен жылжып кетіп бара жатқан «Фердинандтар» көріне бастады. Манадан гүрілін естігеніміз болмаса өзін көре алмаған самолеттер де көзге ілікті. Біздің төбеміздің батысы мен шығысын бөріктіре бомбылап жүр. Аспанға ақ орамал лақтырғандай, шаңқ-шаңқ етіп зеңбіректер тұр.

Біз қауіп-қатерден құтылып қалыппыз. Енді, келе жатқан десантқа жәрдем беруді ойлап, ракета ата бастадық. Жырым-жырым болса да ығыспай желбіреп, қызыл туымыз тұр. Әлде қай түкпірде қалған ракеталарды тауып алып, балаша қуанып, үсті-үстіне атып, танкі тізбектерін, зеңбірек топтарын нұсқап жатырмыз.

Вася мен Володяның көз қарастарында «Самед қайда?» деген сұрау тұр, ол сұрауды бергізгім келмей:

— Біз енді үшеу-ақпыз... Қазір жүздерге айналамыз... Кешке дейін мыңдарға айналармыз,— дедім.

«Ура» толқыны етекке келіп тірелді. Аяғы саулар атып тұрып:

— Ревякин! Ревякин... Костя, бері кел! — дейді, өздері траншеямен төмен ұмтылып бара жатып.

Оң аяғым бөрене сияқты жансыз сезіледі. Күпшектей болып ісіп, етіктің қоншын кернеп барады. Сау күнінде аяқтың да салмағы барын кім ескерген, енді төмен тартып қозғалтпай қойыпты. Володя артына бұрылып:

— Сен немене, жараланып қалғанбысың! —деді.

Жолдастардың алдынан қарсы жүгіре алмағаныма мен жылап жіберген екемін.

— Вася, бері кел, Костяны көтеріп ала түсейік! — деп, Володя менің қасыма келді.

— Жоқ, бара беріңдер...

Төбенің басына басқалардан бұрын Ревякин шықты. Қырандарым, сұңқарларым деп, қатты айғайлап келеді. Жарқын жүзі күлгенмен көзінде жас бар... Ревякин қасына келіп тұрған Вася мен Володяны бір-бір құшақтап:

— Өзгелерің қайда? — деді.

Володя мені нұсқады.

Ревякин балапанының үстіне келіп қонған ақиықтай қарғып кеп қасыма түсті де қанатын жая құшақтай алды:

— Қырандарым! Ерлерім!..

Ревякиннің көзі әлдекімдерді іздеп, айнала қарайды. Бұл минутта көзіңе ілікпеген жолдастарың жоқ болғаны да, капитан... Мирошник, Самед, Петр, Егор, Зонин тағы басқаларымыз жоқ енді... Қалғанымыз осы-ақ, үшеу-ақпыз, жолдас капитан...

— Қай жерің, Костя? — деді Ревякин.

— Аяғым...

— Ештеңе етпейді!

— Өзім де солай ойлаймын...

— Өзге жаралыларың қайда? —деді Ревякин, көзіне түспей тұрған жолдастардың жайын сұрамауға шыдай алмай.

— Басқа жаралымыз жоқ... Жаралы жалғыз мен ғана...— дедім.

Ревякин біресе туымызға, біресе өзімізге қарап тұрып:

— Отан бұйрығын орындадыңдар. Рахмет, достарым! Төбенің айналасы неміс бейітіне айналыпты. Рахмет, ерлерім! — деді.

11

Біз келіп бекінген төбенің айналасы бірте-бірте өзіміздің қолға ауа бастады. Біздің жаяу әскерлер алғашқы кезде төбенің етегіндегі окоптарда еді, қазір жылжып әрірек кетті. Кейбір түндерде отыз метр, кейбір түндерде елу метр әрірек барып қонады. Совет жерінің өз иесі келіп, күн санап іргесін бекіте түсіп жатыр.

Босанған жері әлі де кең емес. Кей күндері кеміп те қалады. Бірақ қазығымыз берік қағылып, орныға түсеміз. Қазір біздің екі қорған бар. Бірінде десант дивизиясының штабы, бірінде біздің полктың штабы. Екі қорғанның арасы да біз-

дікі. Теңіз бетіне кемелерін тізіп, су жолын немістер бекітіп тастағанмен, жаға біздің қолда. «Егор бұлағы» әлдеқашан ішкі аудан болып қалды.

Азық-түлікті аспаннан күтетін күндер де өтіп барады. Теңіз кемелері жау шебін бұзып-жарып келіп, әскер де түсіріп кетеді, азық-түлік, қару-құрал да түсіреді. Теңіздегі «темір қақпа» біздің кемелер келе жатқанда оңай ашылып кететін болды.

Төбенің айналасына жеңіл самолеттер де келіп қонып жүр. Ұзақ отыра алмаса да, тал түсте қонып, тал түсте ұшып кетеді.

Қорғанның асты көше-көше... Штаб, госпиталь, электр станциясы, азық-түлік, қару-құрал қоймалары түгел жер астында. Төбенің ірге жақтары түгел пулемет, миномет ұялары деседі. Бұрын бір ғана бекініс болған биік қорған қазір айқыш-ұйқыш салынған аран, алдырмас қамалға айналған. Газет те шығады, радио да сөйлейді. Ыстық шай сұрауыңа да болады.

Жер астындағы госпиталь бөлмесінде біз жеті жаралы жатырмыз. Тыншу да, ыстық та... Дәрі-дәрмектің, терлеген дененің иістері араласып, іштегі аз ауаны ауырлата түседі. Орыс тілінде «ергежейлі» аталып кеткен кішкене ғана электр шамы біресе қызарып, біресе көзі шығып кеткелі тұрғандай шатынай жарқырап, мазаңды алады. Ең үлкен ермегіміз радио. Құлағыңа жапсырып алған екі қара дөңгелек Москва хабарын сыбырлайды.

— Қырық төртінші жылы, апрельдің бесі күні Керчь қаласының сыртынан...

Бұл әрине, біздің жай. Біз оны ең әдемі салынған әндей тыңдаймыз. Алдыңғы күні берілген бір хабардың тұсында мен ұйқтап жатыппын. Сол хабар басылған «Правда» газетін бүгін жүзінші рет оқыған шығармын... бір оқып шығып, шинелімнің қалтасына саламын да, қайта суырып алам...

Совет Одағының Батыры деген атақ алған жігіттердің тізімі Абдоллаев Самедтен басталыпты... Жарлықтың барлық сөзін жатқа біліп алғандай болсам да, көзім қайта-қайта сүзіп шығады. Төрт жыл бірге соғысқан жолдастарымның аттарын көргенде, көз алдыма өздері де бірге келеді.

Үлкен қара көздерінде әр кезде бір ой тұратын капитан Мирошник, қазір кіріп келіп, неге жатырсың, жаралану ұят емес пе дейтіндей көрінеді. Кейбір адамның өлгенін көзің-

мен көрсең де, ойың біржола көнбей қоятыны да болады екен!

Андрей Мирошник бізді жас демей, үлкен істердің тізгінін өз қолымызға беріп, сеніп қалушы еді. Шыжымсыз, арзан ақыл — ұсақ кіжіңсіз, қанатың болса, еркін сермеп өсіп едік.

Самедтің атына көзің ұзақ тоқтап, оралып соға береді. Самед қасында жүрсе, соғысу да жеңіл, өлу де орынсыз сияқты көрінуші еді. Жаның жүдеген бір жайды байқап қалса, Самед бір қалжың айтып, ұмыттырып жіберер еді...

— Алла тағаланың екі жамағаты болыпты...—дегені еске түседі. Таманьнан аттанар алдында, еркек-әйелдің жайын айтысып қалжыңдасып отырғанымызда, Самед:

— Адам атаң мен Хауа анаң да қу болған!..— деді...

— Неге, неге? — деп ортаға алғанымызда:

— Бүкіл ғаламдағы ең үлкен двигательді — жүрек моторын сол екеуі ашқан ғой, екеуі де орысша, қазақша хат танымайтын неграмотный надан болған...— дейді күлдіру үшін, жарым-жартысын әдейі орысша айтып.

Петр Ушаковтың аты жаныңа ерекше батады. Мен оған «Берлин төбесіне мына туды шанышқан Совет Одағының Батыры Петр Ушаков!» деймін дегенде:

— Е, ойың әлдеқайда екен ғой! — деп, ысқырып жіберіп еді.

Дәл сол жерде қалжың ретінде айтсам да, Петяның ер жауынгер екеніне әлдеқашан көзім жеткен болатын. Шынында, біздің ішіміздегі нағыз соғыс адамы сол Петр еді. Батыр аты бір адамға жарасса, Петрға жарасатынына өз қара басым ертеден сенулі едім.

Ең жақын достарымның ішінен ендігі тірі қалған — Володя мен Вася да сол тізімде, Володя екеуміз тіпті қатар тұрмыз.

Мана таң атысымен Володя келіп кетті... Алдыңғы күні көппен бірге көрген у-шудың ішінде бірімізді-біріміз бір құттықтағамыз. Енді оңашада еркін бір құшақтасалық дегендей, көзіміз жылтырап, үнсіз ұмтылысып қалдық. Құшақтасып жатып, бірімізді-біріміз бүйірден түртіп-түртіп, нұқып-нұқып қойдық... Ол немене дескеніміз деп сұрасқанымыз да жоқ. Аузымыз айта алмасты жанмен, тәнмен айтысқанымыз еді онымыз. Ол көзін менен жасырады, мен одан жасырам...Тегі, жылаған болуымыз керек... Батыр атансақ қайтейік, бұл біздің әрі сақылдап күліп, әрі кеңкілдеп жылардай бақытты бір минутымыз еді.

Газетке қарай беретін тағы бір себебім бар... Бұл менің ең қымбат достарымның тізімі. Көбінің өмірбаяны мен еңбектері осы тізімге келіп тіреледі де, тоқтап қалады. Өздері де осы төбенің іргесінде, бір молада қалып барады. Ендігі адрестері — Керчь, Қорғантөбе, бауырластар зираты...

Тірі қалған екі жолдасымнан енді жарты сағатта тағы айрылғалы жатырмын. Қазір маған самолет келмек, алып кетпек...

Әлгіде ғана дәрігерлік қызметінің майоры келіп:

— Әзірленіңіз, қазір сізді жөнелтеміз,— деді, мен оған:

— Бекер олай ұйғарған екенсіз. Осында-ақ жазылып, қатарға қосылатын жайым бар сияқты еді ғой,— дедім.

Майор бұған ренжіп қалғандай болып:

— Мұндай жарамен ойнамаңыз... Мен сізге турасын айтайын, халықыздың бірнеше қауіпті жақтары бар... Мүмкін, аяғыңыз кесілетін де болар. Оны бұл жерде істей алмаймыз,— деді.

Екеуміз сөз жарыстырып, едәуір жерге барысып қайттық. Мен ол кісіге, атақ алған адамдарда артығырақ қалбаң қағып тұратын мінез болатын жағын да аңғарттым-ау деймін... Ол кісі маған ауру мен атақ екеуі екі нәрсе екенін түйрей ескерте келіп:

— Әзірленіңіз, жөнелтеміз! — дегенді үзілді-кесілді айтқан қабақ көрсетті.

Әйтеуір жөнелтер болсаң, айтарымды айтып қалайын деген дамша:

— Жолдас майор, мен аяғымды кестірмеймін! Бұл аяқ маған Берлин көшесінде де керек болады. Балдаққа асылып бара алмайтын шығармын,— дедім.

— Кесу керек болмаса, кеспес. Ақсақ-тоқсақты көбейтуге біз де құмар емеспіз,— деп, дәрігер кетіп қалды.

Сонымен, қазір аттанғалы жатқан сияқтымын... Менімен бірге кететін төрт жылдан бергі қайғы-қуанышымыз аралас кеткен жауынгер достарымның тізімі ғана...

— Аяғыңды еш уақытта кестіруші болма! Аяқ деген екеу болғанда ғана жақсы. Бірі ұзын, бірі қысқа болса да сәні болмайды! — деп, Володя қасымда отыр.

— Үшеу болғанда да оңбайды! — деп, Вася қалжыңдайды.

— Төртеу болса, әлдекімге ұқсағаныңды өзің де танымай қаласың! — деп, жаралылардың біреуі тық-тық күледі.

Мирошниктің орнына командир болып қалған капитан Ревякин маған әмір есебінде бұйырып:

— Аяқты кестірем дегенді ойыңнан біржола шығар! Алты ай уақыт берем, Одер өзенінде қуып жетіп, өзімізге қосылатын бол!.. Одан кешігіп қалып, Шпреяда қуып жетер болсаң, қабылдамаймын... Әмір осы!..— дейді.

Мен оған Одерде қуып жетуге уәде бердім...

Өзгеден гөрі Васяның түтіні басқарақ шығады. Ол біз қайда да солдатпыз, соғыста да, еңбекте де, қазір де, соғыстан кейін де деген жақты басыңқырай сөйлейді.

— Сен тура Қарағандыға тарт! — дейді Вася.— Ана жолы адасып барғандай болып едік, енді өзің сұран!.. Біз Одерға жетіп қалсақ, ар жағы екі-ақ аттам.. Қуып әуре болғанша, Қарағандыда күт... Мен соғыс біткен күні билетті Қарағандыға деп алам... Тағы да бір майданда бірге болармыз... Сүйт, Костя!.. Қарағанды деген — байлық қой жатқан... Ол үлкен бекініс, Отанның бекінісі. Сонда кездесейік...— дейді.

Жалғыз бүгінгі емес, ертеңгіні қоса ойлап отырған Васяға қалай уәде бермессің?.. Екеуміз Қарағандыда кездесуге уәделестік...

Қасымыздағы үңгірде «тез, тез!» деген дәрігер даусы шығады. Кенептен керіп жасаған теңдерін алдыма көлденең тосып маған да екі санитар келіп қалды.

— Қане, ауру жолдас...

— Жолдас майор, рұқсат етіңіз...— деп, Володя мен Вася мені көтеріп алып, теңге өздері салып жатыр.

— Тез, тез! Санитар самолеті жау барлаушысына кездесіп те қалыпты. Тез көтеріліп кетуі керек,—деген дауыс естіледі. Манадан берік жатқан көңілім босап, болжырап барам... Тең көтеріліп кетті. Екі жағымнан келіп аузымнан сүйе бастаған Володя мен Васяның маңдайлары түйісіп қалды.

— Ал, Костя, жазыл... Тез жазыл!..

— Күтеміз... Тез күтеміз...

— Күнде хат жазып тұр!..

— Сендерге жазбағанда кімге жазар дейсің, бауырларым!.. Мен кетсем, өзім ғана кетіп барам, ой-арманымыз бөлінбеген еншідей, осында, сендерде қалып бара жатқан жоқ па!..

Кішкене-кішкене шамдар, бірінен соң бірі кейін қалып, аласа үңгірдің исі де өзгеріп барады. Дәрі-дәрмек исі жоға-

лып, адам исі, оқ-дәрі исі келеді. Енді, міне, ауа тазарып, даланың исі келе бастады.

Шалқамнан жатқан бойы төбенің тар үңгірінен кең далаға шықтым. Жазғытұрғы шуақ самал, сағынған самал жібектей желпиді. Күннің көзі шекеңе қадалып, көзіңді аштырмайды. Аспанда күркіреп айналып бірнеше самолет жүргені сезіледі. Төбенің түбінде ғана зіркілдеп, жер тарпып, жарқырап санитар самолеті тұр. Қанатында қызыл крест...

Касымда келе жатқан Вася қолын шекесіне апарып, әлдекімге құрмет көрсетіп, әскерлік сәлем берді.

— Жетер, Костя, аш көзіңді! — деген дауысты да таныдым. Шегенді де көрдім.

— Өзім келдім, қалқам,— деді Шеген азғана еңкейіп, күлімдей сөйлеп.— Армия генералының әмірі бойынша саған арнаулы самолет жіберілді. Қай жерің өзі? — деді.

— Бір аяғым ғана.... Болмашы бірдеме.

— Аяқты жамай біледі біздің дәрігерлер. Әлі-ақ жүгіріп кетесің. Біреуі түгіл, төртеуі жоқ болса да қаз бастырады. Тұк емес...

Самолеттің қасында Ревякин, Вася, Володя... Енді бұлар да үшеу-ақ қалып бара жатқан сияқтанады... Дір қағып, ұшқалы тұрған самолет ешкімнің даусын естіртпей жіберді. Не айтып, не тапсырып жатқандарын көздерінен ғана танып:

— Көріскенше қош болыңдар... Тез қайтармын. Қуып жетермін,— дей бердім. Бұлармен қоштасып жатқанда Шеген де ұмытыла тұрған сияқты...

Мені көтеріп әкелген кенеп теңді самолеттің төбесіндегі бір ілгекке іліп, мені аспа-бесікке салынған баладай асып қойып жатыр.

— Бай, бай, бай!..— дегені Володяның ернінен танылады.

Қатарымда тағы бірнеше аспа-бесік... Бәріміз де шалқамыздан жатырмыз... Қатар тізіліп, азғана теңселіп тұрған аспа-бесіктердің арасынан, әлдекімнің иегінің астынан ақ киінген әйел денесі бір көрініп кетті. Шегеннің көздері әлденені жасырып тұрғандай, құбыла күлімдейді.

— Немене, Шеген аға? — деп, ернімді жыбырлаттым. Ақботаның хабарын айтқың келіп тұр ғой деп ойладым.

Шеген естімеймін дегендей құлағын нұсқап, басын шайқады да, әрірек кетті. Айналамды қоршап тұрған жолдастарым мен санитарлар өздерінен басқа еш нәрсені көр-

сетпей жіберді. Вася мен Володя бетімнен тағы бір-бір сүйіп, асыға жүгіріп, темір баспалдақты тық-тық басып, түсіп бара жатқандары сезіледі. Ойым өзімді тастап, сол екеуінің артынан қуып барады. Екеуінің даусы тағы бір естілер ме екен деп, көзімді жұмып, құлағымды сыртқа тостым... Ешбір дауыс естілген жоқ.

Самолет қойқаландай қозғалып, жүгіре бастады. Артқы дөңгелегімен жерді бір-екі нұқып қалып, жоғары көтеріле бергені сезіледі. Бесігің солқ етіп, самолет сықырлағандай болады... Енді міне, тып-тыныш, жұп-жұмсақ... Анда-санда бір орғып қалып жоғарылап алды да, самолет көлбей көсіліп, жөнін түзеп заулап кетті.

— Қалай, Костя? — деп, бір жағымнан Шеген қасыма келген соң, мен жүзімді соған қарай бұрып ем, екінші жағымнан келген біреу жұмсақ қана салқын саусақтарын менің маңдайыма басты...

Жұмыр ақ саусақтардың арасынан қызғылттанып қана жарық сәулесі көрінеді. Өзге саусақтардан жігін ашып, бөлегірек тұрған шынашақ сөйлеп жібергісі келіп тұрғандай... Жоқ, сөйлеген жоқ... Сырғып келіп көзімді бір сипап **өтті.**

Бұл Ақботаның саусақтары екенін Шегеннің жүзінен танып, сол қолыммен жұмсақ саусақтарды маңдайыма жапсыра қатты-қатты қысып жебірмедім. Енді ол саусақтар өздері де кететін емес...

Ақботаның азғана жасқа шыланған қара көздері, тотықса да ажары сынбаған жүзі, балғын қызыл ерні енді тура менің бетіме төніп қалды... Жар жүзін бір ғана көрдім де, көзімді жұмдым. Енді айрылмаймын дегендей, қолым мойнына асылғалы кетіп барады. Аузым кебіржіп, үнім шықпай қалыпты. Ыстық ернінің лебі бар денеме шымырлап жайылып бара жатқандай...

— Қайрош...

— Ботам... Қозғалма... тұр осылай...

Аспанда көріп келе жатқан сағынышты түсім бұзылып кете ме деп қорыққандай, үн шығарғым келмейді. Жаңағы үш ауыз сөзді де ойыммен айтып, қимылыммен аңғарттым. Дыбысым шықса, көзімді ашсам, оянып кететіндей, тынып қалдым...

...Ақбота екі қолымен менің «бесігіме» асыла, қасымда ғана отыр. Бар жайды екі көзімен айтып, екі көзімен сұрап болғандай, қуанышты жүзі ығыспай құлдырады. О да үн-

демейді, мен де үндемеймін. Айтар сөз, сұрар жай көп те, осы телміріскен қалпымызды бұзғымыз келмейтін сияқты.

— Жоқ, бәрі де кейін айтылар, бәрі де түгел ақтарылар. Бір әңгімені бастап, аяқтай алмай айрылысар болсақ, басталмағаны жақсы. Кім біледі, самолет қазір жерге шүйер де, түсе сала қош десерміз... Енді мен жаралы да, сен жауынгерсің ғой...

Аспан айқын ашық. Манадан бері бір оқтың дыбысы естілген жоқ. Бұл бейбіт өмірдің белгісі де. Соғыс ұзамай ұшып шыққан ұясына барып орнайды. Сол ұя өртенгеннен кейін екеуміз осы бейбіт өмірде ұзақ жылдар қол ұстасып, бірге жасаймыз... Мынадан гөрі кішірек бесікке тап осылай асылып та отырарсың, Ақбота... Әзір ол жайды айтыспай-ақ қояйық...

Шынында біз қол ұстасып бірге жүргелі көп жылдар өтті, Ақботам. Екеуміз екі жерде болсақ, оқасы не, бір жаумен алыстық. Бір жерде болмағанымыз жақсы да болған шығар. Мен көргенді сен көрсең, менің самайымдағы екі тал ақ шаш сенің самайыңда да болар еді... Жоқ, әзір мұны да айтыспайық... Соғыс жолының шеті әлі алыста, іркілмей, ойланбай жетіп қайт. Мүмкін, сол жерде тағы бір кездесерміз... Сонда айтысармыз...

Жаралы жауынгерлер екеумізге қызыға қарасып қояды. Аға ғой, Шеген алысырақ кетіп, газет оқып отыр... Басыңды кеудемнен алмашы, Ақбота. Өріп, жинап қойған бұрымыңның астынан ағараңдап қана мойның көрініп қалды. Көре тұрайын, басыңды көтеріп әкетпеші.

Жоқ, Ақбота, балғын жүзіңді иек жаққа жақындата көрме... Иегім кірпідей шығар. Сақал алу жайын білсем де, көптен бері ұстара көргенім жоқ.

Кірпігің неге шыланып кетті, серігім? Ақ шапанның астынан иығыңда погоның барлығы көрініп тұр. Әлде қолыма қатаңдау тиіп еді, сен өзің дардай офицер болып шығып жүрме!.. Офицер жылағаны ұят болар, қой, Ақботам. Мен сенің жылау түгіл, қабақ шытқан кезіңді көргім келмейді. Мұны аузым айтпағанмен, жан-тәнім түгел айтып жатқанын көретін шығарсың!..

Әлде, маған «жаным, сәулем, күнім» деп айтпадың деп, көзіңе жас алдың ба?.. Жоқ, Ботам, оны да айтыспай тұра тұрайық. Соғыс үні өшкен жоқ әлі. Ол құлағыңа жат естілер. Естерсің де күліп жүрерсің. Ең көп айтарымыз да, тоздырмай ұстарымыз да сол болсын. Оны да кейінге қал-

дыра тұрайық. «Бел астындағыға бесіктегі бала да шыдасын!..»

Ақ шапанның астынан күміс сыңғыры естіледі. Қыз күнінде шашында теңгелік те болмайтын еді. Әлде кеудең ән салып тұр ма? Жоқ, бұл маған таныс сыңғыр. Киінер кезде бірге сыңғырлармыз... Екеуміздің жүрегімізде де дақ жоқ, әнді де сонда бірге салармыз.

Жоқ, мен аяғымды кестіре алмайтын шығармын!.. Мен өмір шалқарында сеніменен аяғымды қатар басқым келеді. Мана Берлинге жету үшін аяғым керек деп едім. Оным майдан солдатының ойы ғана екен. Берлин деген немене ол? Адамның бар арманы сондай-ақ болғаны ма? Жоқ, алдымызда шалқар өміріміз бар, Ақбота! Сол өмірде тең басайық. Аяғым соған керек. Жоқ, мен аяғымды кестірмеймін!

Дүниеде туған еліңнен артық ел де жоқ, жер де жоқ депті Хожа Насреддин. Сол еліміздің құлпыра түсер шағына келе жатырмыз. Адамның ойы да көркем, бойы да көркем болады ол елде! Мен аяғым түгіл, бір бақайымды да кестірмеймін! Сен осыған, серігім, қынжылма!..

Күміс қанат құрыш құс ақырын ғана ырғып қалып, төмен құлдилап барады... Енді бірнеше минуттан кейін, сен ақ шапанды шешіп тастайсың да, автоматыңды асынып, орныңа қайтасың... Мені «бесігіммен» көтеріп, тағы бір жаққа әкетеді. Екеуміз қосыла көріп отырған түсіміз де сол жерде үзіледі. Қош десеміз... Оны айтпасымызға болмайды.

Ботам, қара көзім менің!.. Мен жолдастарыма Одер өзенінде қуып жетуге уәде еттім. Өзім қазір сенің қасыңда болсам да, ой-арманымның кесек бір шумағын жолдастарыма қосып кеттім. Ол солдат уәдесі. Мен оны орындауға міндеттімін. Сол уәдені саған да берем. Сонда кездесейік...

Енді бір досыма Қарағандыда кездесуге уәде еттім. Бұл еңбек солдатының уәдесі. Мен мұны да орындауға міндеттімін. Бұл уәдені саған да берем. Сонда кездесейік... Соғысты жеңіспен аяқтап, үйімізге тезірек қайту үшін, мен тезірек жазылуым керек. Алдымызда бейбіт өмір бар, оқу бар, еңбек бар, қазір үзілер түсіміздің өңімізде жалғасары бар...

Ботам! Мен уәде еткен жерлерде сен де бірге бол... Қасымда бол, қатар тұр!.. Қазір қоштасарда мен саған осыны ғана айтып қалармын...

ҰЛПАН

ПОВЕСТЬ

1

Есенейдің төрт қос жылқысы «Қаршығалы» шұбарына жақындап келіп, қапталдай төніп қалып еді. Тақырланып қалған жазғы жайлаудан келе жатқан жылқы қарауытқан қалың орманды, өзекті-шілікті өңірге тұяғы тиген соң-ақ ұстарадай өткір тістерін жерге қадай бастады.

Қазақ байлығы жылқысында. Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар, қара отты шұбарға жақын ұстамасаң — «Байлық — бір жұттық, батыр — бір оқтық»— кейде тақыр-таза жаяу да қаласың. Жаяу қалған адам несімен адам?.. Несімен қазақ?

Есеней қазір қаптап-қапталдап, жер түгін тістелей жылжып келе жатқан байлығының алдында едәуір жерде биіктеу жотаның қырқасында ат үстінде тұр. Көз жетпес жиекке дейін созылып-керіліп жатқан кең алқап шын-ақ мақтағандай екен. Жота-жота қалың ормандар. Өзекті-шілікті, тың жатқан қара отты кең шиыр. Ат шашасынан аз-ақ асатын алғашқы жауған ақша қар жердің шөбін әлі жасыра алмапты. Сондай жерге ертерек келіп ірге тепкеніне байдың көңілі әбден тояттап тұр.

Есенейдің қасында төрт адам жолдастары бар еді: ең сенімді серігі — жамағайын түрікпен Мүсіреп, Алдай елінен — аңшы Мүсіреп, руы басқа болса да Есенейдің қоныстасы Бекентай батыр және Есенейдің қосалқы атын жетелеп жүретін жас жігіт, түрікпен Мүсірептің туған інісі — Кенжетай.

Түрікпен Мүсіреп аздап сыбызғы тартады. «Боз іңген», «Боз мұнай», «Сүйір батыр», «Алқа көл», «Алғашқым» деген күйлері бар. Одан соңғы құмары бір жақсы ат, қо-

нымды киім, серілеу адам. Қалталарында қалампыр жүреді... Әлі ақ кірмеген сақал-мұртын жарасымды қырқып ұстайды.

Алдай Мүсіреп аңшы адам. Балдаққа сүйеген оң қолында «түлкі перісі» атанған томағалы қара бүркіт, арқасында жалғыз оқ, аяқты шиті мылтық. Азырақ асыға сөйлейтін, азырақ асыра сөйлейтін адам.

Күн кешкіре келе бұлыңғырланып тұр еді, ұзамай қар жапалақтай бастады. Есеней, алыстан көз тігіп келіп тоқтаған жерін мақтап-мақұлдауларын күткендей жолдастарына қарады.

Осы кең қорықты Есенейдің есіне салған аңшы Мүсіреп еді. Сонысын тағы бір ескертіп қалғысы келіп, Есенейге қарай еңсеріле бұрылып:

— Аға сұлтан пірім-ау! Айтпап па едім? Қысқа қарай жылқы баласына бұдан артық жер болмайды. Иесіз жатқан жер! Бір қыс жайладың — болды, аға сұлтанның шұбары атанады да, балаңның баласына дейін кете барады! — деді.

Есеней оның сөзін аяқтатпай екінші Мүсірепке қарады. Осы бір «аға сұлтан», «балаңның баласына» деген сөздер Есенейге шаншудай қадалатынын ақ көңіл аңшы аңдамай-ақ қойды. Аға сұлтан болғысы келіп бола алмай қалған адамға, екі ұлы бір күнде өліп, содан бері жиырма жыл бойында әйелі бала көтермей қойған адамға жаңағы сөздер мазақтаумен, қорлаумен тең екенін жарамсақ аңшы түсінбесе керек. Атақ құмар, лақап құмардың сөзін қайталай береді.

Өткен қыс аңшылықта кездесіп қалып Есенейге екі түлкі, үш қара қылшық күзен байлап еді, сонысын арқаланып кимелеп сөйлейді. Биыл міне, жер қарадан қасына еріп Есенейдің қасқыр алатын арабы иттерін баптап жүр. Өзі де аң құмар Есеней оның бетін біржола қайтарып тастайтын қатты сөз айтпай келеді. Қолын азғана сермеп тоқтатып тастайды, бар болғаны сол-ақ...

— Жазы-күзі мал тұяғы тимеген шүйгін екені көрініп-ақ тұр. Бірақ, осы күні иесіз жер бар ма, бір иесі бар шығар,— деп түрікпен Мүсіреп аз кідіріп қалып еді, аңшы Мүсіреп тағы киіп кетті:

— Жоқ, жоқ! Иесіз жатқан жер! Бұл өңірде мен білмейтін жер бар ма, тәңірі! Қасқыры мен түлкісінің ен-таңбасына дейін білемін. Құдай біледі деп айтайын, «Қаршы-

ғалыда» үш мың қасқыр, бес мың түлкі, он екі мың күзен, жеті мың қоян бар!..

Түрікпен Мүсіреп адасына қарап қағытып қалды:

— Ақ құр, қара құрларын санамаған екенсіз, Мүсеке!

— Үш мың қасқыры болса, менің жылқымды бір қыста жеп тауыспас па екен? — деп Есеней де қалжыңдады.

Кенжетай ағасына қарап ну орманның орта тұсын көзімен нұсқады. Мүсіреп інісінің нұсқаған жағына қарап:

— Сонау қалыңның орта тұсында үш жерден түтін көріне ме деймін,— деді Есенейге бұрылып.— Әне бір салт аттылар да көрінді.

Үш салт атты қатты жүгіртіп келеді. Біреуі алдарақ, екеуі кейінірек. Алдыңғының аты не жорға, не қу аяқ желісті болу керек. Кейінгі екеуі ара-тұра шауып алып ілесіп келеді.

Алдыңғы жігіт ағызған бойы жотаның қырқасында тұрған топтың алдына жақындап келіп сөйлеп кетті:

— Армысыздар, ағалар!.. «Қаршығалы» шұбарын паналап қонып қалған үш ауыл кірме Күрлеуіттің арызын айта келдік... Биыл қыс осында жан сақтаймыз ба деп жаз бойы қорып келген жеріміз еді. Жетісіп отырған ел емеспіз... Сорлының зары арлыға кездескей деп жіберіп еді... айтар арызымызға құлақ ассаңыздар екен...

Аңшы Мүсіреп Есенейге жарамсақтанып жігіттің арызын аяқтатпай киіп кетті:

— Сүйреңдемей тоқта, бала, тоқта деген соң! Аулыңа сәлем айт: Есеней аға сұлтанның ат тұмсығын тіреген жеріне таласып әуре болмасын! — деді.

Жігіт те іркілген жоқ:

— Есенейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер қара өрттей қаптап келе жатқан жылқының бетін кейін бұрсаңыздар екен. Осы арызымыз...

— Мына көргенсіз неме кімнің атын атап тұр өзі! Құйрығыңды түріп тастап дүрелеп алсын деп тұрмысың? — деп анайы аңшы атың тебініп-тебініп қалды. Есеней қолын сермеп тоқтатпағанда әлденеге ұрынып қалатын жайы бар.

Жас жігіт бұл жолы жауап қайырған жоқ. Басын төмен иіп арызына жауап күтіп тұр.

Осындай өжет жастарды Есеней қатты ұнататын еді. Жиырмаға келмеген бала жігіттің сөзінің нәрі де, зәрі де бар екен. Осылай өсірермін деп үміт еткен екі ұлы қара шешектен бір күнде қайтыс болғалы осындай уытты жасқа

қызыға қарап қалушы еді. Өзімен рулас он ауыл Сибанның ішінде үміт етер жастардың бәрін де сыртынан бақылай жүретін. Бала жігітке қызыға тұрып түрікпен Мүсірепке қарады — жылы жауап бер дегендей еді.

Түрікпен Мүсіреп жас жігіттің сөз саптауынан ашынғандық лебін өзі де танып тұрған. «Кірме Күрлеуіт» дегеніне қарағанда арыз айта жіберіп отырған қай бір бай ауыл дейсің. Сөз білер ақсақалы да болмаған ғой.

— Шырағым, арызың аяқсыз қалмас,— деді ол,— аяқсыз қалдыратын арыз сияқты емес. Ауылдарыңа осыны айта барарсың. Түсі игіден түңілме дегендей, көргенсіз деуге, ішім қимай тұр өзіңді. Әттең, ашынғандықтан болса да азды-көпті асқақтай сөйлегенің де болды. Аулыңа мұны да айта барарсың.

Бала жігіт бұл жолы да тез жауап қайырды:

— Арызымызды айтып кел деген жұрт асқақтай сөйле деп тапсырған жоқ еді, ағалар. Солай болып шықса, айып өзімде. Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар деген бар ғой. Міне, айыбым! — деп атынан түсе қалып ұзын шылбырын Кенжетайға қарай серпіп жіберді:— әйтеуір ат жетелеп жүр екенсің, мынаны да жетелей жүр...

Содан соң екі жолдасының бірін түсіріп соның атына мініп алды да жөнеле берді.

— Кешіре көріңіздер, ағалар...

Жолдастары бір атқа мінгесіп кетті.

Есеней ұзай берген бала жігітке әлі қарап тұр. Бір сәтке баласыздығы бойын билеп, бар ойы сол бала жігіттің соңынан кетіп бара жатқандай еді.

— Қап, құйрығын түріп жіберіп дүрелеп алу керек еді өзін! — деді аңшы Мүсіреп, қайта қызына бастап. «Құйрығын түріп» дегенді тауып айттым деп қайталап тұр.

— Апыр-ау, бұл кімнің қызы болды екен? — деп түрікпен Мүсіреп Есенейге қарады.

— Қыз? — Күні бойы Есенейдің аузынан шыққан екінші сөз осы еді.

— Ие, қыз!.. «Міне, айыбым!» дегенде көз құйрығымен өзіңді бір шарпып өткенде нағып байқамадың? Шарпып емес-ау, көз қиығын серпе тастап қарайтыны бар екен де!..

— Ай, Түркпен-ай, жер ортаға жақындап қалсаң да қыз-келіншек дегенде қырағысың-ау! — деді Есеней. Неге екені белгісіз, мақтағандай еді.

Аңшы Мүсіреп шошып кетті.

— Қыз болса мені құдай ұрды төбемнен! — деді.— Мен

масқара болдым. Бұл Артықбай батырдың қызы — Ұлпан. Үйіне қонып кеткеніме ай толған жоқ. Ең болмаса қара жорғасын танымай қалғанымды қарашы! Бір күн қасыма еріп жүріп, екі қаз байланып еді! Қарағым-ай, енді сенің бетіңе қалай қарармын! — Аңғал аңшы күйіп-пісіп шоша-лақтады да қалды.

— Дүре соққың келмеп пе еді? Бетіне қарамай-ақ соға бересің де! — деп, өзі сасқалақтап қалған аңшыны түрікпен Мүсіреп біржола өлтіре салды.

— Артықбай батырдың қызы деймісің? — деді Есеней.

— Ойбай, аға сұлтан пірім-ау! Соның қызы Ұлпан. Сол жақ артқы аяғы ақ бақай, маңдайында төбелі бар, су төгілмейтін қара жорға тұр ғой міне!..

Қыздың бір-ақ рет көз қиығын Есенейге серпе тастап қарағанын түрікпен Мүсірептен басқа ешкім аңдамай қалған екен. Кешкірген бұлыңғыр күн, қапалақтаған қар... арыз айтуға қыз келер деп кім ойлаған! Келген бетінде кие сөйлеп бәрінің көңілін сөзіне аударып әкеткен Ұлпан қыз екендігін аңдатпауға тырысып еді. Солай бола тұрса да, қыздың аты қыз ғой, атақты батыр, атақты әділ би атанған Есенейге қыз көзімен бір қарап қалғанын өзі де сезбеген.

Қыр жайлаулардан құлап келе жатқан Есенейдің жылқысы екенін аулы біліп отырған. Қалың қара шұға жалбағай бет-аузын жауып кеткенімен атандай қара кер аттың үстіндегі зор денелі адамның Есеней екенін Ұлпан да ішінен таныған. Бес жасар кезінде көргені де, қорқатыны да есіне түскен. Бірақ, өзін танытпай кетті.

Есеней тобы аңырып қалды. Не істеу керек? Қара жорғаны қыздың айыбы деп қалай алып қалар? Сұңғыла қыз бұларға бір ұяларлық ұпай салып кетті емес пе! Ие, «малым — жаным садағасы, жаным — арым садағасы» дейтін елдің нақылын еске алсаң, лайықты жұмыс болмапты. Есеней жолдастарына қарады:— «Не істеу керек?»

— Артықбай батырға тізе көрсеткендей болып келгеніміздің өзі қандай айып! Қызының атын айыпқа алып қалғанымыз екінші айып. Арыз айта келген қыздың атын айыпқа алып қалғанымыз айып біткеннің ішінде ел естімегені болар! — деп түрікпен Мүсіреп Есенейдің қара шешектен қара шұбар болып қалған бетіне тура қарады.

Есеней өмірінде айып тартып көрмеген, айып-жазасы болған адамдарға қатал жаза беруді жақтайтын би еді. Болмашыдан айыпты болғанына әрі күлкісі келеді, әрі шешімін таба алмай тұрғаны анық. Артықбай оны бір рет на-

мыс өлімінен айырып алған, екінші рет өлімнің өзінен айырып алған кәрі жолдасы, батыр адам.

— Қара жорғаның мойнына ат қосақтап қайтарған дұрыс болар! — деді түрікпен Мүсіреп.

— Айналайын адасым-ай, таптың, таптың! Менің кәрі бозымды бірге қосақтап жібер! — деді ақ көңіл аңшы.

Есеней «жөнел!» деген бұйрығын Кенжетайға иегімен нұсқады.

— Артекеңе сәлем айт, ертең сәлем беріп қайтармын!

Өзі жетелеп жүрген Есенейдің «Мұзбел» дейтін торы төбелін қара жорғамен бірге жетелеп, Кенжетай жөнеліп кетті. Есеней жолдастарына ендігі байламын айтты:

— Осы жоннан әрі бір жылқы тұяқ салмасын! Сәдірдің қосынан басқа қостардың екеуін Құсмұрынға қарай, төртінші қосты өзіміздің Ақ-қусақ, Қара емен, Еламан көліне қарай аударыңдар. Сәдірдің қосы осы маңда қала тұрсын. Екі адас, менімен қаларсыңдар. Бекентай, сен Құсмұрын қосымен кетерсің...

Жолдастары Есенейдің бұйрығын орындауға тарасып кетті. Есеней өз қосын тіктіруге тапсырған көлге қарай жалғыз бұрылды.

«Бұдан он жыл бұрын жер астындағының дыбысы елден бұрын маған жетуші еді, Артықбай батырға ұрынып қалғаным қартая бастағаным-ау! — деп ойлады Есеней.— Әлде қадірім түсе бастағаны ма екен? Аңшының көпіртпесіне еріп кете бергенім қалай? Бұрын ғой, ондайды өзім анықтатып алушы едім!»

Жаңағы аз оқиға Есенейдің көз алдына бұдан он бес жыл бұрын өткен оқиғаларды әкелді. Артықбай батырдың ерекше бір ерліктерін еске түсірді. Ол бейбіт елді қайта-қайта шауып, қайта-қайта талан-таражға салған Кенесары төренің лаңы болатын.

Кенесары орыс шекарасынан шеткей отырған Керей-Уақ елдерін екі рет шауып әкетті.

— Кенесарыны хан сайлауға риза болса, ақсақал-қарасақал билері тез жетсін! — деп шапқыншы жібереді де, үш күн ішінде хабар болмаса шауып әкетеді. Жылқыға құмар, қыз-келіншекке құмар.

Тобыл, Бағлан, Стап, Кпитан қалаларына жақын отырған бес болыс Керей-Уақтың шетірек отыратындарын әлде неше рет шауып кетті. Бұл рулардың Сарыарқаға қарай шетірек отыратындары болғанымен қалың көпшілігі орыс қалаларына шектес отыратыны жан сақтап келіп еді.

Аманқарағай дуанына қарайтын көп рулы елдердің өміріне базар кірген, шай, қант, нан, орамал, сабын, сиса, бархыт, жібек, бұлғары кірген. Бұдан жиырма жыл бұрын хандық жойылғаннан кейін жаугершілік саябырлап, бейбіт өмірдің іргесі бекіне бастаған. Соның бәрін ұмытып, Кенесарыны хан сайлауға бұл елдер көнбей қойды: шабылып жатыр, қыз-келіншектері қорланып жатыр, көнбей жатыр.

Есеней бірдеме білсе, Кенесары «сідік-масы» ақылсыз адам болып шықты. Қазақ хандығы дегеннің шек-шеңбері де жоқ, бұлжымай тұрар заңы да жоқ. Біреуі хан сайланса, хан Шыңғыстың барлық ұрпағы елді ру-руға бөліп алып билеп, ойына келгенін істей беретін. Тоймайтын да, қоймайтын да. Енді сол заманды Кенесары қайта орнатпақшы! Ол заманнан бұл ел біржола безініп болған. Маңдайы тайқылау, төбесі шошақтау көрініп еді, Кенесары ақылды адам болмай шықты.

Қазақ жерінің батысынан бастап шығысына дейін жетіп, енді оңтүстігіне иек артып қалған орыс қалалары бар. Орал, Орынбор, Тобыл, Түмен, Қызылжар, Омбы, Ірбіт үлкен шаһарлар. Ол қалалардың ішкі бетін астарлап казак-орыс станицалары орнап қалды. Сонда Кенесары хандығын қай жерге орнатпақшы? Бетпақ далаға ма? Оған ерген ел өзінен-өзі «Ақтабан-шұбырынды» болмасқа не амалы болмақ! Бұдан екі-үш жыл бұрын Кенесарыға ерген елдердің қазір қашып жатқандары бар. Мұны да түсінбесе, Кенесары шын ақымақ екен!

Отаршыл патшалықтың алары да аз емес, орыс қалаларынан сенің аларың да аз емес. Ханның қазанына түсіп кеткеннің сенің аузыңа көбігі де тимейді, сүйегі де тимейді.

Осыны ойлаған елдер тыныштығын шайқап Кенесары дүрбелеңіне ермей қасарысып қалды. Осыны ойлаған Есеней Кенесарыға қарсылықтың туын көтерді. Керей-Уақ деп аталатын бес болыс ел Есенейдің айналасына жинала берді, жинала берді.

2

Қазақ соғыстарында жаралану көп те, өлім аз болады. Садақ оғы көбінесе алыстан атылады да әлсіз тиеді, әлсіз жаралайды. Сойыл-шоқпары бар адам найзаны да оп-оңай қағып қалып ортасынан үзіп жібере алады. Найзасы сынған адам құр қол адаммен бірдей. Қылыш деген, қарама-қарсы қасарысып қылыштасу деген қазақ соғыстарының салтына кірмеген. Үш жылға созылған Есеней мен Кенеса-

ры қолының соғысында әлі үш жүз адам өлген жоқ. Жараланып, қатардан шығып қалған мүгедектер екі үйдің бірінде бар.

Қазір Кенесары қалың қолын Керей-Уақтың өкпе тұсына, Есіл бойына топтап, Есенейге қарсы үлкен жорыққа әзірленіп жатқаны байқалған. Есеней де бес болыс елдің ер-азаматын қарама-қарсы топтап, жайлау көлдеріне орнады. Содан кейін жинаған қолын әр елдің батырларына, сенімді ақсақалдарына тапсырып, өзі қасына қырық адам ертіп дуан басы аға сұлтан Шыңғысқа тағы бір жолығып қайтуға жүріп кетті.

Аманқарағай дуанының аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиханов деген төре еді. Ол адам Кенесары қозғалысына қосылған да жоқ, қарсылық та көрсетпей келеді. Шабылып жатқан елі бар, Кенесарыға кетіп жатқан елі бар, аға сұлтан мұның екеуіне де дәрменсіздің енжарлығын көрсетіп ордасында тыныш жата берді. Үш жылға созылған талан-таражға селт еткен емес. Қысқа қарай қырық семіз соғым, жазға қарай қырық сауын бие, жүз бойдақ қой жинатып алады да, соны беріп отырған ел шабындыға ұшырап жатқанда үн шығармайды. Аға сұлтанның екі оқты мінезі басқарып отырған елінің ішіне ірткі салып та болды. Есеней аға сұлтанмен арасын біржола ашып алуға кетіп еді.

Есеней аға сұлтан кеңесінің ең беделді биі. Әділ де қатал би атанған адам. Ұзақ ойланады, байламын бір-ақ кесіп айтады. Ұры-қарыға, шылық-былыққа қатал адам. Қасында қарулы қырық жігіті бар дуан орталығына келді. Аға сұлтан ордасына сенімді серігі түрікпен Мүсіреппен бірге Артықбай, Сәдір дейтін екі батырын ала кірді.

Шыңғыс Есенейге тұра келіп амандасты.

— Есеке, қош келіпсіз. Төрлетіңіз...

Бет-аузына адам тура қарай алмайтын қара шұбар, орта бойлы адамдар кеудесінен ғана келетін алып денелі Есенейге аға сұлтан әрі таңдана, әрі қауіптене қарайтын еді.

— Өз орныңызға, өз орныңызға! — деп өз қасынан орын нұсқап абыржып қалды.

Төрде отырған, Кенесарының елшісі, Тілеуімбет би мен Жанай батыр, тағы бірнеше адам, бәрі де тұра келіп амандасты.

Есеней төрге отырып қалған Тілеуімбет биді төмен ығыстырып, әдеттегі өз орнына. Шыңғыстың оң жағынан жақын таяна отырды. Отыра бергенде тізесі Тілеуімбет би-

дің санына тиіп кетіп еді, ол ыршып кетіп Жанай батырға соғылды.

— Жол болсын, Есеке!.. Дуан мәжілісінен бір ай бұрын келіп қалыпсыз, тыныштық па әйтеуір?

— Тыныштық болса келетін бе едім, тәңірі! Жын ұрған бауырың қол астындағы елді күнде шауып дамыл беріп отыр ма! — деді Есеней. Әдейі Тілеуімбетке тигізе де қадай айтты.

— Керей-Уақтың ішінде Есекең барда сырттан ешкім бата алмас деп, біз мұнда тыныш жата беріп едік...— деп Шыңғыс сөз аяғын іркіп тоқтады.

— Сол Керей-Уағың ат үстінде ұйықтайтын болғалы үш жылға айналды. Ол сенің біліп отырған жайларың...— деді Есеней, енді Шыңғыстың өзіне тура қадалып,

— О, Есекем ширығып келген екен... Есекем ширығып келсе, мен қашанғы әдетім бойынша ауызымды аша алмаймын,— деп Шыңғыс кеңкілдеген болып өтірік күлді.— Шамдана сөйлеспей, шыдаса тұрайық деуге де ауызым барар емес.

Сөз жалғанысы үзіле бастағанын сезіне қалған Тілеуімбет би сөйлеп кетті. Сөзшең адам екен. Орағытып-оспақтап, мақалдап, мәтелдеп, шырғалап келіп, аяғында шамданып, күш көрсетіп қалды.

— Қазақ-қазақ болғалы,
Өз алдына ел болып
Оңаша бір қонғалы,
Хандығынан айрылса
Ел болудан қалғаны.
Қара саба тай жүзген,
Бұхардан келген тай-қазан,
Бәрі адыра болғаны.
Қара нанға құл болып,
Ханына тіл тигізген,
Мейлі би, мейлі құл болсын,
Тартатын бір сазайын,
Көрген емен оңғанын!

Тілеуімбет осылай айбар шегіп тоқтады. Есеней оған жауап бергісі келмей Мүсірепке иек қақты.

— Отағасы, сіз қашанғы хандықты, қай ханды айтып отырсыз? Осы отырған аға сұлтанымыздың әкесі Уәлихан қайтыс болғалы жиырма жылдан асып кетті. Содан бері Сібірге қарайтын алты дуан қазақтың ханы барын естіген де, білген де емеспіз. Кенесарыны одан-бұдан қосылған саяқтар ханымыз десе, онда біздің жұмысымыз жоқ, дей

берсін. Бірақ, мені хан сайламасаң шауып алам деп отырған бұзақыны есі бар ел хан сайламайтын болар. Сіз біздің елге екі рет келіп, осы тақпағыңызды екі рет айтыңыз. Сонда біздің бес болыс Керей-Уақ қандай жауап қайтарды? Есіңізде болар?

Тілеуімбет би түрікпен Мүсірептің бір сөзін естігісі келмей, көзін жұмып алып, басын төмен салып тұнжырап отырып қалды. Кенесарының биіне орыс қойған дуан биінің өзі жауап бермей қасындағы атқосшы түрікпеніне жауап қайтартқаны қатты қорлау еді.

Тілеуімбеттің менсінбегені Мүсірепке де батып кеткен екен, сондықтан ол сөз аяғында бидің өзін түйрей кетті:

— Бірінші келгеніңізде аман кетіп едіңіз... Екінші келгеніңізде қалай болдыңыз? — деп Мүсіреп азғана кідірді де, Есенейдің қабақ түйіп қалғанына қарамай,— астыңыздағы атыңыздан айрылып қайтқансыз! — деді.

Кенесарының Керей-Уақ елдеріне екінші рет жіберген елшісі Тілеуімбет би сол жолы үлкен ұятқа ұшырап қайтқаны рас болатын. «Айыр көмей, жез таңдай» атанған би мақал-мәтелдерімен жұртты ұйытып әкетіп еді. Бес болыс Керей-Уақтың арасына үлкен толқу кіріп, ойдан гөрі сөз шешендігіне бастарын шұлғи бастаған-ды. Ол шешендік бидің өз сөзі емес, өңін айналдырып алып танытпай отырған ел қазынасы екенін қараңғы жұрт аңдай алмай қалған.

— Пай-пай, айтты-ау! Ел қамын жеген Едіге осындай-ақ болар! — деген дауыстар шыға бергенде, Тілеуімбет:

— Ұғынсаң болды, жұртым! — деп шалқая берген.

Тап осы тұста қалың топтың ортасында отырған Есеней бидің алдына бір бурыл сақал адам келіп тізе бүгіп еді.

— Әділ би деп алдыңа жүгінуге келдім, Есеней. Арызымды тыңда. Осы әулиесіп отырған Тілеуімбет бидің мініп жүрген сары ала жорғасы кімдікі екен? Соны сұрап беріңізші! — деген.

— Өзінікі болат та! — деген Есеней.— Тілеуімбет би біреудің атын мініп жүр деймісің?

— Есеней би, құрып қойған қақпаның бар екен ғой! — деген Тілеуімбет ашу шақырып қалды.

— Жоқ, Есеней би, алты дуанға атағы жайылған сары ала жорға менікі. Осы кісі бас болып келіп, екі жеті өтті, сары аланың тұқымын түгел айдап әкетті. Содан кейін өзім кеше көшіп келіп Кпитан аузына тоқырадым...

Жаңа ғана Тілеуімбетке бас иіп қалған жұрт енді оның теріскей жағына шығып кетті.

— Ұят-ай, ұят-ай!

— Бұдан да өлген артық қой!

— Сен өзің кімсің? — деп сұрады Есеней.

— Біреудің даңқы атымен шығады, біреудің даңқы — итімен! Қарауыл-Атығай Сауытбектің аты сары ала итімен шыққа, мен сары ала жорғасымен аты шыққан Қойлы-Атығайдың бір жаман шалымын...

— Онда сен Жаманбала болдың ғой?

— Болсақ болармыз.

— Ал, би-еке, төресін өзіңіз айтыңыз! — деді Есеней Тілеуімбет биге.

— Қырық қамшы дүре!

— Кімге?

— Би үстінен шағым айтушыға болат та!

Есеней аз аялдап отырды да:

— Ат сенікі! — деді Жаманбалаға.

Мүсіреп Тілеуімбетке осыны ескертіп, қытықтап алды да тоқтады. Тілеуімбет сол қатып қалған бойы қатты да қалды.

Есеней сөзін Шыңғысқа бұрыла қарап отырып бастады:

— Ашына келсем, себебім болды, аға сұлтан. Онымды ауыр алма! Тай жүзген қара саба, тайқазан дегендер ендігі заманда бос сөздер. Нанмен ойнамайық. Нан әр қазақтың күн көрісіне айналды. Қара сабасы бар, тайқазаны бар хандар қай қазақты асырап еді? Ханның қазанын да, сабасын да қара қазақ толтырып отыратын. Қазір де солай. Қалқайтып хан сайлаған ел хандығын қай жерге құрмақ? Бетпақтың шөліне ме? Бұдан екі-үш жыл бұрын Кенесарыны хан сайлаймыз деп даурыққан елдер қазір шұбырып мекеніне қайтып жатыр. Мен бірдеме білсем, Кенесары алты дуанға хан болмақ түгел өз еліне сыйыса алмай далаңқы Сарыарқаға қарай қашқалы отыр. Енді ол қашқын! — деп тоқтады.

Шыңғыстың өз ойы да осыған жақын еді. Наполеонды жеңіп, батыс мемлекеттерінің тәкаппарлығын басып қайтқан орыс құралына қарсы аттануға қазір қандай ұлы мемлекеттің болса да батылы бармайды. Ондай күш қазір жер жүзінде жоқ! Түптеп келгенде Кенесары елді біраз арандатады да тас-талқанға ұшырап тынады. Дегенмен, үш жүздің болыс-билері бас қосып Кенесарыны хан сайласа, мүмкін, қазақтың елдігін таныған патша үкіметі қысымын

бәсеңдетер ме еді, әлде қайтер еді? Бірақ, хандық деген өмірлі тіршілік бола алмайды. Аға сұлтан мұны жақсы біледі. Шабын-шапқыдан азар болған ызалы ел «Көп болса Кенесары жүзге келер!» дегенді таратып жіберген. Қалың бұқара одан біржола безінуге жақын. Мына отырған ақылды қара шұбар осының бәрін әбден түсініп, хан тұқымдас аға сұлтанның бетіне тура айтып отыр. Не елмен бол, не туысқаныңды жақтап шық, бетіңді аш дегелі келген ғой.

Патшалық тәртіп бойынша аға сұлтан болып отырған адам бірінші болып Кенесарыға қарсы аттануы керек еді. Оған қалай барар? Тілеуімбет би қол жинап келіп Кенесарыға қосыл деп салмақ салады. Бұған қалай барар?

Есеней тағы сөйлеп кетті:

— Кенесары Керей-Уақтың дәл өкпе тұсына мыңдаған сарбазын төгіп, ертең-бүгін шабуылдайын деп отыр. Біз де қарап отырғанымыз жоқ. Тегінде осы жолы бір жағымыз ағалап тынатын болармыз. Әдейі соны хабарлайын деп келдім...

Сөз арасындағы аз ғана кідірісті пайдаланып Тілеуімбет би Есенейге қарап:

— Аманқарағай дуанының төбе биі Есеней орыстың қоржыншысы болыпты дегенді естігенде қуанарымызды да, ұяларымызды да білмедік... қалайда өзіңе лайық болса, бізге сол болады. Қайырлы болсын! — деп бүйідей шағып алды.

Есеней де бөгелген жоқ.

— Есенейдің ескі қоржынына Кенесарының екі жүз жауынгері сыйып кеткен соң қоржыныма әбден ырзамын,— деді ол.— Атығай-Қарауылдың дардай биі едіңіз, Кенесарының поштабайы болып далақтап жүргеніңіз өзіңізге де қайырлы болсын...

Шарпысып, серпісіп қалды да екеуі де тоқтады. Үш жылға созылып бара жатқан айқастарда Есеней Кенесарының екі жүздей адамын тұтқындап алып Стапқа тапсырған. Сонысы үшін хорунжий деген атақ алған. Тілеуімбет би аға сұлтан сайлауында бұрынғы би атағынан айрылып қалып, қазір Кенесарының «анда бар — мында барында» жүр. Екі бидің алма-кезек кекетісіп қалғандары осы жайлар.

Шыңғыс қатты қысылып қалды. Түптеп келгенде Есенейдің не айтарын Шыңғыс ертеден сезінетін. Бұл жолғысы не қосыл, не бөлін, бойыңды көрсет дегені де. Ертең өзі басқарып отырған дуанның қақ жартысындай қалың бір жері шабылып қалса, Есеней ол жайды Сібір губернаторына

турасынан басады. Омбыда алты дуан үстінен бақылайтын Тұрлыбек отыр. Ол Есенейдің туысқаны, қарын-бөлесі. Шағымның бірінші жолдары «Шаубыл алдында аға сұлтанға өзім барып хабарлап едім, құлақ аспады» деген сөздерден басталатын болады да. Жауығып алған екі жақтың менің алдымда кездесіп қалғанын қайтерсің. Осы бір қолма-қол жанжалға айналуға бет алған кездесуді ебін тауып ыдыратып жіберетін не шара табылар екен?

Осы тұста неміс пе, швед пе, ел қазағы Берсен деп кеткен шикілсары майор Бергсен келіп:

— Аға сұлтан мырза, ат ойындары әзірленді. Мергендер де әзір. Қабыл етіңіз,— деді. Шыңғыс қуанып кетті:

— Қадірлі билер, енді сөз жарыстырып ушықтыра бергеніміз лайықсыз болар. Екі жақтың да түтіні танылды. Далаға шығып әскери ойындарды көрсек қайтер? — деп орнынан тұрды. Қонақтары да соңынан еріп бәрі далаға шықты.

«Қауіпті кезде керегі болар» деп Сібір губернаторы Шыңғыс аға сұлтанға қырық адам қарулы казак-орыс беріп қойған еді. Олары әрі аға сұлтанды қорғаушы, әрі тырп еткізбейтін бақылаушы болатын. Әуелі солар ат үстіндегі казак-орыс ойындарын көрсетті.

Казак-орыстар әбден машықтанып алған қулар екен. Шауып келе жатқан атқа қарғып мініп те кетеді, ағып келе жатқан аттың бауырынан өтіп те кетеді. Аттары қандай дағдыланып алған! Шауып келе жатып кілт тоқтап, бәрі бір жағына қарай сұлап түседі. Тыпыр етпей жатып қалады. Қазақ аттары мұндайда өзінен өзі есеңгіреп, болмашыдан үркіп әурелер еді.

Келесі жолы казак-орыстар қару-жарақтарын түгел асынып жарқылдасып шықты. Қылыш, мылтық, найзалар кезек-кезек айқасып, кезек-кезек сілтессе де ешкімге дарыған жоқ. Бірақ, шын айқаста бұларға қарсы тұру қиын сияқты. Әсіресе күнге шағылысқан қылыштардың жарқылдасуынан жаның түршіккендей екен!

Шыңғыс Тілеуімбет биге ұмытпастай бір сабақ бергендей оның бетіне ара-тұра қарап қояды. Кер-азу қырсық би:

— Бұлар аттарын жатқызып-тұрғызып жүргенде біз де қарап тұрмаспыз! — деді.

Иә, Кенесары тобырының беті қисайған жағынан бұрылар емес! Бұл далаңқы елдердің би-болыс, ақсақалдарының беті. Елдің патша отаршылдығына заңды қарсылығын пай-

даланып хандық құрмақшы, енді ол бетінен қайрыла алмасқа кеткен — «бәрібір, қайрылғаныңмен патша да жарылқамайды».

Казак-орыстар ойынынан кейін «Жамбы ату» басталды. Бұл ойындардың екеуі де Тілеуімбет бидің келуіне көрсетілген құрмет ретінде әдейі әзірленіп еді. Екі биік қарағай бағанға көлденең салынған арқалыққа салбыратып ілген бірнеше жамбы жарқырайды. Екеуі тай тұяғындай бақыр. Екеуі бір теңгелік күміс, екеуі бармақ тырнағындай ғана алтын жамбы.

Майор бәсекелі атыстың шарттарын түсіндірді: тай тұяғындай бақыр жамбыны атып түсірген мергенге — түлкі терісі, күміс жамбыны түсіргенге — қасқыр терісі, алтын жамбыны түсіргенге құндыз беріледі екен.

Есеней тобынан — Артықбай, Тілеуімбет тобынан — Жанай деген мергендер шықты. Екі мерген қатар тұрып біріне бірі иба-мезірет етісті:

— Керейдің мергені кімге жол береді дейсің, ат! — деді Жанай.

— Арғын аға баласы, жол сіздікі, атыңыз.

— Бердім жолымды!

— Жоқ, мен аға жолын аттай алмаймын, атыңыз!

— Кеудем соқ Керейдің мергені, ата бер әрі!

— Жасыңыз үлкен ағасыз, сіз атыңыз!

Осылай үш қайырысқаннан кейін Жанай мерген садағын оқтап ата берді де оң көзіне қонған шіркейді қағып жіберіп, шіркей шаққан жерін сипап қалды.

— Көзіңізді бекер сипадыңыз...— деді оған Артықбай.

Жанай оған қарамай садағын тартып қалып еді, садақ оғы алтын жамбыны жанап өтіп шайқалтты да дарымай кетті. Іле-шала тартқан Артықбай оғы алтын жамбыны жұлып түсірді.

Даяғашы жалтылдаған қара құндызды Артықбайға әкеле жатыр.

— Әй, сен, мен атайын деп жатқанда неге сөйлеп қалдың, оттап! — деді Жанай Артықбайға түйіліп.

— Мен сізге достық сөз айттым: оқ атарда көзіңді уқаласаң оғың далаға кетеді... кетпеді ме?

— Менің көзімде сенің не әкеңнің құны бар еді?

— Артықбай батыр әкесінің құны түгіл қотыр лағының құнын кісіге жіберіп көрген емес! — деп Артықбай да кеудесін керіп тұра қалды.

— Арам!

— Қашақ байталдың... жалап жүрген кәрі азбан, арамдық сенен өтіп маған келіп пе!

Кенесарының Бопай деген қарындасы көптермен көңілдес бола беретін тойымсыз атанған адам. Өзі Шыңғыс хан нәсілінен болған соң қара қазаққа тие де алмаған, батыр-бағланды құр ауыз өткізетін әдеті де жоқ. Артықбай Жанайға сол көптің бірісің деп шағып алды.

Жанай мергеннің бұған шыдар жайы жоқ еді.

— Әкеңнің аузын ит ұрғыр-ай, не дедің, не дедің? — деп садағын оқтап оңтайлай бастады. Артықбай да соны істеді. Бірін бірі атып жібергелі тұр.

Шыңғыс айғай салды:

— Тоқтаңдар, әрі!

Екі мерген екі жаққа кетті. Бұрын алыстан өштесіп, садақ оқтарын алыстан көздесіп жүретін күндес мергендер өмір бойы бір көлден су ішпестей, бір дүниеде бірге жасаспастай болып айрылды.

Шыңғыс ойынды тоқтатты да ордасына қарай жүре берді. Екі топтың найзагер батырлары, мергендері екі бөлініп орналасқан қонақ үйлеріне кетіп барады. Артықбай бәйгеден алған құндызын Есенейдің алдына әкеліп тастай беріп:

— Байланыңыз! — деді.

Түскі тамақтан кейін Шыңғыс Есенеймен оңаша қалып:

— Есеке, жақсы келіпсіз. Біраз күн жатып қонағым болыңыз,— деп өтініш еткендей болып еді, Есеней мойны бұрылмады.

— Мен бір күн кідіре алмаймын. Манағы айтқаным бос сөз емес. Кенесары қолы өкпе тұсымыздан қадалғалы тұр. Өз ойынды аңғартсаң болды, жүріп кетем. Стап, Кпитанмен де тезбе-тез хабарласуым керек.

— Есеке, менің қиналысым қандай екенін сіз жақсы білсеңіз керек еді,— деп бастады Шыңғыс.— Екі оттың ортасында қалмадым ба! Ел не қыламын десе де өзі білсін. Мен аға сұлтан болсам, сіз жеті бидің бірісіз. Патшаның қызметіндегі адамдармыз... Бізге әскер беріп қойған жоқ, сене де бермейді. Хан сайлай ма, сайламай ма, ол елдің өз жұмысы. Біздің басқарып отырғанымыз бір-ақ дуан. Кенесарыны хан сайлаймыз деушілер «Үш жүз» көлемінде сөз байласып жатқан көрінеді. «Үш жүзге» біздің әміріміз жүре ме? Мен осының біріне де араласқым келмейді. Бізге шын-ақ сеніп, әскерін беріп отырған ақ патша да жоқ. Өзді-өзің қырқыса бер дегендей ме қалай? — деп тоқтады.

Қазақы мінез Есеней турасынан бір басып қалды:

— Қысқасы, дуаныңның қақ жартысы шабылғалы отырғанда, дуан басыдан қайыр күтпейміз ғой? — деді.

— Жаудың қолынан сіздің қол, кем болғанда, бес есе көп... Басында Есекем бар! Оған мен аралассам ел-жұртқа күлкі болмаймын ба! — деп Шыңғыс күлген болды.

Кешке қарай Есеней өз еліне жүріп кетті. Шыңғыстан біржола үміт үзіп, не көрсе де Керей-Уақ өз бетімен оңаша көрерін біліп кетті. Бірнеше күннен бері Шыңғысқа салмақ салып жатқан Тілеуімбет би орнынан да қозғалған жоқ...

3

Дуан орталығы Аманқарағайдан кештетіп шыққан Есеней тобы таң құлан иектеп келгенде Обаған өзенінің жалғасы «Кіші теңізде» отырған Жазы бидің ауылына жетіп еді. Арғын Жазы би Орынбор, Сібір губерналарының шекарасын салысқан, Кенесары қозғалысына қаны қарсы адам. Әзір қол жинап «аттан!» салмағанымен Есенейге қатты тілектес, сырлас жүретін еді. Аздап орысша оқығаны да бар, Аманқарағай дуанының Есенейден кейінгі белді биі. Есенейді үлкен қошаметпен қарсы алды. Бірақ, билер ауыз жарытып сөйлесе алған жоқ. Қонақтар аттан түсіп үлкен ақ үйге жақындай бергенде қатты шауып келе жатқан екі аттыны көрді де, үйге кірмей тұрып қалды.

— Біздің хабаршы! — деді Есеней.

Есенейдің шолғыншылары екен.

— Кенесары қолы кеше Есілдің бергі бетіне өтіп алды,— деді.

— Жазы, маған қырық ат тауып бер. Тірі қалса көзін қайтарармын, өлсе — құнын.

Қонақтар үйге кіріп тек қана сусындап үлгіргенше Жазы би өз жылқысынан қырық сәйгүлік атты алдырып та үлгіріп:

— Сұрауы жоқ, Есеке,— деді.

Қосалқы сәйгүлік аттармен жедел жүріп ел шетіне жақындаған сайын Кенесары қолының Керей-Уақтың ауылдарына әр тұстан тақап-таянып қалғаны анықтала берді. Жаздық жайлауын қимай шетірекпіз ғой деп отыра берген ауылдардың жылқы малдарын, қыз-келіншектерін айдап әкеткен, киіз-кілем сияқты үй жиһаздарын тонап кеткен.

Есеней тобы суыт жүріп отырып келер күні таң ата, басталып кеткен айқастың үстінен түсіп еді. Сырт шамасы бес шақырымға созылған жазықта Кенесары қолы мен Ке-

рей-Уақ қолы айқасып қалыпты. Иесінен айрылған ерттеулі аттар айқас шегінен үркіп шығып, әлдеқайда бетімен шапқыласып жүр. Айқас шегі солқылдап біресе оңтүстікке, біресе солтүстікке қарай ойысып қалады. Қуғандар мен қашқандар екі жақта да бар. Қазақ соғыстарының бәрі осылай. Біресе қуғандар кейін оралады да, қашқандар қайта оралып соғысып кетеді.

Есеней айқас жайын бірден шамалап алды. Жау қолы бес есе аз, бірақ, жинақы. Ел қолы бес есе көп, бірақ, кейде шоғырланып бір тұсқа үймелесіп қалады да басқаларымен қанаттаса білмейді. Екі жағы да басқарусыз. Қай жерде өжет батырлар, найзагерлер көбірек болса, сол тұс еңсеріп әкетіп жүр.

Есеней өзі де ешбір қолбасылық істей алған жоқ. Ол батыр адам, бірақ қолбасы емес. Келген бетінде айқас майданының бір шетінен екінші шетіне дейін айғай салып, Керей-Уақтың ұранын шақырып шауып өтіп, өзінің осында екенін білдірді. Кездесіп қалған батырларына бір-бір ауыз мақтау айтты. Содан кейін бөріктіре айғайға басып, күркіреп келіп соғысқа араласты да кете барды. Қай тұста ел қолы әлсіреп бара жатқанын бақылай жүріп, анда-санда сол топқа барып араласады. Қасында төрт-бес батыры бар Есеней араласқан топтар жауын оңай жапырып тастап жүр.

Түс ауа екі жақтың да аттары болдырып, қорамсақтағы оқтар таусыла бастаған. Есенейдің өзі араласқан қолма-қолдан елуге тарта жау жігіттері қолға түсті. Көпшілігі Кенесарыдан қашып кете алмай жүрген адамға ұқсайды. Тағы біразы жараланған жауынгерлер.

Жау қолына түсіп қалған ел жауынгерлері екі-үш есе көп. Екі жағы да қолға түскендердің қолдарын арқасына таңып тастап, өз жағына қарай айдап әкетіп барады. Әсіресе, иесіз қалған аттарды қуып жүргендер көп...

Осы кезде Есенейдің өзі жараланып қалды. Садақ оғы екі жауырынның орта тұсынан келіп қадалыпты. Қашуға бет алған бір топ жауынгерді қуа жөнелтіп еді, қылша мойнынан оқ тиіп Есенейдің аты омақата құлады. Есеней жерді сүзе құлады. Онсыз да қара шұбар бетінің дал-далы шығыпты. Бет-аузын қан жуып кеткен. Қосалқы атты жетелеп жүрген Бекентай ауыздығымен алысып қызып алған тың атты тоса берді. Есеней сол аяғын үзеңгіге салып көтеріле бергенде, садақ оғы келіп қадалды. Есеней ат жалын құшып қозғала алмай қалды.

Есенейден тізе айырмай жүрген Сәдір, Мүсіреп, Артықбай батырлар Есенейді қоршай тұрып ем-домдарын жасады. Әуелі Есенейдің арқасында әлі шаншылып тұрған оқты жұлып алып, Есенейдің қансорғалай жөнелген жарасын сол оқпен ұшықтады.

— Ұшық, ұшық, ұшық!
Дауасын бере гөр, пайғамбар Жүсіп.
Ұшық, ұшық, ұшық,
Ұшықтаған біз емес,
Алдай қара бақсы пұшық...
Ұшық, ұшық, ұшық!
Ұшық, ұшық, ұшық!

— Ал, енді елге қарай, Стаптағы докторға қарай! Бекентай, бидің атын жетелеп ал!

Мүсіреп пен Сәдір екеуі Есенейді екі жағынан сүйемелеп алды да, Артықбай батыр арт жағынан қорғап, Есеней тобы қозғалып кетті.

— Ойбай, аяң, аяң! — деді Есеней ауырсынып.

Аяңның аяғы түгел қолға түсумен тынарын көріп келе жатқан Мүсіреп Бекентайға:

— Аяңы құрсын, шаба бер, шаба бар! —деді.

Есеней тобының қаша жөнелгенін танығаң соң жеңіле берген жау ес жинап, ерленіп кетіп еді. Есеней тобын жанжағынан қапталдап, әсіресе арт жақтарынан тақап келеді.

Осы кезде Стаптан жіберілген казак-орыс жүздігі де келіп қалып еді. Қылыштары жарқылдап, найзалары арандай тікірейіп шошындыра келе жатыр. Жау жалт беріп кейін бұрылды. Арт жақтан тақап қалғандары асығыс болса да он шақты оқ жіберіп барып бұрылды. Сол он шақты оқтың бірі Есенейді арт жағынан қорғап келе жатқан Артықбай батырдың белдемесінен қадалып еді.

Батыр адам белінен қадалған оқты өз қолымен жұлып алып лақтырып жіберді де ет қызумен шаба берді. Жақын қалған казак-орыс жүздігіне ұшырасқанша жараланғанын білдірген жоқ. Басқалармен бірге жүзбасыға «здрасти!» деді де, атынан сырғып құлап түсті.

Бұдан әрі түйеге теңделіп келіп Стаптың әскерлік емханасында бір ай жатып, Есеней ауылына салт атқа мініп қайтты. Артықбай батыр алты ай жатып шанаға түсіп қайтты. Содан бері ол шойырылған шойнақ. Екі аяғы сал болып қалған жансыз. Есенейге тиер екінші оққа өз арқасын тосты да оны аман алып қалды, өз міндеті кісіде, мүгедек. «Аңғал батыр арқасына тиген оқты жұлып алып лақ-

тырып жібермей, табан аузында ұшықтатып жіберсе, осындай мүгедек болып қалар ма еді! Ұшықтатқан Есеней әне жазылды да кетті ғой!»

Сол соңғы айқастан кейін Кенесары Керей-Уақты мазалаған жоқ. Қазақ даласының оңтүстігіне қарай ойысқан бойы Алатауға жетті де құлады. Қайтып оралған жоқ.

Есеней Стап емханасында да тыныш жата алмады. Ол Кенесарыға қарсы болған елдердің туын өз қолына алғанда да ой түбінде бір түйгені болатын. Соңғы рет аға сұлтан Шыңғысқа барып қайтуында да сол есебі бар еді. Хан тұқымдары хандығын аңсамай отыра алмайды. Хан тұқымы Шыңғыс Кенесарыға қарсы аттанбай ел ішіне іріткі салды. Ресей өкіметіне үлкен опасыздық жасады. Осы ойлары Сібір губернаторы, генерал-майор фон Фридрикстің миына қорғасындай құйыла қалса, Шыңғысты ұшырып түсіруге болар еді!

Есенейдің бұл ойларын генерал-губернатордың құлағына құя білетін адамы да бар. Ол Есенейдің қарын-бөлесі Тұрлыбек Көшен ұлы, алты дуан үстінен қарайтын үлкен төре[1].

Есеней сол Тұрлыбекті Стапқа шақыртып алды. Жарасы жазыла қоймай іріңдей беріп қатты күйзеліп жатқан кезі еді, Тұрлыбекпен қатал сөйлесті.

— Сен осы Омбыда не бітіріп отырсың? Төре тұқымдарын қашанғы төбемізге көтере береміз? Шыңғыс дегеннің кім екеніне әлі көздерің жетіп болған жоқ па? Ол Кенесарының бірінші қолдасы болып шықпады ма?

— Ондай көзқарас Омбыда да өршіп келеді, Есеке. Бірақ...

— Бірақ, бата алмай отырмыз дейсіз ғой! Онда өзіме ерік беріңдер. Бес күнде қол-аяғын кісендеп Омбыға айдап әкелейін!

Орысша семинария бітірген, түгел қалаша киінген Тұрлыбек Есенейдей ұрт мінез, өр көкірек емес, заң шеңберінен шықпайтын, жегін аттай жортақы адам еді. Қарын бөлесіне қанша болысқысы келсе де, Шыңғыс қылығына қанша наразы болса да қол іске де, қолма-қолға да қарсы, заңдылықты аттап өтіп көрген емес.

Хандық жойылып аға сұлтан басқаратын дуан ашылғалы Сібір губернаторының мазасын алған Кенесары бұлталағының аяғы көтеріліске әкеліп соқты. Сол кезден бастап

---

[1] Генерал-губернатордың кеңесшісі.

Тұрлыбек Кенесары жайында әлде неше рет әділ ойларын білдіріп келді. Қазақтың қара бұқарасын тым жабайы, тым қараңғы, беделсіз де тұрақсыз көретін патша үкіметі хан тұқымдарын біржола піштіріп-ақтап тастауға бара алмай жүр.

Кенесары қазақ елінің патшаға наразылығын пайдаланып хан сайланбақшы, Есеней болса Шыңғыстың Кенесарыға қарсы аттанбағанын пайдаланып аға сұлтан сайланбақшы.

Есеней туралы Шыңғыстың ойын да Тұрлыбек жақсы біледі. Алдағы сайлауда Шыңғыс Есенейді орнынан түсіріп басқа біреуді би қоюға әзірленіп жүр. Түп тілегі қарау болғанымен қазір Есенейдің дәлелдері ұтымды, амал не, губернатор алдында Шыңғыс ұтымды. Губернатор оны сыртынан балағаттап-балағаттап алады. Шекспирдің бір сөздерін еске түсіріп:

— «Барлық түні ойын-күлкі, мастықта, күндіз басы жастықта!» — дейтіні де бар. Шыңғыс өмірі ойын-күлкі, қыз-келіншек, ұйқымен өтіп жатыр дегенді аңғартады.

Шыңғыстың қасындағы майоры Бергсеннің де екі-үш шағым еткені бар. Ол да Кенесарының елшілері жиі-жиі келіп тұратынын, түнге қарай ауыл сыртында оңаша кеңесетіндерін, екі арада сыйлықтар жүріп жататынын жазатын. Сонда да Шыңғысқа қарсылықтың тіреліп қалар бір бөгесіні бар. Тұрлыбекте оны бұза алар дәрмен жоқ. Аяқтап келгенде, әрине, Шыңғыс жеңеді, Есеней жеңіледі, билігінен айрылады.

Есеней тағы да көтеріле сөйледі. Арқасы таңулы, етпетінен жатыр, мойнын да бұра алмайды екен. Қара шұбар бет-аузы жаралы. Иегін орта денелі адамның қара санындай дерлік білектеріне сүйеп гүмпілдеп сөйледі:

— Мен сені неге оқыттым? Сенен басқа жетім қалған бала таба алмадым ба? Көрсет өнеріңді. Шыңғыстың құлар кезі осы. Әттең, жатып алғанымды көрмейсің бе? Әйтпегенде ең берісі Шыңғыстың шаңырағын ортасына түсіріп шауып алар едім!

Есеней мұны істеуден тайынбайтын адам. Стап казак-орыстары да ондайдан бас тартпайды. Олар үшін бәрі «орда», Кенесарысы не, Шыңғысы не? «Бари бир!» Кенесары қолымен Есенейдің соңғы айқасы аяқталып қалғанда кездесті де жауынгер казак-орыстардың қол қышуы қанған жоқ...

Осы жайларды еске алып Тұрлыбек енді Шыңғыс пен

Есенейдің арасын ушықтырмау жағын қарастырды. Бұл екеуінің арасына жанжал араласса ел ішіне бүліншілік кіретіні де даусыз ғой.

— Есеке, қазір Омбы сіздің еңбегіңізді аса жоғары бағалап отыр. Аманқарағай дуанын талан-тараждан аман алып қалған Шыңғыс емес, сіз деп біледі. Жүрер алдымда генерал-губернаторға кіріп лұқсат сұрап шықтым. Сізге көп-көп сәлем айтты. Ресей өкіметі сіздің қызметіңізді ұмытпайды, қазір Есеней биге қандай қошамет көрсету керек, соны ойластырып отырмын, деді.

Есеней азырақ жадырап, бәсең сөйлесе бастады:

— Шекаралық комиссияға менің атымнан рапорт жазып қалдырарсың... Үш жыл бойындағы Кенесарымен алыс-жұлысымды түгел жаз. Аяғында елге сыйғызбай айдап тастағанымды жаз. Кенесарының осы кеткені — кеткен. Сырғи-сырғи Бетпақтың шөліне қамалады да бері қарай бұрыла алмайды. Әкесі Қасым он жылдай Хиуа ханына жалданып орыспен соғысқан болатын. Бұл да содан асып кете алмас,— деп кідіріңкіреді де, қарын бөлесінің аянбайтынына сеніп,— губернаторға не айтарыңды өзің білесің, әйтеуір, Шыңғысты бір құлатып берсең болғаны! — деп тоқтады.

Осыған келісім беріп Тұрлыбек кетуге айналып еді, қасына қала жатағы Тілеміс деген жас жігіт тілмашын ертіп жүзбасы келіп кірді.

— Аман, Есеней-бей Естемесович!

— Аман, Ефим-төре Котсұқ, аман.— Есенейдің Коцух деуге тілі келмей ме, әдейі бұрмалай ма, онысына жүзбасының көзі жете бермейді. Бірақ құлағы үйреніп болған.

— Жә, Есеней-бей, осымен барлық іс бітті деймісіз бе?

— Немене, жаудың қайта оралған хабары бар ма?

— Жо-оқ. Есеней-бей бастап, жүзбасы Коцух аяқтаған істе қайталайтын не қалатын еді!

Есеней мен Коцух көптен бері түсініскен адамдар сияқты. Ашық та ақ жарқын сөйлесетін сырлас адамдар екен. Бірінің орысша, бірінің қазақша түсінбей қалғандарын Тілеміс септеп жіберіп отыр.

— Бұл жолы Кенесарының беті біржола қайтқан болар деймісің?

— Енді ол тұмсығын да сұға алмайды! Казак-орыс қылышының дәмін бір татқан жау, кім болса да, қайтып артына қарай алған емес. Әттең, айналасы бір-ақ сағат айқасып қалдық! Шауып жатқан шөптерін тастап барған ка-

зак-орыстардың айызы қанбай қалды. Шолғыншылар мына Тілемісті ертіп алып төрт күн жүріп түнде оралды. Есілдің бер жағында бір жан қалмай тырағайлап қашқан бойы кетіп отырыпты.

— Алдыңғы күні Есілдің ар жағына да шығып, қырық-елу шақырым жер жүріп шолып қайттық. Жан жоқ. Кенесары оңтүстікке қарай ойысқан көрінеді. Он шақты ауылдың жұртында қалған ақсақ-тоқсақ кемпір-шалдардың бәрі солай дейді.

— Әуелі жан жоқ деп едің ғой?

— Жауынгер зәліттес адам кездеспеді дегенім ғой, Есеке.

Есеней мен Артықбай батыр жараланып келіп әскерлік емханаға түскен күні хирург доктор осы Тілемісті ертіп келіп сөйлесіп еді. Есенейге сіздің жараңыз жеңіл, ана батырыңыз ауыр жараланған деген.

Содан бері Есеней Тілеміспен тіл табыса алмай келеді. Бұдан он жеті жыл бұрын Есеней Тілемістің әкесіне шошқа бақтың деп дүре соқтырған еді. Сонда он жастағы бала Тілеміс міз бақпай сілейіп тұрып қалған. Шешесі жылап келіп Есенейдің аяғына жығылғанда жас бала шешесін еріксіз тұрғызып жетелеп алып кеткен. Ажарлы әйелдің аяғына жығылғанына жібіді ме, баланың қайсарлығына риза болды ма, әйтеуір Есеней бес көк шыбықты кешірім етіп еді. Әкесі тым қарапайым, шешесі еркек көзі бір қадалмай өте алмас ажарлы адам екен.

«Ай, сенің әкең мынау кеще емес, осы елге келіп-кетіп сақина-жүзік соғып жүретін зергер шеркес-ау!.. Шешеңнің түбіне жеткен сол сақина-жүзік қой!» — деп Есеней ішіне бір түйген болатын.

Сол бала Тілеміс, кавказ кескінді көркем жігіт болып өсіпті. Орысша жақсы білетін сияқты. Зейінді, зерделі жігіт. Дүре жайы Есенейдің есіне қайта түсті. Тілеміс те ұмытқан жоқ еді. Екеуінің көзінде де осы жайдың ұшқыны тұр. Тілеміс Есенейге қатты ұнады.

— Әке-шешең аман ба, шырағым? — деп жылы шыраймен сұрады.

— Әкем қайтыс болған, шешем бар,— деді Тілеміс. Есеней жігітке едәуір қызыға да сынай, іш тарта қарап жатты да аяғында:

— Ірбіт базары жақындап қалды. Биыл, біздің үйге дәмдес болып, сол базарға сен барып келсең қайтер? Менің

жайым мынау. Менде бала болмайтын...— деді. Күрсінгендей болды.

— Болсын, Есеке. Қай уақытта жүр десеңіз де әзірмін.

— Екі күннен кешікпей біздің үйде болғаның дұрыс болар еді. Базарға айдалатын малды іріктеп алғандарыңша жүретін кезең де болып қалады.

— Жақсы, Есеке.

— Жүреріңде маған жолыға кет.

Осы бір бәрін біліп тұрған оңтайлы жігітті қолына қондырып аларына сенген Есеней өзіне өзі қатты риза болды.

Коцух сөзге араласты:

— Есеней-бей Естемесович, мен аға сұлтан ордасына барып қайтқалы отырмын. Ертең жүрем. Аға сұлтанды күзетуге қойған казак-орыстарымды алып қайтам. Қатындары мазалап болды. Енді оған күзеттің керегі не? Кенесары кетті. Біздің губернатор да қызық: бір сұлтанмен соғыс дейді, екінші сұлтанды күзетіп отыр дейді. Ол екеуі бірімен бірі қолдасып отырады! Мен аға сұлтанның құйрығына бір қызыл бұрыш қыстыра қайтатын болармын!

Есеней бар денесімен селкілдеп, еңкілдей күлді. Көптен бері бұлай күлген емес еді. Жарасының ауырғанына да қараған жоқ. Етпетінен жатып күлген адамның қара қазандай үлкен басының салмағынан, жалаң тысты жастықтың әр жерінен құс жүндері ытқып шыға бастады.

— Мен үшін де бір қызыл бұрыш қыстыра кет!..

Осыдан бір ай өткеннен кейін Шыңғыс дуан орталығын тастап өз еліне барып жатып алды. Дуаным басқарусыз қалды-ау деп қайғырған аға сұлтан да жоқ. Аға сұлтансыз қалдық-ау деп қайғырған ел де болған жоқ.

Бұл оқиғалар өткелі міне, он бес жыл!..

4

Қосына қайтып келе жатқан Есенейдің есіне түсіп көз алдынан тағы бір өткен үлкен оқиғалардың ұзын-ырғасы осы еді. Ол жылдары қамшысынан қан сорғалаған дер кезі болса, қазір алпысқа таяп қалды. Таубаға келер, зорлық-зомбылыққа ырық бермес кезі. Амалы қайсы, өзін оққа тосып мұны аман алып қалған бірінші досының паналап отырған жеріне көз аларта келіпті. Не деген ұят, қандай өкініш! Қосалқы атын айыпқа тартқаны батырдың көңіліне дақ қалдырмай жұбатар ма, жоқ па! Ертең өзі барып өкінішін айтып өтіл сұрар-ау, сонда да әулекі аңшы Мүсірепке сеніп едім деудің өзі қандай ұят!

Қос тіктірген көлдің күнбатыс, оңтүстік жақтарын орап кеткен қайың мен терегі аралас қалың орман. Солтүстік, шығыс жақтары тал мен шілік араласқан шырша — шытырман ойпатта жатқан өзекті бойлап кеткен. Қамысы қалың, айдыны көп терең көлдің ортасы әлі қатқан жоқ. Келе жатқан қыс суығынан шіміркенгендей аз ғана дірілдеп қояды.

Қыстап шығуға қандай қолайлы жер! Орман іші өріп жүрген аң ғой. Суы қандай көк мөлдір! Отыны да бар, панасы да бар. Артықбай батыр тым болмаса бір қос жылқыны қыстатып шығаруға өз аузынан ырзашылық етсе қандай жақсы болар еді.

Есеней қосы деген екі ақ үй, үш қараша үйлер еді. Бәрі де тал мен шілік арасына, ығынға тігіліпті. Ағаш табанды шаналар, жегін саймандары өз алдына жеке қораланыпты. Есенейдің өзі жататын үлкен ақ үйдің екі босағасында екі үлкен арабы иттердің үйшіктері тұр.

Иттер иесіне үрген де жоқ, еркелеген де жоқ. Үйшіктерінен шығып бір-бір керілді де, иесінен бұйрық күткендей аңырысып қалды.

Іңір ауа Кенжетай қайтып оралды.

— Ие?

— «Мұзбелді» апарып батырдың белдеуіне байладым. Батыр әбден ырза болып қалды.

— Не деді?

— Кім айыпты екеніне әлі көзім жете қойған жоқ. Ұлпанжан бетіне адам қарсы келмей ерке өскен бала еді, кім білсін... Есенейдің айыбы болмаса мырзалығы шығар. Алда ыразы болсын,— деді.

— Өзі қалай екен? Төсек тартып жататын болар?

— Жоқ, есікті аштырып тастап жүз қадам жердегі жуан теректі нысана қылып садақ тартады екен төсек үстінде отырып. Ертең сізді қонаққа шақырды. Несібелі жеңгесінің ыстық бауырсағын сағынатын уақыты да болған шығар...— деді.

Есеней ішінен ең қарыздар адамының үйіне ат ізін салмағалы он үш жыл өткенін есіне алды.

— Басқа ешкім ештеңе деген жоқ па?

Кенжетай түйіртпегі бар бір сөзді айтқысы келмесе де жасыра алмады.

— Әкесі қызына: «балам-ай, айыпталып қалып атымды беріп кеттім деп, сен келіп едің, айыбым деп Есеней өз

атын беріп жіберіпті... Тегі, мен бірдемеге түсіне алмай қалып жүрмейін...» — деп еді, қызы іліп әкетіп:

— Ойдағы он ауыл Сибанның барлық малын айдап әкелсе де бір қыс асырап шығуға «Қаршығалының» шұбары жетер еді. Жалғыз Есенейдің жылқысын асырап шығуға жеріміз жетпей жатса, айыпты болмақпыз ба? Мен соны айттым, әке... Асқақ сөйлейді екесін, шырағым, деп қалды бір адам... Мен дауласпай мойындап айыбыма атымды бердім де жүре бердім. Енді Есеней би менің атымды қайырып жіберсе, менің ақталғаным емес пе? Оның үстіне өз атын қосақтап жіберсе айып менде дегені емес пе?» — деді қызы. Әкесі: «болар, балам, болар»,— деп тоқтау айтпағанда қыздың айтары әлі де көп пе деп қалдым.

— Үй іші қалай, жүдеу емес пе екен?

— Онша жүдеу емес. Қатарлап жинаған қазынасы жоқ болғанымен бар-жоғы жинақы көрінді. Үйдің оң жағында кереге басына көлденең асып қойған ұзынды-қысқалы екі-үш найза, бір-екі садақ, қынабында тұрған қылыш, кісе...

— Жарайды. Намаз оқылық.

Кенжетай Есенейдің әрі атшысы, әрі имамы, анығырақ айтқанда сыбыршысы-суфлері. Намаз дұғаларын ол Есенейге естірте айтып тұрады, Есеней ішінен ғана күбірлейді. Араб тіліндегі дұғаларға тілі де келмейді, жаттап та ала алмай қойды. Араб тілінде төрт түрлі «з», үш түрлі «с», екі түрлі «х», екі түрлі «ғ» бар. Есеней мұның бірін де дұрыс айта алмайды. Сондықтан Кенжетай намазды Есенеймен қатар тұрып, дұғаларды Есенейге қарай бұрылып, түгел естірте оқиды. Есеней қайталағанда да көбін әлде неменеге ұқсатып жібереді.

Есеней қазір діндар адам болғанымен бір кезде аса өр көкірек, озбыр би болатын. Орыс шекарасын паналай отыратын Нұралы деген момын елдің барлық жерін тартып алып, далаңқы жайлауға қарай айдап тастағаны бар-ды. Момын ел қарғап-сілеп кеткен екен — келер жылы Есенейдің екі ұлы қара шешектен бір күнде, бір сәттің ішінде бірге өліп кетті.

Балаларын жерлеп қайтқан күні қара шешек Есенейдің өз денесіне де қаптап білініп келеді екен. Шілденің қайнап тұрған ыстық кезі еді. Өр көкірек батыр адам басқаларда жоқ ірі мінез көрсетті. Атына міне салып қозыкөш жердегі «Әулие сор» атанған тұзды көлге тыржалаңаш періп кетті. Артынан келген адамдарға осы араға үй тіккізуге, сусын әкелуге бұйрық берді де суы жылы сор көлге күні-түні шо-

мыла берді, шомыла берді. Қорасан шыққанда дуылдап қышитын денені қасымауға шыдады. Бақсы-құшнаштарды да маңайына жолатқан жоқ.

Сордың суында қорасанға дауа болғандай қандай қасиет бар, оны ешкім білген емес, әйтеуір Есеней бар денесіне бармақтай-бармақтай қара таңба түссе де аман қалды. Содан бері әйелі де бала тапқан емес. Қорлық-зорлық көрген Нұралы елінің қарғысына ұшырап ұрпақсыз қалдым деп біржола сеніп болған. Бір бет өр кеуде адам содан кейін намазға мойындады. Білмейтін, түсінбейтін істің айнымас құлы болып кетті.

Аңшы Мүсірептің «Иесіз жатқан жерді бір қыс жайласаң болды, балаңның баласына дейін сенікі болып кете береді» дегені шаншудай қадалатын себебі де осыдан еді. Баласы жоқ адамға «балаңның баласына дейін» дегенді есіту әрине ауыр тиеді.

Есенейдің бүгінгі кешкі намазы намаз болмай шықты. Дұға біткеннің бірде-бірін ішінен болса да дұрыс қайталай алған жоқ. Бұрынғы білгендерін ұмытып қалған сияқты. Ішкі сарайым таза, құдай өзі кешірер, деді де намазды шала аяқтап тұрып кетті. Есеней бүгін ерте жатты, кеш тұрды. Бірақ ұйықтай алған жоқ, аунақшумен болды. Көңілге бір алаң орнапты. Әлде не алыстан қылаңдағандай беймаза бір тынышсыздық бар. Есеней оны Артықбай батырға байқамай тізе көрсетіп қалғандығының өкініші болар деп жорып еді, бірақ іші оған сенер емес. «Өзіңді өзің алдама, Есеней, аярланба!»— деп тұр. Көңілге бір ой кіргелі қылаңдап тұр ма, қалай... Ой емес-ау, жанында бір әлде нені алыстан сезіну бар... Ұялармық та, түптеп келгенде қауіптенерлік те сезім сияқты. Есеней сол сезінуді белден белге ысырып тастағысы келеді. Ысырып тастадым білем деп, теріс аунап түсіп те жатты. Көзін де жұмды. Құдайға сыйынды. Бірақ, қылаңдаған сезім орала берді, орала берді. Ой көзінің алдына біресе ақ ботаның көзі келеді, біресе қардан ақ қара көз бедеудің өзі келеді... Жүрегі жортқан аттай дүрсілдей соғып, үлкен денесі қызынып барады.

Сол бір ішкі түйткілден құтылам ба деп Есеней жылқы қостарын қай жерге орналастырарын да ойлаған болды. Қыс бойы аң аулайтын иттері мен аттарын қайта-қайта түгендеп шықты. Бәрібір тыншыға алған жоқ.

Артықбай батыр шойырылып қалғаннан кейін Есеней оның көңілін сұрауға барып еді. Оған міне он үш жыл. Есеней сәлем беріп үйге кіріп келгенде төрт-бес жасар қыз

бала зәресі ұшып үйден шыға қашқан болатын. Сол бала үш күн бойы өз үйіне кірмей қойған. Босағадан сығалайтын да қаша жөнелетін.

Ол Есенейдің Ірбіт базарынан қайтқаннан кейін досының үйіне артынып-тартынып келген жолы еді. Бір ат, екі құлынды бие жетелеп, бір нар түйеге шай-қант, өрік-мейіз, киім-кешек, үй ішілік әр түрлі жиһаз арттырып әкелген.

Сол өрік-мейіз, тана-моншақ арқылы бала қыз Ұлпан Есенейге бір жетіден кейін әрең үйрілген. Түйеден үлкен адам, қалтасы толған өрік-мейіз, кәмпит... Ашуланбайтын, аз сөйлейтін, жұмсақ дауысты кісі. Бет-аузы қап-қара, қара шұбар болса да жақсы адам болып шыққан. Күнәсіз бала көп ұзамай Есенеймен достасып кетті. Есеней намаз оқығанда арқасына асылып:

— Мен түйеге мініп кеттім! Әке, сен үйде қалдың! — деп айғай салып мәз болушы еді. Намаздың отыратыны, тұратыны, иілетіні, бүгілетіні, еңкейетіні, шалқаятыны бар, соның бәрі бала үшін қызық көрінетін.

— Тұр енді, отыр енді, шалқай, еңкей! — деп қанша әурелесе де «түйесі» көне беретін. Баласыз қалған адам бір сәтке бала қызығын көріп, іші елжіреп-еріп баласы бар адамның бақытын сезініп еді.

Екі ұлы бір күнде қайтыс болғалы Есеней өз үйінде жас баланың даусын естіген емес, жас баланың иісі қандай боларын ұмытып қалды, жас баланың былдырлап сөйлеп, болмашыға қуанып, болмашыдан ренжіп қаларын түсінбей келген екен.

Ұлпан кеш оянады. Жуынады. Тамағын ішіп болады да Есенейге:

— Ата, намаз оқы! — дейді.

Есеней таң намазын әлдеқашан оқып қойса да намазға қайта тұрады.

— Әуелі отыр! — дейді Ұлпан. Есеней жүгініп отыра кетеді.

Ұлпан әуелі оның өкшесіне шығып, жағасынан тартып әрең дегенде қолы мойынға іліккен соң:

— Енді тұр! — дейді.

Бір күні Ұлпан Есенейдің алдында еркелеп жатып:

— Ата, сенің бетіңді кім тырнап тастаған? — деп сұрады.

— Сендей кішкентай кезімде қара қасқыр талап кетіпті. Сен ауылдан алыс кетіп ойнама, жарай ма?

Енді бірде Ұлпан Есенейден:

— Сен қара бұқамысың?— деп сұрады. Мал ішінде өскен бала арыстан, піл дегендерді білмейтін.

— Жоқ, бұқа емеспін. Мүйізім жоқ. Балаларды сүзбеймін.

— А, білдім, білдім, сен қара бурасың! Таудай үлкен қара бурасың. Мен сенен қорықпаймын. Сен жақсы бурасың, ие?

— Ие, ие.

Тағы бірде намаз оқып тұрған Есенейдің мойнында асылып жүріп:

— Ойбай, ата, арқамды құмырсқа шағып тұр! — деп жерге ұшып түсе жаздады. Ыршып кетті.

Есеней баланы бір қолымен қағып алып көйлегін көтеріп, барқыт шалбарын ысырып ышқырлықта жүрген қара құмырсқаны ұстап алды. Баланың белін бір-екі рет сипап жіберді. Мықынынан аз ғана төмен, аз ғана сырттарақ көйлектің түймесіндей ғана мақпал-қара меңі бар екен, Есенейдің көзіне еріксіз түсті.

Есенейдің бүгінгі көрген бой жеткен қызы сол Ұлпан. Бұдан он үш жыл бұрын көрген бала қыз әлдеқашан есінен шығып кеткен еді. Енді міне, бүгінгі батылдығымен, бала кезіндегі еркелігімен, мақпал-қара меңімен көз алдында тұрды да қалды. Ерке болушы еді, ығыспай сөйлейтін қыз болыпты-ау!.. Зейінді, зерделі боларсың деп ойлап кетіп еді, ойлағаны келген де қойған. Ұтқызбай кетті ғой! Аңшы Мүсіреп дүрелеп алар ма едім, деді-ау!.. Ие, дүреле десе... дүрелей бастаса... мақпал-қара мең көзіне түссе, таныр ма еді?!..

Тәңірі-ау, менің ойыма не келіп жатыр өзі! Ла қаулы елда-белда, ғалы мен қазым... Оң жағыма аунап жатайыншы, ұйықтайыншы...

Жоқ, ұйқы келер емес. Дене қызынып алыпты. Маған қара бурасың деп еді-ау!.. Мен сенен қорықпаймын деген. Қой, кәрі бура, қой!.. Құтырма!

Шымыр денелі еді, сом денелі, сұңғақ бойлы қыз болыпты, а? Қара меңі де өсті ме екен? Әлде сол көйлек түймесіндей болып аппақ жаялығында жабысып тұр ма екен? Жоқ, мең өспесе керек... Әттең мақпал-қара мең сол жақ бетінде миығына таман тұрар ма еді!

Қой деймін, кәрі бура, қой енді! Ертең Артекеме барып сәлем беріп қайтамын. Жылқымды басқа жаққа аударып

жібергенімді айтып кешірім сұрасам батырдың көңілі де тынып қалар.

Ұлпан тым болмаса шай құйып беретін болар-ау... Бала кезінде еріндері қып-қызыл, саусақтары салалы, көзі отты болушы еді. Байғұс бала қорасанға ұшырамаған екен, әйтеуір... Құдай-ай, сақтай көрші!..

Әлде кім әлдеқашан айттырып, құда түсіп қойған болар-ау... Оған сөз жоқ қой. Ит-ай, не деген маңдайы жарылып туған ит еді! Қазақ бесігінде жатқан баланы да айттыра береді. Кедейленіп қалған батыр әлдеқашан қалың малын алып жеп те қойған болар.

Шешесі Несібелі сұлу да сүйкімді кісі еді, соған тартқан ғой. Мінезі де шешесіне тартса ақ жарқын, ашық, ақ көңіл болар. Ол бір таптырмайтын мінез ғой. Өзіне сәукеле қандай жарасар еді!

Күмістеткен сары ала тегене алдында, оюлы ожау қолында, қымызды қалай сапырып отырғанын көрер ме едім бір... бір ғана! Үлкен ақ үйді жайнатып жіберер еді-ау!..

Қой деймін, кәрі бура, қой енді, басыңа бәле шақырма!

Жеті жылдан бері бөлек тұратын әйелін есіне алды. Ие, Қанікей де сұлу әйел еді. Байғұс жеңілтектеу болды. Есеней би болған соң ол да өзін би болдымға санап ел ішін бүлдіре берді. Атақты байдың қызы еді. Есенеймен арпалыса берді. Жыбыр-жыбыры көп, кекесіні көп адам еді. Ондайды ұнатпайтын Есенеймен жиі-жиі араздасып қалып жүрді. Өзінен туған екі ұлы бір күнде қайтыс болғанын Есенейдің құдайдың қарғысына ұшырағаны деп сенді де Қанікей қосыла қарғайтын болды. Аяғында еншісін бөліп алып Кіркөйлек деген жерде бөлек тұрады.

Қатал мінезді Есеней содан бері әйел атын ұмытқандай, малымен, билігімен ғана айналысып жүре беретін. Енді міне, кеудесіне бір сайтан кіргендей, түн бойы өзімен өзі арпалысып ұйқы көрмей шықты. Тәңірісі тәубеге келтірмесе, ұрынбасқа ұрынып қалар ма екен, әлде қайтер екен....

5

Ертеңіне жылқыларын жан-жаққа таратып жіберді де, Есеней кешке қарай Артықбай батырдың үйіне келді. Қасында түрікпен Мүсіреп, Сәдір найзагер, қосалқы атын жетелеп жүретін Кенжетай. Аңшы Мүсірепті ертпей кетті.

— Артықбай батырдың қызына не дегенің есіңде ме? Сенің айыбыңды мен тарттым. Қар қалыңдаған соң бүркітіңе бір-екі түлкі алдырып, Артекеңе байлап, аяғына жы-

ғылып айыбыңды жуып қайтарсың. Бүгін қоста қаласың. Сенің тартқан айыбың осы болады.

Артықбай батыр қонақтарын бар пейіл-ықыласымен қуана қарсы алды.

— Арыстаным-ай, ақ бейілім-ай, шойырылып қалған ағаң қалай есіңе түсті! Келші бері! — деп қуанышын да, өкпе-назын да бірге, бір-ақ айтып тастады. Есенейдің таяқтай-таяқтай қара шұбар саусақтарын ұзақ қысып отырып, сүйіп алып босатты.

— Түрікпенімбісің, қысылмасым, саспасымбысың! — деп Мүсірептің қолын да ұзақ қысып отырып көзіне жас алды.

— Жұрт Есенейдің жанын алып қалған Артықбай десе, мен Артықбайдың жанын алып қалған сен деймін, ақ жолтайым.

Қарт батыр Стап дәрігерханасында жатқан алты айдың ішінде Мүсірептен көрген аз-маз қайырымдылықты есіне алып отыр. Ұмыта алмаған екен. Стапқа ауылы жақын Мүсіреп Артықбайға жетісінде бір рет ас-су жіберіп тұрып еді. Әскерлік дәрігер «біз қолдан келерді істеп болдық» деген-нен кейін қақап тұрған суық қыста батырды үйіне жеткізіп салған. Ақ көңіл батыр сонда айтқан алғысын қайталап жатыр.

Артекең Сәдір батырмен ерекше сағынышты амандасты.

— Батырым-ай, оқ өтпесім-ай, найзагерім-ай, сені де көретін күн бар екен-ау!.. Сен ит, он бес жыл бойы неге ат ізін бір салмай кеттің? Өліп қалдың ба?

Басқа қонақтар мүгедек батырға еңкейіп сәлемдессе, Сәдір жер төсекте отырған шойнақтың қасына тізерленіп отыра кетіп, екі қолын бірдей созып еді. Мүгедек батыр оны құшақтай алып, аймалап, арқасынан жұдырықтай отырып:

— Ит-ау, қайда жүрдің, қайда жоғалып кеттің? — деп қайталай-қайталай айтып, ұзақ босатпай қойды. Екеуі де еңкілдесіп алды.

— Батыр керек, найза керек заман қалды ғой адыра, адыра қалғыр! Сәдір найзасын құрыққа айырбастап жылқышы болып кеткен,— деп Сәдір де өзінің Есенейдің қолына қарап қалған ит өмірінің арызын айтып қалды.

Қонақтар Артықбайдың әйеліне де тұракеліп тұрған бойларында қол алысып амандасты. Шешесінің қасында тұрған Ұлпанды көздерімен ғана жанап өтті. Қыз балаға одан артық көңіл аудару ерсілік болатын. Қыз да бұлардың әрқайсысына көз қиығын серпе тастап, көзімен ғана

амандасты. Сол көзқарасында сирек кездесетін сұлулық барын қонақтар түгел сезінді. Қара биесі жоқ үй — қымызы жоқ үй — сары биесіне — самауырға тезірек ұмтылады. Ұлпан сары жез самауырды көтеріп далаға шығып кетті.

Амандық-саулықтан кейін Есеней өз кінәсін тезірек жуып тастағысы келіп сөйлеп кетті:

— Артеке, сіздің бұл араны мекендей бастағаныңызды білмей келіп ұятты болып қалдық. Бұрынғы мекеніңіз бұл жерден көп жоғары болушы еді ғой?

— Ие, дүзге жақын болатын... «Ақсуат» еді ғой. Биыл осылай қарай ауыстық. Жата-жастана естірсің, «Құдыққа құлан құласа, құрбақа құлағында ойнар» дегендей бір жайымыз болды.

— Иесіз жатқан жер дегеннен кейін қалың шұбарға қызығып келіп қалып едік, сіздің мекендеп отырғаныңызды естіген соң малдың жарым-жартысын Құсмұрынға қарай, жарым-жартысын ішке қарай аудартып жібердім.

— Бекер-ақ болған екен. Көңіл сыйысса, көлдің суы жететін еді ғой.

— Жоқ, жоқ, Артеке! Есеней бір кезде жанын алып қалған батырының жерін тартып алыпты деген атаққа қалғым келмейді.

— Есеней бір қыс қонақтап шығуға көңіл етіп келген екен, кәрі шойнақ от басынан орын бермепті деген атаққа мен қалып жүрсем қалай болар?

— Сізге сөз келтірмеймін ғой, Артеке...

— Тым болмаса бір қыс дәмдес болып бой жазып қалсын десең, шойнақ ағаңды шанаға салып алып қасқыр қуғаныңды көрсет. Мен үйкүшік болып қалып дала көрмегелі он бес жыл... Қосыңды әкеліп біздің үйдің қасына тіктір.

Осымен екі жағы да бірін бірі ұғынысып болды. Жер жайына енді орала қалса, екі жағына да ұят болар еді. Бір қос жылқының осы арада қыстап шығарына Есеней көзі жетті. Есеней қосы қасында болса, тоқшылық боларына Артықбайдың көзі жетті.

— Артеке, садақ-найзаңызды әзірлей беріңіз. Қыс бойы қасқыр қуармыз. Есікті ашып қойып садақ тартып нысана атады екен деп естідім. Құдай бұйырса қарауылыңызға қасқыр да бір ілінер,— деді.

— Есеней-ау, басқа ермегім қалды ма менің? Найзаларымды қайрап, оқ жонып ермек етем. Маңайда жан жоқта нысана атам. Кейде оғым нысанаға дәл тиеді, кейде жосып айдалаға кетеді.

— Биыл қыс баяғыны тағы бір қайталармыз ендеше.

— Алда ыразы болсын!

Қонақтар келіп түскен бетінде аттарын кез келген ағашқа байлай салып еді. Сол есіне түсіп Кенжетай далаға шықты. Аттарды ықтасынға апарып байлағысы келді. Екінші бір үйден қайнаған самауырды көтеріп әкеле жатқан Ұлпанды көріп.

— Самауырды жерге қоя тұршы, қарағым. Үйге мен көтеріп апарайын,— деді қызға тым тез жақындай беріп.

Ұлпан самауырды жерге қойды да:

— Жігітім, сен маған қарағым деп сөйлеспейтін бол. Менің Ұлпан деген атым бар. Қазір шай ішіп болған соң, анау бір қалыңның ар жағындағы алаңда арқандаулы, кешегі күнге дейін өзің жетелеп жүоген торы ат тұр, соны әкеліп ерттеп қой. Ер әне жатыр. Енді самауырды үйге алып кір...— деді. Кенжетайды ықтата — ығыстыра айтты.

Самауырды үйге Кенжетай алып кірді. Ұлпан соңында келеді екен. Есенейдің іші Ұлпанды Кенжетайдан қызғанып кетті. Кескіні әдемі, байдың мырзасындай жақсы киіндіріп қойған жас жігіт қызбен тіл табысып қала ма деп қызғанды. Бірақ, Кенжетайдың жүзінде қыздан ығысқандық белгісі ғана бар еді. Кенжетай қыз бұйрығын орындауға шайға қарамастан шығып кетті.

— Аттарды бір ықтасынға жайғастырып келейін...

— Есеней мырза, аз ғана сауын бие ағытылғаннан кейін мына самауыр деген сары биеге қарап қалғамыз. Жарықтық ертелі-кеш ииді де тұрады...— деді Артықбай.— Қате-н! Сары биеңді жебей сауғайсың!

Есеней «Шыдай тұр, шалым, қыс бойы қымыз ішкізермін» деп қала жаздады да, сөздің бетін шайға бұрып кетті:

— Е, шайға үйреніп болдық қой. Бұл құрғырды қанып ішпесең, тіпті басың ауыратын болды. Бермесеңіз сұрап ішетін едік. Несібелі жеңгеміздің ыстық бауырсағын сағынғанымыз да рас,— деп Есеней кеңкілдей күлді. Әрине, басқалар да күлді.

Шайды іше отырып, қанша қарамайын десе де Есеней көзін қыздан аудара алмай қойды. Басында күрең барқытпен тыстаған қара елтірі бөрік, үстінде сол күрең барқытпен тыстаған жеңіл пұшпақ ішік, күрең барқыт шалбар, белінде күміс жапқан қаптырмалы бұлғары белдік. Аяғында биік өкшелі шоңқайма етік — «қосай қолош», бәрі де сандық түбінде жататын, қыздың «бір киері» екені танылып тұр.

Шай құйып отырған қыздың он саусағы мен беті ғана көрінеді. Сұлулығын да, балғындығын да паш етпей тежеп ұстайтын қыз болу керек. Әлде сұңғыла қыз жасыра ұстаған сұлулықтың өлтіре қызықтыратынын біле ме екен?.. Уысың толар жуан бұрымның астынан аз ғана мойны ағараңдайды. Үлбіреген ақ саусақ емес әр іске үйреніскен қолдары сенімді де оңтайлы қимылдайды.

Есеней қыздың көрінбесін көріп, тінте қарап отыр. Баяғыда құмырысқа шаққан арқасы көз алдына келді. Мақпал-қара меңнің тұсына да едәуір айналақтап қалды. Қыз өзі де сұлу, бірақ, Есеней оның сұлулығын да, мінезін де, ақылын да өз ойындағы оқ жетпес биіктен асыра көріп отыр. Түн бойы «құтырма, қара бура, құтырма!»— деп шығып еді. Сол тәубесі қазір де есінде. Ішінен айтып та қояды. Амалы не, өзіне де, көзіне де ие бола алар емес. Бір-екі рет Артықбайдың сұрауларын жауапсыз қалдырды.

Есенейдің көңіліне үлкен бір ұйтқу кіргенін қыздың шешесі Несібелі байқап қалды, Мүсіреп те сезінді. Тек, қыз жүзіне елең кірген жоқ. Шай ішіліп болған соң самауырды орнына қойды да, Ұлпан шығып кетті.

Үй іші ажарынан айрылып сұрғылт тартып, жүдеуленe қалды. Осындайда аузыңа жөні бүтін сөз түспегені жаман... Кеше жігіт болып келіп бұларды ұялтып кеткен қыздың ерке қылығын айтып езу тарттыруға болатын еді ғой! Қыз сонда қандай мінез көрсетер еді? Мүмкін, қыз аузынан тағы бір қызық сөздер шығар ма еді, әлде қайтер еді? Ең болмағанда көзін жарқ еткізіп серпе тастап тура бір қарамас па еді? Таудай Есеней би атанып жүріп, осындай оп-оңайдың ретін таба алмағаны несі? Әлде алпысқа таяп қалған жасы құрғыр бөгей берді ме?

Ұлпан көпке дейін оралмаған. Енді оны осы үйге еріксіз сүйреп қайтып әкелетін бірдеме ойлап табу керек-ті.

— Кенжетай, сен батырға бір әдемі жыр айтып берші! — деді Есеней.

— Е, бәрекелді! — деп Артықбай да мақұлдады.

Бұл үйде домбыра да болмай шықты. Кенжетай қамшысын екі бүктеп «домбыра» етті де, «Сұлушаш» жырын айта жөнелді.

Бәт құндыз қыз балаға жарасқандай,
Тұман жоқ ер жігітке адасқандай.
Саласын Сарторғайдың мекен еткен
Бар екен Қантай атты бір асқан бай,
Сұлушаш Қантай байдың жалғыз қызы
Сипаты хор қызымен таласқандай...

Қоңыр дауысты Кенжетай сөз ырғағын, ой салмағын орынды-орнына қойып баппен айтады екен. Қантайдың байлығын, әсіресе қызының сұлулығын шар айнаға түсіргендей құлпыртып жырлады.

Сұлушаштың айттырып қойған күйеуінің басы таз екен. Сұлушаш оған барғысы келмейді, жиркенеді. Безініп болған. Әке-шешесі қиналыста. Қалың малын алып қойған. Қызына да жаны ашиды. Қыздың Алтай деген сүйген жігіті бар. Ол бай баласы емес, еті тірі, талапты жігіт. Жыр бұл екеуін қосуға бейімдейді де қоса алмайды. Кенжетай осы жеріне келгенде әлде нені өз жанынан қосқысы келгендей тебіреніп кетті. Қыз қайғысын тыңдаушылардың ой-санасына шегелей жырлады.

Қайтады күз болғанда қараша қаз
Айттырған Сұлушашты сұр қасқа таз.
Қайғысы қара нарға жүк болғандай
Мал алған қызын сатып әкесі мәз!

Осы тұста Артықбай батыр өз басындағы қайғысынан хабар бергендей болып:

— Қыз баланы қор қылатын қалың мал ғой,— деді. Ауыр күрсініп қалды.

Даладан қатты шапқан ат дүбірі естілді. Үйдегілер елеңдесіп біріне бірі қарады. Жыр да тоқталды. Көп аттың дүбірі жақындап келеді. Иттер азан-қазан. Гүжілдескен еркек дауыстары естіле бастады. Кенжетай кереге басында көлденең асылған найзалардың бірін ала-сала аттарына қарай жүгіре жөнелді. Ауыр денелі мосқал батыр Сәдір де бір найзаны қолына алып жөнеле берем дегенде аттарынан топылдай түсіп осы үйге қарай жүгірген адам дыбыстарын таныды да, тоқтап қалды.

Алдымен үйге Ұлпан жүгіре кірді. Ұялғандай күлімсіреп әкесінің бас жағына барып керегеге соғылып тоқтады. Оның артынан іле-шала үш еркек кірді. Алдымен кірген түлкі тымақты мысық мұрт, жалынымен шаңырақты жалағысы келгендей лапылдап жанып тұрған отқа соғылардай болып аптығып тоқтады да, артында келе жатқан екеуіне:

— Сүйреп әкетіңдер! Әне тұр! — деп Ұлпанды нұсқады.

— Әй, сен кебіс ауыз, кімді сүйреп әкетесің! Көзіңе қарашы! — дегенде Сәдірдің найзасы мысық мұрттың аузына да тақалып қалып еді. Қайрап қойған найза ұшы аузынан

кіріп желкесінен шыққалы тұрғандай екен! Жігіт қақалып қалғандай сөйлей алмай қалды.

— Отыр!

Жігіт отыра бергенде Сәдір найзаның ұшымен оның басындағы тымағын түйреп алып отқа тастап жіберді. Ұлпанға қарай ұмтылған екі жігіт те қызға қол тигізбей тоқтады. Сәдір ол екеуін де найзасының ұшымен нұсқап алғашқының қасына отырғызды. Даладан тағы екі жігіт келді. Жалғыз Сәдір найзасын жарқылдата сілтеп бес жігітті түгел от басына иіріп тастады. Біреуіне де найзасын тигізген жоқ.

Көптен батырлық жыны қорланып жүрген Сәдір Несібеліге қарап:

— Көген әкел! — деді.

Кедейдің бар байлығы үйінің айналасында ғой. Несібелі жүгіре шықты да көгенді жылдам алып келді.

Сәдір жігіттердің бас киімдерін лақтырып-лақтырып жіберіп бір шетінен көгендей бастады.

— Сенің басыңды отқа үйтіп тұрып, құдай қосса өзім мұжитін болармын! — деп әуелі үйге бұрын кірген мысық мұртты көгендеді.

— Сен де бір жонданып кеткен неме екенсің, құдай қосса қырық қамшы дүрені өзім соғатын болармын!

— Сен қара жапалақ, үйіңде отырғанда қандай мықты екесің, ә?

Осылай әрқайсысына бір мысқыл айта жүріп, жігіттерді көгендеп болды да, көгеннің екі ұшын екі жақтағы керегеге керіп тастап, өз қылығына өзі масаттанып тұрып қалды. Найзасына сүйеніп, қозыдай көгенделгендерге жоғарыдан қарап тұр.

— Енді Есеней бидің кесімін естисіңдер!

Жігіттер төрде отырған дәу қара шұбардың Есеней би екенін енді біліп, майлы қасықпен төбеге ұрған мысықтай жым болды.

Жаугершіліктен, ұрлықтан қолға түскен адамдарды әуелі көгендеп алып қорлау қорлаудың да ауыр түрі. Бұл кезде қалып бара жатқан ескілік. «Көгенге түсіп» қайтқан жігітте қадір-қасиет қалмайды. Сәдір мына жігіттерге сол қорлықты көрсетіп жатыр.

Сәдірдің «Кебіс ауыз», «Қара жапалақ» дегендерінде де мән бар. Жекпе-жекте болсын, соғыста болсын, қарсыласқан жауыңды солай бір мазақтап, қорлап алсаң, оңай ашуланады. Ашуланған адам ұтылмай, жеңілмей қоймайды...

— Бұларың кім өзі? Танисыз ба? — деді Есеней Артықбайға қарап.

— Кім болсын, құдаларым болады,— деді Артықбай.— Біздің үйдегі «Сұлушашты» айттырған құдаларым,— деп қызына бір қарап қойды.— Кедейлік не істетпейді. Бағлан аузында отыратын бір саудагер Түлен дегенмен құда болып едім. Баласы таз ба, мерез бе, білмеймін, әйтеуір Ұлпанжан құлан-таза безініп кетті. Шойнақ шалды басынып алып қашуға келгендерін көрмейсің бе! — Артықбай тағы да ауыр күрсініп тоқтады.

— Болды, Артеке, болды. Аржағын айтпай-ақ қойыңыз. Көріп отырмыз. Сәдір, сен мына құдаларды қосыңа апарып қондырып шығарарсың.

Кенесары ылаңынан кейінгі он бес жылдың ішінде Сәдірдің найзасы жарқылдаған күні осы ғана. Сол он бес жылдың ішінде қойдай көгендеп тұтқын ұстағаны да осы. Алақан қышуы әлі басылған жоқ. Есенейдің көзінше қол іске бара алмай, найзасына сүйеніп зығырданы қайнап тұр еді. Есенейдің бұйрығына қуанып кетті. Құдай қосса, қосқа апарып қамаған соң бір-бірлеп шығарып алып дүрелейтін болар. Бидің кесімі кезінде бола жатар, оған дейін күздің ұзақ түні Сәдірдің сайрандауына мол жетеді...

Сәдір көгендеп алған жігіттерін ағытып жайдақ атқа екі-екіден мінгізді. Ер-тоқымдарын қолдарына құшақтатып қойыпты. Үйге бес жігіт кірсе, далада аттарын ұстап тұрған тағы екі жігіт бар екен. Сонымен, алтауын үш атқа мінгестеріп, үш аттың шылбырын бірге түйіп жетінші жігітке ұстатты да, айдап жүре берді.

Ұлпанды айттырған күйеу Түленнің баласы Мырзаш деген жігіт алдыңғы жылы бір келіп кеткен. Даланың жұпар иісі аңқыған жазғытұры еді. Ұлпан құдайдың жазғанына мойын ұсынып, ойында жақсы көру — жек көруден еш нәрсе жоқ, күйеуін көруге ғана ынтығып шымылдыққа кірді де қашып шықты. Қыз мұрнына келіп көрмеген жиіркеніш иістен жүрегі айнып кетті. Жеңгелері әуелі қашанғы дәстүр бойынша күйеу мен қыздың қолдарын ұстаттыра беріп еді, Ұлпанның алақанына өмір бойы жусаң да кетпес бір майлы жылбысқы жабысқандай болды. Сол жабысқақ қыз алақанының есінде әлі бар. Ұлпан әлі жеркенеді. Есіне түсіп кетсе, қолдарын сабынды көпіртіп тағы бір жуып алады.

Содан кейін құдалардың арасы шалғайлана берді. Саудагер қу ұл баласы жоқ шойнақты басынып, әуелі қалыңға

берген бес құлынды биемді қайырып бер деді. Артықбай онысын дұрыс көріп, көніп еді, бес биенің он жылдан бергі өсімін сұрады. Оның өзі Артықбайдың маңдайына бітіп көрмеген көп жылқы болып шығады екен. Артықбай қалың малға алған бес құлынды биені қайырды да, өсім дауынан әлі құтыла алған жоқ. Аяғында алысырақ жерге көшіп кетіп құтылам ба деп еді, Түлен қу-аяқ қыздың өзін тартып әкетуге жігіттерін жіберіпті...

Бұл жанжалдың үстінен шыққанына Есеней қуанып отыр. Ұлпанның басы бос екен! Ертең айып-қиыбын табандата салып бет бақтырмайтын кесім айтады да, құдаларды айдап тастайды. Көнбей көрсін! Ол аз болса, бір қос жылқысын сол Түлен құдың жеріне апарып қыстатады!..

Ұлпан басында кешегі тымағы, үстінде жеңіл ішіктің сыртынан киген түйе жүн шекпен, орнынан қозғала алмайтын әкесіне қорғалаған күйінде ұзақ тұрып қалды. Қорыққаннан қуаң тартқан, қорыққанына ұялғанынан күлімсіреген қалпы бар. Күндегі әдеті бойынша іңір кезінде аз ғана жылқысын шарбаққа әкеліп қамап, таң ата өргізіп жіберуші еді. Кенжетайға ат ерттеуді тапсырғандағы себебі сол болатын.

Ұлпан жайылып жүрген жылқысын жинай бергенде, ағаш арасынан екі салт атты шыға келіп:

— Бұл кімнің жылқысы? — деп сұрады.

— Біздің үйдікі.

Түнге қарай ағаш арасынан шыға келген адамдарды ең берісі ұрыға балап, Ұлпан жылқысын қиқу салып қуа жөнелді. Қыз дауысы танылып қалды. Ағаш арасынан:

— Сол! Соның өзі!

— Ұмтыл, ұста! — деген дауыстар жақындай берді.

Онсыз да сақтанып келе жатқан қыз жылқысын тастай беріп ауылына қарай бір-ақ тартты. Арт жағында құғыншылар, Ұлпан үйіне олардан оқ бойы бұрын келіп жетті...

Сәдір жігіттерді айдап әкеткен соң Ұлпан әкесінің қасына отыра кетті де жылай бастады. Қонақтарына арызын айтқандай, өксіп жылап отыр. Не деген қорлық! Бұл күнге дейін ешкім бетіне қарсы келіп көрмеген, ерке өскен Ұлпан малға сатылып кете беретін көп қыздың бірі екен-ау! Үйде қонақтар болмаса ғой, әлгі жігіттер мұны байлап-матап алады да кетеді. Апарады да сасық Мырзаштың қойнына салады. Сонан соң жата бер, іріп-шіріп... көне бер,

өле бер... Ұлпанның тұла бойы тітіркеніп кетті... бала мінезді болушы еді, қатты қорыққан екен, жас балаша жылады. Ерке болса да ер мінезді болушы еді, қорланып жылады. Үйіне қадірлі қонақтар келген күні ұятқа ұшырап қалдым-ау деп, ұялғанынан жылады.

Есеней Мүсірепке қарады. Бірдеме айтып уатсаңшы дегендей еді. Мүсіреп бірдеме айтуға өзі де асығып, Есенейдің иек көтеруін күтіп отыр екен, сөзін тез бастап кетті:

— Қарағым Ұлпанжан, басыңа түскен бір бәледен құтылдың. Енді біржола құтылдың. Жылама! Бұл үйге деген ниетіміз таза екен, қорлық-зорлықтың үстіне кездестік. Енді ол бәле сенің басыңа қайтып оралмайды. Артекем мен Несібелі жеңгеміздің туған жалғыз асыл перзентін қайда жүрсек те қорғай жүрерміз. Ешкімнің тісі бата алмас бұл үйге. Бағың ашылар, қарағым. Теңіңе кездесерсің әлі, жылама...

— Бұл арада қырық үйге жақын Күрлеуіт бармыз...— деді Артықбай.— Жазға қарай бір ауыл болып отырамыз да қысқа қарай ағаш-ағаштың қойнауын қуалап, қалыңын паналап бытырап кетеміз. Бүгін сендер келмегенде күніміз қараң еді. Есеней, сен жылқыңды ешқайда аударма... Өз қасыма әкеліп қондыр...

— Артеке, сіз нені қаласаңыз да қолыңызды қақпаспын. Бірақ, енді құдаңнан қауіп етпей-ақ қойыңыз. Мен қосымды сол құдаңның ауылына жақындатып апарып қондырсам қалай болар деп ойлап отырмын.

— Ойбай-ау, онда саудагер сұмды біржола тұралатып кетесің ғой!..

— Тұраласа жатсын!.. Лұқсат етсеңіз Сәдірдің қосын осы маңайға көшірер едім... Жылқыңызды Сәдірдің қосына қосып жіберсеңіз, Ұлпанжан да қысқы суықта түнделетіп шапқылап жүрмес еді.

— Болды, Есенейжан, болды. Маған Сәдірден артық жолдастың керегі жоқ!

Ұлпан осы арада ғана езу тартты. Қонақтар кешкі тамақтан кейін аттанып кетті...

6

Сәдір баяғы тұтқын дәстүрінің бәрін істегісі келіп, қыз алып қашуға келген жігіттердің қолдарын артына байлап, Есенейдің қосына жаяу айдап әкеле жатыр. Бәрі де жалаңбас, бас киімдерін қойындарына тығып берген. Сәдір өзі

ат үстінде, найзасы қолында, қасында Есеней жіберген Кенжетай бар, ол да салт.

— Керей-Уақ кекеку, Сүйір батыр текеку! — деп айғайлап қояды Сәдір.— Керей-Уақпен кектессең, Сүйір батырдың тепкісін көресің! — дегенді естіп пе едіңдер, қарақшы иттер?

Жігіттерде үн жоқ. Түн бойы едәуір қалыңдап қалған көбік қарды етектерімен сызып бұлтаң-бұлтаң етіп жүріп келеді. Қарындары ашқан, аздап қамшы жеген. Есенейдің ұрыға қаталдығын да естіген. Қорқып келеді.

— Қап, Стапқа да мен айдап апаратын болдым-ау!.. Құдай қосса, Стапқа жеткенше құлақтарыңды беріп құтылармысыңдар. Стапта құлақтарың жазылғанша екі ай жатасыңдар. Темірді қып-қызыл қылып қыздырып маңдайларыңа «қарақшы» деген таңба басады. Құдай қосса, оны мен басатын болармын... Содан соң қой-қош аман бол, «Ит жеккенге» дейін орыстың уряднигі айдап апарады.

Сәдір мұны жігіттерге түн бойы көрсеткен азабын Есенейге айтып қоя ма деп қоқай-ноқылап келеді.

— Керей-Уақ кекеку, Сүйір батыр текеку!.. «Итжеккенге» дейін екі қыс, екі жаз жаяу айдаласыңдар... балпақтай балпаңдамай басыңдар аяқтарыңды!

Есенейдің қосы Сәдірдің қосынан алыс емес еді. Сәдір жігіттерге осы өсиеттерін айтып болғанша келіп те қалды. Жігіттер Есенейдің үйіне кіре бере етпеттерінен түсіп, бірбір құлап құлдық ұрды да, содан кейін есік алдына ғана тізерленіп отырып қалды.

— Енді кете бер, қосыңды көшір! — деді Есеней Сәдірге. Сәдір шығып кетті.

— Ие, сендер кімсіңдер?

— Керейіңбіз, аға сұлтанымыз, Керейіңізбіз өзіңіздің... Бағлан аузында отыратын.

— Кеше Артықбай батырдың үйіне алдымен кіріп едің... Сен кімсің?

— Түлен деген кісінің үлкен баласымын... өз атым Мырзагелді.

— Е, жесір сенікі екен ғой?

— Ие, тақсыр... Інім бала жасынан сырқаттау болушы еді... Қысқа қарай тіпті жүдеп бара жатқан соң көңілін көтереміз бе деп қалыңдығын әкеліп берсек деп келіп қалып едік...

Жігіттің түн бойы ойлап тапқан айласы осы-ақ. Інім ауру десем, Есенейдің көңілі жібір, аяушылық етер деген.

— Ауру адамға қатын әпере ме екен?

— Көңілі көтеріле ме деген үміт қой... қалың малы түгел төленіп қойған соң жесір біздікі ғой деп ойлағандық қой.

— Бергеніңді қайырып алыпсың ғой!

— Өсімін ала алмай жүр едік...

Былжырап сөйлегенімен жігіттің арам ойын Есеней оңай түсінді. Қазақ айласының құйрығы бір-ақ тұтам. Інісі өлім алдында екен... қалыңдықты бір әкеліп алса, ол сорлы қыз «іні өлсе аға мұрасы» болады да қалады емес пе!

— Бұл ақыл әкең Түлендікі ме, жастардыкі ме?

— Әкемізге білдірген жоқ едік...

— Ендеше қайта беріңдер. Стапқа айдатпай-ақ қояйын. Артықбайда қалған малым бар десе әкең өзі келсін маған. Болмаса қыс ортасы ауған кезде бір қос жылқыны сол маңайға аударғалы отырмын. Сонда кездесер... Кенжетай, қолдарын шешіп босатып жібер!

Жігіттер Есенейге қайта-қайта бас иіп, шығып кетті. Күн кешкіріп қалыпты. Өздері де аш, аттары да дір қалтырап кеше түнде байланған жерінде аш тұр... Қосын жығып Артықбайдың қасына көшіргелі жатқан Сәдір бұларға әлі ызғарлы қарап тұр. Кейде Есенейдің осындай аяушылық ететіні де бар!.. Тым болмаса дүрелетпегенін көрдің бе!..

Мырзагелдінің ойына аса үлкен қауіп кірді. Есеней бір қос жылқысымен келіп орнай қалса, одан артық жұт болады деймісің! Енді Ұлпаннан да күдер үзбестей не қалды? Тегі Түленнің бар шаруасы шайқалып, толмай жатып төгілетін болар. Бес байталдың құны бір сайқалда несі бар еді? Әй, ол жай сөз ғой, Ұлпандай қатын қайдан кездеседі дейсің!.. Осы жолы алып кете алсам, бұйырмаса да бұйырып еді-ау!..

Өздері де, аттары да ашыққан жігіттер осы «Қаршығалы» орманының ішінде шетірек отыратын құдандалы тілдесінің үйіне қарай бет алды. Із тастап, алыстан орағытып келді.

Ұлпанды кіші баласы Мырзашқа айттырып қойған Түленнің әкесінің әкесі Тілепбайдың шешесінің сіңлісі Ақбайпақтан туған Қарабайдың Қайыргелдісінің жиені Игенбердінің немере қызын алып отырған Ырымбек үйінде екен...

Артықбайдың үйі оңаша жерде екенін, қызының іңір кезінде өрістегі жылқыны шарбаққа әкеліп қамайтынын

Түленнің үйіне жеткізіп отыратын сол еді. Ұлпанды алып қашу — қаздың балапанын ұстап алудан да оңай деген.

Кеше кешке Ырымбек алып қаша келген жігіттерді өзі бастап келіп Артықбайдың бір үйір ғана жылқысының маңайына, ағаш ішіне жасырып кеткен. Жігіттер қызды қуа жөнелгенде ол үйіне қарай тартып отырған. Одан бергі хабар барлық «Қаршығалыға» тарап кетті де, Ырымбекте үрей қалған жоқ. Ырымбек үйінен шыға келді де:

— Ойбай, міне тоқтым, міне қазаным... Алыңдар да жөнеліңдер. Мен енді құрыдым! — деді. Жігіттер де айнала беруге қорқып, Ырымбектің бергендерін алып кетіп қалды. Мырзакелді жай кеткен жоқ, боқтап кетті:

— Көзіңді ұрайын, шошқа көз, Артықбайдың үйіне Есенейдің келіп жатқанын неғып білмедің?

— Әке құлдық, жөнел енді! — деді Ырымбек.

Ырымбектің сонша сасқалақтағаны да жай емес еді. Өткен түні Артықбай шалдың үйінде болған оқиға таң атқанша «Қаршығалыны» қыстап отырған қырық үйлі Күрлеуітке түгел тарап болған. Бүгін шалдың ағайын-туысқандары бәрі сонда.

— Апыр-ай, құдайдың сақтағаны-ай!

— Есеней жарықтық келіп жатпаса ғой, Ұлпанжаннан айрыламыз да қаламыз.

— Несібелі апайдың көк қошқар сойып құрмалдық беріп жатқаны әбден дұрыс екен... Басын Есенейдің өзіне тартыңдар!

— Ақсақал, сіз бекер шетірек қыстадыңыз... Әлі де ортамызға келіп қонғаныңыз дұрыс болар...

— Өзге сөздің керегі не, арада жүрген бір арамы тілдес бар ғой! Соны тауып сазайын беру керек!..

Ырымбек күн бойы өзі де сонда болып, осы сөздерді түгел естіп, жанынан түңіліп қайтқан. Әйелі әлі қайтқан жоқ. Оның алып келер қосымшасы тағы бар ғой!

Жұрттың естіген-білгендерін сауысқан шықылдап, қарға қарқылдап өсіріп-өрбітіп әкеткен.

— Есеней қыз алып қашуға келгендерге қырық қамшыдан дүре соқтырыпты.

— Қозыдай көгендеп қойып маңдайларына қырықтық қыздырып басып, «Ит жеккенге» айдатайын деп жатыр дейді. Құдай біледі, рас!..

— Өзіміздің ішіміздегі арамы тілдесті бірге айдатса игі еді.

— Есеней шалдың үйін бір қыс күзетіп шығуға Сәдір деген батырын қалдырып кететін болыпты...

Сәдір қосын Артықбайдың үйіне жақын тігіп жатқаны да рас еді. Сәдірдің қосы деген төрт қараша үй: ат баптайтындар, қысыр сауатындар, ит, бүркіт баптайтындар — бәрі осында. Сәдірдің қасында он шақты жігіттері де бар. Енді Артықбай шал ешкімнен де қорықпайтын болды.

Есеней өз қосын орнынан қозғаған жоқ. Бір сәтке Ұлпанға көз тігуім обал ғой деп те ойлады. Мен жетпіске таянғанда ол әрең-әрең отызға келеді. Сонда күнім не болар деп те қауіптенді. Ұлпан басқа қыздардай құдай қосты — мен біржола көндім деп мәңгі мойын ұсынып, мәңгі үн шығармай отырып қалатын жанға ұқсамайды, Бұл адал ойы, шыны еді.

Әттең, ол ойы, ол адал шындығы намаз үстінде бұзылып кетті. Таң намазын оқып отыр еді. Есіне бала Ұлпанның арқасына келіп жабыса түсетіні келе қалды. Қандай жылы тиюші еді! Бүкіл денесіне бұрын сезінбеген бір жылылық тарап, балқытып әкететін. Мақпал-қара меңі қандай жарасымды еді...

Сол Ұлпан осы кезінде арқама келіп асылар ма еді! Бір-ақ рет... Қандай ләззәт лебін сезінер еді!.. Талып түсер ме едім, әлде қайтер едім. Мен бірдеме білсем, ағалы-інілі екі түрікпеннің екеуі де Ұлпанға қырындайтын сияқты. Біреуі сұлуша ғана жас жігіт. Ағасы әлі күнге қатын алмаған сүр бойдақ. Әсіресе ағасы қыз-келіншекке сайтаны бар адам. Бір күні — Есеней, осы қызды маған айттырып бер деп қалса, не айтам? Жоқ, мен осылай ойланып отыра берсем, жынданып кететін шығармын. Аңшы Мүсірепке еріп түлкі аулап қайтайын. Есеней намазын шала оқып тұрып кетті.

Аңшы Мүсіреп кешеден бері өлердей болып қорланып жүр еді. Есенейдің аңға шығайық деген хабарын алған соң қайта құлпырып сала берді.

— А, құдай бар екен!.. Мүсіреп әлі өлген жоқ екен! — деді Сәдірге.

Қасында он шақты жігіттері бар Есеней «Қаршығалы» шұбарын кезіп күн бойы далада болды. Екі бүркіт, төрт бөрі басар ит Есенейдікі, екі сары ала түрікпен Мүсірептікі.

Есенейдің иттері әркімнен қалап алған ішінара араз иттер болса, Мүсірептің екі сары аласы ұялас, таласып көрмеген тату иттер. Бұл екеуі атақты — асыл тұқымды,

аңшылық қанына сіңген пәлелер. Аңшылықты иесіне өздері үйретеді. Қасқыр мен түлкіні қай бұрын көргені тура қуып кетеді де, екіншісі алыстан барлап төтелей, тосқауылдай жүгіреді. Бірінің аты Барыс, бірінің аты Садақ. Екеуі иесімен бірге бір қоста жатады.

Есенейдің иттері әуелі шыға сала таласып алды. Тайыншадай дырау, қасқыр азу иттердің тістері қанжардай жарқылдасып кетті. Иттерде қай бұрын жығылғанын талайтын әдет бар. Төртеудің бірі шойырылып тұра алмай қалды. Үсті-басы қызыл жоса қан.

Екі Мүсірептің иттері сыйыса алар емес. Түрікпен Мүсіреп қасына Сәдірді алып, өз иттерін ертіп бөлініп кетті. Екі сары ала иесін өздері бастап мал жайылған шиырдан алыстап шыққан соң ғана ауаны иіскелеп, кездесіп қалған іздерді иіскелеп ұзай берді. Аңшы ақырын жүру керек. Аңшылар иттерінің қарасын үздірмей алыстан бақылап, жай жүріп келеді.

Қасқыр түс ауа кездесті. Шақырымдай жерден одырайып бір қарады да жөнеп берді. Барыс тұра ұмтылды.

— Тайыншадай екен. Арланы, арланы! — деп Сәдір де шауып жөнелді.

Садақ қасқырдың ойысқан жағына қарай жолын кесе, қиястай кетіп барады. Асықпай, ақырын шауып барады. Мүсіреп өзі соның соңынан кетті. Аздан кейін Барыс та, Сәдір де қара үзіп көрінбей кетіп еді, Садақ бетін бұрған жоқ. Сол көлденеңдей шапқан бетімен кете берді. Анда-санда қарғып-секіріп қасқыр жаққа қарап қояды.

Садақ қасқырдың алыстан сезілген исін шалып келе жатыр. Иіс бір алыстап, бір жақындап қояды. Әуелі қасқырдың жай иісі келетін еді. Бес шақырым шапқаннан кейін қасқырдың өз иісіне тер иісі араласа келді. Тоқ па екен, семіз бе екен?.. Бұл кезде қаншық қасқырлар жалғыз жүрмейді, балаларын ауыздандырып бірге жүреді. Мынау, әрине арланы. Арлан екендігі иісінен де танылып келеді. Қой жеген болар, қой қанының иісі сезіледі. Апыр-ау, иіс қайда кетті? Жоқ қой!

Садақ тағы біраз ұмтыла шапты да тоқтап қалды.

— Білдім, білдім! Әрі қарай бұрылған болды. Бәрібір жел сол жақтан. Қазір тауып аламын, қазір... Иесіне бір қарап кешірім сұрады да, бұрылып алып екінші жаққа қарай көлденеңдеп шапты. Ұзамай шабысы да үдеп кетті. Атылып барады. Иесі де атқа қамшы басты. Мүсірептің

аты да таңдаулы аттардың бірі еді, бәрібір Садақ алыстай берді.

Біраздан кейін Мүсіреп жарты шақырымдай жерден алдын кесе өте берген қасқыр мен жақындап қалған Барысты көрді. Сәдір әлдеқайда қалып қойған. Қасқырдың өкпе тұсынан күнге шағылысқан сарғылт жалын жарқ ете түсті де, қасқыр ұшып түсті. Барыс та жетті. Апыр-топыр...

— Айналайыным-ай, сары Садағым-ай! — деп Мүсіреп те келіп қалды.

Қасқырдың үсті-басы қан. Шек-қарыны ақтарылып жатыр. Садақ қасқырдың алқымынан ала түскен бойы әлі мытып жатыр. Шек-қарын Барыстың қолынан келген іс...

Мүсіреп Садақтың маңдайынан, желкесінен сипап: айналайыным-ай, сары Садағым-ай, деп отырып иттің аузын әрең аштырды. Жағы қарысып қалған екен.

Мүсіреп енді абайласа Садақ осы араға жеткенше елу қадамдай жер бауырлапты. Таныс мінезі. Қасқырға көрінбейін деп істегені. Мүсіреп мұны бірінші көріп тұрғаны емес. Қасқырдың өте берер тұсына жер бауырлап көрінбей келіп жатады да, тұспа-тұс келгенде оқтай атылады. Екпінімен қасқырды алып ұрады да алқымына жармасады. Мыти береді. мыти береді. Ол екі арада Барыс та жетіп қалып қасқырдың ішін жарып жібереді. Ызаланып жеткен бойы шаптан тұмсықты салып жіберіп басын екі шайқады, болды, іс бітеді.

Қасқырды Сәдірдің артына бөктеріп беріп, Мүсіреп қосқа қарай бет алды. Артықбай ауылы бұлардың қайтар жолында еді. Түспей кетсең де ұят, қасқырыңды байлап кетпесең одан да ұят. Мүсіреп тайыншадай арлан қасқырды үйге сүйрей кіріп:

— Артеке, міне қасқырыңыз! — деді.

— Ойбай, қатын, той қыл, қазан ас! Біздің үйге он бес жылдан бері кірген қасқыр осы!

Кештетіп Есеней тобы да осы үйге келіп түскенде бітеудей сойып кергішке керіп қойған қасқыр терісі керегеге сүйеулі тұр еді. Үлкен екен. Тұмсығы уықтың қарына жақындап, құйрығы жерге түсіп жатыр.

— Түрікпен, Артекеңе қасқыр әкеліп байлапсың ғой! — деді Есеней.

— Қолға түскені жалғыз осы.

— Арланы екен, үйірімен үш тоғыз болсын, Артеке.

Екі түлкіні қосақтай көтеріп аңшы Мүсіреп келді.

— Қайда әлгі ақ Ұлпаным, ақ патсам! Бері кел, байлан мына екі қызылды. Салаумаликем, Артеке. Мал-жан аман ба? Қарағым-ай, кәрі ағаң айыпты болып қалды ғой... Міне, сол айыбым! Несібелі, денің сау ма? Мені мазақтап қой күнде бір күліп аласыңдар? Күлсең кәріге күл деген осы да.

Ұлпан күлімдей келіп екі түлкіні алды да:

— Айып біткен қайтарылып жатқан жоқ па, Мүсеке?! Сіз бердіңіз, мен алдым. Енді өзіңізге қайтардым... Өзіңіз алыңыз,— деп қайта ұсынды.

Есеней төрге шығып отыра беріп:

— Айып-қиыптың қайтарылмайтыны да, қайтпайтыны да болады,— деді. Онысы «Мұзбел торы» ат қайтарылмайды дегенді аңғарту еді. Оның үстіне осы жолы Ұлпанды қалайда бір сөзге тартуды күн бойы ойлап келген.

— Қайтып үйіріне қосылғанды қайтарылды деп жатқаным ғой әшейін.— Ұлпан кешеден бері үндемей жүргенін ерсі көріп қалжыңдап еді.

Есеней аз ойланып қалды да, Артықбайдың жылқысы «Мұзбел торымен» бірге Сәдір қосына қосылғанын түсінді.

— Үйіріне барып қосылса, үйірін түгел ала қайтайын дегені де! — деді.

Бұл не дегені? Қалың мал бергелі отырмын дегені ме? Осы шалда сондай ой да болар-ау! Қой, бұл бетінен қайтарып тастау керек болар.

— Біздің үйге үйірлеп келген малдың қайыры болған емес,— деді Ұлпан. Даусына сезілер-сезілмес қатқыл үн қосып айтты.

Бұлардың нені оспақтасып қалғандарын аңдай алмаған аңшы Мүсіреп:

— Ұлпанжан, садағаң кетейін, айыбы құрсын, әкеңе байлағаным болсын. Ала қойшы, күнім! — деп сөзді бөліп кетті. Ұлпан сол ойнақы күлімдеп тұрған бойы түлкіні алды да, ас үйге шығып кетті.

Шай үстінде тағы бір әңгіменің ұшқыны Ұлпанға соғып кетіп отырды. Есеней тобы бір маралдан айрылып қалып еді. Аңшы Мүсіреп соны айтты.

— Пай-пай-ой! Алтын мүйіз ақ маралдың өзі екен! Есеке, сіздің иттердің ала ауыздығы болмағанда құтылмайтын еді. Әккі болған иттер бәрі бірге жапа-тармағай ұмтылмай тосқауылдап қуады. Сіздің иттер үшеуі бірге ұмтылып, бір-

ге болдырып, аяғында өзді-өзі таласып қалып, әрең айырдық. Әр жерден келген ит, ит болмайды.

Артықбай шошып кетті:

— Алтын мүйіз ақ марал дедің бе? Ойбай, оны біздің ауылдың жігіттері күн бойы қуып әбден қалжыратып, қамап тұрғанда Ұлпанжан айырып алып қалған... Байғұс марал қалжыраған соң көлге күмп беріп түсіп кетіпті. Сол емес пе екен, Ұлпанжан?

— Сол болар.

Ұлпанның маралды айырып алып қалғаны рас болатын. Жігіттер көлге түсіп кеткен маралды қалай ұстаудың айласын таба алмай Артықбай шалдың садағын сұратып кісі жіберіпті. Ұлпан әкесіне:«Берме!»— деді де, атына міне сала шауып кетті.

Ол Ұлпанның анда-санда көріп жүретін маралы еді. Құмайтын, ит айтақтамайтын қызға маралдың көзі үйренісіп келе жатқан. Көп жақындатпағанымен секіріп-орғып қашып та кетпейтін. Шілік жапырағын жұлып алып Ұлпаннан көзін айырмай сақ тұрса да қарап тұра беретін.

Ұлпан көлге келсе он бес шамалы салт атты жігіттер көлді айнала қоршап алып ит айтақтап шапқылап жүр екен. Судың суынған кезі, көлге ешкім түсе алмапты.

Ұлпан жігіттерді қуып жіберді.

— Немене, қырық үйлі Күрлеуіт қырық жапырақтан бөліп алайын деп пе едіңдер? Тиюші болмаңдар! Бұл менің маралым! — деді.

Жігіттер ұялып, иттерін ертіп тарасып кетті. Аздан кейін марал да судан шығып, сілкініп алды да, қалың ағаштың арасына кіріп жоқ болды. Күн бойы адам баласынан қуғын көрсе де Ұлпаннан бұл жолы да қашқан жоқ, сергек аяңдап жүре берді.

— Жарықтықтың көзі-ай, қап-қара...— деді аңшы Мүсіреп.

— Қара көз, ақ маңдай демейсің бе! — Мұны Есеней өзі қыстырып қалып еді, Ұлпанға тым туралап айтылғандай болып шыққанынан қысылып, түрікпен Мүсірепке бұрылып:

— Сен бөлініп кетпегенде, ақ марал құтылмайтын еді!— дей салды.

— Е, ол маған да кездесті. Жан-жануар болып жаралғанның сұлуы екен. Елу қадам жерден шілік арасынан атылып шығып еді, қумадым.

Ұлпан алғыс көзімен Мүсірептің жүзін бір сипап өтті.

— Мен иттерімді адал жан-жануарға ауыздандырмай

жүрмін. Сонша сұлу жаралғанды итке талатып, қанға бояп соғып алуды обалсынамын. Менің құмарым қасқыр мен түлкі ғой...

«Шының ба? Неғып?»— дегендей Ұлпанның аз ғана күлімдеген көздері жарқ етіп Мүсірепке қарай тағы бір серпіліп қалды.

Маралды мақтаған сөздердің Ұлпанға арналып жатқанын серілеу Мүсіреп қолдады да, оны түз тағысындай соғып алуға қарсы екенін аңғартты.

— Ұлпанжан, сенің тілектесің де бар екен! — деп Артықбай қуанып қалды.— Оның өзін осы ауыл түгел Ұлпанның маралы дейді. Бәрі күзетіп жүреді.

— Ойбай, ақ патсам, тимейін маралыңа, тимейін. Енді-гәрі көз тіксем, бесікте жатқан бөбегімді көрмейін! — деп аңшы Мүсіреп қарғана бастады.

— Екі лағы мен енесі Тұздыкөл маңайында жүреді,— деп, Ұлпан оны да ескертіп қалды.

Есеней марал жайындағы әңгіменің басталып кетуіне қуанса да, аяқталуына наразы болып қоңырайып қалды. Алдымен өз ағайыны Мүсірепке өкпеледі. Маралды қызға теңеп мақтай бермей, итке талатып... қанға бояп... соғып алған обал болады дегені қай сандалғаны? Әдейі мені ыза қылайын деп айтады. Тым болмаса бір кеш қызды айтып маралға теңеп, маралды айтып қызға теңеп ойнап-күліп отыруға болатын еді ғой. Ұлпан да сөзден қашайын деп отырған жоқ еді. Екі Мүсіреп кезек-кезек киіп кетіп,сөз аяғын құрдымға апарып жоғалта бергенін көрдің бе!.. Өзім де құдайға шүкір, көп олақтың бірімін... Айып-қиып, ат жайы, марал жайы сөз болды... Соның бірде-бірін не иіріп, не шиырып әкете алмадым. Ұстала бердім. Тегі, мен сөздің өру-өрбітуіне көңіл қоймай, байламын айтып әдеттенген адаммын. Қызға сөздің байламы не керек? Он күн ойлансам да келер бір кеште Ұлпаннан басқа тірі жанға сөз бермей... Ұлпан не айтса да қағып алып... біресе күлдіріп... біресе ойландырып... кейде төбесінен шүйілген қырандай... кейде оқтай қадалып... күйдіріп, жандырып... қайтармын.

7

Есеней он күн ойланса да қызды күйдіріп-жандыратын еш нәрсе таба алған жоқ. Екі рет Артықбайды шанаға байлап-матап отырғызып аңға алып шығып еді. Оның қарауылына қасқыр іліктіре алмады. Бүгін түрікпен Мүсіреп

үйіне қайтқалы жатыр. Ол кеткен соң Есеней қосы тіпті сақау болып қалатын сияқты. Аңшы Мүсірептің шатпағын Ұлпан күле қарап тыңдайды. Өйтіп езу тартқанын көрсеткеннен көрсетпегені жақсы да... Оның сөзіне күлмейді, өзіне күледі. Тегі Есеней — Есеней ғана бола алса керек. Басқа біреуге ұсап сөзшең болам, биязы болам, сыпайы болам десе — күлкі болатын жайы бар. Баяғыдан бері менің атағым Есеней болғандығымнан қадірленетін. Ендігім қай алжығандық? Жоқ, мен Есенейден басқа ешкім де бола алмаймын!

Есеней еліне қайтқалы жатқан Мүсірепті шақырып алды.

— Бір қыс бірге болайық деп едім, көнбедің, сүр бойдақ... Себебің бар шығар, сұрамаймын. Тек, менің соңғы бір жұмысымды орындап бер. Бір күн аялда.

— Жарайды, аялдайын.

— Аялдасаң қазір аттан. Артықбайға құда түсіп қайт. Неге шошып кеттің?.. Ұлпанға Есенейдің көңілі ауып жүр де. Мендей шалдардың талайы-ақ тоқал алады. Мен де өзіңдей сүр бойдақ. Сен қатыны жоқ сүр бойдақ, мен қатынным болса да он жылдан бері сүр бойдақпын. Алпысқа келгенім жоқ. Керегі болып қалса, қыздың өзіне де сөйлесе кел. Сенің «Алғашқым» деген күйің болса, менің «Соңғым» дейтін күйім осы қыз — Ұлпан. Қыз-келіншек дегенде қырың сынып көрмеген боздақсың, көрсет осы жолы!

— Жарайды, барып қайтайын.

— Барып қайтпа, біржола бітіріп қайт. Сибан деген бір рулы елдің ордасы бір күні біржола жабылып қалсын демесең, көндіріп қайт!

Есенейдің соңғы сөзі Мүсірепке ауыр тиді. Сибан деген жалғыз Есенейі болмаса, ағаш-ағаштың қойнауын паналап бытырап кеткен әлсіз ел еді. Есеней көтерілгелі не бары алты ауыл Сибан ел қатарына қосылды. Сол Есеней ұрпақсыз. Туған-туысқандарында мұның орнын басар ешкім жоқ. Ондай адам жалпы Сибанда жоқ. Оның өзге жағын былай қойғанда, екі ұлы қайтыс болғаннан кейін біржола ұрпақсыз қалғаны да Мүсірепке қатты бататын еді. О да адам ғой! Ішінен Ұлпанды да аяды. Есеней қанша ағайыны болғанымен құрығын Ұлпаннан басқа біреуге салса да болар еді ғой! Онда ше? Ол қызға обал болмас па еді? Шіркін-ай, алты ауыл Сибанның бір қатыны жесір отырмағанын көрдің бе!.. Іштей Есенейді де аяп, Ұлпанды да аяп, Мүсіреп Артықбайдың үйіне келіп түсті.

Ұлпан үйінде жоқ екен. Соны пайдаланып Мүсіреп кел-

ген жұмысын созбаққа салмай қыздың әке-шешесіне бірден айтып тастады. Есенейдің сәлемін тура жеткізді. Бояған да жоқ, бұрмалаған да жоқ. Артекең үндемей тұнжырап отырып қалды да, қыз шешесі Несібелі жылап үйден шығып кетті.

— Осы, Артеке, келген жұмысым. Не жауап қайырасыз?

— Ойбой, Мүсіреп-ай!.. Есеней қадалса алмай тынатын ба еді! Ұлпанымды мен бермеймін десем, Есеней көнеді деп отырмысың? Айтты, алдымнан өтті болды емес пе, алмай тынбайды ол!

— Олай болғанда сізді риза дейін бе?

— Қайдағы риза?

— Енді сіз не айтты деп қайтам?

— Ұлпанның еркі өзінде. Өзімен сөйлесе берсін деп айтты де. Ал, әке, батаңды бер деген күні, жетпей жатқаны бата болса, бере салу қиын емес қой...

Артықбай тағы да біраз үндемей қалды. Мүсіреп те шал жауабының өзгерісі бола ма деп күтіп отыр. Шеше наразы, әке наразы. Осыны айтып барсам, Есенейдің беті бұрылар ма? Жоқ, бұрылмайды. Оған қыз наразылығы қосылса ше? Онда зорлауына қорлауы қосылады.

— Мүсіреп, мен сені жиырма жылдан бері білемін. Адалдығыңнан басқа сырыңды көрген емен. Ұлпанмен өзің де сөйлес. Адал ақылыңды айт. Әлгі мылжыңбай адасың таң атпай келіп Ұлпанжанды түлкі аулауға ертіп әкетті. Барамыз деген жері Тұздыкөл... Осы үйдің есігі қай жаққа қарап тұрса сол бетте.

Мүсіреп атына мінді де Артықбай шалдың сілтеген жағына қарай жүріп кетті. Ақырын жүріп келеді. Ие, бұл бір абыройсыз елшілік болғалы тұр. Есенейге екі нәрсе өтпейді: «Оқ өтпейді, сөз өтпейді». «Сенің «Алғашқым» деген күйің болса, Ұлпан менің «Соңғым» деген күйім» деді, болды.

Ұлпан бүгін аса көңілді еді. Әкесінің аз ғана жылқысын Сәдірге қосып жібергелі бір жеті бойында атқа мініп далаға шығар, бой сергітер себеп қалған жоқ-ты. Жастық жалыны лапылдап тұрған сергек жанды Ұлпанға үйде отырып қалу деген адам шыдай алмас азап екен. Бүгін міне таң атқалы ат үстінде. Күн күлімдеп тұрғандай ашық. Көгілдір аспан күндегісінен гөрі көбірек көтеріліп кеткендей биік сезіледі. Түнде жауған ұлпа қар барлық дүниені ақ жібекпен орап алыпты. Жас қайыңдар ақ желең жамылған әдепті келіншекке ұсап тәжім етердей иіліп тұр. Аққа оранған шілік түбінен

дыр етіп ақ құр ұшқанда бұтаққа қонған ұлпа қар оңай ұшқындап кетеді де, ақ құр қанатынан шілік бұтақтарына кір жұғып қалғандай сезіледі.

Далада өскен қазақ қызына жылдың төрт мезгілі ғана емес, әр күннің өзінде әлденеше мезгіл бар. Бәрінің де өз қызықтырары бар. Бір жұмадай атқа мініп далаға шықпаған қыз даласын сағынып қалыпты.

Бүгін аңшы Мүсірептің бүркіті де көрінген түлкіні адымын ашырмай бүктеп тастап жүр. Бірақ, бүркітке түлкі алдыру деген онша қызық емес екен. Шабу да жоқ, қуу да жоқ. Мініп жүрген «Мұзбел торы» да наразы. Аңға шыққанда тақым жазып шаппаған соң, оның несі қызық! Есенейдің үштен біріндей салмағы жоқ осы бір қыздың қор қылғаны-ай! Қолы қатты-ақ өзінің. Темір ауыздық болмаса көрсетер ем қалай шапқанды! Тақымыңның дал-далы шыққанша шабар едім...

Аңшы Мүсіреп қызық адам. Кейде өліп жатқан түлкімен ұрыссып отырады. Сен немене, қызыл қандел, қара балақ сайқал!.. Құтылып кетем дедің бе? Үйіне жетпей жатып сайқалдығын қарашы мұның! Ит тұқымын қазақ туғанына тоғыз ай толғанда «үйіне жетті», ер жетті деп есептейді. Бүркіт жоғарыдан сорғалап келіп шаншылғанда екі рет жалт беріп кетіп алғызбаған қаншық түлкіге аңшы сол ұятсыздығын айтып ұялтып отыр. Сенің шешең ғой, сенен де асқан зәнталақ...

Аңшы содан кейін бүркітіне ұрса бастады. Сен немене, бұдан бұрын қаншық көрмеп пе едің? Көргенсің! Қашаннан бері айтып келем саған: құйрығын шаншып ала жөнелгені түлкінің қаншығы болады. Оның басы құйрығының түп жағында емес, қалай қарай жүгіріп бара жатса сол жағында. Құйрығының түп жағынан киліксең бет-аузыңа сарып кетеді. Сонсоң бір ай отыр үйде, әкең өлгендей болып салбырап... Қарағым Ұлпан, байлан мынаны...

Жасамыс бір түлкіге өзінің әйеліне ұрысқандай ұрысты. Мен сенімен бірге жасасып келем, сауыс-сауыс сардамбал кәрі сайқал! Саған не бар екен сонша бәлсініп. Кәрі Мүсірептің көзіне ілінген екенсің, жата кетпейсің бе?..

Бұдан әрі аңшының сапырынды сөздерін естігісі келмей Ұлпан үйіне қайтты.

— Ағай, мен маралымды көре қайтайын деп едім...

Ұлпан маралдың ізіне түсіп келе жатыр еді, түрікпен Мүсірепті сонадайдан таныды. Екі иті соңында, аяң-жортақпен ақырын келе жатыр. Басында қара елтірі бөрік, қара

құлын жарғақ, аяғын безеп басатын сал жирен ат Ұлпанға әбден таныс болып алған. Ұлпан қуанып кетті. Бұл кісімен еркін қалжыңдасуға болады. Қақпан құрмай, қалтарыссыз-қалтқысыз сөйлеседі. Жақсы көретінін жасырмайды да. Онысында қауіп-қатер де жоқ. Ұлпан да оны жақсы көреді.

Бұл жақсы көрудің бір таза түрі. Екеуі де білетін, бірі-не бірі айтпайтын, өмір бойына үнсіз кетер түрі. Үлкендік те, кішілік те бөгет емес, басқа бөгесін де жоқ. Мұндай жақсы көру — қашақ құмарлығынан жоғары да таза тұрады. Еркелете білетін аға мен еркелей білетін қарындас арасындағы жақсы көру сияқты. Неден екені, неден басталғаны белгісіз. Ұлпан мен түрікпен Мүсірептің арасы осылай бола бастап еді.

Ұлпан қатты шауып келген бойы:

— Мүсіреп аға, қасқырға тым кеш шығыпсыз ғой?— деді.

— Қасқырға емес, саған амандаса кетейін деп келе жатырмын, қарағым. Ертең елге қайтатын едім.

— Елге? Бізді осылай тастап кетесіз бе?

— Тастап дегенің не, айналайын-ау... Сені кім қиып тастап кетер! Ұзамай қайтып келемін.

— Бәрібір, бүгін біздің үйде боласыз. Кетпейсіз. Мен сізге бір құшақ құрай кесіп әкеліп қойдым... Неше түрлісі бар! Кепкені де, шілік арасында балғын тұрғаны да бар...

— Болсын, Ұлпанжан, болсын...

— Ол кешке болады. Оған дейін қасқыр қуғанды көрсетесіз.

— О да болсын... Қасқырдан қорықпайтын ба едің?

— Сіздің қасыңызда жүріп қорқамын ба?

— Е, жарайды, қалқам... Бірақ, менің айтқанымнан шықпайтын боласың!

— Көндім, Мүсіреп аға, көндім. Құлыңмын құлақ кесті...

Мүсіреп атынан түсіп, Ұлпан астындағы аттың айылтартпасын дұрыстап тартып берді. Үзеңгі таралғысын аз ғана ұзартып жатқанда қолы қыздың аяғына тиіп кетіп еді, жып-жылы екен. Жылылық бүкіл денесіне лап беріп еді, қолын тез тартып алды.

— Ал, енді жөнелдік.

Екеуі желе-шоқыта қатар келе жатыр еді, Ұлпанның көзіне маралдың жаңа ғана жүрген ізі шалынды.

— Мүсіреп аға, маралымды көресіз бе?

— Көр десең көрейін.

Енді Ұлпан алға түсіп кетті.

— Шөге, шөге, шөге!..

Марал шілік арасынан атып шықты да, ордаңдай жортып ашыққа шығып тоқтады. Бунақ-бунақ сарғыш мүйізі күнге шағылысып, алтын қанжардай жарқырайды екен. Аңшы Мүсірептің «Алтын мүйіз ақ марал» дегені содан болу керек. Аппақ ақ марал емес, қысқа қарай ақ қылшықтанған, ақ маңдайланған, бозғылт түсті.

Марал Ұлпанның таныс даусынан шошынбай-ақ көзге түсіп еді. Енді таң қалып, сескене қарап тұр. Мына қыз да ит ертіп жүретін болғаны ма? Пәлі, қасында еркегі де бар. Еркек біткен біздің жауымыз. Бір жақсысы иттерін айтақтаған жоқ. Мынау екі сары ала нағыз дал-далыңды шығаратын пәленің өзі болар!..

— Шөге, шөге, шөге!..

Жоқ, бүгін мен сен қызға еркелеп секіріп-қарғып ойнамасам керек. Төрт аяғым түгел ата жөнелгелі тұр. Еркелесін десең жалғыз кел. Итіңді әкелме!..

Марал бір-ақ жалт етті де жоқ болды. Иттер оны көрді де малға санады, қуған жоқ — ешкі ме екен? Жоқ, теке болар...

— Сұлу-ақ екен!— деді Мүсіреп.— Бүкіл денесінде бір келіспей тұрған жері болсайшы! Қандай жарау, қандай сымға тартылғандай сұлулық. Осының сұлулығына қызықпай, көзге түссе-ақ қуа жөнелеміз. Сұлуды сойып етін жейміз.

Ұлпан қазақ жігіттерінің сұлу деген қызға қандай өш болатынын айтқысы келді де, өз тағдырына тұспалдаған болып шыға ма деп іркіліп қалды. Өз қара басы ондайға ұшырамағанымен, жас кезінде сұлу атанған жеңгелерінің бетіне кетпес күйе жағылып қалғандарын, қалай қор болғандарын білетін.

Екі сары ала ит жер мен желді иіскелей жүріп, бір-бір қарап қалды да желге қарсы қаттырақ жүгіре жөнелді.

— Ал, Ұлпанжан, иттер бірдемені сезінді. Қазір бір жерден қасқырды айдап шығады. Сен қасқырды қуа жөнелген иттің соңынан ере бер. Жарты шақырымнан артық жақындама! Қасқыр ағашқа, не көлге қарай оралса, алдынан шығып бетін бұрам деп әуреленбе. Иттің соңында бол. Қасқыр он шақырымдай қашып барып ағашқа бұрылады. Сол кезде бір жағыңнан мен де шыға келермін.

Мүсіреп пен Ұлпан қатар шауып келеді. Қалың орманнан алыстап талды-шілікті ойпаттың арғы қабағына шыға бергенде Ұлпан Мүсірепке жалт қарап:

— Ойбай, аға, бір ит тұрып қалды,— деді.

— Ендеше ұмтыл, шап! Сонау қылаңдап жалғыз кетіп бара жатқан сары аланың соңынан қалма!

Ұлпан құйындатып жөнелді. Атпен бірге жаралғандай ұшып барады. Барыс иесіне көрінбей кетті. Садақ қасқырдың исін алыстан сезініп бірталай қиғаштап кетіп барады. Мүсіреп соның соңына түсті.

Садақ әшейін ойнап шауып келе жатқандай. Тәңірі деген, қаншық әшейін!.. Жарау болар, қоян жепті. Бірақ, Барыс біраз жүгірер. Жақында ағаш та, көл де сезілмейді. Қаншықтың аты қаншық, қаша береді бетімен. Сол ит қаншық — бұлталаққа салып, бір олай, бір бұлай қашып әуре-лемесе жарар еді. Е, Барыс ол еркіне жібере қоймас. Қыз да жақын бара жатыр. Барыстың исі мен қыздың иісі кейде бөлек, кейде аралас келеді. Әй, қаншықтың иісі-ай! Мұрныңды жарады. Қыстың орта кезі болса қаншықтың иісі тіпті күндік жерден танылады. Сол кезде бір кездесіп көрер ме еді өзімен...

Ұлпан Барыстың соңынан манадан бері шауып келеді. Қасқыр мен иттің арасы едәуір жақындаса да әлі алшақ. Шабысқа жаралған жазық дала, ат тізесінен келмейтін ақша қар итке де, қасқырға да ауыр емес. Тізгінді босатса «Мүзбел торы» қасқырдың адымын ашырмайтын сияқты. Бірақ, онда не болар еді? Ал жеттің қасқырға, қамшымен соғып аласың ба? Ұлпан тіпті тірі жәндікке қамшы жұмсап көрген жан емес. Қасқырдың бетін бұрам деп әуре болма деген сөз тағы есінде. Мүсіреп оны қадағалай тапсырған. Шынында деймін-ау, қасқырды қуып жетіп барсам, ол ғой қарсы тұра қалып, аузын арандай ашып секіреді маған қарай! «Қызды көрсем қызыл өңешім қышып кетеді, қылғып жіберем де жүре берем!» дейтін осы қасқыр емес пе!.. Құдай-ай, сақтай көр!

Ұлпан сары ала иттен көзін айырмай шауып келе жатып қай жаққа, қай бетке қалай шығып кеткенін аңдамай қалып еді. Қашып құтыла алмасын сезінген қасқыр талай жортқан қалың ағашқа қарай ойыса бергенін де білген жоқ. Енді бір кезде абайласа алдында қалың қара орман көрінді. Бұл қай жердегі орман болды екен? Ит пен қасқырдың арасы да жақындап қалыпты. Ол екеуіне өзі де жақын келеді. Әттең, орманға қасқыр бұрын кіретін сияқты. Сары ала ит орманға дейін іліп түспесе, қасқыр құтылып кететін. Шақырымдай ғана жер қалды. Айғай салу керек шығар? Кімге? Қасқырға ма? Мүсіреп ағай көрінсе бір жөн. Ол кісі көрінбейді. Қасқыр құтылатын болды. Жарты-ақ шақырым қалды ағаш-

қа... Оқ бойы... арқан бойы... Құтылды-ау, қан жауғыр... Қой, ұмтылмаса болмас... Өй, мына бір апалаң-топалаңы немене? Қар бұрқырап кетті ғой. Қасқыр қайда, апанына кіріп кетті ме? Сары ала ит те екеу болып кетті. Қасқырдан айрылып қалып екі сары ала өздері таласып жатқандай алай-түлей...

Ұлпан ағызған бойы үстіне келіп қалғанда екі сары ала қасқырды керіп тастаған еді. Ұлпан иттерге аз-ақ соғылмай өтті. Қасқырды да көрді. Көзінен жас парлап кетті. «Түу, құдай-ай!..»

Мүсіреп келіп жеткенде Ұлпан әлі көз жасын тия алған жоқ еді. Ықылықтап, өксіп қалады. Құдай-ау, не болды маған?..

Мүсіреп иттеріне де, қасқырға да бұрылмай Ұлпанның қасына келді.

— Ау, немене, жылап жүрмісің?

— Жоқ, Мүсіреп аға, жылағаным жоқ, көзімнің жасын тия алмай жүрмін,— деп тағы бір өксіп қалды.

— Ондай бола береді, айналайын. Атың бәйгеден келгенде, итің қасқыр алғанда көзіңе ие бола алмайсың. Атыңды аяңдатып, алысырақта жүре тұр...

Мүсіреп иттерінен қасқырды айырып алып, ішін ақтарып тастады да, ақ қарға етпетінен салып біраз сүйретіп қан-жынын кетіріп болған соң Ұлпанды шақырды.

— Бері кел, байлан мынаны!

— Жоқ, Мүсіреп аға...

— Жоқты қоя тұр. Бірінші соғылған аңды аңға бірінші рет шыққан адамның қанжығасына байлап алып қайтады. Ырымы сол. Әйтпесе, қыз балаға қасқыр байламайды.

Ұлпан амал жоқ көнді.

— Қалай, Ұлпаш, қасқыр қуғанның қызығы бола ма екен?..

— Болады екен... Қуып келе жатып қорқасың, қорқып келе жатып қуа бересің... Тіпті даусың шықпай қалады екен...

— Ендігәрі қасқыр қуа қалсам, мен сені ғана ертіп шығармын. Сен айтқан жерімнен шықтың.

— Қасқыр ағашқа жақындап қалғанда жаным шығып кете жаздады... Айғай салайын деп едім, даусым шықпай қалды.

— Айғай салмағаның жақсы болды. Иесінің айғайына ит алаңдайды да екпінінен айрылады. Қасқыр ығыса түседі. Қасқыр мен ит қарсы келіп айқасып қалғанда да ит жағын-

да тұрмай қасқырдың ту сыртына шыға берген дұрыс — қасқыр алаңдайтын болсын. Ал, жүрейік...

— Аға, енді сіз біздің ауылды таба аласыз ба?

— Неге таба алмайым?

— Менің басым айналып кетті. Айдалаға шығып кеткен жоқпыз ба өзі? Мынау бір мен көрмеген ағаш...

— Көргенде қандай, күнде көріп жүрген ағашың. Қасқыр сенен құтылмасын білген соң, манағы орманның шығыс жақ шетіне қарай бұрылды ғой.

— Маған ылғи тура қашқандай көрініп еді.

Осылай баяу жүріп, сөйлесіп келе жатып Мүсіреп бір кезде үндемей қалды. Ұлпанның бірер сөзіне жауап та қайырмады. Өзімен өзі, әлденені ойланып қалған. Ашық жүз, еркелете сөйлеудің ізі де жоқ.

— Мүсіреп ағай, сіз не ойланып қалдыңыз?— деді Ұлпан.

Мүсіреп оянып кеткендей Ұлпанның бетіне селт етіп қарады. «Мен бе?»— деді де тағы да үндемей қалды. Көзі Ұлпанда. Аяй қарай ма, аялай қарай ма? Апыр-ау, бір жат сөз айтып қалмаса қайтсін! Ұлпан сескене бастады.

— Ұлпан!— деді Мүсіреп, Ұлпанның көзіне тура қарап,— Ұлпан, сен, мен қазір не айтсам да түгел тыңда, ойлана тыңда. Құлағыңа жақсын, жақпасын, түгел тыңдап ал! Бір ауыз сөз қоспай тыңда!..

Содан кейін өзінің Есеней жіберген елшілігін айтты. Даусында не жанын салғандық, не жаны ашығандық жоқ, бір қалыпты қоңыр үнмен сөйлеп келеді. Әлденені қадағалап, әлденені елемеу де жоқ. Биыл күз жақсы, малға жайлы болды ғой дегенді айтып келе жатқандай бейжай...

Ұлпанға сол бейжайдың өзі қанжардай қадалды. Есенейдің көз айырмай қарайтынын білетін. Онысы әкесіндей адамның балғын жасқа қуана қарайтыны шығар дейтін. Бірақ, іші қымсына беруші еді, сездіріп жүр екен де... Көз алдына көп нәрселер келді. Ұлпанның өзі білетін дүниенің бірінші адамы атақты Есеней би... кем болса қырық жас үлкен адам. Ұрпақсыз қалыпты. Ағашқа асылып өлмесең, құтыла алмайсың. Есенейден арашалап алып қалар адам жоқ. Айтты — болды. Басың болса ие бер, тізең болса бүге бер...

Ұлпан бір түсініксіз күлкімен күле бастады. Тоқтай алмай күлді. Қуаныш күлкісі, ойын- қалжың күлкісі бұлай болмайды. Бұлай күлгенінен де жылағаны жақсы болар еді. Жынданып кеткендей атынан ауып ар жағына қарай құлап

кетіп барады. Мүсіреп Ұлпанның тізгін ұстаған қолына шап беріп өзіне қарай жұлқып қалды. Жындана бастаған адамды шошындыру керек.

— Қой енді! Тоқта!— деді ақырып.

Күлкісі тоқтап, Ұлпан атына оңдалып отырды. Үндеген жоқ.

— Ағашты енді таныдың ба?— деп сұрады Мүсіреп.

— Таныдым. Сонау көрінген біздің ауылдың түтіні болар.

— Несібелі жеңгей бауырсақ пісіріп жатыр білем, иісі мұрнымды жарып барады.

Мүсірептің бір-екі ауыз бос сөзді неге айтқанын Ұлпан бірден түсінді. Есі дұрыс па деп қауіптенетін болар. Жоқ, Ұлпан көнтерілі қыз, оңай адаса қоймас есінен.

— Мүсіреп аға, күлгеніме өкпелей көрмеңіз, күлкім келіп күлгенім жоқ. Енді Есеней ағаңа қайтаратын жауабымды айтайын: Есенейдің құрығы мойнына түсе қалса, оны алып кететін күш біздің азғана ауыл кірме Күрлеуітте жоқ. Құдай салды — біз көндік. Бірақ, ағаңның есінде болсын — Ұлпан арзанға түспейтін қыз.

— Болды, айналайын, болды. Қалғанын өзіне айтарсың,— деді Мүсіреп.

«Болды, болды» дегені несі екен?— деп ойлады Ұлпан. Есенейдің айттырғанына қуанып кетті деп ойлап қалды ма? Жоқ, олай ойламаса керек. Үлкендердің бір-бір ауыз сөзбен түсінісіп қалатын салттары болушы еді, сол шығар... Әлде мені аяп, ағасынан да қызғанып кетті ме екен?..

— Мүсіреп аға, ол кісінің менің басыма келген бір бәле екенін біздің үйге бірінші келген күні-ақ сезіп едім. Көзін айырмай қарай беріп еді. Бір рет ұрттап алған шайы сақалынан шұбырып кеткенін де байқай алмай қалған. Сонда осы кісінің есі дұрыс па екен деп ойлап қалып едім. Сонымды сізден сұрасам, сіз не айтар едіңіз?

— Есі әбден дұрыс болмаса таңдау құрығы сендей қызға түсер ме еді?

— Немене, менен бұрын беті жылтыраған қыз көрмеп пе екен?

— Таңдарлық қыз әрі есті, әрі сұлу болу керек емес пе? Сұлулығы жеңсе, есінен айрылып қалатын, естілігі жеңсе, сұлулығынан айрылып қалатын қыздар аз болмайды, Ұлпан. Естілігі толыққан сайын сұлулығы да толыға беретін қыз болады. Есеней құрығы қателеспепті.

Есенейден қанша безініп, атарға оғы болмай келе жатса

да Мүсірептің өзін мақтағаны қыз көңілін жадыратып жіберді. Ұлпан үйіне әдеттегі ақ жарқын қалпында келді.

— Апа, Мүсіреп ағай ертең еліне қайтады екен. Өзіне арнап тай сойғыз. Бүгін осында болады, жібермеймін,— деді шешесіне.

— Е, сойса несі бар, сойғызайын, құлыным. Мүсірептен жақын ағаң болмас сенің,— деп шешесі де әлденені аңғарта сөйледі. Болғанға бой ұсынып, болар жайға жалғау тастай айтты.

— Жоқ, жоқ, Несібелі, мал соя көрмеңіз. Бауырсағың мен шайың болса жетіп жатыр.

— Сойғыз, апа... Мүсіреп ағайдың иттеріне дейін тойғызып жібер. Ертең жүз шақырым жол жүреді екен. Жолда ел де жоқ көрінеді.

Содан кейін Ұлпан екі сары аланың қасқырды қалай алғанын ұзақ жыр қылып айтып берді.

— Әке-ау, Мүсіреп ағайдың иттері адамнан ақылды екен! Бірі қасқырды қуып кетсе, біреуі алдынан тосқауылдап, кездесетін жерлерін сөйлесіп қойғандай... Қасқыр орағыта қашып ағашқа енді кіре бергенде тосқауылдап жүргені алдынан шыға келіп бас салды!.. Мен жылап жібердім...

Шайдан кейін Ұлпан Мүсірептің алдына бір құшақ құрай әкеліп салды. Мана дұрыс айтқан екен — кепкені де бар, балғыны да бар. Бәрі де таңдап жүріп тапқандай мүсіні түзу, ұшар басына дейін бұтақсыз екен.

Мүсіреп екі құрайды таңдап алды да көшпелі елдердің ең бірінші күй аспабы — сыбызғы жасады. Біреуі төрт сүйем, біреуі — бес. Енді — до, ре, ми, фа, сол, ля, си — үш бұрыштаған жеті тесік жасап жатыр. Сыбызғының жуан жағын түпкі азуларына тірейді де дыбыс береді: до, ре, ми... домбыраның пернесін таққандай... Әр тесік өз орнында болмаса дыбысы жалған шықпақ. Қазақтың өз тілінде ешбір дыбыстың ғылымдық аты болмағанымен, ән салатын, күй тартатын елде дыбыс біткен түгел таныс болатын.

«Сүйір батыр»—жорық, жауынгерлік күй, «Боз іңген»— ботасы өлген іңген зары... Ұлпан Мүсіреп жақын келіп отырып:

— Сыбызғыңыз әбден күйіне келді ме?— деп сұрады.

— Келді білем.

— Келсе «Алғашқым» деген күйіңізді тартыңызшы.

Мүсіреп көп жалындырған жоқ, тартып кетті. Күй «Алғашқым менің, алғашқым менің, алғашқым»— деп екі қайталайды екен. Кәдімгі сөзбен айтқандай онысы анық ес-

тілді. Оның ар жағын жүрегің мен жаның ғана ұғынатын сияқты. Күй сөзбен айтып ұғындыра алмас, тіл жеткізе алар ұғыныстар маңайлай алмас бірдемелерді айтады екен. Еркелетіп айтады, назданады, сағынады, сағындырады. Үн шырқап жоғары кетеді де, енді бір кезде қыр астынан үзіліп-талып әрең естіледі.

Ақ боз үйдің қасынан аттандырып.
Қош-есен бол дегенің естен кетпес...—

дейді білем.

Сөзбен көп қайталанып айтылған ойлар әрі-беріден соң құлағыңа кірмей қояр еді. Ән тілімен, күй тілімен айтылған арман да, өкініш те, сүйіну-күйіну де қайталаған сайын бойыңа тереңдей тарап ерітіп әкетеді екен. Бойыңа тараған деген ойыңа тараған емес, жібек талындай ең нәзік жүйке тамырларыңмен тарап, бүкіл бойыңды шымырлатады деген мағынаны берсе керек.

Мүсіреп «Алғашқым» деген күйін әдеттегіден ұзағырақ тартты. Әкесі Артықбай «бұл өзінің күйі» дегені бар еді. Ұлпан да солай ұғынды. Қырыққа келгенше үйленбей жүрген адамның сондай бір өкініштi арманы болуға да керек қой. Сонымен бірге күй әркімнің де әр мағынадағы арман-өкінішін еске салады екен. Ұлпан осының өзі маған арналған күй емес пе екен деп те ойлап қалды. Әлде кімге еркелегісі келіп кетті. Несі бар?.. Күй тыңдап отырғандардың бәрі де әлде неге қуанғандай, кімге болса да бір жақсылық істегісі келгендей жадырап кетіпті. Екеуі ғана оңаша болса Ұлпан Мүсірептің мойнына асыла кетер ме еді, әлде қайтер еді? Қалай еркелер еді, не айтар еді сонда? Оны өзі де білмейтін, онысы айтылған да жоқ.

— Жылағым келді...— деп ішінен күрсінді де тынды.

Кешкі тамақтан кейін Несібелі мен Ұлпан Мүсірепті аттандырып салды.

— Қарағым қайным, Ұлпанымның жалғыз жақын ағасы сен болып қалдың. Көз қырыңды сала жүр,— деді Несібелі. Бұл мана ескерткен сөзі. Есенейдің айтқанына мойын сұндық, көндік дегені еді.

— Мүсіреп аға, тез оралмасаң, өкпелеймін. Сағындырмай тез орал!— деп Ұлпан жирен аттың жалын сипай берді. Бұрын «сіз» деп сөйлеуші еді, енді «сен» деп, туған қарындасындай жақындық білдіріп қалды.

Мүсіреп Ұлпанның бірінші рет шашынан сипады да, бір-екі рет арқаға қағып:

— Сен бұрын сағынасың ба, мен сағынамын ба, оны құдай білер... Қош, айналайын, қош, жеңеше! —деп атының басын тез бұрып алып жүріп кетті...

Мүсіреп кіріп келгенде Есеней қатты тұнжырап отыр екен.

— Қандай қырсыққа ұшырап бөгеліп қалдың? — деді Мүсірепке.

— Күйеужан, тым қатты кетпеңіз... себебі болған шығар... Қылауы түспеген құданы кім тез жібере қоюшы еді! — деп, Мүсіреп Есенейдің күткен жауабын да, қалжыңын да қосақтап жіберді.

Күйеужан, құда деген сөздер Есенейдің бар күдігін бірақ сыпырып тастағандай, кәрі бура жадырап сала берді.

— Бір ғана ескертетінім бар: Ұлпан арзанға түспейтін қыз! Барлық жайды өзімен сөйлесесің. Әке-шешесінде сөз жоқ.

Арзан-қымбаттылық дегеннің мәні басқада екенін түсіндіргісі келіп бір отырды да, Мүсіреп онысын іркіп қалды. Ұлпан өзі де жеткізіп айтар...

Таң құлан иектей келе Мүсіреп иттерін ертіп еліне қайтып кетті.

8

Есеней қостарын Артықбайдың үйіне жақын әкеліп қондырғалы жарты айға жақындап қалып еді. Екі Мүсірептің екеуі де кетіп қалды. Есенейді жалғыз тастап кетті. Екеуі де наразы кеткенге ұсайды. Біреуі істің басында болды да, қасында болғысы келмеді ме қалай? Екінші Мүсіреп «Мына бүркітім арықтады, басқа біреуін әкелемін» деп кетіп еді, әлі хабарсыз.

Елден қасында үш жігіті бар інісі Еменалы келіп еді, олардан ет жеп, қымыз ішуден басқа пайда болар емес. Сөйлесіп көңіл көтеруге де жарамайды. Аңға шықса далақтап шауып, айғайлап, шулап аңды күндік жерден үркітіп жібереді.

Бұлар Артықбайдың ауылын Есенейдің қоңсысы деп түсінетін болса керек. Несібеліге қожаңдап сөйлесе бастады. Есенейдің ойын әлі күнге тани алмай, жастар жағы кезек-кезек Ұлпанға қырындайды.

Еменалы ақымақ күні кеше «Мұзбел торы» атты ерттеп жатқан Ұлпанға:

— Әй, қыз, қоя бер атты! Бұл атқа сендей он қыздың құны жетпейді. Қоя бер! — депті.

Ұлпан аттың жүгенін сыпырып алып қоя берген екен, Есеней жалынып-жалпайып қайтып алғыза алмай қойды.

Есеней бүгін інісі Еменалыны қуып жіберді, қоштасқан да жоқ. «Кет!» — деп ақырды да айдап тастады. Ұлпанның көңілін осы жібітер деп ойлады.

Онсыз да үзілді-кесілді жауабын айтпай созбаққа салып келе жатқан Ұлпанға Еменалының қылығы, әрине, естен кетпес қорлау еді. Есенеймен терезесі тең адамның қызы болса, Еменалысымен бірге Есенейдің өзін де айдап тастайтын дөрекілік қой. Бірақ, Ұлпанға ол ой келген жоқ. Уәдесі уәде, сөзі орнында. Жастық қырқаларынан әлде қашан асып кеткен Есеней қыз ойының бірнеше түйіншектерін таба алмай жүр еді, соған тағы бір түйіншек қосты да қойды.

Қыз дегеннің мұндай қиын екенін кім білген! — деп Есеней де қиналып жүр.— Бес болыс Керей-Уақтың қандай қиын дау-жанжалы болса да бір ауыз сөзімен тындыра салатын атақты би бір қыздың көңілінде тағы не барын таба алмай жүргеніне әрі назаланады, әрі ызаланады. Әсіресе, «Ұлпан арзанға түспейтін қыз» деген жұмбағын шеше алмай қойғаны батып жүр. Ірбіт, Тобыл базарларының қайсысының қымбатшылығын айтады екен? Әлде... қызда қырық есекке жүк болатын айла бар дейтін еді, айлалап жүр ме екен?

Тым болмаса қарсыласса екен-ау! Онда оп-оңай мойнын бұрап тастар еді. Ол жоқ. Түсіне бермес жымию бар. Неше рет кездессе де қыз мойындап қойғанын айтады да одан әрі бір баспайды. Ойымдағыны өзің тап та, өзің айт дегендей етеді. Онысын таба алмай Есеней өзіне өзі ыза бола бастағанда Ұлпан:

— Алты ай қыс осыдан басқа не ермегіміз бар? Тағы да сөйлесерміз,— деп кетіп қалады. Тегі енді қос тізгінді өз қолына алып тегеурін көрсетіп жібермесе болмаса керек...

Есеней бүгін қыз көңілін түгел ақтарып, не тілегі болса да түгел орындауға ант етуге әзір, Ұлпанның келуін күтіп отыр еді.

Ақ үйдің ортасында от маздап тұр. Жұрт аяғы басылған шақ. Қасында екі жеңгесі, Ұлпан келіп кірді. Әдеттегі еркекше киімде емес, қыз киімінде келіпті. Есеней қуанып кетті.

— Жоғарырақ, жоғарырақ отыр, Ұлпанжан...

Қартая бастаған адамның балаша қуанғанына жас жеңгелері бір-бір жымың, бір-бір қылмың етісті де шығып кетті.

Ұлпан бала күнінен еркек-шора болып ерке өсіп еді.

Көшпелі елдің қызы жасынан ат үстінде, әр кезде шалбаршаң болатын. Мүмкін, өзінің қыз екенін де кейінірек сезінген болар. Бір туған аға, інісі жоқ, қыз екенін сезінгеннен кейін де еркек балаша қалыптасқан еркіндеу мінезінен оңай арыла алмаған. Бүгін ол Есенейге қыз баланың табиғи сылалығымен бірге еркек баланың өр мінезін де ала келіп еді. Есеней «жоғары отыр» деді, Ұлпан да ығыспай төрге шығып, Есенейдің өзінен жоғары отырды.

— Отқа жақын отырсаң етті.

— Отқа жақын отырған тоңғақ болады дейді.

— Күн суық қой.

— Мен тоңғақ емеспін, үйренгемін.

— Әртекем қалай?

— Күнде көріп жүрген қалпыңызда...

— Маған ұрсып қоятын болар?

— Сізге кім ұрса алады?

— Ұрыспаса болды...

Осымен алғашқы беташар сөздер екі араны алыстатпаса жақындастыра алмай тоқталып қалды. Есеней күн бойы ойланған тегеурінге басқысы келіп:

— Ұлпанжан, мен арзанға түспейтін қызбын дегенде не айтқың келді? Сол қымбатқа түсерің дүние малы болса да атын аташы! — деді.

— Мені ешкім сатпайды да, мал да алмайды. Әке-шешемнің өз малын бағып алуға да шамасы жоғын білесіз емес пе!

— Сонда не болғаны?

«Не болғаны?» Нағып түсінбейді екен? Мен тоқал қатын болып босағада отырар дей ме екен? Әлде мені бәйбішесінің сарқытын күтіп көзін сүзіп отыратын күндікке көнер дей ме екен?»

Есеней таба алмай жүрген жұмбағын Ұлпан өзі айтуға бел байлады. Қалтарыс қалдырмай, түгел айтпақшы болып:

— Сіз мені алып барып қай үйіңізге кіргізесіз? — деді.

— Отау үйге кірем десең, отау үй бар. Үлкен үйге кірем десең, үлкен үй бар. Қалағаның сенікі болсын.

— Жоқ, маған оңаша отау — ойнақ үй керек емес. Мен үлкен үйге кіремін, төрінде отырамын. Соған туысқандарыңыздың көзі үйренер ме екен?

— Бір-ақ күнде үйренеді. Есеней ордасының бәйбішесі сен боласың.

— Ол үйде отырған бәйбішеңіз бар емес пе?

— Жоқ. Мен Өреліде тұрамын, ол кісі Сөреліде тұрады. Арамыз, құдайға иланса, жеті жылдық жол.

Есенейдің жұмбақтап айтқанына Ұлпан ойланбай-ақ түсінді.

Өрелі ат деп бір алдыңғы аяғынан, бір артқы аяғынан шалыс шідерленген атты айтады. Бұл күнде естіп жүрген сөзі. Ондай ат бос та емес, түгел тұсаулы да емес. Есеней өзін солай өреленген атқа теңеді.

Сөре деп жаугершілік заманда өлген адамдарды мекеніне апарып жерлегенше қалдыра тұратын жарым үй — жарым жаппаны айтады. Сол кездерден қалған «Сөрелі» деген жерлердің талайын Ұлпан өзі де біледі. Әкесі Артықбай — Котсұқ келіп қалмағанда, соңғы жараланғанымда мен де бір сөреліде қала барар ма едім, әлде қайтер едім деп отыратын. Есеней бәйбішесін өле-өлгенше бөлек тұратын жерге айдап тастаған ғой...

Арамыз жеті жылдық жол дегені — жеті жылдан бері осылай тұрамыз дегені де. Әйтеуір Есеней құрығынан құтылмасына бой сұнып қойған Ұлпан ең болмағанда тоқал емес, үлкен орданың бәйбішесі боларына көзі жетті.

— Есеней,— деді Ұлпан. Бұрын сіз деп сөйлеуші еді, мұнысы бір табан жақындағанын аңғартқандай шықты.— Есеней, екеуміздің арамызда ең кемі қырық жылдық айырма бар. Осыны ойладың ба?

— Ойладым, жаным. Қырық жыл болса қайтейін? Қырыққа келгенде біздің елдің Есенейі сен болып қаларсың. Оған дейін сен менің Есенейім бола тұр... Мен саған сұлу деп, жас деп қызықтым ба, болмаса Есенейдің орнына Есеней болатын адам деп қызықтым ба, оны өзім де біле бермеймін. Әйтеуір осы түннен бастап менің Есенейім сенсің!

Ұлпан Есенейдің соңғы сөздеріне ырзашылық білдіруге ыңғайланып еді, құман, леген көтерген, астау толы ет көтерген жігіттер үйге кіре берді. Ұлпан сол ырзалық білдірер көзімен күлімдей қарап қара шұбар бетті бір сипап өтті де тоқталып қалды.

Жігіттердің артын ала Сәдір Артықбайды көтеріп әкеле жатыр. Кейінірек қыз шешесі Несібелі кірді.

— Жоғарылаңыздар,— деп Есеней тұра келіп, төрді қонақтарына ұсынды. Мұнысы әр қонаққа көрсетілер қошеметі емес, күйеу ибасы еді. Созбақталып келген әңгіменің аяқталып қалғанын сезінген әке-шеше төрге шықты. Енді бұлар әр уақытта Есенейдің төрінде отырарын мақтаныш етеді де. Енді бұлардың панасы «Қаршығалының» қара ор-

маны емес, Есеней боларын мақтаныш етеді де. Енді кәрі шойнақ бай Артықбай атанады, соны мақтаныш етеді де. Ол мақтаныш белгісі әзірше әке жүзінде де жоқ, шеше жүзінде де жоқ, қыз жүзінде де жоқ. Есенейдің ой түкпірінде ғана бар, күле жүріп күндей жүретін ағайын дейтін адамдарда ғана бар.

— Артеке, бүгін бір соғым сойып едік... Соның басын жұрттан бұрын сіздің алдыңызға тартып, батаңызды алуды лайық көрдік,— деді Есеней. Мұнысы да күйеудің қайын-атаға көрсетер құрметі еді.

— Ендігі бастың бәрі де алдымен сізге тартылады,— деп Сәдір де қостап қалды. Мұнықі де мән-жайды түсінген адамның сөзі.

Көзін ақитып бас келді. Төңкеріліп жалқындап қазықарталар келді. Қымыз ішілді, шай ішілді. Артықбай батасын берді.

Шай артынан Ұлпанның бір ескерткені есіне түсіп, Есеней Артықбайға қарап:

— Артеке, Ұлпанжан сіздің мал-жанға қарар қолыңыз қысқалығын айтқаны бар еді. Сол түйіншекті былай шешсек қайтер екен? Сәдір қосының иесі бүгіннен бастап Ұлпанжан жылқысын осы «Қаршығалыдан» басқа жаққа аудармай ұстайтын болса, сіздің малыңызды да қоса бақтырар еді...

Отырғандар түгел таңданысып қалды. Мырзалығы ма, бұл неменесі? Әлде жасы келіп қалған адам түптердің түбінде үй ішілік ырың-жырыңнан сақтанып Ұлпанның еншісін күн бұрын беріп қойғысы келді ме екен? Қалайда бұл Есеней ғана істей алар іс. Қатал еді, озбыр еді, енді жанжүрегі жібиін дегені де. Мың жаса, алтын Ұлпаным!

— Есеней шырағым, мұныңа жете түсіне алмасақ та қатын екеуміздің көңіліміздің бір-ақ тындырдың. Найзаласар жай жоқ, іштен тынып отырған жайым бар еді. Қызың тастап кетпесе, мен тастап кетпеймін дедің, болды! — деп Артықбай көзіне жас алды.

Сібірдің генерал-губернаторынан келген алтындатқан зерлі шапанды алтын медалімен бірге Артықбайдың арқасына жапты да, шалды Есеней үйіне жөнелтіп салды. Ұлпан үйіне қайтқан жоқ.

Көптен зығырданы қайнап ішіне жиналып қорлана берген ашу енді өзінің қарама-қарсы кері ағысына ауысқандай, Есеней қазір өте жұмсақ, өте ақ көңіл еді. Қонақтары тараған соң Ұлпанның қасына жақын келіп отырып:

— Ұлпанжан, менің еншімді бөліп бергені несі деп ойлап қалма. Бұл еншің емес, сыйлығым. Басқа дүниені екі Есеней бірге билермің. Мына қосты өзің оңаша биле, маған қарайламай биле,— деді.— Алдымен кемпір-шалымыз еш нәрседен тарықпаса, маған сол болады. Мен баласы жоқ, ұрпақсыз қалған адаммын. Ұлым да, қызым да, жарым да жалғыз сенсің, күнім... Күнімдей жарқырап, ел-жұртыма кейде айбынды, кейде мейірімді қарап ордамызды жалғыз толтырып отырсаң, құдайдан сұрар басқа бір тілегім жоқ. Тіземді жастанып, жантайшы маған қарай...

Ұлпан Есенейді аяп та кетті, Есенейдің үлкен адам екендігіне қызығып та кетті. Басқа адам кім болса да Есеней бола алмас еді. Еркекке тіс те керек, іс те керек. Білек те керек, жүрек те керек. Күні өтіп бара жатқан кәрі тарланда мұның бәрі де бар екен әлі. Шіркін-ай, бұдан қырық жыл бұрын қандай болды екен? Бұған кездеспегенде кімге кездесер едім? Сөз жоқ, бір жасқа кездесер едім. Сол жасым Есенейдің оннан біріне тұрар ма еді? Кім білсін... жоқ, тұрмас еді!

Бір кезде Есенейді оғы болса атардай болып жүрген қыз, енді көнбесіне көніп болған соң, өз басын ақтар дәлелдер іздестіре бастады. Бұдан кейін көп сөз болған жоқ. Ұлпан басын Есенейдің тізесіне салып жантайып жатып:

— Енді көп сөздің керегі не? Сибан дейтін өз еліңді, Күрлеуіт дейтін біздің елді түгел жинап той жаса да, бүгін айтқан барлық сөзіңді сол тойда түгел айт. Мен сонда ғана кіші Есеней атанармын,— деді. Есенейдің табақтай жалпақ қара шұбар беті қыздың аққу жұмыртқасындай аппақ бетіне жақындай берді. Ұлпан көзін жұмды.

Кәрі Каспий қара көк көзін ашты.
Терекке жылы жүзбен амандасты.
Жыбыр қағып қозғалып, сылқ-сылқ күліп —
Қатынды алды, қитықсыз араласты...

Таң ата Есеней суға түсті.

— Сен де түс,— деді Ұлпанға. Ұлпан қарсыласқан жоқ.

Кәрі дене қызынды да суынды, Есеней намазға тұрды.

Жас дене суынды да қызынды, Ұлпан көрпе астына қайта кіріп кетті.

9

Есеней мен Ұлпан, Несібелі үшеуі қастарында төрт жігіт жолдастары бар Артықбай ауылынан салт шығып еді.

Орыс қалаларының шегіне жеткенде үш ат жеккен пәуескемен Тілеміс тосып жүр екен. Өмірінде арбаға мінип көрмеген дала қызы жатсыраған жоқ, төбесі жабық, ішкі жағы сары сапиянмен астарланған пәуескеге мінді де жүре берді.

Несіне жатсырайды? Өмірінде көрмеген байлыққа да жатсыраған жоқ қой! Есеней бере салған бір қос — бес жүз жылқының үшеуін беріп, үш жігіт жалдады да бақтырып қойды. Артықбай аулы ет пен қымызға молықты да қалды. Қазір екі жүз бие құлындап та тұр.

Байлық көзімен қарағанда Ұлпан тыржалаңаш еді. Әжесінен, шешесінен қалған ол-пұлдан қиыстырып берген «бір киері» бар. Бәрі көнетоз, бәрін де салт жүретін қызына шешесі Несібелі ықшамдап берген.

Есеней Ұлпанды жазғытұрым ұзатып әкетуге әзірленгенде Ұлпан оған:

— Сенің еліңе, осы ескі-ұсқыммен бара берсем біреу болмаса біреу «жалаң бұт келмегеніне құдайға шүкір» демес пе екен? — деді.

Әйелге не керегін өмірінде бір рет ойлап көрмеген Есеней ұялып қалды.

— Майдың орта кезінде Тобыл базары ашылады. Қырық жылқы айдат! — деді.

Ұлпан бұған да таңданған жоқ, айдатты да жіберді. Таңдап-таңдап семіздері мен көзге толымдыларын айдатты.

Несіне таңданады? Байлық деген ішуге, жеуге, киінуге, адам сияқты тұруға жарамаса, басқа неменеңе керек!.. Биыл бай болсаң, ендігі жылы тақыр кедей болып қалуың да оп-оңай. Тоқтай тұр әлі, біраз көрейін, көрмегеніме көзім үйренсін, білмегенімді біліп алайын. Тоқтай тұр әлі...

Қазір бұлар сол Тобыл базарына келе жатыр. Есенейдің барлық базарлау жұмыстарын он бес жылдан бері басқарып жүрген Тілеміс орыс қалаларының шегінде пәуескемен қарсы алды. Есенейдің бұл құрметіне де Ұлпан таңданған жоқ. Таңданғанын білдіріп алса, ұят та болар еді.

Шынында Ұлпанның таңданып келе жатқандары да аз емес. Бірінші таңданғаны кәдуілгі қара жол еді... Ортадағы ат жүретін бір тармағы бар, екі шеткі ат жүретін тағы екі тармағы бар, үш тармақ болады екен! Пәуескенің доңғалақтары шеткі аттар жүретін екі тармақты дәл басып келеді. Әдейі осылай жасаған-ау!.. Орыстар ғой... Көшпелі ауылдың қызы мұндай жолды көрмеген еді.

Ауыздықтарынан ақ көбік бұрқырап, қатар жегілген үш ат пәуескені ұшырып әкетердей ағып келеді. Салт жүрген-

нен анағұрлым тез! Салт атты жолдастары ере алмай қалды. Жүрістің мұндайы да болады екен-ау!.. Біресе аяңдап, біресе желіп, біресе шауып кету емес, бірқалыпты ұтымды жүріс.

Салт жүргенде бір-ақ аттың басы мен мойнын көріп көңілің көтеріңкі отырса, қатар ағып келе жатқан үш аттың дене сұлулығын, қимыл-қозғалыс әсемдігін түгел көргенде сол көңілің тасып төгілердей болады екен! Әуелі жолды, одан соң үш ат жеккен пәуескені Ұлпан көңіліне бірге түйіп алды. Тоқтай тұр әлі...

Ұлпанның тағы бір таң қалғаны орыс үйі еді. Есенейді жолдан тосып жүрген Тілеміс бір орыстың үйіне шай қойдырып тамақ әзірлеткен екен. Тап-таза екі бөлме. Сырлы еден, күн түсіп тұрған терезелер. Барлық тамақты ауыз бөлмедегі үлкен пешке пісірсе керек. Мосқалдау, сары шашты, көк көзді әйел басында шот-аяғы бар темір көсеуді пешіне сұғып қалады да бір тамақты суырып алады.

Ашқылтым ақ қалаштар не деген дәмді! Ортасына ақ ірімшік салып пісірген дөңгелек нандар одан да артық. Өз ауылының өмірімен салыстыра отырып, қазаққа қарағанда орыстар ақ патшадай тұрады екен деп ойлады Ұлпан.

— Бұл үйдің қанша малы бар екен? — деп сұрады Тілемістен.

— О, тәңірі, түгі де жоқ. Бір ат, бір сиыры, төрт-бес тауығы бар. Аз ғана егін салады.

Ұлпан үйге қызықты. Казак-орыс қаласының барлық үйлері осындай жайлы көрініп кетті. Ұлпанның ойына «орыс үйі» деген тағы бір түйін байланды. Тоқтай тұр әлі...

Дала қызы табиғаттың ең жас перзенті. Көзіне көрінгеннің бәрін көңіліне тоқып келеді. Ол не көріп, не біліп өсті? Кең дала... көк дала... сары дала... сағым. Төрт түлік мал... соғым. Қысы-жазы киіз үй. Ұзақ түндей өзгерісі жоқ өмір. Сары-ала етек сарпылтаңға көндігіп кеткен қазақ әйелі. Ұлпан да осыны көріп өсті. Қазір оның көңілінде әлденелер оянып келе жатқандай еді. Тоқтай тұрайық әлі...

Тілеміс Тобыл өзенінің жағасына үш ақ үй, екі қараша үй тіктірген екен. Ұлпан бұған да таңданған жоқ. Үйлерді өз ойымен әр түрлі керегіне қарай бөліп шықты. Есеней отырар үй, шешесімен бірге өзі түсер үй, қонақ үй, ас үйлері...

— Өзің үлкен үйге түс. Апам екеуміз менің отауымда болармыз,— деді Ұлпан үйлерге жақындай бергенде.— Тамақ үлкен үйде, шай отауда болар. Кәне, түс... Түсе ғой, жолбарысым...

Есеней Ұлпанның нені болса да оңай түсіне қаларына риза болып, арбадан түсті де өзін қарсы алуға жиналған бір топ адамдармен амандасуға тоқтап қалды.

Пәуеске Ұлпан түсетін ақ үйге жақындай бергенде бір қазақ әйелі сол үйдің түндігін ашайын деп жатыр екен.

— Ашпасын. Апам өзі ашады! — деді Ұлпан Тілеміске.

— Әй қатын! Әрі жүр! — деді Тілеміс әйелге. Өз әйелі болу керек, жекіріп айтты. Әйел тез жылысып кетті.

— Апа, түс. Түндікті өзің аш!

Несібелі әуелі күнге қарап, жел қай жақтан екенін абайлап барып түндікті ашты. Қызына еріп үйге кірді де таң қалды. Қара барқытпен оюлаған туырлық, өрнектеп тоқылған ызба баулар, керегені түгел орап алған, есіктен төрге дейін төселген түкті кілемдер... Төрде қатарлап жиналған жүк... Оюлы ақ киізбен қапталған сандықтар. Мойны сорайған жез құман, жез леген... Қалың көк жібек шымылдық... Үй іші жайнап тұр. Ұлпан үй ішіне көңіл аударып қараған да жоқ.

Үйге іле-шала кірген Тілеміске Ұлпан мақтау айтты:

— Артығы болса өзің білесің, жетпей жатқаны байқалмайды, Тілеміс аға. Атыңды атағаныма өкпелеме, мен Есенейден бастап жұрттың бәрінің де атын атаймын.

Орыс әйелдерінің Туламеш, Тиламеш дейтіндеріне құлағы үйреніп болған Тілеміс атын атағанды елеген жоқ. Осы ерке тоқалды қалай атарын білмей өзі қысылып жүр.

— Жетпей жатқаны неге болмасын. Жата-жастана түгелденер әлі. Тобыл базарынан не керек болса да табылады. Бір үйір саудагерім бар. Қысылмаңыз...— деді де шығып кетті.

— Апа, жоғары шық. Үйдегі өз орныңа отыр. Бұл менің отауым. Есенейдің ауылына мені ұзатып апарғанда осы отауыммен апарасың.

— Күнім-ау, мұны қашан жасатып жүрсің?

— Апа, сен ештеңеге таңданбашы. Мен Есеней емеспін бе? Есенейге не қиын дейсің! Айттым — болды, жасалды да қалды. Ертеңнен бастап базар аралаймыз. Өзіңе не керек, әкеме не керек, үйге не керек, тартынбай айта бер маған. Бәрін алып беремін. Тек, таңдануды қой! Мен базарға Есенейге еріп келгенім жоқ. Есеней маған еріп келді!

Ұзатылып бармай жатып, айналасы бір-ақ қыстың ішінде Есеней сияқты адамның арыстанын илеп-билеп алған қызына Несібелінің таңданбасқа шарасы жоқ еді. Бірақ, таң-

данғанын білдірмейін деп аузын бір сылп еткізді де қойды. Ол таңданған емес қой...

Үйге әлгі түндік ашайын деп жүрген әйел кірді.

— Жуынасыздар ма?

— Жуынамыз... Сіз Тілеміс ағайдың әйелісіз бе?

— Ие.

Әйелдер беті-қолдарын жуынып, жол киімінен жеңілденіп болған кезде дастарқан, самауыр көтерген жігіттер келді.

— Біреуің Есенейді шақырып келші. Шайға келсін. Самауырды мына жерге қойыңдар. Шайды мен өзім құямын.

Есеней Тілемістен басқа екі ноғай, бір орыс саудагерін ертіп келді. Аттары Ғалиасқар, Ғалиолла, Глеб екен.

Шай үстінде қонақтардың көздері Ұлпанға әлсін-әлсін ауытқып қалып отыр. Қызы шығар... Әйелі ана кемпір ғой... Әкесі ме екен, әлде ұлы атасы ма екен?.. Әлде осы қара шұбардың өзі... Қой, олай болмас...

— Ұлпанжан, бұл қонақтардың жұмыстары көп, сауда адамдары. Асығыс екен... Анау орыс бәсіне келіссек, сенің жылқыларыңды түгел көтеріп алар едім деп келіпті,— деді Есеней.

— Төрт ат қырық сомнан сатылып кетті,— деп Тілеміс базар нарқын аңдатып қалуды дұрыс көрді.— Бірақ, төртеуі де таңдамалы аттар еді.

— Бұл-кісі қаншадан береді?

— Отыз бестен.

Ұлпан іркілген жоқ.

— Алақан соғушы ма едіңдер, қайтушы едіңдер? Соға бер! — деді Тілеміске.

Глеб кетерінде басын Ұлпанға қарай бір шұлғып қалып:

— Мадам, бір қара түлкі, Париждің хош-иісі мойнымда! — деді де, Тілемісті ертіп шығып кетті. Ғалиасқар мен Ғалиолла ханымны поздравить иттілəр...

Ғалиасқар Ұлпанды ертең өз үйіне шақырды. Магазині бар екен. Әйелі, қызы бар екен. Базар аралағанда соларды ертіп жүрсе ешкім оларды алдай алмайды екен. Не керектің ең жақсыларын тауып береді екен...

Хұда қаласа, қырық аттың ақшасы кімнің қалтасында қаларын қатесіз есептеп шығарып болған соң ноғай саудагерлер де кетті.

Тілеміс Ұлпанға бір құшақ қағаз ақша әкеліп берді.

— Базарлық! — деді Есеней Ұлпанға еркелете қарап.

— Қара түлкіні саған тымақ қылып берем. Жарай ма, бозбалам?

— Болды, жаным, болды.

— Мә, мына бір қағаз ақшаны да ала ғой, қалтаң бос жүрмесін...

— Ойбай-ау, қатын патшаның өзін беріпсің ғой!

— Қатын патша? Онда өзіме бер? Мына бір мұрты тікірейген еркек патшаны берейін.

— Жо-оқ!.. Сұлу екен... Тірі жанға берер ме екем!

Кәрі күйеуі мен қызының әзіл-қалжыңдары жараса кететініне Несібелі әрі таң қалады, әрі қуанады. Бұл үлкен адамның кішірейгені ме, кішкене адамның үлкейгені ме? Қызы Есенейді әрі билей, әрі еркелете сөйлейді. «Бозбалам» дейді, «Жолбарысым» дейді. Есенейдің өзі де асқан ақкөңіл мейірімді адам болып барады. Бұл Есеней Несібелінің бұрын көрмеген адамы. Байлық, батырлық, аң құмарлық, билік дегендердің бәрі далада қалды. Бар қызығы жалғыз Ұлпан. Ақылдасары да, әйелі де, қызы да, тіпті шешесі де сол Ұлпан ғана.

Артекемнен асқан аққөңіл адам болмайды. Өмірінде маған бір рет ұрсып көрген жан емес. Бірақ, небары сол-ақ. Қатын деген иттің күшігі сияқты, арқаға қағып, маңдайынан сипағанды жақсы көреді. Еркелеткенді жақсы көреді. Артекем оны білген емес. Апам айта беруші еді — қатын итті байы қамшылап-қамшылап алып артынан арқаға қағып бір сипап жіберсе одан артық рахат болмайды дейтін. Керегім болып қалса, Артекем «қатен!» дейді. Сол барлық еркелеткені.

Таудай Есеней Ұлпанға қараған сайын көзімен еркелетеді. Есенейім деп еркелетеді. Қыстың күні Ұлпан далаға шығайын деп жатса — бері кел! — дейді. Ұлпан жүгіріп келіп алдына тұра қалады. Бала болып кетеді. Есеней ең болмаса тымағының бауын қайта байлап береді. Салақ боларсың білем деп, арқасына бір-екі қағып қалып — енді бара бер дейді. Құдай-ау, сол салақ боларсың білем дегенді еркелетіп айтқанды кім естіген? Жаңағы қатын патша сұлу екен дегендері де Ұлпан ғой!

Осы күні үлкен Есеней жайына қалып, Ұлпан Есеней болып барады. Бірақ, үлкен адам кішірейген сайын үлкейе береді екен. Бұрын Есенейге жатсырай қарайтын, ығыса қарайтын жұрт, енді бір жаңа Есенейге кездескендей, жақындаса беріп келеді.

«Ағашқа мәуе бітсе бәсең-бәсең» дегендей, Ұлпаны да жібектей созымды болып барады. Есеней болдым деген ойы-

на да кіріп шықпайды. Құдай-ай, ұзағынан, ұзағынан бере көр!...

— Ассалаумалейкем!..— Мүсіреп үйге кіріп келе жатыр. Атынан жаңа ғана түскен, қамшысы қолында, жол киімінде екен.

— Мүсіреп аға! — деп Ұлпан орнынан ұшып тұрды. Несібелі де тұрды.

— Түрікпенбісің, әй! Қаңғыбас, қайда жүрдің, осынша сағындырып! — деп Есеней қуанып қалды.— Шешін, төрге шық!

Әдетте жоқ, әйтпесе, Ұлпан Мүсірептің мойнына асыла кетер еді. Әдетте жоқ, әйтпесе, Мүсіреп те оны құшақтап сүйіп алар еді. Сағынысып қалған ағалы-қарындастай бірін-бірі көзімен аяласты, таза көңілдерімен аяласты. Мүсіреп шешініп төрге шығып отырды.

— Түрікпен, сен де төрт аяғыңнан тұсалыпсың ғой! Тойыңа бізді неге шақырмадың? — деді Есеней.

— Тойды сендер келгенше тоқтатып қойдық. Жоқ жерден нәрестелі болып қалғанымыз... Шынардың содан қолы босай алмай жүр. Күні-түні соның қасында.

— Нәрестелі болып? — Есеней Мүсіреппен қалжыңдаса беретін еді.—«Қатының үйінен буаз келді ме?» деп сұрап қала жаздады. Бірақ, Ұлпаннан қысылды да:

— Е, қайырлы болсын,— дей салды.

— Ұл ма, қыз ба? — деп сұрады Ұлпан.

— Онысын әлі білгенім жоқ. Аяқтана алмай жатыр... Көзің тиіп кетеді деп Шынар маған да көрсетпейді.

— Аяқтана алмай? Қашан туып еді?

— Бүгін он екі күн.

— Он екі күнде бала аяқтана ма екен?

— Осы сен не оттап отырсың? — деді Есеней Мүсіреп-ке.

— Ұлпан-ау, нағып түсінбедің? Түйесі боталаған ғой,— деді Несібелі қызына қарап.

— Түйесі боталап?..— Ұлпан көзінен жас аққанша күлді. Мүсіреп сияқты қадірлейтін адамы, ең жақсы көретін адамы, әлдененің күйігінен бір буаз қатынға үйлене салды ма екен деп ойлап қалып еді. Енді өз басындағы бір өкініштен арылғандай қуана күлді.

— Өзі бір салақтаған бірдеме. Аяқтары сереңдеген, басын көтере алмайтын, денесі шұбатылған иір-шиыр болса керек... Шынардың үйінен ала келгені жалғыз ақ нар еді, аман-есен боталады әйтеуір.

— Ботасы қандай, ақ па? — деді Ұлпан жас ботаға қызығып кеткенін жасыра алмай.

— Аппақ болса керек. Тойымызда бас балуанның бәйгесіне тігерміз деп отырмыз.

— Сен немене, маған бас балуанға түс деп Ұлпанды қызықтырып отырмысың?

— Түссең несі бар? Қартайып отырмысың? Талай түскенсің.

— Түседі, түсесің? — деді Ұлпан Есенейді тізесінен қағып қалып.— Ақ бота менікі болады!

— Онда біздің тойда бас балуанға сен де түс,— деді Есеней Мүсірепке.

— Түсемін.

Осымен күреспей-ақ алатын бас балуандардың бір бәйгесі шешіліп қалды да, Ұлпан өзі қандай бәйге берерін ойлана бастады.

— Абысынымыздың аты Шынар дедіңіз ғой, Мүсіреп аға! Аты қандай жақсы еді!

— Аты Шынар болмаса алып не қылам!

— Пай-пай-ой! Бөсуіңе болайын! — деді Есеней.

— Бөскен-бөспегенімді көргенде айтарсың!

— Ұлпаннан да сұлу дегің келе ме?

— Әр әйел өзінше сұлу болу керек. Қара ат сұлу ма, торы ат сұлу ма демейміз ғой! Көркем дейміз, сұлу дейміз, ажарлы дейміз, сүйкімді дейміз, әдемі дейміз, сымбатты дейміз, бәденді дейміз... Соның бірінен бірінің артық-кемін кім айта алады?

— Еркектің көркі ақылында, әйелдің ақылы көркінде демейтін бе едің?

— Ол ескі нақыл ғой. Шынардың ақылы көркінде ғана емес, әйтеуір...

— Ұлпанжан, байқаймысың, мынаның өзінің есі кіріп қалыпты.

— Өзің де адам болып қалыпсың...

— Оның рас, Түрікпен. Мына кісі мені билеп әкетті біржола... Қалай айдаса, солай жүре берем. Бұдан былай мен кім болсам да осының арқасы. Сенің келіншегің де сондай ма?

— Қазір байғұстың ботадан қолы босай алмай жүр. Көзінің бір талығып-талмаурап қарайтыны бар. Бар айтарын көзімен айтады. Отын жоқ дейді — жүгірем... тезек теріп әкелем. Су жоқ дейді — екі шелекті ала-сала көлге қарай жүгірем...

— Жүгіретін шығарсың!

— Мен Мүсіреп ағай не айтса да сенем,— деді Ұлпан.

— Сен айттың болды. Мен жеңілдім,— деді Есеней.

— Мүсіреп аға, ертең менімен бірге базар аралауға уақытыңыз болар ма екен? Өз жұмысыңыз онша көп емес пе еді?

— Базарға бір ғана кіріп шығатын жұмысым бар.

— Мен немене, жалғыз отыра берем бе?

— Мүсіреп ағай күндіз менімен, түнде сенімен болады. Үлкен үйдің айналасы толған жұрт. Күндіз сенің өз жұмысың да аз болмас. Керей-Уағың тосып жүрген көрінеді ғой. Әйтпесе, өзің жүр менімен.

— Жоқ, мен базар аралап көрген емеспін.

Ертеңіне Ұлпан шешесі мен Мүсірепті алып базар аралауға кетті. Пәуескеге міне бере Шынардың жайын сұрастыра бастады.

— Бойы қандай?

— Тап өзіңдей. Азғана талдырмаштау ма қалай... Сендей қасқыр қуған қыз емес, түйе жетелеп өсіпті.

— Мінезі қандай, жақсы ма? Жұғымды ма?

— Мінезі ме? Үркек емес... Ауылдың барлық кемпірлері «Айналайыным-ай!» дейді. Бала біткен «Әяй-апа!» — дейді. Мен өзім Ақмаралым деймін.

Ұлпанның есіне ақ маралы түсіп кетті де жылап жібере жаздады. Мүсірептің әйелін «Ақмаралым» дегені де әлденені елестетіп еді. Жайдан-жай солай атай салмаған болар...

— Мүсіреп аға, сіздің ауыл мен біздің ауылдың арасы алыс емес пе?

— Қай ауылыңды айтасың?

— Ойынға айналдырмаңызшы, аға... Есенейдің ауылын айтамын да.

— Жаз бойы жайлау көлдерінде бірге отырамыз. Қыстауларымыз бөлек, алыстау.

Кенеттен Ұлпан:

— Мүсіреп аға, сіз бай болсаңыз қайтер едіңіз, не істер едіңіз? — деді.

— Мен әуелі бай болмас едім,— деді Мүсіреп.— Байлық деген немене өзі? Азап қой! Бай адам күні-түні, қысы-жазы малын ойлайды да, өзі де малға ұқсап кетеді. Мінез-құлқы малында, адамдығынан айрыла береді.

Мүсіреп тағы бірдемелер айтпақ еді, таба алмады.

— Жоқ, сірағысын айтам, бай болсаңыз деймін.

— Білмеймін, айналайын. Әйтеуір өзімнің бай бола ал-

масымды білемін де, соған қуанамын. Екі атым, екі бием, екі итім бар. Енді оған бір нар түйе қосылды. Ботамыз бар...

— Бота енді менікі!

— Сенікі, сенікі.

Қалаға кірген соң дала адамдарының көздері көрінгенге қарап тырағайлап кетті. Көрінгенге қарайды, ешбірін қадағалап ұғынып жадында қалдыра алмайды. Не деген көп дүние, не деген көп адам!.. Бәрі жат. Аттары да көрінгенге осқыра қарап, екі жағына кезек ығысып қалады. Делбе ұстаған Тілеміс өз білгенін айтып келеді. Мынау екі қабат тас үй бұрын гүбірнатыр тұрған үй. Мына бір шошайғаны көп, күмбезі көп үйді шеркеу дейді. Орыстар осында шоқынады. Мына бір айналасында адам құжынап жүрген ұзын тас үй магазін. Дүниенің байлығы осында. Не керегің табылады...

— Тезірек кешегі ноғайдың үйіне апаршы. Бәрібір еш нәрсеге түсіне алар емеспін,— деді Ұлпан.

— Мен бай болсам, мынадай бір үй салдырар едім,— деді Мүсіреп, кішірек қана екі қабат тас үйді нұсқап.— Іші қандай тап-таза екен!.. Қорасының ішін қарашы — кілем төсеп қойғандай. Құдығы да қорасының ішінде...

Ғалиасқардың үйі тазалық дегеннің өзінен де таза, байлық дегеннің өзінен де бай көрініп кетті Ұлпанға. Нағыз татар тазалығы, тозаң тұрып көрмеген тазалық. Еш нәрсеге таңданбасқа бекінген Ұлпан әрең-әрең таңданбай қалды.

Татар әйелдері жеңіл киінеді екен, еркін жүреді екен. Тілдері басқашалау, бірақ түсінесің. Ғалиасқардың өзі таза қазақшаға жақын сөйлейді.

— Хош келдіңіз.

— Рахим итігіз...

Татар дастарқаны не деген молшылық еді! Үлкен дөңгелек столдың үсті толған түрлі-түрлі тамақ. Стакан, шашке қоятын жерлері ғана бос қалған.

— Ішіп отырығыз, ашап отырығыз. Бу Ғалиасқар мині һаман аптырата... Ирта білән қонақлар килә, хазірлән ди бит! Мин әйтәм, син ултірәсін мині, ултірәсін диім... Нишауа, нишауа, Разия-ханым, бик матур қазақ қызын курасін ди бит. Ишо русшылап қоя! Ашап отырығыз әлі...

Шайдан кейін Рәзия-ханым қонақтарын Ғалиолланың магазиніне алып келді. Қазақ әйеліне не керек болатынын түгел ескерген саудагер «һеш бір магазинде жоқ» нәрселермен сауда етеді екен. Оюлаған сапиян етік, кебіс-мәсі, жібек шәлілер, барқыт қамзол, иіфәк көлмәкләр... бәрі де Қазаннан килгән... Татарша тігілген киімдер қазақы киімнің сы-

пайыланған, әдеміленген түрі. Ұлпан іркілместен үш пар кестелі етік сұрады.

— Аяғыңызға киіп көріңіз... отырыңыз...

Ұлпан аяғына киіп көрейін деп еді, шұлғауы ескі екені есіне түсті. Өз етігіне сыртынан салыстырды. Құдай-ау, өз етігі қандай бұзаубас еді! Қалай киіп жүрген?

— Дәл екен. Шұлғаулары болсын. Апа, мына бір кестелі мәстің кебісін аяғыңа өлшеші...

Ұлпан өзіне керектің бәрін үш-үштен алып жатыр. Бәрі жаздық киімдер. Бәрі де қымбат болу керек. «Шынардың бойы да өзіңдей» деді ғой деп ойлап қояды. Тек қос етек көйлек, жеңді қамзаулар, желеңдер жоқ екен. Өзге дүниені өзіне де, шешесіне де қос-қосынан қопарып алды.

— Мұнда киім тігетін адамдар бар шығар?

— Ник болмасқа! Хазір!

Қазақ адам денесін өлгеннен кейін ғана өлшейді. Ақыреті құрғырдың ақ селдір бөзі табыла бермейді де, азды жеткізем деп қымқыра өлшейді. Тігінші Шәкір келіп бойын өлшей бастағанда, Ұлпан қозғалған жоқ. Шешесі ішінен «құдай-ай, сақтай көр!» — деп зар қағып тұрды.

— Үштән міни?

— Үш-үштен. Қашан бітіресіз?

— Биш күн кирәк бола инді.

Ғалиолланың есеп-шоты дамылсыз тырс-тырс етеді.

— Көк бархыт қырық биш аршын... Малиновый илли дөрт. Қызыл бархыт отыз үш... Жамғысы боладур... тоқыз юз етміш тәңкә жігірма биш тиын. Жигірмә биш тиын долой, тоқуз юз етміш бир тәңкә...

Ғалиасқардың үйіне қайтып келген соң Рәзия-ханым Ұлпанға жаңа киімдерін моншаға түскеннен кейін киюді кеңес етті. Монша дегенді естігені болмаса көрген емесі-ті. Ұлпан шешесі мен бір әбиді ертіп моншаға кетті.

Монша деген қандай рақат еді. Жетім әбидің алақандары қандай жұмсақ еді! Сабындамаған, қолы бармаған жері жоқ. Сірке суымен шашын қалай жуып, тарап берді! Ертең де келіп түсемін. Арғы күні де келіп түсермін. Елге қайтқанша күнде келіп түсетін болармын! Ұлпан монша деген тағы бір түйіншекті көңіліне түйіп алды. Тоқтай тұр әлі...

Моншадан қайтып келе жатып, Ұлпан тарантаспен келіп тоқтаған Мүсіреп пен Ғалиасқарды көрді. Есік пен төрдей күрең ат көсіле жортып келіп тоқтады. Шоқтықты, жоталы-жонды, жаялы жылқы. Басын әсем шұлғып қояды.

Боліскей темірмен жақтауланған қорапты арба да жұтынып тұр. Жарасымды екен.

— Мүсіреп аға, арба алғансыз ба?

— Атымен, сайманымен қоса алдым. Ақмарал әдейі осыған жіберген.

— Атыңыз да, арбаңыз да әдемі екен.

— Көрімдік, ендеше!

— Құдай қолыма молырақ түсіргей-ақты! — Ұлпан қуана күлімдепі Мүсірепке екі қағаз ақша суырып берді. Мүсіреп қарамастан қалтасына салды да:

— Ақмаралға ұнар ма екен? — деп сұрады.

— Ұнағанда қандай!

Қаладан үйлеріне қайтқанда Ұлпан Мүсірептің тарантасына міпіп қайтты.. Пәуескесі магазиннен алған бұйымдарына толып та қалып еді. Оның үстіне қаланы кеңірек көргісі де келді.

Күрең ат еш нәрседен үрікпей-ығыспай, жүртқа бар сұлулығымен көрінгісі келгендей сылаң қағып келеді. Көшеден көшеге бұрылғанда төрт тағасы түгел күнге шағылысып қалады. Аяқтарын ұшынан басатындай.

— Ертең маған да осындай ат-арба алып беріңізші, Мүсіреп аға! Ат екеу босын.

— Жарайды. Арбаны көріп келесің, аттардың түсі қандай болсын?

— Өзіңізге ұнағаны маған да ұнайды.

Есеней бұларды: — Пай-пай, Түрікпен-ай! — деп қарсы алды:

— Қыс бойы аулаған қасқырларыңды сатып ат-арба алыпсың. Қатыныңды қалай асырайсың?

— Жақсы қатын байын өзі асырайды.

— Есеней, ертең мен де осындай ат-арба алатын болдым. Біздің аттар үркек екен,— деді Ұлпан.

— Шаптым десеңші!

— Шабылдың, Есеней, шабылдың!

— Ие, не бітіріп қайттың?

— Бәрін де бітірдім. Ақша да бітті. Бес күннен кейін үйге қайтамын. Оған дейін күнде қалаға барып моншаға түсемін. Сен де түсесің!..

Ұлпан айтқанын орындап, отауын, жүгін, сатып алған дүниелігін бір көш түйеге арттырып, қос қара көк жеккен тарантасқа шешесімен екеуі қатар отырып өз ауылына қайтып кетті...

Аттанарда жалғыз тапсырғаны ақ бота болды:

— Мүсіреп аға, Шынарға сәлем айтыңыз: мен келгенше ботаны тірі жанға көрсетпесін! — деді.

10

— Ал, жас келін, ауылға дейін жаяулап барасың... Келін болып сынықсыған түріңді де бір көрейінші сенің...

— Сол сынықсу дегенің менің қолымнан келер ме екен деп өзім де қорқып келем... тек сен қарамайтын бол маған, жарай ма?

— Жарайды.

Келінді қарсы алуға шыққан қыз-келіншектер тобына жақындаған соң Есеней Ұлпан мен шешесін пәуескеден түсірді де, өзі ауылына қарай жүріп кетті. Пәуескеден кейін, тарантаста келе жатқан Ұлпанның жақын жеңгелері де сол жерде түсіп қалды. Есенейдің салт келе жатқан жиырмаға тарта жолдастары да ауылға қарай тура тартты.

«Бұл жұртта есектің миындай ми болсайшы. Шымылдық алып шығыпты, түге... Есенейдің бәйбішесі өз үйіне өзі шымылдық бүркеніп келіп кіреді дей ме екен?»— деп ойлады Есеней.

Жасыл-көк шымылдықты екі бақанға керіп ұстап, исі Сибанның қыз-келіншегі Ұлпанның алдынан шығып еді. Шымылдық алдында қос қабат барқыт қамзолдың сыртынан көк жібек тысты пұшпақ ішік киген Айтолқын — Еменалының әйелі, бойы шарғылау, бөктеріншектілеу болған соң, бүгін жаулығын биігірек етіп салыпты. Екі жағындағы екі жас келіншек жазғытұрғы жылынған күннің райына қарай жеңіл киінген — оқалаған сәукеле, жеңсіз қамзол, қос етек көйлек. Үшеуі де қабырғаласып өте берген Есенейдің пәуескесіне беттерін бұрып бір тізелеп сәлем етті. Пәуеске, әрине, үн қатқан жоқ.

Шымылдық Ұлпанға қарай, Ұлпан шымылдыққа қарай қарама-қарсы баяу жүріп келіп тоқтады. Мынау жаулығы қақырайған Еменалының әйелі болар... Қандай кер-жалқау екен? Табақтай бетінен сорғалаған тер жаулықтың алқымын қап-қара қылып жібергені сонша, сақалы бар ма деп қалғандай екенсің. Е, мына қыпша бел, сұңғақ бойы, қызыл шырайлы торғылт келіншек Шынар болар. Аяғында кестелі етік... Ие, сол екен... күлімдеп, іші-баурыңа кіріп бара жатқан көз қарасы қандай әдемі еді! Ашаң да ашық жүзді, көз қиығының құйрығы аз ғана көтеріңкі... Сол жақ бетінде «бармақ баттысы» бар... Мүсіреп ағай сүйгенін тауып қосылған екен де.

Есеней ауылының жолы үлкен әйелі болып үйреніп қалған Айтолқын Ұлпанға да, Несібеліге де сыздана қарап амандасты:

— Денің сау ма, шырағым... құдағи, үй-іштерің аман ба?.. — дей салды. «Сіз» деуге аузы бара алар емес.

Шашу шашқанда да:

Келіннің аяғынан,
Қойшының таяғынан,
Жақсылық, жамандық,
Келіннің қабағынан,—

деп тағы бірдемесін ескертіп қалды.

Шашуға таласқан жас балалар бәрі де қарны қампиған, ши борбай, ірің көз, қотыр-шотыр екен. Есеней ауылында осынша арық-тұрақ бала болар деп ойламаған Ұлпан таң қалды. Мұнысы несі, бұл ел жұтқа ұшырап қалған ба?

Айтолқынның бәлденіп, баптанып болуына қарамай, Шынар Ұлпан тобына барып қосылып қалды. Құшақтаса кетердей үзіле қарап келіп еді, Ұлпан да сондай күйде екен.

— Сенбісің-ей, айналайын? — деді.

— Мен ғой...

— Айналайын-ай, қандай бауырмал едің! — деп Несібелі Шынардың бетінен сүйді.— Өмірің өссін, қарағым...

Ұлпан мен Шынар бірін бірі манадан танып, көздерімен сөйлесіп, көздерімен шақырысып тұрған. Несібелі де шырамытып қалған екен. Ұлпанға қарап:

— Мүсіреп ағаңның келіншегі Шынар ғой,— деді, өзінің тани кеткенін де аңғартып.

Айтолқын да Ұлпаннан көзін айыра алмай тұр. Қызық киіне береді екен-ау!.. Басына ақ жібек шаршыны шәлігe ұсатып жамыла салыпты да, үстінен сәукеле киіпті. Алқымы ашық... Мойным әдемі, еркектерге көрініп тұрсын дегені ме?.. Көтек!.. Қына сары жібек көйлекке қызыл жібектен бүрме жаға салыпты. Жетпей қалған ғой! Үстінде жапажалғыз қара-көк барқыт қамзол... Басқа несі бар дейсің, тәңірі. Бар болса киер еді ғой! Бір қос жылқы беріп алған сұлуымыз осы ма? Беті менің бетімнен ақ бола алмас. Үш ұл, екі қыз тапқаннан кейін көрерміз әлі. Әуелі сол бес баланы тауып көрсін!.. Ту сыртыңнан өтіп бара жатқан көзі қандай жаман еді! Жынды Мүсіреп несін мақтап жүрген!.. Аяғындағы кестелі етік қызыл-шұбар болмай, көк-шұбар болса қандай жарасымды болар еді. Аш-арықтың қызы Шынар да соның біреуін киіп алыпты. Кедейдің кербезінен сақта деген осы-ау!..

Айтолқынның қол сермеуіне орай екі жас әйел шымылдықты Ұлпанның алдына әкеліп ұстағалы оңтайланып келеді.

— Келін!— деді Ұлпан Айтолқынға,— келін, шымылдығыңызды әрі әкетіңізші! Мен өз ауылыма өзім шымылдық бүркеніп барғым келмейді.

Өзін үлкен бәйбішелер қатарында ұстап келген Айтолқынға Ұлпанның «келін» дегені Еменалының қамшысынан да қатты тиді. Еменалы оны қамшылап-қамшылап алатын.

— Не дейді?! «Ойбай-ай, көргенсізін-ай!»

— Елімнің жер-суын, бала-шағасын көре жүрейін де,— деді Ұлпан даусын аз ғана жұмсартып.— Әрі әкетіңіз.

— Е, мейлің ендеше... «жұрт сөксе, өзіңді сөгер!»

Қыз-келіншектер тобы қозғалып кетті. Бәрінің алдында Айтолқын жалғыз кетіп барады. Жұрт алдында абыройын төкпей, көш алдын бастап өтпекші.

Ұлпан мен Шынар ақырын-ақырын күле сөйлесіп қатар келе жатыр. Көздерімен, қолдарымен сөйлесіп келеді.

— Мүсіреп ағай мені ұзатып әкелуге келер деп едім...

— Егіннен қолы босамай, ағасын жіберді ғой.

— Егіннен?

— Иә... Бір жер сұлы егетіні бар екен де... Биыл бір жарты жер бидай да салды. Мен де егін салыстым.

— Бәсе, қолың жарылып кеткендей тиеді.

— Сенің алақаның да ақ мамықтай емес секілді.

— Менің ақ ботам қалай, бойын жинады ма?

— Ойбай, ойнақтай бастады.

— Ауылымыздың арасы жақын ба?

— Біз әлі қыстаудан көшкен жоқпыз. Сенің ботаң басыма бәле болды! Өзім келгенше тірі жанға көрсетпесін депсің ғой! Қораға тығып жанға көрсетпей отырмыз...

— Ой, көзіңнен айналайын!..

Енді екеуі алдарында кетіп бара жатқан Айтолқынды мазақтай бастады:

— Абысынымыздың өр көкіректігі-ай! — деді Ұлпан.

— Сендей басы-асау келінді басынан ноқталап алғысы келгені дұрыс та болар...

— Сен, немене, мені басы-асау деп естіп пе едің?

— Естіген емес, бірге туған — бірге өскендей білемін сені.

— Мүсіреп ағай мені әбден жамандаған екен ғой!

— Мүсіреп саған шаң жұқтыра ма екен!

— Әй, сен де мырзаңның атын атай беремісің?

— Өзі болмай ататтырып еді, енді үйреніп кетіппін.

Екі жас келіншек иіскесті, танысты, қалжыңдасты, білісті. Білісті де сеніст. Ұлпан ақырын ғана Шынардың санын шымшып алды. Екеуі ұмытылып бара жатқан Айтолқынға қайта көшті.

Қалың көк көделі жерлерде Айтолқынның шоңқайма етігі тайып кетіп, ұршығы бұлтың етіп қалып келеді. Шоңқайманың биік өкшелері кегжие-кегжие кейін қарай шалқайып кеткен екен.

— Аяғыңа кигенің шоңқайма етік. Тайып кетсе құлайсың шоңқаң етіп,— деген өлең бар ма еді!

— Бар ғой. Кейде тоңқаң етіп деп те айтады.

Екі жас келіншек мәз-мейрам болып іштерінен күлісіп алды. Неден екені белгісіз, екеуі де Айтолқынды көрген жерден жаратпай қалып еді.

— Тегі біздің абысын бір текті жердің қызы болар?

— Текті болғанда қандай! Хан тұқымы дейді.

— Бәсе!..— Ұлпан одан әрі қазбалаған жоқ. Бар білейін дегені сол-ақ екен.

Есенейдің өз ауылы айнадай жарқыраған екі көлдің ортасына, жазыққа қоныпты. Алты-жеті ақ үйдің ортасынан Ұлпан өз отауын да танып келеді.

— Сенің отауыңды тігісіп, жүгіңді жинасам деп өліп қала жаздадым... Ұнатпай жүрсең маған ұрсатын бол!— деді Шынар.

— Мақтанбай тұра тұр...

Ығы-жығы тігілген көп үйлі қараша ауыл екі көлден де бір бүйір, шетірек қала беріп еді, Ұлпан сол ауылдың жайын сұрады.

— Мыналарың кім?

— Олар сенің малшыларың, қойшыларың, сауыншыларың, отыншы, сушыларың, жылқышы, сиыршыларың...— деді Шынар. Әдейі шұбыртып айтты.

— Менің бе?

— Енді сенікі болат та...

Ұлпан үндеген жоқ. Ұлпанның өз ауылы да шыр бітпеген кедей болатын. Бірақ, әркімнің өзімдікі дейтін азғана малы бар, қоңыр төбел үйі бар, бірінің қолына бірі қарамай, әр қайсысы өз тіршілігімен отыратын. Мына қараша үйлер қайыршының баспанасы сияқты екен. Бір дуанның атақты биі — асқан байы Есенейдің малшылары осынша жұтаң болғанына Ұлпан таң қалды. Әлде Есенейі болғаннан болмағаны жақсы ма екен? Астапыралла, ойыма не түсіп кетті...

Астапыралла дегенімен Есенейдің байлығы мен қараша ауылдың кедейлігі Ұлпан көңіліне қосақтала түйіліп қалды.

Есеней үйінің айналасы қаз-қатар отырған адам екен. Алты ауыл Сибанның еркек-әйелі түгел жиналыпты. Айтолқын арқан бойы алдарақ келіп Есенейдің үйіне қарап сәлем етті.

— Сен, мен не істесем, соны істе!— деді Ұлпан Шынарға сыбырлап.

Ұлпан үлкендерге бұрылып бір тізелеп сәлем етті. Шынар да соны істеді. Ұяла-ұяла, бетін жаулығымен бүркемелеп сәлем етті.

— Көп жасаңдар... Құтты қадам тілейміз...

Бір жігіт үлкен үйдің киіз есігін ашқалы оңтайланып тұр екен. Айтолқын соған жақындап келіп:

— Аш!— деді.

— Өзім де ашайын деп тұрғаным жоқ па?

— Ашсаң, ашсайшы енді!

— Сен кейін тұр! Осы үйдің бәйбішесінен бұрын кірейін деп пе едің? Кейін тұр!— Жігіт Айтолқынды шынтағымен ысырыңқырап жіберді.

Ұлпан үйге сәлем етпей кіріп еді. Төр жақта Есенейге жақын төрт-бес ақсақал отыр екен, Ұлпан оларға да сәлем етпей, Есенейден аз-ақ төмен барып отырды. Манадан бері Ұлпан не істесе, соны істеген Шынар төрге шығуға іркіліп қалып еді, Ұлпан: «Бері кел!»— деді. Шынар амалсыз үлкен үйдің төріне шықты. Қызарып кетіпті, көзін көтермей, есікке қарай бір қырын отырып қалды. Шынардың қасына Несібелі бастаған құдағилар отырды.

— Мүсіреп Сибан емес, Түрікпен... Саған Сибанның төрі бәрі бос, Шынар,— деді Есеней қалжыңдап.— Сен тіпті мына шалдарға сәлем етпесең де болады.

Ең төрде отырған, күректей ақ сақалы күмістей жарқыраған, қарт адам:

— Ойнап айтсаң да олай деме, Есеней. Атаң Беспай үлкен келінін түрікпен жігітке жай берген жоқ та... ерлігі үшін берген. Мүсірептің өз әкесі Еламан да Сибанды қалмақтан қорғап жүріп қаза тапты. Еламанның моласындай таудай қара обаны қай Сибанның басына орнатып едік!— деп қарт күңіреніп кетті.

— Ойбай, қойдым, Бақа, қойдым.

Енді немді айтып Ұлпанның көңілін көтеріп отырам деп Есеней қысыла бастағанда, сәлем беріп Мүсіреп келді. Ұлпан да, Несібелі де Мүсірепке тұра келіп ізет көрсетіп аман-

дасты. Мүсіреп Несібеліге екі қолын бірдей созып амандасты да, Ұлпанды иығынан құшақтай тұрып маңдайынан сүйді.

— Құтты қадамың болсын, Ұлпанжан!..

— Мына Түрікпен қайтеді?— деп Есеней қызғанған болды.

— Онда сенің жұмысың болмасын! Жайыңа отыр!— деді Мүсіреп.

— Әй, ойыны жарасқан құрбы-замандастар-ай!— десіп шалдар да мәз болып қалды.

— Ал, жоғары шық.

— Жоқ, мен Несібелі құдағиымның қасына отырамын.

— Әй, сен, нағыз жындының өзісің... Ұлпанды қарындасым дейсің де, оның шешесін құдағи дейсің! Осыныңда шұнамдай қисын жоқ қой!

— Миың болса, ойла да тап!

— Түу, мынаған сөз өтпес!

Мүсіреп Несібелінің қасына отырып, Артекеңнің амандығын сұрастыра келіп:

— Қайран Артекем, келе алмаған екен,— деп тоқтады.

— Келе алмады, шырағым. Дені сау, Мүсіреп інім келіп кетсін деп көп сәлем айтты,— деді Несібелі.

— «Қайраң көл» басына барып қонған соң жайлауда тұспа-тұс боламыз. Сонда барып қайтамын.

— Шынар да барады,— деді Ұлпан.— Біз де барамыз.

Мүсіреп ауызына түсе кеткен бір ескі әнмен:

— Есенейдің басында алтын ноқта!..— деп азғана созып тұрған болды да, әнді көтеретін жеріне даусы жетпесін сезініп өзіне өзі:— ноқталандың, Мүсіреп, сен де тоқта...— деп салды.

Мүсіреп өлең шығара да білмейді. Өлең айта да білмейді, даусы жоқ. Бірақ, өзі серілеу адам болған соң әнші-өлеңшімен көп кездескен. Ән мен өлеңді ұғына тыңдайтын. Жадында көп нәрселерді жатқа ұстап қалған адам. Реті келіп қалған соң Есенейге сол жаттамаларының бірін айта салды.

— Уа, екеуіңнің басыңа да алтын ноқталарың жарасып тұр. Біреуің Артықбай батырдың қызы, біреуің Шақшақ бидің қызы болсаң, Сибанның маңдайына құдайдың өзі бере салғаны да, қолдарыңды қақпаспыз. Ноқталарыңның бауы берік, бәріңе де қайырлы, құтты болсын!— деп Бақберді қарт қолын жайып батасын берді.

— Ақсақал-ау, мұныңды Мүсірепке арнап айтсаң бір жөн еді, мені қоса ноқталап бердің ғой!— деді Есеней.

— Алдымен сені ноқталау керек, Есеней! Мүсіреп бір баланың маңдайынан шертіпті деп естіген емен.

— Ендеше, оны неге ноқтала дедің?

— Е, тәңірі деген, келінге көңілім толып кетті де, бірде болмаса бірде қабағын шытып жүрмесін дегенім де...

Қарт адам Есеней мен Мүсірепке әлденелерді қалжыңына қоса тұспалдап айтып болған соң орнынан тұра берді.

Ұлпан да орнынан тұрып кереге бастарына көзін қыдырта қарап еді, қаз-қатар ілінген ішіктер тұр, шапандар тұр екен... Ұлпан бір қымбат зерен шапанды алып шалдың иығына жапты.

— Айтқаныңыз келсін, ата...

Шалдар кеткен соң Ұлпан орнына отыра беріп Шынардан:

— Ей, сен Шақшақ бидің қызы ма едің?— деп сұрады ақырын ғана.

— Жоқ-е, тәңірі... кейін білерсің, айтармын.

— Құдағи, той өткен соң, басқа ешкімнің үйіне бармай тұрып әуелі біздің үйге келерсіз. Мына кісі,— деп Шынарға бір қарап қойды да,— осылай қадағалап шақыр деп тапсырып қойды маған,— деді Мүсіреп.— Ұлпанды өзім шақырамын деген...

— Шақырды, шақырды,— деді Ұлпан.— Тек мен әлі Есенейге айтуға үлгірмей жатырмын.

— Е, сені шақырса болды ғой. Мен де қалмаспын,— деді Есеней Ұлпанға еркелете қарап.

Қымыз манадан ішіліп жатқан. Енді дастарқан жайылып самауыр келе жатыр. Ұлпанға таныс Тобыл базарынан өзі алған алтындатқан шыны аяқтар, шай қасықтар, өрікмейіз, қант салған сауыттар. Тобыл жағасына бір тігіліп қайтқан Ұлпанның отауында қызмет еткен жігіттер...

— Мен бір күн тыныш отыра тұрайын да, шайды сен құй!— деді Ұлпан Шынарға.

— Құдағилар, төрге шығыңыздар. Енді бұл үйге кім келсе де қозғалмаңыздар,— деп Мүсіреп құдағиларды төрге алып барып отырғызды да, Есенейге:

— Сен ғой, өз үйіңде де Есенейсің! Күйеу дегеннің әдеп-ибасынан хабарың жоқ,— деп тоқтады.

— Құдай соққан-ау, маған не қыл дейсің? Бұл кісілер келгенде төрде әлгі ақсақалдар отырды ғой. Ұлпан-ау, осы екеуіңнің араңда бірдемелерің бар ма өзі, мынаны неге басыма секіртіп қойдың?

— Бар...— деді Ұлпан әдейі кідіріс жасап, күлімдей

қарап: — бар... мен қарындасымын, Мүсіреп жан деген жалғыз ағайым!

— Енді түсіндің бе? Ұмытпа! — деп Мүсіреп Есеней мен Несібелінің арасынан келіп отырды.— Мен Артекеңнің орнына сыйлайтын адамыңмын.

— Қайнағаға жарыған екеміз!..— деп Есеней қарқылдап күлді.

— Өз обалың өзіңе! Әуелі көрмей, білмей соқтығып па едің!

— Қол көтердім, қойдым, ойбай... қойдым Есеней болуды.

— Жоқ, жоқ... сен тағыңнан тым ерте түспей отыра тұр, Есеней,— деді Ұлпан еркелей сөйлеп.— Той өткенше сен Есеней, тойдан кейін мен-ақ болайын... Керегінде қайырып беріп отырармын.

— Шынаржан, естіп отырмысың, мына екеуінің түтіні қосылып барады! Бір күні сақалымнан жасым шұбырып «Ұлпан сабап тастады» деп жылап келсем, үйіңе кіргізбей жүрме, айналайын. Сенен басқа арыз айтып, арқа сүйерім қалған жоқ,— деді Есеней.

Ұлпанмен сыбыр-сыңқылы жараса қалған жас келін елеусіз қалмасын дегені еді. Әйелдер Есенейге ырза көңіл білдіре күлісіп алды.

Есеней би алды тар, қатал адам, бет-аузы жолбарыс сияқты қара шұбар, күле білмейтін ызғарлы адам дегенді Шынар өз елінде де талай естіген. Ұры-қары түнде жатар алдында «А, құдай, Есенейдің қолына түсіре көрме!» деп дұға қылады екен деген аңыз да құлағында болатын. Сондықтан ол манадан бері Есенейдің бетіне қарай алмай отырған. Жаңағы қалжыңдардан, әсіресе, Есенейдің өзіне айтқан қалжыңынан есін тез жинап алды. Бірақ, жауап қайыра алған жоқ. Жымиып күлімсіреді де қойды.

Есеней оған тағы соқтықты:

— Шынаржан, неге үндемедің? Мына Түрікпен сені де ығыстырып алған ба? Арызымды аяқсыз қалдырамысың? — деді.

Шынар Есенейдің бетіне бұл жолы тура қарады. Даусы жұмсақ шығатын, екі сөзінің бірі қалжың адамның түсі онша суық болмас деп еді. Қара шұбар адам жауап күтіп жымиып отыр екен.

— Арызыңыз аяқсыз қалмас... Жұмысыңыздың жайжапсарын тағы бірде өзіңіз келіп айтарсыз,— деді.— Екеуінің біріне болмаса біріне шамамыз келер...

— Түрікпен серім, сенің жайың да көрініп қалды! Бет алысың дұрыс, шырағым!..— деп Есеней мәз болып қалды.

Қазақ қауымы шай үстінде ғана жайласып-жадырасып сөйлесе алады. Ет келгенде табаққа құныға қарап, жабыла қол салады да, сөзге ауыз да босамайды, сөз құлаққа да кірмейді. Туа үйреніскен кең даласындай кең жайылған шай дастарқаны айналасында әзіл-қалжың, сыр алысу — сынасу, алыстау-жақындау сияқты тіршілік ауыс-түйістің бәрі де өзінің әдепті жүйесін тауып сыпайы сөйленіп отырады.

Ұлпан жаңа ғана келіп таныса бастаған елінің мұндай әдептілігіне ырза болып отырса да, басқа бірдемеге таң қалып отыр. Есенейдің айналасында алты ауыл Сибаннан бір естияр адам жоқ. Манағы кеткен төрт-бес шалдан кейін Есенейдің өзімен теңдес ағайыны ретінде Мүсірептен басқа бір адам бой көрсеткен жоқ. Керейдің әр руларынан тойын басқаруға Есенейдің өзі тағайындаған қырық жігітінің біразы бір рет келіп тойды қалай өткізетіндерін айтып, бір-бір аяқ қымыз ішіп кетті. Анда-санда Еменалының айғайы бір шығып қалады. Ол ылғи әлдекімдерге ұрсып, аузымұрнын боқтап жүреді. Елді Есенейден бездіріп, көк желке қылып болған бір жағынан сол Еменалы болар-ау... Қалайда бұл елдің ырысы емес шығар.

Тілеміс бір рет келіп:

— Қожабай басына үш жүз үй тігілді. Бес болыс Керей-Уақтың ұзын ырғасы түгел... Үйлердің көбі солардікі... Сойыстық мал, қымыз-қымыран арыл-тегіл келіп жатыр,— деді де, ол да шығып кетті.

Бұған қарағанда да Сибанның өзі Есенейге енжарлау ма, қалай. Кейде шетке қадыры бар адамдардың өз еліне қадырсызы болады. Ондай адамдар ағайын-туғандарын ығыстыра ұстап, елемей ұстап, атағымен, атымен иықтап жүреді де, түптеп келгенде жалғыз қалады. Есеней осыған ұшырап бара жатқандай екен. Ұлпан мұны да бір түйіп қойды.

Есеней үлкен адам. Үлкен адамның тізесі қатты батады. Кейін оның өкініші де үлкен болмақ. Ұлпан көңіліне осындай қобалжу кіре бастады.

Ауыл толы адам. Ет пен қымыз мол болар. Бірақ, қуаныш үстінде ақжарқын күлісіп, киіз үйді кере қарқылдасқан дауыстар да естілмейді. Әлі бір адам ән салған жоқ.

— Той тарағанша үш күн осында боламыз ғой. Бүгін

үйімізге қайтып, ертең біржола келейік. Ұлпанжан, лұқсат болса,— деді Мүсіреп.

— Жарайды, Мүсіреп аға. Той тарағанша апам бәріңіз менің отауымда боларсыз,— деді Ұлпан.

Мүсіреп пен Шынар да ауылына қайтып кетті.

11

— Әлгі Шақшақ бидің қызы әлі тұрған жоқ па? — деп сырттан Мүсірептің ағасы Әсіреп айғай салды.

— Тұрғамын, ағеке, тұрғамын...

Көйлек жеңдері қарына дейін түрулі, саусақтарында жабысқан қамыр, Шынар киіз үйден жүгіре шығып, қайынағасына күлімдей қарады.

Әсіреп екі үйдің үш-төрт жылқысын айдап әкелген екен.

— Құлындарыңды байлап ал! — деді.

Шынар құлындарына қарай ұмтылып еді.

— Жалқауың қайда? — деп қайта тоқтатты Әсіреп.

— Апам екеуі отын әкелуге кетті.

— Немене, жалғыз өзі әкеле алмай ма?

— Апам шоғырмақ теріп әкелем деп кетті.

— Таң атпай нан илеп жатыр екенсің ғой. Қонақтарың бүгін келетін бе еді?

— Бүгін, ағеке.

— Жарайды, жүре бер үйіңе.

Әсіреп қызық адам. Інісі мен келініне ұрса жүріп қалжыңдасады, ұрысқан бола жүріп еркелетеді. Жақсы көреді. Әсіресе, Шынармен қалжыңдасып қалса, көңілі көтеріліп, өзі мәз болады. Мүсірепке «өзі тауып әперген» келінінің жасық болмай, ашық болғанына, қабақ шытпай күлімдеп жүретініне қуанады.

— Еріне білмейді. Жұмысқа дегенде ерттеулі аттай әзір тұрады. Үсті-басына шаң жұқпайды,— деп сыртынан да мақтап отырады.

Былтырғы күз еді... Сібірдің суық қара жаңбыры сабалап тұрған. Қорғасындай қоңыр бұлттар дүниені бар салмағымен басып, орнынан қозғалмай қойғалы үш күн.

Әсіреп мал қоралап жүр еді, есік алдына мойны сорайған ақ нар келіп тұрып қалғанын көрді. Түйені жаяу жетелеп алған, басында еркек бөркі, бұтында еркек шалбары болғанымен бой жетіп қалған қызға ұқсайды екен — үш талдап өрген бұрымынан жаңбыр суы сорғалап тұр. Аяғын-

дағы қолдан илеген қайыс етік суға малшынып, екі ұрты бұлтиып кетіпті. Түйенің үстінде ескі-ұсқыға оранып отырған мосқал әйел қыздың шешесі болу керек.

— Отағасы-ай, жаурап келеміз. Үйіңе кіргізбесең де қораңа түнеп шығуға лұқсатың болар ма екен? — деді қыздың шешесі.

Қыр елдерінің жоқ-жітігі казак-орыс қалаларына қарай шұбыра бастағалы екі жетідей болып қалып еді. Кейбіреулері Әсірептің «орыс үйіне» қонып та кеткен. Мынау екі бейшара сол шұбырындының соңы болу керек.

— Осы қара жаңбырда қай құдаңа кетіп бара жатырсың, үйіңде отырмай!

— Құда бізде қайдан болсын! Орыс арасында нан тауып жеп жанымыз қала ма деп қаңғырып келе жатқанымыз да...

— Орыс қалаларынан еркекке жұмыс табылады. Сен, немене, бір күні аштан өлейін деп кетіп барасың ба?

— Іе-міс тігіп күн көреміз бе дегеніміз ғой. Ұрса бермей айтарыңды айтшы, шырағым.

— Жарайды. Сайрай бермей түс енді түйеңнен.

Қыз түйесін тұрған жеріне шөктіргісі келіп ноқта сабағын бір-екі басып қалып «шөк!» деп еді, түйесі сызға шөге қоймады. Ауылды басына көтеріп бақырып қалды.

— Өйтпе, шырағым...— Әсіреп түйені өзі жетелеп алып, шарбағы бар екен, соған әкеліп шөп-шаламның үстіне шөктірді. Түйе біресе алдына қарай, біресе кейін қарай итеңдеп барып шөкті әйтеуір. Қыз шешесі түйеден түсті.

— Үйге барыңдар... Киімдеріңді кептіріп, жылыныңдар.

Әсіреп екі үйдің малын жалғыз қоралап болған кезде Есеней ауылына кеткен Мүсіреп те қайтып келді. Екі сары ала иті әлі ат үстінде тұрған Мүсірептің екі жағынан келіп тізесіне асылды. Еркелесіп, желкеміздеп бір сипашы деп қыңсыласып қояды. Мүсіреп екі итін екі сипап еді, болды. Иттері ордаңдай жүгіріп қораға кіріп кетті.

— Неге шақыртыпты? — деді Әсіреп інісіне жақындап келіп,— жай ма?

— Қысқа қарай жылқыны орналастырып қайтайық. Қар түскен соң қасқыр қуармыз, аң аулармыз... Біраз күн жолдас бол деді.

— Баратын болдың ба?

— Көңілі жарым... жалғызсырап жүрген адам ғой... Жарайды дедім.

— Мына Құлан-тұяғыңның еті оязып кетіпті. Жиреніңді мініп кет!

Бұл былтырғы «Қаршығалы» шұбарына барып тірелетін сапардың алдындағы кеш еді. Келе жатқан қыстың ауыр боларын сезініп, Есеней жылқыларын жайлы жерге орналастыруға өзі аттанғалы жатқан. Мүсірепті сол сапарына шақырыпты.

Мүсіреп аңырап тұрған суық жер үйіне кірді. Қазандық аузы әлі опырайып жатыр. Күйдірмеген саз кірпіштен қаланған пештің мойны сөгіле келе, жарыла келе есік жаққа қарай құлағалы тұр. Төр бөлме дегені мүздап тұр. Таңертең жинамай кеткен төсегі сол күйінде жатыр. Ортан қазықта ілулі тұрған бестік шамын жағып еді, үйдің бұрыш-бұрышынан жылт-жылт еткен өрмекшінің өрмегі көзіне түсті. Көптен сүртілмеген шамы қара-көлеңке жансa да, үй ішінің салақсып кеткенін жасыра алмай тұр. Жеңіп алған қырсыздықпен күресейін деген ой келген де жоқ. Суға малшынған киімдерін анда-мында іле тастап аузы ашық тұрған үлкен қара сандықтан құрғақ киімдерін алып киді. Су болған киімдері өзі оралып келгенше сол күйінде тұра береді, әрине. «Үй болған соң бір қатын керек екен-ау»...— деп ойлады да қойды.

Қысқа қарай ең керегің қазандық қой! Ол иттің аузы неге опырайып қалған? Жазды күні төбеден тамшы аққан ба? Үйдің қабырғаларын бір сылатып алу да керек еді. Әсірептің қолы тимей жүр-ау, сірә... Оқасы жоқ, мен қайтып келгенше бәрін де түзетіп қояды ғой... Көрпе-жастықтар да кірлеген болар... Үй болған соң бір қатын керек-ақ екен!..

Үй-ішілік ұсақ жұмыстарға Мүсірептің қыры жоқ адам. Оның опырып-жапырып жұмыс істейтін екі кезеңі бар. Таң атпай бастайды, түнделетіп тоқтайды. Бұл кезде ол екі адым жердегі үйіне де қайтпайды, жұмыс басында қонады. Ол кезеңдері — он күн жазғытұрым, жиырма күн жаз аяғында. Айналасы бір ай...

Егін салуға, шөп шабуға келгенде мұнымен ешкім теңдесе алмайды! Екі үйдің егінін салатын да сол, шөбін шабатын да сол. Әсіреп ке соқаны да ұстатпайды, бел-орақты да ұстатпайды. Маусымы аяқталды, Мүсіреп жұмыс маңайына жоламайды. Оның қайда жүргенін аттары мен иттері ғана біледі.

Жазғытұрым Әсіреп ке бір десе бидай егіп берді, өзіне бір десе сұлы салды. Жаз аяғында екі үйдің малына екі

қысқа жететін шөп шапты. Егінді де шауып берді. Сонымен оның маусымы аяқталды. Егін мен шөпті жинап алғанда маңына да барған жоқ. Оның бәрі Әсірептің мойнында... Әсіреп бидайын соғып, қаптап-қамбалап алады. Мүсіреп сұлысын көктеу кезінде шауып тастайды да, соқтырмай, көкала сабағымен бірге үйдіреді. Бұ да шөп қой, ат жақсы көретін бидайық...

Өз үйінде бір қасық суы жоқ Мүсіреп іңірде ағасының үйіне келді. Мырза жеңгем деп мақтай кірсе, Жаниша жеңгесі баптап тұрып құймақ құйып, шай береді. Арғын-Қыпшақ, Керей-Уақтан Жанишаның шайындай шай ішіп көргенім жоқ десе, жеңгесі оның ойнап мақтайтынын біле тұра мақтанып, бейілденіп кетеді.

Мүсіреп ағасының ауыз үйіне кіріп келгенде қазандық отына аяқтарын қыздырып, шалбарының балақтарын кептіріп отырған қызды көрді. Бойы жылынып, қалғып кетіп отыр екен. Аяқтары қандай әдемі еді! Өкшелі де үсітті, белтірлігі қиылып тұр. Ат үстінде өскен қазақ баласында сирек кездесетін аяқтар... Есік ыңыранып жабылғанда қыз оянып кетті де, аяқтарын тез жинап алып, бетін ар жағына қарай бұрып әкетті. Бәрібір, Мүсіреп оның бет-аузын түгел шалып қалды. Азырақ келтелеу келген қыр мұрын... Көз қиығының құйрығы аз ғана көтеріңкі, қызыл шырайлы торғылт түсті қыз екен. Әттең-ай, тез жасырынып кетті...

— Жоғарылат, Мырзажігіт! — деп Жаниша жеңгесі тұра келіп қарсы алды.

Шай ішіліп болған. Дастарқан шетінде, есікке таман мосқалдау бір бөтен әйел отыр. «Ана қыздың шешесі болар».

— Қонақтарың бар екен ғой...

— Қырыққа келгенше бір шүйкебас ала алмай жүрген сен емеспіз ғой біз!.. Күнде қонағымыз болып тұрады.

— Ағамыз бар... алып беретін шығар біреуді.

— Мен саған кімнің қызын айттырмадым! Біріне жоламадың ғой.

— Сен әкесін айттырып келесің. Мен қызын айттыр деймін.— Ағасы мен інісі азырақ қалжыңмен шайқасып алды да, жеңбей-жеңілмей тоқырағандай болды.

— Мырзажігіт, шай қояйын ба, сорпа-суымыз пісіп тұр еді, соған қараймысың?

— Шайды сорпа-суыңнан кейін де ішуге болады ғой.

— Шіренуін көрдің бе!

— Е, қойшы сен, өтірік ұрыспай... Мына кісі шын екен

деп қалар...— Жаниша самауыр, дастарқанын жинап әкете бастады.

— Сен-әй, биыл неше арба сұлы үйдіріп алдың маған, білесің бе? — деді Әсіреп.

— Он арба шамасы болар.

— Атаңның басы!.. Он бес арба үйіп бердім!

— Сіздің үйдің арбасы деген не тәңірі... Қара құстың ұясындай ғана...

— Қап мынаның ыза қылуын-ай! Отыз арба шөп үйіп бердім. Сұлыңнан артық. Екі жылыңа жетеді.

— Онда биыл шөпті көп шапқан екенсің ғой!

— Мұрныңды бұзып жіберейін бе осы! Иілмей-бүгілмей түрекеліп тұрып бел орақты сілтей бергенін бұлдауын қарашы! Бәлем, ендігі жылы болсын!...

Табақ толы тарының үстіне шоқита қойған аз ғана еті бар кешкі тамақ келді. Жаниша ауыз үйдегі қызды да тамаққа шақырып еді, ол келмеді. Бой жетіп қалған қазақ қызы төр үйге жалаң аяқ қайдан келсін. Жаниша оған тамақты ауыз үйге апарып берді.

Қыз шешесі қасығын етке қарай бір жақындатпай қойды. Қасығы тарыға да жұқалап қана батады. Қанша ашығып келе жатса да сұғанақтанбай, тартынып отыр.

— Қонақ жеңгем, же! Қасығыңды батыра сал! Бұл үйде сен ұялатын кісі жоқ. Мынау менің інім, ана қатынның еркесі. Егін салып, шөп шабудан басқа қара гүрешке тұратын өнері жоқ. Қасығыңды батыра сал,— деп қояды Әсіреп, аз ғана етті солай қарай ысыра беріп.

— Атың кім өзіңнің?

— Науша...

— Байыңның аты кім?

— Шақшақ еді.

— Ойбай-ау, Шақшақ би өлген соң қатындары тарап кетіпті дейтін еді, соның біреуімісің?

— Жоқ-е, құдай... Ол етік тігіп, мен іс тігіп, бірін біріне жалғап-жамап күн көретін күйіміз бар еді. Ол кісі қайтыс болғалы үш жыл...

— Ар жағын айтпай-ақ қой. Ағайыны бар кісі өзі де түсінеді. Ал, жеп отыр. Етке тіпті қол тигізген жоқсың.

— Тәңірі жарылғасын, жаным. Осындай жайласып отырып, жылы тамақ жерміз-ау деп кім ойлаған... Бір қалың ағаштың ішінде түйемізді ықтай отырып аман қалсақ болар еді деп келе жатқамын. Бір аш-арық түйемізді жетелеп жүре берсе, біз оған не қылар едік?

— Же, же! Құдай бұйырса ертең Кпитанға, арғы күні Болатнайға да жетіп қаларсыңдар... Ағайындарың да кездесер... Же, же, тойып алыңдар тарыға, балаң да ұялмасын. Тары деген еттен де кенеулі тамақ. Байдың малы қымбат, кедейдің жаны қымбат, тойып алыңдар.

Ертеңіне таңертең Мүсіреп көлден аттарын суарып қайтып келе жатыр еді, түйесін жетелеген қыз да Әсіреп үйінің алдынан жөнеле берді. Күн әлі төге жауып тұр. Қыз Мүсірепті көрді де, тұра қалды. Еркек алдынан өтпейтін салты бар екен. Ұйқысы қанып тыныққан қыз ажарлы-ақ екен. Көзін бір жалт еткізіп қалып, одан кейін қарамай қойса да, Мүсіреп одан артықты тілеместей еді.

— Азап көрсеңдер де, аман жетіңдер,— деді Мүсіреп. Қыздың көз қиығына қарай тұрып, қызға арнай айтты.

Қыздың шешесімен де жылы қоштасып: — Күн толастамады-ау...— деп жанашырлық білдірді.

Отқа кептіргеннен кейін қыздың бір етігі ауызын аша бастапты. Өзі қазір аттанып кетпейтін болса, екі панасызды өз үйіне шақырғандай еді.

Мүсіреп аттарын қораға кіргізді. Ақ түйе ұзай берді. Мүсіреп қорадан қайта шықты. Аттарының жүгенін сыпырып алып сұлы маясына қарай жібере салған болу керек, тым тез шықты. Алыстап бара жатқан ақ түйеге қарады. Ұзап барады, ұзап барады. Орай-орай соққан төкпе жаңбыр ақ түйені көк жібек шымылдықпен орап алғандай екен. Қыздың етігі ғой суға шылқылдап толып болды. Мойнынан сорғалаған су қойнына құйылып барады. Неткен сорлы бала еді!

Өзі бойшаң екен. Байлық жараспайтын адамдар болатыны сияқты, сәндік жараспайтын, сұлулық жараспайтын қыздар да болады. Мына қызға не кигізсең де жараса кетер еді... Құмға шыққан құба тал, қандай есуас сындырып әкетер екен...

Мүсірептің қайда қарап тұрғанын Әсіреп терезеден көріп тұр еді. Неге қарап тұрғанын да сезініп тұр.

— Әй қатын, ананы қара!..— деп Жанишаны қасына шақырды.— Құдай берді, ана қайыңның әукесі салбырап құлап тұр! Өзін шайға шақыршы.

Жаниша есіктен ғана бойын көрсетіп, Мүсірепті шақырды:

— Мырзажігіт-ау, неменеге сонша қадала қарап тұрсың? Жүр, шайға кел.

Мүсіреп келген соң ағасы ақырын-ақырын қағыта бастады.

— Ел аралап, жұрт аралап жүргенде бір қыз көңіліңе қонбай-ақ қойды ма сенің?

— Мен қыз іздеппін бе?

— Өзі іздеп келер деп жүрмісің? Не болмаса, құдай өзі айдап әкелер деймісің?

Ағасының сөзді қалай қарай бұрғалы келе жатқанын сезініп, Мүсіреп сол ыңғайға қарай ойыса берді.

— Ойдағыңды құдай өзі айдап әкелсе, кім қарсы болады дейсің.

— Жаңа кеткен түйелі қыз қалай көрінді?

— Өзіңе қалай көрінді?

— Бір аяғы ақсақ, бір көзі соқыр ма деп қалдым... Әйтпесе әп-әдемі бала...

— Маған да солай көрінді.

— Оттама енді! Қыздың патшасы! Аласың осы қызды!

— Қалай аламын?

— Ол менің жұмысым.

— Мейлің...

— Манадан әукесі салбырап, көзін алмай қарап тұрып, енді бәлденуін қарашы мұның! Қырықтан асқанша қыз таңдап, аяғында бір салпы етекке кездесейін деп жүрмісің? Сен өз бетіңмен қатын ала алмайсың, мен болмасам.

— Мейлің дедім ғой.

— Айрылатын бала емес!.. Апалап іші-бауырыңа кіріп барады. — деп Жаниша да өз қостауын айтып қалды.

— Сен аттана бер өзің. Есенейді өкпелетіп алма. Жалғыз өскен емендей сорайып жалғыз қалды ғой сорлы! — деді Әсіреп.

Мүсіреп аттанып кеткен соң, Әсіреп те атын ерттей бастап еді. Үш шақырым жібермей ақ түйені қуып жетті.

— Науша жеңгем, түйеңді кейін бұрып, біздің үйге тағы бір қонып кетсең қайтеді? — деді салған жерден.

Қыз шешесі қорқып кетті. Осы бір кедір-бұдыр сөйлейтін адам ақ нарға қызығып жүр ме деп қалып еді. Түнде өзі «Бір аш-арық түйемізді жетелеп жүре берсе» дегені де есіне түсті. Құдайы құрғыр-ай, қайдағы бір жаман сөз аузыма қалай түсіп кетіп еді!..

— Қызыққаның жалғыз нарым болса, өзімді домалатып таста да, әкете бер, — деді.

Шешесінің сөзіне қызы күліп жіберді.

— Әй, сен кемпір, неден шошына қалдың өзің?

— Көлденеңнен көлденең жабыса кеткен соң қайдан білейін! — Қызы тағы мырс етті.

— Аузыңа құдай салып тұрған шығар, мен саған құдай алдында айрылмастай болып жабысам. Қаңғырып өлесің, кейін қайт! Құдағиым боласың!

— Мына кісі не дейді? Шынар-ау, естіп тұрмысың? — Қызы үндеген жоқ, үндемесе де ішіне бір елең кіре бастады.

— Түнде көрген кербез жігітің Мүсіреп, менің інім болады.

— Оны естідім ғой.

— Қырыққа келгенше қыз таңдап, үйленбей келіп еді. Соған сенің балаңды айттыра келдім.

Содан соң Әсіреп атынан түсе қалып түйесінің алқымында ықтап тұрған Шынардың қасына келді. Иығынан құшақтап алды.

— Айналайын, ботам, атың кім еді, Шынар ма? Мен бір салдырлаған аққөңіл адаммын. Өз баламдай жақсы көріп қалдым сені. Әкеңнің орнына әке болам. Мүсіреп жігіттің сырбазы. Қор болмайсың, қарағым. Бұр түйеңнің басын! — деп түйені өзі бұрып, өзі жетелеп алды.— Ана атқа міне ғой, айналайын.

Шынар қарсыласқан да жоқ, атқа да мінбеді. Ойына бір өзі де түсініп үлгірмеген әдеп-иба түсе қалғандай еді. Әсіреп ере жаяу жүре берді.

Табиғаты жалпы нәзік келетін қыз бала Әсірептен именіңкіреп, кейінірек жүріп келеді. Таңдануы да бар, қуануы да бар. Оның әлі біреуі жеңіп жүзіне шыға қойған жоқ. Ішіне су толып қорқылдай берген етігінен ұялып келе жатқандай еді.

Әсіреп біресе шешесіне, біресе қызына қарап қойып, ауыз жаппай сөйлеп келеді. Шынардың басына орнатпаған жұмағы жоқ. Ақ отау да тігіп берді. Ақтылы қой, алалы жылқыны да алдына салды.

— Шынар-ау, осының бәріне иланып келемісің? — деп қояды шешесі. Шынар оған не десін. Күлімдей қарайды да үндемейді, тыңдай береді.

Ауылға жеткен соң Әсіреп Шынар мен шешесін тура Мүсірептің жер үйіне әкеліп кіргізді.

— Осы сендердің үйің! Су киімдеріңді шешіп, түйенің қомында құрғақ бірдемелерің болса киіп алыңдар. Бәрекелді... батырдың өз киімдері де су күйінде қала барыпты. Төсегіне қараңдар!.. Жинамай кетіпті. Пешінің мойнына қара,

құлайын деп тұр... қазандығы да құлап жатқан шығар-ау... айтам ғой...

Әйелдер төр үйге барды да, шешінбестен сілейіп тұрып қалды. Әсірептің жаңағы айтқандарында көңіл көтерерлік тұк жоқ, әрине.

— Қорықпа, құдағи! — деді Әсіреп.— Кешке дейін бәрін де өзім істеп берем. Оған дейін біздің үйде бола тұрасыңдар... Қатын шай қойып жатқан шығар, кешікпей келіңдер.

Әсіреп кетіп қалды. Шынар мен шешесі әлі селтиіп тұр.

— Шынар-ау, не болғанымыз? Ойыны ма, шыны ма?

— Шыны болмағанда, сенен ұялып өтірік айта ма, қорқып өтірік айта ма?

— Қисыны келмей тұрған жоқ па, өзі? Айдалада ұстап алды да құдағиым боласың деді. Мұндайды кім көрген...

— Іштеңе етпес, апа... Жаман кісілер емес секілді ғой.

— Мен кәдуілгі құдағи болып қалдым ба бұларға? — Шеше байғұс қызына «өзің ризамысың?» демей осылай тұспалдап сұрағаны еді. Шынар онысына түсіне қалды да:

— Болып қалдың-ау деймін... Түйенің үстінде нең бар еді, үйге алып келші,— деді.

Шынардың қуанышы жалғыз қалған соң ғана сыртына тепті. Әуелі су етіктерін шешіп, ауыз үйге лақтырып жіберді. Су болған сыртқы киімдерін де солай қарай лақтырып жатыр. Бөрікті лақтырып жіберіп шашын тарқатып, үй өзінікі — несіне ұялады, түгел жалаңаш қалды. Аяқтары сусорды ақжем болып бозарып кетіпті. Шалбар мен іш киімнің ышқыры беліне батып қызартып жіберіпті. Түнде өзі қасып алған ба, немене, бір жерінен қан білінеді. Шынар ілулі қалған бет орамалмен сүртіне бастады. Білектері, аяқ-сан еттері жұмыр, бұрын бір байқағанынан гөрі әлуетті де сымбатты сезіледі. Қазақ қызы денесін сылап-сылатып көрген емес. Бірақ, шын сымбатты, шын балғын денеге қызығатын, қуанатын да сияқты. Шынар өз денесіне солай қарап қалды.

Есік ашылғаны естілді. Шынар жалаңаш бойы жиналмай қалған Мүсірептің көрпесінің астына кіріп кетті. Келген шешесі екен. Енді оның тұрғысы да келер емес. Бойы жылына бастады. Жас дене керіліп-созылуды тілей ме, қалай? Жылына түскісі келеді. Иісі қандай екен деп көрпе-жастықты иіскеледі. Аз ғана қалампыр иісі келеді. Салақ болар, киімдерін әр жерге қалай болса, солай іліп кетіпті. Суық сүйегімнен өтіп болып еді, жер үйі болғаны қандай жақ-

сы болды! Пешін түзеп берсе, тоңбаймыз ғой. Аты Мүсіреп, ә? Құдай-ай, Мүсіребім қашан қайтып келер екен?.. Мүсіребім деп жатырмын ба, ей? Ұят-ай, ұят-ай! Мынау қара сандықтың ішінде не бар екен? Үстінде үш көрпе, төрт жастық тұр. Қатыны жоқ үйге де қонақ келетін болғаны ма? Апам бір жастық жастанып, көрпе жамылып ұйықтасыншы.

Екі басты қоржын, бір кішірек қапшық, бір қол сандық, тағы бір түйіншектерін көтеріп, Шынардың шешесі Науша қайтып келді.

— Біреудің төсегіне жатып алғаның не, Шынар? — дей кірді.

— Неге біреудікі болсын...— деді Шынар.— Нең бар еді, апа? Құрғақ па екен.

— Түнде үйге кіргізгемін. Құрғақ шығар. Мә, кебіс-мәсің... Камзол-көйлектерің уқаланып қалған шығар. Бөркіңді бөгіребасқа айналдырып салып ем, үкісі ғана ұйысып қалыпты.

Ана байғұс қашан да ана ғой, қызының бірсыдырғы киімін сақтаған екен. Бөріктің тысы мен жалғыз жеңсіз камзолдан басқа барқыты болмаса да, бәрі де қынамалап-қыстырып әдемі тігілген. Өз қолы бас білетін байғұс шеше арзанды қымбаттай ажарлай біліпті.

Киініп болған соң — қыздың көркі шүберек, Шынардың бойы өсіп, белі қыналып, көзі жарқырап кетті. Шешесі де онша мосқал емес екен. Өз киімі де жұпыны болғанымен жарасымды тігіліпті.

— Құдағи! — деп жайраңдай күліп Жаниша келді. Қос құдағи әуелі қолдарын ұшынан ұстап, құлаштарын екі жағына үш-үштен керіп барып құшақтасты.

— Бауырым, айна көзім! — деп Жаниша Шынарды екі бетінен кезек-кезек сүйді.— Ал, шайға жүріңдер... Төсек-орынды жинап жауып кетейік... Қазір қайын ағаң келіп пешті түзеймін деп отыр.

Науша мен Шынар келіп кірген соң Әсіреп кетуге айналды.

— Құдағилар, өздерің оңаша отырып сырласыңдаршы бір, Әсіреп — Мүсірептің құлағын шулатып! — Әсіреп шығып кетті.

— Кәне, Шынаржан, шайды сен құй. Құдағилар отыратын, келіндер жүгіріп жүретін! — деді Жаниша.

Қос құдағи оңай ашылысып кетті. Шақшақ жақсы етікші болған екен...

— Шынардың аяғындағы кебіс-мәсті бұдан төрт жыл бұрын өзі тігіп берген. Алдыңғы жылы сүзектен қайтыс болды. Ағайын өздеріңде де бар шығар, белгілі ғой... Жетісі деді, қырқы деді, жылы деді. Қасқыр мен ағайын жеп тауысты. Жаздыгүні ауылдың шетінде, қыстыгүні желдің өтінде... жүрдай болдық та қалдық... Биыл жаз бойы бір тамшы жаңбыр жауған жоқ. Ауылымыз біртіндеп-біртіндеп ішке қарай көшіп кетті. Жалғыз үй мен де отыра алмадым... Ақ нарға міндім де, кете бердім. Қалтамда Шақшағымның етік тігіп тапқанынан қалған үш теңге алпыс жеті тиын ақшам бар түйіп алған. Содан басқа түгім болса бұйырмасын...

Өзіне таныс әңгімелердің бірде-бірі Шынардың құлағына кірген жоқ. Жаниша өз үйлерінің жайын айта бастағанда ғана сергек отырды. Әсіреп бірдеме істемей отыра алмайтын адам екен. Қолынан келмейтіні жоқ. Әкесінен жастай жетім қалған екі бала — Әсіреп пен Мүсіреп әуелі қой бағыпты, сиыр бағыпты... Жиырмаға жақындағанда Түмен қаласына барып бес жыл жүкші болыпты. Кемеге бидай, кірпіш, көмір, тері-терсек артады екен. Содан әйтеуір, мал басы құралып еліне қайтыпты. Осы күні құдайға шүкір, қазанымыз тоқ... ешкімнің қолына қараған емеспіз...

Мүсірептің жайына қашан көшер екен деп Шынар шыдамсызданып отыр еді, Жаниша: Келінімнің көңіліне келіп отырған шығар-ау! — деп күлді.— Мырзажігіттей жігіт қайда! — деп бастады.— Ағайын арасының қақ-соғында жұмысы жоқ, ағасы ұрсып жатса да үндемейді, қалжың айтып жеңеді. Егін салғанда, шөп шапқанда ондай ерінбейтін адамды көрген емеспін. Содан кейін ауылдан таба алмайсың. Әнші-күйшілерге еріп кете барады. Екі аты, екі иті бар... Екі биесін біз сауып ішеміз. Биыл екі биесін екі дос-жар адамы сұрап әкетіп, жақында ғана қайырып әкеліп берді. Құлындары арық-ақ... Былтырғы құлындары биыл тай ғой, өздерің көрерсіңдер әлі, жардай. Былтыр біз сауғамыз...

Мырзажігітке жұрты бар болғыр да дамыл бермейді. Ойын-тойына шақырады. Ағайын арасының дау-жанжалына шақырады. Бүгін әне, Есеней шақыртып әкетті...

Шынар ақырын ғана күрсініп қойды.

— Көп кешікпес. Он-он бес күнде қайтып-ақ қалар. Осы қыздан айрылып қалма, айттырып кел. Қырық жетінің нешеуін сұраса да бер деп ағасын өзі жұмсап кеткен.

Шынардың жүзіне қаны ойнап шыға келді. Аққөңіл шеше:

— Бізге онша малдың керегі не, тәңірі... Оны бағатын кіміміз бар? — деп қалды.

Шынар күліп жіберді.

Іңір кезінде Әсіреп үйіне қайтып келді.

— Бәрін де бітірдім... Пештерің гүрілдеп тұр. Кепсін, бір-екі күн от жақпай шыдай тұрыңдар. Ертең үшеуің де білекті сыбанып, етекті түріп жіберіп, Шынардың үйін заказнай қылып сылап алыңдар. Біздің шошалада ақ балшық үйіліп жатыр. Айтпақшы, қаңғыбастың шошаласын да, сандық, кебежелерін де астын-үстіне келтіріп ақтарып шығыңдаршы... Құдай біледі, талай дүниесі шіріп жатыр.

Шынар үйіне қайтып келісімен әуелі қара сандықты ақтарды. Нағыз салақтық осы қара сандықтың ішінде екен. Жуылмаған киім де, киілмеген киім де ойран-ботқан аралас жатыр. Тігілмеген маталар да бар — ши барқыт, қына сары сәтен, ақ зонт, иленген бір-екі қара елтірі. Бір-екі түлкі терісі, қын-қынап, оқшантайлары салпылдаған ескі кісе, етікке жарайтын былғары, мәске жарайтын «көзел»— ешкі терісі. Шынар өзіне керекті бірдемелерді іздеп сандықты түбіне дейін тырналаса да, еш нәрсе таба алмады.

— Өмірімде қатынсыз өтем деп жүрген бе? — деп қабағын да шытып қалды.

Ауыз үйде кебежені ақтарып болған шешесі бері келіп:

— Қант-шай, ұн, майы бар екен,— деді.

— Онда аштан өлмеспіз,— деп күлімсіреді де Шынар сандықтың қақпағын жаба салды.— Саған болмаса, маған лайық түгі де жоқ... Келгесін сыбағасын да алатын болар!..— Шегірткені маңдайынан шертпейтін жандардың сондай бір кәр көрсететіні болады. Шынар соны істеді.

Мүсіреп үйіне жиырма күннен артық жүріп қайтып еді. Ауыл жатып қалған кез еді. Екі үйде де жарық жоқ екен. Әсірептің көк иті шәу етіп қорадан шықты да, екі сары алаңы тани кетіп жым болды. Оларға соқтығып керегі не? — «Жәй, әшейінім еді» дегісі келгендей қыңқ етіп қалып, үйшігіне қайта кіріп кетті.

Мүсіреп атын қораға кіргізіп байлады да, жымдастырып теңдеп, артына бөктеріп алған қасқыр терілерін шошалаға апарып тастай салды. Содан кейін ғана үйіне кіруге беттеді. «Үй аңырап мұздап тұрған шығар-ау... шай қайнатып ішетін су қайдан болсын»,—деп ойлады. Үйінің есігін ашты да, аңырып қозғала алмай қалды. Басқа біреудің үйі сияқты

екен. Үй жып-жылы. Шамы жарқырап жанып тұр. Күле қараған бір қыз, бір мосқалдау әйел төр үйде мұны күтіп тұрғандай екен. Шам жарығына алтындай шағылысқан қына сары шымылдық аз ғана ысырылып, ақ жастықтар көрініп тұр.

— Тани алмай қалдың ба, шырағым... Біз ғой, Шынар екеуміз. Жоғарылат,— деді Науша.

— Тануын танып тұрып, сене алмағаның қызық болады екен,— деді Мүсіреп.

— Құдайдың бұйрығы шығар, осылай болдық.

Мүсіреп Наушаға екі қолын бірдей ұсынды.

— Аман-сау болдыңыз ба?

— Шүкір құдайға...

Көздері жарқырап-жайнап тұрған Шынарға бір ауыз сөз тауып айта алмады. «Сол қыздан айрылып қалмадым ба екен?» деп асығып қайтып еді. Екі күндік жерге бір-ақ күнде жетті. Енді, міне, сол қыз алдында тұр. Мүсірептің аузына бір ауыз сөз түспей қойды.

Шынар да оны жиырма күн асыға күтті ғой. Есіктен кірген бетінде мойнына асыла кетермін деп ойлаушы еді. Терезе алдынан қарды сықырлатып салт атты өте бергенде:

— Апа, шам жақ, Мүсіреп келіп қалды! Сол...— деген. Енді міне, ол да үндей алмай қалыпты. Көздері жарқырап күлімдеген бойы орнынан қозғала алмай тұра берді.

— Шешін, шырағым,— деді Науша.— Өзің жоқта үйіңе кіріп алып, жағамыз жайлау, төбеміз қыстау, отырмыз жайланып.

Мүсірептің есі шешініп болған соң кірді.

— Құдайдан бір сұрағаным болса — осы болар, шеше... көзім көріп тұрса да көңілім сенбей, есімді жия алмай тұрмын,— деді Шынарға қарап.

Шынар ақырын басып келіп, екі қолын Мүсірептің иығына салды.

— Өзің тоңып қалыпсың ғой. Қарның да ашқан болар... Апа, шай қоймайсың ба? Анау үй білмей қалып жүрмесін.— Көздері Мүсірепте, жұтып жібергелі тұрғандай.

Шешесі шығып кеткен соң Мүсіреп Шынарды баладай көтеріп алды: демалысы қандай жақсы еді, сүт иісі келеді. Денесі қандай балғын еді, сымдай бұралады. Даусын күміс қоңырау ма дерсің... Балаша еркелейді екен. Жан-жүрегінде бір кіршік бар ма екен, сірә? Үзіле қарайды екен...

— Мен саған көп өкпелеп едім. Қазір бәрі бір-ақ ұмытылып кетті. Сен неге сонша кешіктің?

Мүсіреп үйреншікті қалжыңына бұрыла бастады.

— Сен үйді түзеп болсын дегенім ғой.

— Онда менің осында екенімді есіткен болдың ғой?

— Жоқ, түсімде көрдім: екі білегіңді сыбанып алып үй майлап жүр екенсің... Маған салақсың деп ұрсып та жүрсің...

— Өтірік... ойнап айтасың!

— Ойнап айтқаның шынға айналса, о да шындық емес пе?

— Ә? — Шынар аңдай алмай қалды.

— Үйді міне жайнатып қойыпсың. Көпіртіп көк шөп төсепсің, жұпар иісі аңқып тұр. Төсек-орнымыз мынау құлпырып тұрған! Осының бәрі шын емес пе! Сен емес пе, бәрін істеген!

Әйел жаны мақтағанды қандай жақсы көріп тұрса да, Шынар адал жанның шынын айтты:

— Мен жалғыз істегенім жоқ. Көбін істеген жеңешем мен апам...

Келе жатқанын білдіре, дауыстай сөйлеп Әсіреп келді.

— Қаңғыбасың аман келді ме, Шынаржан?.. Енді үйден шығарма!

Шынар Мүсірептің құшағынан сырғып түсті.

— Ағеке, жоғары шығыңыз,— деді де, қызарып кетті.— Жеңешем қайда, ағеке?

— Тойға барымды киіп келем деп әуреленіп жатыр. Той емес пе, бүгін? Той, айналайын, той! Сен келдің де береке келді, қарағым. Екі үйлі түрікпен дегенмен бір үйлі едік, енді ғана екі үйлі болдық. Оңаша бір отырайықшы! Ат-көлік аман келдің бе? Ертең іздеп шығайын деп Құлан-туяқты бүгін таң асырып қойып едім. Тіпті Шынаржаннан ұялып өлер болдым.

Інісіне бар амандасқаны осы. Әсіреп төрге шығып отыра беріп:

— Келін қарағым, қайнат шайды, ас етті, бұрқырат! — деді.

Қалың Сибаннан шетірек отыратын екі үй қуаныштары қойнына сыймай таң атқанша отырып, әрең тарасты.

Қыз шешесі алдақашан ауыз үйде төсегін әзірлеп алған екен, құлағын тығындап, көрпесін тұйықтап айқара бүркеніп алды да, жатып қалды.

Шынар азырақ ысырулы тұрған шымылдықты жазып жіберді. «Бұрын жер төсектің бас жағында тұратын қара

сандықтың енді аяқ жаққа қойылғаны дұрыс болған екен»— деп ойлады Мүсіреп, шешіне беріп...

12

Той өтіп, жұрт тарағаннан кейін де Есеней ауылы қонақ-басты болып қала берді. Керей-Уақ тойға да келіпті, дау-шарын да ала келіпті. Қолдарына көп түсе бермейтін аға бидің ауызына неше жылғы сүр болған даулар, өтірігі-шынымен енді есейе бастаған жаңа даулар келіп орнап қалды. Әлі жайлауға көше алмай отырған алты ауыл Сибанның қайсысына болса да көтмалды болып жатып алған дау иелері аз емес.

Есеней күн бойы даушылардың ортасында. Өз үйінде де, қыр басында да солардың қоршауында отырады. Дауды созбай шешеді. Екі жақтан екі-екі адамнан сөйлетеді де кесімін айтады. Көлденеңнен қыстырылып, біреудің аузына сөз салған адамды жазалай отырады: кесімнің төрттен бірін соған төлетеді. Куэ дегенге сенбейді, қуып тастайды.

Ұрының куәсы көп, өтірік даудың куәсі көп, зорлықшының куәсі көп. Бұл оның бұлжытпай ұстайтын дәстүрі. Дау-шар сонда да бір жетіге созылып кетті.

Бұл күндерде Ұлпанның қолы да босай алмады. Қой қырқылып, жылқы күзеліп жатқан кез екен. Әуелі бір кемпір келді.

— Қарағым-ай, төрт жетімек немерем тырдай жалаңаш... тым болмаса бір-екеуіне күпі тігіп беретін жабағы берші.

— Ала ғой, шеше... Төртеуіне де жететін етіп ал...

Одан соң екі кемпір келді. Одан соң екі кемпір, бір жастау әйел, одан соң екі кемпір, екі жастау әйел, одан соң үш кемпір, үш жастау әйел, одан соң, одан соң... келе берді, көбейе берді, келе берді...

Жабағы сұрайды, қыл сұрайды, сүт сұрайды, ұн сұрайды, киіз сұрайды, шай сұрайды, бөрікке тыстық, көйлекке түйме сұрайды, жайлауға көшетін көлік сұрайды....

Ұлпан ешкімнің қолын бос қайтармай бере берді. Мырза келін атанғысы келіп берген жоқ, әлденеге іштей наразы, әлденеге іштей намыстанып үлестірді. Тойдан да, даушылардан да, сұраншылардан да Ұлпан әбден қалжырап қалды. Бұл оның бойы үйренбеген, кездесермін деп ойламаған күндері еді. Біресе сұраншақтардың осынша көптігіне ыза болып Есенейдің бар байлығын таратып бергісі ке-

леді, біресе Керей-Уақтың осынша даукестігіне ыза болып құдырып тастағысы келеді. Ақылды болса да «ақыл-азуы» деп аталатын даналық азуы әлі шықпаған жас әйел көзі үйренбегенге көндіге алмай жүр.

— Ертең келеміз! — деп Шынарға да үш рет кісі жіберіп алды. Қашан баратыны әлі де белгісіз. Аяқ-асты бола бастаған соң шешесін де үйіне қайтарып жіберді. Мұның екеуі де жанына батып жүр. Есеней де үйіне шаршап келіп жығылады. Есенейден жырылып жайлауға көше алмай отырған алты ауыл Сибанның күңкілі де әйелдер арқылы күнде құлағына тиіп отырады...

Тойдан кейін тоғыз күн өткен соң, кешке қарай Ұлпан үйден шығып, қыр басында даугерлердің ортасында отырған Есенейге қарай бет алды. Ақырын жүріп келеді. Алтындатқан ақ сәукеле, алтын жіптері көзіне еріксіз шалынып келеді. Даукестер тобы едәуір азайған екен. Сонда да әлі бір жетіге мол жететін.

Ұлпан жақындай бергенде Есеней орнынан тұра келді.

— Менің Есенейім әне, келе жатыр. Мені дүрелеп алсын демесеңдер, осымен тоқтатайық. Жайлауға көшетін уақытымыз да өтіп барады... Көріскенше күн жақсы... аман болыңдар! — деді де, Ұлпанға қарай жүре берді. Отырған топ тұра келіп, қол қусырып, қош айтысты.

Күле білмейтін адамды күлімдей жүретін ету үлкен еңбектердің бірі болу керек. Сол бір еңбек Ұлпанның қолынан келіп еді. Есеней оған күлімдей келді.

— Ұрсып келемісің, жаным?

— Шаршадың ғой, жолбарысым-ау... тоқтатсаңшы.

— Бітті. Тараттым. Енді барлық тізгінді өз қолыңа ала бер.— Оң қолын Ұлпанның иығына сыртынан құшақтай салып Есеней үйіне жақындады.

— Ертең Мүсіреп ағайдың үйіне барамыз ба?

— Барамыз.

— Ендеше үйге кіріп дем ал. Шайды отауда ішерміз. Үлкен үйдің өзін шаң-топырақ басып кетті.

Ұлпан Есенейді риза көзімен бір сипап өтті де, сыртта қалды. Жұмысы бар екен. Кенжетайды шақыртып алды. Қонақтарды сезіндіру үшін біраз түйеге жүк арттырып, ауылдан шетірек апарып шөктіртіп еді. Кенжетайға соны нұсқады.

— Ана жатқан түйелердің ең арғы шеткісін көремісің? Бұйдасына қызыл байлаған атан. Соның жүгін бүгін Шынарға апарып беріп қайтарсың. Тобылдан ала келген ба-

зарлығым еді деп айтты де. Өздері ертең келеді дерсің. Басқа еш нәрсе демей-ақ қой,— деді. Жас жігіт Кенжетайдың алғаш көргенде қырындау ойы болғанын сезініп, содан бері оған ылғи бойын аулақ сала сөйлейтін. Бүгін аз ғана жылы сөйлесті. Кенжетай басын изеді де, кетіп қалды. Ұлпан да үйіне жайраңдай кірді.

— Ертең Мүсіреп ағаның үйіне анық барамыз ғой? Айнып қалмайсың ғой?— деді Есенейге.

— Мен бүгін де кетіп қалар едім...

— Жоқ, мен ертең келеміз деп кісі жіберіп қойдым. Көлге барып суға түсіп кел жуынып.

— «Ханша айтты — болды, хан бұйрығы — өлді».

— Жуынып келмесең, төсекке жатқызбаймын.

— «Бүлдіршін көзін сүзбесе, буыршын бұйдасын үзбейді» деуші ме еді?

— Болды, болды. Жөнел! — Шынымен ойнатса Ұлпанның көзінің қалай ойнайтынын да көрді Есеней...

Жүк артқан түйе жетелеген Кенжетайды көріп Шынар үйіне кірмей есік алдында тұрып қалды.

— Тайкенжем-ау, ауылға көшіп келе жатырмысың, бір жаққа көшіп бара жатырмысың? — деді Шынар, қайнысының атын аяғынан басына қарай теріс айтып.

— Ерегіскенде әкелгенімді қайта алып кетейін бе, осы! Тайкенжем деген Кенжетай деп атымды атағаның емес пе? — деп Кенжетай шамданған болды.

— Қойған атым бар ғой: «Баурым» деген жаман ат па?

— Шын баурың болсам бетімнен сүй! — Кенжетай ат үстінен еңкейді, Шынар оның бетінен сүйді.

— Жалындырмай-ақ сүйе салсаң болатын еді ғой... Мә, түйені шөктір де жүгіңді түсіріп ал!

— Жүгіңді? Қайдағы жүгім?

— Айттым ғой саған «Тобылдан әкелген базарлығым. Ертең барамыз!»— деді.

— Басқа не айтты?

— Түк айтпа! — деді.— Айтпайым!

«Базарлықты» кім жіберіп жатқанын, Шынар, әрине, бірден түсінді.— Ұлпан-дағы! Ертең өздері келетін болған соң қысылып қала ма дегені ғой. Басқа біреу сондай қамқорлық істесе, Шынар оны маңайына жолатпас еді, Ұлпанның сыйлығына қуанып кетті.

— Апа, бері кел!.. Күйеу баланың Тобыл базарынан алып түйемен жіберген дүниелігі жаңа келді... Кел, түсіріп алайық.

Жаниша да жүгіріп келіп еді, оған Шынар сыбырлап қана шынын айтты:— Ұлпан жіберіпті,— деп.

Түйеге артқан жүктің үстінен айқара жаба салған екі оюлы текемет пен шағын-шағын екі түкті кілемді жұлып тастап, әйелдер кілті аузында тұрған екі сандыққа жабылды. Кілем мен киіз арасында көрінген бірнеше көрпе-жастыққа да көздерін салған жоқ. Сандықтар сыңғырлап ашылады екен, оны да естіген жоқ. Сандықтардың ішіне үңілді.

— Құдай-ау, аузы-мұрнынан шығып толып тұр ғой!

— Мынада бір қыздың жасауы бар ма, немене өзі? Шымылдықты қара!..

— Барлығы асыл... қымбат дүниелік!

— Мына сандықтың ішіне қараңдар! Қант, шай... өрік-мейіз... шыны-аяқ-шәшке... Қымыз аяқтары... орамал-дастарқан... бет орамал... толып тұр!

Әйелдер екі сандыққа кезек-кезек жүгіріп естерінен танып қалды. Кедейлік тақсіретін тартып бақкан сорлылар ыржақтап, мағынасыз күледі. Аш адамдардың тамаққа жабылғаны сияқты, бұрын көздері көрмеген дүниелікті бірінің қолынан бірі жұлып алып көреді де, не көргенін ұмытып қалып қайта жабысады. Екі сандықтың ішіндегі бұйымдар үш әйелдің қолдарынан ең кемі үш реттен өтсе де, әлі қанша екенін шамалап, әлде бір киімді түстеп қалған біреуі жоқ. Әйтеуір көп, әйтеуір асыл бұйымдар, әйтеуір Шынарға арналып келген. Сандықтың түбіне таман бірнеше топ кездемелер жатқанын көріп жүрсе де, әйелдер оған айналмай, тігулі киімдерді айналдыра берді, таңдана берді... тамсана берді... Солай бола тұрса да бұл байлықтың қорқаулығы емес, кедейліктің жұтынуы еді.

Кексе әйелдерден бұрын Шынар есін жинады.

— Ертең қонақтарымыз келеді, жүгімізді жинап алайық та, жеңеше! — деді. Әйелдер әрең дегенде қымбат дүниелікті көздері қиып сандықтарға қайта сала бастады...

Ертеңіне түске тармаса Ұлпанымен Есеней, Есенейімен Ұлпан келді... Екі үйлі Түрікпен қыстауының айналасы құлпырып тұр екен. Қардың суымен тез өсіп кететін көңді жердің бидайығы бас жарып, үлпілдегі шашақтана бастапты. Одан әрі, жарқырап жатқан көлге дейін, қара топырақты жерге шығатын мың түрлі асыл шөптер гүл атып, қызылды-жасылды шұбартып жатыр. Қыр жоңырышқасының сарғыш, жасыл-көк гүлдері де қою көрінеді. Әр жерге топталып өскен тікендер алтындай жарқыраған сары гүлдерін

төгіп тұр. Ауылдың аз ғана малы көк жазыққа тұяғын да тигізбеген сияқты. Балғын көктем бар ажары мен мырзалығын төге салыпты. Қыстаудың өзі де шоқ ағаштың қойнауына салынған екен. Жазғытұрғы самал жел ақырын-ақырын ескектеп көк дүниені тербетіп қояды. Қазақ мұндай жерді көргенде аунап-аунап алғысы келеді.

Ұлпан пәуескеден түсе сала, көзін жұмып, мұрнын дала иісіне тосып, бір-екі рет кеудесін кере демін алды да:

— Жұмақ қой мына жер! Біздің ауылды қара топырақ, шаң басып кетті,— деді. Ешкімге қарамай, ешкімге оғын қадамай айтты.— Антұрған-ау, сенің гүл-гүл жайнап жүргенің осыдан екен ғой! — деп, жымия күлімдеп жақындай берген Шынарға осылай амандасты.

— Күндесең, қасыма көшіп кел! Көкке тойындырып жіберейін.

— Көне бер, Ұлпан... жұмақ болса біраз күн жатып, аунап-қунап кетейік.

— Менің ақ ботам қайда? — деді Ұлпан ойнап тіксінген болып.

— Бой жазып келуге далаға кетті. Келеді қазір.

— Қорадан шығарма, жанға көрсетпе дегенім қайда?

— Күнде айтам, болмайды. Өзі бір ерке неме...

— Тоқтай тұр, сен қатын.

— Тұрмын ғой алдыңда!..

— Кәнекей, қысқы үйге кіресіңдер ме, жазғы үйге кіресіңдер ме? Әлде мына көкке аунай кетесіңдер ме,— деді Мүсіреп, шетірек жайылған киіз, кілем, жастықтарды нұсқап.

— Ұлпан-ау, Шақшақ бидің қызын алған соң мына Түрікпеннің құтыруын қара!..

— Мүсіреп ағама бәрі жарасады. Мынау ғой бәрін құлпыртып қойған! — Ұлпан Шынарды құшақтап алды да:— Далаға отырайық, Есеней. Мен Қаршығалымды көргендей қуанып кеттім,— деп күрсініп қалды.

Той болды. Даушылар болды. Сұраншылар болды. Ауыл айналасы у да-шу, Ұлпан жеріне жете шаршап еді. Қаптаған жұрттың қоршауында даланы көре алмағандай екен. Жарқырап жатқан Қарағайлы, Құдайқұл деген екі әдемі құм-қайраң көлдердің жағасына да бара алмап еді. Енді соның бәрінен құтылып еркіндік сезінді. Ойын-күлкісі жарасқан, аузыңды бақпай қалжыңдаса беретін адал достарының үйіне кірмей жатып-ақ дүниесі кеңіді де кетті.

— Еркектер, сорайып тұрып алмай, отырсаңдаршы! — Ұлпан өзі далаға жайылған кілемнің үстіне барып бұрын отырды.

Есеней де кіші-гірім қайықтай кебісін тастап жоғары шықты.

— Әй, қатын, әуелі шайыңды әкел! — деді Ұлпан Шынарға еркек даусына салып жекірген болып.— Неменеңе мәз болып ыржия бересің!..

Шай тұрмандары өзі де келе жатқан. Науша орамал, дастарқан көтеріп, Жаниша құман, леген көтеріп жер үйден шыға беріп еді, Ұлпан соны көріп қалып бұйырып отыр. Жаниша әуелі құман, легенін жерге қойып Есенейге бір тізелеп сәлем етті. Содан кейін құманын оңтайлап, легенін Есенейдің алдына тосты. Қонақтардың қолына су құйды.

Науша үндемей келіп дастарқан жая бастағанда Есеней Мүсірепке қарап:

— Мына кісі кім? — деп сұрады.

— Құдағиың... Шынардың шешесі.

— Бәсе, сені осынша жарылқап жатқан кім екен деп отырсам осы кісі екен ғой!

— Осы кісі.

— Отаулары әлі келмепті,— деді Ұлпан. Шынар қысылып, қызарып кетті. «Қайдағы отау?»..

Шай келген соң Ұлпан Шынарға таяна жақын отырып еді, Шынарды тізесімен түртіп қалды. «Тырс епте!» дегені сияқты екен. Шынар жымиды да үндеген жоқ.

Бауырсақ жайылды, құймақ қойылды. Қант, өрік-мейіз қойылып жатыр. Шынардың шешесі беті жабулы тағы бір табақ көтеріп, ұяла жымиып келеді. Шынар болмай пісіртті, әйтпесе сый қонаққа берер тамақ емес. Онысы — күлге көміп пісіріп, сары майға бұлғаған ыстық нан еді.

Ұлпан оның не екенін иісінен сезіп, табақтың бетін ашты да:

— Өзіме беріңізші, шеше... бұл еркектер жейтін тамақ емес! — деді.

Нанды күлге көміп пісіру баяғының баяғысынан бері келе жатса да, көшпелі қазақтың аузынан әлі дәмі кетпеген асы. Ұлпан табақты бас салды. Еркекше аузын толтыра жей бастады.

— Ауыз тигізеді екен деп дәметпеңдер!

— Тым болмаса сарқытыңды қалдыр...

— Жоқ!

Ақ нарды жетелеп Әсіреп келе жатыр. Үкідей ұлпа жүнді ақ бота тайралаңдап ойнақтаған болады. Аяқтары сабаудай жіңішке. Көздері тостағандай, сұлу-ақ.

Ұлпан көре сала атып тұрды.

— Сен қарама, көзің тиеді! — деп Есенейге бір жалт етіп қалып, Әсірепке қарай тез жөнеліп кетті.

Әсіреп Ұлпанды ұзатып әкелгенде күйеу-қосшы болып барған. Ұлпан онымен де еркін сөйлесетін.

— Үлкен қайным, малың өрісті болсын!

— Айтқаның келсін, жеңеше.

Екеуі де күліп жіберді. Жасы үлкен кісіні жас келіншек қайным десе, жас келіншекті сақалына бурыл кіре бастаған адам жеңеше десе, күлмеске болар ма? Құдайдың бір еріксіз қисындастырып қойғаны да. Енді бұл жайға бүкіл Сибан болып көз үйрете бермеске шарасы жоқ. Ұлпан Сибанның ең үлкен әйелі, ел бәйбішесі!

Әсіреп түйені желге қарсы шөктірді де, Есенейге келіп сәлем беріп шайға отырды.

Ақ бота енді жатқан енесімен ойнай бастады. Енесі түрегеліп тұрғанда оның басы-көзіне бойы жетпейтін. Ойнап келіп соғылғанда да енесінің серейген аяғынан жылылық та, жұмсақтық та таба алмай тез шегініп кетуші еді. Енді міне, қандай рақат, жардай болып жатқан енесінің қабырғасына соғылсаң да, өркешіне соғылсаң да әрі жылы, әрі жұп-жұмсақ. Құлақтарын тістелеп, көздерін аймалап ойнай бер, ойнай бер!

Ұлпанға Шынар келіп қосылды.

— Күн бойғысы осы... Енесін еміп алады да, ойнай береді. Өзіңе тартыпты. Қазір маған да келіп, менімен де ойнайды,— деді.

Шынардың даусына үйренген жас бота еңкелектей жүгіріп келіп Шынарға аз-ақ соғылмай өтті. Төрт аяғына әлі ие бола алмайды екен. Соғылса Шынар да, өзі де жығылатын еді. Шынар қалтасынан бір түйір тұз алып, ботаны шақырды. Қазақ баласын шақырғандай:— Келе ғой, айналайын,— деді. Бота құлағын жымитып, қабағын түйіп келіп, Шынардың алақанындағы тұзды еріндерімен сыпырып әкетті. Басын шайқай жүріп тұзды сорып жүр, жеп жүр.

— Маған да тұз берші, әй!

Алақанында бір түйір тұз, Ұлпан ботаны Шынардың даусына салып шақырды.

— Келе ғой, айналайын, келе ғой!

Бота бір келіп алақанынан тұз алған соң Ұлпан Шынарды қуып жіберді.

— Сен кет енді, керегің жоқ.

Ақымақ бота бір-екі түйір тұз жеген соң Ұлпанмен де біржола үйренісіп кетті. Соғып өтетіндей, жақындай беріп күліп жіберетіндей қабағы жазылып кетеді. Аузын ашып, еріндерін жыбырлатып тұз сұрайды. Иығымен сүйкеніп, бақырып қояды. Сірә, аяқтан тістесіп ойнағысы да келеді. Ұлпан да бір олай, бір бұлай кетіп, жас ботамен баладай ойнап жүр.

— Мал баласының мұндай еркесін, мұндай сұлуын көрмеген едім! — деді Ұлпан, шайға қайта оралып келіп. Сәукелесін тастап, жібек шаршыны алқымынан түйрей салды да, Есенейдің тізесіне шынтақтады.

Шайдан кейін Ұлпан Шынарды ертіп алып Мүсірептің қысқы-жазғы үйлерін, қора-қопсысын аралап шықты. «Орыс үйінің» қазақ ауылына алғаш келгендегі жұпыны түрін көріп соған да қуанды. Ең берісі қыс бойы бала-шаға, кемпір-шал дірдектеп отырмайтын болады ғой!

— Бұлар жер үй салуды қашаннан бері үйренді екен?

— Тіпті атам заманғы ертеден болса керек. Бұлардың арғы аталары Түрікпен жігіті екен. Соған аты Сибанның шетінен осы жерді беріпті. Киіз үй көтеріп алу оңай ма, әуелі жер жапада отырып, одан кейін жер үй салып алыпты. Соның сілемі ғой үзілмей келе жатқан.

Әсіреп пен Мүсірептің қысқы үйлері қарама-қарсы, бірінің үйін бірі терезеден көріп отыратын етіп салыпты. Шошала, қоралары да сондай. Шөп шабады екен. Аз ғана малы қыс бойы қолда. Шарбақ ішінде құдықтары бар.

Қонақ келетін болған соң жер үйді тағы бір сылап, иісі бұрқыраған көк шөп төсеп тастапты. Қазандық, пеш. Кәдуілгі «орыс үйі». Есік, терезе, құрулы шымылдық, жер төсек, бәрі әп-әдемі. Ұлпанға жаңалық ретінде қатты ұнады.

— Кешке екеуіміз осында жатайық,— деді Ұлпан.

— Біреудің қаңсығы біреуге таңсық деген-ау,— деді Шынар.

— Адыра қал!

Қоңыр төбел киіз үйде Ұлпанның кеше ғана жіберген дүниелігі жинаулы еді. Шынар Ұлпанға:

— Әй, сен осынша жасауды...— дей беріп еді, Ұлпан оны ауызға қағып-қағып қалды. Сөзін аяқтатқан жоқ.

— Тісіңнен шықпасын! Төркініңнен ала келген өз жасауың! Кейін келетін отауың да бар! — деді.— Сен немене,

бұл елге қаңғырып келіп пе ең? Мүсіреп ағаймен көңілің жарасқан соң кете барғасың! Аш-арық болып өлейін деп жүргенде Мүсіреп аяушылық етіп алып па еді, сені? Жоқ, тіпті олай емес. Мен де сені қара тырнағыңа дейін білем. Мүсіреп ағай Тобылда талай рет сені жыр қылып айтқаны бар. «Сен аз ғана биязырақ болсаң, кейде көз-қабағың түйіліп кетпесе, оның үстіне аз ғана қыпша белдірек болсаң, бетіңде кішкене ғана «бармақ баттың» болса, Шынарға біраз жақындап қалар едің» дейтін еді маған. Әсіреп қайнағаң сені одан да асыра мақтады. Осы екі үй сені жаны-құты қалмай жақсы көреді екен. Миың бар ма, өзіңнің? Түсіндің бе?..

Шынар көп нәрселерді енді аңғарды. Аш-арықтың қызымын деп кейде ығысып қалатыны болушы еді. Оны табан аузында ұмытқандай болып:

— Сенің ақылыңның бір түйірін құдай маған неге бермеді екен! — деп Ұлпанның мойнынан еркелей құшақтап, бетін кеудесіне басты. Көзінен жасы ағытылып кетті.

— Құдайға айтатын сенің де өкпең бар ма, әй?

Үзіле жақсы көруді Ұлпан өзі де терең сезінеді. Бірақ сонысын сыртқа шығаруға келгенде тартынып қалады. Өзін ондайға орашолақ көріп тартынады. Қазір өзінің іші де елжіреп тұр, егіліп тұр. Амалы не, бұл жолы да тартынып қалды да, Шынарды арқаға қағып:

— Қоя ғой, бөпем, қой, бөпем!.. Әлди, әлди-ай!— деп ойынға айналдырып жіберді. Шынар да күліп жіберді.

Түскі тамақтан кейін Ұлпан мен Шынар шомылып қайтуға көлге кетті. Нарды жетелеп алыпты. Жас бота жүгіруге құмартып, көрінген қарғаны қуалап келеді. Келіншектерге келіп тұз сұрайды — «буһ-буһ» — мойнын созып, қыңқылдап сұрайды. Ботаның үні де, қыңқылы да аққу балапанының үніндей жан жүрегіңе тиеді.

Ол кезде аты қазақ суға жалаңаш түсетін. Бірі ақ денелі, бірі торғылт денелі екі келіншек табандары жарқ-жұрқ етіп көлге жүгіріп барып күмп берді. Біраз қолтықтарын жарқылдатып құлаштап жүзіп алды.

— Мен, әй, өзіміздің ауылдан шыққалы шомыла алғаным жоқ.

— Үйде ше?

— Үйдегіні қойшы, тәңірі! Ырым ба, шариғат па, бірдеме ғой.

Жалаңаш жас денелер суда сылаңдасып жазылып, жадырасып кетті.

бойда қала берген ойын-күлкілерінің жарқ еткені осы еді.

Екі жас келіншек тағы да біраз су шашып, батпақ лақтырысып, көк құрақпен сабаласып, үсті-бастары сатпақ-сатпақ болғанша ойнады. Әрең тоқтады.

— Мұндай қызық болмас.

— Менің шегім үзіліп кете жаздады.

— Қояйық енді. Жетер.

Екеуі тағы да біраз құлаштай сермеп, жүзіп алды да, жағаға қарай беттеді. Ою-қиюы, иіліс-бүгілісі құдай-шебердің қолынан дұрыс шыққан сұлу денелер еңкейе берген күн көзіне әдейі тосылғандай түгел жасырынбай келеді. Бірі ат үстінде, бірі өмір бойы жаяу жүріп шыныққан. Бір мысқал арам еті жоқ жас денелер бүгін бір сәтке еркіндік алып, көркемдік әнін салып келе жатқандай еді.

Екі келіншек киініп болған соң ойнақы бота екеуін қайта айналдырды. Бота болыңдар, ойнайық дейтін сияқты. Сендер қашыңдар, мен қуайын дейтін сияқты. Әйтпесе, тұз беріңдер — «byh»! — дейді. «Byh!» деген түйе тілінде тұз деген сөз екенін біздің тіл ғалымдары оңай-ақ дәлелдеп берер еді. Әттең, ол кезде ондай ғалымдар болмаған соң Ұлпан мен Шынар оған түсіне де алмады. Тұзды ботаға түсінбей-ақ бере берді.

Ауылға жақындай келе Ұлпан құрылып жатқан алты бақанды көрді. Екі жігіт бақандарын байластырып болып, енді арқандарын тағып жатыр екен.

— Бұларың кім? Бұл ауылда жігіттерің бар ма еді? — деп сұрады Ұлпан.

— Төрттен астам ауылының жігіттері ғой алты бақан құрып жатқан. Кешке алты бақан тебеміз.

— Төрттен астам?

— Төрттен астам дегенге де түсінбеймісің?

— Түсінсем сұрар ма едім.

— Төрт дегенді білесің ғой. Соған тағы бірді қосшы.

— Қостым.

— Нешеу болды.

— Бесеу болат та.

—Бесбай ауылы дегенді «Төрттен астам» ауылы демегенде қалай атаймыз? Сен де солай атайтын боласың.

— Жоқ, мен олай атамайтын болармын. Менің Есеней екенімді білемісің?

— Білемін... Би ағамыз сені солай атап кетіпті ғой.

— Білсең, мен әр ауылды өзінің атымен атайтын бола-

мын. Бесбай ауылы дермін. Сенің ауылыңның «Екі үй Түрікпен» деген атын да жойдырармын. Аталарыңның аты кім еді?

— Жұрт дегенді тағы бір түрлі етіп айтып көрші.

— Ел ме?

— Иә, ие, ел... енді соған күйеуің бір жақтан келгенде не деп амандасатыныңды қосшы...

— Ат-көлік аман келдің бе, дейтін шығар.

— Енді соның ат-көлік дегенін таста да, аман дегенін қос.

— Ел-аман, Еламан ба?

— Иә, ие, сол.

— Тәңірі алғыр-ау, Бесбайыңды да, Еламаныңды да өзің атап қойдың ғой!

— Сөйттім бе, әй! Аузыңнан шығара көрмеші, апатай.

— Шығырғанда қандай! Айдай әлемге таратам. Бесбай дедің бе, Еламан дедің бе?

— Сен ғой еріксіз айтқызған.

— Сен де жұрттың бәрін өз атымен атайтын боласың.

— Мен бе?

— Сен! Әуелі Есенейден бастап атайсың.

— Айтпаймын.

— Айтасың. Есенейдің көзінше айтасың.

— Өлсем де айтпаймын.

— Көрерміз...

Манағы далада шай жасалып жатыр екен. Шынар келіп самауыр қасына отырды. Ұлпан оған таяна отыра кетті.

— Өлердей шаршап, сусап қайттық,— деді Есенейге еркелей қарап.

— Көріп отырмын,— деді Есеней.

— Шынаржан, шайыңды тезірек құйшы!

Шай құйылып, Есенейден бастап беріліп жатыр. Кезегі келгенде Шынар қасында отырған Ұлпанға шай ұсынып еді, ол алмады.

— Ұлпан, шайыңды алшы...

Ұлпан алған да жоқ, бұрылған да жоқ.

— Ұлпан дейім, шайыңды алшы.

— Немене Ұлпан-Ұлпан деп! Менің атым жоқ па ? — деді Ұлпан Шынарға қабағын түйілдіре қарап. Шынар боварып кетті. Ұлпанның жаңа ғана айтып келе жатқаны есіне түсе қалды. Енді қайттім? Шәшке қолында... Ұлпан алар емес. Қабағы түюлі, екі көзі тесіп барады. Дастарқан айналасында отырғандар да түгел бұған қарай қалыпты.

Шынар қолындағы шәшкені жерге қоя салды да тұра келіп Есенейге бір тізелеп сәлем етті. Содан кейін орнына отырды да, Ұлпанға шәшкені қайта ұсынды.

— Есеней, шайыңды алшы! — деді. Бет-аузы күйіп бара жатса да сасқалақтаған жоқ.

Ұлпан Шынарды көзімен еркелетіп күліп жіберді. Есеней қарқылдап күлді.

— Ой, айналайын Шынаржан, еркек екенсің. Ұлпанды бір адамға Есеней деп айтқыза алмай қойып едім. Бүкіл Керей-Уаққа жол салып бердің, айналайын. Торқалы тоғыз орамалың мойнымда! — деді.

— Қап, Есенейдің бар дүниелігін шаштырып алғанымды қарашы! Олжалас, әй!— деп Ұлпан да ақжарқын күліп жіберді.

Шынар, Ұлпан, Есеней, Әсіреп, Мүсіреп, Науша, Жаниша, Кенжетай — самауыр, дастарқанды айнала отырған. Бәрі де ақжарқын жүзбен күлісіп алды. Шай енді сорапталды келіп...

Кешке Ұлпан мен Шынар алты бақанға кетті. Еркектер даладағы орнынан қозғалған жоқ. Алыстап кейін қалған ойын-сауықты сол алыстан тыңдады.

Кәукер, Бикен деген екі әнші қыз сұңқылдатып ән салды. Алты бақанда шыққан дауыс бір көтеріліп, бір төмендеп, түйіле төнеді. Әуелі орағытып, қиыстырып, екі жеңгесіне құттықтау айтты. Еліміздің биігіне қолдарың жетті. Қашанда сол биікте көретін болайық. Қой сауған, бие сауған салпы етек өзіміздің елде де аз емес. Тек оларға да көз қырын сала жүріңдер... Сендердің табандарыңа кірген шөгір біздің маңдайымызға кірсін. Бірге қуанайық, бірге күліп ойнайық...

Олардан кейін екі келіншек қосылып ән салды.

— Қой кетті...
Жалаң қабат шапаннан жаңбыр өтті,
Жаурадым, қалқажан.
Ата-енем...
Алғаным.. бәрі де үйде ұйықтап жатыр, қалқажан!
Сен де мендей боласың ғой бір күні —
Сен аяшы, қалқажан!..

Шынар солқылдап жылап жіберді. Көз алдына жаурап келе жатқан сорлы келіншек келе қалып еді. Аяп кетті.

— Сен неге жылайсың? Сенің де арманың бар ма? — деп Кәукер мен Бикен жас жеңгелеріне қадала қарасып сұрап еді, Шынар оларға:

— Мен сондай жылауықпын,— деді.

— Өлең ғой, әшейін...

— Қайдан әшейін болсын!— деді Ұлпан.

Төрт жолды өлеңнің бірінші жолы шолақ басталып, соңғы үш жолы түгел буындас келетін бір түрі ертерек туса керек. Кәукер мен Бикен Ұлпан мен Шынарға осындай өлең ұнайтын болар деп Біржанның бір әніне салды:

Көлбай, Жанбай,
Шідерімді кім алды Ләйлім алмай..
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ
Сол себептен барамын сұрай алмай,
Сұрай алмай-и-и-,ей!..
Ләйлім шырақ!
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ...

Ұлпан мен Шынар да бір-екі рет алты бақан теуіп түсті. Екеуі екі жақта жайлаған, біріне бірі жат елдің қыздары, қосылып салатын әндері жоқ екен. Ұлпанның тіпті даусы жоқ болып шықты. Кәукер мен Бикенге еріп Шынар азырақ ән салған болды.

— Шынаржан, ас пісті,— деп шешесі келді.

Ұлпан Шынарға қарады. Жаңа келген елінің жастарымен қалай қоштасарын білмей тұрған сияқты екен. Шынар қыз-келіншектер мен жігіттерге:

— Сіздер де жүріңіздер. Ас ішіп қайтарсыздар,— деді.

— Есекеңнің үстіне барамыз ба?

— Жүріңдер! — деді де, Ұлпан Кәукер мен Бикенді қолтықтап алып, басқалар соңында, Есеней отырған жерге алып келді.

— Есеней, сен тыңдадың ба? Екі әнші қызың мынау екеуі.

— Ой, көп жасаңдар, қарақтарым... мен тіпті өзіміздің елден ән естіп көрмеген екенмін. Бар екен ғой әнші балалар...

Есеней шынын айтып отыр. Өз елінде әнші, өнерші бар екен деп ойламайтын еді. Қоңсы-қолаңдары қырық ру. Шетке шықса Керей-Уақтың шұбар төс шонжарларын ертіп алады. Жалғыз Мүсіреп болмаса, өз ауылдарынан еш кімді ерте де бермейтін. Мына Түрікпен елге осындайымен де жұғымды екен-ау деп күндеп бір қалды да, ол ойынан тез қайтты. Бұрынғыдай емес, өзінің жұмсарғанына риза болғандай еді.

Шеттей отырса да, Есенеймен табақтас болғанына тасып-төгіле қуанып жастар кетті.

— Біз жер үйге жатамыз,— деп Ұлпан мен Шынар бірге кетті.

Еркектер сол далаға қонып шықты. Өмірінде далаға қонып көрмеген Есеней таңертең тұрып жатып:

— Осы қатындар бізден ақылды болып шығып жүрмесін... Құр аттай болып қалыппын! — деді Мүсірепке.

— Жегенің тайдың еті болса, түн бойы даланың жұпарын иіскеп шықсаң...— деп Мүсіреп мақтана бастап еді, Есеней:

— Қойсайшы-әй, мен де соны айтып отырмын ғой,— деді.— Ұлпан байғұс бір жасап қалған шығар.

Ұлпан далада отырған еркектердің қасына келді. Еркелей қарап, жайраңдай келді. Тыныгып, ажарланып кетіпті.

— Есенейжан!— деді Ұлпан Есенейдің тізесіне шынтақтай отыра кетіп. Шынтақтай кетуді Ұлпан әдетіне айналдырып алып еді.— Есенейжан, осындай бір қысқы үйді біз де салдырып алайықшы.

— Салдырсаң, салдыр, күнім. Мен оның есік-терезесін қай жерінен шығаратынын да білмеймін. Әйтеуір мен де сиятын етіп салдыр!

— Сен үшін салдырмаймын ба, қара бурам-ау!

— Онда маған қарама, бұрқырата бер!

Есенейдің аттары жегіліп қалды. Әсіреп ақ нарды жетелеп апарып — ырымы сол — Есенейдің пәуескесіне тіркеп жатыр.

— Ау, сен ботаңа қоса нарын да әкетіп барасың ба?— деді Есеней.

— Нарымен алмасақ, ботаны қалай асыраймыз?— Кеше Шынардың «өзің емізесің бе?» деген қалжыңы есіне түсіп Ұлпан күліп жіберді.— Онда шаптың ғой Түрікпенді!

— Мүсіреп ағай өзі айтқан — бай болғым келмейді деген.

— Е, болмаса болмай-ақ қойсын... Әсірепті ұмытып кетіп жүрме...

— Араласпай отыр! Кешеден бері сен екеуміздің көргеніміздің есесін бәрі бір қайтара алмаймыз.

Дәл аттанарда кешегі «орамал» дегенін Есеней тағы есіне алды.

— Шынар шырағым, орамалың мойнымда дедім ғой кеше. Қалауың болса өзің айтшы,— деді.

— Жоқ, би аға... Атыңызды атап қойып, өзім айыпты болып қалдым ғой. Сонымды қалай жуар екемін деп қысылып жүрмін... Ештеңе алмаймын.

— Жоқ, жоқ, шырағым, атымды атағаның Ұлпан екеумізге үлкен қуаныш болды. Алмаймын дегеніңді аэсынғаның деп кетемін...

— Еркектер осындайға араласқанда түк орайын таба алмайды. Есеней болған мен емес пе? Өзім алғызамын. Алады!— деді Ұлпан.— Көші-қон бар ғой, жүрейік енді. Тайдан іштеңе қалып па еді, арбаға сала салыңызшы, Науша апай...

Есеней ұялып қалған болды. Ұлпан Шынарды оңашалап әкетіп:

— Әй, сен, өзіңе не керек екенін білесің бе? Ақ отау керек... Сол отау жайлауда тігулі тұрар. Кешеден бері отауотау деп қыстырып қалып жүргенім сол да. Мына үйіңді жайлауға апарма, қайнағаңа бер. Болды, болды, ашпа аузыңды!..

Пәуеске қозғалып кетті. Ботасын ерткен ақ нарды жетелеп Әсіреп те кетіп барады. Ауыл иелері ақ ботаның артынан ұзақ қарап қалды...

13

Ұлпан өз ауылына жақындағанша Есенейге баладай еркелеп, қалжыңдасып келе жатты. Пәуескенің ішінде де шынтақтай отырып келеді.

— Есенейжан, сен көлге шомылғанда жүземісің?

— Оны неге сұрадың?

— Су сені көтере ала ма дегенім ғой.

— Жоқ, мен қолым жеткен жерге ғана жүземін...

— Жүзіп үйренгің келе ме?

— Оның маған керегі не? Жалғыз Қайраң көлден басқа көлдердің бәрінен де аяқтап өте берем...

Бұрын ойын-қалжыңға шорқақ Есеней, осы күні Ұлпанның ыңғайына қарай, Ұлпанды күлдіргісі келіп қалжыңдаса алатын болды. Бұрын бар ойы малында, ерсілі-қарсылы соғатын дау-жанжалда болса, енді оның бар ойы Ұлпанда, Ұлпанның қас-қабағында болатын.

Ауылға жақындай келе сол қас-қабақ бұзылып кетті. Ұлпан шынтақтауды қойып түзеліп отырды. Қараша ауылды көрді.

— Есеней-ау, мына қараша ауылды сен неғып көрмей жүрсің? Өзіңе ұят қой! — деді.

— Көрмей жүргенім рас. Жеті жылдан бері мен елге анда-санда бір соғып, басқа елдерде, мал ішінде болатын-

мын. Қысы-жазы солай. Менің аулым биыл сенің аулыңда қалған жылқышы қосы еді ғой... Мені өз ауылыма ертіп әкелген де сен!

Ұлпанның жүзі жылынған жоқ, азырақ қана даусы жұмсарды.

— Осы қырық үй малшы-жалшыларының қырық жылдан бергі жалақылары сенің мойныңда кете беріпті... обал ғой,— деді.

— Айналайын Ұлпанжан, соны маған ендігәрі айтпайтындай болып, өзің тындыршы. Екеумізге екі айғырдың үйірі жылқы қалдырсаң болады. Менің ендігі байлығым жалғыз сен! Асырарсың бірдеме қылып...

Ұлпан Есенейдің тізесіне қайта шынтақтады.

— Еркексің ғой сен, еркексің, Есенейжан!— Енді шалқалап келіп бар денесін Есенейдің тізелеріне көлденең салды. Есеней сол қолымен Ұлпанның сеукелесін демей беріп төсінен иіскейін деп еді, иіле алмады.

— Есеней,— деді Ұлпан Есенейдің көзіне тура қарап.— Есеней, Қаршығалыдағы бір қос жылқы менікі ғой. Сен бергенсің, мен алғамын. Енді өзіңе қайырып берем. Тек, әке-шешемнің көзі тіріде сол жақта бағылатын болсын. Оларға да мал керегі жоқ. Аз ғана малын қоса бақтырып отырсаң болады. Соның есесінен мына қарәша ауылдың аласыларын түгел төлегім келеді.

— Тындырсаң болды. Малды мен бағайын, жұмсауын сен жұмса. Мен малды өсіруден басқа қызығын білген емеспін.

Бұлар ауылға жетіп арбадан түскенде, Ұлпан отауының алдында жиырма шақты әйелдер отыр екен. Ұлпан соларға қарай бұрылды. Кешеден бері тыныққаны бірден жойылып кетті. Әйелдердің «Мырза келін-ай, таң атқалы күтіп отырмыз» деп амандасқандарының өзінде сұрана келгендері көрініп тұр еді.

— Есен-саусыздар ма? — деп әйелдерге жалпы бір амандасты да, Ұлпан арқасын киіз үйге сүйей отыра кетті.

Әйелдер өздерінің жай-күйлерін сұрастыруды күткен жоқ. Біріне бірі қосарлана, жамырай сөйлеп кетті:

— Шалымызбен екеуіміз он екі бие сауамыз. Он екі биені күніне бес рет сауғанда нешеу болады, отыз бола ма?

— Екі балам осы үйдің қойын бағып жүргелі алтыдан астам жыл... тым болмаса бір қозылы қой алып көрдік пе екен?

— Біздің үйдің жайын айтып керегі жоқ. Үй ішімізбен

осы үйдің есігінде жүргелі неше жыл болғанын атам байғұс айтып отырушы еді. Мен көк ми ұмытып та қалдым.

Ұлпанның қабағы ашылып, жүзі жадырап кетті. Бұл жолы әйелдер жай сұрана келмей, аласыларын сұрап отыр. Кәдуілгідей өлшеуге келетін орынды сұраулар. Сұрану емес, сұрау да емес, ең берісі — ақысыз-пұлсыз кете берген еңбегімізге бірдеме төлейтін уақыттарың болды ғой,— деп отыр.

Бір кезде әртүрлі себептермен бай Есенейді, би Есенейді паналап келіп, аяғында оның малшысы, сауыншысы болып қазанына қарап қалған қараша деген ол бір өткен заманның сарқыншағы еді. Ұлпанға ол түсініксіз нәрсе. Құлдық емес, емес те емес. Бай адамның айналасы осынша кедей, көзінен сорасы аққан сорлы бола ма екен? Өзгесін былай қойғанда, Есенейдің ауылы дейтін санатқа қосылатын қырық үйлі қарашаның қайыршыға айналып бара жатқанына ұялу да керек емес пе! Осыдан екі-үш күн бұрын қойдың жүн-жұрқасын, жылқының қыл-қыбырын қолды-қолға таратып бергенде, Ұлпан осыған намыстанып, осыған ызаланып еді. Бүгін соның түп тамырына көзі жеткендей қуанды. Әйелдер шуласа сөйлеп бір кідірген кезінде Ұлпан оларға күлімдей қарап:

— Апайлар-ау, Есенейде қайсының қашаннан бергі аласыларың барын мен қайдан есептеп шығарайын. Әйтеуір, бәріңнің де аласыларың барына көзім жетіп отыр. Есеней өзі сол аласыларыңды түгел бер деді.

— О, мың жасасын!

— Балалы-шағалы болсын!..

— Есеней үй басына бір құлынды бие, үй басына екі қозылы қой берерсің деді. Бұдан былай қойшы жаздыгүні жүз қойдан бір қой алып бағады, қыстыгүні екі қой алады... Жылқышы екі жүз жылқыдан бір жылқы алады. Тағысын тағы көре жатармыз. Бүгін кешке қойларыңды алыңдар. Ертең жылқыларыңды алыңдар. Жайлауға көшуге бір-бір түйе берілер,— деді де, Ұлпан орнынан тұрып отауына кірді.

— Мырза келін-ай, сен келдің де көзіміз ашылды ғой!

— Ұл тап, қарағым! Қоймен бірге қозыла!...

Ертеңіне екі құлынды бие алып, Тілеміс аттанғалы жатыр еді, Есеней қайта шақыртыпты.

— Тілеміс шырағым, біз саған бір масыл болып алдық қой,— деді Есеней әлгінде ғана қоштасып кеткен Тілеміске.— Мына қатын қысқы үй салып бер деп жағамнан алып жүр. Бұл жағынан не білетін едің?

— Үй салатын орыстар бар ғой. Табылар.

— Табылса болды. Күзге дейін бітіртсең жақсы болар еді.

— Ағаш үй,— деді Ұлпан.— Анау күні Тобыл қаласында көрдік қой, сондай жақсы үй болсын.

— Орны қай жер?

— Оны әлі белгілегеніміз жоқ.

— Онда мен үй салатындардың бір-екеуін жайлауға алып келейін. Олар орнын көрмей, неше бөлме болатынын білмей тұрып, ешнәрсе айта алмайды.

— Дұрысы осы болар.

Көшті жайлауға жөнелтіп жіберді де, Есеней мен Ұлпан қыстау салатын жер көруге жүріп кетті. Екеуі де салт. Қастарында Есенейдің жер қорушысы бұқа мойын, қисық жауырын, сол қолына іліп алған сойылын тастамайтын Шондығұл бар. Үш ат жеккен пәуескемен Кенжетай көшкен ауылдың жұртында тосып қалды.

Күн жаңа ғана көтеріліп келеді. Жазғытұрғы кең бейіл дүние шыққа малынып, маужырап тұр. Бармақ басындай қара ала аралар үлбіреген гүлдердің төсіне қонып, солқылдата сорып бал жинап жүр. Ат тұяғының жапырып кеткен балғын көк шөптеріне жаның ашығандай.

Жал-жал болып біткен қалың орманды, қара топырақты құйқалы жер. Көлдер де көп. Көл бетінде шомылып болып айнаға қаранып, сыланып отырған аққу-қаз су бетіне түскен сәулелерімен сұлулық салыстырып, сырласып отырғандай. Жайылымнан қайтқан мыңдаған үйректер суылдап келіп көлге қонады. Қыбыр-қыбыр, жыбыр-жыбыр сырласады да қайта ұшады. Оттады — тойды, су ішті — қанды, енді қамысты, томарлы көлдердегі ұялары еске түсті. Түп жақтарын түйістіре, төске келетін етіп салған жұмыртқалары еске түсті. Қайта ұшып кетті... Ана бір қалың қамыстарды, томарлы көлдерді сүзе ұшып жүретін албасты қаралар бар ғой, солардың өзі нағыз арамы доңыздар. Сақалды бастарымен боз торғайдың жұмыртқасын да шағып жейді...

Күн түске тармасып қалып еді. Ауыр денелі Шондығұл ауыр жортатын қара атымен кейіндеп келе жатқан. Ұлпан атының басын тартып Есенейге бұрылды.

— Есеней-ау, осынша жерің бос жатқанда алты ауыл Сибанның бір-ақ жалдың бойында сығылысып отырғаны несі?

— Оны қайдан білдің?

— Осы өрлеп келе жатқанымыз «Кәрі қыстау» демедің

бе? Төрт-бес ауылдың қыстап шыққан жерін де көрсеттің... Ағаштың жылқы мойны жетер жеріне дейін бір бұтақ қалмапты, мал жеп қойыпты. Ағаш түптеріне бір тал шөп шықпаған. Киіз үйлердің орны дөңгеленіп қара тақыр күйінде жатыр...

— Қазақ жерін қорып ұстай біле ме?— деді Есеней.

— Қалай қориды?— деді Ұлпан жұлып алғандай. Ашуланып кетті ме, немене, көзі де жалт етіп қалды.— Қыс бойы қозғалмастай етіп бір жерге қамап қойған соң... отырған жерін кеміре береді де...

Есеней де, Ұлпан да бұдан кейін үндеспей қалды. Шондығұл да жетті.

— Есеке, қыстау салатын жер әлгі қалған суат көлдің жоны,— деді Шондығұл қамшысымен кейін қалған жақты нұсқап.— Сол жон...

— Кейін ораламыз ба?

— Өзің біл.

Аз ғана қатарласып жүргеннен кейін Ұлпан оң қолын Есенейдің тізесіне салды. Шымшып алайын деп еді, сірідей санға қолы батпады. Қол жылуы сіріге өтпей қалған жоқ.

— Өкпелеп қалдың ба?

— Кешке дейін өкпелейін деп едім... Сен еркіме қоясың ба?— Осымен екеуінің өкпелескендері де бітті.

«Суат көлдің жоны» деген қалың орманның жотасына шыққан соң Есеней ат басын тежеп:

— Сенің ұнатқаның болсын. Анықтап байқап ал!— деді Ұлпанға.

Ұлпан суат көлдің өкпе тұсына жақындап келгенде тоқтап:

— Мен осы жерге қызығып тұрмын,— деді.

Қайың мен терек аралас өскен қалың орманның ортасында ашық қалған кең арал — алаң екен.

— Қырық үйлі қарашаң аз ғана әрірек орналасар. Бізге осы арал жетеді.

— Мен бұл аралға мана қызығып кеткемін. Тек, сен барлық жерді көрсін деп үндемеп едім.

— Ал, қойдың ба қолыңды?

— Қолымды қойдым, мөрімді бастым. Шондығұл, ұмытып қалма, біздің қыстау осы жерге салынады.

— Енді басқа ауылдарыңды қалай орналастыратыныңды айт!

— Осы жонмен қатар-қатар, бір беткей созылып жатқан үш жотаны көрдік қой әлгінде?.. Үшеуі үш ауылға қыстау

бола алады. Аралары шақырымға толмайды. Өзің бөліп бере бер.

Суат көлге таяу екінші жал ағаш шағындау екен.

— Сәдір бізге күнде керек адам ғой. Ағайындарымен осында қыстаса қайтер еді?— деді Ұлпан.

— Қойдым қолымды.

Келесі жал ағаш қалың да ұзындау келген, шығыс жақ етегінде суала бастаған көлі бар Елтінжал деп атанатын еді.

— Бұған Еламанға қараған ауыл қыстасын,— деді Ұлпан.

— Түрікпенді айтамысың?

— Түрікпен дегеніңді қойшы осы, Есеней... Сибанда Әсіреп — Мүсірептен артық Сибан көргенім жоқ,— деді Ұлпан.

— Қойдым, айтпайын... Бірақ Елтінжалға екі ауыл еркін сияды.

— Екінші ауылыңды өзің қос. Мүсіреп ағай кіммен болса да сыйыса беретін адам ғой.

Ұлпан келесі жалды көрмей-ақ Еменалыға бере салды. Екі-үш қыстаудан әрі асырып тастады, болды. Онысына Есеней де наразылық білдірген жоқ.

— Шіркін-ай, Еменалы екеуіңнің жұлдыздарың қай жерде шақырайысып қарсы қарасып тұрғанын көрер ме едім бір!— деп кінаратсыз күлді.

— Еменалының жұлдызы қай жерде тұрғанын мен қайдан білейін... Менің жұлдызым бола қалса, сенің жұлдызыңның ық жағына тұратын шығар,— деді Ұлпан.

— Сенің не айтқаныңды Мұзбел де мақұлдап келе ме өзі, қалай, басын шұлғып қалды ғой!— деді Есеней.

— Мен Мұзбел торыны Қаршығалыда қалдырмай, Еменалы көрген сайын бір күйінсін деп әдейі ала кеттім... мінбесем де ерттеп белдеуге байлаймын да қоямын!— Ұлпан да күлді, астындағы Мұзбел торы да мақұлдап, басын шұлғып-шұлғып қалды.

— «Кәрі қыстау» тұтасымен Бесбайға тиетін болды ғой?

— Амал қайсы...

Жас әйел Ұлпан асқан ақылды адам еді. Өз айтарын әуелі Есенейге айтқызып алып, өз байламын әуелі Есенейге байлатып алып жүр. Есеней де «мына қатын былай деп еді» деп Ұлпанның атын шығара сөйлейді. Есеней Ұлпанына риза, Ұлпан Есенейіне риза, жарықшақсыз жарасым тапқан кездері еді.

Есенейлер жұртқа қайтып оралғанда аттар жегулі, Кеңжетай ағаш көлеңкесінде қымыз сапырып отыр екен. Ұлпан аттан түсе сала қымызға ұмтылды да, әлдеқандай әдеп есіне түсе қалып:

— Есекесі, тезірек отырыңызшы,— деді.

Есекесі де екі айттырған жоқ. Бәрі де сусап қайтып еді. Сары қымыз, дәрі қымыз ішіліп болған соң, Есеней Шондығұлға келесі тапсырмасын айтты.

— Біз жайлауға бірер күн кешігіп жетерміз. Сен бұрынырақ барып әр ауылды өз орнына реттеп қондыратын болшы,— деді.

— Бұрынғысынша қонатын болар?

— Тап бұрынғыдай емес. Біздің ауыл бұрынғы орнына қонар. Бұрынғы Еменалы аулының орнына бұдан былай мына кісінің ағасының аулы қонатын болады.

— Мүсіреп ағайдың ауылын айтады.

— Иә, сол ауыл. Еменалы Бесбай ауылының ар жағына. бұрын мына кісінің ағасының ауылы отыратын шетке қонсын! Мына екі атты жетелей кет те, біздің көшке жеткенде жылқышыға тапсыр. Өзің біздің жылқыдан таңдаған атыңды мініп кет...

— Қараша ауылың қалай қонушы еді?— деп сұрады Ұлпан.

— Айтқандайын, ол ауыл жылдағысынан көлге қарай бір табан жақынырақ қонсын. Біздің ауыл бір табан шегіне қонар...

Шондығұл Есенеймен қоштасқан соң жолшыбай оның бұйрықтарын да бұлжытпай орындап, жайлауға суыт жүріп кетіп еді. Аз-ақ кешікпей жеткен екен: Еменалы көші жылдағы орнына қарай бұрыла бергенде жетті.

Қасында бір-екі әумесер жігіттері бар, көшін жанамалап салт келе жатқан Еменалыға Шондығұл сәлем берді:

— Көш көлікті болсын!

— Сенен көлік сұрай қоймаспын!

— Дұрыс айтасың, саған беретін көлігім болып көрген жоқ. Ағаңның бұйрығын әкелдім: сен биыл Бесбай ауылының ар жағына қонасың.

— Мен немене, елдің шетіне қонатын Түрікпен болғаным ба?

— Кім болғаныңды ағаңнан сұрарсың.

— Ағаңның бұйрығы дегенше ана жалаң бұт келген тоқалдың бұйрығы деп турасын айтар едің-ау сен, Ұлтанқұл болмасаң!

Арғы аталары әлдекайдан келген кірме Шондығұлға «құл» дегені батып кетті.

— Хан тұқымы деп, ойнастан туған бір кегер-аяқ маймақтың құлы болып жүрген нағыз құл сенсің!— деді Шондығұл.

— Оттама енді!— Еменалы қамшысын оңтайлай бастады.

— Сен-ақ отта!— Шондығұл да сойылының шоқпар басын жерге тік тіреп, сол қолымен сүйеніп алды.— Бұр көшіңді!

Еменалы оған не істей алсын! Есенейдің елшісі түгіл қойшысына қолың тиіп кетсе, ат-тон айып тартасың!

— Бұр көшіңді!— деп Шондығұл тағы жекірді. Жанжал іздеп тұрған сияқты екен...

Еменалы Шондығұлдың ата-бабасынан бастап сыпыра бір боқтады да, көшін бұрып әкетті. Шондығұл да есесін жібергісі келмеді. Жеңген адамның айғайына салып, баптап боқтағысы келді:

— Мен бар-ау... сенің бар-ау, әй... іркіт құятын ескі мес сияқты қатыныңның бар-ау... әкесінің бар-ау... тап-тап бар-ау...

Шондығұл «бар-ау, бар-ауын» айтып болғанша, Еменалы ұзап кетті. Қағылатын мық шеге қағылмай қалды...

Еменалыдан басқа ешкіммен ұрыс-керіс болған жоқ. Өзге ауылдар Шондығұл әрі отыр десе, әрі жылжып, бері отыр десе, бері жылжып, жазғы ақ үйлерін тіге бастады. Есенейдің өз қоңсылары да тақыр-таза, тыржалаңаш емес екен, қоңыр-ала, боз-ала ауыл болып қонып жатыр. Кәдуілгідей желі тартып, бие байлапты. Ол ауылда да түйе бақырады, айғыр оқыранады, қой маңырайды. Қай ауылдан болса да қуаныш дауыстары естіледі.

Қайран көл айналасы ат шаптырым, түбі құм-қайраң, жағаға жақын таза көк құрақ шығатын, жалтыры көп, ортасы шалқып жатқан кең айдын — атақты шалқар көл,— «Есенейдің қайраң көлі». Солтүстігі мен батыс жағын жаз бойы Есенейдің жылқысы жайлап жатады. Оңтүстігі мен шығысын Сибан елі жайлайды. Аты Сибанның жаз бойғы жайлауы осы. Жұрт ескірсе, жаңартып, жылжып қонып күзге дейін отыра береді.

Жайлауда малшылардан басқа жұрттың бәрі демалыста, бәрі курортта. Жұмыс жоқ, табыс та жоқ. Тойғаныңша ойнай бер, оянғаныңша ұйықтай бер. Күздігүні қайтатын қараша-қаз Қайраң көлдің бетін бір жауып өткенше жай-

лау тарамайды. Әрне алладан, таңдағы тамақ тәңіріден. Әр нәрсені өз кезінде ойлану керек... Қысты — қыстыгүні, жазды — жаздыгүні...

Жайлауда әлденеше елдің іргесі жақындасады, әндері араласады. Жаңа әндер, жаңа әншілер келеді, ат шабыс — бәйгелері тоғысады, қыз-бозбаласы танысады. Құдалықпен аяқталатын даулар да, даумен аяқталатын құдалықтар да көбінесе осы қымыз-масы жайлауда туады. Достар айрылысып, қастар табысып жатады.

Арбасында екі әйел, божыны өзі ұстаған Мүсірепті танып Шондығұл алдынан шықты. Тобыл күрең үш адам мінген Тобыл тарантасты жүк құрлы көрмей сылаң жортып келеді. Қазақтың кең даласында қала жылқысының да айуандық сезімі қайта оянып, бойы сергіп кетіпті.

— Уа, көш көлікті болсын!

— Айтсын, Шонды-аға!

— Отауларың әне, тігулі тұр.

— Кешке қоныс майларға келіңіз.

— Жоқ, келе алмаймын... Еменалы шақырып қойды...

— О, Еменалы шақырып қойса, оған біз таласа алмаймыз.— Екеуі де күлді, екеуі де бірін бірі түсінді. Әйелдер де түсінді.

Отауға жеткен соң, шешесі мен Шынар арбадан түсе сала жүгіре жөнеліп отауға кіріп кетті. Мүсіреп атты ағытып «күмістеткен» қамыт-шылиясын сыпырып тастап, күрең атты белдеуге апарып байлады. Тарантастың жетектерін барынша жоғары көтеріп қойды. Белдеуде қос ноқталы ұзын күрең ат, үй сыртында жетектері аспан тіреп сырлы тарантас тұрса, бұдан артық сән болады деймісің! Және бұл жаңа сән ғой...

Әнге басып қиқулап келе жатқан қазақ арбалардың даусы жақындады. Бұл көш-жөнекей құлақтарына сіңіп болған өз арбаларының әні. Шынар отауынан жүгіре шығып:

— Мүсіреп, атыңа міне сал да, шауып барып бір шелек су әкеле қойшы, ендігәрі жұмсамайын,— деді.— Мә, шелек...

Мүсіреп су әкелуге кетті. Шынар тарантастың алқымынан самауырды суырып алып, қақпағын ашты да, отауына қайта жүгіріп кірді.

— Апа, сенің самауырың жылдам қайнаушы еді ғой. Сен қайната қойшы...

Қазақ арбалардың әні іргеге таяп келеді.

— Іві бар, адымы жоқ аяғының,
Тимейді ұшы жерге таяғының,
Аяғын айуанға арта тастап,
Әніне басады екен баяғының...

Екі үйдің жүгін алып Әсіреп те жетті. Төрт құлынды биеге төрт қазақ арба белінен салынған. Алдыңғы арбаға жегілген биенің үстінде Әсірептің өзі. Оған екі арба тіркелген. Ең соңғы арбаға жегілген биенің үстінде Жаниша. Арбалар кейде әндетіп, кейде ойбайлап келе жатыр еді, үһлеп тоқтады. Ол кезде майлану дегенді білмейтін білік пен күпшек бірін-бірі қансырата қажап келіп еді, бірге үһлеп тынды. Шынар мен шешесі жаңа жеткен жүктің алдынан шығып Жанишаға қарай жүгірді.

«Жеңешем де тарантасқа мінсін»— деп Шынар қанша қиылса да Әсіреп көнбеген. «Маған жайлауға жеткенше ұрсып отыратын бір адам керек... Онымa жеңешеңнен басқаң шыдамайсың!»— деген.

— Шайың әзір ме, келін! Отауың құтты болсын! — деді Әсіреп, қара түтінді бұрқыратып атқылап тұрған самауырды көріп.

— Қазір әзір болады, ағеке! — деді Шынар. Содан басқа сөз айтуға уақыты жоқ. Жанишаны атынан түсіріп, отауына қарай сүйрелеп әкетіп барады.

— Құтты болсын, қалқам! Отауыңның іші-сырты бірдей әдемі екен!

Отау орта шаруалы қазақ әйелінің өмір бойғы арманындай алты қанат, шағын ғана еді. Шебер қолдардан шыққаны, шебер қолдардың тіккені көрініп тұр. Қолдан тоқылған терме баулар төрде айқасып, кіре бергенде көзіңе соғылады.

Дәмелі деген жесір әйел, қасында жасөспірім қызы бар, үйдің ішінде ораулы шилер ұстап жүр.

— Бәсе,— деді Жаниша,— отауды сен тіккен шығарсың деп сонадайдан-ақ танып келіп едім. Денің сау ма, ей? Зейнетің де бой жетіп қалыпты ғой. Бері келші, айналайын, бетіңнен сүйейін.

Дәмелі Ұлпанның жақындата ұстай бастаған жесір әйелі. Өзі де, қызы да ұшып тұрған, ерінбейтін, екі айтқызбайтын жандар. Ері Әсіреппен құрдас еді, өкпе құртынан қайтыс болғалы екі жыл.

— Өзің де аманбысың? Байың аман ба? Осы жайлауда қолыма бір түсетін шығар...— деді Дәмелі, құрдастардың қалжыңын айтып.

Әсіреп пен Мүсіреп те үйге кірді.

— Отауың құтты болсын, Шынаржан! Артық-кемі жоқ, өзіңе лайық екен.

— Сендер келгенше отауды осылай тігіп алдық...— деді Мүсіреп. Ол өзі отауға әлі кірген жоқ-ты, ағасымен бірге кіріп тұрғаны осы.

— Шаңырағын өзің көтерген шығарсың? — деді Әсіреп.

— Өзім көтермегенде қайтейін...

— Шақшақ бидің қызы, сен осы босаң боларсың білем... Мына мақтаншақты қашан ауыздықтап аласың?

— Еркелетіп қойған өзіңіз көрінесіз ғой, ағеке...

— Атын өзі ағытты ма, әйтеуір?..

— Өзі ағытты... Шауып барып көлден бір шелек су да әкелді...

— Атпен бе?

— Атпен...

— Онда ауыздықтай бастаған екенсің...

Шынардың шешесі самауырды үйге алып кіре беріп еді, Дәмелі кіргізбеді.

— Үйдің ішін түгел жинап болмай, жаңа отауда ас іше ме екен! Жас келінді басынан неге үйретсең, соған үйренеді де кетеді. Салақ болады. Шала істеген іс жаман, шала піскен ас жаман, қызыңды ондайға үйретпе, құдағи! — деді.— Әке-шешелерін ерте жалмаған мына екі жетімек — жарым түрікпен, жарым қазақ — ондай жора-жоралғы барын біледі деймісің! — деп әлі өзіне амандаса қоймаған Әсіреп пен Мүсірепті де қағыта кетті.— Сен әй, қатыныңнан қорқуды қашан қоясың? — деп Әсірепті арнай қағытты.

Шай далаға жасалды. Шай қазақтың қай үйінде де шай! Баппен ішілмек еді, жақын ауылдардан қыз-келіншек, боз-балалар келіп қалды.

Бұл елдің ескі бір салты бойынша, көші-қон кезінде жастар әуелі үлкендердің үйін тігісіп береді. Одан соң жесір-жетім қалған үйлерді тігіседі. Ең соңына отау үйлерді қалдырып, аяғын ойын-сауыққа айналдырып әкетеді. Әсіреп, Мүсіреп үйлерінің кешігіп келуін жастар ішінен тілеп жүр еді. Құдай тілекті бергенін көрді де жүгірді...

Жастар келе-сала жүктерді түсіріп, Әсірептің үйін тігө бастады. Үйдің киіздері жабыла бастағанда, екі келіншек төрт шелек су әкелді. Төрт жас қыз екі қап тезек теріп әкелді. Үй ішінің жүктері жинала бастағанда, екі жігіт Мүсіреп үйінің алдынан жер-ошақ қазып тастады.

Мұның бәрі де ишарат: « шай қойыңдар, ет асыңдар. Отау үйлердің қоныс майлары біздікі — жастардікі» дегендері.

— Қойың бар ма еді? Соя бер! — деді Әсіреп інісіне.

— Табылар.

Шынар да бір-екі келіншекті ерте жүріп аз ғана жүгін отауына кіргізіп алды. Дәмелі мен Науша сандық, көрпе-жастықтарын орын-орнына қатарлап жүр.

— Енді бір сандық қосылса артық көрінетіндей, енді бір жастық жетпесе кем көрінетіндей болсын! — дейді Дәмелі. Наушаға әрбір сандық, әрбір жастық аспаннан түскен байлықтай көрінеді. «Өңім бе, құдайым, түсім бе?»

Әсіреп үйі тігіліп, жүктері жиналып болған соң жастар көлге түсіп шомылып қайтты. Енді бұлар, жас балаларды қуып жіберіп, қатар түзеп қонаққа келе жатыр. Үй иелері мырза болса, әйелдері киіз есіктерін ашып тұрып қарсы алулары керек. Самауырдың буы бұрқырап тұрсын.

Отау үйлерде жас келіншектерге бір теңдік тиіп қалады. Өз үйлерінің төріне шыға алмайтын жас келіндер төрге шығады. Еркектермен бірдей құрметтеледі. Қалай сақылдап күлсе де, сөйлесе де, ойнаса да ерсі емес. Мұндай үйлерде, әсіресе, осындай кіші ауылдардың алты бақандарында жарқыратып ән салуға болады. Қыз күнінде бар өнерлері, келін болып түскен соң құмығып қалатын өнерлері, осындайда бұзып-жарып шыға келеді. Өнері құрғыр болмай әуре қылады ғой, болса ол бір жарқ етпей қоя алмайды.

Жаниша да, Шынар да жастарды киіз есіктерін ашып тұрып қарсы алды. Жүздері жарқын, көңілдері көтеріңкі екен...

Жастар Жаниша мен Шынарға «Келін, есенсіз бе?» деп енді амандасқан болып, екі үйге бөліне кірді. Кірген беттерінде жинаулы тұрған жастықтарды жұлып-жұлып алып, шынтақтасып жантайыса кетті. Аяқтарын көсіліп жіберіп:

— Бала-шағаларыңыз аман ба, шырағым! — десті. Бұлары — үйлеріңнен қонақ арылмасын деген тілектің ишараты еді.

Содан кейін күлісіп тұра келіп, жастықтарды орнына қойып, Шынардың отауын жамандай бастады:

— Үйлері қап-қара, тесік-тесік қой! Қара күйе жеп қойған ба?

— Төрде отырған кісінің аяғы есігіне тиеді екен!

— Сандықтарының аузы қисайып, ырбиып жатыр.

— Қатыны қандай салақ, байы қандай олақ екен!

Бұл жаңа отауға көз тиіп кетпесін деген ырымдары еді... Осындайларын шұбатып айтып болды да, жастар шуласа күлісіп, жөнделісіп отырды. Шай келді...

14

— Есенейдің үйіне бір бөдіретшік деген орыс келіп жатыр екен. Қасында қағаз жазатын хатшылары да бар дейді...

— Біздің қыстаулардың бәрінің атын қағаздап алыпты...

— Тегінде мойнында недоймкесі қалғандар ауылдан жылыса тұрғандары дұрыс болар...

— Бастап әкелген әлгі арамсырақ Тілеміс екен. Ол кімді аяйды дейсің!

Осындай суық хабар Қайран көл бойына тарап болғанша, «бөдіретшік деген орыс» кетіп те қалып еді. Енді Сибанның барлық недоймкесін Есеней өзі төлеп жіберсе керек деген жорамал тарай бастады.

«Бөдіретшік деген орыс» — Қабан қаласының казак-орысы қара Иван Мекайла Пушкарь еді. Ол Есенейдің қысқы үйлерін салып беруге шарт жасасып кетті. Үлкен үйі төрт бөлмелі, қонақ үйі екі бөлмелі, екі азық сарайы, бір ақ монша салып бермек. Есенеймен келісімін жасасты да кетіп қалды. Құдай өзі сақтады — алым-салықтың қалдығы «недоимкені» жинауда жұмысы да болған жоқ. Жұрт Тілемісті де босқа күйдіріпті. Жылысып кеткендер де ауылына қайтып келді.

Есеней «конысмайларын» осындай жұмыстарын бітіріп алып өткізді. Қайран көл басын түгел шақырды. Басқалар түгіл бала-шағасын шұбыртып Еменалы де келді. Үлкен ақсақалдарға көзі соқырайған тай шекелері, орта жастағыларға көзін жұмып, құлақтары делдиген қой бастары тартылды.

Етке тойғызып, қымызға суарып болған соң Есеней аты Сибанның ақсақал-қарасақалдарын ертіп ауыл сыртына шықты. Бұл оның көптен істемеген ісі. Ол елінің тағдырын өз тағдырына бағындырмай ойланған емес. Есенейдің атақ-даңқы Сибан еліне қорған екені де рас. Бірақ, сол бағынышты өмір жеке адамдардың ынта-жігеріне ырық бермей, иық-басты болып алған. Есенейге еріксіз ере көшіп, ере қонып жүрген елі жүдей бастаған. Ақылды Ұлпан епті қо-

лымен иіп әкеліп, Есенейдің аузына ел қамының сөзін салып еді.

— Ағайын-туғандар,— деді Есеней,— көптен бері өзіммен өзім болып кетіп, елдің жайын ойламай, обалдарыңа қалған екемін. Әуелі оны «Кәрі қыстаудан» көріп едім, көшжөнекей тағы көрдім. Жаяу-жалпы әрең жеттіңдер жайлауға. Менсіз көшіп кете алмай, күзге дейін жайлауда отырып, қысқа қарай «Кәрі қыстауға» қайта барып тығыласыңдар. Бала-шаға қыс бойы қалтырап шығады. Қысқа аман жеткен баланың келер жазға екіден бірі ғана аман ілігеді екен. Өстіп жүріп ел боламыз ба? Осыны ойласайық деп шақырдым...

— Құдай аузыңа бір жақсы сөз салайын деп отыр білем... Өз ойыңды түгел айтшы,— деді Бақай қарт.

— Айтсам, қысы-жазы киіз үйде отыруды қояйық. Үйренгеннің ұяты жоқ, орыстарша қысқы үй салып алайық. Бала-шаға жылы үйде қыстап шықсын. Менің қорығымдағы жерді бәріңе бөліп берем. Әркім үй салып алсын. Мен өзім «Суат көл» жағына үй салдыратын болдым. Орыстар салады. «Қыс азығын жаз жимай жарлы қайдан байысын!» дегені қайда? Шөп шаптыратын, егін салатын болайық.— Есеней содан кейін қай жерді қай ауылға беретінін айтты.

—Жер тисе, қысқы үй салып алар едік-ау!..

— Шөп шабу да қолдан келмейтін іс емес қой.

— Шабатын жерің болса десейші!

Есенейдің кең бейіл отырғанын сезінген жұрт осылай қысқа-қысқа аңғартып, ризалық білдірді. Есенейдің өз інісі жалғыз Еменалы ғана жанжал шығарды:

— Қысқы үй деген қара түтінді салып аламыз ба, салмаймыз ба, ол әркімнің өз еркі ғой, маған оның керегі жоқ. Ата-бабамыз киіз үйде туған, киіз үйде өлген...

— Саласың! — деді Есеней қысқа ғана.— Салмасаң өкпелеме, өзің өкінесің.

— Үй салсам, Елтінжалға салам. Ол менің қорығым, менің жерім!

— Елтінжал Еламан аулы мен Андарбай, Отарбайға берілді дедім ғой!

— Елтінжалды Түрікпенге бергенше өртеп жіберсем болмай ма!

— Жоғал! — деді Есеней ақырып.— Сенің қырсығыңнан Сибанның қақ жартысы анда-мында қашып көшіп кетті. Жоғал!

Есеней қалшылдап, дірілдеп кетті. Бұрын мұндайы жоқ

еді. Аяқ-қолы түгел дірілдеп әрең басылды. Ёменалы тұра жөнелді.

— Осы айтайын дегенім! — Есеней де орнынан тұрып, үйіне қарай жүре берді. Еменалыға қатты наразы болған жұрт та тарай бастады.

Ұлпан қонысмайларға келген жасы үклен әйелдерге шай беруге өзірленіп еді. Дәмелі үлкен көк-ойрақ дастарқанды серпе тастап жая бергенде, Еменалының екі баласы үйге жүгіре кіріп, дастарқанды иықтарымен іле-міле барып Есеней отыратын көрпеге құлай-құлай кетті. Екеуі де он екі, он үш жастағы балалар. Жырқылдап-тырқылдап, дастарқанды жамылып алып аунап жатыр. Төрдегі әйелдер үн шығара алмай қатып қалды. Дәмелі тайсалған жоқ:

— Айтолқын-ау, балаларыңды қалай жаман үйреткесің? Қой демейсің бе? — деді.

— Сен итаршы болмай-ақ қой! Не қылса да өз үйлері! Осы ауылды өңкей бір кірме қатындар билеп алған екен! — деді Айтолқын.

— Әттең менің үйім емес. Иттей теуіп шығарар едім! — Дәмелі дастарқанды жұлып алып: — Кетіңдер! — деді балаларға.

Екі бала ауыздарын қисаңдатып, Дәмеліге тілдерін көрсетіп аз ғана отырды да, үйден ата жөнелді.

— Келін, бұл үйде байқап сөйле! Жеті жыл иесіз қалған үйде ойыңа келгеніңді істеген екесің. Енді бұл үйдің иесі бар! «Шық!» деп жүрер! — деді Ұлпан. Даусын көтермей салмақты айтты.

Ұзамай ботаның бақырып қалғаны естілді.

— Өй, иттің балалары! — деген Кенжетайдың даусы да қосарлана шықты. Кенжетайдың даусына ойбайласып, жылаған екі баланың даусы араласты.

Ұлпан ақ ботасына жүк арбаларын тіздіріп қоршау жасатқан еді. Өйтпесе ботасы пысыған сайын нар іңген жеріне қашатын ыңғай көрсете бастаған. Жел оңтүстікке шықса болды, солай қарай қаңқиып жөнеле бастайтын болды.

Ботаның даусын ести сала, Ұлпан далаға жүгіре шықты. Әуелі күліп жіберді. Жаңағы екі бала екі жерде бақырып жылап аунап жатыр екен.

Одан кейін өзінің көзінен жасы шығып кетті. Ботаның көзінен жасы ағып, басын шайқай беріп, баладай қыңқылдап тұр екен. Өрістен тайраңдай жүгіріп, енесі келе жатыр. Нар іңген жүгіріп келген бойы арбаларға соғылып, өзі арандап қала жаздады. Жан-жақтан жүгірген жігіттер арбалар-

дың арасын ашып, іңгенді ботасына қосты. Бота қасына келген енесін бір-екі сорды да, басын көтерді. Бір көзі жұмулы, түймедей-түймедей жас сорғалап тұр. Ұлпан ботаға тұз берді, алқымын қасыды, құлақ түптерін қасыды.

— Өлтірді-ау, балаларымды, өлтірді-ау!.. Түркпені ме, қалмағы ма? Қалмақ басқырдың ауылын билеп-төстеп алған қай кірмесі! — деп Айтолқын енді-енді Европада жоқ әйел боқтауына баса бергенде, ауылға жақындап қалған Есенейді көріп тоқталып қалды.

— Жүріңдер, иттің балалары! — Балаларын ертіп үйіне қайтты. Ойбайлап жатқан балалары да сұм екен. Көздерінде жас жоқ. Тұра салып Кенжетайға ауыздарын қисаңдатып, тілдерін көрсетті де, шешесінің алдына түсіп жүгіріп кетті.

Ұлпан Есенейді есік алдында тосып алды.

— Жай ма, Ұлпан? Қызарып кетіпсің ғой! — деді Есеней.

— Жай, тәңірі... балалар ғой ойнап жүрген. Үйге кір, шай ішейік.

Үйде отырған әйелдер Айтолқынды қатты сөгіп, қарғапсілеп алды.

— Ант ұрғанның қарғысы қандай жаман еді! Қалмақ басқырдың ауылы деуге аузы қалай барады екен?

— Өз басына келсін!

— Жер жастанғыр балалары қандай сотқар еді!

— Ұлпан келіннің амандығын тілейік. Сазайын талай тартқызар әлі!..

Есеней үйге кіріп өз орнына отырды. Жас әйелдер сәлем етті. Есенейдің орнына таман төрде отырған мосқал әйелдер Есенейге жамырай амандаса келіп:

— Мырзажігіт, Ұлпан келін болмай бәрімізді төрге шығарды... Бір-екеуміз болмасақ, өзгесі бұл үйдің төрі түгіл босағасын аттамайтын келіндерің. Көріп отырсың ба, бәрі төрде отыр...

— Отыра берсін,— деді Есеней.— Ұлпан айтыпты десе болды, Есеней не айтар екен деп сұрамаңдар. Жатсырап кеткен екем. Ұлпан өз еліме өзімді қайта табыстырып жүр. Келіндердің бірде-бірін көрмеген едім, Есенейдің төрі түгіл ақ патсаның төріне отырғызсаң да, жараса кететін келіндерім бар екен ғой!..

Жас әйелдер біріне бірі қарасып, жымыңдасып қалды. «Сені айта ма, мені айта ма?», «мені айта ма, сені айта ма?»...

— Анау отырған Шынар деген ең жас келіндерің осы үйге кірген бетінде төрге шығып отырған. Шынар, бері келші, қасыма отыршы.

Ұлпан мен Шынар самауырды ортаға ала шай құйып отыр еді. Ұлпан Шынарға:

— Бар! — деді.— Сен бір еркетайы болып алдың ғой осы үйдің. Бар!..

Шынар ұяла-қызара Есенейдің қасына барып отырды.

— Жақын отыр... Бұл кісі менің атымды да атайды,— деді Есеней.

— Не дейді? Шын ба, шырағым?

— Өздері болмай ататқан...

— Е, айналайын-ай, Ұлпан келін шығар.

Құл да емес, емес те емес, тәуелді де емес, тәуелсіз де емес, әйтеуір бір бағынышты халде жасап келген аз ғана Сибан бұл жолы арқасы кеңіп, еңсесі көтеріліп тарасты. Біразы ескі әдеттері бойынша, Есенейді мақтады. Біразы Ұлпанды мақтады. Әйелдер жағы түгелімен Ұлпан жағында болды.

— Асыл тегі өзіміз... кедейдің қызы ғой. Жоқ-жітікке жаны ашып тұрады. Кедей Сибанның маңдайына біткен бағы осы болар.

— Есенейдің орнына Есеней болып қалатын ақылына көркі сай... Бәрін істетіп отырған сол! — десіп кетті. Әйелдер қателескен жоқ...

Есеней Еменалыдан көрген жәбірін, Ұлпан Айтолқыннан көрген жәбірін біріне бірі айтқан жоқ. Екеуінің көңілінде де бір у сарқыны қалғанын екеуі де сезінеді, бірақ ондайды қайта қозғап, бірінің жүрегіне бірі запыран зәрін қайта құятын жандар бұлар емес. Айтолқынның «Қалмақ басқырдың ауылы» дегенін Ұлпанның аузынан естісе, ондай сұмдық қарғысты естіп көрмеген Есеней қалпақтай түсуі мүмкін ғой! Еменалының «Елтінжалды Түрікпенге бергенше өртеп жіберсем болмай ма!» дегенін Есенейдің аузынан естісе, Ұлпанның қандай жайда боларын кім біледі? Екеуі де күндегісінен гөрі ақжарқын, көңілді екен дерлік еді. Әйелдер кеткенде, Ұлпан Шынарды жібермей алып қалып еді, екеуі сонымен қалжыңдаса берді. Ұлпан Есенейді Шынардан қызғанған болады. Есеней Шынарды көргенде боз-балашылығым ұстап кетеді дейді. Солай болса да Есенейдің көңілін бірдемеге аударып, ашуын тарату керек сияқты.

— Есеней-ау, осы толып жатқан бумаларда, сандықтарда не бар? Сен өзің білесің бе соны? — деді Ұлпан.

— Білген емеспін. Не болса да шірігені шіріп, ірігені іріп, құрт жегенін құрт жеп жатқан шығар. Осы жүктерден шірік иісі келіп отыр, сол ғой сенің тынышыңды ала бастаған. Жайып кептіріп, керегі жоғынан құтылсаң, мен де бір қуанып қалар едім!

Ертеңіне Ұлпан үлкен үй мен қонақ үйдің бар дүниесін далаға шығартып, күнге жайдырып еді, ауылдың айналасын түгел алып кетті. Құдай-ау, қанша көрпе, кілем, қанша ішік, қанша шапан бар! Бәрі қымбат дүниелік. Жинала берген, ұсталмай жата берген өлі бұйымның көптігінен жүрегің айнырдай екен. Бумаларда іріп-шірігендері де бар, бірақ, көп дүниені Сібірдің суық аязы аман алып қалған.

Ұлпан Есенейді ертіп жүріп бәрін көрсетіп еді, оның да жүрегі айныды білем: — Құтыла гөр, Ұлпан, құтыла гөр! — деді де кетіп қалды. Үйінің қасында жүрген Мүсірепке қол бұлғап көлге қарай кетіп барады.

Ұлпан он екі ақсақалдарына бір-бір түлкі ішік жіберді. Әлі таусылар емес.

— Ұлпан түскенде ақсақалдардың жол-жорасын істей алмап едік,— деп Есенейдің өзі жіберген сыйлық етіп таратты.

Әйелдердің жол-жорасын Ұлпан өз қолынан үлестірді: кілем, текемет, көрпе, киіз, бір-бір қадақ қашаннан жатқан қағаз шай... Бәрібір таусылар емес.

Ұлпан Шондығұл мен Дәмеліге қалағандарыңды өз қолдарыңмен ала беріңдер деп еді, Есенейдің дүниесіне екеуінің де қолдары батпады.

— Бір-екі кесек киіз болса деп едім... үйіміздің тозығы жетіп тұр еді,— деді Шондығұл. Ұлпан оған бір үйдің киізін берді.

Дәмелі жалғыз қызы — Зейнеті бой жетіп келе жатқанын айтты да, еш нәрсеге сұғынған жоқ. Ұлпан оған бір қыздың жасауын түгендеп берді.

— Ұмытқаным болса тағы да есіме саларсың, Дәмелі апай,— деді.

Ұлпан Шынарға: — Тәйір алғыр, сен де бірдеме алсаңшы,— деп еді, Шынар оған:

— Өзіміз де әрең көшіп келдік. Өзіңе бірдеңе ауыссақ па деген ойымыз бар,— деді.

— Тоқтай тұр, сен қатын. Бір ұл тауып көрші, мен сені қалай шабар екемін!

— Дүние кезек. Біз де есемізді жібермеспіз!

Кешке таман Ұлпан үй қазынасын қайта жинатқанда он шақты сандық, он шақты оюлаған киіз қаптар босап қалды. Ұлпан оларын да таратып берді. Қонақ үйдің кірлеген көрпелеріне дейін, қонақ үй мен үлкен үйдің ескірген төсеніштеріне дейін үлестіріп жіберді. Есенейде қашаннан бері аласысы бар жоқ-жітік Ұлпанды мақтай жүріп ала берді, ала берді.

Есеней қайтып келіп үйіне кіргенде, өз үйін өзі танымай қалғандай еді.

— Ұлпан-ау, әп-әдемі үйіміз бар екен ғой!.. Қалай сиқырлап қойғансың! — деді.

— «Керегі жоғынан құтыл!» деген жоқсың ба? Әлі де таусылар емес.

Төсек-орын түгел жаңарған, күлімсі иістер кеткен. Іргеден кешкі самал соғып тұр. Таза ұстаған киіз үйде даланың иісінен басқа иіс болмайтын бір кезі болушы еді, дәл сол қалпына келіпті.

— Құтылу үшін де көп күш керек болар деп едім.

— Менің күшім жеткені осы.

— Бұдан артық күштің керегі не! Мен сені бұдан былай Ақнарым дермін!

— Түйеге теңегенің бе?

— Аузыма құдай салған шығар... қазақтың нардан қасиетті, нардан күшті, нардан сұлу, нардан қадірлі несі бар!

— Несі болса да мейлі, бұдан былай ұмытып кетпей ылғи Ақнарым дейтін бол! Жарай ма? Шынар, сен айтшы, жақсы ат емес пе?

— Ақ дегені артығырақ кеткен екен. Би ағамыз айтқан соң амалымыз қайсы... Нар көтермес жүк болмайды дейтін бе еді, көтересің де...

— Сандалма, әй! Сен де мені Ақнар дейтін боласың! Есеней-ау, осы екеуіңнің араларыңда нелерің бар? Мына қатын мені ылғи мазақтап, басына сөйлейтін болып алды!

— Бүкіл Сибанда сенің бетіңе келетін де бір жан болу керек емес пе...

— Міне, тағы жеңіп бердің!

— Жоқ, мен сен екеуіңнің біріңді бірің жеңгеніңді көргім келмейді, Ақнарым! Ақнар, Шынар деген аттарың қандай жарасып тұр!.. Ал енді екеуің де шаршаған боларсыңдар, көлге түсіп шомылып қайтыңдар...

Осы аз күндердің ішінде Ұлпанның атағы бүкіл кең жайлауға түгел тарап кетті. Жайлауда қоныстары жақында-

сып, ойын-той, дау-шарлары араласып жататын екі дуанның елдері бірі керіп, бірі созып, Ұлпанның аз ғана істеген істерін аңызға айналдырып әкетті.

— Ұлпан үйі жоққа үй беріп, аты жоққа ат беріп, Есенейдің жарты малын Сибанның жоқ-жітігіне үлестіріп жіберіпті... Сибанда емге бір үй кедей қалмапты. Бәрі байып алып, енді «орыс үй» салдырып жатыр дейді...

— Ұлпанның шын аты Ақнар екен. Ақ десе — ақ, нар десе — нар, ақылды да мырза адам көрінеді. Өзі де бір текті жерден шығыпты ғой!

— Артықбай деген бидің қызы болса керек.

— Би емес, Артықбай деген ханның немересі дейді.

— Бәсе, ханның тұқымы болмаса, Есенейге ұрса алар ма еді! Елің ел емес, өңкей бір қазан басын қарауылдаған аш-арық екен деп қатты ұрсыпты дейді. Сибанның ендігі Есенейі сол Ақнар болса керек...

Ұлпан Адам-атаның ар жағында болмаса, оның бер жағында хан тұқымына да, би тұқымына да сорпасы араласпаған батыр Артықбайдың қызы. Ұлпанда мырзалық та жоқ, сараңдық та жоқ, атақ құмарлық та жоқ, ерекше бір жинақтылық бар. Кедей қызы кедейге жаны ашымаса, кедейлікті жек көрмесе, елінің кедейлігіне намыстанбаса оның сонысына ғана таңдануға болар еді.

Ұлпанның сүйегіне біткен, құдайдың өз қолынан берген қасиеттері бар. Керексіз басы артықты жек көреді. Есенейдің қолына қарап бағынышты болып, малматымақтанып, ынта-жігерінен айрылып бара жатқан еркекті жек көреді. Түптеп келгенде, Есенейдің үйін жалғыз қалдырса да мейлі, ел Сибан бір сілкінсе екен дейді. Әркім өзі үшін тіршіліктің бір пұшпағына жармасса екен дейді.

Мұндай ойға жармаса кетпейтін қара шаруа да жоқ еді. Бірлі-жарымды малға қолы жетіп, өзіндікі деген ойға тырнағы ілігіп еді, жабыса кетті. Құлын-қозыларына ен салып, ерте бір, кеш бір түгендеп қояды. Ендігі армандары қысқы үй салып алу болып, Есенейдің жайлаудан тезірек қайтуын тілеп отыр. Есеней, әрине, Ұлпанның қолында.

Ұлпан да елді көп сарылтқан жоқ. Бұрын жайлауда күзгі қара жаңбырға дейін ең кемі бес ай отыратын елді айналасы екі айдан кейін түбекке қарай қайта көшірді. Алыс жайлаудан болашақ қыстауларына жақын келіп қонған елге ең керегі Есенейдің бұғау-тұсауынан босану екен. Ұлпан сол бұғауды бұзып, сол тұсауды сыпырып тастағандай болды. Ел шөп шабу да біледі екен, қысқы үй салуға да құш-

тар екен. Қойшының таяғы мен жылқышының құрығына орақ деген досы жатсырамай келіп қосылды. Есенейге еріп алты ай жазды еңбексіз өткізетін кедейге тамыз, қыр-күйек, қазан деген үш еңбек айлары қосылды. Көшпелі елдің қыстау дегені тұрақты мекеніне айналар кезі жеткен екен. Әркім жерге берік қадайтын қысқы үйдің ортан қазығын әзірлей бастады.

Жайлаудан көшпей, отырып қалған жалғыз Еменалының ауылы. Оның қоңсылары төрт-бес үй Сибан, төрт-бес үй әлдеқашан қазақыланып кеткен қалмақтар болушы еді. Еменалы көшпеуге бел байлап, ауылына бұрқырап келген соң, Сағындық, Қайқы деген екі «қалмақ» Есенейге арыз ете келді.

— Арыз ете келдік, Есеке! Лұқсат па?

— Айта беріңдер.

— Біз де енді осы елдің бір баласымыз, Есеке, дұрыс па?

— Дұрыс!

— Қазақ ұлым қамал бұзса — қалмақ ұлым садаға! Қалмақ ұлым қамал бұзса — қазақ ұлым садаға! — деп арғы атаңыз Қошқарбай батыр бірі қазақ, бірі қалмақ, екі жігітті Шүршіттің қорғанына жібергені шын ғой?

— Шын! Бір қатесі жоқ.

— Сонда біздің атамыз Сағал батыр Шүршіттің қамалын бұзып, Қошқарбайдың қолға түсіп кеткен жесірін алып шыққан екен...

— Дұрыс. Аты Айбарша сұлу екен...

— Қошқарбай айтқанында тұрып, сол келінін Сағалға қосқан ғой.

— Дұрыс.

— Сол Сағал мен сол Айбаршадан тараған төрт-бес үй әлі күнге қалмақ атанамыз. Өзіңіздің қоңсыларыңыздай біздің басымыз да босаса екен... Шөп те шабар едік... қысқы үйді де салып алар едік...

Есеней ойланып қалды. Ел қате түсінген бе, өзі қате түсінген бе? Әлде Ұлпанның істеп жүргені шын-ақ босату ма екен? Неден? Құлдықтан болады да! Кімнен? Менен бе?

Есеней Ұлпанға қарап еді, Ұлпан аз ғана жымиып, ақырын ғана басын изеді. Есеней кесімін айтты:

— Еменалы көшсе көшер, көшпесе мейлі білсін... Сендер көшіңдер! Еменалыға берілген қыстауға қысқы үйлеріңді сала беріңдер. Ол қыстау енді сендердікі! — деді.

Жайлаудан қайтқаннан кейінгі айлар Ұлпанның өзі үшін де ойдағыдай қызғылықты өтіп жатыр. Сұраншақтық

пышақ кескендей тоқталды. Қандай әп-әдемі қыз балалар шешелеріне ере келіп, көздері жаутаңдап тұратын еді. Ұлпан олардың сұрағандарын артығымен бере тұрып, қайыршы-тіленшіге садақа бергендей сезініп, қатты қиналатын. Қазір ондайлар тоқталып, ел табаны еңбегіне мықтап тірелгендей таң атпай тұрып әлдеқайда кетіп бара жатады. Жалғыз Еменалы ғана бір бүйірінде қара түйнек болып андасанда түйіліп кояды.

Өз үйлері де тез салынып жатыр екен. Төрт бөлмелі ағаш үйі қыс түскенше салынып та қалатын жайы бар. Енді үш бөрене қосылса болды, төбесін жаба бастамақшы. Қонақ үйдің де кірпіш іргесі қаланып қалыпты. Монша ғана бастамаған.

— Ол оңай ғой! Екі жетіде бітіп қалады,— деді қара Иван Мекайла Пушкарь.

Үй, қора-қопсы салынатын жерді кең орап айналдыра орлап тастапты. Мейіздей сарғыш қарағайлар әлі тасылып жатыр. Балталар жарқылдайды, ағаш кескен аралар қосылып ән салады. Қыстау айналасын шауып, үйіп-жинап болған соң алыстап кеткен шөп машиналарының үні де келіп қосылады. Бұл өңірдегі қазақ қыстауында бірінші рет салынған темір әні, темір ырғағы Ұлпанның құлағына жағымсыз да жат естілген жоқ.

Ұлпан екі күнде бір рет шөпшілерін аралап, салынып жатқан үйлерін көріп қайтады. Қасында Дәмелі, тарантасында ет пен қымыз, қант-шай жүреді. Орыстар қымызды шампан, етті махан, қазақты кіргіз дейді екен. Әйел — қожайке, қыз — депке, қатын — баба, пышақ — нож, байың — мож... Әуелі моя — сенікі, туая — менікі сияқты еді, енді менікі — моя, сенікі — ваша болып шықты...

Ұлпан келгенде көрші ауылдың шөпшілері бір жасап қалады. Жаз бойы көзі көрмеген етке тістері тиеді, шайға, қымызға қанады. Ұлпан шайынан шойын құман түбінде қалған шамбаны тағы бір күн қайнатып ішеді. Ұлпан шөпшілермен тең отырып қалжыңдай сөйлеседі. Сұрастырмайтыны да жоқ. Нелері жетпей жатыр, үйлеріне айтатын бірдемелері жоқ па? Кейде қара көже сұрап ішетін әдеті де бар.

Бұл шөпшілер тоқ емес. Қара көжемен, ақ шаймен күнелтіп жатыр. Аз ғана малдарына шөп шауып, жинап алса, қысқы үй салуға кіріспекші. Ұлпан келгенде қуанып қала ма, болмаса Есенейдің тор тұсауынан құтылғандарына ылғи қуанышты ма, оны Ұлпан біле бермейді. Әйтеуір жұрттың өңі кіріп, еңсесі көтеріліп, аянбай тырбанып жатқандарына

Ұлпан да қуанышты. Осындай ынталы адамдарға не керек болса да ағыл-тегіл беріп тастайды. Ол беруден гөрі алуға қиналатын жан еді. Сол табиғатына ойға алған істері үндесе кетті. Күнде шаршап қайтады, күнде бірдеме беріп қайтады, күнде қуанып қайтады.

Бұл күндерде көбінесе ауылда жалғыз қала беретін Есеней Орынбор-Сібір қазақтарының шекаралық дауына шақырылды. Барлық өмірі сондай топ ішінде өткен адам ондайынан шеттеңкіреп қалып, жабырқау тартып бара жатыр еді. Жеті жылдан бері малымен болып кеткен адамның әділ би деген атағы көмескі тарта бастап еді, Ұлпанның атағымен бірге қайта көтерілді. Ұлпан олай ойлай қоймаса да, Есеней солай сезінді.

— Ақнарым, сен мені де адам қыла бастадың,— деді аттанарда.

— Жоқ, Есеней, сен көлеңкең күндік жерге түсетін бәйтеректің. Мен сенің саяңда шырылдаған бозторғаймын. Менің құдайдан бірінші тілегім сенің амандығың! — деді Ұлпан.— Сенсіз мен кім болар едім?..

Қартая келе босаңсыған көңіл жас жүректен риясыз шыққан шипалы лебізді естіді де, баяғы күшін қайта сезінгендей болып Есеней аттанып кетті.

Енді ауылда Ұлпан жалғыз қалып еді, жалғыз қалудың қандай ауырлығы барын жан-тәнімен сезінді. Жалғыз адамның үйге сыймағаны жаман екен. Дәмелінің қызын Мүсіреп-тің үйіне жіберіп алып еді, ол екі үйде Шынардың шешесінен басқа жан қалмапты. Бәрі шөпке кетіпті.

Шынар не деген бақытты, ә? Қазір ғой ол екі үйлі жанға түгел еркелеп, көк шөпке аунап жатыр. Таң атқалы екі-үш рет көлге шомылып қайтты. Жоқ, ол бірдеме істемей отыра алмайды. Ол сорлының не көрмегені бар! Белорақпен шөп шаппаса да, тырнауышпен шөп жинап жүрген шығар. Мүсіреп ағай көсілтіп шөп шауып жүр. Шынар оған анда-санда бір қарап ыржиып қойып, шөп жинап жүр... Қой, ертең үйді көріп, шөпшілерді аралай кетіп, солардың қосына барып қонып қайтайын...

Кешке таман Салбыр ауылға қайтып келді. Ол үй салушылардың отыншы-сушысы еді. Өте жабайы, момын адам.

— Орыстар кетіп қалды,— деді Салбыр табалдырықтан аттауға бата алмай тұрған бойы. Ұлпанның жүзіне қарауға да бата алмады.— Бәрі де кетіп қалды. Празнек деген мейрамы екен. Ертең келетін күні еді, келін келмей-ақ қойсын деп мені жіберді.

— Күзетші де кетті ме?

— Жоқ, ол қосында отыр.

Салбырдың алып келген хабары Ұлпанның ертеңгі күнін де бұзып кетті. Салынып жатқан үйдің қабырғаларына тағы неше бөрене қосылғанын көзімен санап қайтушы еді. Қымыз ала баратын. Ертең онда барудың қажеті болмас. Ант ұрған Шынардың аузының салымдысын қарашы, барлық қымыз соған бұйыратын болды! Бәрібір, қона жатып зықыңды бір шығарып қайтармын!

Бүгінгі ұзақ түнді қалай өткізем?

— Зейнет, айналайын, қыз-келіншектерді жинап келші, алты бақан құрсын!

Ұлпан алты бақаннан таң ата қайтып, түске тармаса тұрып еді. Күндегі әдеті бойынша Қарағайлы көлге шомылып қайтып еді, есік алдында Салбыр тұр екен.

— Ана бір түтін сіздің үйлерден шығып жатқан жоқ па?— деді Салбыр. Әшейін ғана бейжай айтты. Салынып жатқан үйлер жағын иегімен нұсқады.

— Дәмелі апай, жылдам ат жектір! — деді Ұлпан.

Дәмелі үйде, шайын жасап Ұлпанның көлден келуін күтіп отырған. Далаға жүгіре шықты да:

— Ойбай-ай! — деді.— Албасты басқыр, нағып тұрсың жүгірмей! Құлатай, жүгір, аттарды әкел!

Ұлпан өртеніп жатқан қыстауына жеткенде үлкен үйі түгел жанып жатыр екен. Кепкен қарағай біресе ысқырынып, біресе үнсіз балқып жанады. Барлық ауылдың пішеншілері келіп қоршап тұр. Қолдарында балғын көк жапырақты жас қайың... Жанып жатқан үйге адам жақындай алар емес. Әйтеуір әзір жел жоқ. Түтін аспанға тік көтеріледі.

Әсіреп ық беттің шөбін өртетіп, өрт алдынан қарғаша жасап қуалай сөндіріп жүр. Жиырма шақты жігіт балғын жас қайыңдарды қырқып әкеліп, қаттап жиналған қарағай бөренелердің үстіне лақтырды. Мүсірептің қасында бір топ жігіт кетпенмен жердің қыртысын аударып тастап жатыр. Кетпен де екеу-үшеу-ақ. Жігіттер кетпенді бірінің қолынан бірі іліп әкетіп, қыртысты жылдам аударып жүр. Бірақ, мұның бәрі де өртті ордың сыртына шығармау қамы.

Салынып жатқан үлкен үй түс ауа жанып болды. Лапылдап жанып маңайына жолатпаған бөрене қабырғалар құлады да, жанып бітті. Салбырдың түйесі мен бөшкесі содан кейін ғана пайдалануға келді.

Өрт басына келген жалғыз әйел Ұлпан арбасынан түс-

кені болмаса, жанып жатқан үйге жақындаған жоқ. Еркектердің өртті қалай сөндіретіндерін бақылап тұрды.

Үй жанып та болды, сөніп те болды. Орнында төмпе-төмпе болып буы бұрқырап күл-көмірі қалды. Өрт сөндірушілер енді ғана Ұлпанға келіп көңіл айта бастады. Ұлпан жүзінде өкініш те, күйініш те жоқ еді, жұрт соған таң қалды. Әр жерде бөлек-бөлек шөп шауып жатқан жұрттың ешкім хабарламай-ақ тез жиналып келіп жабылып кеткеніне алғыс айтқаннан басқа белгі берген жоқ.

Ұлпанда күйініш белгісі жоғын арқаланып мосқал адамдар:

— Не нәрсе құдайдан ғой.

— Құдайдың бұйрығына өкінбегенің жақсы, шырағым,— деп еді, Ұлпан соларға ғана бір қатал жауап қайырды:

— Құдай ешкімге Есенейдің үйін өрте деп бұйырмаған шығар...— деді. Мұны да аз ғана күлімдей тұрып, жұмсақ айтты. Онысы құдайға айтқан наразылығы емес, өрт салған құдай емес, адам дегені еді, жұрт та дұрыс ұғынды.

— Адам болмай кім болсын? Аспанға ұшып кете алмас.

— Қатындардың құлағы аман болсын! Ертең-ақ біреуінің болмаса біреуінің құлағына шалынып қалар,— десіп жұрт гуілдесіп кетті. Ұлпан бұған да елегізе кеткен жоқ, тұрған қалпында тұрып қалды.

Ертеңіне Тілемісті алып подрядчик Пушкарь да келіп еді. Олар да Ұлпанның жүзінен күйініш іздерін көре алмады. Көңіл айтысты, қипақтасты, шығынға ұшырап қалғандарын айтты.

Ұлпан Тілеміске қарап:

— Сен бұл кісіге менің айтарымды түгел жеткізші. Ертеңнен бастап сол кірпіш іргесінің үстіне үйді қайта сала бастасын. Әлдекім «өртке ұрынған жаман ырымнан» қорқып Ұлпан қонысын басқа жерге аударар деп дәмеленетін болар. Жоқ, мен қорықпаймын. Ырым-жырымды көрмей жүрген мен жоқ. Үйді сол орнына салдырамын,— деді.

Тілеміс арқылы Ұлпанның не дегеніне түсінген соң Пушкарь басын изеді:

— Дұрыс, әбден дұрыс. Екі үйдің дайын тұрған іргесін тастап кетуге болмайды!

— Шығынға ұшырап қалдым деп бөле-жара жайын ескертті ғой. Ол жағынан қауіптенбесін. Үштің бірін өз мой-

ныма аламын. Тек қыс түскенше үлкен үй мен моншаны және бір сарайды бітіріп беретін болсын!

Пушкарь қуанып кетті. Соттаса қалса, өрттің шығыны қанша болса да, өз мойнына түсетін еді. Күндіз-түнгі күзет келісім бойынша Пушкарьдің міндетінде болатын. Ұлпанға қайта-қайта алғыс айтып, қайта-қайта мырзалығын мақтап, қайта-қайта уәде беріп Пушкарь жүріп кетті.

15

Ұлпан жеңіл кашаба шанамен үйіне келіп жеткені сол, жақындай берген қоңырау дауысы естілді. Ояз бастығы ма, әлде сонау Омбыдан келе жатқан біреу ме? Үш атты қатар жеккен жабық ауыр шана ағызған бойы үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Қоңыраулары әлі былдырлап тұр. Әуелі әскер киімінде, қылыш асынған солдат секіріп түсті. Одан кейін биік жағалы қасқыр ішік киген, аяғында шылдырлап қоятын қоңырауы бар етік, басында қара бұйра папаха, ұзын бойлы жас адам шанадан түсті. Ішігін иығымен ғана ырғытып қалып, солдаттың қолына түсірді де, офицер киіміндегі жас адам Ұлпанға қарай беттеді.

Есеней үйде жоқ-ты. Қысқа қарай жылқы қостарын әр жерге орналастыруға кеткелі айға жақындап барады. Қысқы үйге көшіп-қонғалы екі-үш-ақ күн, қонақ үй әзір емес, Ұлпан мұндай қонақтарды қайда түсірерін ойланып тұрып қалған.

Жас офицер Ұлпанға жақындап келіп қазақша амандасты:

— Сәлеметсіз бе, Ұлпан жеңгей, лұқсат болса қонып аттанар едік... күн де кешкіріп барады....— деді.

Ұлпан офицерді енді таныды. Бұдан үш жыл бұрын Тобыл қаласында көрген. Есенейге сәлем беруге келген жас офицер Қази Уәлиханов, жас та болса ерте піскен жас офицер шай ішіп отырып Ұлпаннан көзін алмап еді. Тіпті қоймаған соң Ұлпан да оның көзіне тік қараған. Не деген сөйлеп тұрған көз еді! «Бірдеме керек пе?» деп тұрғандай екен! Қази көзін бұрып әкетіп, қайтып қарай алмай қойған. Сол Уәлихан тұқымы жас офицер Қази бүгін міне тағы кездесіп тұр. Бұл жолы көзін бұрып әкетпестей тәкаппар қарайды.

— Лұқсаты, лұқсат... бұл үй қонақтың атын басқа қақпайды. Бірақ, қонақ үйіміз жиналған жоқ еді, өзіміз отыратын үйге түсесіз де...— деді Ұлпан.

— Қалағанымыздың өзі сол өзіңіз тұратын үй болар еді,— деді Қази.

Қази аңдамай айтты ма, әлде әдейі аңғарта айтқысы келді ме, әйтеуір түпкі ниеті көрініп қалды. Ондайды қолма-қол сезіне қалатын Ұлпан ешбір сыр аңдатпай:

— Үйге кіріңіз,— деді. Ұлпанның божысын ұстап жүрген Әбілқасым деген орта жастағы адам қонақтарды түпкірдегі бір бөлмеге апарып кіргізді.

Қази Уәлиханның үлкен әйелінен туған ең үлкен ұлы Ғұбайдолланың немересі еді. Ғұбайдолла әкесі өлген соң Сібір генерал-губернаторы хандықты маған ұсынар деп дәме қылған. Уәлиханның өлімі қазақ даласында хандықты біржола жою мәселесі көтеріліп, негізінде шешіліп қойған тұсқа кезікті де, губернатор оған көңіл айтуға жіберген елшілік арқылы мол-мол сыйлық және подполковник шенінің патентін көлденең тартыпты. Губернатор жіберген хатында Ғұбайдолланы аға сұлтан деп болашақ лауазымын атай жазыпты. Оның үстіне қала салуға осы күнгі Көкшетау қаласының жерін сұрапты.

Ғұбайдолла долданып кетті. Хан лауазымын берсе, бір қала түгіл, он қала салатын жер сұраса да қабырғасы қайыспайтын еді. Уәлиханның үлкен ұлы, хандық жолы менікі деп дәмеленген сұлтан орыс патшалығымен ат құйрығын кесе айрылысты. Тезбе-тез қол жинап немерелес Есенгелді, Саржан, Кенесарыны бас қылып Ұлытау, Кішітау жаққа жөнелтті. Орыс патшалығы «Орда өзара бөлініп-бүлініп жарым-жартысы Ұлытау жаққа көшіп кетіпті» деп жүргенде, ол жақта жасақ құрылып жатқан. Кенесары қозғалысы дегеннің түп қазығы сол Ғұбайдолла болатын.

Ғұбайдолла өзі, қасында тоқсан ру басы — ақсақал, билері бар, екі мың жасақпен, Баянауылға келіп орнап, Қытай императорына қырық кісі елші жіберді. Өзін Орта жүз бен Ұлы жүздің ханы деп бекітуді сұранды. Біздің даланың бөлініп -жарыла беруіне қашанғаң тілектес Қытай үкіметі сараңдық істеген жоқ. Ғұбайдолланы қазақтың ханы деп бекітіп, оның үстіне Қытай империясының ұлы князі—Ван Гун деген атақ берді. Қасындағы табақтас-жемтіктестері ақ киізге салып хан көтерді.

Ғұбайдолла хан көп жасай алған жоқ. Қолбасшы Кенесарыға екі-үш рет жасақ жөнелтті. «Қимылда!»— деді. Ол екі арада орыс шекаралық әскері Баянауылды үш жағынан қоршап алып, бір шай қайнайтын уақыттың ішінде хан ордасының дал-далын шығарды. Қасындағы тоқсан табақ-

тасымен бірге Ғұбайдолла Березов қаласына, мәңгі қайтпас мекеніне жер аударылды.

Орыс патшалығының Ғұбайдолла алмай қайтарған сыйлығы енді оның он алты жасар баласы Болатқа берілді. Майор атағы қоса берілді.

Болат майордың баласы сұлтан Қази Омбыдағы кадет корпусын бітіріп, Сібір генерал-губернаторы Гасфорттың қарамағына алынды. Оқуға да сол генералдың қамқорлығымен алынған еді. Қази кадет корпусына келіп түскен жылы Шоқан Уәлиханов сол корпусты бітіріп шыққан еді. Шоқан сияқты Қази Уәлиханов та Шығысты зерттеу жұмысында болды. Қара Ертісті бойлай жүріп Семіз-найман елін орыс патшалығына қосты.

Дүние жүзінде екі-ақ жігіт хан тұқымы қалса, ол екеуі жауыққан араз болар еді. Ол үшін Орта жүз, Кіші жүз болудың керегі де жоқ. Екеу болғандығының өзі жетіп жатыр. Уәлиханның үлкен әйелінен тараған әулеті мен кіші әйелінен тараған әулеті алты дуан ел сыйған қазақ даласына сыйыса алмады. Бірінің үстінен бірі жаудырған арыздар бойынша, сол кездегі Сібір генерал-губернаторы Дюгамель корнет Қази Уәлихановты Тобыл қаласының полкына ауыстырды. Ұлпанды ол сол Тобыл базарының тұсында көрген.

Жас офицер Кенесарының қандасқан жауы, аяқтап келгенде оны әлденеше рет жеңіп, Керей-Уақтың жерінен айдап тастаған жауы, атақты батыр, әділ би атанған Есенейді көруге келіп еді. Есенейдің өзі де, Ұлпан да Қазиға үлкен қошемет көрсетті. Әсіресе, Кенесары қозғалысына көзқарастары бір екен. Әттең, ерте піскен жас офицер Ұлпанға қарай беремін деп сүрініп кетті.

Қази Тобылда екі-ақ жеті болып, алты айға босанып кетіп еді. Ол кідірместен Петерборға барып, соғыс министрі Милютин арқылы сұранып, казак-орыс лейб-гвардия полкына алынды. Осы келісінде сол полктың офицері еді.

Ұлпан қонақтарын ашық жүз, жайдары мінезімен күтті. Құрметті қонақ келгенде, бірге отыратын үш-төрт адамдары болушы еді, оларды да шақырып алды. Әнші жігіттер, дойбышы жігіттер келді. Елдің жай-күйімен, ойын-сауығымен танысамын деген адамға көңілсіз болмауын да ойлады. Жатар уақыт жеткенше өзі де бірге отыра берді. Бірақ, Қази ондай әңгімеге шорқақ жігіт екен, ауыл адамдарымен тіл табыса алмай, ақсүйек төре екендігінен бір сәтке босай ал-

май қойды. Офицер етігі не сықырлайды, не шылдырап қояды. Ұлпаннан басқа осы үйде отырған адамдардың тезірек кетуін күтетін сияқты. Оны сезінген дойбышылар бірі-не бірі:

— Сіздің биіңізді біз мына құлымызбен-ақ жей саламыз.

— Жоқ, жей алмайсың...

— Жей алмасам, тұсаулы аттай тұрды да қалды емес пе? Ол күні өткен би! Ондай би болғаны адыра қалсын! — деп қалжыңдасады. Тұсаулы аттай тұрып қалған би дегендері, әрине, қазақ қалжыңынан хабары жоқ жас офицер Қази Уәлиханов.

Бір кезде Қази ауыл адамдарынан тез құтылғысы келіп шаршап келе жатқанын айтты. Жолды қар басып қалған... сегіз күн жүріп келіпті... Көкшетауға дейін әлі бес-алты күн жүретін болар. Ұлпан оған:

— Ас әзір... қол жуыңыздар,— деп жауап берді.

Қази ең үлкен олақтығын осы арада тағы көрсетіп алды.

— Лұқсат болса, осы үйде бірер күн тынығып дем алуға болмас па екен? — деді.

Ұлпан онысына да қарсылық білдірген жоқ.

— Жатыңыз... дем алыңыз... Ертең қонақ үйіміз дайын болады,— деді.— Шеттен біреулер келіп қалмаса бүгінгідей ауыл адамдары да бола бермес...

Кешкі тамақтан кейін қонақтарын түкпір бөлмеге жөнелтіп, Ұлпан өзі де жатуға айналды. Күміс жақтаулы үш жарма айнаның алдына келіп отырып шешіне бастады.

Ұлпан бүгін Мүсіреп үйінен кештетіп қайтқан. Шынар бірінші баласын тапқан еді. Ұл туды. Шынар толғата бастағанда-ақ хабар беріп еді, Ұлпан Стаптан акушерка әйел алдырып, сонымен бірге Шынардың қасында үш күн болып қайтты.

— Ерке қатын, енді сен өлмейсің! Жат әрі қозғалмай!

Екі күн қыз-келіншектерді жинап өткізген шілдеханадан шаршап қайтып еді, әлі ұйқысы келмей отыр. Ойында бір өнбойын өртеп кететін толқыныс бар. Ол—пісіп жеткен әйел мұңы — бала. Ұл бала! Есенеймен қосылғалы үш жылдан асып бара жатса да, бала белгісі болмай келеді. Есеней бірнеше баласы болған адам. Кінә, Ұлпанның өзінде болмаса қайтсін! Бойға бітпей жүрген баланы сағыну деген азап екен. Түсінде бала емізіп, бала ойнатып отырғанын көреді. Қуанып оянады, ұзамай ағыл-тегіл жылап алады.

Бала жайын Есеней де анда-санда есіне алып қояды.

— Біржола бала берместей қарғайтын, құдайға жазған жазығым жоқ-ты! — деп бастайды да:—бермесе тағы мейлі, менің жарым да, ұлым да, қызым да Ақнарым, Есенейім, сен аман бол! — деп тоқтайды.

Ұлпан айна алдында едәуір қозғалмай отырып қалды да, шешіне бастады. Денесі құрғыр әлі босаңсымай, толықпай келеді. Тым болмаса май басып толықса екен-ау. Жұрт жарықтық ақ-адал көңілімен Ақнар бәйбіше десе, сол бәйбішелікке де әлі толмай тұр. Баяғы денесі, иіліс-бүгілістеріне бір әжім түспеген жас дене! Іші-бауры әлі жарау... Шамалап толықса да болар еді-ау. Толығу үшін не істеу керек? Күніне екі рет ет жеп, он аяқ қымыз ішу керек дейді Дәмелі. Онда кісі жарылып өлетін шығар!..

Ұлпан толықпадым деп назаланғандай болса да, денесінің мүсіні бұзылмағанына да қатты қуанады. Жаз бойы көл, қыс бойы монша... сылайтын болар... Шынар ант ұрған сылаңдап жүріп-ақ бір ұл тауып алды ғой!.. Жаным таза, жүрегім таза, құдай бар болса берер әлі!

Осы ойларға келіп, өзін өзі жұбатты да, Ұлпан жатардағы бүрмелі кең көйлегін киіп жатып қалды. Тобыл, Ірбіт, Троицк, Баглан калаларына бара жүріп сыртқы көйлек, ішкі көйлек, жатардағы көйлек дегендерді ұғынып алған қыр қазағының Ұлпан бірінші қызы еді. Ол әдетін әсте ұмытпай келеді.

Қанша ұйықтағанын қайдан білсін, Ұлпан оянып кетті.

— Ұлпанжан...— деген сыбырдан оянды. Қази екенін таныды. Қонған үйіңнің қыз-келіншегіне, үй іші ұйықтап кеткен соң «қол салу, ояту» деген қазақ халқында қашаннан бері бар әдет. Ұлпан оған таңданған жоқ. Бірақ, осы Қази деген жігіттің ниетін келген бетінде аңғарып, ұнатпай қалған. Сол түйіншек ойында қала барған екен, Ұлпан басын көтеріп алды да:

— А, жүрейін деп жатыр екенсіз ғой... Дәмелі апай, шам жақ, шай қой! — деп тұра келді. Жалаң аяғына кебісін киіп, арқасына шапанын жамылып алды.

— Қазір, айналайын, қазір! — деп Дәмелі шам жаға бастады. Қази жылысып шегіне берді.

Қази Тобылдан өз еліне кетіп бара жатып, бұл үйге әдейілеп кештетіп келіп еді. Жолшыбай Есенейдің үйде жоғын да естіген. Стап қаласында Тобылдан таныс Тілеміст тауып алып, бар жайды біліп келген. Тілеміс іштей Есенейге тіпті дос емес: әкесінің құйрығын түріп қойып дү-

ре соқтырғанын есінен шығара алмайды. Есеней тіріде оның кегін қайтара алмайтынын да біледі. Сондықтан үнсіз бағынып, тапсырғанын дәл орындап жүре береді.

Тілеміс әсіресе Ұлпанға өш. Жап-жас басынан бұйыра сөйлеп, Есенейді басынып алды. Сибан деген бір тайпы ел оны Есеней ордасының бәйбішесі деп, бас иіп отыр. Өзге жұртқа қандай кең алақан болса да, Тілеміске іші жылын-бай-ақ қойды. Шіркін-ай, Ұлпанды кіммен болса да жақындастырып-жанастырып алып атағын ел-жұртқа түгел жайып жіберер ме еді! Осындай екі жақты қастықтың орайы табылмай жүргенде, құдай айдап Қази Уәлиханов кез болды. Жас офицер күле сөйлеп сырын аңғартып еді, Тілеміс жабыса кетті:

— Пісіп отырған кезі. Байы қартайды. Бала жоқ. Құдай біледі, өзіңдей біреу кездессе шалқасынан құлап түседі,— деді.

Тілемістің осы айтқандарына сеніп, Қази келген бетінде-ақ ойын Ұлпанға аңғарта сөйлеп еді. Ұлпан оны аңғармағандай жауап қайтарып, қоныңыз деді, бірер күн дем алуына да рұқсат етті, сыйлады, құрмет көрсетті... Жұрт көзінше сыр бермей отырғандай еді, енді мынасы несі! Қасына барғанда «жүрейін деп жатыр екенсіз ғой!»— деп атып тұра келе ме екен? Мұнысы «аттаныңыз!» дегені ғой.

Уәлихан тұқымынан шыққан патша офицеріне қара қазақтың қыз-қатыны қашан қарсылық жасай алып еді? Хан тұқымының көзіне іліккеніне мәз болатыны қайда? Мұның өзі тоң мойын қара қазақтың хан тұқымын елемей бастағанының бір қыры емес пе екен?

Қази бұл қорлыққа шыдай алмады. Аттарын жектіре бастады. «Күндерде бір күн реті келе қалса, есесін бір қайтарамын» — деді де, шайға қарамай жүріп кетті. Ұлпанға қоштасқан да жоқ.

Қази шанасына мінгелі жатқанда ағаш үйлерді жаңғырықтыра үрген үш үлкен төбет аулаға кіре бергенін көрді. Толған ай екі жағынан құлақтанып тұрған аяда төбеттер өңкей көкшіл көрінді. Желке жүндеріне күмістей жарқылдап қырау тұрған. Жақындай берген салт аттылардың бекінген қарды сықырлата-сыздата қатты жүріп келе жатқаны естілді.

— Айда! — деді Қази атшысына. «Қайтып келе жатқан Есеней болар» деп ойлады. Шана қозғалып кетті.

Төбеттер әупілдеп қалып, Есенейдің қайтып келе жатқанын хабарлап еді, Ұлпан жылы киініп алып далаға шықты. Есеней есік алдына жақындап келіп, атынан түсті де, шылбырын Кенжетайға қарай серпе тастады.

— Бүгін үйге жетпегенде далада өлетін едім, Ақнарым! — деді Ұлпанға.— «Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайраты» дейтін бе еді? Сол менің жанымды алып қалған...

— Жоқты айтатының не сенің? Суыққа тоңбаған еркек Есеней болар ма еді! Жүр үйге ...— Ұлпан Есенейдің сол қолына асыла кірді. Белбеуін шешті. Тымағын, сыртқы киімдерін сыпырып Дәмеліге берді.— Отыр, етігіңді шешейін.

Ұлпан Есенейдің етігін шешіп, мәсі киген аяғын ұстап қарап еді, мұздай екен. Аздап дірілдеп қояды. Жаңа оның білегіне асыла үйге кіргенде де, бар денесінде діріл барын сезінген.

— Қазір мұншаға түсесің! — деді Ұлпан.— Дәмелі апай, Салбырға айтшы, монша жақтырсын.

Есеней әр жылғы әдеті бойынша қысқа қарай жылқы қостарын Есіл, Обаған, Тобыл өзендерінің бойына орналастырып болып, біраз күн қасқыр қуып, түлкі аулай қайтып еді. Кеше бір оқыс апатқа ұшырап қала жаздады.

Күн кешкіріп суытып келе жатқан. Көлденеңнен қасқыр кездесті. Иттер қуа жөнелді. Биыл бұл жақта қар бетіне жұқа мұздақ тұрып қалған еді, иттердің жіліншігін қырқып, үшеуі де ақсай басатын. Қасында Кенжетай мен Шондығұл, Есеней де қасқырдың соңына түсті. Есеней қасқырға жақындай берді. Иттері аяншақтап тұрып қалғанын білген жоқ. Аты асқан жүйрік. Байшұбар атанған жүректі жылқы еді, бес шақырым жібермей қуып жетті. Енді-енді сойыл сілтер жер қалғанда қасқыр көлденең кездесе кеткен көлге жалт беріп еді, Байшұбар да бірге жалт бұрылды. Қасқыр кідірмей тарта берді. Есеней ат-матымен жағадағы жылымға күмп етіп құлады. Жауырын ортадан әлдене найзадай қадалғандай болып Есеней қозғала алмай қалды. Кенжетай мен Шондығұл жеткенде, шұбар ат олай бұлқынып, бұлай бұлқынып, ойылып кеткен жұқа мұзды кеңітіп алыпты. Есенейдің кеудеден жоғары жағы ғана көрінеді. Жолдастары Есенейге қарай жүгіріп еді, Есеней оларға:

— Әуелі атты аман алып қалыңдар! — деді.

Шылбыры Шондығұлдың қолына түскен соң, жасында түйе балуан атанған адам атты оп-оңай жағаға шығарып алды. Есенейді сырт жағынан келіп, шылбыр тастап суырып

алуға тура келді. Бір етігі аяғында, бір етігі аттың үзенгісінде жүр.

Күн батып барады. Панасыз суық далада Есенейді түгел қайта киіндіруге болмады. Іш киім, шалбар сияқтыларын жаңадан кигізіп, жолаушылар суыт жүріп кетті. Қасқыр қумай төтелей шауып, қара үзбей отырған басқа жолдастары да келіп қосылды.

Түн ортасы ауа бере бір жылқышы қосына кездесіп еді. Қоста жан жоқ екен. Кіре сала от жағып, Есенейді түгел қайта киіндіріп,енді шайға қол қоя бергенде, даладан айғай естілді:

— Иесіз қосты басып алған қай итсіңдер?— деді дауыс. Шондығұл далаға шығып айқай салған адаммен екі ауыз тіл қатысты да, қайта кірді. Сырттан дауыстаған адамның шаба жөнелгені естілді.

— Бұл кімнің қосы екен? — деп сұрады Есеней.

— Қожықтың қосы екен.

— Қожықтың?

— Ие...

— Ендеше аттанайық, жігіттер. Қожықтың қосынан дәм татуға болмайды. Қоржындарыңда құрт-мұрттарың болса, соны талғажау қыларсыңдар.

Есеней тобы аттанып кетті. Кешеден бері суық далада ашығып келе жатса да, Есенейге ешкім қарсылық ете алмады.

Қожық атақты ұры, атақты сотқар еді. Жиырма жігіт бау-кеспе ұры ұстайды. Жолаушы тонайтын жолбасарлары да бар. Олай қашып, бұлай қашып, он жылдан бері Есенейдің қолына түспей жүр. Талай кедей ауылдардың жылқысын тал түсте тартып әкетіп, теңдік берген емес. Әкелген жылқыларын өз жылқысына қосып, ізімен келген иелеріне:

— Бұл жатқан Есенейдің жылқысы... Батыр болсаңдар жақындап көріңдер! — дегені де Есенейге екі-үш рет жеткен.

— Дүниеде жалғыз ғана қас адамым бар. Ол — Қожық! Қолыма түссе, кескілетіп өлтірер едім,— дейтін Есеней.

Осыдан бес жыл бұрын Еменалының үйіне келіп Қожық қонып кеткенін естіп, бұған дейін бір ауыл болып бірге отыратын туған інісін өз маңайынан айдап тастаған. Содан бері інісіне де іші жылыған емес.

— Еменалының қолынан келмейді, әйтпесе еш нәрседен бас тартпайтын адам! — дейтін.

Есеней жылымға құлағаннан кейін екі күн, екі түн аштан-аш жүріп отырып, үйіне жеткені осы. Суық өткендік пе, әлде басқа бір дерт пе, әйтеуір тұла бойына дірілдеу пайда болды. Анда-санда шауып-шауып алып денесі қызынғандай болса да, дене дірілінен құтыла алмай келді.

Ұлпан Есенейді де «орыс моншасына» үйретіп алып еді. «Орыс үйіне» үйренгені сияқты Есеней моншаға да үйренді. Осы күні ол:

— Әр намаздың алдында дәрет алғанша моншаға түсіп алса, қазақ тоқсан тоғыз ауруынан құтылар еді! — деп қалжыңдайтын болған.

Есеней қанша ашығып келсе де, тамақты аз ғана жеп моншаға кетті:

— Ақнар, сен жата бер... Мен моншадан күн көтеріл-мей қайтпаспын! — деді кетерде.

Есеней моншада айтқанынан асыра, түске дейін отырды. Моншаға қымыз алғызды. Сүйегінен өткен суықтан арылса дірілдеуі де тоқталар деп үміттеніп, қайың жапырағымен Салбырға өзін өзі қанша сабалатса да, діріл тоқталмады. Үйіне қайтып келді де, қасқыр көрпені айқара жамылып жатып қалды.

— Ақнар, өзім оянғанша оятпассың мені.

Есеней ертеңіне түске жақын оянды. Сақал-шашы өлі жүндей ұйпа-тұйпа, өңінен айрылып бозарып кетіпті. Бет-аузы өзінікі емес, сексенге келген шалдікі дерлік. Барлық бет терісі алқымына қарай салбырап, ең кемі он жас қартайып тұрды. Бұрынғы әжім дегендері енді көп киілген кенеп шалбардың тақымдығындай қатпар-қатпар. Жүзінде бірден көзің үйрене алмас айбар, ызғар болушы еді. Көзің үйренген соң нағыз еркек пішіні осындай болу керек деп ойлайтынсың. Сол айбарлы жүз қатты солғындап мыжмыж болуға айналған екен. Сол айбарлы жүз кейде мейірімділікке, достыққа, сүйіспеншілікке бейімделгенде тағы қызығатынсың. Барлық шынымен, жан-жүрегімен құлап отырғанын көретін едің. Қазір Есенейдің жымиғаны, Ұлпанға мейірім төге қарағаны көргің келместей жалыныпты екен.

Ұлпан түн бойы күзетіп қасында отыр еді, шошып кетті. Басқа бір әйел болса, жылап жіберер еді, Ұлпан Есенейге шын сүйіскен жардың сөзін айтты:

— Жолбарысым, тыныш жақсы ұйықтадың... Өзің де әбден шаршаған екенсің. Тұр, киін... Сақал-мұртың да өсіп кетіпті. Кенжетайды шақырайын ба? — деді.

— Шақыртсаң, шақырта ғой. Өзің ана бөлмеге бара тұршы, мен киініп алайын.— Бұрын Есеней Ұлпанның алдында киіне беретін.

— Құдайдың деймін-ау, саған қосқан еркегінің түрін қарашы! Басы қара қазандай... бар денесі ілбісіндей қарашұбар... саусақтары таяқтай...— деп өзін-өзі сынай-міней отыратын.

— Құдайға менің өкпем жоқ, жолбарысым. Құдай маған еркекті екі есе етіп берген ғой,— деп Ұлпан да риясыз мақтайтын, риясыз мақтанатын.

Есеней киініп шайға келді. Кенжетайға шашын алдырып, сақал-мұртын жөндеткеннен кейін бет-аузының қатпар-қатпары әлгіден гөрі де жалаңаштанып, молығып кетіпті.

— Міне, боздала болдың да шыға келдің! — деді Ұлпан, Есенейдің көңілін көтерейін деп. Есеней үндеген де жоқ, жымиған да жоқ.

— Жолбарысым-ау, айтуға ретті болмай жатыр, сүйінші! Шынар ұл тапты!

— Е, Мүсіреп әлі жас қой!

— Сенен қанша жас дейсің! Сүйінші бергің келмей отыр ма?

— Қалғаныңды ал, Ақнарым.

— Шын ба?

— Шыным, Ақнар, шыным.

— Шының болса, тез жазылып кет! Осыдан басқа қалауым жоқ. Сендей еркек жазылғысы келсе, жазылып кетпейтін несі бар! Көрмей жүрген суығың ба еді!..

— Шынарға сәлем айт: ұлы өмірлі болсын! Тілектеспін! Мүсіреп неғып келмей жатыр, менің келгенімді естімеді ме екен?

— Кеше кешке келіп кетті. Сен ұйықтап жаттың.

— Шақыртшы, Ақнар... Шынардың күні таяу деп биыл ермей қалып еді. Талай жерде сол қалжыңбастың керегі болды-ақ... Айтқандайын, түнде біз ауылға жақындап қалғанда жөнелеле берген шаналы кім?

— Ана жылы Тобыл қаласында сені іздеп келетін жас жігіт Қази.

— Неге түнделетіп жүріп кетті?

— Әдейі сенің үйде жоғыңды біліп, бірер күн қона жатуға үміттеніп келіпті.

— Сен немене, ыңғай бермедің бе?

— Жоқ-е, қонақ үй әзір болмаса да осы үйге түсірдім. Сыйладым. Ауыл адамдарын шақыртып алдым. Өзім де

қасында болдым.... Жас жігітке керегі ондай құрмет болмай шықты...

Есеней одан ар жағын тәптештеген жоқ. Ұлпан айтқан да жоқ. Бұл екеуі үлкен сенімнің, үлкен адалдықтың адамдары еді. Осындай шетін жайлар сөз бола қалса, көздерін аударып кететін, не қызарып, не сұрланып кететін адамдар бұлар емес-ті.

Шай үстіндегі кеңестен кейін екеуінің ойындағы басқа бір түйіншектері оянды. Ол көптен бері жүрген түйіншек — перзент жайы. Есеней әлі нағыз еркек, Ұлпан болса-болмаса да пісіп болған әйел. Әкелік те бала іздейді, аналық та бала іздейді. Мұрындарына жас қозының иісі келгендей болғанша тіленеді. Жылма-жыл балалап тұратын төрт түлік малдың төлі — құлыны, ботасы, қозысы, лағы көздеріне түсіп кетсе, өздерінің баласыздығы естеріне түсе қалады. Құдайы құрғырға бұлардың неменесі жақпай жүр? Есенейдің кәрілігі мен Ұлпанның жастығының арасында қандай шалғайлық бар? Жоқ қой!.. Ұлпан жас төлді көргенде қуана тұрып мұңаяды, мұңая тұрып қуанады.

Шынар аман-есен босанғанда, Ұлпан барлық жан-тәнімен қуанды. Стаптан әйел докторын шақыртып алды. Жас нәрестенің кіндік-шешесі болды.

— Қошақаным-ай, иісің қандай еді, жұпардай! — деп жөргекке оралған нәрестені өз шешесінен бұрын иіскеді.

— Сен, жата бер, әй! Сибанға бір ұл тауып бердің, болды! Мақтанба. Менен қызғанбай-ақ қой! — деді.

Шынар Ұлпанды көзімен аймалады: қайтейін, мұңдығым... Менен сен бұрын ұл тапса екен деп тілеушіңмін, адал тілеушіңмін... Тіпті сенен Мүсірепті де қызғанбас едім... Үміт үзе көрме, бауырым...— дейді Шынардың көздері.

Шынардың ойында осы тілектестігі бола тұрса да, Ұлпан үйіне қайтарда әдеттегі қалжыңын айтты:

— Сен қатын да тұра тұр әлі... Сен ұл тапқанда балаңды бауырыңнан жұлып алып, өзіңнен бұрын емізермін! — деді.

Ұлпан үйіне қуана да мұңая, мұңая да қуана қайтқан. Содан бері аналық дерті тіпті күшейіп, кейде тұншықтырардай бунап, кейде өртеп жіберердей күйдіріп-жандырып кетеді.

Есенейдің халі де осыған жақын. Ол қара шешектен кейін ауырып көрмеген адам еді. Осы жолғы құлауынан қатты хауіптенді. Әсіресе, осы бір дірілден қорқады. Аузына кө-

біктенген сілекей жинала береді. Көп жараланған адам еді, Артықбайға ұқсап қалмаса қайтсын!.. Ұрпақсыз өтетіні өз алдына бір қасірет, мен олай-бұлай болып кетсем, Ақнардың күні не болар деп қайғырады. Баласыз әйел — панасыз әйел. Қазақ дәстүрінше, шариғат бойынша баласыз әйел өз үйіне өзі ие деп саналмайды. Әсіресе, жесір қалған әйел «аға өлсе — іні мұрасы, інісі өлсе — аға мұрасы». Мұны әлі орыс заңы да өзгерте алған жоқ. Осыған байланысты Еменалы есіне түсіп кетсе, дірілі де күшейе түседі.

Есеней кешеден бері үзбей ұйықтап жатқан жоқ. Қараңғы түнде бір оянып кеткенде қасында отырған Ұлпанды көрді. Аяп кетті. Дірілдеп жатқан қолын созуға бата алмады. Көзін жұмды да, ауыр ойларға кетті. Шешімі жоқ, үміттенері жоқ ойлар қамап алды.

Қазір Ұлпан мұның көңілін көтерейін деп әрнені жеңіл ойнақылықпен айтып отыр. Ұлпанның көңілін бұл немен көтерер?

Алыстан бір түйткіл елес береді. Оның не екенін түсінейін деп ойлана бастаса, тұла бойы шіміркеніп, жүрегі дүрсілдеп соғып кетеді. Жүрегі бар болғыр өзі сезінеді де, өзі безінеді. Өзі сыбырлайды да, өзі тыңдама, естіме дейді! Ондай жұмбақты қалай шешерсің? Қалайда, «Есеней, сен қартайдың, Ұлпанға бала керек!» дегенді Есеней анық түсінетін сияқты — Ұлпанға бала керек! Ол бала аспаннан түсе ме? Бұл сұраудың жауабы табылар емес.

Шайдан кейін Есеней Ұлпанға телміре қарап:

— Ақнар, менің төсегімді оңаша бөлмеге шығартшы. Өзіңнен басқа бір адам кірмесін. Салбыр күні-түні қасымда болар. Өзін дұрыстап киіндірерсің,— деді.

— Доктор шақыртайық, Есекесі.

— Шақыртсаң шақырт. Тек бақсы-балгерді көзіме көрсетпе!..

Сол күні олар оңаша бөлмелерде бөлек жатты. Бөлек жатса да, ой сезімдері тоғыса берді. Бірінің қайғы-мұңын бірі біліп жатқандай, бірге күрсініп жатты.

Әлдеқандай сезімнің, сезім емес сезінудің ойыңа орала беруі, қытықтай беруі тіпті жай болмайды. Ұлпанның екі-үш күннен бергі ішкі толқынысы әлдененің алдамас хабаршысы екен. Ұлпан сол күні түнде оянып кетті де, жалаң аяқ жүгіріп келіп, Есеней жатқан бөлмеге кірді. Жанып тұрған шамды үрлеп сөндіріп, Салбырға үйіңе жүре бер деуге әрең шамасы келді. Есенейдің қойнына кіріп кетті. Жұлмалай бастады, аймалай бастады.

— Тұр, Есеней, тұр! Екі күн еркелеп жаттың, жетер! Ендігіңді қоя тұр. Мен жерік болып қалдым! — деді.

— Жерік дедің бе, Ақнар?

— Таң соның өзі!

Есеней Ұлпанды бір қолымен құшақтай көтеріп, өзінің кеудесіне жатқызды.

— Шын ба, Ақнарым? — даусы қалтырап, дірілдеп әрең естілді.

— Шын болғанда қандай! Аузымнан сілекейім шұбырып барады!

— Енді Есеней өлсе де болады! Жалғыз арманы осы болатын.— Бұл жолы даусы қалтырамай өз қалпында шықты.

— Есенейдей еркекке жүз жасамаса, несімен Есеней болғаны! Айтпа жоқты!

Жас дене бар жылуын кәрі кеудеге айқара жауып жабыса түсті...

— Ақнар-ау, неменеге жеріксің? Түйенің алаботасы мен көкпектің бірі емес пе?

— Жоқ, құдай... Менің жерігім қай бір оңған болады дейсің... Шынардың шешесі күлге көміп пісірген нанға жерікпін... Ағаштың қара көмірі мейіздей жабысып-жабысып тұрған нанды көріп едің ғой ана жылы? Соған... Сілекейімді жия алмай қойдым...

Заты жоқтың, аты да жоқ болады. Жерік деген аты болған соң оның өзі де бар нәрсе еді. Жүкті болған әйел денесінде қай текті заттар жетіспесе, соның орнын толтыру керек. Соның аты — жерік. Жерік — жүкті болғандықтың бірінші белгісі. Алдамайтын белгі.

Есеней сырқатынан құлан-таза жазылып кеткендей болды. Тұра келіп киініп, Кенжетайды таң атпай Мүсірептің үйіне жұмсады.

— Жылдам күлге көміп нан пісірсін... Ақнар қазір келеді деп айт! — деді.

— Нанға жабысқан көмірін алып тастамасын. Көмірі көп болса тіпті жақсы. Ана жылғыдай тұзды майға бұлғасын,— деп Ұлпан өз ойындағысын қосты.— Ыстық болсын!

Кенжетай кеткен соң Есеней Ұлпанға:

— Қыз болса өзіңе тартсын. Ұл болса маған тартса да мейлі,— деді.

— Жоқ, жоқ... Ұл болсын және саған тартсын! — Ұлпан күлге көміп пісірген жерігін жеуге жүріп кетті.

— Ә, күлді-көмеш жеуге келдің бе, талғағым! Дүние кезек дегенім есіңде ме? — деп қарсы алды Шынар.

— Кезегіңді ала бер... Өлтірмесең, тезірек наныңды бергізші! — деді Ұлпан...

16

Ұлпан күлге көміп пісіріп тұзды майға бұлғаған нанды ашыққан адамдай күйсей бастады. Жер төсекте жатқан Шынарға бір қырын отырып алды да жей берді. Нанға жабысқан қайың көмірі тісіне тиіп кетсе «ым-м-м!» деп қыңсылап қояды. Құмартқан жерігі нан емес, тұз бен көмір сияқты. Көмірдің дастарқанға ұшып түскен қиқымдарын қолымен теріп алып аузына қағып жібереді —«ым-ым-м!»

Ұлпан төр үйге бармай үй ішінің өздері тұратын, қазір онда Шынар жалғыз жатқан бөлмеге отыра кеткен.

— Нан жеуіңе қарағанда, сен біреу емес, екі ұл табатын боларсың! — деді Шынар.

— Менен ақ бота бұрын боталап қала ма деп қорқып жүр едім... Ол биыл дөнежін шығады ғой. Ант ұрған сипақтап жүр дейді... Әй, сен неменеге жерік едің?

— Құдай, менде қай бір оңған жерік болды дейсің!.. Қара бураның шудасын шайнауға жерік болғанмын...

— Бәсе, балаңның басы қара қазандай, бураға тартқан екен ғой! Беторамалыңды бері тасташы, терлеп кеттім.

— Ар жағыңда тазасы тұр ғой, ала қойсайшы өзің.

— Жоқ, қозғалғым келмейді. Денем қара тырнағыма дейін балқып отыр. Ым-мм!..

— Мә, ендеше...

Шынар құндақтаулы баласы қасында, әлі төсектен тұрған жоқ-ты. Акушер әйел бір жеті қозғалмай жата бер деп кеткен. Басын қына сары сәтен шаршымен таңып алыпты. Шынарға осылай жату да жарасады екен. Өзі де ақкөңіл, адал жан еді, қазір бүкіл дүниедегі жалғыз ғана армансыз, жалғыз ғана бақытты жандай ажарланып кетіпті.

Дүние есігін өзі ашып келгендей, ұлы да мардамсып, пысылдап ұйықтап жатыр. Шынар баласын ұйықтап жатып та еме береді деп мақтайды:

— Кіндік шешесі ашқарақ болушы еді, соған тартып кете ме деп қорқамын! — деп қояды.

Ол кіндік шеше Ұлпан күлді-көмеш нанды аузына бұралай тығып мытып отыр...

— Сен, әй, жайыңа жат! Бір сындырым наныңды аяймысың менен?

— Жоқ-ау, егін шықпай қалған жылы сен жалғыз өзің бір ауылға жұт болатын шығарсың дегенім ғой...

Екі әнші қыз — Кәукер мен Бикен Шынар босанғалы осы үйде болатын. Қонақбасты болып жатқан отау үйге қолқабыстарын тигізуге әдейі қалып қойған. Қазір олар төр үйге шай жасап болып, Ұлпанды шақыруға келе жатыр еді, гүрілдей сөйлеп Есеней кіріп келді.

— Әлгі Мүсіреп мақтаншақтың кең сарайдай деген үйі осы ма?

— Осы, осы! — деді Ұлпан.— Бері кел, бері қарай!

Ұлпан осында кеткен соң, Есеней үйіне сия алмап еді. Қашаннан бері күтіп жүрген қуаныш белгісін Ұлпан өзімен бірге ала кеткендей, Есеней құр алақан қалғандай сезінді. Оның үстіне босанғалы үш күн болған Шынарға достық көңіл білдірер кезі де өтіп бара жатыр. Осы екі себеп еріксіз айдап, Есенейдің үлкен басын кішірейтіп, Мүсірептің үйіне алып келді.

Қоржын үйдің ортасындағы ауыз үй терезесіне қалың қырау тұрған, қара көлеңкелеу екен. Сырттан келген адам, кім болса да, көзі үйренгенше біраз тұрып қалатын-ды. Есеней де тұрып қалды.

— Бері қарай, бері қарай! —деп Ұлпан тағы қайталады.

Шұбалмалы пештің аласа есігінен әрең еңкейіп өтіп, Есеней Ұлпанның даусы шыққан бөлмеге кірген бойында Шынардың үстіне аса қымбат саналатын бұлғын ішікті жауып жіберіп басын көтерді. Басы төбеге аз-ақ тимей тұр.

— Балаңның көрімдігі, Шынаржан. Ақнар сараң болып бара жатыр білем, әлі күнге саған бір шаршы шүберек ырымын жасамапты.

— Есеней-ау,— деді Ұлпан тұра беріп,— Есеней-ау, неше күннен бері мен осы үйдің отынымен кіріп, күлімен шығып, қара жұмысында жүрмін ғой! Әлі сынық күреш берген жоқ. Мына жатқан сіздің жан сүйеріңіз орнынан да қозғалмайды. Жатады еркелеп!

Шынар, үлкен кісі келген соң басын көтерейін деп еді, Есеней тұрғызбады.

— Жата бер, қозғалма, айналайын.

— Сонда маған беретіндері күлге көмген қол диірменнің қара наны! Өздері оны жемейді де!

— Күлді-көмешке зар болып келіп еді тойынайын деге-

нін көрдіңіз бе, би-аға! — деді Шынар.— Мұндай мәстекіні көрген емеспін!

— Баласының кіндігін кестім. Оған да түк берген жоқ.

— Мүсіреп ағама дүние-малы керек емес, мырза демейтін бе едің!?

— Бәрін билеп-төстеп әкеткен мына қатын сараң.

— Е, бетінен жарылғасын! Біздің үйде де бәрін билеп кеткен бір жан бар... Оның да бетінен жарылғасын! Байлық, мырзалық, сараңдық дегеннен құтылып, жаным тыныштады. Жақсы әйел жаман еркекті адам қылады дейтін бе еді? Сол дұрыс екен, Шынаржан.

— Өзі үйіне сия алмай күпсіп жатқан қатынды біржола күпілдетіп кет сөйтіп!..

— Мырзаның өзі қайда? — деді Есеней, төрге шығып, отырып болған соң.

— Шай-қант әкелуге қалаға кетіпті. Қазір келеді деп жатыр мынасы.

— Мырзаның бар жинағаны үш күнге жетпей қалғаны ма?

— Біздік бірдемелері қалған шығар. Жүр, төр үйге барып шай ішейік.

— Үйді ыбырсытпай, қалған наныңды ала кет!

Бұлар шайға отыра бергенде айғайға басып Керейдің бір топ ақын-әншілері келді:

— Мүсіреп, құтты болсын шілдехана,
Хабары әрең жетті кеше ғана.
Өткен соң он күн, он түн таратармыз,
Жиналсын бес болыстан қыз-бозбала...

Тағы бір жастау ақын самауыр қасында шай құйып отырған екі қызды көріп, ол да сарнап қоя берді:

— Сибанның аман ба екен қос бұлбұлы,
Тілеуші ек кездестір деп күні-түні,
Сағынып ұшып келдік әр қиядан,
Құлаққа сіңіп қалған бұлбұл үнін.

Бұл ақын қыздарды айтысқа сүйреп әкетпек еді, үшінші мосқалдау ақын Есенейді танып қалды да:

— Ассалаумағалайкүм, Есеней аға! — деді, жолдастары әдеп шегінен шығып кетпеуін ескерте қатты дауыстап айтты. Өлең мен ән де тоқтала қалды.

— Жоғарылатыңдар, ардагер ақындар! — Есеней аз ғана ысырылып отырды.

Бұл келген Керей аталатын көп рулы елдердің аты шулы ақын-әншілері, жыраулары еді. Ақын Шәрке сал, соқыр Тоғжан ақын, Нияз сері, Сапарғали ақын, тағы үш-төрт жаңа перілер. Бәрі де атақтының атақтысы — Сегіз-сері ақынның мұрагерлері. Бұл елдерде «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Ер Тарғын» жырлары Сегіз-серінікі деп саналады. Сегіз-сері өз жанынан шығарған ба, жырау ретінде айта жүріп өңдеген бе, ол арасы дүмәмал. Ал «Қарғаш», «Гауһартас», «Әйкен-ай» әндерін Сегіз-сері шығарғанын тіпті дауға салмайды, түгел мойындап қойған. Бұл кезде Біржан сал, Балуан Шолақ, Ақан сері әндері де іргелес Орынбор —Сібірге қарайтын қазақ елдеріне түгел тарап болған. Баяғы «Қалқам шырақ» деп аталатын алғашқы екі жолы әлденені ұйқастыра салып, айтайын дегені соңғы екі жолында болатын төрт жолды қара өлең аяқсып, енді қазақ өлеңі төрт аяғын баурына түгел жинап ала бастаған.

Бұл бағыт Керейде Сегіз-серіден басталып еді. Мына келген ақын-әншілердің көбі соның шәкірттері.

Есеней ақындардан жатсырағын жоқ. Елдерінің жай-күйлерін сұрастырып, қалжыңдаса сөйлесіп, кең отыратын ыңғай көрсетті. Ұлпан тіпті қуанып кетті. Шынардың шілдеханасына атақты ақын-әншілердің арнай келгендерін Ұлпаннан басқа бір бай әйел болса күндер еді, күйінер еді, Ұлпанның жан жүрегінде ондай бейшаралықтың иісі жоқ адам.

Ақындар Есенеймен амандасып сөзге айнала бастағанда Ұлпан Шынардың қасына қайтып келді:

— Әй, ерке қатын, шошаланда нең бар еді, бәрін қазанға салдырамын!— деді Шынарға.

— Салдыра бер. Бірдемең ұнамай қалып ақындардың сөзіне іліктіріп жүрсең, жаныңды шығарамын!— деді Шынар.

— Басымды қатырмай жайыңа жатшы, сен!

Ұлпан шошалаға келсе, Жаниша бауырсақ пісіріп, Шынардың шешесі қол диірменмен бидай үгіп отыр екен.

— Ойбай, апай, диірменді маған бер, қазаныңды тезірек ас. Ақын-әншілер келіп қалды. Барыңды сал! — деді Ұлпан, диірменді өзі айналдыра беріп.

Күшті қолдар тас диірменді зырқырата жөнелді.

— Е, бар ғой, Ақнаржан, бар ғой. Аямайын, Мүсіреп ағаң қалаға кетті, бірдеме ала келетін шығар.

Шынардың шешесінің қысылмай тұрғанына қуанып кеткен Ұлпан:

— Онда өзіме де бір көмбе нандық бидай артық үгейін-

ші,— деді. Қол диірмен енді асықпай-саспай байырғы әніне баса жөнелді. Ұлпан ас піскенше шошаладан қайтқан жоқ.

Ақындар шай ішіп болған соң домбыраның құлағын бұрай бастады. Бұрын алды тар, ызғарлы отыратын, күле білмейтін Есенейдің енді өзіңмен өзіңдей тең отырып сөйлесетін адам болғанын сезінген ақындар еркін өлеңдетіп кетті:

Сәлем ал, қадірлі би, көп серіден,
Жиналған гүбірнаның жер-жерінен.
Баяғы ескі атақтың бәрін тастап,
Кезіңіз көңіл жұмсап мұзы еріген.
Ақнардай жеңешеміз есен-сау ма?
Сындырмай көк болатты ие білген...

Бұл ақын Шәрке салдың бастамасы еді.

— Жеңешелерің аман-есен... Осы үйдің отын жағып, күлін шығарып жүр...— деп Есеней көңіліді жымиды. Ұлпанды мақтай келіп, өзін сынап жіберген ақын сөзіне шамданған жоқ. Қайта «енді жақсы адам болыпсың» дегендей астарлы сөзге қуанып кетті.

Шәрке сал да өлең аяғын осылай бейімдей аяқтады.

— Қанықпыз жеңгеміздің мән-жайына,
Білеміз мырзалығы қандайын да.
Құдайдың бере салған бір жаны ғой
Сибанның кедейінің маңдайына!..

— Осы айтқаның әбден дұрыс, Шәрке сал!— деді Есеней.— Мен өзім Сибан деген елді малшы-сауыншыма айналдырып алып, енді болмағанда қайыршы ете жаздаған екемін. Қазір құдайға шүкір, алдында малы бар, үстінде үйі бар елге айналды. Обалы менің мойнымда еді, сауабы сол жеңгелеріндікі.

Ақындар Есенейден лұқсат алып, Шынарға келіп құттықтау айтысты. Бұлар Мүсіреппен қадірлес құрбы, Шынармен де достасып кеткен адамдар еді.

— Сибанның Ақнар, Шынар ай мен күні,
Көктемде жұпар атқан екі гүлі.
Көркіңе жүрегің сай кең дүниедей,
Бар ма екен Мүсірептің тағы мұңы.
Балаңның бауы берік болсын, Шынар,
Қайғысыз, мұңсыз өтсін бар өмірі.

— Тоғжан аға,— деді Шынар ұяла жауап қайтарып.— Тоғжан аға, менің үстімде бір ішік жатыр, соны өзіңіз алып иығыңызға жамылыңызшы. Өзім жабар едім, әзір тұруға болмай жатыр.— Әлгінде ғана Есеней әкеліп жапқан ішікті өз үстінен азырақ ысырып қойды.

Тоғжан ішікті алып арқасына жамылып тұрды да:

— Осы бір тұста Атығайдың ақыны болғанша Сибанның кедейі болмаған екемін... Тым болмаса, өз үйімнен екі кісіге екі тостаған қымыз бере алатын болар едім-ау!— деді. Ақынның бір кедейленіп қалған кезі болса керек, налып-мұңайып айтты. Содан соң аз тоқталып тұрып тағы сөйлеп кетті:

— Жоқ, Шынар қалқам, арық атқа жібек жабу жараспас болар. Сен бердің, мен алдым. Болды сонымен. Игілік-қуанышыңа өзің ки!— деп ішікті Шынардың үстіне қайта жапты.

Мүсіреп үйіне қайтып келгенде Тоғжан ақын әндетіп, Сегіз-сері жырлаған «Қыз Жібекті» айтып отыр екен. Мүсіреп Есенейден бастап ақындардың бәрімен қол алысып амандасты да: «Айдай бер, Тоғжан, айдай бер!» — деп Шынар жатқан бөлмеге асығыстау шығып кетті.

— Бірдеме ілікті ме қолыңа?— деп сұрады Шынар.

— Қысылмай жата бер, кемпірім! Ақындардың аузы неге салымсыз болсын!

Мүсіреп төр үйге екі пышақ алып қайта келді:

— Аштан өлгілерің келмесе бір-екеуің қолдарыңа пышақ алып далаға шығыңдар,— деді.— Міне пышақтарың... Әсіреп есік алдында жүр. Барыңдар.

Ақыннан ақынға, ауыздан ауызға көшіп келе жатқалы жарты ғасыр болған «Қыз Жібек» Керей топырағында Сегіз-сері нұсқасында тұрақтап қалып еді. Осы келген ақындардың ішінде Сегіз-серінің баласы, әрі ақын, әрі балуан Мұстапа да бар. Мұстапа Тоғжан ақынның жаңылыс айтқан жерлерін түзеп беріп отыр еді, қазір ол пышақ алып далаға шығып кетті де Тоғжан да тоқтап қалды.

Есеней әр кездегі әдеті бойынша Мүсірепке соқтықты:

— Келе сала қонақтарыңды далаға қуып жатырсың... Қысылысың бар ма, немене өзі? Балаңның бауы берік болсын деуге де шамамызды келтірмедің ғой!

— Сол баланың өзі ұнаңқырамай тұр...

— Неменесі ұнамайды?

— Басы бақыр қазандай. Саған тартқан ба деген күді-

гім бар. Шынар екеуің жайдан-жай әмпей болып жүрдіңдер ме екен деген күдік қысталап жүр...

— Отта, шіркін!

— Шын айтам... Әйтпесе қысылыс маған қайдан келсін! Жайлауда жылқым, қыстауда қойым жұтап жатқан жоқ қой...

— Осындай адаммен де жолдас болып жүресіңдер,ә?— деп Есеней ақындарға қарады. Ақындар күлісті де қойды. Ағайын арасының ойын-қалжыңына араласқан жоқ.

— Маған айтқан құтты болсының осы ма?— деді Мүсіреп.

— Ендеше...

Баланың басы үлкен болса милы болсын,
Алыс-жақын елдерге сыйлы болсын.
Есенейдей бай болмасын.
Іздегені дау болмасын, өнер болсын!

Сегіз-серідей ойынан өлеңі, қолынан өнері төгілген шебер болсын! Алла акбар!..— Есеней иегін сипады.

— Айтқаның келсін. Енді сегіз айда Ақнар аман босанып, бір қазан бас ұл тауып берсін! Шілдеханасында осы ақындар түгел болсын!

Ақындар Ұлпанның екіқабат екенін түсініп, қуанысып қалды.

— Келеміз, келеміз...— десті.

Далаға шығып кеткен жас ақындар қайтып келген соң Тоғжан ақын «Қыз Жібекті» түгел аяқтап шықты. Не мақтау, не сынау күткендей айнала қарады.

— Жақсы айтып шықтың, Тоғжан. Былтырғыңнан көп өңделіп қалыпты,— деді Мүсіреп.

— Әкесінің ізіне салып түзеп беріп жүрген анау отырған Мұстапа,— деді Тоғжан. Мұстапа қызарып кетті. Қызара білетін ұятты ақын екен.

— Тоғжан ағай мені жай күйдіріп отыр. Мен әлі балдыр-батпақ, қалқам-шырақтан шыға алмай жүрмін. Әкемнің айтқандарынан құлағымда қалған бірдемелер бар шығар... сонда да...

— Жібекті текті жерден шығару үшін ханның қызы дейді екенсің... Қара қазақтан ондай қыз тумай ма екен?— деді Есеней.— Біздің Орта жүз бен Кіші жүз қашаннан бері бірге жасасып келеді. Тіпті сонау Жошының балаларынан бері Кіші жүзде Сырлыбай деген хан болған емес. Одан соң, ханның қызы хан тұқымына ғана беріледі ғой. Жібек хан-

ның қызы болса, Төлеген де ханның баласы болу керек. Мұны ескермеген екенсіңдер... Жібекті қара қазақтың қызы деуге бекер-ақ қорынысыңдар. Мына қара сақалдың Төлегенге ұқсайтын түк қасиеті болмаса да анау үйде жатқан Шынар қай Жібектен кем? — деп сөз аяғын Мүсірепке тигізе, қалжыңдай қайырды.

Мүсіреп жырдың өзіне ұнаған жерін мақтады:

— Кімнің қызы болса да мейлі, әйтеуір Жібектің әмеңгерлікке көнбегені үлкен ерлік.

— Көрпені аған ашқан сен ашқандай.
Не болды жас басыңмен, сорлы бала! —

дегені сөз-ақ емес пе?! Сансызбайдың сүйегінде бір шағым еркек намысы болса, енді жеңгесіне беттер ме! — деді.

Ақын Шәрке сал жас кезінде ала құйындау, әумесерлеу болса да, осы күні ақыл-азуы шыққан адам еді. Есеней мен Мүсіреп айтқандарының дәнін ұстап қалған екен.

— Есеке, дұрыс айтасыз,— деп бастады ол.— Өзімізді өзіміз жамандағымыз да келмейді, асыра мақтағымыз да келмейді. Әттең, осы күнге дейін батырлық та, ерлік те, сұлулық та, ақылдылық та хан тұқымында деп келдік қой. Әлі күнге қара қазақтың бойына сұлу қыз, ақылды қыз сыймай да, жараспай да тұратын сияқтанып келді. Сол ескі әдетпен кете беретініміз әлі бар. Кейде қара қазақтың ханның қызын бауырына басқанын да мәртебе көретін шығармыз... Ал анау Еділ, Жайық, Ойыл, Торғай ақындары Қыз Жібекті Сансызбайға қосып, мұратына жеткізеді екен. Біз әйтеуір соған көнбей келеміз,— деді.

Көшпелі елде ойын-сауық орны болған емес. Көшпелі елдің ойын-сауық көретін, ақынның сөзін еститін, әншінің даусын еститін ас пен тойға, шілдеханаға бала-шағасымен жамырай шұбыратыны да содан. Кешке қарай Әсіреп, Мүсірептің екі үйіне кеше ғана тараған қыз-бозбаланың үйілетөгіле қайта келгені де содан еді.

Көшпелі елде ақын-әншілердің тойдан тойға, шілдеханадан шілдеханаға көшіп жүретіндері де содан. Жұртқа айтар сөздері көп. Жабыққан, торыққан көңіл болса жұбатары-уатары көп. Осындай жұрт жиналар, әсіресе құлағына құлық қатып қалмаған жастар жиналар жерді олар да іздеп жүреді. Бұл көркем сөз бен көркем өнердің сүйегіне біткен өлмес, өшпес қасиеті. Ешбір ақын бойындағы байлығын өзі ғана иемденіп бауырына басып отырған емес, ел-жұртына тезірек таратып беруге асығады. Бұл көркем өнер қауымы-

ның айнымас заңы. Ақын-әншінің ел кезіп жүре беруге ұялмайтындары да осыдан.

Ақындар кезек-кезек өлең айтып, ән салып кешкі ойынды әбден қыздырған кезі еді. Ақын көзі күн болып бүкіл дүниеге жарығы мен жылуын төге алмағанымен найзағайдай жарқылдап, күндей күркіреп қояды. Кейде кектендіріп, ызақайратқа шақырып, кейде жарым көңілді әлдилеп қояды. Ел мінезін бірі мақтап, бірі сынап, жастарға әр түрлі ой тастап жатыр. Кінаратсыз сын, әділ сын, өзіңді өзіңе күлдіретін ақын сыны, күлдіре отырып жылататын, жылата отырып күлдіретін сын, ойландыратын сын... Біреу ұялып, біреу қуанатын сын.

Екі әнші қыз — Кәукер мен Бикен қадірлі қонақтарға ауыл атынан қошемет көрсеткелі қосылып ән салуға оңтайланды. Баяу бастап, шырқап аяқтайтындарын білетін жастар тынып қалды.

— Асыл сөз — атқан оқтай, жай кетпейді.
Жаманға оқ өтсе де, сөз өтпейді...

Қыздар әнді енді көтере бергенде төрдегі терезенің ең жоғарғы шынысы салдыр-гүлдір сынып түсті де, қақ сойылдың шоқпар басы төрде отырған Есенейді жауырын ортадан нұқып қалды.

— Әкеңнің көрін... түрікпен!— деді сырттан салған Еменалының айғайы.— Маған ағаш кестірмейтін сен кімсің осы? Мынаны көремісің? Төбеңде ойнайтын болады!— Сойылдың шоқпар басын екі жағына кезек-кезек үйіріп қойды.

Еңсесі төмен қарай солқ ете түскен Есеней: «Өлтірдіау, ит!»— деп қалды.

Қасында отырған Ұлпан атып тұрып сойылды ұстай алып, бар күшімен жұлқып қалып еді, Еменалы айрылып қалды.

— Жоғал, көргенсіз сотқар!— деді Ұлпан.

Үй ішінде екі жерде жанып тұрған бестік шамдардың әлсіз жалыны қаша жөнелгісі келгендей есікке қарай бұлқына жапырылды.

Екі қыздың әні де үзіліп кетті. Ойын-күлкі,сауық та тынып қалды. Үй ішіндегі жандар, Есенейден басқасы түгел тұра келді. Терезе алдынан шаба жөнелген салт аттылар дыбысы естілді. Ұлпан қолында қалған сойылды сынған терезеден сыртқа лақтырып жіберді. Есенейдің арқасын сипалап:

— Қатты тиген жоқ па?— деді.

Елтінжал сияқты қалың орманның екі үй түрікпенмен ағайындығы алыстан қосылатын Андарбай-Отарбай ауылына берілгендігі Еменалыға қатты батып жүретін. Әлі қыстау салып үйрене қоймаған Андарбай Елтінжалдың әр жеріне бей-берекет орналасты да, екі үй түрікпен қақ ортасына орныға қыстады. Сондықтан Елтінжал Мүсіреп қыстауы атанып бара жатыр еді.

Едәуір ұзын орманның күнгей жағы қалың қара шие, жортып өтсең ат шашасын қызылға бояп жіберетін жидек пен бүлдірген. Екі жағындағы екі өзекте де жуа өседі, аралар ұялайды. Шөбі қалың.

Жалдың орта тұсында самаладай жарқырап биік өскен жуан-жуан ақ қайыңдар қарағайдай түзу. Екі үй түрікпен осы қайыңдардың ортасына қыстапты. Еменалының осыған іші күйеді. Сол күйіктен осы күнге дейін қысы-жазы киіз үйде отырып келген Еменалы қыстау салуға бел байлады. Екі үй түрікпеннің дәл іргесіндегі бөренелік қайыңдарды қырып алып ағаш үй салдырмақшы болды.

Ішің күйсе — кек байланғаны да. Ол кек—Еменалының Еменалы екенін, Мүсірептің түбі құл — түрікпен екенін тал түсте танытса ғана қайтпақ. Әсіресе, қатыны ұл тауып, мәз-майрам болып жатқанда жұрт көзінше ойын-күлкілерін күлдей шашып ұшырып жіберсең ғана қайтпақ...

Еменалы мана тал түсте он жігіт ертіп әкеліп, биік өскен ақ қайыңдарды қамшысымен нұсқап:

— Бірін қалдырмай қырыңдар! — деді де үйіне қайтты.

Осы кезде Мүсіреп те қаладан қайтып келе жатқан. Көп балтаның жаныңды түршіктірер сартыл-гүрсілін естіп Мүсіреп үйге кірместен солай қарай кетіп еді. Ақ қайыңдарды балталап жатқан жігіттерді көрді. Ағаш денесіне аяусыз қадалып жатқан балталарды көрді. Бір жуан ағаш сықырлап сынып, жас қайыңдарды қырата жаншып құлап түсті. Оны да көрді.

— Ау, жігіттер, бұларың не? Құдайдан қорықсаңдаршы! — деді Мүсіреп.— Отын керек болса осындай ағашты кесе ме екен?

Жігіттер жөнін айтты:

— Біз емес құдайдан қорықпай жүрген... Еменалы ағаңыз... Ағаш үй салдырмақшы.

— Ауылда қоңақтар бар, жігіттер. Ұят болады. Еменалыға сәлем айтыңдар: бұл ағаштарды мен бәрібір кестірмеймін. Кетіңдер!..

Он шақты ағаш жараланып қалыпты. Дауыл болса құлайды, әрине. Жігіттер Мүсіреппен таласқан жоқ. Балталарын белбеулеріне қыстырып алып кетіп қалды. Еменалының түн ішінде келіп Мүсірептің үйіне бүлік салғаны осының салдары еді.

Есеней көзін жұмып, тістеніп қалды. Баяғыда Кенесары садақшысының оғы тиген жауырын ортадан соқты-ау деп ойлады. Тап сол оқ қадалған жері шаншып-шаншып қалды. Ие, ағайын деген осы да. Сойыл сілтемей отыратын күні жоқ. Қан майданда қас жауыңмен қарсы тұрып алысқаның қиын ба, туысқан ініңнің күнде бір тырнап, күнде бір нұқып қалғаны қиын ба? Қайсысы ауыр? Тоныңды бойыңа шамалап киер болмас па! Еменалы Есеней бола алса қарсы болған күнім бар ма? Бола алмаған өзі екенін неге түсінбейді? Өз үйіңде күпсінгенің жұрт көзінде күлкі көрінсе кімге өкпелейсің?.. Әттең, жауыз емес, долысың. Ақымақ сотқарсың. Жауыз болсаң ендігі жазалап қойған болар едім. Долылық қысып кеткенде, аз ғана ақылыңнан айрылып, қаласың да, соқтықпасқа соқтығасың. Ел-жұртқа мазақ, ағайынға қадірсіз боласың да жүресің...

— Тұр, Есеней, үйге қайтайық.— Ұлпан Есенейді тез киіндіріп, үйіне алып келді де, төсегіне жатқызды. Есеней сол жатқанынан енді қайтып тұрған жоқ...

17

Батыс Сібірдің далалық генерал-губернаторының қазақ жұмыстарын басқарысатын ақылшысы Тұрлыбек Көшенұлы бұл жолы екі үлкен мәселемен келіп еді. Қасында жерге орналастыру инспекторы Саврасов, заң жұмыстарының бақылаушысы Леознер және Қызылжар уезінің бастығы Демидов бар. Бұлардың қайсысы басшы, қайсысы қосшы, оны білетін ешкім жоқ, ел қазағы өзіне тартып Тұрлыбек төре келді деп ұйғарды.

Ұлпан оларды әдейі төрелерге арнап салдырған қонақ үйінде қарсы алды. Есіктері оңаша екі бөлмелі, бір үлкен залды, жабық верандалы қонақ үй екі күннен бері әзір тұрған еді.

— Жеңеше, деніңіз сау ма? Есекем қалай, тәуір ме?

— Шүкір, төре қайным, бір қалпы.

— Здравствуйте, мадам Акнар Артыкбаевна...

— Здравствуйте, здравствуйте...

— Здрасти, здрасти, қош келіпсіздер,..

Қазақ қонақтар үйге кірген бетінде көріп отырғанын да

көрмеген болып, білгісі келгенін білдірмеген болып, монтансып момақан отырады. Төре қонақтар олай емес, екі-үш бөлмені отырмастан аралап шығып, қонақ үйді мақтай бастады.

— Біздің генерал-губернатордың мәжіліс залы осыдан қанша үлкен екен?

— Кішірек болып жүрмесін.

— Жатар бөлмелері қандай жайлы! Қарағай иісі аңқып тұр.

— Варшава төсектері, голлан пештері, париж айналары... Е, мадам тегінде хандар нәсілінен деген сөз дұрыс болар.

— Вена орындықтары, иран кілемдері... біріне бірі жатсырамай қандай жарасып тұр. Мадам туралы қандай мақтау айтсаң да жеткізе айттым дей алмасаң керек.

Қонақтардың орысша айтқан мақтауларын Тұрлыбек қазақшылап болған соң, Ұлпан мақтаудан қысылатындай аз ғана күлімдей отырып жауап қайырды:

— Мақтауларыңыздың бірде-біріне мен ортақ емеспін, қадірлі қонақтарым. Үйді салып берген орыс шеберлері. Мен әйтеуір жақсы үй салып беріңіз дегенімді білем... Мына кісі, ояз бастығы алғаш келгенінде қазақы қонақ үйімізге ел қонақтарымен бірге қонып шығуға орайы келмей жабық шанасына түнеп шығыпты. Сондағы ұялғаным әлі есімнен кетпейді. Содан кейін осы үйді салдырдым. Алдыңғы жылы бітті.

— Дегенмен де үйдің қалай салынар жоспарын өзіңіз ұнаттыңыз ғой?

— Жоқ-е, тәңірі. Жақсы болсын дегеннен басқа мен не айтты дейсіз. Киіз үй жасататын болсам, араласқан болар едім. Мынадай үйдің атын да білмеймін...

— Оныңызға илана тұрайық... дауласпайық. Бірақ, өзіңізге ұнамаған дүниелік сіздің үйлерге кіре алмайтын болар. Бұған сіз де дауласпайтын боларсыз... Мына кілемдер, айналар, орындықтар дүние жүзіндегі елдердің өңкей бір мақтаулы асылдары. Өз беттерімен келіп орынды-орнына тұра қалмаған болар?

— Әйел мақтағанды жек көрмейді, мен де соның бірімін,— деді Ұлпан.— Бірақ дүние жүзінде қандай елдер барын білу түгіл естіген де емеспін. Айтып отырған нәрселеріңіздің бәрін де мен Тобылдыкі деймін. Өйткені бәрін де Тобылдан алдырдым. Біздің үйде басқа елдікі деп аталатын бір-ақ нәрсе бар — айна... оны «борансыз айнасы» дейміз.

— А... француз айнасы дейді екенсіз ғой?

— Солай болса, солай шығар. Өзгесінің бәрін тобыл-шана, тобыл-төсек, тобыл-орындық дейміз. Мына пешті де тобыл-пеш дейміз. Мұны да осы үйді салған Тобыл шеберлері салып берген. Екінші қонақ үйдегі пешті Петра деген қазақ-орыс салып еді, оны петра-пеш дейміз...

Қонақтар мәз-мейрам, риясыз күлісіп, көңілденіп қалды. Кішіпейілділік пе екен, анайылық па екен? Әттең, оқымаған-ы-ай!

Төре қонақтарын қарсы алудың сый-сыпайылығы аяқталды-ау деген кезде Ұлпан орнынан тұрып, кетуге лұқсат сұрады.

— Қадірлі қонақтарым, орысша тіл біліп, ауызба-ауыз өзім сөйлесе алатын болсам, әлі де отыра тұруыма болар еді. Оған менің жайым келмейді. Кісі арқылы сөйлесуге қысылатынымды да жасыра алмаймын. Екінші қонақ үйде өздеріңіз шақыртқан бес болыс Керей-Уақтың болыс-билері келіп жатыр. Оларға да кіріп шығуым керек. Сау бола тұрыңыздар...— Ұлпан үйіне қайтып кетті.

— Осынша кішіпейіл, осынша ақ көңіл жан даланың нағыз тағы арыстанын қалай бағындырып алды екен? Мен таң қалып тұрмын,— деді Леознер.

— Сол кішіпейілділігімен... ақылдылығымен,— деді Саврасов.

— Мен бұл әйелді алты дуанға атағы жайылған ханша бар еді ғой, сондай өркөкірек, ойына келгеннің бәрі де бойыма жараса береді деп ойлайтын алақұйын тұрғысында көретін шығармын деп қауіптеніп келіп едім. Мінезі биязы, сұлулығына да мән бермейтін жас әйел Есенейдей түз тағысын біржола бағындырып алғанына таңданудан арыла алмасам керек...

— Сіз, Карл Генрихович, қатарынан үш қате жіберіп отырсыз,— деді Саврасов, қалжыңдай жауап қайырып.— Ең әуелі, ойына сыймасты бойыма сыймас-ау деп ойлай білмейтін деуіңіз керек еді. Сіз еске алып отырған атақты ханшаңыз сондай адам болатын. Екінші, бұл әйел жалғыз Есенейді ғана бағындырып алған жоқ, бес болыс Керей-Уақтың руларына түгел беделі бар адам. Оны ертеңгі мәжілісте өзіңіз де көресіз. Үшінші, сұлулығына мән бермейтін дегеніңіз таза Омбы қаласының көзқарасы. Қазақта «көз тиеді» деген сенім әлі бар. Арғы түбі сонымен байланысты болуы мүмкін, әйтеуір қазақ әйелі сұлулығын көптің көзіне тоса бермейді.

— Сіз әлгінде Ақнар Артықбаевна деп амандастыңыз... Менің дәптерімде ол кісінің аты Ұлпан деп жазылған. Міне, көресіз бе, астын сызып та қойыппын...

— Астын сызып қойғаныңыздан үміт етпей-ақ қойыңыз... Ұлпан да сол кісінің аты. Есеней деген аты тағы бар.

— Қазақ әйелінің үш аты бола ма?

— Жоқ, Ұлпан — шын аты. Ақнар — ақ аруана дегеннен аз ғана өзгертіп алынған, ақ ана деген мағына береді. Есеней — ерінің аты ғой. Ендігі басшыларың осы болады деп Есеней өз атын әйеліне беріпті.

— Міне қызық! Мария деген әйел бір күні Николай болып шыға келе ме?

— Бұл жерде «Есеней» әйелдің аты емес атағы. Символ... Бұрын бұл елдің көсемі мен едім, енді сен болдың дегенді аңғартады.

— Көсем болып алған соң, бұл әйел не істей алды?

— О, істемегені жоқ! Әуелі Екінші Александр патшамыздың реформасын жасады. Есенейдің барлық жерін еліне бөліп берді. Бөліп бергенде біздегідей біреуге ана жақтан, біреуге мына жақтан аттамалатып берген жоқ, ауыл-ауылға қыстауды да, егіндік-шабындық жерді де тұтас берді. Әр ауылдың қыстаулары да, жерлері де бөлшек-бөлшек емес, тұтасып жатады. Бұл араның қазағына егін салдырды, шөп шаптырды, қыстау салғызды. Бұл елді қазір жартылай отырықшы дей аламыз.

— Әдемі ертегі екен... сондықтан сене қою да оңай болмас.

— Ішкі Ресейден келген шаруаларды жерге орналастырарда, өзі жартылай отырықшы болып алған Сибан жеріне қолымыз бата алмады.

— Мұныңыз жаңағы айтқаныңыздан да әдемірек ертегі болып шықты.

— Ертегі емес, шындық екеніне мен куә! — деді ояз бастығы Демидов.

— Мен куә!.. Сибан деген елдің барлық жері Есенейдікі болатын. Сол жерді осы әйел түгел елге бөліп берді. Әр ауылдың қысқы үйлерін салысып беруге бұл әйелдің қанша мал жұмсағанын өзі ғана біледі. Өзі үшін салып алған үйлері мынау!.. Қазақ даласында бірінші болып монша салдырған да осы әйел.

— Моншаға кейде қой қамамай ма екен?

— Барып түсіп көріңіз! Медресенің ірге тасы қаланып қалғанын өзіңіз көрдіңіз. Тап осы өзіміз отырған қонақ үй

Омбының қай көшесіне жараспас еді? Өзгені былай қойып неміс хуторларымен салыстырсақ та бұл әйелге жартылай отырықшылықты қимауыңыз ерсі болар деймін...

Төре қонақтар келгенде Ұлпанның Қабан қаласынан ылғи шақыртып алатын ерлі-зайыпты екі адамы тамақ көтеріп кірді де, аяқталмаған әңгіме үзіліп кетті.

Мәжіліс ертеңіне басталды. Ұзын столдың төр жақ басында төрелер, орта тұсында жастау болыстар, есік жақ шетінде — Ұлпан. Қартаң билер арқаларын қабырғаға сүйеп, аяқтарын астарына басып алып, қалың көрпелердің үстінде тізіліп отыр. Төр жақтағылардың бір-біреуі екі адамға саналатындай екі адамның орнын алып кең отырса, төмен отырған жас атқамінерлердің екеуі бір адамға саналатындай сығылысып отыр. Бұлардың жүздерінде «осы үлкендер-ақ өлмейді екен!» деген ренжу бар сияқты.

Сөзді Тұрлыбек бастады. Қазақша жақсы сөйлей білетін адам қасындағы төрелер алдында орысша ойланып қазақша сөйлегендіктен сөзі орашолақтау, созалаңдау шығып жатыр. Онысын бірден сезінген дала шешендері қабақ қағысып, көз ілегістіріп қалды.

— Қадірлі би-болыстар! — деп бастады Тұрлыбек.— Ұлы мархабатты падишамыздың жоғары дәрежелі елтифаты бойынша, ішкі Ресейден Сібір жеріне келіп орналасып жатқан орыс қара шаруалары қатарында жерге орналасуға өз тарафынан ехтиярлы мағынада еттифақ білдірген қазақ ауылдарын да отырықшыландыру мәселесін сіздердің маслихатыңызға салуды лайхат көріп, бізді жоғары мәртебелі дала генерал-губернаторы жіберіп отыр...

Ол кездегі қазақ сөз сұрап алу дегенді білген емес. Айтылып жатқан әңгімеге байланысты бір ой келіп қалса болды, табан аузында айтып салатын. Атақты шешен Байдалы би соны істеді.

— Тұрлыбек шырағым, орыс қалаларымен қатар орналаспай-ақ, бөлек орналасуға рұқсат жоқ болғаны ма? — деді Тұрлыбектің сөзін киіп кетіп.

Тұрлыбек қате айтып қалғанын сезінді. «Наряду» дегенді айтқысы келіп еді, онысы қазақшылағанда «рядом» болып шыққан екен.

Мұндай жиындарда Байдалы биден қалып қоюды өзіне өлім көретін Тоқай би:

— Әйтеуір ехтиярлы түрде болады ғой? — деп сұрады.

Тұрлыбек әуелі Тоқайға жауап қайырды. Жерге орналасу шүбәсіз ехтиярлы түрде екен. Содан кейін аузынан

қатерек шығып кеткен сөзді бас салып бұрмалай жөнелген Байдалы биге ойланып барып жауап қайырды.

— Қадірлі Байеке, мен қатерек айтыппын, сіз қатерек ұғыныпсыз. Жерге орыс пен қазақты қатар, іргелес орналастырады екен деп қалған сияқтысыз. Олай емес, ішкі Ресейден келіп жатқан орыс шаруаларын жерге орналастырып жатқан кезде қазақ халқын ескерусіз қалдырмай, елтифат көрсетіліп отыр. Ехтиярлы түрде жерге орналасамыз деген еттифақ болса, жан басына он бес десятинадан егіндік жер кесіліп беріледі.

— Ол бізге не болады? — деді Байдалы би.

— Жан басына он бес десятина деген аз жер емес. Мысалы, осы елде егінді ең көп салдыратын Ұлпан жеңгеміз сол шамада егін салдырады екен. Оның үстіне шабындық жерлеріңіз, жайлауларыңыз өздеріңізде қалады ғой.

Байдалы би әлгі «қатарақ ұғыныпсыз» дегенді естіген соң-ақ ширығып кеткен. Иттің ғана баласы, маған теріс ұғыныпсың дей алғандай кім едің сен! Тоқайға неге түйрей қайтармадың жауабыңды? «Ехтиярлы түрде дегенді естімедің бе?» десең ғой болып жатыр. Бүйтіп масайрап отырмайды. Енді Байдалыны баланың жаялығындай он бес десятина жерге көндіріп алшы, көрейін!..

Шынына қалғанда Байдалы он бес десятина дегеннің қанша жер екенін дәл шамалай алмайтын адам еді. Тек өлшеп берілетіндікке қарсы. Ол өлшеуі жоқ жерге, өлшем-шегі жоқ, ата қуалаған билікке үйренген адам.

Байдалының бет алысын әбден аңдап болған соң, Тоқай оны одан әрі қыңырайта түскісі келіп:

— Апыр-ау, былтыр Стапқа кетіп бара жатып сіздің егіннің қасынан өткенімде телегей-теңіз бе деп қалып едім... Он бес десятина дегеніңіз көп жер екен-ау! — деп Ұлпанға қарады.

— Былтыр он бес емес, бір-екі десятина кемірек салғамыз,— деді Ұлпан.— Келімді-кетімді қонақты есептемесек, өзімізге одан аз салсақ та мол жететін.

Осымен, Тұрлыбек сөзін аяқтап болғанша басты билердің екіге бөлінетіні байқалып қалды. Олардан жырыла шығатын болыстар да, жандайшап атқамінерлер де бола алмайды. Олардың бәрі де осы екі бидің ыңғайына қарай екіге бөлінеді. Ой таластыратын айтыс-тартыс та болмайды. Жесір дауы болса, би-болыс сайлауы болса, оның жөні бір басқа, жер үшін кеңірдектен алысып жатудың не лайығы

бар!.. Ыңғай көрсетілді, ар жағын болыстар жымдастыра салар.

Билердің бет алысы түгел танылып болса да, Тұрлыбек сөзін тоқтатқан жоқ. Егін салып, шөп шауып, жартылай отырықшы бола бастаған елдерге сүйемел ретінде өсімсіз берілетін қаржы, сыйлық ретінде берілетін құрал-саймандары бар екен, осы жайларды қызықтыра сөйлеп кетті:

— Бес десятина егін салатын үйлер үш жыл ішінде қайырып беру шартымен елу сомға дейін өсімсіз қарыз ретінде қаржы алуға болады. Оның өзі екі аттың құны ғой. Соқа бес сом, тырма үш сом, темір айыр қырық тиын, қой екі сом, тай төрт сом... сонда елу сом дегеніңіз дүниенің малы емес пе?

Билер бұған да құлай кеткен жоқ.

— Он жылға жақын егін салып, шөп шауып жартылай отырықшы болып алған Сибан еліне үш шөп машинасын, үш тырнауышы мен бес соқа, бес тырма сыйлық ала келіп отырған жайларымыз да бар,— деді Тұрлыбек.

Би-болыстар түгел Ұлпанға қарады. Осы қатын қай қылығымен төрелердің аузын алып болды екен? Ат жетектетіп, шапан жауып жібергенін ешкім білген емес. Әйтеуір Сибанға құдайдың беріп тұрған кезі.

Болыс-билердің не ойлап қаларын ешкім айтпай-ақ білетін Ұлпан:

— Тәңірі жарылғасын, төре қайным. Бұл елде үш жыл ішінде қайырып беруге қазынадан қарыз ақша алатын үйлер де аз емес. Егін сала бастағалы он жылға жақындаса да, әзір үй басына бір соқадан келмейді. Шөп машинасы екі ауылға бір-бірден ғана келетін еді, енді үш машина, бес соқа қосылатын болса, алдағы жылы қырық десятина астық қосылады. Ол қырық үйдің азығы емес пе! — деді.

— Енді Сибан сабантой жасайтын болдыңдар! — деді Байдалы.

— Неге жасамайық, жасаймыз,— деді Ұлпан.— Алғаш егін салған жылы бес соқамен отыз десятина егін салғанда той жасағамыз. Бес десятинасы біздің үйдікі, өзгесі жұрттыкі еді. Содан бері бұл ел аштыққа ұшыраған емес...

Саврасов Тұрлыбектен Ұлпанның не айтқанын сұрап алды да, орнынан тұрып келіп Ұлпанға сыртында алтындатқан жазуы бар, мөр басылған пакет тапсырды:

— Мынау сол сыйлықтардың қағазы... генерал-губернатордың қолы қойылған мақтау қағаз...

Ұлпан да пакетті тұра келіп алды.

— Көп-көп рахмет, төрелер... Генерал-губернаторыңызға да көп-көп рахмет айтыңыз... Жартылай отырықшы, бүтіндей отырықшы дегенге түсіне де бермейміз, әйтеуір бұл ел егін салу мен шөп шабудан қолын айырмайды.

Ұлпан мақтау қағазды ұзын столды айнала отырған болыстарға берді. Болыстардан кейін қағаз билерді аралап шықты. Оқи алған бір адам жоқ. Алтынмен жазылған. Мөр басылған. Екі басты самұрық құсы бар жібектен жасалған қағаз болу керек...

Ұлпаннан басқа болыс, билер түгел күйзелісіп қалды, күндесіп қалды.

Құдай-ау, не деген қорлық! Бес болыстың би-болыстары көзіміз жаудырап тірі отырғанда, губернатордың сыйлығы мен мақтау қағазын үйде отырған бір қатын алды-ау! Қатын!.. Сыйлығы адыра қалсын, алтынмен жазылған, мөр басылған, екі басты самұрық құсы бар мақтау қағазды айтсайшы! Құдай осы қатынды біздің қолға бір бере ме, жоқ па? Ай, ол күн алыс емес шығар... Есеней анау, оның күні санаулы... Жоқ, сен қатын, біздің қолға бір түспей кете алмайсың!..

Өзара қанша іркіс-тартыс отырса да, Ұлпан жайлы бес болыс Керей-Уақтың ел басқарады деген адамдары осылай бірге күйінді, бір түйін жасады.

Болыс-билер сыйлыққа қызығып болды-ау деген қорытындыға келіп, Саврасов жиналыстың аяқ жағын өзі басқарып кетті:

— Қадірлі болыс-билер,— деді Саврасов,— менің бақылауымша сіздерде мақтаныш етерлік бірауыздылық бары байқалады. Оған таңданғым келмейді. Сіздің елдер баяғы жоңғар жорығынан кейінгі жүз елу жылдың бойында орыс халқымен іргелес отырып келесіздер. Сонша уақыт босқа өтпеген екен. Тап осы ауыл алғаш егін салған жылы қазақ соқасының соңында он орыс жүріпті. Алғаш машинамен шөп шапқан жылы — алты орыс. Акнар Артыкбаевна осы үйлерді орыстар салып берді деп өзі айтып отыр. Кеше бізді алып келген Қабан жәмшігі осы ауылда тамырым бар, соның үйіне қонамын деп кетті. Бүгін міне, сіздер де Тұрлыбек мырзаның сөзін үлкен ықыласпен тыңдап, түсінбей қалған сөздеріңіз болса, қолма-қол сұрап алып отырдыңыздар. Осыған қарап, сіздердің ортаңызға салуға әкелген екі мәселеміздің екеуін де Қызылжар оязына қараған қазақ болыстары қолдайтын болды деп сенім білдіремін. Ұзамай осы екі мәселе облыстық көлемде шақырылатын би-болыс-

тардың төтенше съезінде қаралмақ. Сол мәжілісте сіздің болыстардан бүгінгідей бірауыздылық күтеміз...

Саврасовтың сөзін қазақ тіліне Тұрлыбек сыр білдірместен сөзбе-сөз түгел аударып шықты. Кім біледі, бірауыздылық жоғын біле-тұра бар деу керек шығар... дала желінің ертең қай жақтан соғарына кім кепіл?..

— Төтенше съез дегені табылған ақыл екен.

— Бес ояздың болыс-билері бас қосса, шешілмеген не қалады дейсің!

— Әне, сөйлейтін жер сол!.

Сөйтіп, ел тіршілігінің ұтыс-ұтылыстарында жұмыстары жоқ, бес болыс Керей-Уақтың болыс-билері жерге орналасу мәселесін созбаққа салатын бір саңылау табылғанына мәз болып тарасты. Мұндай керенаулыққа келгенде бұлар теңдесі жоқ бірауызды екен!

— Жан басына он бес десятина егіндік жерді бүгін азсынсақ, ертең бесеуге зар болып қалмайық,— деді де Ұлпан да орнынан тұрды. Онсыз да ширығып отырған Байдалының жүрегіне бұл сөздер садақ оғындай шаншыла келіп қадалды.

Ұлпан Есенейге мәжілістің қалай өткенін айтқалы келіп еді. Бес жылдан бері төсек тұтқыны Есеней шыдамсызданып жатыр екен, бірден «қалай аяқталды?» — деп сұрады.

— Қолдау да болған жоқ, қарсылық та болған жоқ,— деді Ұлпан.

— Жас болыстар сөйледі ме?

— Жоқ. Бір тобы Байдалыға, бір тобы Тоқайға телмірді де отыра берді.

— Өзің не айттың!

— Мен не айтушы едім, тәңірі... Біздің ел соқа мен шөп машинасынан қолын айырмаса керек дедім.

— Аз сөз айтпапсың, Ақнарым. Енді ертең не айтарыңды ойлана бер. Әйел мәселесі көрінеді ғой. Сенің не айтарыңа құлақ асатын болар.

— Бүгін мен еркектерге ыза болып қайттым. Төрелерге біреуі бір ауыз жөні түзу сөз айта алған жоқ. Өзді-өзі тұспалдасқан болып, біріне бірі ыңғай көрсетті де, мелшиіп отырып қалды. Төрелер қазақ деген елдің басшылары мынадай болса, өзі тағы жұрт болар деп кететін шығар!

— Еркектерге ыза болып қайтсаң, ертең ызаланып сөйле! Қазақтың әйелі мынадай, еркегі бұдан да ақылды шығар деп қалсын.

— Қатын сөзіне кім құлақ асады дейсің...

— Жоқ, жоқ. Сен Есенейсің. Осы ел осы күні Есеней дегенде мені айтпайды, сені айтады. Қазақта он бес-жиырма болыс елдерді басқарған әйелдер болған. Талай әйелдің аттары талай елдердің ұраны болып кетті. Сен де солардың бірісің! Тартынбай сөйле!

Бұл кезде Есеней көп сөйлеуді тоқтата бастаған. Бар денесі қалшылдап жататын болған соң даусы да қалтылдап шығады. Көлденең жұрт түгіл Ұлпанды да шымылдық ішіне кіргізбейді. Ақыл-есі дұрыс. Болыс-билердің жиналысына қатынаса алмайтындығына назаланып жатса керек, бүгін ұзағырақ сөйлеп кетті:

— Сен сөйлейтін бол, Ақнар. Өңкей боқташақ би-болыстарды ығыстыра сөйле. Бір-екі ауыз ойым бар еді, тыңдап алшы,— деді. Ұлпан тыңдай берді.

Болыс-билердің екінші мәжілісі кешегі залда басталды. Төрелер де, болыс-билер де кешегі орындарында. Ұлпан да ұзын столдың есік жақ шетіне, кешегі орнына келіп отырды. Тағы да кешегідей мәжілісті Тұрлыбек ашты. Мәселе қазақ әйелінің жай-күйіне көңіл аударуға арналған екен.

Қазақ әйелінің тіршілігінде түсіне де қоймайтын, сене де қоймайтын бірнеше жайлар бар. Көшпелі елдің барлық еңбек тырбанысында әйел-еркегі бірге жүреді. Қазақ әйелі еркектен жүзін жасырып паранжі киген емес. Келіншек болып түскенде, әуелі шымылдық ішінде отыратыны рас. Бірақ «Беташар» деп өлеңмен айтылатын ырымынан кейін келіншек беті ашылды, бұдан кейін жасырынбайды.

Ру-ру болып отыратын қазақ елінде қыз балаға ешкімнің тілі тиген емес, бірен-саран ондай сотқарлық істеген еркектер алапес болған адамдай ауыл-үйге араласа алмай «иткірмеде» жүреді. Ел ішінен қуылмағанымен ол бәрібір, құғындағы адамға тең.

Сол қыз ержетіп келіншек болып түскеннен кейін қалың малға келген қатын.

Сол қатын қартая келе — ана. Бұл кезінде ол еркектен анағұрлым құрметті. Біреуді «анаңды!» деп боқтаған адам ол да қоғам ішіндегі қуғынға тең. «Енеңді!» деп біреу әйелінің шешесін боқтаса, оны қазақ елең қылмайды.

Осындай үш түрлі жайда болатын қазақ әйелі «қатын» дәуірінде толып жатқан жәбір-жапа теңсіздікке ұшырайды. Бұл оның еркекпен қатар, дұрысына келгенде еркектен де көбірек еңбекте жүретін кезі. Бала табатын кезі. Адам ретінде сана-сезімі толығар кезі.

Осы кезінде қазақ әйелінің ері қазаға ұшыраса, әйел еш нәрсеге ие емес. Алдымен өз басына ие емес: «Аға өлсе — іні мұрасы, іні өлсе — аға мұрасы». Рулық дәстүрімен отыратын елде аға да көп, іні де көп. Бірі болмаса, бірі бар. «Қатын ерден кетсе де, елден кетпейді».

Тұрлыбек осы жайларды айта келіп:

— Осынымыз дұрыс па! Әделетке жата ма? — деген сұрау қойды.— Біресе құрметтейміз, біресе қорлаймыз да зорлаймыз. Ері өліп, жесір қалып, қайғы жұтып отырған әйелге ағайындық жәрдем ете отырудың орнына, оның мал-мүлкімен бірге өзін де иемденіп алар күнді күтеміз. Осындай жайларымызды тиянақты түрде заң байламына айналдыру үшін алдымен сіздердің қалай қарайтындарыңызды анықтап алу керек болды. Облыстық төтенше съезге салынатын бір мәселе осы: қалың мал, әменгерлік, жесір әйелдің ерінен қалған мал-мүлікке еншілестік жайлары...

Е, заңға айналдырмақ екен ғой! Енді өз қатынымызды өзіміз билей алмайтын боламыз да! Жарықтық ақ патса-ай, шайқай бердің-ау шалабымызды. Қазақ халқының ұйтқысы өзінің әдет-ғұрпы, салты емес пе! Сонысын шетінен жырымдап шонтайта берсең, бір күні түгел жұтып жібермесіңе кім кепіл? Сенің өз законың қай бір оңып тұр? Орыстың үйленетін жігіті қалыңдықтың үстіне қосар алады екен!.. Жәй жасауына көңілі толмай, қанша мал-мүлік, қанша қаржы-қаражат ала келеді, соның бәрін қағаздатып алады екен. Біз ондай ұятқа бара алмаймыз. Орыс байларының қызына қоса барлық адамдары мен бүкіл бір ауылдарды беретіні әлі қалып болған жоқ. Сондай салтынан күйеуге шыға алмай қалған қыздарыңа монастырь деген шеркеу салып беріп, сонда қамап ұстайтын. Сондай монастырьдың біреуін Қабан мен Жетікөлдің арасына әкеліп біздің жерге де орнаттың. Сондағы екі жүз он тоғыз қыздың бәрі жесір қатын емес пе? Әйелді жарылқағаның осы ма?

Қазақ билері мұндай ойларын патша төрелеріне ақтарыла айтпайды. Ондай түпте жататын қарсылық ойлар ел ішінде күнде туып жатады. Төрелер анайы елде айтқандарынан басқа бүгіп қалатын ойлары бар деп ойламайды да. Бірінші рет ауызға алынып отырған қазақ әйелінің жәй-күйі де осындай, түпкі ойларын бүгіп қалған түрде сөз болды. Бірінші болып Байдалы би сөйледі:

— Қалың мал деген қызды сату емес, екі жақтың қуаныш-тойларына әрең жететін шығын. Күйеу жағы қанша

мал берсе, қалыңдық жағы соның есесін толтыра жасау береді. Қалың мал дегеннің небары осы ғана...

— Әйелді сатып алмасаңдар, ері өле қалса оны неге ерінің туған-туысқандарына еріксіз қосасыңдар? Әменгерлік деген осы емес пе?

— Е, оның жөні басқа. Жесір қалған әйелді өз еркіне салып қоя берсең, оның ішінде осы елдің бір еркек баласы кете баруы мүмкін емес пе? Оның үстіне жөнсеу әйел жесір қалса, ол тіпті байға да тие алмайды, бала табудан да тоқталып қалады. Күнін көре алмауы да мүмкін. Сондай әйелді не қайнағасына, не қайнына қоса салсаң, көзі үйреніскен еркекпен жатсырамай тұра береді,— деп Тоқай би бір сөз қыстырып қалды.— Жесір қалған әйелді көлденең біреу ала қалса, ол екеуінің арасында жарастық үйлесімі де бола бермейді.

Қалың мал жайы, жесір жайы осы ойларды төңіректеп сөз жарысына біраз түсті де, қайта айналып келіп қазығын тапты — билердің шеңберінен шыға алмай тоқтады.

Жесір әйелдің ерінен қалған мал-мүлікке еншілестік жайы сөз етуді көтермейді екен... Қазақ рулары еркек нәсілін қуалай құрылады. Бір үйдің еркек кіндіктісі өліп таусылса — ол үй сонымен өзі де жоғалады. Ол үйде он қыз қалса да есепке алынбайды. Сондай апатқа ұшырай қалса, ауыл да солай, рудың өзі де солай жоғалады, бітеді. Әйел үй иесіне саналмайды. Бесікте жатқан ұлы болса, әне, мал-мүліктің иесі сол. Еркек баласыз қалған жесір әйелге енші берсе, ол ағайынның қайырымдылығы. Дұрысына қалғанда, ондай әйелге әменгерлік қана пана бола алады...

Еркектер жағы түгел осы ыңғайда болған соң, жиналыстың шын бастығы Леознер Ұлпанға қарады.

— Сіз не айтар едіңіз, Ақнар Артықбаевна?

Есенеймен азды-көпті кеңесіп келген Ұлпан іркілген жоқ.

— Мен мұндай жиында сөйлеп көрген емеспін... Не айтсам да, қалай айтсам да ұзын-ырғасы Есенейдің сөзі. Қазақ біреудің жүйрік атына қызықса да, құда бола салады. Болыс-би сайлауларының тұсында ондаған бай үйлер құда болысып қалады. Әлі тумаған балаларды атастырып, аманатқұда болатындары да бар. Би-болыстардың қайта сайланар кезі жақындап қалған ба, немене, өткен түні біздің ауылда отырып екі би, үш болыс құдаласып қалыпты. Әйел тағдыры дегендеріңіз осыдан басталмай ма! Есенейдің бірінші тапсырғаны — балалар ер жетіп, бірін бірі көріп, ұнатса ғана құдалық басталатын болсын. Қазақ қыз бетін жасырмай-

ды. Көшпелі елдер жылда араласып отырады... көрісіп, білісу қиын емес. Қазақта «қыз көру» деген жөн-жосық бар еді ғой. Соны әдет-ғұрпымызға айналдырайық. Екінші, әменгерліктің қай түрі болса да, жойылғаны дұрыс болар еді. Сіздер әменгерлікке ұшыраған әйелдің бақытты болған біреуін атай аласыздар ма? Жоқ, атай алмайсыз! Мен ондайдың отпен кіріп, күлмен шығатын күң болған жүзін атай аламын. Есенейдің өз елінде де толып жатыр.

Ерінен қалған мал-мүлікке әйелі еншілес емес дегендеріңіз үлкен жәбір. Оның ар жағында қазақтың рулары еркек нәсілін қуалай құрылады деген ой жатыр. Солай емес пе?

Олай болса, жалпы Керейдің он екі болыс болып отырған үлкен бір тармағы Абақ-Керей деп аталады. Абақ — әйел аты. Ондаған руларды бастаған әйелдің аты.

Жиырма болысқа жақындаған Қаракесек руларының ұраны — Қарқабат екен. Біржан сал Сарамен айтысқанда сол Қарқабатқа сыйынады ғой. Бәріңіздің құлағыңызда бар сөз «Сал Біржан салды айғайға Қарқабаттап» демей ме? Сол Қарқабат әйел!

Айбике, Нұрбике, Сүйімбике, Қызбике, Бике, Күңгөне деп әйел атымен аталатын ондаған елдер бар. Бәрі де ең кемі бір руды бастаған әйел аты. Осы бес болыс Керейдің талай руы әйелдердің аттарымен аталмай ма?

Қуандық, Сүйіндік, Қаржас деген үш баласына енші бөліп беретін шешесі емес пе?

Қадірлі болыс-билер, көре-тұра обал-озбырлыққа бармаңыздар. Жесір қалған үйел үй иесі болып қала берсін. Әйел үй иесі болып саналмайды деп қорқытып, әменгеріне қоса салу пышақ кесті тоқталатын болсын! Біздің үйдің ойы осы. Біздің үй облыстық төтенше съезге шақырыла қалса, осы ойымен барады.

Қап, мына қатынның қылғаны-ай! Төрелер ғой қазақ әйелінің ой-тілегі деп осының сөзін ұстап кетеді. Құдай бар болса, сені де бір берер қолымызға! Есенейге өлім тілемейміз ғой... дегенмен де... қолға түсер күнің алыс емес шығар...

Мәжіліс тағы екі күнге созылып барып әрең аяқталды. Билер Есенейдің көңілін сұраған болып, Ұлпан ойларын жұқартқылары келіп еді, Есеней мойны бұрылмады.

— Мен Ұлпанға шылбыр-тізгінімді біржола беріп қойған адаммын. Мен түгіл бүкіл Сибанның сөзін ұстайтын сол кісі. Осыған көздерің үйрене берсін,— деді де басқа сөз айтпады.

Мәжіліс аяқтап келгенде Тұрлыбек пен Леознердің сүйемелдеуі арқылы Ұлпанның екі ұсынысы амалсыз қабылданды.

1. Жесір қалған әйел кімге тиемін десе де өз еркінде болсын.

2. Жесір әйел ерінен қалған мал-мүліктің үштен екісіне өзі ие, үштен бірі ерінің ағайын-туғандарына берілсін.

Бұдан көп жыл кейін өткен болыс-билердің облыстық төтенше съезінде де бұл екі ұсыныс өзгертілмей алынды.

18 [1]

Кәукер, Бикен — Мұстапа, Кенжетай...
Мұстапа, Кенжетай — Кәукер, Бикен...
Мұстапа — Кәукер,
Кенжетай — Бикен.
— Тойларың тойға ұлассын! — Ұлпан.

19

Ұлпан байғұстың бұдан кейінгі он жыл өмірі еркек шыдай алмас, әйел ғана шыдар азапта өтіп келе жатыр.

Барлық міндеті кісіде, күні-түні күзетте тоғыз жыл жатып, Есеней былтыр қайтыс болды. Қол-аяғынан жан кетіп, Есеней де Артықбай батырға ұсап сал болып қалып еді. Қол-аяғы қалшылдап, селкілдеп бар денесін теңселтті де жатты. Қол ұстаудан, аяқ басудан біржола айрылды. Көп өмірі жорықта өткен, көп жараланған адам еді, әлде қай жерінің жүйке тамыры үзіліп кеткенін кім білсін, өзі де тоғыз жыл азаптанды, Ұлпан да тоғыз жыл азаптанды.

Есеней қайтыс болған күні Артықбай батыр да қайтыс болыпты. Екі жақтың жіберген хабаршылары қарама-қарсы жолда кездесіп екеуі де кейін қайтты. Әкесінің өліміне Ұлпан да бара алған жоқ, Есенейдің өліміне шешесі Несібелі де келе алмады.

Ұлпанның осы күнгі көңіл аулары өзінен туған жалғыз қызы — қазір онға толған Біжікен — Бибіжиһан. Барлық

---

[1] Дүниедегі ең қысқа әңгіме Индия топырағында туыпты. Не бары мынау ғана:

«Екі жолбарыс, бір адам. Бір жолбарыс, бір адам. Бір жолбарыс». Түсінікті емес пе!

Осыған еліктеп бір тарау әңгімені мен де қысқа жаздым. Түсініксіз болып шықса, ол менің олақтығым.

мінезі өзіне тартқан ақ жарқын, ақ көңіл. Дене бітімі де Ұлпанның өзіне тартыпты — мүсінді, ажарлы бала. Ұлпанның қуанар-жұбанары да, қайғырар-мұңаяры да сол жалғыз қызы. Ұл таппай, қыз тапқанына әуелінде ренжіп еді, осы күні қуаныш етеді. Шешесі мен қыз бірін бірі тіл қатыспай түсінеді. Жан тамырлары бірге соғады, біріне бірінің жүрек лүпілі естіліп тұрады.

Бұдан үш жыл бұрын Ұлпан елу балалық медресе салдырып еді. Біжікен сол медреседе оқиды. Зирек болып шықты. Әліпби, әптиек шырғаландарынан оңай өтіп, былтыр құранға түсті. Кешке қарай Ұлпанның қасына күнде келіп отыратын ауыл әйелдеріне «Мұңлық — Зарлық», «Бәдіғұл-Жамал», «Шәһінама» хиссаларын, «Еңлік — Кебек», «Қыз Жібек», «Қалқаман—Мамыр», «Сұлушаш» жырларын оқып береді. Әндетіп оқи берген соң даусы да ашылып, ырғақталып келеді. Қазақ әйелі қайғысыз-мұңсыз болған ба, әйелдер солқылдап жылап отырып тыңдайды. Мұндай жылаулар әжелердің әжелерінен бері әйел жүрегіне қатқан шершеменді ерітіп, жуып жібергендей қуанысып қайтады. Ертеңіне тағы сол еді. Есеней қайтыс болғалы бұл да тоқталып қалды.

Ұлпан бұл кезде қара жамылған қаралы әйел. Үйінен шыға алмайды. Есеней ауырып жатқан жылдарда бұрын басталған істері аяқталып қалды. Алты ауыл Сибанды Есенейдің қазаны мен қолына қарап телміріп отырудан біржола құтқарды. Қашаннан бері Есенейдікі болып келген кең жерді әр ауылға бөліп берді. Мұнысы жалғыз бұл ел емес, жалпы Сібір қазақтары үшін жаңа бір үлгі еді. Оның аты не екенін Ұлпан өзі білген емес. Кедейлік жаншып, ділгірлік сорына белден батып отырған жоқ-жітікке жаны ашыды да, қолдан келерін істеді де берді. Қазір Есенейдің малы екі есе азайды, оның есесіне ел Сибанның малы он есе көбейді. Әр үй өз текесін, өз айғырын мақтасып отырады.

Ел аздап егін салады, шөп шабады. Бала-шаға дірдектеп қыс бойы киіз үйде отырмайды, жылы қысқы үйде отырады. Әсіресе, осы қысқы үй үшін ел-жұрты Ұлпанға қатты риза.

Есенейді жұрт құрметтейтін де еді, қорқатын да еді. Ұлпанды жұрт әрі құрметтейді, әрі жақсы көреді. Бұдан он жыл бұрын Ұлпанға сұрана келуші еді, осы күні ақылдаса келеді. Есенейге кімнің батылы барып ақылдасам деп ойлаған!

Бұрын Есенейден ығысып-ықтап қалған бес болыс Керей елі де үлкен дау-жанжал болса, Сибан елінің ыңғайын байқау үшін Ұлпанға бір соқпай қоя алмайды.

Ұлпан медресені де осы елдің балаларын оқыту үшін салдырып еді. Әттең, өзі оқымаған адам, медресе салып, молда жалдап беруден басқасына араласа алмайды. Қыстыгүні және жайлау кезінде қырық шақты бала оқиды. Көктем кезінде балалар азайып қалады. Қазекең өз шаруасының ыңғайына қарай баласын бірнеше ай жұмысқа салады да, шаруасы бірыңғайланған соң қайта жібереді. Бала сабағын үзілген жерінен жалғастырып оқып кетеді. Медресе балаларды қысы-жазы үзбей оқыта беретін болған соң, ондайдың оқасы не!..

Әліппеден бастап неше жыл оқысаң да ана тіліне бір соқпайтын сабақты оқу да қиын. Сондықтан оқуды тастап кететін балалар да көп. Алдымен Мүсірептің үлкен ұлы тастап кетті. Бір жаз, бір қыс хисынха, хиясынхи хитұрхо төңірегінде отырды да одан әрі аттай алмады. Қазір ол ауылының қойын бағып жүр. Мүсірептің екінші ұлы Ботбай зирек, Біжікенмен тайталас оқып келеді. Әттең, ойын құмарлау, ат құмарлау, домбыра құмарлау... Тегі ол да көп оқымас.

Ұлпан түс намазын оқып отыр еді, қызы сабақтан ертерек қайтып келіп шешесінің мойнына арт жағынан асыла кетті. Сыртынан құшақтап алып шешесін ілгерілі-кейінді теңселтіп ұзақ тұрып қалды. Үн шығарып намазын бұзған жоқ. Намаз біткеннен кейін де құшақтаған бойы тұра берді.

— Немене, күнім? — Ұлпан бұрылып қызының жүзіне қарап еді, еріндері бұртиып кеткен екен.— Немене, ботам?

— Молда намаз оқисыңдар дейді. Ертең ораза айы басталады. Ораза ұстап, намаз оқитын болыңдар! — деді.

Сібір қазақтарына еслəм діні ноғай молдалар арқылы шегенделіп келеді. Көбі молда емес, шикі надан адамдар. Қазақты нағыз надан көреді де құдай атымен шатастыра береді. Сауда-саттық та ноғай саудагерлерінің қолында. Олар қазақты шешіндіре тонайды. Алла солардың қолында, сауда солардың қолында, алдау солардың қолында, пайда солардың қолында. Дінді де оңдырар түрлері жоқ. Елді де оңдырар түрлері жоқ. Тегінде бұлар ноғай да емес, басқа да емес, саудагер деп аталуға лайық жаңа бір жұрт. Жалпы адам баласының қауымында саудагер дегеннен зұлым пенде болмасқа керек. Жас баланың жаны соны сезініп түршігіп келіп тұр еді.

— Молда балаларды дәрет алуды үйретуге көлге алып кетті. Маған шешеңнен үйрен деді. Ботбай ораза да ұстамаймын, намаз да оқымаймын деп үйіне қашып кетті...— Біжікен Ботбайдың қалай қашқанын көз алдына қайта әкеліп күліп жіберді.

Молда балаларға намаз үйретететін, ораза ұстататын болғанын естігеннен кейін, жақсы оқитын балалардың бірі Ботбай тұра келіп, қолын қусырып:

— Молда-еке, лұқсат па? — деп еді. Бұл кәдуілгі түзге шығып келуге лұқсат сұраудың тәртібі болатын.

— Рұхсат,— деді молда.

Ботбай далаға шығып алды да:

— Молда, молда, молда-еке,
Қара мысық мұрт-еке,
Сен білгенді мен де білем,
Енді ауылыңа қайт!
Оразаңды ұстамаймын,
Намазыңды оқымаймын
Кімге айтсаң оған айт!—

деді де қаша жөнелді. Оның артынан уәделесіп қойғандай Ережеп қашып кетті. Біжікен күле тұрып шешесіне осының бәрін айтты.

— Ұят болған екен,— деді Ұлпан.

— Мен де ораза ұстамаймын, намаз да оқымаймын,— деді қызы. Ұлпан қызын енді өзі құшақтап алып:

— Жарайды, үлкен молда келген соң өзім сөйлесермін... Бар, балалармен ойнап келе ғой,— деді. «Қызым-ай, мен шойнақ болса да батыр атанған әкеме еркелеп өр мінезді болып өсіп едім, сен кімді арқаланар екенсің...»

Біжікеннің кейбір мінездері бала кезіндегі Ұлпанның өз мінездерін есіне түсіреді. Әлденені көңілі ұнатпаса, оны істемей қояды. Медресе ашылғанда жеті жасар Біжікен еркек балалармен бірге түскен жалғыз қыз бала еді. Бір жылдай сабақтан қуанып қайтып жүрді. Әуелі жиырма тоғыз харіп таңбаларын білгеніне, одан соң ол таңбалармен қандай сөзді болса да қағазға жазуға болатынын білгеніне қуанушы еді. Биыл сабақтан көбіне ренжіп қайтып жүр.

Жалғыз Біжікен емес, барлық балалардың сабақтан ренжіп қайтар себептері көп. Балалар қыстыгүні бір бөлмеде, жаздыгүні киіз үйде оқиды. Әліпбиге кеше ғана түскендері де, әлдеқашан құранға түскендері де бәрі бірге қозыдай жамырасып шулап отырады. Дауыс шығармай іштен оқуға

лұқсат жоқ. Даусы естілмеген баланы молда-екең солқылдақ шыбықпен жаурын ортадан тартып жібереді.

Бір бала: — әлиф, би, ти... әлиф, би, ти,— деп зарлап отырса, екінші бала:

— Рәсірә, рәсіри, рәтұро,— деп сарнап отырады.

Үшінші баланың күні бойы ез-малталап отыратыны:

— Әлфіки күсін эн, әлфіки кәсін ен, әлфіки күтір өн — эн-ен-өн...

Төртінші бала әндетіп құран оқиды. Ішінен балағаттап отыр деуге де болар еді. Қырық шақты бала қыс бір бөлмеде, жаз киіз үйде шулайды да отырады.

Күні бойы осылай. Кеше де осылай, ертең де осылай. Егер осы сарнау, зарлаудың ішінде бір ауыз мағына болса, оны бала түсінбейді. Молданың өзі де түсінбейді, түсіндіре де алмайды. Есі кіре бастаған балалар осыған наразы. Надан ел баламыз оқып жүр деп сеніп отырса, азды-көпті көзі ашық адам балалардың күн бойы мағынасыз шулап отыратынын жындыханаға теңер еді.

Біжікеннің молдаға өз наразылығы бар. Ол күнде көзіне шалынып жүрген бірдемелерді қызық көріп суретке түсіретін еді. Екі лақ сүзісіп жатыр. Шешесі намаз оқып отыр. Асылтас кемпір бір қап тезек теріп келе жатыр... Бұлары көркем сурет емес, әрине, әшейін қарындашпен шимайлай салған сызықтар. Адамның нобайы, мал баласының нұсқасы ғана танылады. Сол жаңа жарыла бастаған жапырақка надан молданың қолы тиіп кетті де жұлып тастады.

Әрбір бейсенбі күні молда-екең балаларды қаз-қатар жатқызып қойып дүре соғады. Балаларға жұмасында бір рет дүре соғу, шындап дүрелемесе де, соның ишаратын істеу бала тәрбиелеудің бір қағидасына жатады. Ишарат көбінесе шын дүрелеудің өзі болып шығады. Оның себебі — балалар жұмасына бір рет молдаға екі тиын садақа әкелулері керек. Ертең жұма, бүгін садақа күні — бейсенбі. Кедей балаларында екі тиын түгіл, бір тиынның өзі жұма сайын табыла бермейді. Осындай түсім аз болған күні молда-екесі балаларды шындап дүрелейді. Дүреден азат жалғыз Біжікен ғана.

Сондай бір түсім аз болған бейсенбі күні ызалы молда балаларға дүре соқты. Өзі төр алдында, балаларды киіз үйдің дөңгелек орайына қарай қатарлап жатқызып, әуелі солқылдақ тал шыбықпен балаларды түгел бір-бір соғып өтті. Мұнысы ишарат дүресі еді. Садақаны аз әкелген балаларға ишарат дүресінің өзі де бата тиіп жатыр. Ондай балалар

қайқаңдап қойып, қасындағы балаларға тығыла түседі. Екі құлау да арамылау бала әкелген садақаларының жарым-жартысын дамбал ышқырына тығып қалдырған екен. Шыбыққа шыдай алмай молданың алдына біреуі бір тиын бақырды, енді біреуі жарты тиын қара күрешті тастай берді. Дүреден қайқаңдамайтын екі-ақ бала бар — Ережеп пен Ботбай. Екеуі де шымыр денелі, ерегеспе, қайсар балалар. Бұл екеуі ишараттан кейінгі нағыз дүренің өзіне де көп қайқаңдамайды, өліп қалғандай жатады.

Біжікен дүреден азат жалғыз қыз бала болса да, жалпы тәрбие тәртібі бойынша ол да дүрені көріп отыруға міндетті. Қазір ол іргеге қарай ығысып барып отырды. Қашанғы әдеті осы. Дүре дегенді алғаш көрген кезде көзін кітаптан аудармай төмен қарап отырушы еді, осы күні бойы үйреніп кетіпті. Бұрынғыдай дір етіп қалмайды, жылап та жібермейді. Дүреге ұшыраған балалардың қайсысы қандай мінез көрсеткенін аңдай отырады. Кейде қабағын шытады, кейде күліп жібере жаздайды.

Жаңағы екі бала молданың алдына садақадан қымқырып қалған екі бақырды тастай бергенде Біжікенге ойнақы бір ой келді. Қағазға соның суретін сала бастады. Қарындаш молданы, айнала қарбыздай домалап жатқан көп бастың суретін салды. Ол қиын емес екен. Балалардың денесін жалғыз ғана сызықпен іспеттеп, сызықтың ұш жағын екі айырып еді, екі аяқ болды да шыға келді... Оның несі қиын болсын...

Балаларға тиген көк шыбық шып еткен сайын құшырланып қоятын молданың суреті Біжікенді өлгендей қызықтырып кетті. Мұртының жоғарғы жағы таңқита қырылған, екі миығы тышқан көрген мысықтың мұртындай дірілдеп қояды. Істік мұрын. Қара тебетей киген шақша бас. Қолында ұзын көк шыбық...

Ішінен күліп өзімен-өзі болып отырған Біжікен не жазып отырғанына молданың көзі түсіп кеткенін аңдамай қалды. Шұңірейген шұңғыл көздердің қадала шүйілгенін де аңдаған жоқ. Молда өзін қателеспей таныды. Қандай жауыз етіп жасаған!.. Алла, мына малғұн қыз не жазып отырған?

Молда мысықтай жымып келіп Біжікеннің шимайлаған қағазын жұлып алып, жыртып-жыртып тастады. Жындаңып кеткендей екен. Көздері ұясынан суырылып кетердей жалақ-жұлақ етеді. Еріндері дірілдеп, әдленемені айтып қояды. Орысшалап боқтап жүрмесе қайтсін!.. Құранда «уалад»

деген сөз кездессе де «билат» деген сөз кездеспейтін еді...

Содан бері Біжікен сурет салуды қойып кетті. Молдаға наразылығы ұмытылған жоқ, ұлғая берді. Сол жолы молданың қайта-қайта айта берген «бәдбахыт» дегені қазақша «бетпақ» екенін білсе, Біжікен ендігі медресені де тастап кететін еді.

Медреседе екі молда бар еді. Үлкен молда Хұсайын-ғази Есенейдің зиратына қойылатын құлпытасын алып келуге Тобыл қаласына кеткен. Енді екі жұмада Есенейдің қайтыс болғанына жыл толады. Ас беріледі, ескерткіші орнатылады. Бүкіл Сибан елі соны күтіп, жайлауға көше алмай, баяғы Қарағайлы көлді айнала қонып отырып қалды.

Ас әзірлігі ойдағыдай жүріп жатыр. Бес болыс Керей-Уаққа түгел сауын айтылды. Шақырылмай қалған жалғыз кекеш Қожық, ұры Қожық. Есеней суға құлап, үсті-басы мұздақ, жаурап келе жатып кездескенде де Қожықтың қосынан дәм татпай аттанып кеткенін Ұлпан жақсы білетін. Сондықтан оны шақыртпады. Осы жағынан бір жаңжал шықпаса, өзге жұмыстарда ірің-кезек белгісі байқалмайды.

Қарағайдан қиған жеті қанатты, мұнарадай биік көк күмбез — Есенейдің ескерткіші орнатылып болған. Әзір тұр. Алты қанатты ақ үйдей кең болып шықты. Төбесін шатырлап жаппа-қаңылтырын көкке бояған соң «көк күмбез» атана ма деген үміт те жоқ емес. Есеней сияқты ардақты адамның аты өлгеннен кейін атала бермеуге де тиіс.

Тобыл қаласында жасатқан Есенейдің құлпытасын алып Хұсайын молда да келді. Ғажайып тас әкелгенін көтере мақтап кетті. Қымбатқа түсіпті. Құдайдың құдіретімен тасқа алтын мен күміс араласа қайнасып біткен екен де... Қырық пұт тастың үштен бірі алтын мен күміс, өзіңіз көрерсіз, алтыны мен күмісі тамырланып, сыртына шығып жарқырап тұр.

— Рахмет, молда-еке... ондай да тас болады екен-ау!.. Қалай тапқансыз! — деді Ұлпан.

— Ақша бит, ақша! — деді молда. Оның ар жағын Ұлпан оңай түсінді де қазбалаған жоқ, балалардың оқу жайларына бұрып әкетті.

— Күнәсіз сәби балаларға ораза ұстатып, намаз оқытып керегі не? Үш күннен бері он екі бала медресеге келмей жүр. Әке-шешелері де балаларына ұрыспапты, қайта, кіші

молданы мазақтайтын көрінеді. Біжікен әрең-әрең барып қайтады,— деді.

Он екі баланың сабаққа келмей қойғаны молда-екеңе он екі қозысын қасқыр жеп кеткендей тиді.

— Лагынет ол бәләбай малайына! Китрәм аны, иртәгә китрәм! — деді.

Осымен балалар наразылығы аяқталып қалды да, наразылық екі молданың арасына ауысты. Тері-терсегі көп, қайыр-садақасы көп ораза айы келе жатыр, Есенейдің асы келе жатыр. Бұл тұста үлкен молда кіші молданы шайнап тастамасына шарасы жоқ.

Көк күмбездің ішіне құлпытас орнатылып, маңайы тазартылып болған соң Хұсайын молда Ұлпанды зират басына шақырып еді, Ұлпан қасына Дәмелі мен Шынарды, Біжікенді ертіп келді.

Орал тауының алтындай жарқырайтын мысы мен күмісі аралас тарам-тарам тамырлары бар шағала тасы Ұлпанға қатты ұнады. Кей жері сұрғылт, кей жері көгілдір тартқан тас айнадай жалтылдайды. Қалай кесті екен, қалай сүргіледі екен, қалай сүртті екен! Жақындап кетсең, кескінің көрінеді.

Хұсайын молда көк күмбезді күңірентіп аят оқыды. Молдасынан кейін Біжікен әзірленіп тізерлене бастады. Молда оны көптен әзірлеп жүрген. Іркілген жоқ.

Даусы әуелі аз ғана дірілдегендей шығып еді, ұзамай ашылып кетті. Қандай үнді, қандай мұңды дауыс еді. Құран емес, жыр оқып отырғандай. Өзі түсінбейтінді жұртқа үнімен түсіндіріп отырғандай. Жас баланың балғын үні кейде жүрегіңді елжіретe ерке шығады да, кейде өкпе-наздай ойландырып қалады. Әлде кімге, алыстағы біреуге зарын айтып, шағынып тілек еткендей болатыны да бар.

Бір кезде әйелдер жылай бастады. Қыз дауысы өзгеріп, әлденелерді ана тілінде айтып отырғандай естілді.

— Апа,— дегендей еді қыз дауысы.— Апа, менде неге әке жоқ, апа? Маған да әке керек боларын сен білсең керек еді ғой, апа... Апа, сені бала біткен Ақнар апай дейді. Олары шеше дегені де! Сен алтын шешесің, апа!.. Сенен артық шеше болады деймісің! Сонда да менің әкем жоқтығы жаныма батады да жүреді. Әкелі бала қандай, мен қандаймын? Мен неге әкеден ерте айрылдым, апа? Жоқ, апа, мен жетімсіремеймін. Бірақ, әкесі бар баланы көргенде ылғи жылағым келеді. Қызығамын ба, күндеймін бе? Жоқ, екеуі де емес, апа! Басқа балалар әкесінің мойнына асылып еркеле-

генін көрсем, маған сол батады. Мен болсам, әкемнің мойнына бір асылып еркелеп көрмеген екемін... Соны сағынамын, апа... Әкем мені бір сүйіп көрген жоқ, бір рет басымнан сипаған жоқ, мен соны сағынамын, апа...

Үнемі шымылдық ішінде жататын ауру әкесін Біжікен төрт жасқа толғанша көрген жоқ-ты. Балаға әке керек екенін білген де емес-ті. Бір күні ойнап жүріп балалықтың көзқұмарлығына шыдамай әкесінің шымылдығын ашып қалып еді, орнынан қозғала алмай қатып қалды. Қорқып кетті. Мұндай да үлкен бас болады екен-ау! Қырау басқан бураның басы ма дерсің. Бет-аузы табақтай жалпақ, қатпар-қатпар, қара шұбар... Бар денесі селк-селк етіп жатыр. Екі қолын екі үлкен адам ұстап отыр. Әкесінің селкілдеген қолдарымен бірге екі үлкен адам да селк-селк етеді. Жас бала шыңғырып жіберді. Есін шешесінің алдында жатып жинады.

— Қорықпа, айналайын. Ол сенің әкең. Қатты ауырып жатыр. Жазылады,— деді Ұлпан.

— Анау екі кісі неге әкемнің екі қолын ұстап алып жібермей отыр?

— Екі қолын екі кісі ұстап отырмаса, әкең дірілдеп ұйықтай алмайды. Бір кісінің әлі келмейді. Әкең батыр адам...

Төрт жастағы Біжікен әкесі барын осылай біліп еді. Әуелі әкесінің түр-сипатынан қорқып кетсе де, көп ұзамай көзі де үйренді, бойы да үйренді. Табиғат сыбырының құлаққа кірмес, ойға ұяламасы жоқ қой, жас баланың көңіліне әкесі барлығы айнымас-бұлжымас сенімді қуаныштай орнығып қалды. Жетіге толған соң сабаққа кетерінде әкесіне бір тостаған қымыз апаратын болды.

Әкесінің екі қолын екі адам ылғи ұстап отырады. Екі аяғын бір бума жүкпен бастырып қойыпты. Кейде Біжікен сол буманың үстіне отырып алып, әкесімен ойнағысы келеді. Селкілдеп жатқан буманың үстінде ұзақ отыра алмайды, сырғып барып құлап түседі. Соған да мәз болып күліп тұра келеді де:

— Әке, мен сабаққа кеттім... сен ұйқтай тұр,— дейді.

— Бара ғой, бөбегім, бара ғой,— дейді әкесі. Біжікен үйден шығып кеткен соң ауыр күрсініп:

— О, құдайым-ай! — деп қалады.

Мүгедек әке жалғыз перзентін тым болмаса бір рет қолына алып, маңдайынан иіскей алған емес, тым болмаса бір рет шашынан сипай алған емес. Мұндай да азап бола бере-

ді екен-ау!.. «О, құдайым-ай!» дегені сондай ауыр зардың, сондай ауыр күйініштің жалынындай шығады.

Қай балаға да әке керек. Есеней сияқты мүгедек әке де керек екен. Біжікен қазір сол әкесін сағынып зарлап отыр.

Біжікен даусы тағы бір сарынға ауысты:

— Апа,— дегендей қызының даусы,— апа. Мен неге жалғыз болып тудым екен, апа? Менде аға да жоқ, іні де жоқ, сіңлі де жоқ. Көп қыздардың ағалары да бар, іні-сіңлілері де бар. Менде бір өзіңнен басқа ешкім жоқ. Неге бұлай, апа? Сен де жалғыз, мен де жалғыз... Неден бұлай болды, апа? Сенің күрсінетініңді мен ұйықтап жатсам да есітемін. Сабақта отырсам да есітемін. Сол күрсінуің қашан тоқталар екен, апа? Мен ойнап жүріп те қуана алмаймын. Басқа балалардың қуанғанына қызығамын. Балалар қуанғанда қандай әдемі, қандай жақсы болып кетеді. Мен сонысына қызығамын. Әлгі Сейтек дейтін кішкене бала бар ғой, сол ойнап жүріп құлап қалса, менімен жасты Айша оны үйіне арқалап әкетеді. Бағила құлап қалса, ағасы Сансызбай көтеріп әкетеді. Мен осыған да қызығамын... Мен де біреуді көтеріп әкеткім келеді. Кішкентай кезімде мені де біреу үйге көтеріп әкелді ме екен деп ойлаймын, апа.

Біжікен мұның бірде-бірін шешесіне ауызба-ауыз айтқан емес, айта алмас та еді. Бұл оның ойы ма, сезінуі ме, оны өзі де білмейді. Оны білу қайдан оңай болсын! Қыз шешесін кінәлап та отырған жоқ, қайта шеше зарын қоса айтып отырғандай еді. Бір сөзіне түсінбейтін құранды оқып отырып даусымен, үнімен айтты. Онысы сағыныш зары екенін шешесі де түгел түсінді. Қызымның есі кіріп қалған екен-ау деп ойлады шеше...

20

Есенейдің асын өткізу әзірлігінде жүрген Байдалы би, Күзембай болыс бастаған отыз шақты адам ауыл сыртында кеңесіп отыр еді, үш салт адам жақындап келіп сәлем берді.

— Е, жол болсын!

— Әлей болсын. Қожық батыр жіберіп еді. Ұлпан бәйбішеге жолығып айтатын бір-екі ауыз сөзіміз бар. Ол кісі үлкен үйінде отыратын шығар?

— Әуелі аттарыңнан түсіп, жұмыстарыңның жөнін бізге айтыңдар. Ар жағын содан кейін көрерсіңдер.

— Жоқ, біз жұмысымызды Ұлпан бәйбішенің өзіне ғана айтамыз да қайтамыз.

— Онда қайта беріңдер. Ол кісі ешкімді қабылдай алмайды. Әсіресе Қожықтың жіберген адамдарын қабылдамайды.

— Сибанның қара тобыры, Есенейдің беті жасырынбай жатып-ақ бәйбішесін қара үйге қамап тастап, ордасын қанталауға салайын деп жатыр екенсіңдер ғой!

Мүсіреп Шондығұлға иек көтерді. Шондығұл, атынан түспей кердең сөйлесіп тұрған, жүнделген түйенің терісіндей борғыл бет көсе адамды атынан жұлып алып Байдалы бидің алдына әкеліп иығынан басып шөктірді де шылбырын қолына ұстатты.

— Сөйле! — деді Байдалы би.

Борғыл бет көсе арсыз адам екен, атынан жұлып алып жер тізерлетіп отырғызғанға қызарған жоқ. Сөйлеп кетті:

— Сөйлесем, Есенейдің асына бес болыс Керей-Уақты түгел шақырғанда, Қожық батырды шақырмайтындай, Қожықтың жиырма төрт ауылына қара шешек шығып жатыр деп естіп пе едіңдер?

Билер алма-кезек айтыс-тартысқа түспей, түптеп келгенде кесімін айтады. Өзі шешен Байдалы бидің ішін жарып бара жатқан жауабы әзір отырса да, үн шығармай шыдап қалды да, Мүсірепке қарады.

— Ұры-қары, қанішер жолбасарларды шақырмаңдар деген Есенейдің өсиеті бар. Қанішер Қожық шақырылмайды,— деді Мүсіреп.

— Тағы не айтасың?

— Жиырма төрт саба қымыз, жүз қой, елу ту бие сойыстық әкеледі Қожық. Үлпан бәйбішеге екі нарға артып тоғыз сыйлық әкеледі Қожық. Есенейдің ас бәйгесіне қосуға жиырма төрт сәйгүлік жаратып отыр Қожық.

Байдалы тағы Мүсірепке қарады.

— Қыстыгүні суға құлап, үсті-басты көк мұздақ, жауырап келе жатқан Есеней Қожықтың қосына кездесіп қалып, дәм татпай аттанып кеткенін Керей-Уақ түгел біледі. Есенейдің асына сол Қожықтың арам сирағын салдырады екен деп ойласа, Қожық шын-ақ адам емес, доңыз екен! — деді Мүсіреп.

— Тағы не айтасың?

— Есенейіңнен айрылған Сибан босқа шіренесің деймін. Өлі арыстаннан тірі тышқан қорықпайды дегендей, енді сенен ешкім ығыспайды. Қожықтың аты — Қожық! Бүгінгі Кенесары сол! Екі жүз ат көрмеде, екі жүз жігіт ер жастанып, тоқым төсеніп, шешінбей ұйықтайды. Қожықтың ны-

санасында енді сен боларсың, Сибан. Мен айтарымды айтып болдым.

Енді Мүсіреп Байдалы биге қарады.

— Ас бергелі жатқан қаралы ауылға келіп бейбастақтық жасағаны үшін мына көсеге қырық қамшы дүре соғылсын! — деді Байдалы би.— Айыбына атын алып қалып, жаяу қайтарыңдар!

Би кесімі тым қатал болса, қасындағылардың біреуі «Сауға, би-еке!» деп қалатын ғұрып бар. Ондайда би жазаның жарым-жартысын кешіре салады. Жазалы адам бәрібір қырық қамшы дүре жегенге саналады. Бұл жолы ешкім аузын ашқан жоқ. Борғыл бет көсені Шондығұл айдап алып кетті...

Кешірек Байдалы, Күзембай, Мүсіреп, ер мінезді, еркек пішінді жас пері атанып келе жатқан Құнияз төртеуі келіп Ұлпанға болған оқиғаның жайын айтып еді, Ұлпан тіс жармай тыңдап алды да:

— Мұны не дейміз? Қожық ылаңының осымен аяқталғаны дейміз бе, болмаса басталғаны дейміз бе? — деп сұрады.

— Есекем тірі болса, тоқталғаны дер едім. Күн бізге қалған тұста басталғаны деуіміз керек болар,— деді Көшебе-Сибанның болысы Күзембай.— Екі жүз жігіт ұстап, Есілдің екі жағындағы елдерді күнде бір тонап отырған Қожық енді Керейге ауыз салайын дегені де! Асты дұрыс өткіздірмейді ол!

— Тірі Есенейде кеткен кегін енді өлі Есенейден алмақшы болғаны ғой қанішер иттің! — Осыны айтып Байдалы да тоқтап қалды. Енді не істеу керектің салмағын Ұлпанның өз мойнына артқылары келетін сияқты.

Қожық Кенесарының қарындасын алған күйеуі, Шыңғыстың құдасы. Он жеті жасында қанды-балақ қарақшы атанған еді. Қыр елдері әуелі көтеріле дүрлігіп Кенесарыға қосылып, екі-үш жылдан кейін одан біржола безініп ескі мекендеріне қарай қашқанда көбінің мал-мүлкі, қыз-келіншегі осы Қожықтың қолына түсіп қалған. Қасында үш жүз жасағы бар Қожық Кенесарыдан қаша бастаған елдерді аңдытып қойған аңшысы болатын. Қожықтың қолына түскен мал-мүлік, қыз-келіншекке Кенесары да ортақ. Кенесары Торғай қаласын шауып, тұрғын халқын қырғанда, сол қырғынға Қожық та ортақ. Бұл екеуінің ортақтастығы Кенесары жауынгер қырғыз халқының қолынан апатқа ұшырағанда ғана айрылды. Қожық төрт мың жылқыны айдап Бет-

пақдаланың солтүстігіне қарай бұрылып кетті. Содан бері ол Есілдің оңтүстігінде «Меңзей» деген жерді жайлайды. Бірақ, ұзындығы жүз елу шақырымдай жер Есілдің екі беті Қожықтікі. Бұрын сол жерде іргелес отыратын Атығай-Қарауыл, Уақ деген елдер Қожықтан қашып алыстап кетті.

Қожықтың тоғыз қатын, жиырма төрт ұлы бар. Әр ұлы бір ауыл. Әр ауылында түп-түбірі Кенесарының жасағынан келе жатқан бұзықтар, ұрылар, жол тонаушылар ондап саналады. Сол Қожық Есенейдің асында бүлік салып, Керей елін бір иықтап, ықтатып кетпек еді.

Болыс-билерде дағдарыс барын сезінді де, Ұлпан ширағырақ сөйлеп кетті:

— Асты бірдеме қылып өткізерміз-ау, ағайын... Ең әрісі Стаптан жүз қазақ-орыс алдыруға да болады. Бірақ, соның ар жағында күніміз не болады? Есекең қайтыс болған соң, енді Қожық бізге теңдік бермейді дегендей екенсіздер... Есекең жауға жалғыз аттанушы ма еді? Керей-Уақтың басын қосып, екі елдің ұранын шақырып аттанбайтын ба еді? Қожық қарақшы түгіл, Кенесарының өзін Керей жерінен қуып тастағанда осылай еткен ғой! Қожық заты Уақ болғанымен өз елінен шеттеп Көкшетау оязына қарайтын жерде отырғандықтан Есенейдің қолына түспей кетті. Есеней өздеріңізбен мақұлдасқанда — «Қожықты құртпасаң Керей, саған күн жоқ!» демеп пе еді? Есенейдің Қожықта кеткен ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ еді ғой! Аты Керей, Есеней сенің қамыңды ойлаған. Бүкіл Атығай-Қарауыл, Керей-Уақ қарғап отырған қанішердің орны қараңғы үй — абақты, тор көзді түрме емес пе? Өзген бой тасалап қалатын болсаң, Сибан жалғыз болса да, Қожықтай залыммен алысып өтеді. Сибан Есенейінен айрылса да еркек жігіттері, құдайға шүкір, бар!..— деп Мүсіреп пен Құниязды көз қиығымен жанап өтті.

— Дұрыс айтасың, Ұлпан... Қожықтың жіберген адамына дүре соғып, атын айыпқа алып, өзін жаяу қайтарса, ол Сибанның неге болса да бел байлағаны ғой! — деді Мүсіреп.— Бірақ, Керей-Уақ Сибанды жалғыз қалдырар деп ойлаудың керегі жоқ. Қожық Керей-Уақ, Атығай-Қарауылдың бәрінің жауы. Ондай зұлымға барлық ел бір-бір тас атып қалмайтын ба еді? Қожықтың орны түрме! Байдеке, осы жұмысты өзіңіз бастаңыз, өзіңіз аяқтаңыз!

Байдалы би бірінші болып аты аталғанды, бірінші болып сөйлегенді, қандай істің болса да бірінші болып басында жүруді жан-тәнімен жақсы көретін еді.

— Керей-Уаққа құдай бірлік бере қалса, дұрысы осы болар еді,— деп қалды.

— Сізге ермегенде кімге ереді бұл ел? Орыс, казаққа атағыңыз жайылған бисіз, сізден иығы жоғары тұратын кім бар? — деп Мүсіреп тағы да бір қолпаштап жіберді.

Енді Байдалы шалқалай отыра сөйлеп, Күзембай болысқа қарап:

— Бес болыстың пырғауарын жасата бер... өмір-бақи оралмастай болып «Итжеккенге» айдалсын! — деді.

— Онда болыстарды осында шақыртамыз ғой?

— Шақырта бер.

Құнияз ер мінезді, намысқор, балуан жігіт еді:

— Қап, Сибанда ту көтеріп намысқа шабатын еркек барын көрсететін күн туды ма деп дәмеленіп қалып едім.... Қағазбен тынатын болды-ау! — деді өкініп қалғандай қалжыңдап.

Кенесары ылаңынан кейінгі отыз жылдан астам тыныштық өмірде Сибанға мал бітіп, тұрмысы түзелген соң балалар өлімі азайып, жігіттері көбейіп қалған еді. Бұл кезге дейін Есенейдің атымен ел атанып, қатарға қосылып келсе, енді елдің өз кеудесі көтеріле бастаған. Құнияз болыс-билерге соны аңғартып қалды.

— Атыңды ерттей бер, Сибан! Қағазы да болар, басқасы да болар,— деді Байдалы.— Қожық оңай жау емес. Ол жасанып отырған жау. Үш жүзге жақын жарағы бар. Оңай қолға түспейді. Бірақ, естеріңде болсын, бұл Сибан жорығы болады.

— Жорық болады ғой, әйтеуір?

— Болғанда қандай! Үлкен жорық болады.

Жорық үлкен болуға бет алды. Сибан жорығына бес болыс Керейден қатынаспағаны қалмайды. Қожыққа бәрі де кекті, бәрі де өш. Адам керек, ат керек, ас керек. Соның бәрінің салмағы Сибанға түсетін болады. Байдалы осыны ескертіп еді. Сибан оған әзір екен.

— Істеріңе береке берсін, еркектер. Есенейдің малы Керей-Уақтың амандығы сияқты осындай ақ жолға шашылса, аруағы маған ренжімес,— деді Ұлпан.

Қожықты әркім өз қара басының көрген жәбір-жапасына қарай ұры-қары, жол тонағыш, қанішер, зұлым дейтін. Мұның бәрі де дұрыс еді. Қожық адам қанына талай шомылған хайуан. Қырда қазақты, Торғай, Мокрасыбай қалаларында орысты бауыздағанда екі қолының біреуі дір етпеген адам. Есік-терезесі жабық үйлерді өртегенде, шы-

рылдап шыққан жас баланың даусынан шіміркенбеген хайуан. Осы кезде де қолы қанданбай отыратын күні жоқ. Қожық жайлаған жерден бір адам аман өте алмайды, тоналып өтеді. Сонымен бірге, Қожық қазақ хандығынан үміткер, хан тұқымдарының сүйеніші еді. Әлі үзіліп болмаған үміттің сарқындысы осы Қожыққа байланысты болатын.

Ол отыз жылдан астам уақыт өтсе де, Кенесары жасағынан қалған қолды таратпай ұстап отыр. Олардың өздері қартайса да, қанмен ауызданған балалары жігіт болып қалды. Зәу-сайтан біреу хан болғысы келіп селт етіп шыға келсе, Қожық оның даяр тұрған қарулы жасағы.

Орыс әкімдері де Қожықтың үстінен түскен арыз, приговорларға құлақ аспай келеді. Арыз, приговор берген болыс-билердің үстінен Қожық та арыз береді. Қазақ арасында қарсы даулар көп, Қожық та сондай кереғар даукестің бірі. Қожық өз алдына бір болыс ел болуды сұранып жүр. Бес жүз үйміз депті. Тексере келгенде онысы жалған болып шықты. Үш жүзден аса еркегі бары дұрыс, ауыл саны жиырма төрт-ақ. Ұры екені де рас. Қазақтың қай биінің қолы таза? Қай болысының үстінен күнде бір арыз түспей отырады? Арыз, приговорларға сене берсең, қазақтың барлық болыс-билерін бір жылдан кейін түгел түрмеге алып отыру керек. Тегінде қазақ бірін бірі жамандауға келгенде сонша шебер, сонша рақымсыз, сонша жалақор, өз тамырына өзі балта шауып, өз жапырағын өзі жұлады да отырады. Түпкі ойлары осыған келіп тірелетін орыс әкімдері Қожықты құдаламай келді.

Бұл жолы Керей-Уақтың болыс-билері үлкен ұйымшылдық көрсетті. Қағаздарын үкілі поштамен Омбы, Қызылжарға жөнелтті де, өздері болыс басы жүз елу жігіттен жасақ жинап алып жорыққа тез аттанып кетті. Қол басылары да әр рудан еді — Шағалақ Боқан батыр; Таузар-Көшебеден Мұстапа, Өсіп; Сибаннан Құнияз; Балта Керейден Күшікбай батыр. Жорық басында Байдалы, Күзембай сияқты болыс-билер, Мүсіреп сияқты беделді ел адамдары.

Жорық салмағын Ұлпан да ауырлаған жоқ. Сибан жігіттеріне алпыс ат берді. Түсіне қарамай, санамай берді. Қырық ту биені жорық жолына шығарды. Біреуі қайтпаса — сұрауы жоқ деп берді.

Есілдің солтүстік беті жалғасы үзілмейтін қалың орман, қаз, үйрек мыңдап ұялайтын қамысты, айдынды көлдер. Осы күні солтүстік-шығыс Сібірге барып ұялайтын қаз, үйрек, аққу, тырна, жылқышы, тауқұдірет құстары ол кезде

Батыс Сібір көлдерінен аспай ұялай беретін. Жалғыз қараша қаз ғана алыстап кетуші еді. Жорықшылар сол көлдерді сағалап, сол ормандардың ішімен келіп, Қожықтың тобырына таң алдында тиісіп еді, ұйқыда жатқан тобыр елеулі қарсылық көрсете алмады, оңай қол қусырды. Қожықтың ауылдарына тұс-тұсынан келіп тиген Керей-Уақ қолы әр ауылды бөлек-бөлек басып алды.

Сонша атақты қанішер атанған Қожықтың өзі ұсталғанда есте қалғаны мынау-ақ:

Ақ орда атанған үлкен киіз үйді Мұстапа қырық жігітімен қоршап алды да, айғай салды:

— Аш есігіңді, шық үйден!

Мылтық атылды. Бір ат ұшып түсті.

— Иттің ғана баласы, жан керек болса, шық үйден!

Мылтық тағы атылды. Бір жігіт атынан құлап түсті.

— Қапта! Шаңырағын ортасына түсір! — деді Мұстапа.

Қырық шақты жігіт шауып келген бойы «ақ орданы» айнала беріп сойылмен бір-бір салып өткенде-ақ уықтары сатыр-сұтыр сынып, шаңырағы үйдің ортасына жалп етіп құлады. Үзік, түндік деп аталатын үйдің жоғарғы киіздерін жамыла құлады. Үй ішінен «Өлдік-ау, қырдың-ау, Қожық!» деген әйел дауысы, шырылдаған жас баланың дауысы естілді.

— Өртеңдер! — деді Мұстапа.

Қазақ үйінің төр жағы уықтың қарына дейін қатарлап жиналған жүк болады: сандықтар, бумалар, ұсталмайтын киіз, кілем, көрпе-жастықтар... Жігіттер ас үйдің алдындағы жер ошақтарда көміп қалдырған қайың шоқтарынан бір легенін алып келді де, үйдің сол төр жақ іргесінен екі-үш жерден от берді.

Әйел мен бала даусы әлі шығып жатыр. Үй ішіне түтін кіре бастады білем, әйел даусы құмыға берді. Жас бала булығып жөтеле бастады.

Қожық әуелі есіктен мылтығын лақтырып жіберді. Содан кейін дамбалшаң-көйлекшең өзі шықты. Сарғыш-жирен сақалы шықшытынан басталып екі жағын жиектей өсіп келіп алқымының астында түйісетін, жалпақ бет ақсары адам екен. Үн шығармай, қолын қусырды да тұрып қалды. Оның артынан булыға жөтелген жас баласын көтеріп, Қожықтың ең жас тоқалы шықты.

Мұстапаның бір топ жігіті ақ отаудан Шыңғыстың Рахия деген қызына үйленген Қожықтың баласы Бекежанды айдап әкеле жатыр.

— Ш-ш-шата неме-ай! Ш-ш-ш-шолғында жүр десем... қа-қа-қатының д-д-дамбалын күзетіп шығып па ең! — деді Қожық баласына.

Екі жігітпен шолғынға жіберілген Бекежан ауыл ұйықтады-ау деген кезде ол да отауына қайтып келген. Кінәсін мойнына алып, үндей алмай қалды.

Қонақ үйде төрт-бес жолдасымен Шыңғыстың баласы Жақып жатыр екен. Жігіттер оларды да айдап алып келді. Әр үйден үрпиіп шыққан еркектердің бәрі дамбалшаң. «Ақ орда» есігі ашылған соң гүрілдеп жана бастады.

Мұстапа қолға түскен өңкей дамбалшаң Қожық тобын Есілдің ел жақ бетінде «Үйеңкілі» деген жерде қалған болыс-билерге қарай айдатып жіберді де, өзі Қожықтың ауылы түгел өртеніп болғанша орнынан қозғалған жоқ. Мұндай бай үйлерді өртеп кетпесе, жігіттердің біреуі болмаса біреуі орайын тауып тонауға келетіні даусыз. Тонауға кіріскен жігіт сарбаздығынан да айрылады, жігіттігінен де айрылады.

Мұстапа Қожықтың ауылын қара үйлеріне дейін, арбаларына дейін түк қалдырмай өртетіп жіберді. Болыс-билер тобына содан кейін оралды.

Қожық жасақтарының ішінде елден безіп, адам тағысына айналып ұрлық-қарлықпен күн көруден қажығандары да аз емес екен. Туған ел сағынышы, жер сағынышы қысталап, «Алтыбақан», «Айгөлекті» аңсайтын жастар да бар еді. Кенесарыдан қалған батыр-балуандар қартайып, тамаққа тоймайтын масыл болып алған. Әсіресе, әр шабындыдан қолға түскен жас әйелдер көп. Олар Керей қолы бостандық әкелгендей қуанып, Қожық тобырын қарғап-сілеп келеді. Осылай ішінен іріп, тамырынан шіріп жатқан ұры-қарылар тобыры талан-таражға келгенде қандай «ержүрек» болса да ел ызғарына қарсы тұра алған жоқ. Қожық тобыры бір-ақ күнде апар-топары шығып қолға түсті де Қызылжарға айдалып кетті. Жақып сияқты қонақтар, еліне қайтуға сұранған әйелдер, отын-сушы кәрі-құртаңдар болмаса, жиырма төрт баласы мен Қожық, екі жүзден аса жасақтары түгел айдалды. Қожықтың өз әулетінен жетпіс екі әйел жесір қалды, айдалған жоқ.

Керей-Уақ елдерінің ескіден келе жатқан дәстүрі бойынша, ауыр бәле шыққан, қырсық болған жерлерді өртеп тазалау керек. Оба, қорасан сияқты адам апаты, алаөкпе, қараөкпе сияқты мал апаты болған жерлерді де өртеп, келер жылға дейін ол маңайға жоламай көшіп кететін. Мұстапаның Қожық ауылын өртеп жібергені болыс-билердің ойына

сол дәстүрді түсірді. Қара пәле орнаған Қожықтың жазғы жайлау, қысқы қыстауларын «бүлінгеннен бүлдіргі алма!» деген әз Тәукенің жосық-жоралғысы бойынша қысқы-жазғы үйлерін бар мүлкімен түгел өртетіп жіберді. «Бүлдіргі» қамшының сабына тағылатын екі сүйем қайыс қой. Керей-Уақ жігіттері Қожықтың байлығына қолын арамдаған жоқ. Есілдің ел жақ бетіндегі үйеңкілердің ортасында Ұлпанның жиырма ту биесін сойып «жеңіс тойы» жасалғаннан кейін, жігіттер сол арадан елдеріне тарады. Болыс-билер Қожықтың жылқысынан бір-бір ат жетелетіп жіберді. Ат алмаған жалғыз Сибан жігіттері.

Байдалы би Мүсірепке:

— Сибан жігіттері аттан неге безінеді? — деп еді, Мүсіреп оған:

— Сибан жорығынан Сибан олжа алып жүрсе, ұят болмай ма, Байдеке? Жорығына қатынасқан елдерге Сибан өзі сыйлық беретін болар... Біз жорықтың олжасы емес, салмағын мойынға алғамыз...— деді. Сөз осымен тоқталды, екеуінің де түпкі ойлары ашылған жоқ.

Олжалы қайтқан Керей-Уақ жігіттері:

— Сибан жорығына барамыз,— деп аттанып еді.

— Ұлпан жорығынан келеміз! Олжалы қайттық! — десіп, жорықтың абырой-атағын Ұлпанға беріп тарасты. Ұзамай Ұлпанның атағы Сібір қазақтарының арасына жайылып жүре берді.

Болыс-билер Қожықтың жеті мың жылқысын, екі мың түйесін қағаздап «түгел қазынаға түсіру үшін» Күзембай болыстың ауылына бұрылды.

Жорықтан көңілсіз қайтқан жалғыз Байдалы би еді. Өзі жорықтың басында бола тұра: «Бұл Сибанның жорығы болады»,— деп қате айтып қалған екен де... Онысы жорықтың салмағы Сибанға түседі дегені еді. Қожық қолға түспей аман қалса, ол кінәлі елді шабындыға бір салмай қоймайды, сонда кінәлі ел Сибан болсын деген бір ой тағы қылтылдай берген. Енді міне, Қожық мәңгі оралмасқа кетті. Көп шығын да болған жоқ. Жорықтың атақ-абыройы Сибанға, Сибанға емес-ау үйінде отырған бір қатынға тиіп қалды. Сонда Байдалы биді сол қатын жұмсап жібергені ме?.. Солай болады да!..

Жорықтан қайтқан Сибан жігіттерін Ұлпан, қасында қыз-келіншектері, ауыл сыртында қарсы алды. Бірі малшы, бірі егінші ауыл жігіттері кәдуілгі әскердей қатарланып көрнекті келе жатыр. Қолбасы Құнияз найзасын тік көтеріп

алып алдында келеді. Оң жағында Мүсіреп, сол жағында Тоғанас балуан. Найза жігіттердің алдыңғы қатарларда келе жатқан жарым-жартыларында ғана бар. Кейінгілерінде сойыл мен садақ, айбалта. Селебе пышақ бәрінде де бар сияқты екен.

Ұлпан бастаған әйелдер жақындай берген жауынгерлерге бір тізелеп сәлем етті. Қол алдында келе жатқан үлкендер аттарынан түсіп қастарына келгенше сол қалыптарын бұзған жоқ. Сибан қолбасыларын ауыл ақсақалдары аттарынан түсіріп алды.

— Аттанарда күндей күркіреп, қайтқанда күндей күлімдеп, аман-есен келдіңдер ме!

Қолбасылар Ұлпанға келіп амандық айтысты. Бір тізелеп сәлем еткен әйелдер енді ғана түрегелді.

— Ер-азамат, аман қайттыңдар ма?.. Қырық кемпір, менімен қырық бір, бес күн, бес түн басымызды жастыққа тигізбей тілек үстінде болдық,— деді Ұлпан.— Ер-азаматтың қадірі үйде жоғында батады екен. Ауылдар аңырап қалғандай, әрең шыдадық... Жорық деген құрғырға Сибан баласының осы ең соңғы шыққаны болсын... Үйге кіріп, амандық тілеп беріп жатқан құрмалдықтан ауыз тиіңдер...

Қыздар жүгіре басып келіп жігіттерді қолтықтап түсірген ишаратын істеп, аттарын жетелеп апарып Есенейдің ақ үйлерін айналдыра байлап жатыр. Найза, садақ, айбалта киіз үйлердің алдыңғы жағынан белдеуге қыстырылып, Есеней ауылы бір сәтке жаугершілік бейнесіне кіре қалды.

Жігіттер ат үстінде өздерін еркек сезініп, кеуделі келіп еді. Аттан түскен соң бірі малшы, бірі егінші ауыл жігіттері болды да қалды. Қыз-келіншектердің қолтықтаған болып аттан түсіріп алғандары қалжың сияқты көрініп кетті. Аттарды Есеней үйлерінің белдеулеріне апарып байлап жатқандары Ұлпан жорыққа берген аттарын алып қалатын болғаны да! Онысы дұрыс та шығар... Бірақ аттарды бергенде сұрауы жоқ дегені де бар еді... Ендігі дұрысы үй-үйдің тасасымен ауылға қарай жылысу болар...

Жо-оқ... келіншектер төрт ақ үйдің есіктерін түгел ашып, кіруге шақырып тұр... Есенейдің үлкен үйіне кіруге бола қоймас, арғы шеткі үйге қарай жағалаған дұрыс болар. Жоқ, олай қарай жіберер емес. Үлкен үйден бастап кіргізіп жатыр. Есенейдің төріне ғой етігінді шешпей шыға алмайсың. Қияметтің қыл көпірі сол болар...

Жігіттер бұл қысылысқа ұшырасқан жоқ. Бәрі де түкті кілем, жібек көрпелердің үстіне етікшең келіп отырып жа-

тыр. Сонау бір жылы Тобыл магазинінде етігін шешуге қандай қорынғаны Ұлпанның ойынан кетпейтіндей, ол ешкімді қорынатын жайға түсірмейтін еді. Ұлпан өзі қымыз сапырып отыр. Екі қыз жігіттерге аяқ әперіп жүр. Өз қызы Біжікен босап қайтқан қымыз аяқтарының қай жігіттікі екенін бақылап отырғандай.

Астау толы етке сегіз адамнан оралып отырды. Астауларда да алалық жоқ. Бас, жамбас, қазы-қарта түгел. Шай дастарқаны да сондай мол. Жорықтан қайтқан жігіттерді түсірген үйлердің бәрінде де осындай молшылық, ағайын арасында әшейінде бола бермейтін ерекше бір қадір-құрмет. Ұлпан бүгін «Жақыныңды жаттай сыйла, жат көңілінен түңілсін!» дегісі келгендей екен.

Сый-құрметтен кейін жігіттер ауылдарына қайтуға далаға шықса, әр кімнің мініп келген атын өз қарындасы, өз келіншегі, өз шешесі ұстап тұр екен. Ағасын, не күйеуін, не баласын аттандырып жатып, әйелдер жымия сыбырлап:

— Ұлпан апаң атты басымен берді, енді бұл біздің ат!— десіп қалды.

Кедейге кепесінің төбесіне шығып тұру да үлкен мақтаныш. Есенейдің төрінде отырып, ат мініп қайтудан асатын мәртаба бар деймісің! Жігіттер үйлеріне бір ауылға сыймас мақтанышпен қайтты. Әйтеуір еркек емес, жігіт екенін сезініп қайтты.

Есеней қайтыс болғалы Сибан деген елде едәуір қобалжу бар еді. Бұған дейін Есенейдің атақ-даңқынан ығысып келген өшті-қасты елдер алдақашан ұмытылған кектерін еске алмасына кім кепіл? Есеней әулие адам емес-ті. Тісі батқан, тізесі батқан елдер де бар, белді адамдар да бар. Ол жайды Ұлпан жақсы біледі. Ел де жақсы біледі.

Әр елдің жауына қарай жауынгері болу керек. Онсыз дүние қаран. Есенейі жоқ Сибанның бүкіл бес болыс Керейді бастап, Сибан жорығы атанып кеткен жорықты абыроймен аяқтап қайтқаны, Сибанның еркегі барын, ел екенін танытты. Ұлпан осыған қуанды. Осы тілекке арнап құдайға құрмалдық берді. Тасып қайтқан көңіліміз бар еді, қатын шіркін жасытып тастады-ау демесін деп, Сибан жігіттерінің жорыққа Есеней жылқысынан мініп кеткен аттарын алып қалмай өздеріне беріп жіберді.

Осыдан кейін елдің де, Ұлпанның да жүрегі орнына түсіп, енді Есенейдің асын өткізуге кірісті...

Әуелі әрине бір ат келді. Одан соң әрине екінші ат келді. Одан кейін келе берді, келе берді...

Тоғыз атқа бәйге бар еді. Бәйгеге ілінбеген екі жүз тоқсан бір ат, иелерінің айтуларынша бәрі де онышы болып келіпті. Қарашыға жете алмай далада қалған он жеті ат бар еді, иелерінің айтуларынша олар да онышы болып келіпті...

Балуандар да солай, бірі жықты, бірі жығылды.

Қожабай көлінің айналасында ағараңдап қалған бас сүйектерін санай алсаң, Сибанның жарым-жарты малына тең еді.

Осымен Есенейдің асы да аман-есен өтіп кетті.

Кешке қарай Керей жағының болыс-билері Сибан ауылдарына қайта келіп орнады. Тағы да бір шешілмеген түйіндері бардай қату-қабақ, түйіле келіп түсіп жатыр. Ұлпан ауылынан басқа ауылдарға да құдандалы, нағашылы-жиенді қонақтар кетіп барады.

Ас берілген Қожабай көлінің айналасына да мыңдаған тазғара күшігендер, өлімтік қарақұстары, өгіз-шағала, құзғындар қонып жатыр. Мана адам көп кезінде біреуі жерге қона алмай, қан-жынның иісін аспанда сезініп күн бойы талығып еді, темір тұмсықтары қан-жынға енді ғана еркін тие бастады. Бұлар іңір қараңғысы түсе бергенде қонақтауға тарасады. Болыс-билердің нағыз жұмыстары сол кезде басталады.

Тап осылай, Ұлпанның қонақ үйіне түскен болыс-билер ауыл сыртына шығып отырып, Сибанның ауыл адамдарын шақыртып алды. Сөзді Тоқай би бастады:

— Керей атанатын елдің үлкен бір ордасы жесір қатын, жетім баланың қолында қалып барады. Жат елдік болып жаралған қыз баланың жөні бір басқа, жесір қалып бара жатқан жас әйел туралы, Сибан, сен не ойлайсың? Есенейден қалған ен дәулетті шашпай-төкпей ие болып отыра алар ма сол жесір әйел? Күндердің күнінде бауырлас Керей елінің болыс-билері асқа тойды да, арттарына да қараған жоқ деген наразылық болып жүрмесін деп осы ойымызды айта кетуге қайта оралдық. Бұл бір...— деп Тоқай Байдалыға қарады.

Болыс-билер не айтатындарын күні бұрын бөлісіп алса керек, Байдалы би іркілмей киіп кетіп:— екінші,— деді.

— Екінші, Сибан ағайын, өрттің өзінен бұрын түтіні көзге түседі. Біз сол түтінді көріп, қиналыспен келіп отыр-

мыз. Ертең Керей-Уақты түгел дүрліктіретін өрт келе жатыр. Есенейдің жалғыз інісі Еменалы мұрагерлік сұрап отыр. Соның ішінде әменгерлігі де бар. Сибан, саған жаным ашымаса, қиналар ма едім, қиналғаннан баптап айтар сөзімді тіке айтып, шолақ қайырып отырмын. Сибан, бұған не айтасың?

Еркек мінезді, қызу сөйлейтін Құнияз кезек күтпей, үзілді-кесілді жауап қайтарды.

— Сибан бұған түк те айтпайды! Қайдан шықса одан шықсын, бұларың Сибанның басына бәле шақырайын деген жерден шыққан сөз. Өрт сағынғанның өз үйі өртенсін! Бәле іздегеннің бәле өз басына келсін!— деді. Даусын көтере сөйлей бастаған Құнияз сөзін Байдалы бөліп кетті:

— Құнияз мырза, сен өркөкіректенбей сөйле!.. Атасы басқаның құлағына шалынбасын деп Уақтың болыс-билерін де арамызға кіргізбей келіп отырмыз. Бұл жанымыз ашығандық емес пе? Керей-Уақтың құлағына бұл арыз түгел тие қалса, Сибан көнбейді екен деп оны аяқсыз қалдыра алмайтын болар. Есенейдің жалғыз інісі Еменалы ағасынан қалған дәулетке мұрагер мен десе, оны кім теріс дей алар? Аты қазақ мұрагер деп еркек туысқанын айтпай ма? Олай болса, Еменалының мұрагер екендігіне кім таласар? Сибан, сен ойланып сөйле! Байсыз қатын — баусыз оймақ, Есенейдің бар дәулетіне жапа-жалғыз ие болып қалғанына көзі жеткен күні бар малды айдап төркіні Күрлеуітке қарай тайып отырмасына кім кепіл болады? Онсыз да Есенейдің жарты малы соның төркінінде емес пе? Күрлеуіт Қостанай оязына, Орынборға қарап кетті. Осы да ойларыңа келмей ме? Жоқ, ондай күнге жеткізбей, жат талқысына түсірмей, өзіміз болып ойласып орайын табайық.

Керей-Уақтың билерінде аз ғана Сибанға алыстан қазылып келе жатқан мұндай терең ор болар-ау деп Мүсіреп ойламайтын еді. Қатты қынжылды. Ақылды Ұлпан атақты билерді ана жылы Омбы төрелерінің алдында бір ұятқа қалдыра жеңіп еді. Оған жақында ғана өткен Сибан жорығының абырой-атағы қосылды. Қазақ болыс-билері ондай қорлықты әйелге кешкен емес. Енді олар қастасуға сөз байласып келген түрлері бар. Алдымен Есенейдің нағыз мұрагері деп Еменалыны танып, мал-мүлікке талас-тартыс, қырқыс-қырылыс жасамақ. Оған жалғастыра әменгерлікті әкеліп отыр. Мал-мүліктің иесі Ұлпан деп танылса, түптердің түбінде оның Сибанды тастап төркініне көшіп кететін хаупі бар екен... Сибан елі мен Ұлпанның арасына қағу

үшін осындай бір темір сына тағы ала келіпті. Тағы қандай қақпандары барын түгел біліп алу үшін Мүсіреп Байдалы биге қарап:

— Бізге айтар сөздеріңіздің шама-шарқы осы ғой?— деп сұрады.

— Жоқ! — деді Байдалы.— Сибанның баласы, нағып білмей отырсың, Еменалы ораза айты өткен соң Есенейге ас бергелі отыр... Есенейдің туған інісі ағасының асын берем десе, оған кім қарсы болады, біз тек Сибанның қалай қарайтынын білгіміз келеді. Есекең былтыр жайлауға көшіп бара жатқанда жолда, Сөрелі деген көлдің жағасында қайтыс болып еді ғой. Еменалы ағасының асын сол көлдің басында бермекші. Еменалының мұнысын қалай дұрыс емес дей аламыз? Солай емес пе?— деп Байдалы би Мүсірепке қадала қарады.

Ие, Сибанға арнап қазылған ор, құрылған тор көп екен. Билер жолымен сөз жарыстыруға қалсаң Сибан да, Ұлпан да айыпты болып шыға келеді. Бес болыстың би-болыстарына бір ауылнай Сибанды кінәлі етіп шығару оңайдың оңайы. Мүсіреп осыны ойлап билер сарабына салмайтын жауап қайырды:

— Сибанның басына бұлт төніп келе жатқанын ескерте кеткелі қайта оралып келгендеріңізге алғыстан басқа айтарымыз жоқ, қадырлы билер. Бірақ, осы айтқандарыңыздың бәрі де қанша зілдей болғанымен, Сибанның өзі-ақ шешіп тастайтын үй ішілік жайлар емес пе? Мұрагер кім, қай баласына қандай енші тигені дұрыс, оны Сибан өзі шеше алса керек. Сибанға ең ауыр тиетін сөздеріңіз Ұлпан бәйбішені Сибан емес, бір күні төркініне көшіп кетеді дегендеріңіз... Бұл елде екі адам Сибан болса, Ұлпан сол екеудің бірі, біреу болса сол біреудің өзі Ұлпан! Ұлпан тек Сибан ғана емес, он бес жылдан бері осы елдің Есенейі! Есенейдің өзі атап кеткен Есенейі! Сіздер Ұлпанды жесір қалған қатын деп отырсыздар, Сибан оны «әулие Ұлпан!» дейді. Сибан қандай талқыға түссе де, осы ойынан айнымайды. Сибанның өтініші көп емес, екеу-ақ: осы сөздеріңізді Ұлпанға айтпай-ақ аттана берсеңіздер екен. Көңілі жарым әйелді Сибан емес, бөтенсің деп босқа ренжітпейік. Бұл оның естірмін деген сөзі емес. Екінші, қайта оралған себептеріңізді Сибанның еліне ескерттіңіздер, болды. Ауыл-үйдің жұмысын Сибан өзі тындыра алмай жатса, кезінде көрерсіздер...

Енді болыс-билер дағдарысып қалды. Сибан өзінің ішкі

ісіне ешкімді араластыратын емес. Ықтамай қойды. Қыстап берсең, орыс заңына сүйене кетуден де тайынбайтын сияқты. Олай бола қалған күнде болыс-билердің қайсысы қай жағына аунап түсерін кім білсін! Сонша долырып, сонша тұлданып келіп құр ауыз аттанып кетуге де болмайды. Үлкен ұят сол болар еді. Жырынды болып қалған сұм билер, әйтеуір Есенейден қалған байлықты талан-таражға салу ниетінен қайта алмай, кәрі би Құрмысыға қарады. Оның сөзін қай ел болса да аяқ-асты тастай алмайтын. Оның аузынан осы келіп отырған қасың емес, досыңбыз, ойлан, Сибан, деген бір ауыз сөз шықса, Сибанның бас асаулығы басылып-ақ қалар еді.

Кәрі би ойланып барып сөйледі:

— Ойлап отырсам, мен көп әңгіменің сыртында екемін,— деді Құрмысы би. — Кәрі құлақ шала естіген шығар, кәрі көз шалатынды шала алмай қалған шығар. Ол өз кінәм. Құйқылжып-құбылып тұрған бұлаң-құйрық замандарыңа кейде еріп, кейде ергім келмей қалатыны да бар. Дау қуған ел жауығар, дау қумаған сауығар демеп пе еді. Мен соның адамымын. Есенейдің ордасы иесіз қалып бара жатқанда ағайынның бізге қояр өтініш-тілегі болса біле кетейік дегендеріңе еріп кете беріп едім. Енді абайласам, Сибан бүліншіліктен аман, бүтін отырған ел екен. Бүтін тұрғанды бүлдірмес болар дегеннен басқа менің айтарым жоқ,—деп тоқтады.

Қадырлы бидің адал сөзін тағы біреуі жуып-шайып жібере ме деп хауіптеніп:

— Ас түсіріліп қалған екен, үйге кіріңіздер,—деді Мүсіреп.

Құрмысыдан басқа болыс-билер түн бойы ұйықтай алмай, аунақшып шықты. Таңертең әр ауылға жіберген тыңшы-тілшілері келіп еді, олар да пайдалы еш нәрсе әкеле алмапты.

— Үлкендері Сибанның ырысы Ұлпан бәйбіше аман болсын... Ұлпан әулие адам!— дейді екен.

— Жастар жағы Ұлпанның атын атамай «Үлкен апа» деп кетіпті.

Тыңшылардың әкелгендері осы-ақ.

Бұл әңгіме ауыл сыртында Құрмысыдан басқа болыс-билердің арасында болып жатыр еді. Қонақ үйде жалғыз бөлініп қалған Құрмысы Ұлпанмен қош айтысып, аттанып кетуге бел байлап, Есенейдің үлкен үйіне қарай бет алды. Бұл ауылға кім келіп, кім кетіп жатқанын бақылай отырған

болыс-билер кәрі бидің қайда кетіп бара жатқанын көріп, орындарынан тез тұра келді. Кім біледі, жүйкесі босап, миы сұйылған кәрі би түндегі әңгімені Ұлпанға көйітіп қояр деп ойласты.

— Ана шал, бізге жөн сілтеп барады. Ұлпанның өзін айналдырыңдар деп бара жатыр. Көп үйірген бір жығар деген бар емес пе? Айналдыра берсек, нағып алмай қояр екеміз?— деп Байдалы би орнынан тұрды.

— Дұрыс айтасыз, Байдеке. Жалғыз отырған қатынды бір айналдырып көрейікші! — деп Тоқай да тұрды. Жастар жағы түсінгендей жымыңдасып, арлан билерге еріп жүре берді.

Бұлар үйге кіргенде, Құрмысы би айтарын айтып болып, қоштасар сөзге таяп қалған еді.

— Айналайын Сибанның елі өзіңді шаң жұқтырмай қадірлейді екен. Ел анасы, әулие жан деп құрметтейді екен. Мен де сол тілектің ішіндемін. Құдайдың құлағына шалынар құлшылығым қалса мұнажат дұғамнан қалдырмаспын. Қош бол, жарқыным!— деп орнынан тұра берді. Келгендерге қарамай шығып та кетті.

Қасында бір-екі әйелден басқа ешкім жоқ, Ұлпан жалғыз қалды. Жаңа келген болыс-билер амандық-саулықты көп созбай, кешегі әңгімелеріне көшті. Дала желі ойнақы келеді. Күн артында түн бар. Жазға ілесе қыс келеді. Ағайын бар болсаң көре алмайды, күндейді. Жоқ болсаң, асырай алмайды. Еліміздің ұйтқысы болып келе жатқан әдет-ғұрпы бар. Сендей ақылды адамдар сол ұйтқыны бұзбас болар. Бүгін басы аман, бауыры бүтін ел, ертең басы ауырып, балтыры сыздамасын біле бермейді. Бүгін өкпелетіп қайтарған ағайын ертең керек болып қалатын кезі бола береді. Түптердің түбінде өртке айналатын түтін бар. Елдігіміздің тұнығын шайқалтпауды ойлайтын кезіміз осы.

Осылай жалпы ықтатып алар хауіп-қатерді тізе келіп, билер сөз аясында кешегі айтқан мұрагерлік, әменгерлік жайларын қадағалады.

Ұлпан кім сөйлесе де көзінен көзін айырмай отырып тыңдады. Ұлпанның көзінде күнәсіз жанның ығыспай қарай алатын күші бар еді. Әдейілік емес, жаратылысы сол. Әделет, адалдық иесі саналатын болыс-билердің көздері сол күнәсіз қарасқа шыдай алмай тайқи беріп отыр. Билер түз тағысын тосқауылдап қуатын ұялы қасқырша бірінің сөзі әлсірей бергенде, екінші біреуі іліп әкетіп, Ұлпанды ұзақ қудаласа да бір тұйыққа әкеліп қамай алмай қойды.

Ұлпан ешкімнің сөзін бөлген жоқ, ешкімнің сөзін елеусіз қалдырмай ұғына тыңдап, алдында тұрған үлкен сары ала шара қымызды сапыра берді, сапыра берді. Қонақтарына қымыз да ұсынатын емес сияқты.

Қымызды не бермей, не жинап әкетпей сапыра беру деген адамның жүйкесіне қатты тиеді екен. Ант ұрған қатынның бұл қай өнері? Әдейі істеп отыр ма, болмаса сөзге айналып, ұмытып кетіп отыр ма? Есеней де қашан айтарыңды айтып титықтап болғаныңша сазарып отыра беруші еді. Әлде содан үйренгені бар ма екен?

Болыс-билер сөзі ізбастыға айналып, қайталана берген соң жасып-жансызданып болғанша, сапыра берген қымыз иісінен қонақтарының аузынан сілекейі шұбырып, сілесі қатқанша Ұлпан үн шығармай отырды да, қымызды енді ғана бере бастады. Содан соң өзі де сөйлеп кетті:

— Қадірлі болыс-билер, Сибанның сіздерге айтар алғысы көп. Есенейдің асын дау-жанжалсыз өткізісіп бердіңіздер... Керей-Уақтың басына келген қара пәледей қас жауы Қожықтың ордасын талқандап, орнымен өртеп қайтқанда өздеріңіз басы-қасында болған жорықтың абырой-атағын Сибанға бердіңіздер... оны Сибан ұмыта алмайды.

— Е, ол бір Байдекеңнің тапқан ақылы болды ғой!— деп Тоқай би Байдалыға оқтай қадалатын бір сөз қыстырып қалды. Байдалының өмір бойы есінен кетпес өкініші сол абырой екенін біле тұра, бітпеген жараны тағы бір тырнап қалуды ерсі көрген жоқ. Байдалы кірпідей жиырылды да, жауап қайтармай шыдап қалды. Ұлпан ондайды түсінбейтіндей, бейжай қалпында сөзін жалғастырып кетті:

— Осы келістеріңізде де үлкен мән бар екен,— деді Ұлпан.— Бұларыңызға да алғыстан басқа айтарымыз жоқ. Есенейі жоқ жаңа Сибан, жас Сибан өз атының басына өзі ие бола алмай әлденеге ұрынып қала ма деген оймен оралған екенсіздер. Сибан мұны да үлкен қамқорлық деп бағаласа керек. Жас баланы алғаш атқа мінгізгенде үлкендер алыстан бақылай жүруші еді ғой! Сіздердің ойларыңызда содан басқа не болсын!.. Сибан айтар көп алғыстың ең үлкені осында деп біліп қадірлеп ұстармыз, аяқсытпаспыз...

Бұдан кейін болыс-билер Ұлпанды қайта қамалай алған жоқ. Сыртынан қанша балағаттасаң да, кездесіп қалғанда мысы жеңе беретін адамдар болады. Ұлпан сондай жан еді. Қазір Ұлпан ақыл-ойы толыққан, ел атынан сөйлейтін ел анасы атанып келе жатқан кезі еді. Денесі де толығып, бұғағы білініп келе жатқан маң бәйбіше. Болыс-билер Ұлпан-

ды ықтатуға өрелері жетпей қойғанын сезініп, әшейін қымыз ішуге келгендей, қымызды құлата берді, құлата берді.

Қонақтары аттануға бет алғанда, Ұлпан үлкен бір өтініші барын айтты:

— Жесір қатын, жетім бала болып қалған үй сіздердің алдарыңызға өтінішін айтып талай келер әлі.. Соның бірін қазір айтып қалғым келеді: енді үш жылдан кейін жалғыз қызым «отау иесі» дейтін кемеліне келіп қалады. Мен қызымды ешқайда ұзатқым келмейді. Есенейден қалған жалғыз тұяқ жат елдік болмай-ақ қойса деп едім... Керей-Уақ қызыма тең бір ұлын Есенейдің шаңырағына қия қалса, оң жағыма кіргізіп алар едім. Есенейдің шаңырағына қызым мен күйеуімді ие қылып, өзім басқа дүниеге мойын бұрмай, немеремді тербетіп отыра берсем-ау деген арманым бар. Сибан өз ішінен қыз алыспайды. Керей-Уақтың ортасына салып отырғаным да сондықтан. Біжікен менің жалғыз қуанышым ғой... Осы өтінішімді еске ала жүрсеңіздер екен,— деп Ұлпан көзіне жас алды.

Бұл Ұлпанның ақ тілегі еді. Қызын теңіне қосу шешенің бірінші тілегі болса, сол екі жасты қанатының астында өсіру екінші арманы. Ұлпан аналық мейірі қанбаған, аналық мейірімі сарқылмаған адам. Сондай мейірі қанар аналықты қызына тілейді. Бірі жылап, бірі еркелеп жататын балалар көз алдына келеді. «Әжелеп!» шуласқан балалар даусын сағынады. Ат үстінде шапқыласқан ер балалар көз алдына келеді. «Әже, қымыз!»— деп арсаландап келіп әжесінің тізесіне құлай кететін бір баланы сағынады. Бара-бара осы бір бала көз алдынан кетпейтін болып алды. Даусына да құлағы үйреніп алды. Бет-аузы, көзі-қасы, шып-шымыр денесі — бәрі көз алдына өзгермей келеді де тұрады. Ерте тоқырап қалған аналықтың мұң-зары да, алыстан үміттенер қуанышы да осы.

Ұлпан болыс-билерге осындай ақ тілегін айтып қалды.

— Ұлпан бәйбіше, бұл тілегіңізді құдай алдындағы қарызымыздай көрерміз,— деді Байдалы.— Бірақ, мұны да Керейдің өзі шешетін, жат бауырдың суық қолын араластырмайтын жұмысы дегеніміз дұрыс болар. Уақты араластырсақ Атығай-Қарауылды қалай шет қалдырамыз? Сіздің үйге баласын беруге кім қызықпайды дейсің. Сол қызығатындарды көбейте бермейік.

Сөз осыған байланды да, болыс-билер аттанып кетті. Қайсысының көңілінде қандай ойлар балалай бастады, олардың білдірген жоқ.

Ертеңіне бүкіл Сибан ауылдары Ұлпанның көшіне ілесе, жайлауға тұтас көшті. Бұлары Ұлпанға көрсеткен қошемет еді.

Жазғытұрғы жайлауға бет алған бірінші көш мал ұстаған елдің жыл сайын болып тұратын табиғи көрмесі. Әр ауыл қыстан қалай шықты, жұрттың айдаған малы былтырғыдан көбейген бе, азайған ба? Жастар жағы қалай, ажарлы ма, жас балаларға тай-құнан тиген бе, жоқ па? Осының бәрі төрт-бес күнге созылатын көш-жөнекей түгел көзге түседі.

Биыл Сибан көңілі көтеріңкі еді. Көш тізбектері де үзілмей-бұзылмай ағылып кетіп барады. Егін-шөп тасуға үйренген жұрт қазақ арбаны азайтып, қос қалқанды бричкеге ауыса бастаған. Анда-санда әр ауыл үйір-үйір жылқыларын айдап өтеді. Балалар бей-берекет жарысып, қай көштің тұсында қай бала озып келе жатса, сол көштен «бәйге» сұрайды. Жүкті арбаның үстінде келе жатқан әйел бір уыс құрт, бауырсақ шашып қалады. Балалар аттарынан түсе қалып шашылған бауырсақ пен құртты таласып-тармасып ауыздарына тығып жібереді де, тағы да бей-берекет шаба жөнеледі. Бұл басы да, аяғы да жоқ бәйге. Жұрт жайлауға жетіп, жүгін түсіргенше созыла береді. Көшпелі өмірдің аты бар балаларға деген бір қызығы осы. Аты жоқ балаларға бұдан ауыр қайғы да жоқ.

Балалар бай-кедей деп алаламай көш бойында кетіп бара жатқан барлық әйелдерден бәйге алады. Бір-екі рет Ұлпаннан да бәйге алып кетті. Бір-екі рет Біжікен де бәйгесін шешесіне әкеліп берді.

Көш алды әдетте түнемей өте алмайтын көлге таяп келіп еді. Көш алдында келе жатқан ауыл ақсақалдары қамшыларын алға қарай сілтеп көшті тоқтатқан жоқ. Бұл былтыр Есеней қайтыс болған, қазір «Бай өлген көл» атанып кеткен көл еді. Еменалы осы көлдің басына үйлерін тігіп, қонып қалған екен. «Есенейге мен де ас берем» дегені рас болғаны да. Осы көлде отырып Есенейге ас бере қалса, Еменалының мұрагерлігі жұрт көзінде салмақтана түседі. Ұлпанның мұрагерлігі солғындай түспек. Бұл әрине Еменалының өз басында туған ой емес, кешегі болыс-билердің Ұлпанға арнап қазған көп орларының бірі.

Сибан көші Еменалының ауылына қарайламай әрі асып кете берді. Әркім Еменалыға наразылығын көрсете, тастүйін жинақы кетіп барады.

Қос аттап жектіріп тарантасқа мінген ауқатты үйдің әйелдері көш-жөнекей біріне бірі қосылып, аяғында бәрі Ұлпан пәуескесінің соңынан тізіліп келе жатыр еді. Ұлпан пәуескеден түсіп, жақын келе жатқан әйелдерге:

— Сендер аялдамай тарта беріңдер. Мен қазір қуып жетемін,— деді де пәуескесіне мініп, Еменалының ауылына бұрылып кетті.

Қасында жалғыз Дәмелі бар Ұлпан кіріп келгенде, Еменалы мен Айтолқын қатты абыржып қалды. Дардай жігіт болып қалған үш ұлы не істерін білмей өре тұра келіп еді, Еменалы: «Шығыңдар!» — деді балаларына.

— Оңаша қалғанымыз жақсы болды,— деді Ұлпан төрге шығып отыра беріп.— Мен сендерге қоныс қайырлы болсын айтуға келгенім жоқ, көшіріп әкетуге келдім. Есенейдің жалғыз інісі айдалада жалғыз үй қалғаны ұят па, ұят емес пе? Ауылыңның тұсынан өтіп бара жатқан Сибан көшінен бір адам бұрылып келді ме сендерге? Неге бұрылмады? Сибан сені Есенейдің алдында айыпты санайды. Айыпты екенің өтірік пе? Тыжырынбай тұра тұр! Сен Есенейдің өліміне де ортақсың! Есенейге ең соңғы тиген қара шоқпар сенікі болатын. Содан кейін Есеней бір күн төсектен тұра алды ма? Тұра алған жоқ! Енді сен сол Есенейдің қатыны Ұлпанға әменгер болып Есенейдің төсегіне жатқың келетін көрінеді. Жасың алпыстан асты. Есің болса, енді Есенейдің төсегіне ешкім жақындамасын деп ағаның аруағын қорғай жүрер едің-ау! Оны ойлаудың орнына, өзің жатқың келіпті. Әменгерлік хайуандықтың бір түрі емес пе? Ұялсаңшы! Есенейдің жалғыз мұрагері менмін деп дауласқалы отыр екенсің. Өзіңе керегі мал ма? Қанша керек өзіңе? Күні ертең үш балаңды ертіп кел де қанша мал керек болса, соншасын айдап жүре бер. Маған мал керегі жоғын нағып түсінбей жүрсің? Биыл Есенейге мен де ас беремін депсің. Беріп көрші, бір Сибан қатынасар ма екен! Сонда қандай масқараға ұшырайтыныңды білемісің сен? Есенейдің асын биыл өз үйі берді, келер жылы сен бер. Ашпа аузыңды, жықтыр үйіңді! Көш жайлауға!

— Сонда Сибанның қай жақ шетіне қондырасың? — деп қалды Айтолқын.

— Оттамай отыр!— деді Еменалы.

— Қалаған жеріңе қон!— деді Ұлпан.— Шақыр балаларды, қазір көшесің.

Еменалы біржола жасып, тапалып қалды. Ызаланып

келген Ұлпан әр сөзімен тоқпақтай соққылап жаншып тастады. Еменалы далада жүрген балаларын шақырды:

— Жығыңдар үйді! Көшеміз.

Ақылсыз әкенің долы мінезінен мезі болған жастар қуанып кетіп, үйлерді талқандап жыға бастады.

22

. . . . . .

. . . . . .

23

Адам алдындағы қарыздарын қалай атқаратындарын кім білсін, болыс-билер құдай алдындағы қарызымыздай көреміз деген уәделерін үш жыл бойы орындай алмай келеді. Бес болыс Керейде бес мыңға жақын үй бар, бес мыңға жақын Біжікенмен тұстас еркек бала да бар еді, соның бірде-бірінің басы бос болмай шықты. Қалың мал төлеу керегі жоқ. Барасың да байлыққа ие бола кетесің! Қыз қандай! Шеше қандай! Осындай жағдайда Біжікенге күйеу табылмай қойды...

Әр қоғамның қоржын аумас теңбе-тең қалыпта тұруға тиісті ішкі-сыртқы құрылысын бұзбырмайтын өз заңы бар. Болыс-билер сол заңды күзетеді.

Әуелі Ұлпанның үйіне бір баласын беруге болыс-билердің бәрі қызықты, бәрі жанталасты. Ол орайы келмейтін әңгіме болып шықты. Ұлпанның байлығын тал түсте тұтасынан біреуіне бере салу оны екі есе байыту болады екен. Екі есе байыған, екі есе күшейген адам теңбе-теңдік қалыпты бұзбай отыра алар ма? Бүгінгі досыңды ертеңгі жауым деп санау керек. Заманының құлқы солай. Сонымен болыс-билер Ұлпанның байлығын біріне бірі қимай табан тіресіп отыра берді. Ең қызығы Еменалыны мұрагер етіп шығарып, Есенейдің мал-мүлкін шым-шытырық бөліске түсіру еді, ол әңгіме өшіп қалды.

Ұлпанның үйіне бір кедейдің баласын кіргізіп беру де ауызға алынды. Ол тіпті орайсыз әңгіме екен. Кедейдің баласы Ұлпанның қолына түскен соң екі жылда жас Есеней болып шыға келеді. Болысың кім болады, биің кім болады, бәрі сол үйде шешіледі. Ұлпанның аузына қарап отырған Сибанның бет алысы белгілі ғой. Бұл дәстүр сақтаудан қалып бара жатқан ел.

Керейдің болыс-билері осындай дағдарысқа ұшырады да, құдай алдындағы қарызымыздай көрерміз деген уәделерін орындай алмай, бірін бірі аңдып бұғып қалысты. Алдағы жылы болыс-билердің қайта сайланар кезеңі де келе жатыр еді. Сайлау қарсаңында шырық бұзатын әңгіменің керегі не?

Осы тұста, марттың орта кезінде өтетін сайлауға ай жарым қалғанда Керейдің болыс-билері шеше алмай қойған әңгімеге бұған дейін шеттеп қалған Шәйгөз-Уақ келіп араласты. Қадірменді билері, ауылнай, ақсақалдары бастаған жиырма шақты адам кештетіп келіп Ұлпанның қонақ үйіне түсті.

Ертеңіне Ұлпанға сәлемдесе келіп отырып, арнаулы әңгімелерін бастап кетті. Сөзді кәрі би Өтеміс бастады:

— Сибанның ел анасы болып отырған Ұлпан бәйбіше, сіз білмейтін сыр жоқ шығар, біз қалың Керейдің шеттетіп ұстап келген елміз. Қожықтың түбі Уақ деп Керей бізді Сибан жорығына да шақырған жоқ. Тап өзіңіз араласпағанда Байдалы мен Тоқай біздің Шәйгөз-Уақты Есекеңнің асына да шақырмақшы емес екен. Аз елдің қашанғы күні осы ғой. Біз аз ғана елміз. Жеріміздің бір шеті сіздің аз ғана Күрлеуіт отырған Қаршығалыға шектес, бір шеті Стап жерімен кірандас, алақандай ғана жер... Бір ауылнайға әрең толатын аз ғана Сибан сіздің арқаңызда кеудесін бастырмайтын ел болды. Сондай көз қырыңызды аз ғана ел Шәйгөз-Уаққа да сала жүресіз бе деп үміт етіп келіп отырмыз. Байдалы мен Тоқайдай ата-тегінен келе жатқан шынжырбалақ, шұбартөс шонжар бізде болған емес. Ойымызды баптап айтуға тіліміз де жете бермейді. Айтайық деп келген ойымыз бойымызға лайық па, жоқ па, оны да шамалай алдық дей алмаймыз. Жаяу кәсіп қылып, орыспен аралас отырған елміз. Ойға олақ, тілге орашолақ, сөз бақпаған, мал баққан шаруамыз. Осыдан төрт жыл бұрын өз аузыңыздан шыққан бір тілек болған екен: Есенейдің шаңырағына Керей-Уақтан қызыңызға тең бір ұл сұрапсыз. Керауыз Керей әлі келісе алмай жүр. Балаңызға тең ұлды біз әкеліп отырмыз. Өзіңіз әбден білетін жігіт, отыз жыл осы үймен дәмдес болған Тілемістің баласы Торсан...

— Торсан көзіміз үйренген жігіт,— деді Ұлпан, бейім көңіл білдіргендей аз ғана күлімсіреп.

— Көзіңіз үйренсе, балама тең емес деп айта алмассыз деп ойлаймыз. Айтқан соң түгел айтайық — Торсан Шәйгөз-Уақтан Қызылжарға пырговор апарып, өз алдымызға

оңаша болыс болып отыруға лұқсат алып келді. Сол баланың өзін болыс сайлаймыз деп отырмыз.

— Мен болыстыққа-билікке қызығатын адам емеспін,— деді Ұлпан.— Аз ғана Сибан биліктің тақсыретін тартқан ел. Қалың Керей Есенейдің шаңырағына бір ұлын қия алмағанына өкпем де жоқ емес. Осындай күйде отырғанда Керейдің ұятын бетіне басқандай болып келіп отырған аз ғана Уаққа кім риза болмас! Бірер күн сыйлы қонағым болып жата тұрыңыздар... Бір байламын естіп қайтарсыздар...

Қазақ денелі, кавказ көзді жас жігіт Торсан Ұлпан үйіне көптен бері дәмдес болып келе жатқан. Әкесі Тілеміс қайтыс болғалы Ұлпанның алыс базарларға жұмсап отыратыны осы Торсан еді. Стап қаласында орысша бастауыш мектеп бітірген, өзге замандастарынан өресі биік, білгір де ұтымды, ойын-сауықта жұмысы жоқ іскер жігіт. Ірбіт, Тобыл, Қызылжар базарларына барғанда ылғи бір түсі-түгі келісімді бұйымдар әкеледі. Әкесі Тілемісте «алдап соқтым, алданып қалдым» дейтін әдеттер болушы еді, Торсанда ол жоқ. Алдамайтын, алданбайтын, адалдығына кір жұқтырмайтын адам болатын сияқты. Болыс болғысы келуінде Ұлпанға ұнамайтын бір секемал қылаңдап қоятындай сезіледі. Қалың Керейден қашаннан бері зәбір-жапа көріп келген Уақ елінің бөлек болыс болғысы келген кезінде онысын азаматтық деуге де болады ғой! Уақтан басқа Ұлпанға бала беріп отырған да ешкім жоқ. Ұлпан ойы Торсанға тоқтап қалды. Уағы не, Керейі не? Өзі болған жігіттің ата-тегін сұрама деген нақыл дұрыс болар. Біжікенге ұнамай жүрмесе, енді мен айналақтамауым керек.

Біжікен он төртке шыққан, бойшаң болып өсіп келе жатқан бала еді. Ұзын көйлек, үкілі құндыз бөрік кигенде шешесінен биігірек те көрініп кетеді. Шеше көзінде бір сыр барын күн бойы сезініп жүр. Қызының сезінің жүргенін шеше де сезінді. Әйел сыры сыбырласып айтуды тілейді. Сонда ғана жанға — жан, жүрекке — жүрек тілдесетін сияқты. Ұлпан сол сағатты күтті.

Біжікен шешесіне білдірмей аяй жүреді. Ұлпандай отыз бес пен қырықтың арасындағы әйелдерде ең кемі бес-алты бала бар. Әлі де баладан қалмаған. Ұлпанға берген жалғыз баланы құдай қыз жаратыпты... Ол баласын біреу айттырып алып кетсе, Ұлпан жапа-жалғыз қалады. Шешесінің сондай күйге ұшырар күні көз алдына келсе, Біжікеннің тұла бойы тітіркеніп кетеді.

Біжікен шешесімен екеуі бір бөлмеде жататын еді. Шамды сөндірді де:

— Апа, мен тоңып қалдым,— деді. Бұл оның күндегі әдеті. Қорқамын дейді, тоңдым дейді, әйтеуір бір сылтау тауып шешесінің қасына біраз еркелеп жатып кетеді.

— Келе ғой, ботам,— деді Ұлпан.

Біжікен келген бойы бет-аузын шешесінің кеудесіне көміп жіберіп, аймалай берді. Қыңқылдап бірдемені сұрағысы келгендей.

— Біжікен,— деді шешесі.

— Өһо,— деді қызы мұрнымен ғана құмыққан үн қатып.

— Біжікен, сен дұрыстап құлақ салшы. Үлкен бір әңгіме бар...

— Ehe...

— Менің сенен басқа ойлайтын кімім бар...

— Ehe...

— Сен Торсанды жақсы білемісің?

— Ehe...

— Жақсы жігіт пе?

— Ehe...

— Әлде жаман жігіт шығар?

— Э-әһ..— Біжікен арқасын бір қиқаң еткізіп қойды.

— Жақсы болса, сол жігіт осы үйге бала болғысы келеді.

— Ehe...

— Күйеу бала болады. Саған күйеу, маған күйеу бала болады.

— Oho...

— Ризасың ғой?

Біжікен бұл жолы үн қатпай шешесін қатты құшақтап, бет-аузынан сүймеген жер қалдырған жоқ.

— Тоқтай тұршы, Біжікен... Өзі бір алғыр жігіт... екеумізді билеп кетпес пе екен?

— Сені ешкім билей алмайды! Сені билеймін десе, ақылсыз болып шығар. Мен де сенен тудым ғой...

Шешесі мен қызы құшақтасып жатып, ойлары бір екенін ұғынысты да, ертеңіне Ұлпан Уақтың елшілеріне ризашылығын берді.

Уақ пен Сибанның екі жақты тойлары өтісімен Торсан Есенейдің үйіне күш-күйеу болып кіріп алып еді. Қалың Керейдің сал-бөксе болыс-билері қанша қарсыласса да, ақ ғана Уақ өз алдына болыс болып бөлініп кетті. Торсанды болыс сайлады.

Отызға жетпеген жас жігіт Торсан ояз көлемінде өзге

болыстардан анағұрлым өтімді, алғыр болыс болып шықты. Ояз бастықтары, пристав, урядниктер топ-тобымен келіп сыйлық алып кетеді. Ұлпанның төрелер түсетін үйі болыс кеңсесіне айналып барады. Қазақ дау-шарын елінің ауылнай, билеріне беріпті де, Торсан өзі ояз, облыстың барлық қатынас жолдарын бақылап отыратын сияқты. Әрі-беріден соң Керейдің болыс-билеріне де ауыз сала бастады. Ішкі Ресейден көшіп келген қара шаруаларды ояз бастықтары арқылы Керей жеріне аударып жібере алатын беделді болыс болып алды.

Үй-ішілік жайларда Торсан өте жұмсақ. Шайды Ұлпан, Біжікен үшеуі оңаша ішеді. Біжікен шай құяды. Торсан Ұлпанның шыны аяғын әперіп отырады. Кешкі тамақтары да солай оңаша. Торсан Ұлпанның етін турап береді.

— Ішіңіз, апа!.. Жеңіз, апа!..

Ұлпанның Мүсіреп, Құнияз сияқты дос-жар адамдары келсе, Торсан тіпті әкесі келгендей қуанып қалады. Қолдарына су құйып, етті өзі турап, шыны аяқты өзі әперіп отырады.

— Құнияз аға, әттең Уақ болып тумағаныңызды қайтейін... Уақтың болысы сіз болсаңыз, аз ғана Уақ қандай ел болып кетер еді!— деп қоятыны да бар.

— Мүсекеңдей ақыл иесі, ел ағасы бар Сибанда қандай арман бар екен?— деп, бұл кезде қартая бастаған Мүсіреп-ті де мақтайды.

Күйеу баласына Ұлпан да риза. Керей болыс-билерінен көрген көп опасыздықты әйел жүрегі ұмыта алмай, кешіре алмай қойып еді. Торсан бала болып қолына кіргелі зәрезәт болып қалған жүрек орнына түскендей, көңілі тыныштала серги бастады. Ұлпанның Сибан арасындағы жұмыстарына Торсан араласқан емес.

Торсан Ұлпан үйіне кіргелі төрт ай өткеннен кейін ғана бір оқыс мінез көрсетті. Қар еріп, қаз-үйрек келіп жатқан ала-сапыран кез еді. Торсан өз еліне барып қатты ренжіп қайтты. Кектене білетінін жасыра алмай келді. Шәйгөз-Уақ жерімен шектес Қаршығалыда жатқан Есеней жылқысын аралай жүріп Еменалының үш баласына кездесіп еді. Үшеуі жаңа ғана ұсталған үш қара-көк атты жетелеп алған екен. Қыстан күйлі шыққан, жүнін тастаған теңбіл қара-көк аттар мал баласының сұлуы екен. Шоқтықты, кеуделі келген, құлаш мойын, қамыс құлақ, ботакөз, төрт аяғында бір мін болсайшы! Шіркін-ай, жаздыгүні қатарлап, қыстыгүні көсемдеп жегіп жүрер ме едің!.. Мына әулекі жігіттер,— өз-

дері он шақты адам — қолдарында қаршыға, ителгі, соңдарында шұбырған тазы иттер, осындай аттарды аңға салмақшы! Біреуін ақсатып, біреуін жауыр қылып қайтады-ау!.. Торсан күйініп кетті. Қысқа ғана амандықтан кейін:

— Шетінен жетелеп жүре беретін бұл бір иесіз жүрген мал деп ойладыңдар ма!— деді, ашу қысып тұрғанын жасырғысы келмей.

— Сен күш-күйеу болсаң, біз ағаларың боламыз. Байқап сөйле, шырағым!— деді, Еменалының үлкен баласы Есенжол.

— Күш-күйеу деген мал-жанның иесі деген сөз емес шығар!— деп оның Ресей деген інісі тұтанайын деп тұрған шоқты бір үрлеп қалды.

— Күш-күйеу мырза, Есенейдің мұрагері күш-күйеу емес, мына біз боламыз!— деді Еменалының үшінші баласы.— Әзір тарынбай шыдай тұр. Біз әлі еншімізді алып болған жоқпыз...

Торсан енді абайласа күш-күйеу деген екі сөздің астасар тұсын әдейі нұқып қалып күшік-күйеу деп тұр екен. Торсан атының басын бұрып алып жүріп кетті. Сол ашуы үйге келгенше тараған жоқ. Үш қара-көк ат көз алдынан кетпей қойды... «Күшік-күйеу» деген қорлау құлағына шегеленіп қалғандай шың-шың етіп тұрып алды.

«Күшік-күйеу, күшік-күйеу, күшік-күйеу!..»

Үш жігіттің көрсеткен мінездері Торсанды қатты ойландырды — ызалана, күйіне ойланды. Бұлар мұрагерлікті әлі ұмытпаған болып шықты ғой. Біжікенге қосылған той үстінде Ұлпан Есенейден қалған мал-мүліктің ендігі иесі қызым мен күйеуім деп әлденеше рет ескерткен. Онда Еменалының өзі де, балалары да үн шығарған жоқ еді. Жұрт көзінше айта алмағандарын ішке түйіп кеткен екен. Тегінде бұған біржола тыйым салынбаса, басынып кететіндері көрініп тұр.

Осы ашумен келген Торсан Ұлпанға әдеттегі әдептілігін сақтай алмай сөйлесті:

— Апа, мен сіздің мал-мүлкіңіздің иесі емес, күшік-күйеу екемін,— деп бірден шамдана сөйледі.

— Қарағым-ау, неменеден ренжіп қайттың? Менімен бұлай сөйлеспейтін едің ғой!— деді Ұлпан.

— Еменалының үш баласы Қаршығалыда жатқан жылқыдан үш атты өз беттерімен ұстап алған үстінен шықтым. Бір-ақ ауыз сөз айттым. Бұл иесіз мал емес еді ғой

деп едім, «иесі біз боламыз» деді. Аяғында маған «сен — күшік-күйеусің» деді.

— Торсан қарағым, бір үш ат үшін осынша қынжылмай-ақ қой, балам... Осы үйде әлі мыңға жақын жылқы бар, Біжікен екеуіңе мол жетеді. Ана жылы Керей-Уақ биболастарының төтенше съезінде жесір қалған ұлы жоқ әйел ерінен қалған мал-мүліктің үштен бірін ерінің туыскандарына берсін деген байлам болған. Мен соны дұрыс көріп Еменалыға ағаңнан қалған мал-мүліктің үштен бірі сенікі деп келдім. Қанша жамандасақ та еркек екен, алмай келді. Балалары бір еркелік істесе, кешіре сал, шырағым. Бұдан былай ондай тентектікті істемес. Айтармын...

— Жоқ, апа... Мұрагерлік дегенге шек қойылу керек. Беретініңізді біржола беріп, біржола құтылыңыз. Өмір бойы мұрагер болып, өмір бойы көңілі ұнатқанды шетінен жетелеп әкете берсе, бір күн тыныш ұйықтай алмайтын болмаймыз ба?! Мен осы үйдің иесімін бе, болмаса шын-ақ күшік-күйеумін бе?

— Шырағым-ай, таусыла сөйлемесең де болатын еді. Жарайды, тоқтатайық осымен. Бүгін дем ал, қалғаны болса ертең сөйлесерміз.

Торсан кеткен соң Ұлпан ойланып қалды. Бұл неменеңің лебі? Болыс болған соң бұзыла бастағаны ма, әлде өзінің жаратылысында жасырып келгені болды ма екен? Қандай әдепті, қандай жұмсақ жігіт еді, неліктен жарыла жаздап тұр? Қой, жас жігіт бұла өскен әдемі аттардың үшеуін бірдей әлдекім әкетіп бара жатқанда қызып кеткен болар. Жақсы атқа қызықпайтын жігіт бола ма... Онысын айып көрмей тұра тұрайық. Еменалының балалары есерсоқ, бейпілауыздау ғой, барлық бәле солардан-ақ басталған шығар. Ие, мынау сенікі, мынау онікі демесем, болмас... Торсанды үйіме ұлым деп кіргізіп алған екемін, енді оны мазалай беруге тыйым салынғаны дұрыс болар.

Ұлпан Еменалыны шақыртып алды.

— Тентек қайным, сен көп жылдар бойы менімен келісе алмай жүрдің. Осы күні, құдайға шүкір, Есенейдің төрі сенікі, ой-тілегіміз бір. Мен не айтсам да, риясыз айтты деп сене бер. Сіздің балалар Қаршығалыдағы жылқыдан үш атты өз беттерімен ұстап әкеткен екен, күйеу балам соған қатты ренжіп келді. Балаларға айтып қойсайшы — ат керек болса, үшеу емес, жиырмасын берейін, тек сұрап алатын болсын. Былтыр ашу үстінде түсіндіріп айта алмадым — сен осы үйдің малының үштен біріне ортақсың. Қай

күні алғың келсе, сол күні бөліп берейін. Осы айтқаныма сенемісің?

— Сенемін, Ұлпан, сенемін. Сен бір әулиедей адал адамсың ғой. Сенемін. Бірақ, енді мен Есенейдің малын талап жатыр деген атаққа қалмаймын. Бір лағыңды алмаймын. Өзім де сотқар едім, балаларым менен ұзап қайда кетсін. Иттің күшіктері бәрі сотқар. Тек келсін, шетінен сойып салып, аттарыңды қайтарып берем!

— Жоқ, Еменалы, олай етпе. Балаларды сабама. Бірде болмаса, бірде өзіңе қолдары тиіп кетер. Аттарды қайтарма. Балалардың ойында жәбір қалмасын. Күйеу балам мен жеңдім демесін де, сіздің балалар біз жеңіліп қалдық демесін. Біріне бірі өшікпесін.

— Жоқ, жоқ! Аттарыңды қайтарып беремін!

— Жоқ, қайтармайсың! Екі жүздей ғана жылқың қалыпты, ағаңнан енші ал!

— Еменалы өз еліне өзі енді ғана әрең сыйысып келеді, Ұлпан. Мен ауыз күйген адаммын. Мені тағы бір сөзге ілектірмеші, айналайын. Балалар еркелеп ат сұрап келсе, өзің беріп тұрарсың. Ендігәрі мұны сөз қылмайық. Мені күні-түні булықтырып жүрген басқа бір арманым бар. Сол арманымды орындамай адам болар емеспін...

— Оның тағы немене еді?

— Ойлай-ойлай басым қатты... Мен, өзің айтқандай, үлкен күнәлі адам екемін. Есенейдің өліміне де ортақ екемін. Сол күнәларымнан қалай ақталамын? Есенейдің орнына бадел-хажы болып Мекеге барып келсем қайтер екен?

— Есеней қайтыс болар алдында, елімен бақылдасқанда не айтқанын ұмытып қалдың ба? «Құдай маған қарыздар болмаса, мен құдайға қарыздар емеспін!» демеп пе еді? Оны неге айтып еді, кімге айтып еді, есіңде ме?

— Есімде... Бақылдаса келген адамдар — сіздің орныңызға бадел-хажы етіп біреуді Мекеге жіберіп алсақ қайтер дегенде айтқан.

Он жыл ауру азабын тартып жатқан Есеней кейде қатты күйініп кетуші еді. Ақыл-ойы орнында, сана-сезімінде кінарат жоқ. Тек өз денесін өзі билей алмайтын болып қалғанына қатты назаланатын. Бірер жыл: «а, құдай, бір өзіңе құлшылық етуден басқа дүниеге көз салмайын, намазға тұра алатын саулығымды қайтарып берші»,— деп жатты. Омбы, Түмен, Селебе докторларының қайтарып бере алмаған саулықты құдай қайдан қайтарып берсін, ауруы меңдей берді, меңдей берді. Ақыл-ойы орнында, сана-сезі-

мінде кінарат жоқ, күйінеді де жатады. Кейде қолыма пышақ ұстай алсам жарылып өлер едім деп те ойлады. Ұлпаннан у сұраған кезі де болды.

Ұлпан бір жасқа толған Біжікенді әкесіне көрсетуге алып келген күннен бері жан азабы күшейіп кетті. Жалғыз нәсілін қолына алып сүйе алмаған, аймалай алмаған азап біткеннің ауыры екен. Бұл тантал азабы ғой! Бұл да тоқталар. Таусылары жоқ мәңгілік азап қой!

— Алып кетші, Ақнар... алып кетші, әкелмеші...— деп әрең айтты.

Содан бері Есеней қызының неше жасқа келгенін ішінен санайды да жатады... Бір жыл, бір ай, бір күн... екі жыл, екі ай, екі күн...

Біжікеннің күлген-жылағаны құлағына тисе, мүгедек әке оны да санай жатады. Бүгін екі рет жылады, бес рет күлді...

Осындай азапта ұзақ жатқан адам қайтыс болар алдында құдай маған қарыздар болмаса, мен құдайға қарыздар емеспін! — деді де көзін жұмды. Бұдан кейін бір ауыз сөз айтқан жоқ.

Бұл молдаларды шошындырып жіберген сөзі болатын. Бұл Сибан елінің жасырып қойған сөзі болатын. Оңаша болғандықтан Ұлпан соны Еменалының есіне салды да, сөз аяғын Еменалының өзіне бұрды:

— Сен, Еменалы, бір кезде алды-артыңа қарамайтын сотқар болып едің, енді алды-артыңа қарамайтын діндар болғың келе ме? Олай былжырамай-ақ қой! Күнәң барын мойныңа алып, енді ондайдан көңілің тазарса, ақталған деп соны айтатын көрінеді. Сен, қой, әуре болмай. Еліңде бір ақ көңіл адам болып отырсаң, күнәдан арылғаның сол... Сен ең берісі Қызылжарға барып көрмеген адам, Мекенің қай жақта екенін де білмейсің. Отыр үйіңде!

Еменалы кеткен соң Ұлпан Шондығұлды шақыртып алды:

— Қаранар, сен кешке дейін осындағы жылқыдан үш теңбіл шұбар ат алып келе алмассың ба екен? — деді Ұлпан Шондығұлға. Шондығұл Ұлпан «Қаранар» десе істемейтіні болмайтын еді.

— Жоқ, әкеле алмаймын! — деді бұл жолы.— Бүгін сейсенбі, сәтсіз күн. Сәтсіз күні үйден түс ауған соң шығу керек. Сонда таң атқанша әрең оралып келесің. Жылқы әлі алысырақта жатыр.

— Таң атқанша оралып келсең болады, Қаранар... Үшеуінің де түсі-түгі үйлес, дене бітімдері қарайлас болсын. Қатарлап жегуге керек болып тұр.

— Ар жағын айтпай-ақ қой, әкелем...— Шондығұл шығып кетті.

Торсан кешкі тамаққа келмей, кеңсесінде болып еді. Таңертеңгі шайға да көңілсіз келді. Ұлпанның шыпыаяғын әперген болып отырса да, көңіліндегі қаяу қала беріпті, кетпепті.

— Торсан қарағым, үш теңбіл көк-шұбар ат алдырып қойдым, көрген жоқсың ба? — деді Ұлпан.— Қызылжарға сол үшеуін жегіп барарсыңдар...

— Мен көрдім, апа! Мұндай да жылқы болар-ау деп ойламайтын едім! — деді Біжікен. Торсанның жүзі де жадырап сала берді:

— Сен нағып айтпадың маған?

— Сен түн бойы теріс қарап жатпадың ба?.. Содан соң көрімдік алғым да келіп кетті...

— Жүргенше арбаға үйретіп алыңдар... Дала жылқысы қалаға барғанда жоқтан өзгеден үрке беретіні болады. Бұлар әкеңнің оңаша бақтырып, өзге тұқымды жылқыға араластырмай өсіретін малдары еді. Әкең соңғы рет қасқыр қуып жүріп суға құлағанда астында осындай теңбіл көкшұбар ат болған екен. Сонда әкең әуелі атты шығарып алыңдар депті. Жүйрік те өжет, қасқырға бір құлынын бермейтін тұқым деп отыратын еді.

Торсан шайдан кейін аттарды көріп келді де:

— Апа, сіз, әулие десе, әулиесіз ғой. Еменалының балалары мініп кеткен үш қара-көк мынау үшеуінің садағасына тұрмайды. Кеше сізге айтуға болмайтын сөздер айтсам, кешіре көріңіз. Балаңыздың балалығы болған екен. Мың рет кешірім сұраймын,— деді.

— Е, мен ондайды көңіліме тоқи беретін адам емеспін, қарағым. Өз асығыстығыңды өзің білсең, өз артық кеткеніңді өзің түзей алсаң, болды.

— Жоқ, апа, құдай алдында ант етем: сіздің құлағыңыз бұдан былай бір ауыз артық сөз естімес!

— Болды, болды, шырағым. Кеше сен мұрагерлік дегенге шек қою керек дедің. Оның дұрыс екен. Бірің ұлым, бірің қызым, осы екеуіңнен басқа менің мұрагерім жоқ. Осыны жұрт жинап тағы бір естірт десеңдер, соларыңды істейін. Қағаздатып қоямыз десеңдер, қағаздатып қояйық.

Енді мұны созбаққа салмайық. Кешке дейін ойланыңдар да, сөздеріңді байлаңдар.

Торсан мен Біжікен кешке дейін келісе алмады. Он төрттегі жас Біжікенге мұрагерлікті ауызға алу шешесіне өлім тілеумен бірдей көрінді.

— Апам өзі бастады ғой.

— Апам бастаған жоқ. Қаршығалыдан сен алып келдің осыны!

— Сенің ағаларың «біз мұрагер» деп тұрса, әкелмегенде қайтейін.

— Жайдан-жай айтпаған шығар!.. Сен боларсың әуелі тиіскен.

— Бұл шетінен жетелеп әкете беретін иесіз мал емес қой дегеннен басқа еш нәрсе айтқаным жоқ.

— Соның өзі жетіп жатқан жоқ па!

— Неменесі жетіп жатыр?

— Бұл малдың иесі мен деп сің! Одан артық не айтайын деп едің?

— Мен малдың иесі емеспін деуім керек пе еді.

— Малдың иесі болған кісі олай айтпайды. Соны айтқанда көзіңнен қандай от шашып, оқ атып тұрдың екен!

— Енді соны есіме алғым келмейді, Біжікен. Жалын десең, жүз рет жалынайын, аяғыма жығыл десең, аяғыңа жығылайын. Осы әңгімені тоқтатайықшы осымен.

— Онда мұрагер деген әңгіме де тоқтасын осымен.

— Оны апам өзі шешетін болсын. Апам не айтса, мен соған құлмын!

— Жарайды.

Кешкі шай үстінде Ұлпан балаларынан сөзді неменеге байладыңдар деп сұрады.

— Сіз не айтсаңыз, соған тоқтайтын болдық,— деді Торсан.

Ұлпан қызына қарап еді, Біжікен басын изеді.

— Менің айтқаныма көнетін болсаңдар, қазір екеуің кансаралдарыңа барыңдар. Хатшың бар, тағы кімдерің бар, ақылдасып отырып, мал-мүліктің иесі ұлым Торсан, қызым Біжікен деген қағаз жаздырып әкеліңдер. Маған ешнәрсе қалдырмай-ақ қойыңдар. Еменалы енші сұрамайтын болды. Оны да жазыңдар. Өзі қолын қойсын. Келіп жатқан төрелерің болса, олар да куә болып қол қойсын. Мен жатпай отыра тұрамын. Осы жұмыс бітпей тұрып ұйқым келер емес.

Қағаз түн ортасы кезінде жазылып та болып еді. Есенейдің жалғыз мұрагері Ұлпанның атынан жазылыпты. Ақыл-

ды Торсан мал-мүліктің қақ жартысын Ұлпанның өзіне қалдырып, өзгесін Біжікен екеуінің атына көшіріпті. Екі ауылнай, пристав қол қойып, мөрлерін басқан. Ақшақатта тайғанаған түйенің ізіндей баттиып түскен Еменалының бармағы да тұр.

— Маған неге мал-мүліктің қақ жартысын қалдырдыңдар? — деп сұрады Ұлпан.— Маған ештеңе қалдырмаңдар деп едім ғой. Біжікен, сенбісің, осыны істеткен?

— Мен үштен бірін деп едім, мынау болмады,— деп Біжікен Торсанға қарады.

— Апа,— деді Торсан,— апа, сіз, алып үйренбеген, беріп үйренген адамсыз... Біреу ат сұрап, біреу сауын сұрап келсе, балалардан сұра деп отыратын боласыз ба? Жоқ, апа, қақ жартысын бізге бергеніңізбен бәрібір, бәрінің иесі сіз... Қағаз не тәңірі, әшейін айбар ғой...

Ұлпан күйеу баласына ішінен риза болды. Жо-жоқ, Торсан ана сыйлай білетін жігіт екен. Білімді де, ақкөңіл адам болар. Байлыққа қызықпау деген екінің қолынан келе бермейді. Қағазға бармағын басып, «Есеней Естемесов» деген орысша жазуы бар мөр басты. Өзінің бірдемеге қол қойғанын Ұлпан ылғи осылай, Есенейдің мөрімен куәландыратын еді. Ана көңілі енді ғана біржола тыныштық тапты.

Ауылдар қысқы үйлерін тастап, жазғы тұрым жылжып қонатын көлдеріне көшіп келді. Көлдер толы қаз-үйрек. Қыс бойы тамырларына орап жер қойнына терең тығып сақтап қалған гүлдерін дала мырза жер бетіне түгел шашып жібергендей. Кеше ғана қоңырқайланып жатқан жер бетінің бүгінгі өрнегін ауызбен айтып жеткізе алмастай. Таңертең жортып келе жатқан ат шашасынан ақ меруерттер шашылып отырады. Қалың орманды, көлі көп, қара топырақты жердің түн бойғы демалысы өсімдік бастарына қалың шық болып қонады.

Күн шықпай оянған бозторғайлар күн батқанша сайрайды. Бозторғай даланың ең жақсы көретін, ерінбейтін әншісі. Киіз үйінде отыр, атпен келе жат, ол ән үзілмейді.

Осы бір кезде Ұлпанның үйінде де жазғытұрғы шақтың келісімі бар. Ұлы мен қызының ойын-қалжыңдары кейде өткір шықса да кінаратсыз, жарасымды аяқталады. Бірін бірі әдейі ұштап, әдейі қайрап, ширатып жүретін сияқты. Торсан бірдемені «мен» деп бастаса, Біжікен «сен емес, мен» деп киіп кетеді.

— Айтпақшы, сен екесің ғой... өзің айта ғой апама,— деп Торсан бүгін де оңай көне салды.

— Апа, біз Қызылжарға ертең жүріп кетсек, ұрыспаймысың?

— Жоқ-е, тәңірі...

— Мынау, енді үш күннен кейін жүрейік деп еді, мен ертерек барып қаланы көргім келеді.

— Өздерің біліңдер... қаланы да араларсыңдар, базарын да көрерсіңдер. Пәуескемен жүріңдер...

— Жоқ, апа! — деп Торсан ыршып кетті.— Жоқ, жоқ... Сіздің пәуескеге мен өмірімде мінер ме екем!.. Жұрт жабыла күлсін демесеңіз оны ауызға алмаңыз,— деді.

Ертеңіне үш теңбіл шұбарды тарантасқа қатарлап жегіп Торсан мен Біжікен ояз шақыртқан болыстар съезіне жүріп кетті.

24

Ел жайлаудан қайтып, күздік көлдерге жылдағысынан гөрі кешеуілдеп келіп қоныл жатыр еді. Ұлпанның шешесі Несібелі қайтыс болған хабары келді. Жайлауда отырғанда Ұлпан Торсан мен Біжікенді ертіп барып, біраз күн шешесінің қасында болып қайтқан. Сексенге келіп қалса да, байғұс кемпір тың еді. Біжікеннің екіқабат екенін танып:

— Немеремнен туған баланың маңдайынан бір иіскесем болады. Содан соң алатын құдай ала берсін,— деп қалған.

Ұлпан бұл жолы балаларымен бірге Еменалыны ертіп барып шешесін жерлесіп қайтты. Балалары сол жақтан Торсанның еліне қонақтап қайтуға кетті. Былтырғы той кезінде болмаса Біжікен ол елге барған емес-ті.

Жазғытұры Біжікен Қызылжардан толып-тасып қайтып еді. Қызылжар төрелері жас келіншекке көп көңіл бөліпті: мақтапты, сыйлапты, аққуға теңепті. Ояз бастығының әйелі бір жолы Біжікенді қалаша киіндіріп, өзі Біжікеннің сәукелесін киіп, ойын-сауық үйіне апарыпты.

Жайлауда Сибанның қыз-бозбаласы Біжікеннің қасында болды. Күн батса алты бақан, ақ сүйек. Жаңа Кәукер — Бикендер, жас Ұлпан — Шынарлар Сибан жайлауын ойын-сауыққа толтырып өткізді. Жаңарған ойындар бар, жаңа әндер бар, жаңарған жастар бар екен. Барлық жаңа әндер Біжікен отауында тоғысып, сол отаудан тарап жатты. Осы жаз, осы жайлау Ұлпан шешенің бақыт дәмін тойына татқан кезі болды. Енді бір-екі айдан кейін немерелі болуын асыға күтетін.

Жастар жағынан ойын-сауықтарға араласпайтын, құлағына ән кірмейтін бір-ақ адам бар, ол — Торсан. Ол өте іс-

кер болыс. Дамылсыз ел аралайды. Дамылсыз Қызылжарға барып қайтады. Күні-түні қолымызды босатпайды деп хатшылары зар қағады. Ел мойнында он тиын «недоимке» қалса, атымызды саттырып төлетеді деп ауылнайлар зыр қағып жүреді.

Торсанның елінен Біжікен көңілсіз қайтты. Едәуір таралыпты. Өңі қуаң тартқан, құса беретін болыпты. Әйелдің екіқабат кезінде ондайлар бола береді. Ұлпан еш нәрседен хауіптенген жоқ. Арба соғып, шаршап келген шығар деп ойлады да қойды. Қызын еркелетіп, сылап-сипап көңілін аулай берді.

Біжікен көңілі кейде жадырап кетеді. Шешесіне қалжың айтады:

— Апа, сен маған екіқабат болған кезіңде мен сенің қай жеріңнен тепкілеп жаттым? — деп әурелейді.

— Аяқтарыңның есінде қалмап па? Аяқтарыңнан сұра?! — дейді шеше.

— Түнде тыныш жатушы ма едім?

— Іште жүргенде сен күн-түн дегенді қайдан білейін деп едің!..

— Ауырсынатын ба едің?

— Жоқ-е, тәңірі... Сен ішімде жатып аунақшығанда менімен ойнағысы келетін шығар деп қуанушы едім.

— Мен де сөйтем, апа...

Кейде Біжікеннің осындай қалжыңдарының өзінде бір әдейілік бардай сезіледі. Әлденені білдіргісі келмей, шешесін алдаусырататын сияқтанады. Шешесі үйде жоқта жылап алатыны байқалады. Оны шеше білмей қояр ма! Ұлпан ойына осы жағынан бір күдік байлана берді.

Торсан Біжікеннен екі күн соң келді. Қызылжарда ұрықарығa тыйым салуға арналған съез бар екен. Соған жүруге асыға келді. Хатшылары түн бойы қағаз жазудан бас көтерген жоқ. Қасында Уақтың екі биі бар, Торсан өзі түн бойы Ұлпаннан ұры-қарыға Есенейдің қандай жаза беретінін сұрастырып отырды да, таң ата Қызылжарға жүріп кетті. Біжікенмен қай уақытта, қанша уақыт бірге болғанын ешкім білген жоқ.

Кешке қарай Біжікен шешесіне қатты ауырып қалғанын айтты. Уақтан қайтқан жолда ауыра бастаған екен.

— Ішім жарылып барады,— деді.

— Арба соғып тастайды. Ештеңе етпес. Доктор шақыртайын ба?

— Шақыртшы, апа...

Ұлпан әуелі түсік бола ма деп қорқып еді. Олай бола қалса, Ұлпанға ең үлкен қайғы сол болар еді. Ондайдың белгісі жоқ екен. Бірақ, Біжікеннің іші тым көтеріліп, кернеп барады. Қандай тамақ жақпай жүр екен?

Стап пен Кпитаннан үш дәрігер келіп еді, олар да не ауру екенін біле алмай, қысылып тұрған секілді. Біріне бірі көнбей тұрғандай, кезек-кезек бастарын шайқайды.

— Соқыршек жарылып кетпесе жарар еді.

— Сол болып шықса біздің қолдан келер не дәрмен бар!

Біжікен таң ата қайтыс болды. Тегі сол соқыршек жарылып кеткен болу керек. Іші күмп болып көтеріле-көтеріле екі өкпені сығымдап, тыныс жолы құм құйылғандай тарыла-тарыла аяғында біржола бекіліп қалды. Шеше мен баланың жасқа толы көздері біріне бірі дәрменсіз қадалысып, бірін бірі бұлдыр көріп бара жатып қош айтысты.

Жасырып келген сырын Біжікен шешесіне жарық дүниеден үміті үзіліп, жаны ауқымға келгенде ғана айтып кетті:

— Торсан бұзық адам екен... енді менің денеме... соның қолын... тигізе көрме, апа! — деді.

Біжікен қайтыс болғалы Ұлпанның күні-түні, әрине, жылаумен өтіп келеді. Бір үйде жалғыз. Жылаумен жатады, жылаумен оянады. Шашы едәуір ағарып кеткен. Кейде күн шықпай Біжікен зиратының басына барып отырады да, күн бата қайтады. Үлкен киіз үйде өзінен басқа жан жоқ, үн жоқ. Ұлпанның қайғысын бірге қайғырысқан көрші ауылдар да көп дабырлай бермейді.

Біжікен шешесін жалғыз қалдырып кетті. Туған-туыскан, аға-іні, апа-қарындас дегеннен ешкім жоқ. Жалғыз қалды, жапа-жалғыз қалды... Жалғыз қалған кім? Ұлпандай шеше ғой. Бір елге ана болып отырған ана да жалғыз қалады екен-ау!

Кешке қарай Ұлпанның қасында үй толы адам отырады. Ұлпанның көңілін көтереміз деп әр ауылда қандай жақсылық болып жатыр, соны айтысады. Биыл егін шығымды екен. Десятинасынан отыз пұттан кем түспес... шөп те сондай.

— Апыр-ау, әй, Ұлпанның жалғыз ақ нары отызға жақын түйе болыпты-ау!.. Биыл үш нар боталапты.

— Ақ бура қандай, жардай түйе болды. Жалғыз Жәпек болмаса, маңайынан жан жүргізбейді.

Ақкөңіл анайы адамдар осылай көңіл аулай отырып, сол көңілді жаралап алғандарын байқамай да қалады.

— Жарықтық теңбіл көк шұбардың тұқымын айтсайшы! Есекең қысқа қарай қасқырға ылғи көк шұбар ат мінуші еді ғой. Көк шұбар айғырды жиырма құлынды биенің құнын беріп алдым деп отырушы еді.

— Айналайын Біжікенді айтам-ау... Уақтан қайтарда үш теңбіл шұбарды жектіріп алып ауылға жалғыз тартып отырыпты. Торсанға өзің бірдеме қылып жетерсің депті.

Біжікен мен Торсанның аты аталғанда Ұлпанның көз жасы төгіліп кетеді. Өлім қайғысына Біжікеннің ең соңғы айтқан қайғысы келіп қосылады. «Торсан бұзық адам» деп не себептен айтты екен. Біжікен жоқтан өзгеге өкпелей беретін шетін жанды жас емес еді. Біжікеннің ауылға жалғыз қайтқанында үлкен бір себеп барын нағып байқамағамын. Біжікен де өзім сияқты, көзі жетпей тұрып көңілі қалмаушы еді ғой! Көңілі бір қалса қайтуы да жоқ еді. Байғұс бала Торсанның бір күнәсін кешіре алмай кетті. Онысы не болды екен?

Торсан Біжікенді жерлеп болғаннан кейін келген. Қайғырып келді. Көп өкінді. Екі-үш күн зират басынан кеткен жоқ. Күйрек жанды адам болу керек, бозарып, жүдеп кетті... Енді оның бар ойы жалғыз қалған шешеге қамқорлық көрсету болып қалғандай еді. Өзі өлердей қайғы жұтып жүріп, бар баққаны, бар күтері Ұлпан болды да қалды.

Бұл кезде Ұлпанның көңіліне ешкімнің аяушылығы, ешкімнің қамқорлығы кіріп те шықпайтын. Бір қайғысын ұмыта алмайды, ол — Біжікен өлімі. Енді бір қайғысын шеше алмайды, ол — Біжікеннің Торсан туралы соңғы айтқаны.

Торсан Біжікеннің қырқы өткенше үйден шықпап еді, одан кейін амалсыз болыстық жұмыстарымен болып кетті. Кеңсесі осында болғанымен, басқаратын елі басқа жерде болғандықтан көбінесе сол елі жағында жүретін болды.

Қыс ортасында Қызылжарға кетіп бара жатып Торсан кеңсесіне соғып еді, бұл жолы оның түсі Ұлпанға тіпті ұнамай қалды. Жонданып-жоталанып алған екен. Даусы қоюланып алған ба, қалай. Мұрнынан сөйлейтін болыпты. Әр сөзін өлшеп-пішіп, салмақтап алып айтатын болыпты. Бұл енді көрген қайғысын ұмытқан адам емес, тіпті қайғы көрмеген адам. Біжікен басына жалғыз барып қайтты. Жақын адамның басынан қайтқан кісі азды-көпті мұңайып, бірліжарымды күрсініп қалары болушы еді, Торсан жүзінде ондайдың белгісі жоқ еді. Дәл аттанарда қайғы жұдеткен Ұлпанға аяушылық көзімен қарап:

— Апа-ай, дұрыстап шайыңды қайнатып беретін кісің де қалмады-ау!...— деді.

Мұнысы абайлаған адамға «тезірек үйленбесем болмас» дегендей естілер еді, Ұлпан оны естіген жоқ, құлақ асқан жоқ.

Осыдан ай жарым өткеннен кейін Торсан өзі елінде жүріп Ұлпанға Өтеміс биді жіберіпті:

— Бар ойлайтыным апамның жай-күйі... Лұқсат етсе, шайын құйып, төсегін салып, күтімінде болатын бір келін әкеліп берер едім,— депті.

— Маған ешкімнің күтімі керек емес. Үйленем десе өзі білсін. Жас жігітке үйленбе деп кім айта алады,— деді Ұлпан.

Бұл кезде баяғы Күрлеуіт ауылында, Торсанның өз елінде ерсілі-қарсылы тойлар болып жатыр еді. Торсан үйленіп алды.

Ұлпанды кіші баласы Мырзашқа айттырып қойған Түленнің әкесінің әкесі. Тілепбайдың шешесінің сіңлісі Ақбайпақтан туған Қарабайдың Қайыргелдісінің жиені Игембердінің немере қызын алып отырған Ырымбектің Жәуке деген қызы бар еді. Торсан соған үйленді.

Ырымбек Ұлпанның жылқысын баға жүріп, бұл кезде байшікештеніп алған еді. Торсан іргелес отырған Күрлеуітке қона-түстене жүріп сол Жәукемен көңіл қосып қалған. Айттырамын деген уәдесі де бар еді. Амалы не, Біжікенге үйленген соң аралары суыса бастап еді, аяғында тағы табысты.

Жәуке сұлу қыз. Бойы шарғылау болса да, дене бітімінде олпы-солпысы жоқ, бәденді жаралған. Аз ғана мінезі шәлкестеу... оның оқасы не, тәйірі! Торсан оның жынын бір қаққаннан қалдырар ма екен!

Торсан Жәукені Ұлпанның үйіне март айында алып келді.

— Міне, апа, келінді болдың... енді күтіміңе уайым жеме! Күрлеуіт қызы, өзіңнің жақын сіңлің,— деді.

Ұлпан түрегеліп Жәукенің бетінен сүйді де:

— Құтты қадамың болсын, шырағым,— деді.

Жәуке пысық адам екен. Біжікен қайтыс болғалы едәуір салақсып кеткен үй ішін қақтырып-соқтырып, жылдам иелене бастады. Анда-санда үй жинаудың ретін Ұлпаннан сұрап алады да, ойдағыдай етіп шығарады. Тек ауылдың әйелдеріне тігірек келіп қалады. Әдеттегі ағайындық жолымен

келіп жәрдем етіп жүрген әйелдерді осы үйдің не күніндей, не жалшысындай көріп менсінбей жұмсайды.

Алдымен көзіне бір түсіп кеткенде Дәмеліні жәбірлепті:

— Сен кемпір, осы үйдің қонағы емес шығарсың. Апаның қасында отыра бермей, қолың бірдемеге тисін де! Ішетін-жейтініңді ақтап жесейші! — депті.

Дәмелі Ұлпанға жылап келді. Басқа еш нәрсеге араласуды қойған Ұлпан Дәмеліге араша түсті. Жәукені шақыртып алып:

— Шырағым, сен бұл кісіге соқтықпай жүр. Бұл кісі менің жан-серіктерімнің бірі болады,— деді.

— Ендеше отырсын! — деді де Жәуке кетіп қалды. Әдейі дөрекілеу жауап қайырып, шамданып кетті.

Қашанғы әдеттері бойынша осы үйдің жұмысына ақысыз-пұлсыз жәрдем еткен әйелдер кешке қарай Ұлпанның қасына келіп отырып, ең болмаса бір шай ішіп кететін еді. Бүгін ол да болған жоқ.

— Болды. Кете беріңдер! — депті Жәуке. Әйелдер өкпелесіп тарасыпты.

Жәукенің осындай мінездерінен Ұлпанмен екі арасы да жағыса алмай келеді. Жәуке осы үйге кіре-бере иесі бола кетермін деп ойлап еді. Иесі мына қақбас кемпір екен. Біжікеннің төсегі тұр деп бір бөлмеге кіргізбей қойды. Бір бөлмеде өз төсегі. Күн бойы келім-кетім кісілерін күтіп үлкен бөлмеде тағы өзі отырады. Бізге тигені бұрыштағы жалғыз бөлме... Өзге дүниесіне қол тигізер емес.

Жәуке Торсанды түн бойы қажап-қайрап шығады:

— Сен бұл үйдің ұлы да емес, иесі де емес екенсің. Маған айтқаныңның бәрі өтірік екен. Маған құдай алдындағы уәдем — сені айттырамын деп жақындасып, бір алдап кетіп едің. Есенейдің барлық мал-мүлкі екеуміздікі деп тағы алдапсың! Сен ана қақбас кемпірдің базаршысы... Ол сені ұл қылып алмапты, күшік-күйеу, кірме етіп алыпты,— деп күйдіреді. Тілі удай ащы.

— Қызының жылы өтсін де... Шыдай тұршы.

— Онда мені үйіме апарып таста! Сүйіктіңнің жылы өткен соң әкелерсің.

— Ол тіпті ұят болар еді. Шыдай тұр дегенге түсінсеңші...

— Немене, сүйіктіңнің мұнарасын салып болғаныңша шыдайын ба?

— Ол да керек. Оны салдырмасам, бүкіл Сибан өкпелі болар еді.

— Ендеше, мен бір күні қақбас кемпірдің бетінен ала түссем, өзің де өкпелеме!

Торсан шошынып қалды. Жүріп-тұруды азайтып, ылғи бақылап отырмаса, Жәуке бірдемені бүлдіретіні рас сияқты көрінді.

— Жәуке, айналайын, сен менің не айтқаныма түгел түсініп алшы. Істің жөні былай ғой...

— Түсінгім келмейді. Өзің бері бұрылып жатшы! — Торсан бұрылып жатты...

Үй-ішілік жайлары анда-санда осындай күйге ұшырай берген соң Торсан ешқайда кетпей Ұлпан мен Жәукенің арасын бақылауда болды. Ұлпан түйіліп қалғандай ешбір мінез көрсетпейді, қайта Жәукенің жәбірленбеуін ойлап көп нәрселерді алдын ала ескеріп отырады. Қыс бойы далада тұратын жүктерін ақтарып Жәукенің бөлмесіне жаңа кілемдер, жаңа төсек-орындар берді. Өз бөлмесінде тұратын француз айнасын сыйлады. Жәукенің екіқабат екенін біліп, ақылын айтып жүрді. Бірақ, Жәукенің іші жылынбай қойды. Жәуке тарына берді.

Жона бергеннің жұқарар кезі, соза бергеннің үзілер кезі бар. Ұлпан сол кезеңіне бір-ақ күнде ұшырасып қалды.

Біжікеннің басына әкесінің мұнарасынан гөрі кішірек, қызға лайық мұнара орнатып болған соң, Ұлпан шешесінің жылын беріп қайтуға әзірленіп еді. Үш ақжал күрең пәуескеге жегіліп жатқан. Ұлпанмен бірге бармақшы болған Шынар да келіп отырған. Пар ат жеккен тарантаспен Еменалы да келе жатқан. Жәуке отауынан шығып, ат жегіп жатқан Шондығұлға:

— Пәуескені жекпе... тарантасты жек. Құда түсерге бара жатқан жоқ қой! — деді.

— Бәйбішенің өзі осылай деді ме? — деп сұрады Шондығұл.

— Мен айтып тұрмын ғой! Естімей тұрмысың?

Отауынан Торсан да жүгіре шығып, Жәукені оқты көзімен бір атып қалды да, үлкен үйдегі Ұлпанға келді.

— Апай, біз ертең Қызылжарға жүретін едік... Келініңіздің аяғы ауыр ғой, пәуеске тыныш болар еді,— деді.

— Маған бәрібір, шырағым. Тарантас та жарайды,— деді Ұлпан. Бәленің басы осы пәуескеден басталып кеткенін Ұлпан білген жоқ, жүріп кетті.

Ұлпан туған ауылына келсе, әке-шешесінің ескі үлкен үйі тігулі, бар-жоғы төсеулі екен. Несібелінің жылын беруге Ұлпанның келерін біліп отырған ауыл түгел әзірленіпті.

Қырық үй Күрлеуіт Несібелінің асын кінаратсыз жақсы өткізді.

Туған ауылының көрсеткен құрмет-қошеметіне Ұлпан қатты риза болды. Көбі оның әке-шешесіне ондаған жылдар жәрдемдесіп, еңбегі сіңген адамдар. Солардың адал ақы-еңбегін өтегісі келіп ағайындарынан әке-шешесінен қалған жылқыларды айдап әкелуді өтінді. Бұдан жиырма жыл бұрын өз үйінде он шақты жылқы бар еді. Содан бері Есенейдің Ұлпанға берген бір қос жылқысымен бірге бағылып жүрген мал ендігі қырық-елу болған шығар деп ойлады. Енді ол иесіз қалған мал. Соны ағайындарына бөліп бергісі келді. Ертең елге қайтпақшы. Бүгін сол жұмысты орындамақшы еді.

Ұлпанның өтінішін таңертең естісе де, ешкім атқа мінгені байқалмап еді, түске тармаса Ұлпанға ауылының үш-төрт ақсақалдары келді.

— Ұлпанжан,— деді ақсақалдар бірін бірі кимелей сөйлеп,— Ұлпанжан, бұл арада бір жылқы қалған жоқ...

— Күйеу баламыз Торсан келіп, сенің қосыңды Қаршығалыдан Шәйгөз-Уақ жеріне қарай аударып әкеткен... Екі-ақ жеті болды...

— Артекемнің аз ғана жылқысы да бірге кете барды.

— Шәйгөзден он жігіт келіп біздің ауылдың жылқышыларын қуып жіберіпті де, жылқыны айдап жүре беріпті.

— Жылқышылардың астындағы аттарын да аударып алыпты.

— Елге хабар кешігіп жетсін дегендері ғой...

— Сенің жай-күйіңді біле-тұра хабарлай алмадық...

— Өзі істеткен шығар деген де ой келді.

— Жоқты айтпай отыр. Ондай ой сен көкмиға келмесе, өзге ешкімге де келген жоқ. Осының ар жағында бір арамдылық барын бәріміз де білдік...

Ұлпан әуелі қатты шошынып қала жаздап еді, ақсақалдар бірін бірі кимелеп бар жайды айтып болғанша бойын жинап алды. Бекер олай ойлапсыңдар дегісі келгендей азырақ езу тартты.

— Оқасы жоқ.. Қаршығалының жері қыс түскенше тыңая түрсын деген ғой,— дей салды.

Енді бұл ауылда отыра беруге Ұлпанның дәті шыдамады. Түс ауа еліне жүріп кетті.

Қаршығалы мен Сибан жерінің арасындағы жайлау көлдері бос қалған. Күзгі көк ақырын-ақырын тебендеп, келер жылдың қамын ойлағандай үнсіз жатыр. Жазғытұрым

қамысты көлдерге ұялайтын үйрек-қаз енді айдынды көлдердің бетін жауып кеткен. Балапандарын жаз бойы жүзуге үйретіп еді, енді ұшуға үйретіп жүр. Суға қона қалса, ата-аналары алдында, бала-шағалары көш-көш болып соңында шұбыра жүзіп жүр. Ұша қалса да солай — жер таныған, су таныған үлкендері алдында. Балапандары соңынан үшкірленіп ұшып, қанат қағыстары бірдей, қозғалыс-қимылдарында биятырандылық-даралық жоқ, тұтаса ағып барады. Бірдей құбылады, бірдей көтеріледі, бірдей қонады. Ел көшсе, жайлау жетімсіреп қалады, құс кетсе, көл жетімсірейді. Жайлау қазір бос қалған, құстар да жылы жаққа ұшып кетуге әзірленіп жүр.

— Мынадай көлдерге бір шомылмай кетпейтін едік-ау, Шынар? — деді Ұлпан, көкше құрағы сарғая бастаған бір жалтыр көлдің тұсынан өте бергенде.

— Мен де соны ойлап келе жатырмын. Көкке аунап, көлге шомылмай кетпейтін күндеріміз қандай қызық еді! Далаға да қона салушы едік...

— Осы көлге қонып, таң ата жүріп кетсек қайтеді? Бәрібір елге бүгін жете алмаймыз. Күн де батып барады.

— Сөйтейікші, Ұлпан...— жолаушылар сол көлдің жағасына қонып қалды.

Көз байлана Ұлпан мен Шынар шомылып қайтуға көлге келіп еді, су біраз салқындаған екен. Баяғыдай құлаштарын кере сермеп жүзіп кете алмай, екеуі де суға тітіркеніп түсіп шықты. Бірінің бірі арқасын жуды. Бірін бірі киіндірді, сүртіндірді. Сонда да дүниедегі ең таза суға соңғы рет шомылғандарына көңілденіп қайтты.

Тезек оты лаулап жанып тұр. Етті жей отырып, қымызды іше отырып, көңілді әңгіме шертетін кеш. Өлең айтатын, жадырап күлетін кеш. Бірақ, ол қайдан болсын. Еменалы тәспік тартатын діндар болып алыпты. Көзін жұмып алып, күніне тәспікты неше рет тартқанын санай отырып тартады. Шондығұлда намаз да жоқ, күнәсі де болмаған адам. Шынар ұялшақ.

Ұлпанда дос-жарларына айтпай қалмайтын бір түйіншегі бардай сезіледі. Оның үстіне Ұлпан бірдеме айтып отырмаса, өзгелері үн шығарар емес. Ұлпан мана Қаршығалыдағы жылқыны Шәйгөз жеріне аударғанын естігенде, іші дір ете түскен. Онысын білдірмеген. Бірақ, соның ар жағында бір бәле барын түсініп келе жатыр. Торсан Қаршығалыдағы жылқыны өз еліне қарай аударып алса, әсіресе, жиырма жылдан бері сол қосты бағып, қағып келген Күр-

леуіттің жылқышыларын құдырып жіберсе, бұл қайдан жай болсын! Соны астарлап, жанамалап болса да ел құлағына шалындырып қойғысы келеді.

— Тентек қайным-ау,— деді Ұлпан Еменалыға,— өзің біржола молда болып алғанбысың? Тәспиығыңды тырсылдатасың да отырасың!

— Қайтейін, Ұлпанжан... күнәкәр адаммын... күнәкәрмін...

— Осы кісі қызық адам болып бара жатыр,— деді Ұлпан, қасындағы адамдарына айнала қарап.— Өзі күнәкәр болғанымен қоймай, мені де күнәкәр етейін деп жүр. Менде алатын еншісі бар, алмай қойды. Осы күнге дейін еншісін бермегенім үшін құдай алдында мен де күнәлі болам ба деп қорқамын.

Ұлпан дәл айтайын дегеніне осыдан кейін оралды:

— Мен бар мал-мүліктің қақ жартысын Біжікенім мен Торсанның атына жаздырып қағаздатып қойдым. Енді Торсанға бұйыратын болар... Мал-мүліктің қақ жартысы өзімде қалды. Маған малдың керегі не, тентек қайным бүгін алмаса, ертең алар деп қалдырдым,— деп сөз аяғын қалжыңға айналдырғандай бітірді...

Отырғандардың шала естіп, шала түсінгендері болушы еді, енді түгел түсінді. Сибан байлығының қақ жартысы Шәйгөзге аударылып кеткен екен. Ұлпан сонысына өкінетіндей көрінді.

Ұлпан тобы күздік көлге түс ауа, кешке жақын жетіп еді, өз ауылы орнында болмай шықты. Жүгіріп келіп Ұлпанның арбасын қоршап алған балалар үлкен бір қуанышқа сүйінші сұрағандай шуласып:

— Апай, сіздің ауыл кеше көшіп кеткен...

— Апам айтады — қысқы үйлеріне барып кіріп алыпты дейді.

Өзге ауылдар орнынан қозғалмапты. Ұлпан балаларға кәмпит, бауырсақ үлестіріп берді де, Шынарды үйіне түсіріп, өзі амалсыз қыстауға қарап жүріп кетті. Күн әзір жылы. Әр орманның бауырында егін-шөп машиналары ән салып жүр. Үлкен бір себеп болмаса, қыстауға қона қоюға тым ерте.

Ұлпан үлкен ағаш үйдің алдына келіп тоқтады да, таң қалды. Аула толы Ұлпан танымайтын Шәйгөз жігіттері. Төрелер түсетін үйдің айналасында ақ жағалы, жез түймелі, етіктері майлап алғандай жалтыраған адамдар қаптап жүр. Бір жиналыс бар екен ғой деп ойлады Ұлпан. Үлкен

үйдің баспалдағында қарны қампиып Жәуке тұр. Орнынан қозғалар емес. Ұлпанды үйге кіргізбеу үшін есікті күзетіп тұрғандай екен. Әлдеқайдан Дәмелі шыға келіп:

— Ұлпанжан, енді қонақ үйде тұратын болғансың,— деді, наразылығын жасырмай қатты дауыстап айтты.

Қасында жарқырап киінген бір төресі бар Торсан Ұлпанға жақындап келіп:

— Апай, ренжімеңіз... үлкен үй толы қонақ... ренжісеңіз де сіз қонақ үйде боларсыз,— деді. «Бұрын «апа» деуші еді, бұл жолы әдейі жатсыратып «апай» деп тұр.

Есік алдында қозғалмай тұрған Жәуке де жарылмай қала алмады:

— Неменесін мәймөңкелейсің! — деді Торсанға қадала қарап.— Бір кісіге бір бөлме аз болады деп тұрмысың? Біз екеуміз де бір бөлмеде тұрып келдік қой!

— Әй, залым! — деді Ұлпан.— Әй, залым! Маған көрсеткен қорлығың өз басыңа келсін! Бұл дүниенікі ол дүниеге кетпейтін. Сибаннан көрерсің көресіңді!

Ұлпан амалсыз қонақ үйге келді. Қоржын үйдің орта бөлмесінде қоныштарын үзеңгі қажаған көп етіктер жатыр. Есігі ашық тұрған үлкен бөлмеде он бес-жиырма адам керкілдесіп-керісіп қарта ойнап жатыр.

— Орыстар он жетіге қарт алмайды.

— Мен орыс емеспін.

— Сен қазақ та емес, орыс та емес, итсің.

— Мен сендей түрмеден қашқан ұры емеспін!

— Сен бе? Сен нағыз түрмеде шірітетін доңыздың өзісің? — деген дауыстар естіледі.

Бәрі де бейпіл ауыз, бұзық адамдар екені байқалады. Ұлпанды көзі шалып қалғандары:

— О, сәніміз енді келетін болды!

— Құдай бұйырса...— десіп қалды.

Дәмелі Ұлпанды қонақ үйдің кішкене бөлмесіне әкеліп кіргізді. Ұлпанның, Біжікеннің төсек-орындары осында жиналған екен. Шынысы таспен ұрғандай шатынап жарылған француз айнасы да осында тұр. Оны Ұлпан Жәукеге сыйлап еді, осында әкеліп тастапты. Әдейі сындырды ма екен, көшіп-қонып жүргенде бірдеме тиіп кетті ме екен

— Шайың бар ма, Дәмелі?

— Бар ғой, айналайын, бар.

Шай ішіп отырып, Ұлпан Дәмеліден:

— Күйеу балаң жақсы жігіт болып шықты ма? — деп сұрады.

— Жігіттің сырбазы,— деді Дәмелі,— қақ-соқта жұмысы жоқ. Егін мен шөп машинасының екеуін де жүргізе біледі. Машинасын сындырып алғандар шауып сол Тастамбекке келеді. Жұмыс үстінде қабағы түйілген емес, ылғи күліп жүреді. «Апа, мен осы саған тартыппын» деп қояды. Екі немерем бар. Екеуі маған таласады да жүреді...

— Бақытты екенсің, Дәмелі.

Шайдан кейін Ұлпан Біжікеннің зиратына барып келді де, қызыл іңірден жатып қалды. Дәмелі үйіне кетерде:

— Дәмелі апа, біреуді Шынарға жібере қойшы. Күн шықпай осында келсін,— деді.

Ерте жатқанымен ұйқы қайдан келсін. Пәуескеден басталып, қонақ үйдің кішкене бөлмесіне келіп тірелген айуандықтың ұзыннан-ұзақ желісі бар екен-ау!.. Бәрі көз алдынан шұбатылып өтіп жатыр. Қаршығалыдағы жылқы Шәйгөз жеріне аударылыпты. Әке-шешесінен қалған аз ғана жылқы қоса кетіпті. Күрлеуіт жылқышыларды қуып жіберген. Қысқы үйлерге ерте қонып алудың себебі де енді ашылды. Ұлпанды қонақ үйдің кішкене бөлмесіне көшіріп, әшейін бір жесір кемпір деп аяушылық көрсеткісі келгені де.

Жоқ, жоқ! Мен Ұлпанмын! Айғай салсам барлық Сибан атқа мінер еді. Әттең, сен хайуан Сибанның барлық басты адамдарын бір күнде «Итжеккенге» айдатып жіберуге шамаң келеді. Төрелеріңді соған жинап отырған боларсың! Мен Сибанның қай ауылының шетінде отыра беруге де арланбас едім. Әттең, зират басына барғанда өзім салдырған үйлердің қасынан көзімді жұмып өтемін бе?

Ол да емес... Әркімнің мені аяй қараған көзіне қалай шыдармын! Сен мен отырған ауылдың тұсынан қоңыраулатып шауып өтетін боласың ғой. Оған құлағым қалай шыдар?

Әр түрлі ойлар бунай берді. Бастан кешкен қайғысыз-қайғылы күндер де тізбектеліп өтіп жатыр. Солардың бірі болып Есенейдің бір күйінгені де есіне түсті. Есеней ұзақ ауырып азаптанып жатып:

— Ақнарым-ай, көрмеген азабың қалмады-ау!.. Обалыңа қалған екемін. Мұндай ит өмірден енді не күтіп жатырмын? Ана темір сандықты ашшы. Бір кішкене алтындатқан сауыттың ішінде аузы желімделген шыны болар. Соны алып берші... Бұл азаптың ініне біржола су құяйын! — деген.

Ұлпан Есенейдің сұрағанын қолына алып тұрып:

— У ма? — деп сұрады.

— Жорықта жүргенде жау қолына түсіп қалсам керегі

болар деп, жоңғар саудагерінен аттың құпын беріп алып едім.

Тағы бірде Есеней кереге басында ілулі тұрған кісесін көзімен нұсқап:

— Ақнар-ау, саған менің осынша қиналып жатқаным батпай-ақ қойғаны ма? Ана бір сары кездікті ала салып, сол жақ өкпемнің тұсынан неге салып жібермейсің?! — деген.

Кездік те, алтын сауыттағы у да содан бері Ұлпанның өз сандығында жата беретін. Қазір Ұлпан екеуін де сандығынан алып жастығының астына қойды. Ойланардың бәрі ойланып болған сияқты. Алдағы ит өмірден қимайтын еш нәрсе қалмапты. Оң қолы біресе кездікке, біресе алтын сауытқа тиіп жатып, Ұлпан байламын жасады. Бір сөзді адам еді, айныған жоқ...

СӨЗ СОҢЫ

Мен 1928 жылы күзге таман сол кездегі Қазақстан астанасы Қызылордаға бірінші рет қызметке шақырылдым. Үлкен ағам мұғалім Хамит мені Қожабай көлінің басынан Лебяжі темір жол стансасына алып шықты.

Станса жолы осы маңайдағы бес-алты ауыл Сибан зиратының қасынан өтетін. Соқыр қари Исахмет, осы елдің ерекше бір ақкөңіл адамдары Тайжан ұста, Нарғожа, Сүлеймен ақсақалдар зират аралап жүр екен.

Біз жақындап келгенде Исахмет қари құран оқи бастады. Алдында күнге шағылысып жарқырап тұрған әппақ тас орнатылған бейіт жатыр. Біз де жаяулап келіп соларға қосылдық.

Қари қазақ шежіресінен хабары бар, бүгінгі заманға да құлағы түрік, зирек адам. Естіген-білгенін қорыта алатын ойы да бар. Қари болғанымен діндар да емес. Оның діні көкірек тазалығынан көп әрі аса бермейді.

Құранын оқып болған соң қари менен:

— Ғабит, сен бұл кімнің бейіті екенін білетін шығарсың? — деп сұрады.

— Білемін. Тастағы жазуын да оқып отырмын. Ұлпан шешеміздің бейіті,— дедім мен.

— Шешеміздің дегенің бүкіл Сибанның құлағына жағатын сөз! Ұлпан шешеміз аты жоққа ат берген, асы жоққа ас берген. Кедейге пана болған. Өзі Есенейдің ен байлығынан түк қызық көрмей өткен адам,— деді қари.

Қаридың сөзін қасындағы қарт адамдар да қостай сөйлеп кетті:

— Ондай адам қайда! — деп Нарғожа қарт күрсініп қойды.— Адалдығына қарасаң әулие ме дерсің, ерлігіне қарасаң еркек пе деп қаларсың дейді екен бұрынғылар...

— Есенейдей адамды көзі тірісінде билеп алып, осы елді ел қылған сол шешең,— деп Тайжан ұста Нарғожаны қолдады.

— Ұлпанның тұсында Сибанның әр үйінде бір жүйрік ат, әр ауылында бір балуаны болған екен.

— Ұлпан сөйлегенде Керейдің болыс-билері қайсымызды түйрей кетер екен деп қысылмай отыратын күні болмапты.

— Аяғында сол Керейдің болыс-билері күндесе-күңірене жүріп Торсан жалмауыздың дозағына апарып құлатты ғой!

«Торсанның дозағына апарып құлатты» дегендері маған қатты ұнады. Дозақ — тамұқ деген сөз. Олай болса Торсанның Ұлпанға көрсеткен қорлық-зорлығы тамұқ азабындай болғаны ғой!

— Ұлпан әулие адам болғаны рас шығар,— дейді Тайжекең.— Мына бейітіне қарашы, топырағы бір олқы түскен емес, опырылған емес. Жаңа бейіттей жоны бұзылмаған қалпында жатады да қояды.

— Олай емес, Тайжеке! — дейді Нарғожа қарт,— осы елдің барлық әйелі Ұлпанның бейітін бес жыл күтіпті. Топырағы олқы түсе бастаса, ақ жаулықтарына түйіп топырақ әкеліп салады екен... содан бұзылмай келеді.

— Мынау ақ тасты Ұлпанның басына Торсан қойдырған ба?

— Жоқ, Торсан емес, осы Сибан орнатты. Ұлпан қайтыс болған соң Торсан асығыс-үсігіс бір арзан көк тас орнаттырған екен, екі жылдан кейін Сибанның азаматы ол көк тасты жұлып тастап, Ұлпан ақкөңіл, Ақнар атанған кісі, оған ақ тас лайық деп осы тасты әкеліп орнатқан.

Мен Ұлпанның басындағы ақ тасты әрі қарап, бері қарап, қандай тас екенін айыра алмадым. Тегі ақ мрамор болу керек. Бірақ, жұлдызданып, күнге шағылысып жарқырап тұратыны бар. Зернистый деп аталатын мрамор болса, сол шығар дедім де қойдым.

Тайжекең Ұлпан әулие адам еді деген сөзіне қайта оралды:

— Ұлпан әулие адам болмаса айтқаны келер ме еді? Өлерінде Торсанды «Маған көрсеткен қорлығың өз басыңа

келсін!» деп қарғаған екен, сол қарғысы келмеді ме? Бәрің де көрдіңдер, Торсанның шаңырағы бір күннің ішінде құрып бітті ғой!

— Көп жылдар бойы араздасып жүріп, әрең татуласқан біздің әкеміз де Ұлпанды әулие адам деп өтті. Намазынан тастамайтын еді,— деп Еменалының кіші баласы, таза жанды адам Сүлеймен де өз ойын айтып қалды.

Тайжекең сөзінде мен де жақсы білетін шындық бар. Әуелі Торсанның үлкен ұлы Шақан болыс әкесінің бір ауыр зұлымдығынан өзін-өзі пышақтап жарылып өлді. Содан кейін 1920 жылы Торсан өзі өліп еді, балалары бір күннің ішінде быт-шыт болып тарап кетті: екеуі — қайнына, біреуі — туысқан еліне. Торсан шаңырағы құлап, қыстауы аңырап қалды. Аяқтап келгенде бір кезде болыс болған, мырза атанған Торсан балалары қайыршылыққа ұшырап барып құрыды. Бұл менің өз көзіммен көрген жайларым.

Торсанның бейітіне ешкім келіп құран оқымайды екен. Бұл енді қорлаудың үлкені. Бейітінде, тым болмаса, бір шыбық шанышқан белгі де жоқ, бет тақтайлары көрініп опырылып жатыр. Балалары әкесін көмген күні, ұмытып та болған. Осының бәрін ел Сибан Ұлпанның қарғысынан деп есептейді.

— Ұлпан шешеміздің қазасы неден болды екен? — деп сұрадым мен.

— Оның дәл анығын көрген де, білетін де өзіңнің үлкен әжең Шынар еді. Ол кісі өле-өлгенше аузын ашпай кетті.

— Ол кісі таң атпай келіп, Ұлпанның қаза болғанын бірінші болып көрген. Ұлпанды арулап, ақ киізге орап, үш жерден байлап берген де сол кісі. Жерлегенде ішінде болдық. Жүзін көре алғанымыз жоқ. Бала болатынбыз.

— Ел өтірік айтпайды, қате ұстап қалып, сол қатесін өзі түсінеді де, соны өңдеймін деп, кейде өзгертіп алатыны болады,— деді қари.— Ұлпан жайындағы әңгіменің ұзын-ырғасы осы, дұрыс. Кейбір жерлерінде артық-кемі де жоқ емес...

Біздің үлкен атамыз Мүсірептің бейіті де осы зиратта. Бейіттің бас жағына шыққан екі жуан ақ қайыңы бар. Қайыңдар қолдан отырғызылған емес, өздері шыққан.

— Үлкен атаң Мүсіреп Ұлпан бәйбішенің ең жақын дос адамы болыпты,— деді Нарғожа қарт.— Бала күнімізде Мүсекеңнің атын суарып келуге таласушы едік. Жақсы ат мінетін. Шынар әжең де балалардан барын аямайтын мырза кісі еді. Әжең ертерек қайтыс болды да, атаң қартая келе

көп жоқшылық көрді. Кіші баласы Ботбай ойын-сауық қуып кетті. Үлкен баласы шаруа басын құрастыра алмайтын момын кісі еді ғой.

Ақ мраморға қашап жазылған, үстінен «алтын боталмен» зерлеген жазуды тағы бір шолып өттім де мен жүріп кеттім.

Осымен соңғы сөзді аяқтаса да болар еді. Бірақ Ұлпан аты маған тағы бір рет кездесіп еді, оны да айта кетейін. Өйткені бұл жолы тіпті орайсыз кездесті.

1941-інші, соңғы соғыс басталған жылдың күзінде мен Қызылжардан машина сұрап алып, елге қарай жүріп кеттім. Күн шелектеп құйып тұр. Асфальт жоқ. Грейдер жолы шылқылдап жатқан майбатпақ. Ескіріп қалған «Пикап» машинасы Қызылжардан шыға бере-ақ билей бастады. Жолдың біресе оң жағына, біресе сол жағына барып соғылады. Біраз өкіріп, жөтеліп-шашалып алады да, тағы жүріп кетеді. Шофер соғыстан жараланып қайтқан мүгедек адам, машинаға ие бола алмай келеді. Бірақ, боқтауға теңдесі жоқ шебер екен. Ол өнерін қаладан шыға бере көрсете бастап еді, ұзай келе тіпті өндіріп кетті. Жаңбырды да боқтайды, жолды да боқтайды. Жаңбырды боқтағанда, миллиондаған совет әскері белшесінен су болып окопта жатқанын қоса айтады. Соны біле тұра жаңбырын төгіп тұрған құдайды сыбап келеді.

Бір ретте құдайдың шешесін келістіріп тұрып боқтады. Ондай боқтауды өмірімде естіген емеспін. Құдайдың шешесін боқтап келді де — одан жоғары тағы бір қырық шақырымды! — деді.

Мен сақылдап күліп, ұзақ алақан соқтым...

Осылай жылжи-жылжи отырып, қараңғы түнде бір қалаға жеттік. Қала жатып қалған. Жылтыраған бір шам жоқ. Ешкім есігін ашпайды, үн шығармайды.

Қаланың орта тұсында жылтыраған бір шам көрінді. Шофер үйге кіріп қонуға лұқсат сұрап келіп еді, түсірмепті.

— Бұл колхоз кеңсесі. Мен күзетші, жалғыз кемпірмін. Қорқамын,— деп есігін іштен бекітіп алыпты. Мен шоферді қайта жұмсадым.

— Нанымыз бар, шайымыз бар, колбаса, арағымыз бар деп айт,— дедім.

Ақыры кемпір лұқсат етті. Биік қарағай үйдің бір кішкене бөлмесінде тұрады екен. Бұрын бір бай адамның, болған адамның үйіне ұқсайды.

Шай ішіп, азырақ арақ ішкен соң күзетші кемпірдің көңілі жадырап:

— Моншаға түсесіңдер ме? Әлі қайнап тұр,— деді. Біз қуанып кеттік.

Екі бөшкеде су толып тұр. Шофер ыстық суды пештің ішіне періп жіберіп еді, ыстық бу моншаны толтырып әкетті. Шофер сабаланатын биікке менен бұрын шығып алып:

— Тағы бір-екі жауылша су беріп жібермесеңіз жылына да алмаспыз! — деді.

Мен ұзын сапты қаңылтыр бақырашпен пештің ішінде балқып жатқан тастарға екі рет су шашып қалдым. Бір тастан «Ұлпа» деген жазу шыға келді. Жазу сонша таныс көрінді, мен іркілместен «Ұлпан» деп оқыдым. «Н» әрпінің жоқтығына бөгелгенім жоқ. Оқыдым да аң-таң болып отырып қалдым. Жаңа іркілмей оқып қалған Ұлпан атының бұл пештің ішінен кездесуге орайы жоқ секілді көрініп кетті...

Аяусыз қолдар ақ мраморды талқандап сындырып моншаның пешіне салыпты. Ұлпан маған сол пештің ішінде өртеніп жатқандай сезілді.

Ертеңіне елге келе сала Исахмет қарияға жолығып, моншада көргенімді айтып едім, ол менің ойымдағы күдікті оңай шешіп берді:

— Ғабит-ау, Ұлпан сорлының көрмеген азабы бар ма!.. Ана бір жылдардағы ауыр кезде Ұлпанның басына қойылған ақ тас жоқ болып кеткен. Осы елдің жігіттері сатып жіберді деген өсек те бар...— деді мұңайып. Қария анығын айтқандай еді. Мен сұрамадым.

Менің ойыма өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның бейнесі біржола ұялап, шегеленіп қалды. Қанша жыл ойымда жүрсе де, қашанғы әдетім бойынша кешігіп жарық көрген «Ұлпан» сол бейнеге, сондай бейнелерге арналады.

◆

ТҮСІНІКТЕР

Кездеспей кеткен бір бейне (поэма). Жазушының қара сөзбен жазған бұл поэмасы алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1966 жылғы декабрь айының 20, 21, 23, 24, 25-сандарына жарияланды. Поэма 1967 жылы шыққан «Кездеспей кеткен бір бейне» атты жинағына да енді. 1970 жылы жазушыға осы поэмасы мен бірнеше әңгімелері үшін Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығы берілді. Бұл жинаққа поэма 1967 жылғы жариялануы бойынша еніп отыр.

Жиырма төрт сағатта. Бүкіл дүние жүзі еңбекшілерінің ұлы көсемі Владимир Ильич Ленинның туғанына 100 жыл толуына арналып жазылған бұл әңгіме тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1970 жылғы февраль айының 14, 15-сандарында басылды. Әңгімені 1970 жылы «Жазушы» баспасы қазақ, орыс тілдерінде жеке кітап етіп шығарды.

Әңгіме «Правда» газетінің 1970 жылғы 5 апрельдегі санында жарияланды. Аударғандар: Н. Гордеева мен В. Дудинцев. Жазушының бес томдығына «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған текст бойынша енгізіліп отыр.

Бірінші фонтан. Бұл әңгіме тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1965 жылғы 29 августағы санында басылды. 1967 жылғы шыққан «Кездеспей кеткен бір бейне» атты жинағына енді. «Орал өңірі» газетінің 1972 жылғы 22 марттағы санында шықты. Бес томдыққа сол 1967 жылғы жариялануындағы текст бойынша еніп отыр.

Айгүл қойшының бір күні. Әңгіме алғаш рет «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1964 жылғы 8 февральдағы санында, «Жұлдыз» журналының 1964 жылғы 3 санында жарияланды. Кейін жазушының «Белдерде» (1965), «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітаптарына енді. Бес томдық жинаққа бұл әңгіме «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Өмір жорығы. Бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1963 жылғы 11 октябрьдегі санында басылды. Бұдан кейін әңгіме жазушының «Өмір жорығы» (1965), «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітаптарында жарияланды. Жазушының бұл бес томдық жинағына «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітабындағы текст бойынша кірІп отыр.

Қыран жыры. Әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 11 августағы санында жарық көрді. Бұдан кейін ол жазушының 1967 жылы шыққан «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітабында жарияланды. Бұл бес томдық жинаққа әңгіме «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Талпақ тағау. 1933 жылы жазылған. Алғаш рет 1934 жылы шыққан «Шұғыла» атты кітабына еніп, жарық көрді. Содан кейін мектеп

хрестоматияларына, жазушының өз жинақтарына еніп, бірнеше рет жарияланды. Жазушының «Әңгімелері» (1950) атты жинағына, үш томдық таңдамалы шығармаларының үшінші томына (1956), «Белдерде» (1965) атты жинағына енді.

1975 жылы шыққан «Ұлпан» атты кітабына жазушы «Талпақ танаудың» бірінші нұсқасын енгізе отырып, біраз жөндеулер жасаған.

Жазушының бұл бес томдық шығармалар жинағына «Талпақ танау» әңгімесі 1934 жылғы «Шұғыла» жинағындағы текст бойынша жіберілді.

Екінші Би-аға. Бейімбет Майлинге арнаған жазушының екі шығармасы бар: біріншісі —«Біздің Би-аға» атты очеркі де, екіншісі —«Би-аға» естелік әңгімесі. Соңғысын жазушы кейде әңгіме-эскиз деп те атап қояды.

«Би-аға» атты естелік әңгімесі тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1968 жылғы 11 августағы санында жарияланды.

Бес томдық жинаққа «Екінші Би-аға» деген атпен сол газеттегі текст бойынша еніп отыр.

Этнографиялық әңгімелер. Бұл әңгіме бірінші рет жазушының үш томдық таңдамалы шығармаларының үшінші томында (1956) жарияланды. Кейін 1965 жылы шыққан «Белдерде» атты жинағына енді. Сондай-ақ «Қазақ әдебиеті», «Коммунизм таңы» газеттерінің 1962 жылғы 30 марттағы санында да жарияланды. Бес томдыққа әңгіме «Белдерде» атты жинақтағы текст бойынша кіріп отыр.

Автобиографиялық әңгіме. Алғаш рет әңгіме жазушының үш томдық таңдамалы шығармаларының үшінші томында (1956) басылды. 1965 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Белдерде» атты жинағына енді. Бес томдық жинаққа сол «Белдерде» жинағындағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Тарғыл қауын. Тұңғыш рет «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1940 жылғы 14, 18 июльдегі сандарында жарияланды. Кейін «Жұлдыз» журналының 1964 жылғы 6 санында, жазушының «Белдерде» (1965) атты кітабында басылды. Бес томдық бұл жинаққа «Белдерде» атты жинақтағы текст бойынша еніп отыр. Бес томдыққа қосарда жазушы әңгіменің соңын жөндеп, өзгеріс енгізді.

Тарландар. Әңгіме 1945 жылы жазылған. Алғаш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1947 жылғы 1 санында жарияланды. Бұдан кейін «Тарту» атты 1955 жылы Алматыда шыққан совет жазушыларының әңгімелер жинағына енді. Сондай-ақ «Тарландар» әңгімесі жазушының үш томдық таңдамалы шығармаларының үшінші томында (1956), «Белдерде» атты кітабында (1965) шықты. Бес томдыққа әңгіме «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Адамның анасы. Ұлы жазушы А. М. Горькийдің ізімен жазылған

жазушының ана тақырыбындағы алғашқы әңгімелерінің бірі. Тұңғыш рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11—12 сандарында жарияланды. Бұдан соң бұл әңгіме жазушының бірнеше кітаптарынан орын алды: «Ана» (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; «Ана туралы аңыз». Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Белдерде» (әңгімелер мен повестер). Алматы, «Жазушы», 1965.

Бес томдық шығармалар жинағына «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Өлімді жеңген ана. А. М. Горькийдің ізімен жазылған бұл әңгіме бірінші рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11—12 сандарында жарияланды. Алғашқы басылуларындағы әңгіменің аты «Өлімді жеңетін ана» болса, кейінгі басылымдарында жазушы әңгіменің атын «Өлімді жеңген ана» деп өзгертті. Бұл әңгіме жазушының мына кітаптарына енді: «Ана» (әңгімелер жинағы), Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; «Ана туралы аңыз». Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар, Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Белдерде» (әңгімелер мен повестер), Алматы, «Жазушы», 1965. Бес томдық жинаққа «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Ана кесімі айнымайды. А. М. Горькийдің ізімен жазылған ана тақырыбындағы жазушының үшінші әңгімесі. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 13 сентябрьдегі санында жарияланды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Ана туралы аңыз», Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар, Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Белдерде» (әңгімелер мен повестер), Алматы, «Жазушы», 1965. Сондай-ақ, 1964 жылы Алматыда шыққан «Адалдық» атты кітапқа үзіндісі кірді (Құрастырғандар: Н. Төреқұлов, Ө. Есназаров).

Жазушының бес томдығына «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Ананың анасы. Жазушының бұл әңгімесі алғаш 1934 жылы «Ана» атты әңгімелер жинағында жарияланды. Кейін автордың мына кітаптарынан орын алды: «Ана туралы аңыз», Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жорығы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965.

«Ананың анасы» атты әңгімесі бес томдық жинаққа «Өмір жорығы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Ашыңған ана. Бұл әңгіме бірінші рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11—12 сандарында жарық көрді. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Ана» (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; «Ана туралы аңыз». Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері». Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жорығы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы» 1965.

Бес томдық жинаққа «Өмір жорығы» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Ананың арашасы. Тұңғыш рет жазушының 1934 жылғы «Ана» атты әңгімелер жинағында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарына енді. «Ана туралы аңыз». Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жорығы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965. Сонымен қатар бұл әңгіме қазақ мектептерінің 7 класына арналған әдебиеттік оқу кітабы мен 10 класқа арналған хрестоматияның бірнеше басылымынан орын алды. 1972 жылы «Жазушы» баспасынан жеке кітапша болып шықты.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Ананың арашасы» атты әңгіме «Өмір жорығы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Ер ана. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 8 марттағы санында жарияланды. 1948 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 8 санында басылды. Бұдан кейін жазушының мына жинақтарына енді: «Ана туралы аңыз», Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар, үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жорығы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965. Сонымен қатар «Ер ана» әңгімесі қазақ мектептерінің 6, 7 кластарына арналған әдебиеттік оқу кітаптарына бірнеше мәртебе енді.

Бес томдық жинаққа «Ер ана» әңгімесі «Өмір жорығы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Ақлима. Бұл әңгіме 1944 жылы жазылған. Тұңғыш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1948 жылғы 8 санында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Ана туралы аңыз», Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар, Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар». Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жорығы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965. Сондай-ақ, бұл әңгіме қазақ совет әдебиетінің орта мектебінің 11-класына арналған хрестоматиясына енді (құрастырған М. Сармурзина. Алматы, 1965, 181—190-б).

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Ақлима» әңгімесі «Өмір жорығы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Әмина. Тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сентябрьдегі санында басылды. Кейін жазушының «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты жинағына енді. Бес томдық шығармалар жинағына сол «Кездеспей кеткен бір бейне» кітабындағы текст бойынша кіріп отыр.

Қасқырды атқан қайсысы. Бірінші рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сентябрьдегі санында жарияланды. Кейін жазушының «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітабына енді. Сондай-ақ «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1972 жылғы 22 марттағы санында шықты. Бес томдық шығармалар жинағына «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітабындағы текст бойынша еніп отыр.

Тимка-Димка. Жазушының бұл әңгімесі тұңғыш рет «Әлде біреуге тиіп кетпес пе екен?» деген атпен «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сентябрьдегі санында жарияланды. Кейін жазушы әңгімесінің атын «Тимка-Димка» деп өзгертіп, «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітабына қосты. Бес томдық шығармалар жинағына сол 1967 жылы шыққан текст бойынша жіберілді.

Сілекеевтердің кенжесі. Бұл әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сентябрьдегі санында жарияланды. Кейін «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты жинағына енді. Бес томдық шығармалар жинағына сол «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітаптағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Арқаның әңгімесі. «Жапон балладасы» деген топтама әңгімелердің ішінде тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 февральдағы санында жарияланды. Содан кейін «Коммунизм туы» газетінің 1967 жылғы 19 марттағы санында басылды. Жазушының «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарына енді. Бес томдық шығармалар жинағына «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Көздің әңгімесі. Бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 февральдағы санында жарияланды. Кейін «Коммунизм туы» газетінің 1967 жылғы 19 марттағы санында басылды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Кездеспей кеткен бір бейне». Поэма және әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1967; «Достық сапары». Әңгімелер мен очерктер. Алматы, «Жазушы», 1971.

«Көздің әңгімесі» бес томдық шығармалар жинағына «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Тастың әңгімесі. «Жапон балладасы» деген топтама әңгімелердің ішінде алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 февральдағы санында жарияланды. Кейін «Коммунизм туы» газетінің 1967

жылғы, 19 марттағы санында басылды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарына кірді. Бес томдық шығармалар жинағына «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Тулаған толқында. Бұл повесть жазушының творчестволық қадамындағы тұңғыш көлемді шығармасы. Повесть бірінші рет «Толқынды өмір» деген атпен «Жаңа әдебиет» журналының 1928 жылғы 3—4 сандарында жарияланды. Сол жылы повесть «Тулаған толқында» деген атпен Қызылорда қаласындағы Қазақстан халық шаруашылығының орталық кеңесінің мемлекеттік баспаханасынан басылып шықты. 1933 жылы повесть қазақ мектептерінің 6-класына арналған көркем әдебиет жинағына енді (құрастырғандар: Ғ.Мүсірепов, І.Жансүгіров). 1935 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан екінші рет кітап болып басылып шықты. Бұдан кейін повесть жазушының 1965 жылғы «Белдерде» атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Тулаған толқында» повесі «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Қос шалқар. Әңгіме 1928 жылы жазылған. Алғаш рет «Жаңа әдебиет» журналының 1929 жылғы 2 санында жарияланды. Қазақ мектептерінің 5, 6, 10-кластарына арналған әдебиеттік оқу кітабы, хрестоматиясына бірнеше рет енді. Сондай-ақ жазушының мына кітаптарында да басылды: «Шұғыла». Повестер жинағы, Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Әңгімелер, пьесалар». Алматы, Қазкөркемәдеббас. 1955; «Белдерде». Әңгімелер мен повестер, Алматы, «Жазушы», 1965.

«Қос шалқар» әңгімесі бес томдық шығармалар жинағына «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Алғашқы адымдар. Жазушының бұл повесі 1930 жылы «Бір адым кейін, екі адым ілгері» деген атпен жазылған. Алғаш рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 5, 7 сандарында жарияланды. 1933 жылы қазақ мектептерінің 6-класына арналған көркем әдебиет жинағына енді (Құрастырғандар: Ғ. Мүсірепов, І. Жансүгіров). 1934 жылы Алматыда Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасының шығарған жазушының «Шұғыла» атты повестер жинағына енді. Кейін жазушы повестің атын «Алғашқы адымдар» деп өзгертті. «Алғашқы адымдар» жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Әңгімелері». Алматы, Қазмемоқуқұралбас. 1950; «Белдерде». Әңгімелер мен повестер. Алматы, «Жазушы», 1965.

«Алғашқы адымдар» повесі жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Жеңілген Есрафил. Бұл әңгіме 1939 жылы жазылған. Алғаш рет

1940 жылы Алматыда шыққан «Тарту» атты жинақта жарияланды. Кейін 1965 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Белдерде» атты кітабынан орын алды.

Бес томдық шығармалар жинағына «Жеңілген Есрафил» әңгімесі «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Ер Қаптағай. Жазушының бұл аңыз әңгімесі 1942 жылы жазылған. Бірінші рет «Әдебиет және искусство» журналының 1946 жылғы 4—5 сандарында жарияланды. Кейін жазушының «Белдерде» (1965) атты кітабына кірді.

«Ер Қаптағай» әңгімесі бес томдық шығармалар жинағына «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Бір тума. Америка жазушысы О'Генриден аударған новелласы. «Бір тума» новелласы бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1971 жылғы 23 апрельдегі санында жарияланды.

Бес томдық шығармалар жинағына «Бір тума» новелласы сол газеттегі текст бойынша өзгеріссіз еніп отыр.

Сыйға — сый. О' Генриден аударған бұл новелла алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1971 жылғы 23 апрельдегі санында басылды.

Новелла бес томдық шығармалар жинағына сол газеттегі текст бойынша өзгеріссіз енді.

Соңғы жапырақ. О'Генриден аударған бұл новелла бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1971 жылғы 23 апрельдегі санында жарық көрді.

«Соңғы жапырақ» новелласы бес томдық шығармалар жинағына сол «Қазақ әдебиеті» газетіндегі текст бойынша өзгеріссіз жіберілді.

Аранды темір қоршауда. Филиппин жазушысы Тагарао Сильвестрден аударылған әңгіме. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1963 жылғы 25 январьдағы санында шықты. 1965 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Белдерде» атты әңгімелер мен повестер жинағына енді. Кейін «Достық сапары» атты кітабында (1971) жарияланды.

«Аранды темір қоршауда» атты әңгіме бес томдық шығармалар жинағына жазушының «Белдерде» атты кітабындағы текст бойынша жіберілді.

Дауылпаз жыры А.М.Горькийден аударылған. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1968 жылғы 28 марттағы санында жарияланды. Газеттегі аты —«Дауылпаз туралы жыр».

Бес томдық шығармалар жинағына сол газеттегі текст бойынша жіберілді. Тек қана әңгіменің атын жазушы «Дауылпаз жыры» деп өзгертті.

Республика корольдерінің бірі. А. М. Горькийден аударған әңгімесі. Бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1949 жылғы 10 апрельдегі санында жарияланды. Кейін Алматыда шыққан «Бейбітшілік даусы» атты жинаққа (1951) енді.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Бейбітшілік даусы» атты жинақтағы текст бойынша еніп отыр.

Жер үйде. Белгілі совет жазушысы В. Л. Василевскаядан аударған әңгімесі. Бұл әңгіме 1942 жылы, Алматыда Қазақтың мемлекеттік біріккен баспасынан «Қызыл әскер кітапханасы» деген сериямен жеке кітапша болып шықты. Кейін жазушының «Белдерде» атты (1965) әңгімелер мен повестер жинағына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына 1942 жылғы кітапшадағы текст бойынша енді.

Қымбатты әке... С. Нариньяниден аударған сатиралық әңгіме. Алғаш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1953 жылғы 7 санында жарияланды.

Бес томдық шығармалар жинағына жазушының өз архивінде сақтаулы түп нұсқадағы текст бойынша еніп отыр.

Киев көшесінде. Зольтан Вейнбергерден аударған. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 9 августағы санында жарияланды.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына сол «Социалистік Қазақстан» газетіндегі текст бойынша жіберілді.

Олар Отан үшін алысты. М. А. Шолоховтың романынан аударылған үзінді. 1945 жылы, Алматыда Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасынан жеке кітап болып шықты.

Бес томдық шығармалар жинағына негізінен сол 1945 жылғы кітаптағы текст бойынша енді.

Өмір мен өлім туралы. Баубек Бұлқышевтың орыс тілінде жазған әңгімесінің қазақша аудармасы. Бұл әңгімені жазушы 1942 жылы аударған. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 22 июньдегі санында жарияланды. Бұдан кейін бұл әңгіме мына кітаптарға енді: Б. Бұлқышев «Заман біздікі». Орысшадан аударған, жинаған Ғ. Мүсірепов. Алматы, Қазмембірікбар, 1943; Б. Бұлқышев «Заман біздікі», Алматы, Қазмембірікбас, 1948; Б. Бұлқышев «Өшпес өмір», Алматы, «Жазушы», 1965.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Өшпес өмір» кітабындағы текст бойынша еніп отыр.

Өмір сүргім келеді. Баубек Бұлқышевтің орыс тілінде жазған әңгімесінің қазақ тіліндегі аудармасы. Бұл әңгімені Ғабит Мүсірепов 1942 жылы аударды. Бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 29 ноябрьдегі санында жарияланды. Бұдан кейін Баубек Бұлқышевтің мына кітаптарына енді: «Заман біздікі». Алматы, Қазмембірікбас, 1943, 1948; «Өшпес өмір». Алматы, «Жазушы», 1965.

«Өмір сүргім келеді» деген әңгіме бес томдық шығармалар жинағына «Өшпес өмір» кітабындағы текст бойынша өзгеріссіз еніп отыр. Тек қана әңгіменің о бастағы аты «Мен өмір сүргім келеді» болса, жинаққа барар алдында «Өмір сүргім келеді» боп өзгерді.

Қозы Көрпеш — Баян сұлу. Бұл трагедия 1939 жылы апрель айында жазылып біткен. 1940 жылы 29 апрельде қазақтың М. Әуезов атындағы Мемлекеттік академиялық Еңбек Қызыл Ту орденді драма театрында «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» трагедиясы қойылды.

Пьесаның үзіндісі алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1940 жылғы 28 январьдағы санында жарияланды. Бұдан кейін мынадай басылымдарда шықты: Ғ. Мүсірепов «Ақан сері», «Қозы Көрпеш», Алматы, Қазмембірікбас, 1948; Ғ. Мүсірепов «Қозы Көрпеш — Баян сұлу». Алматы, «Жаңа өмір» журналының баспасы, 1948; Ғ. Мүсірепов. «Таңдамалы шығармалар», Үшінші том. Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1956 .

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» пьесасы орыс тілінде бірнеше рет басылды. Пьеса басылған кітаптар: Сборник современной художественной литературы. 1941, с. 275—338; Г. Мусрепов, Козы Корпеш — Баян сулу, Пьеса в 4-х д. М. Л. «Искусство», 1945; Песни казахских степей. Сборник произведений казахской литературы. М. Л. Детское гос. изд., с. 237—300; Пьесы советских писателей. т.II.М., 1956, с. 65—124; Пьесы, Алма-Ата, Казгослитиздат, 1958.

Пьеса 1948 жылы Таллин қаласында эстон тілінде кітап болып шықты.

1950 жылы Москваның драма театрында «Махаббат дастаны» деген атпен қойылды. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» пьесасы еліміздің бірнеше театрларында СССР халықтары тілінде қойылғаны мәлім.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» пьесасы жазушының бес томдық шығармалар жинағына 1956 жылы шыққан жазушының таңдамалы шығармаларының үшінші томындағы текст бойынша еніп отыр. Бес томдыққа барар алдында пьесаны автор қарап шығып, кейбір жекелеген түзетулер жасады.

Ақан сері, Ақтоқты. Жазушының бұл пьесасы 1941 жылы жазылды. Бірінші рет 1942 жылы 10 мартта Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театрында қойылды.

Пьесаның текстісі қазақ тілінде бірнеше рет мына кітаптарда жарияланды: Ғ. Мүсірепов «Ақан сері», «Қозы Көрпеш». Алматы, Қазбірмембас, 1948; Ғ. Мүсірепов. Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1956; Қазақ пьесалары. Алматы, 1957, 123—188-б.

Пьеса орыс тілінде мына кітаптарда басылды: Пьесы, Алма-Ата, Казгослитиздат, 1958; Советская казахская драматургия. М., «Искусство», 1958, с. 135—202.

«Ақан сері, Ақтоқты» пьесасы бес томдық шығармалар жинағына жазушының 1956 жылы шыққан таңдамалы шығармаларының үшінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Аманкелді. 1950 жылы жазылды. 1952 жылы 2 январьда Қазақ-

тың академиялық драма театрында «Аманкелді» пьесасының тұңғыш премьерасы өтті.

Пьеса бірінші рет «Әдебиет және искусство» журналының 1950 жылғы 6 санында жарияланды. Пьесаның авторы бұл басылуына «Елтін-Жал» деген псевдонимын қойды. 1950 жылы пьеса Алматыда жеке кітап болып шықты. Бұдан кейін пьеса жазушының 1956 жылы шыққан таңдамалы шығармаларының үшінші томына енді. 1957 жылы Қалтай Мұхаметжанов құрастырған «Қазақ пьесалары» атты жинаққа енді. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1961 жылғы 1 декабрьдегі санында пьесадан үзінді жарияланды. Сондай-ақ 1961 жылдан бері орта мектептің 10—11 кластарына арналған қазақ әдебиетінің хрестоматияларына да еніп жүр.

«Аманкелді» пьесасы орыс тілінде де бірнеше рет жарық көрді: Амангельды. Алма-Ата, Казгосиздат, 1950; Амангельды. Казахстан (альманах), 1952, № 4, с. 6—49, Пьесы. Алма-Ата, Казгосиздат, 1958.

«Аманкелді» пьесасы бес томдық шығармалар жинағына жазушының 1956 жылы шыққан таңдамалы шығармаларының үшінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Қыз Жібек (либретто). Бұл алғашында музыкалы драма ретінде жазылған шығарма. Алғашқы текстісі 1935 жылы Алматыда кітап болып шықты. 1934 жылы, 7 ноябрьде Қазақтың мемлекеттік музыкалық театрында премьерасы қойылды. «Қыз Жібек» операсы Қазақ опера театрының тұрақты репертуарына айналды. 1968 жылы, 27 январьда «Қыз Жібек» операсының 1000-спектаклі өтті. «Қыз Жібек» драмасын жазушы кейін таза либреттоға айналдырды. «Қыз Жібек» либреттосы бірінші рет жазушының 1956 жылы шыққан таңдамалы шығармаларының үшінші томында жарияланды.

«Қыз Жібек» либреттосы бес томдық шығармалар жинағына сол үшінші томдағы текст бойынша еніп отыр.

Аманкелді (либретто). Бұл Е. Брусиловский мен М. Төлебаевтың «Аманкелді» операсына жазған либреттосы. Операның премьерасы Қазақтың Абай атындағы академиялық опера және балет театрында 1945 жылы, 18 ноябрьде өтті.

Либреттоны автор бірнеше рет жөндеген. Жазушының бес томдық шығармалар жинағына опера либреттосының соңғы өңделген нұсқасы еніп отыр. Бұған дейін либретто еш жерде басылған жоқ. Либреттоның түп нұсқасы жазушының өз архивінде сақтаулы.

Қыз Жібек (сценарий). Бұл 1971 жылы январьда экранға шыққан. «Қыз Жібек» атты екі сериялы түрлі түсті көркемсуретті фильмнің сценариі.

«Қыз Жібек» сценариі алғаш рет «Гакку» деген атпен жазушының «Белдерде» атты кітабында (1965) жарияланды. Кейіннен «Лениншіл

жас» газетінің 1968 жылғы 1, 3, 4 январьдағы сандарында жарық көрді. Сценарийден үзінді «Жаңа фильм» журналының 1969 жылғы 17, 18 сандарында шықты.

Бес томдық шығармалар жинағына сценарийдің соңғы өңделген нұсқасы автордың қолжазбасы бойынша еніп отыр. Сценарийдің соңғы өңделген нұсқасының түпнұсқасы жазушы архивінде сақтаулы.

Таланттар мен табынушылар. А. Н. Островскийден аударма. Пьесаның премьерасы Қазақтың академиялық драма театрында 1949 жылы, 13 февральда өтті.

Аудармадан үзінді «Социалистік Қазақстан» газетінің 1948 жылғы 11 апрельдегі санында жарияланды. Бұдан кейін аударма мына басылымдарда шықты: Ғ. Мүсірепов. Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1956, 379—444-б; Пьесалар. Алматы, 1957, 141—194-б.

Бес томдық шығармалар жинағына 1956 жылғы, үшінші томдағы текст бойынша енді. Бес томдыққа енер алдында жазушының кейбір жөндеулері болды.

Сараң. Жазушы қазақ тіліне аударған Мольердің бес перделі комедиясы. Комедияның қазақ тіліндегі премьерасы Қазақтың академиялық драма театрында 1952 жылы, 26 июньде өтті.

Комедия жазушының таңдамалы шығармаларының 1956 жылы шыққан үшінші томында жарияланды.

Мольердің «Сараң» комедиясы бес томдық шығармалар жинағына жазушының үшінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Антоний мен Клеопатра. Бұл жазушының В. Шекспирден аудармасы. Бұрын еш жерде басылған жоқ. Бес томдық шығармалар жинағына қолжазба бойынша дайындалды. Аударманың түпнұсқасы жазушының өз архивінде сақтаулы.

Таң алдында. Украинаның жазушысы Ярослав Александрович Галаннан аударма. Жазушының бес томдық шығармалар жинағында тұңғыш рет жарияланып отыр. Аударманың түпнұсқасы жазушының өз архивінде сақтаулы.

Оянған өлке. Қазақстанда жұмысшы табының тууы мен қалыптасуы, оның революциялық қозғалысқа араласуы жайлы үлкен жоспарда жазбақ болған жазушы романдарының бірінші кітабы. Алғаш рет 1952 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 1, 2, 3, 4, 5, 10, 11, 12 сандарында жарияланды. 1953 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан кітап болып шықты. Бұдан кейін де бірнеше рет жарияланды. Ол басылымдары мыналар: «Оянған өлке». Роман. Алматы, «Жаңа өмір» журналы, 1954; Ғ. Мүсірепов. Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1955; «Оянған өлке». Роман. Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1962.

«Оянған өлке» романы орыс тіліне де аударылып, бірнеше рет басылып шықты. Романның орыс тіліндегі аудармасынан үзінділер алғаш рет «Советский Казахстан» журналының 1954 жылғы 1, 2, 3, 4, 5, 6 сандарында, «Огонек» журналының 1958 жылғы 50-санында жарияланды. Содан кейін жеке кітап болып мына жылдары шықты: «Пробужденный край». Роман. Авториз. пер. А. Садовского. М., «Сов. писатель», 1958; «Пробужденный край». Роман. Авториз. пер. А. Садовского. Алма-Ата, Казгосиздат. 1958; «Пробужденный край» Роман. Авториз. пер. с каз. А. Садовского. Изд. 2-е. Алма-Ата, Казгослитиздат, 1962; «Пробужденный край». Роман. Авториз. пер с каз. Н. Гордеевой и В. Дудинцева, Алма-Ата, «Жазушы», 1972.

«Оянған өлке» романы, 1961 жылы Киев қаласында украин тілінде; 1962 жылы Фрунзе қаласында қырғыз тілінде жарық көрді.

«Оянған өлке» романы бес томдық шығармалар жинағына 1962 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан шыққан басылымы бойынша еніп отыр.

Қисық сынға әділ төре. Жазушының баспа бетінде жарияланған тұңғыш әдеби-сын мақаласы. Алғаш рет «Еңбекші қазақ» газетінің 1924 жылғы 24 марттағы санында жарық көрді. Кейін жазушының 1970 жылы шыққан «Суреткер парызы» атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Қисық сынға әділ төре» атты мақала сол «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Сәбит Мұқановқа хат. Бұл автордың жазушы Сәбит Мұқановқа 1928 жылы 18 апрельде жазған хаты. Хаттың тексті Сәбит Мұқановтың 1960 жылы шыққан «Өсу жолдарымыз» атты кітабында жарияланды (579—582-беттер). Кейін Ғ. Мүсреповтің 1970 жылы шыққан «Суреткер парызы» атты кітабында басылды.

Бес томдық шығармалар жинағында жазушы хаты «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша енді.

«Қазақстан баспасының» жайы. Алғаш рет «Еңбекші қазақ» газетінің 1923 жылғы 5 ноябрьдегі санында жарияланды. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабында бар.

Бес томдық шығармалар жинағына мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Әдебиет айтысына. Бұл айтыс бірінші рет «Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылғы, 4 августағы санында жарық көрді. Мақала жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабында жарияланды.

Бес томдыққа мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Баспасөз тәжірибесінен. Мақала алғаш рет «Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылғы 18 ноябрь, 9 декабрьдегі сандарында басылды. Жазушының «Суреткер парызы» атты кітабында бар.

Бес томдық шығармалар жинағына бұл мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

КазАПП-тың бүгінгі міндеттері. Бұл кезінде КазАПП платформасын ойласу ретінде жазылған мақала. Тұңғыш рет «Еңбекші қазақ» газетінің 1930 жылғы 27, 28 ноябрьдегі сандарында жарияланды. Жазушының «Суреткер парызы» атты кітабына (1970) енді.

Бес томдық шығармалар жинағына мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Мен қалай жаза бастадым. Өзінің өмірі жайлы жазылған бұл мақала алғаш рет «Жаңа әдебиет» журналының 1931 жылғы 6—7 сандарында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» атты кітабына енді (1970).

Бес томдық шығармалар жинағына мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

КазАПП жаңа дәуірде. Мақала тұңғыш рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 1 санында жарық көрді. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Социалистік құрылыс дәуірі — түрі ұлттық, мазмұны пролетарлаттық көркем әдебиеттің өркендейтін дәуірі. Қазақстан совет жазушылар одағы ұйымдастыру комитетінің 1932 жылы 26—31 декабрьде өткен бірінші пленумында жасаған баяндамасы. Баяндама тұңғыш рет «Әдебиет майданы» журналының 1933 жылғы 2-санында жарияланды.

Баяндама жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына баяндама «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кірді.

Шығарма бәйгесі. Мақала тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан газетінің 1933 жылғы 28 сентябрьдегі санында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» атты кітабына (1970) енді.

Бес томдық шығармалар жинағына мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Жазушыдан екі ауыз сөз. 1934 жылы 10 мартта жазылған алғысөз. Бұл 1934 жылы Алматыда шыққан жазушының «Ана» атты әңгімелер жинағында алғысөз ретінде жарияланды. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабында бар.

Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Мұхтардың хаты туралы. «Социалистік Қазақстан» газетінің 1935 жылғы 29 майдағы санында жазушы Мұхтар Әуезовтің «Социалды Қазақстан» басқармасына ашық хаты жарияланды. Сол хатқа жауап

ретінде Ғ. Мүсреповтің «Мұхтардың хаты туралы» атты шағын мақаласы газеттің сол санында жарияланды. Мақала жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабында бар.

Бес томдық шығармалар жинағына мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Революциялық қазақ поэзиясының көш басшысы. Жазушының бұл мақаласы екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі 1936 жылы 2 июль күні жазушы Сәкен Сейфуллиннің әдеби қызметіне 20 жыл толуымен байланысты «Казахстанская правда» газетінің 1936 жылғы 12 июльдегі санында жарияланған Ғ. Мүсреповтің мақаласы. Орысша жарияланған мақаланы қазақ тіліне аударған филология ғылымының кандидаты Сейфолла Құспанов. Екінші бөлімі — Сәкен Сейфуллиннің туғанына 70 жыл толуына байланысты «Правда» газетінің 1964 жылғы 24 майдағы, «Индустральная Караганда» газетінің 1964 жылғы 29 майдағы санында «Вдохновение борьбы и творчества» деген атпен жарияланған Ғ.Мүсреповтің мақаласы. Соңғы мақала «Қазақ әдебиеті» газетінің 1964 жылғы 29 майдағы санында «Курс пен өнер жаршысы» деген атпен қазақ тілінде жарияланды.

Осы екі мақаланы біріктіріп, жазушы 1970 жылы шыққан «Суреткер парызы» атты кітабына жариялаған болатын.

Бес томдық шығармалар жинағына «Революциялық қазақ поэзиясының көш басшысы» атты мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Совет әдебиетінің ұлы атасы. Бұл А. М. Горький туралы Ғ. Мүсреповтің әр жылдарда жазған мақалаларының жиынтығы. Бұнда А.М.Горький туралы автордың бес мақаласы топтастырылған. Бірінші — «Горький — ұлы ұстаз» атты мақала тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1938 жылғы 28 марттағы санында жарияланған. Мақала А.М.Горькийдің туғанына 70 жыл толуына арналып жазылған.

Екінші — «Горький айтқан жаңа адам» атты мақала ұлы жазушының туғанына 75 жыл толуына арналған. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1943 жылғы 28 марттағы санында басылды.

Үшінші — «Ұлы күресші» атты мақала А.М.Горькийдің туғанына 80 жыл толуына арналып жазылған. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1948 жылғы 28 марттағы санында жарияланған.

Төртінші — «Совет әдебиетінің ұлы атасы» атты мақала бірінші рет «Әдебиет және искусство» журналының 1950 жылғы 6 санында басылған.

Бесінші — «Ұлы ұстаз» атты мақала А. М. Горькийдің туғанына 100 жыл толуына арналып жазылған. Мақала тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1968 жылғы 28 марттағы санында басылған.

А.М.Горький туралы осы бес мақала бір жерге топтастырылып,

«Совет әдебиетінің ұлы атасы» деген атпен 1970 жылы шыққан жазушының «Суреткер парызы» атты кітабына енді.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Совет әдебиетінің ұлы атасы» атты мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Өсер әдебиетке өсірер сын керек. Бұл Қазақстан совет жазушыларының 1939 жылы, 21—27 июньде Алматыда өткен II съезінде сөйлеген Ғ. Мүсреповтің сөзі. Алғаш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1939 жылғы 4 санында жарияланды. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Өсер әдебиетке өсірер сын керек» атты мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Қазақ халқының атақты ері. Мақала алғаш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1939 жылғы 4 санында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Қазақ халқының атақты ері» атты мақала «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

«Абай». 1940 жылы, 30 октябрьде Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театрында М.Әуезов пен Л.Соболевтің «Абай» атты пьесасының премьерасы өтті. Сол спектакль туралы Ғ. Мүсрепов мақала жазып, оны «Ленинші жас» газетінің 1940 жылғы 3 ноябрьдегі санында жариялады. Мақала кейін жазушының «Суреткер парызы» атты (1970) кітабына енді.

«Абай» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Орыстың ұлы ақыны М. Ю. Лермонтов. Бұл орыс халқының ұлы ақыны М. Ю. Лермонтовтың қайтыс болғанына 100 жыл толуына арналып жазылған мақала. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1941 жылғы 27 июльдегі санында басылды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

«Орыстың ұлы ақыны М.Ю.Лермонтов» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

«Абай» романы туралы. Бұл мақала 1943 жылы март айында Алматыда М.Әуезовтің «Абай» романының бірінші кітабын талқылауға арналған жиналыстағы Ғ.Мүсреповтың сөйлеген сөзі. Тұңғыш рет «М.О.Әуезовке. Алпыс жылдығына арналған мақалалар жинағы» (1959) атты кітапта жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

«Абай» романы туралы» атты мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Айтыс қатарға қайта қосылды. Қазақ поэзиясының ежелгі дәстүрлі жанры айтыстың Ұлы Отан соғысы жылдары қайта жандануы жайлы жазған жазушы мақалаларының жиынтығы. Бұл үш мақаладан тұрады. Біріншісі — «Айтыс қатарға қайта қосылды» атты мақала алғаш рет 1943 жылы Алматыда шыққан «Айтыс» атты кітапта жарияланды. Екіншісі — «Қарағанды — Балқаш ақындарының айтысы» атты мақала бірінші рет «Советтік Қарағанды» газетінің 1943 жылғы 27 августағы санында басылған. Үшіншісі — 1943 жылы, 4—9 декабрьде Алматыда өткен халық ақындарының республикалық айтысы туралы «Сәлемдеме» атты мақала. Бұл мақала тұңғыш рет «Отан үшін ұрысқа» атты майдан газетінің 1944 жылғы 14 апрельдегі санында басылды және 1944 жылы Алматыда шыққан «Ақындар айтысы» атты кітапқа алғысөз ретінде енді.

Осы үш мақаланы біріктіріп, жазушы «Айтыс қатарға қайта қосылды» деген атпен 1970 жылы шыққан «Суреткер парызы» атты кітабына кіргізді.

«Айтыс қатарға қайта қосылды» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Майданнан соққан жаңа леп. «Социалистік Қазақстан» газетінің 1944 жылғы 23 майдағы санында ақын Қасым Аманжоловтың «Абдолла» атты поэмасы, ақын Әбу Сәрсенбаевтың «Ақша бұлт» атты өлеңі жарияланды. Бұл шығармалар Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ поэзиясының шоқтығын көтерген елеулі әдеби құбылыс болды. Осы аталған шығармалардың идеялық-көркемдік қасиетін алғаш таныған және лайықты да әділ бағалаған Ғ. Мүсірепов еді. «Майданнан соққан жаңа леп» Қ. Аманжоловтың «Абдолла» поэмасы мен Ә. Сәрсенбаевтың «Ақша бұлт» өлеңі жайлы жазылған қазақ әдеби сынындағы бірінші мақала. Мақала тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1944 жылғы 6 июньдегі санында жарияланды. Кейін жазушының 1970 жылы шыққан «Суреткер парызы» атты кітабына енді.

«Майданнан соққан жаңа леп» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

«Абай»— қазақ операсының жаңа белі. 1944 жылы, 24 декабрьде Қазақтың Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театрында «Абай» операсының премьерасы өтті. Операның либреттосын жазған М. Әуезов. Осы опера жайлы Ғ. Мүсірепов бірінші болып «Абай»— қазақ операсының жаңа белі» атты арнайы мақала жазды. Мақала тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1945 жылғы 16 январьдағы санында жарияланды. Кейін автор мақаланы «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына қосты.

«Абай»— қазақ операсының жаңа белі» атты мақала жазушының

бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітабындағы текст бойынша еніп отыр.

Алып ақын атамыз. Қазақ халқының атақты ақыны Жамбыл Жабаев туралы жазылған екі мақаланың біріккен нұсқасы. Біріншісі — «Алып ақын атамыз» атты мақала. Ол тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1945 жылғы 24 июньдегі санында жарияланған. Екіншісі — «Жамбыл Ұлы Отан соғысы тұсында» атты мақала. Бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1946 жылғы 14 июньдегі санында басылған.

Осы екі мақаланы біріктіріп, «Алып ақын атамыз» деген атпен жазушы «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енгізді. Бұл мақала 1971 жылы Алматыда шыққан «Жыр алыбы» атты кітапта жарияланды. «Алып ақын атамыз» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Қазақ әдебиетінің өркендеу жолындағы Абайдың тарихи орны. Бұл Абай Құнанбаев творчествосы туралы жазушының әр кезде жазған екі мақаласының біріккен түрі. Біріншісі — «Абай және орыс әдебиетінің классиктері» атты мақала. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1945 жылғы 21 августағы санында, «Ленин туы» газетінің 1945 жылғы 5 сентябрьдегі санында жарияланды. Екіншісі — «Қазақ әдебиетінің өркендеу жолындағы Абайдың тарихи орны» атты мақала. Мақала тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1954 жылғы 27 майдағы санында жарияланды. Кейін «Әдебиет және искусство» журналының 1954 жылғы 7 санында, «Коммунизм туы» газетінің 1954 жылғы 5 сентябрьдегі санында басылды. 1954 жылы Алматыда шыққан «Абайдың өмірі мен творчествосы» атты мақалалар жинағына енді. Жазушы Абай Құнанбаев творчествосы жайлы осы екі мақаланы біріктіріп, «Қазақ әдебиетінің өркендеу жолындағы Абайдың тарихи орны» деген атпен 1970 жылы шыққан «Суреткер парызы» атты кітабына енгізді.

«Қазақ әдебиетінің өркендеу жолындағы Абайдың тарихи орны» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Халқымыз таныған жазушы. Бұл Сәбит Мұқанов творчествосы жайлы жазушының әр кезде жазғандарының топтасқан түрі. Бұл атпен негізінен жазушының үш еңбегі біріккен. «Біріншісі — Сәбит Мұқановтың әдебиеттегі еңбегіне 25 жыл толуына арналып жазылған «Жазушы Сәбит Мұқанов» атты мақала. Мақала тұңғыш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1946 жылғы 2, 3 сандарында жарияланды. Екіншісі — Сәбит Мұқановтың туғанына 50 жыл толуына байланысты жазылған мақала. Мақала «Халқымыз таныған жазушы» деген атпен алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің

1950 жылы 23 майдағы санында басылды. Үшіншісі — Сәбит Мұқановтың туғанына 60 жыл, творчестволық қызметіне 40 жыл толуына арналған салтанатты жиналыста сөйлеген кіріспе сөзі. С. Мұқанов туралы бұл сөз бірінші рет 1962 жылы Алматыда шыққан. «Жазушы жолы» атты кітапта жарық көрді.

Сәбит Мұқанов туралы осы үш мақаласын біріктіріп, «Халқымыз таныған жазушы» деген атпен автор өзінің «Суреткер парызы» атты (1970) кітабына енгізді.

«Халқымыз таныған жазушы» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр .

Советтік драматургияның кезекте тұрған кейбір мәселелері. Бұл мақала 1948 жылы, 15—20 декабрьде Москвада өткен СССР Жазушылары одағы басқармасының XII пленумында жазушының сөйлеген сөзі. Сөздің текстісінің қазақшасы тұңғыш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1949 жылғы 3 санында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына кірді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Жоғарғы идеялы көркем әдебиет жасайық. Бұл Қарағанды ақын-жазушыларының 1950 жылы, сентябрьде өткен облыстық кеңесінде сөйлеген сөзі. Сол сөздің қысқартылған нұсқасы мақала ретінде тұңғыш «Советтік Қарағанды» газетінің 1950 жылғы 17 сентябрьдегі санында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

«Абай»— Қарағанды қазақ драма театрының жаңа табысы. Мақала алғашында «Абай»— Қарағанды драма театрының жаңа белесі» деген атпен «Советтік Қарағанды» газетінің 1951 жылғы 7 февральдағы санында жарияланды. Кейін «Әдебиет және искусство» журналының 1951 жылғы 4 санында басылды. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Назым Хикмет. Мақала алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1951 жылғы 29 июльдегі санында, «Екпінді құрылыс» газетінің 1951 жылғы 4 августағы санында жарияланды. Жазушының «Суреткер парызы» (1970), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Заманымыздың озық жазушысы. А. А. Фадеев туралы әр кезде жазылған екі мақаланың біріккен түрі. Біріншісі алғаш рет «Социа-

листік Қазақстан» газетінің 1951 жылғы 25 декабрьдегі санында жарияланды. Екіншісі —«Тамаша талант» деген атпен бірінші рет «Лениншіл жас» газетінің 1964 жылғы 20 октябрьдегі санында жарық көрді. А. А. Фадеев туралы бұл екі мақаланы біріктіріп, «Заманымыздың озық жазушысы» деген атпен автор «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енгізді.

«Заманымыздың озық жазушысы» атты мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

«Жамбыл». 1953 жылдың 4 майынан бастап Алматы киностудиясы шығарған «Жамбыл» атты түрлі түсті көркем фильм экранда жүре бастады. Сценариін жазған Н. Погодин мен Ә. Тәжібаев. Ғ. Мүсірепов осы фильмге рецензия жазып, оны алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1953 жылғы 4 июньдегі санында жариялады. Кейін «Жамбыл» фильмі туралы рецензия «Әдебиет және искусство» журналының 1953 жылғы 7 санында шықты. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бұл рецензия жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Ақын туралы сөз. Бұл жазушының Асқар Тоқмағамбетов творчествосы туралы жазған екі мақаласы. Жазушының Асқар Тоқмағамбетов жайлы бірінші мақаласы алғаш рет А. Тоқмағамбетовтың 1953 жылы, Алматыда шыққан «Таңдамалы шығармалар» атты кітабында «Алғысөз» деген атпен жарияланған. Ал, Асқар Төқмағамбетовқа арнаған екінші мақаласы тұңғыш рет А. Тоқмағамбетовтың 1956 жылы Алматыда шыққан «Таңдамалы шығармалар» атты кітабында «Ақын туралы екі ауыз сөз» деген атпен басылған.

Асқар Тоқмағамбетов творчествосы жайлы осы екі мақаласын автор біріктіріп, «Ақын туралы сөз» деген атпен 1970 жылы «Суреткер парызы» атты кітабында жариялады.

«Ақын туралы сөз» мақаласы жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Қазақстандағы әдебиет сынының жайы мен міндеттері туралы. Бұл мақала жазушының 1954 жылы, 5—6 апрельде, Алматыда өткен Қазақстан совет жазушылары одағы басқармасының VII пленумында жасаған баяндамасының қысқартылған варианты. Алғаш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1954 жылғы 5 санында жарияланды. Кейін 1957 жылы Алматыда шыққан «Қазақ әдебиетінің кейбір мәселелері» атты кітапта басылды. 1970 жылы шыққан жазушының «Суреткер парызы» атты кітабына енді.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Қазақ прозасы туралы. Бұл мақала жазушының 1954 жылы, 3—8 сентябрьде Алматыда өткен Қазақстан совет жазушыларының III съезінде жасаған баяндамасы. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1954 жылғы 20 сентябрьдегі санында, «Әдебиет және искусство» журналының 1954 жылғы 11 санында жарияланды. Кейін, 1956 жылы Алматыда шыққан «Қазақстан жазушыларының III съезі» атты кітапта басылды. Автордың «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді. «Қазақ совет прозасы туралы» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суректер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Өскен талаптар тұрғысынан. Бұл мақала алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1955 жылғы 4 февральдағы санында жарық көрді. Автордың «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енген.

«Өскен талаптар тұрғысынан» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Біздің классик. Қазіргі заманның аса көрнекті жазушысы Михаил Александрович Шолохов творчествосына арналып жазылған мақала. Тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1955 жылғы 27 майдағы санында жарық көрді. Автордың «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді. «Біздің классик» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Тәжік искусствосының өркендеу жолындағы кейбір ерекшеліктер. Бұл мақала алғаш рет «Әдебиет және искусство журналының 1955 жылғы 1 санында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Жазушылар және ұлым міндеттері. Бұл мақала жазушының Қазақстан жазушылар одағы басқармасының 1958 жылы, 15 июльде Алматыда өткен III пленумында жасаған баяндамасы. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1958 жылғы, 25 июльдегі санында жарияланды. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Өмір талаптары. Бұл мақала Ғ. Мүсреповтің СССР жазушыларының 1959 жылы, 18—23 майда Москвада өткен III съезінде сөйлеген сөзі. Алғаш рет қазақ тілінде «Қазақ әдебиеті» газетінің 1959 жылғы 5 июньдегі санында басылды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Қазақ совет әдебиетінің қазіргі жайы мен міндеттері туралы. Бұл мақала Ғ. Мүсреповтің Қазақстан совет жазушыларының 1959 жылы, 9—11 мартта Алматыда өткен IV съезінде жасаған баяндамасының қысқартылған нұсқасы. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» газеттерінің 1959 жылғы 10 марттағы санында, «Жұлдыз» журналының 1959 жылғы 4 санында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Өнер туыстығы. Қазақ, өзбек әдебиеттерінің тарихи байланысына арналған бұл мақала алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1960 жылғы 2 сентябрьдегі санында жарық көрді. Кейін жазушының «Суреткер парызы» атты кітабына енді.

«Өнер туыстығы» атты мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Ұлы сенім, жоғары талап. Жазушының бұл мақаласы алғашында «Социалистік Қазақстан» газетінің 1961 жылғы 31 августағы, «Қазақ әдебиеті» газетінің 1961 жылғы 1 сентябрьдегі сандарында жарияланды. «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

«Ұлы сенім, жоғары талап» атты мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Әдебиет пен көркемөнер жаңа заманға сай болсын. Бұл мақала Ғ. Мүсреповтің Қазақстан творчество ұйымдарының 1961 жылы, 20—22 ноябрьде Алматыда өткен біріккен пленумында жасаған баяндамасы. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1961 жылғы 24 ноябрьдегі санында жарияланды. Кейін «Жұлдыз» журналының 1961 жылғы 12-санында басылды. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Қайсар Виссарион. Бұл мақала Ғ.Мүсреповтің ұлы сыншы Виссарион Григорьевич Белинскийдің туғанына 150 жыл толуына арналып 1961 жылы, 13 июньде Алматыда өткен салтанатты жиналыста, орыс тілінде сөйлеген сөзі. Алғаш рет жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабында жарық көрді. В. Г. Белинский туралы жазушы сөзін қазақ тіліне аударған филология ғылымының кандидаты Сейфолла Құспанов. Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Әдебиет тілі жайында. Бұл мақала тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің бетінде (1962 жыл, 16 сентябрь) жарық көрді. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабында басылды. «Әдебиет тілі жайында» атты мақала бес томдық шығармалар

жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Кино өнерінің келелі мәселелері. Қазақстан жазушылар одағы мен кинематографистер қызметкері одағының 1962 жылы, 21—22 ноябрьде Алматыда өткен біріккен пленумында Ғ. Мүсреповтің жасаған баяндамасы. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1962 жылғы, 23 ноябрьдегі санында жарияланды. Жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Күресте туған ынтымақ. Жазушы Ғ. Мүсрепов 1962 жылы, февраль айында өткен Каирдағы Азия мен Африка жазушылары ынтымағының II конференциясына қатысты. «Күресте туған ынтымақ» осы Каир конференциясы туралы жазылған мақала. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің (1962 жыл, 2 март) бетінде жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарына енді.

«Күресте туған ынтымақ» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Қос жұлдыз. 1962 жылы, 15—21 майда Қазақстанда өзбек әдебиеті мен өнерінің апталығы өтті. «Қос жұлдыз» сол апталықпен байланысты жазылған мақалалардың біріккен түрі. Бұнда өзбек, қазақ әдебиеттерінің достығы жайлы жазушының екі мақаласы бар. Біріншісі — «Қос жұлдыз» атты мақала. Тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1962 жылғы 15 майдағы санында жарияланған. Екіншісі — «Қош келіпсіз» атты мақала. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1962 жылғы 15 майдағы санында жарияланған. Осы екі мақаланы біріктіріп, автор «Қос жұлдыз» деген атпен «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енгізді.

«Қос жұлдыз» мақаласы жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Судан халқының ер ұлы. Судан халқының жазушысы Абдулла Хамит әл-Әмин туралы бұл мақала алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1963 жылғы 28 июньдегі санында жарық көрді. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

«Судан халқының ер ұлы» атты мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Осынау тарихи күндерде. Бұл мақала алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің бетінде (1963, 5 июль) жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

«Осынау тарихи күндерде» атты мақала жазушының бес томдық

шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Айнымас көңіл, ажырамас құшақ. 1964 жылы, 20—29 октябрь күндері Қазақстанда орыс әдебиеті мен өнерінің онкүндігі өтті. Сол онкүндікпен байланысты жазушы бірнеше мақала жазып, жариялады. «Айнымас көңіл, ажырамас құшақ» сол онкүндік тұсында жазған автордың үш мақаласының біріккен түрі. Біріншісі —«Қош келдіңіздер, орыс достарі» атты мақала тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің бетінде (1964, 20 октябрь) жарияланды. Екіншісі —«Біз алғыс айтамыз» атты мақала бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінде (1964, 23 сентябрь) басылды. Үшіншісі —«Айнымас көңіл, ажырамас құшақ» атты мақала алғаш рет «Лениншіл жас» газетінің 1964 жылғы 29 октябрьдегі санында жарық көрді.

Бұл мақала кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

«Айнымас көңіл, ажырамас құшақ» атты мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Ұлы белес. СССР жазушылары бірінші съезінің өткеніне 30 жыл толуына арналып жазылған мақала. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің (1964, 14 август) бетінде шықты. Кейін жазушының «Суреткер парызы» атты кітабына енді.

«Ұлы белес» атты мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Тың — түбірлі тақырып. Бұл мақала тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1964 жылғы 4 сентябрьдегі санында жарық көрді. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

«Тың — түбірлі тақырып» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Украинаның бәйтерегі. Тарас Григорьевич Шевченкоға арналып орыс тілінде 1964 жылы жазылған мақала. Тұңғыш рет қазақ тілінде жазушының 1970 жылы Алматыда шыққан «Суреткер парызы» атты кітабында жарияланды. Мақаланы қазақ тіліне аударған филология ғылымының кандидаты Сейфолла Құспанов.

«Украинаның бәйтерегі» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Хасан Таһир Заррух туралы екі ауыз сөз. Судан халқының жазушысы Хасан Таһир Заррух туралы бұл мақала алғаш рет «Жұлдыз» журналының 1965 жылғы 11 санында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарында басылды. «Хасан Таһир Заррух туралы екі ауыз сөз» атты

мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Өшпес өмір. Баубек Бұлқышев туралы бұл мақала алғаш рет «Екі ауыз сөз» деген атпен 1943 жылы Алматыда шыққан Б. Бұлқышевтің «Заман біздікі» атты кітабында жарияланды. Кейін Б. Бұлқышевтің «Өшпес өмір» (Алматы, 1965) атты кітабында басылды. Жазушы мақаласының атын «Өшпес өмір» деп өзгертіп, «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына ендірді.

«Өшпес өмір» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Халықтың қадірменді ұлы. 1966 жылы, 30 майда композитор, академик Ахмет Жұбановтың туғанына 60 жыл, творчестволық қызметіне 40 жыл толуына арналған салтанатты жиналыста Ғ. Мүсірепов баяндама жасады. Сол баяндаманы автор мақалаға айналдырып, «Халықтың қадырменді ұлы» деген атпен алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1966 жылғы 3 июньдегі санында жарияланды. Кейін «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына қосты.

«Халықтың қадірменді ұлы» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Каирдегі маңызды кездесу. 1966 жылы, 19—20 июньде Каирде Азия мен Африка елдері жазушыларының Тұрақты Бюросының төтенше сессиясы өтті. Осы сессияға Ғ.Мүсірепов қатысты. «Каирдегі маңызды кездесу» сол сессияның жұмысы жайлы жазылған мақала. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1966 жылғы 8 июльдегі санында жарияланды. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарына енді.

«Каирдегі маңызды кездесу» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Үлкен әдебиет. 1966 жылы, 23 сентябрьден 2 октябрьге дейін Қазақстанда Украина әдебиеті мен өнерінің онкүндігі өтті. «Үлкен әдебиет» осы онкүндікпен байланысты жазылған мақала. Мақала алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1966 жылғы 2 октябрьдегі санында жарық көрді. Кейін жазушының «Суреткер парызы» атты кітабына енді.

«Үлкен әдебиет» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Әдебиетіміздің ізгі дәстүрі. Бұл мақала тұңғыш рет «Қазақстан коммунисі» журналының 1966 жылғы 10 санында жарық көрді. Кейін

жазушының «Суреткер парызы» (1970), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарына енді.

«Әдебиетіміздің ізгі дәстүрі» атты мақала бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Азия-Африка жазушыларының қозғалысы жаңа белесте. Жазушының бұл мақаласы бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінің (1966,2 август) бетінде жарияланды. Кейін автордың «Суреткер парызы» (1970), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарында басылды. «Азия-Африка жазушыларының қозғалысы жаңа белесте» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Мұхтар Әуезов туралы сөз. 1961 жылы 1 июльдегі Мұхтар Әуезовтің қабыры басындағы қаралы митингте жазушының сөйлеген сөзі. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1961 жылғы 7 июльдегі санында басылды. Кейін автордың «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді. «Мұхтар Әуезов туралы сөз» жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша кіріп отыр.

Аға сөзі. 1969 жылы 28 январьда Алматыда ашылған Қазақстан жас ақын-жазушылардың республикалық кеңесіне орай жазылған мақала. Алғаш рет «Ленинші жас» газетінің 1969 жылғы 28 январьдағы санында «Ағалар сөзі» деген рубрикамен жарияланған. Кейін жазушының «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына енді.

«Аға сөзі» жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

«Жалын» жарқырай берсін. Бұл мақала «Жазушы» баспасының жанынан екі айда бір шығатын әдеби-көркем және қоғамдық-саяси альманах «Жалынның» 1969 жылы жаңадан шыға бастауымен байланысты жазылған мақала. Мақала бірінші рет «Таланттар үйі» деген атпен «Ленинші жас» газетінің 1969 жылғы 21 августағы санында жарияланды. Кейін автордың «Суреткер парызы» (1970) атты кітабына «Жалын» жарқырай берсін!» деген атпен енді.

«Жалын» жарқырай берсін!» атты мақала жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Суреткер парызы» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Қазақ солдаты. Ұлы Отан соғысы майданындағы совет адамдарының ерлік тұлғасын суреттеген қазақ прозасындағы тұңғыш ірі шығарма. Шығармадағы бас кейіпкердің прототипі — Совет Одағының Батыры Қайырғали Смағұлов. Шығарманың алғашқы нұсқаларында жазушы бас кейіпкерді тікелей Қайырғали Смағұлов деп алса, кейін оның есімін Қайрош Сарталиев деп өзгертті.

Шығарма алғашында повесть ретінде жазылып, «Қазақ батыры» деген атпен «Майдан» атты альманахта басылды (1944, №1, №2; 1945, №1). 1945 жылы Алматыда «Қазақ батыры» деген атпен жеке кітап болып шықты.

Жазушы «Қазақ батыры» повесін қайта жазып, романға айналдырды. Атын «Қазақ солдаты» деп өзгертті. «Қазақ солдаты» романының тараулары бірінші рет «Әдебиет және искусство» журналының 1950 жылғы 1,2,3,4-сандарында жарияланды. Роман тұңғыш рет 1950 жылы Алматыда Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасында жеке кітап болып шықты. Бұдан кейін роман бірнеше рет қайта басылды. Ол басылымдары мыналар: «Қазақ батыры», Алматы, «Жаңа өмір» журналы 1951; Ғ.Мүсірепов. Таңдамалы шығармалар. Бірінші том. Қазақ солдаты. Роман. Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1955; Қазақ солдаты. Алматы, «Жазушы», 1967. Сонымен бірге «Қазақ солдатынан» үзінділер қазақ әдебиетінің орта мектептің 10 класына арналған хрестоматияда бірнеше рет басылды.

«Қазақ солдаты» орыс тіліне аударылып, сан рет басылып шықты. Ол басылымдар мыналар: Казахский батыр. (Повесть). В кн.: Казахстан. Лит.— худож. альманах, 1946,№3, с.7—24, №4, с.25—33; Солдат из Казахстана. Повесть. Алма-Ата, КазОГИЗ 1949; Солдат из Казахстана. Роман. Авториз. пер. С.Злобина. М.,1950, 235.с. То же: М.,1951, 220 с.; То же: авториз. пер. С.Злобина. М.,1955, 220 с.; Алма-Ата, 1955, 208 с.; Алма-Ата, 1957, 224 с.; М., 1958, 219 с.; М., 1961, 223 с.; Алма-Ата, 1965, 214 с.; В кн. Э. Казакевич. «Звезда», В. Некрасов «В окопах Сталинграда», Г. Мусрепов «Солдат из Казахстана» М., 1966, с.323—517; М., 1969, 240 с.

«Қазақ солдаты» романы СССР халықтары тілдеріне де аударылды. Роман ұйғыр (1956), қырғыз (1960), өзбек (1962) тілдерінде кітап болып басылып шықты.

«Қазақ солдаты» романы шетел тілдеріне де аударылды. Роман болгар (1951), поляк (1951), румын (1952), словак (1952), чех (1952) тілдерінде жеке кітап болып басылып шықты.

«Қазақ солдаты» романы жазушының бес томдық шығармалар жинағына 1967 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан басылымы бойынша еніп отыр.

Ұлпан. XIX ғасырдағы қазақ әйелінің трагедиялы тағдырын суреттеуге арналған повесть. 1974 жылы жазылып бітті. Алғаш рет «Жұлдыз» журналының 1974 жылғы 6,7,12 сандарында жарияланды. 1975 жылы «Жазушы» баспасынан жеке кітап болып шықты.

«Ұлпан» повесі жазушының бес томдық шығармалар жинағына «Жұлдыз» журналында жарияланған текст бойынша жіберілді.

Ғылми түсініктерді жазған филология ғылымының докторы
Әбділхамит Нарымбетов.

МАЗМҰНЫ

Қазақ солдаты. Роман. 5
Ұлпан. Повесть. 359
Түсініктер 594

Габит Мусрепов

Собрание сочинений в пяти томах,
Том V

(на казахском языке)

Издательство «Жазушы» — 1976

Редактор К. Узакбаева.
Художник В. Григорьев.
Худ. редактор Б. Машранов.
Тех. редактор Б. Карибаева.
Корректор М. Рзагалиева.

Сдано в набор 18/VIII 1975 г. Подписано к печати 22/VI 1976 г. Бумага № 2. Формат 84×108$^{1}/_{32}$—19,375 п. л. 32,55 усл. п. л. Уч.-изд. л. 35,06. Тираж 12 000 экз. Цена 1 р. 26 коп.

Издательство «Жазушы», г. Алма-Ата, проспект Коммунистический, 105. 480091.

Заказ № 1495. Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного Комитета Совета Министров КазССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.